EKOLOJİ

BİR ARADA YAŞAMIN GELECEĞİ

Tellekt_44

Ekoloji: Bir Arada Yaşamın Geleceği

© 2022, Can Sanat Yayınları A.Ş.
Tüm hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

1. baskı: Aralık 2022, İstanbul
Bu kitabın 1. baskısı 2000 adet yapılmıştır.

Derleyenler ve yayına hazırlayanlar: Didem Bayındır – Mine Yıldırım
Düzelti: Melis Oflas
Mizanpaj: Bahar Kuru Yerek

Kapak Tasarımı ve Uygulama: Bora Başkan
İç Kapak Görseli: Bora Başkan

Baskı ve cilt: Melisa Matbaacılık Yayıncılık San ve Dış Tic. Ltd.
Maltepe Mah. Davutpaşa Çiftehavuzlar Sk. No:16 Acar San. Sit.
Zeytinburnu, İstanbul

Tellekt
tellekt.com • bilgi@tellekt.com

Maslak Mah. Eski Büyükdere Cad. İz Plaza Giz, No: 9/25 Sarıyer / İstanbul
Telefon: (0212) 252 56 75 / 252 59 88 / 252 59 89 Faks: (0212) 252 72 33

Tellekt, Can Sanat Yayınları Yapım ve Dağıtım Ticaret ve Sanayi A.Ş.'nin markasıdır.

twitter.com/tellekt • facebook.com/tellekt • instagram.com/tellekt

EKOLOJİ

BİR ARADA YAŞAMIN GELECEĞİ

DERLEYENLER VE YAYINA HAZIRLAYANLAR:
DİDEM BAYINDIR – MİNE YILDIRIM

Tellekt

İÇİNDEKİLER

"ŞİMDİNİN TARİHİ"Nİ OKUMAK / DİDEM BAYINDIR 7

I. GERİ DÖNÜŞÜ OLMAYAN NOKTAYA BİR ADAM KALA: İKLİM KRİZİ VE YERYÜZÜNDE YAŞAM

İKLİM KRİZİNE KAVRAMSAL BİR GİRİŞ / ÜMİT ŞAHİN 17

SERMAYENİN İKLİMLERİ / NANCY FRASER 47

ADİL DÖNÜŞÜM: İKLİM KRİZİNDEN SAĞ ÇIKMANIN POLİTİKASI / ONUR AKGÜL 91

BÜYÜYEN SU KRİZİNE ÇÖZÜM ARAYIŞLARI / AKGÜN İLHAN 109

ÇARE TÜRKİYE YEŞİL MUTABAKATI MI? / AHMET ATIL AŞICI 127

KÜÇÜLME NE ANLAMA GELİYOR? NETLEŞTİRİLMESİ GEREKEN BİRKAÇ NOKTA / JASON HICKEL 147

İKLİM KRİZİ VE YAKLAŞAN İÇSAVAŞ / FOTİ BENLİSOY 161

II. MÜŞTEREK BİR DÜNYA: İNSAN DIŞI VE ÖTESİ

ANTROPOSEN, KAPİTALOSEN, PLANTASYONOSEN, CHTHULUSEN: AKRABALIKLAR KURMAK / DONNA HARAWAY 195

ALTINCI BÜYÜK YOK OLUŞU DURDURMAK / EMRAH ÇORAMAN 207

ORMAN VE YABAN: BOZULMA (TAHRİBAT), ORMANLAŞTIRMA, YENİDEN YABANLAŞTIRMA / CİHAN ERDÖNMEZ 229

POSTHÜMANİZM-EKOLOJİ İLİŞKİSİNİN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK ÇERÇEVESİNDE BİR DEĞERLENDİRMESİ / ÇAĞDAŞ DEDEOĞLU 253

SAVAŞIN YUTTUĞU HAYVANLAR / ÇİĞDEM ÖZTÜRK 273

ENDÜSTRİYEL TARIM VE ET ENDÜSTRİSİNDEN ÇIKIŞ: HAYVAN HAKLARI, EMEK, EKOLOJİ MÜCADELESİ İÇİN İMKÂNLAR VE KISITLAR / MİNE YILDIRIM 293

HAYVAN HAKLARI: MÜLKİYET, EŞİTSİZLİK, HUKUK / SERKAN KÖYBAŞI 337

ŞÂKİ'NİN ÖĞRETTİKLERİ: ANLAMLAR, SINIRLAR, DÜNYALAR / EYLÜL ALNIAÇIK ÖZYER 359

III. YERYÜZÜNDE GELECEK VE ADALET

FARKLI ÖLÇEKLERDE YERLEŞME, TAHRİBAT VE ADALET SORUNLARI: KENT VE KIR EKOLOJİLERİ / GÖZDE ORHAN 381

ANTROPOSENTRİZMİN ÖTESİNDE: TÜRKİYE MODERNLEŞME VE KENT TARİHİNDE ÇALIŞAN HAYVANLAR / MUSTAFA EMİR KÜÇÜK – ONUR İNAL 399

EKOLOJİNİN YAZISI: EDEBİYAT / DENİZ GÜNDOĞAN İBRİŞİM 427

BİR ARADA İYİ YAŞAMI YERYÜZÜYLE (BİRLİKTE) ÖĞRENEREK ÖRMEK: BİYOMİMİKRİ / BURCU MELTEM ARIK 449

ÇOCUKLARLA KENTSEL EKOLOJİ: BİR ÇINARIN GÖLGESİNDE ADALETİ ARAMAK / GİZEM KIYGI 469

KİMİN İÇİN ADALET? KİMİN ADALETİ? / HÜLYA YALÇIN 487

YAZARLARIN BİYOGRAFİLERİ 501

KAYNAKÇA 511

DİZİN 553

ÖNSÖZ:

"ŞİMDİNİN TARİHİ"Nİ OKUMAK

Didem Bayındır

2021 yılının Haziran sonlarıydı. Çok sevdiğim üç arkadaşımla birlikte Kaz Dağları'nın eteklerinde bir köy meydanında, bizi gölgesinde ağırlayan heybetli çınar ağacının altında oturmuş çay içiyorduk. Zeytin ve çam ağaçlarının yeşile boyadığı, herkesin birbirine selam verdiği, zamanın akmak için özellikle çabalamadığı bir Kuzey Ege köyünde nasıl hissedilebilirse öyleydik: iyi, sakin, huzurlu, mutlu... Gerçi hepimizin dilinin ucunda Kaz Dağları'nın varoluş mücadelesi vardı, altın madeni çalışmalarının yarattığı çevresel tahribat hepimizin sinirlerini altüst etmişti. Anlam veremiyorduk çünkü... Neden? Yüz binlerce ağaç neden katledilir? Neden yüzlerce bitki ve hayvan türüne ev sahipliği yapan yöre madencilik faaliyetlerine feda edilir? Bir ekosistem, bir coğrafya, bir tarih birilerinin "iştah"ına neden yedirilir?

Beş yaşından beri tüm yaz tatilini bu bölgede geçiren ben, ailemin de parçası olduğu yazlıkçılık furyasının önce sahildeki zeytin ağaçlarından başlayarak, yıldan yıla, tepelerdeki çam ağaçlarına varıncaya kadar doğayı katledip yerine betondan evleri nasıl diktiğine şahittim aslında. Her sabah yürüyüş yaptığım patika yollardan arada sırada yüzmek için gittiğim daha uzak koylara kadar çevredeki ağaçların tek tek kesilişine tanıktım. Her geçen sene yöre daha çok çoraklaşıyordu. Ağustosböcekleri bile artık ötmüyordu. Çocukken içindeki taşları tek tek sayabildiğim denizin kirlendiğini de; çeşmelerinden,

kaplıcalarından gürül gürül akan suyun neredeyse kurumaya yüz tuttuğunu da gördüm. Bu düşünceler kafamın içinde kovalamaca oynarken arkadaşlarımdan biri onu çok etkileyen bir olayı anlatmaya koyuldu. Birkaç sene evvel, içinde onlarca ağacı olan bir zeytinlik almış ve ağaçların yaşını merak ettiği için kısa bir süre sonra ağaçlara yaş testi yaptırmıştı. Ağaçlar iki yüz ila beş yüz yaş aralığındaydı. Ama iki ağaç vardı ki yapılan test sonucunda bin iki yüz yaşında çıkmıştı. "Bir anda çarpıldım," dedi arkadaşım, gözleri hepimizi tek tek gezdi, belli ki biz de çarpılmıştık. "Durdum, uzun uzun ağaçları seyrettim..." diye devam etti, "Ve 'Bin iki yüz yıl boyunca kim bilir benim gibi kaç kişi gelip geçti buradan?' diye düşündüm. Sonra da şu soruyu sordum kendime..." Hepimiz dikkatle ona bakıyorduk. "Bu zeytinliğin sahibi gerçekten ben miyim?"[1]

Bir Zeytin Ağacının Düşündürdükleri: "Sahiplenici Bireycilik" ve *Hubris*

Önemli siyaset felsefecilerinden C.B. Macpherson 1962'de siyasal düşünce tarihine damgasını vurarak liberalizme güçlü bir eleştiri getirdi. Temelde 17. yüzyıl bireyciliğinin "sahiplenici" niteliğine olan bu eleştiri liberalizmin, özgürlüğünü sahip olmanın sonucunda kazanan ve toplumsallığı pek de kaale almayan birey tipine, "sahiplenici bireycilik"e [*possessive individualism*] yönelikti. Toplumu mülk sahiplerinden oluşan bir yapı, mülkiyet ilişkilerini ise bireyin özgürlüğünü kazanabilmesi ve kendini gerçekleştirmesinin belirleyicisi olarak gören bir düşüncedir bu. Ve bu düşünce sisteminde siyasi toplum bile mülkiyetin korunması ve piyasa toplumunun sürdürülebilmesi için insani bir mekanizma olarak kurgulanır. "Sahiplenici bireycilik"te birey sahip olduğu kadar vardır, ne kadar çok sahip olmuşsa kendi potansiyelini de o kadar çok gerçekleştirmiştir.[2]

1 Paylaştığı hikâyesi ve bende yarattığı farkındalık için sevgili Uğur Abi'ye sonsuz teşekkürler.

2 Crawford Broug Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke*, Oxford University Press, Oxford, 2011 [1962].

Bu anlayışın 17. yüzyılla sınırlı kalmadığını, günümüze kadar uzandığını söylemek zor olmasa gerek. Nitekim kapitalizm hem bu birey anlayışından beslenmiş hem de onu beslemiştir. Hatta bu ilişkiyi taçlandıran neoliberalizmle birlikte klasik iktisadın "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" mottosu, 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren "bırakınız ölsünler"e kadar varmıştır. Varoluşunu "sahiplenici"liğine borçlu olanların *yapıp geçtiği*; öyle olmadığı için "kendini gerçekleştiremeyenler"in ise *ölmeye bırakıldığı* bir hikâyedir bu.

Kapitalizmin hem beslediği hem de beslendiği bir kavram daha var: *hubris* [*hybris*]. Antik Yunan'da aşağılamak, küçük düşürmek, onur kırmak için şiddete başvurmak anlamında kullanılan bu kavram çağrışımsal olarak zamanla değişmiş ve "insanın düzenli bir evrende insan eylemine getirilmiş ilahî sınırları hiçe saymasına yol açan kibirli hoyratlık"[3] olarak tanımlanmaya başlanmıştır. Ne var ki Yunan tragedyalarından (Sophokles'in *Antigone*'si) edebiyata (J.R.R. Tolkien'in *Yüzüklerin Efendisi* serisi) ya da filmlere (Kubrick'in *Barry Lyndon*'ı) kadar pek çok eserde kahramanın düştüğü en büyük hata olarak gördüğümüz *hubris* "sadece film"lerde yaşanmıyor. Günümüzde kişinin gerçekliğini yitirerek kontrolsüz hırsa dönüşen aşırı kibri ve özgüveni, hatta yaşadığı güç zehirlenmesi anlamında kullanılan *hubris*'in gerçek hayatta da örneklerine rastlamak mümkün.

İç içe geçen ve birbirini büyüten bu iki kavram, yani "sahiplenici bireycilik" ile *hubris* sadece bireyin kendisine değil, çevresine yönelik de potansiyel bir tehlikeye işaret eder. Zira bu bileşimin ileri boyuttaki hali oldukça ürkütücüdür – hiç kapanmayan bir "iştah" demektir. Asla doymamaktır. Yedikçe yemek, tükettikçe tüketmek, sahiplendikçe sahiplenmek istemektir; varoluşu yemesine, tüketmesine, sahiplenmesine bağlıdır çünkü. Bazen kürkünü giymek istediği bir hayvanın derisini yüzmektir, bazen sit alanlarını imara açmaktır, bazen de çıkarı için gözünü kırpmadan hektarlarca orman yak(tır)maktır. Kendini "bu dünyanın sahibi" sanmaktır. Muktedir olmak-

3 https://www.britannica.com/topic/hubris.

tır. Sürekli savaşmak, savaş çıkarmaktır. Hatta gerekirse atom bombaları yağdırmaktır. Kendinin "öteki"si ne varsa "ıskarta"ya çıkarmak, giderek "ölmeye bırakmak"tır: yoksulları, göçmenleri, hayvanları, ormanları, tarım alanlarını, denizleri, okyanusları ve sonunda da Dünya'yı. *"Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" mi demiştik?*

Uzmanlar yaşadığımız çağa Antroposen yani insan tarafından şekillendirilen çağ adını veriyor. Geçmişin ve şimdinin tarihi, içinde yaşadığımız çağı nasıl şekillendirdiğimizi gösteriyor. Ve bunu bin iki yüz yaşındaki zeytin ağacı da biliyor...

Geri Dönüşü Olmayan Noktaya Bir Adım Kala: Ekolojiye Dair Bir Çağrı Metni

Ekolojik yıkım ve tahribat gezegenimizin en kritik, öncelikli ve acil sorunu. "Üçlü gezegensel kriz" olarak adlandırılan iklim değişikliği, biyolojik çeşitlilik kaybı ve kirlilik her geçen gün artıyor. Uzmanlar tüm çevresel sorunların insan kaynaklı faaliyetler nedeniyle ortaya çıktığını söylüyor. Bu da yerküreyle ilişkimizi gözden geçirmemiz gerektiğine işaret ediyor. İktisat politikalarına, üretim modellerine, tüketim alışkanlıklarımıza *acilen* müdahale etmemiz gerekiyor. Çünkü gezegenimiz yanıyor.

Elinizdeki kitap işte bu kaygılarla ortaya çıktı. "Geri dönüşü olmayan noktaya bir adım kala" ekolojik yıkımı çok boyutlu dinamikleriyle ele alarak sadece kolektif evimiz olan Dünya'yla ilişkimize değil; aynı zamanda Gaia'nın, canlı ve cansız varlıkların, gezegenin dününe, bugününe ve geleceğine bakmak istedik. Hem bireysel ve toplumsal hayatlarımızda hem de küresel örgütler ve devletler bazında değişmek zorunda oluşumuzun bilimsel ve felsefi gerekçelerini sunmak, canlı ve cansız tüm varlıklarla Yeryüzü'nün bir bütün olduğunu hatırlamak, hatırlatmak istedik.

Bu kitapta ekoloji meselesi üç ana başlıkla çerçevelendiriliyor: 1- İklim Krizi ve Yeryüzünde Yaşam, 2- İnsan Dışı ve Ötesi, 3- Yeryüzünde Gelecek ve Adalet. Derlemeye katkıda bulunan yazarlar, konuya kendi uzmanlık alanlarından bakıyor.

İklim Krizi ve Yeryüzünde Yaşam bölümü Ümit Şahin'in yazısıyla açılıyor. Şahin, iklim değişiklinin ve iklim krizinin aciliyetinin kavranışındaki güçlükleri ve çoğunluğun dikkatini hâlâ çekmeyişinin nedenlerini ele alıyor. Gerekli dönüşümün sosyoekonomik ve siyasi temellerine değinen Şahin, aynı zamanda iklim krizi gerçeğini inkâr etme ve eyleme geçilme konusunda çözümler öneriyor.

Nancy Fraser ekoloji krizinin genel bir kriz yani aynı zamanda ekonomik, toplumsal, siyasi ve kamu sağlığıyla ilgili bir kriz olduğunu söylüyor. Fraser'a göre dönüşümün katalizörü, mevcut krizin uzantılarını yaratan toplumsal dinamiklerin kökenlerini de ele alacak eko-siyasi sağduyu.

Onur Akgül, bölgesel ve küresel iklim mücadelelerinde adil geçiş ve adil dönüşüm yaklaşımlarının nereye oturduğuna, vaat ettiklerine, avantaj ve dezavantajlarının nasıl belirlendiğine bakıyor. Akgül, iklim krizinden adil dönüşümle sağ çıkabileceğimizi savunuyor.

Ekolojik yıkımın su kriziyle ilgili boyutlarını ele alan Akgün İlhan, dünyada her canlıya yetecek kadar su olup olmadığı, su krizinin neden var olduğu, su hakkı mücadeleleriyle suyu korumanın mümkün olup olmadığı, bu konuyla ilgili Türkiye'de neler olduğu ve su krizine karşı neler yapmamız gerektiği sorularına yanıt veriyor.

Eninde sonunda küçülmek zorunda olduğumuza dikkat çeken Ahmet Atil Aşıcı, küçülme hedefine yönelik "yeşil büyüme" ve "yeşil yeni mutabakat" kavramlarını ele alıyor. Çarenin yeşil mutabakat mı olduğu sorusunu Türkiye özelinde küçülmenin gerektirdiklerini (gerekli altyapıları güçlendirmek, küresel eşitsizlikleri bertaraf etmek ve rıza üretmek) inceleyerek cevaplıyor.

Jason Hickel, küçülmenin ne anlama geldiğini anlatıyor. Küçülmenin GSYH'yi değil ama kaynak kullanımını azaltmakla ilgili olduğunun altını çiziyor. Hickel'a göre eşitsizliği azaltmak ekonomi ve canlılar dünyası arasındaki dengeyi düzelterek mümkün.

Foti Benlisoy'a göre ekolojik yıkımın sorumlusu kapitalizm. Bununla beraber, mevcut sömürü ve tahakküm biçimlerini daha çok derinleştirecek iklim krizinde gelinen noktada "içsavaş" ya da top-

lumsal mücadeleler kaçınılmaz ve bu savaşı kazanmaktan başka çaremiz yok.

İnsan Dışı ve Ötesi başlıklı ikinci bölüm ilk olarak Donna Haraway'in *Antroposen*, *Kapitalosen*, *Plantasyonosen*, *Chthulusen* kavramlarını kısaca açıkladığı yazısıyla başlıyor. Haraway, hikâyeyi kurtaracak olanın "akrabalıklar kurmak", yeni türler ve şefkatli ilişkiler geliştirmek olduğunu ortaya koyuyor.

Araştırmalara göre bir milyona yakın canlı türünün soyu tehlikede. Biyoçeşitlilik kaybı ürkütücü boyutlara varmış durumda. Emrah Çoraman'ın "Altıncı Büyük Yok Oluşu Durdurmak" yazısı bu konuya dikkat çekiyor. Çoraman "çöküş"ün boyutlarını gözler önüne sererken ekosistemi iyileştirmenin yollarını irdeliyor.

Cihan Erdönmez hayvanları ve bitkileri yok sayan insan merkezli düşünce sistemini eleştiriyor, tahribatın boyutlarına dikkat çekiyor. Yazara göre gezegeni uçurumun kıyısından kurtaracak olan en önemli iki yol kültürel yaşamın doğaya yaklaştırılması ve doğanın daha fazla yabanlaştırılması. Ormanların ekolojik işlevlerinin ekonomik olanlar kadar düşünülmek zorunda olduğunu ifade eden Erdönmez, ormancılık politikalarıyla ilgili ekolojiye daha fazla değer vererek cesur değişimler için adım atılması gerektiğinin altını çiziyor.

Çağdaş Dedeoğlu, gezegenimizin ve ekosistemlerin sürdürülebilir, adil ve dahil edici bir felsefeyle korunması için "posthüman" kavramının hem bir bağlılık durumu yaratabileceğini hem de farklı imkânlar sağlayabileceğini söylüyor. Toplumsal cinsiyet ve queer mücadelelerini destekleyecek bir perspektifle bir arada düşünmenin önemini vurguluyor.

Çiğdem Öztürk hayvanların yaban hayattan koparılıp insana hizmet ettirilişi, savaşlarda zorla cepheye sürülüşü üzerinden hayvanların –teknolojiye bağlı olarak şekil değiştiren– köleliğini ve bugünün sömürü ilişkilerini yeniden düşünmeye çağırıyor okurları.

Hayvan hakları bağlamında işlenen bir diğer konu rutinleşen hayvanları öldürme pratiği. Mine Yıldırım, hayvanları yemek için öldürmenin maddi ve duygusal düzenini ele alıyor, et endüstrisinden

çıkmanın yollarını araştırıyor ve ekoloji mücadelesinin olanaklarını ve engellerini inceliyor.

Hayvan haklarını hukuk perspektifinden irdeleyen Serkan Köybaşı ise türcü hukuku, hukuk sisteminin "insan – diğer her şey" ayrımına dayalı yaklaşımını eleştiriyor. Köybaşı'na göre, hayvan hakları hayvanların eşya statülerinin ortadan kaldırılmasını, ahlaki ve hukuki kişi olarak tanınmasını gerektiriyor.

Eylül Alnıaçık Özyer insan olmayanlara dair perspektif sunduğu yazısında çokseslilliğe, çeşitliliğin ve yaşamın çoğalmasına işaret ediyor, *umwelt* kavramını irdeliyor. Özyer, bir türün yok oluşunu ontolojik açıdan gerçekliğin kaybı, dünyanın kendini algılayışında kırılma olarak görüyor.

Kitabın son bölümü Yeryüzünde Gelecek ve Adalet geleceğin imkânlarını ele alıyor. Yaşam alanlarına yönelik her türlü müdahale canlıları ciddi biçimde etkiliyor. Gözde Orhan kır ve kent ekolojisi bağlamında yerleşme, tahribat ve adalet sorunlarının farklı ölçeklerini ele alıyor, doğanın "ölüm"ünü irdeliyor. Ayrıca eşitsizlik, güç ilişkileri ve adalet üzerinden çevresel tahribatın mekânsal boyutunu, kırın dönüşümünü (metalaşmasını) ve canlılar üzerindeki etkisini inceliyor.

Modernleşme ya da 19. yüzyılda yaşanan ekonomik ve sosyokültürel değişimde hayvanların oynadığı büyük role dikkat çeken Mustafa Emir Küçük ve Onur İnal, insanlara fayda sağlayan ve "meta" haline getirilen hayvanların Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş döneminde gerek kentlerin gerekse veterinerlik gibi yeni kurumların ortaya çıkmasındaki etkilerini ele alıyorlar. Modernleşme ve kentleşme tarihinin hayvanları dahil ederek ve onların penceresinden yazılması gerektiğini öne sürüyorlar.

Edebiyat-ekoloji ilişkisini ele alan Deniz Gündoğan İbrişim, evrensel bir anlatının dünyaya insan merkezli değil canlı ve doğa merkezli bakmakla mümkün olduğunu ifade ediyor. İbrişim'e göre plastik adacıkları ya da bir evin bahçesinde yok olan bir armut ağacı hüznün, yasın, ekolojik çöküşün anlatısı olabilir. Edebiyat, eko-etiğin izini sürmemize kapı açabilir.

Burcu Meltem Arık, biyomimikri yaklaşımı üzerinden çok dünyalı ve çokkültürlü "iyi bir yaşam"ın farklı insan toplulukları, insan olmayanlar, canlı ve canlı varlıklarla "bir arada" ve "yeryüzüyle birlikte öğrenerek" "örülebileceği"ni öne sürüyor.

Gizem Kıygı ekoloji meselesini çocuk perspektifinden ele alıyor, kentsel dönüşüm tehdidi altında yıkımı ve yerinden edilmeyi deneyimleyen çocukların "kent hakkı"nı irdeliyor. Kıygı, kentlerin inşaat şantiyesine dönüştüğü günümüzde bizleri "oyunbozanlığa, oyunu kendi adil ve şenlikli pratiklerimizle yeniden kurmaya" davet ediyor.

Yeryüzünde gelecek ve adalet insan olmayan canlıları da kapsadığında mümkün olabilir. Hülya Yalçın adaletin kimin için ve kimin olduğunu sorguluyor, hayvan hakları ve hayvan özgürleşmesinin önündeki engellerin nasıl aşılabileceğini tartışıyor. Hayvan hakları savunucusu Yalçın eylemselliğe, hak mücadelesinin anlamına dikkat çekiyor.

Bitirirken...

Geldiğimiz noktada karşımızdaki tablonun oldukça karanlık olduğu aşikâr. Bu bana Picasso'nun *Guernica*'sını anımsatıyor: "*Evet, bunu biz yaptık!*" Yine de her şeye rağmen umut var, *hâlâ* var. Bu kitabı yapan da okutan da umudun kendisi değil mi?

Büyük emeklerle hazırladığımız bu kitabın ekoloji meselesine dair ciddi bir farkındalık yaratacağını, okurunu aydınlatacağını umuyoruz. Ama sadece fark etmenin ve anlamanın yetmediğini de biliyoruz. Eğer bu kitap okuruna sorular sordurabilir, Yeryüzü'nde yaşama şeklini, *seçimlerini*, bıraktığı izi sorgulatabilir ve değişimin önce kendinden başladığını, kolektif bir taleple anlam kazandığını, Dünya'yı değiştirebilmenin de o zaman mümkün olduğunu *gördürebilirse* ulaşabilir amacına ancak.

Bin iki yüz yaşında bir zeytin ağacının bize söylediği bir şey var. Duyuyor muyuz?

I

Geri Dönüşü Olmayan Noktaya Bir Adım Kala: İklim Krizi ve Yeryüzünde Yaşam

İKLİM KRİZİNE KAVRAMSAL BİR GİRİŞ

Ümit Şahin

Küresel ısınma, iklim değişikliği ve iklim krizi, birbirlerinin yerine kullanılabilecek kavramlardır. Bilimsel kesinlik arıyorsanız, önce gelenin küresel ısınma olduğunu, atmosferdeki sera gazlarının artması nedeniyle küresel sıcaklıkların yükseldiğini, bunun dünyanın her yerinde iklimi değiştirdiğini ve nihayet etkilerin giderek hızlanması, geri dönüşsüz noktaya yaklaşması ve acil bir durum *halini* almasıyla, iklim krizinin ortaya çıktığını söyleyebilirsiniz. Ancak, ben bu yazıda kesinlikten çok belirsizlikten söz etmek istiyorum. İklim krizi, neyin ne olduğunu bildiğinizde ne kadar tedirgin edici, hatta dehşet verici olsa da, bilimsel kesinlik, bu duygularla karşılaşan insanların harekete geçmesine her zaman yardımcı olamıyor. Bu nedenle, iklim krizine kavramsal bir giriş yapmak için, başka bir şeye, kavranamazlığına, kabul etmenin güçlüğüne ve her bakımdan belirsizlik taşıyan doğasına odaklanmak daha doğru olabilir. Böylece iklim krizine karşı ekonomik, siyasal ve bireysel düzeyde harekete geç(e)memenin nedenleri üzerine akıl yürütebiliriz.

Yıllar boyunca iklim değişikliğini anlattığım derslerde ve seminerlerde, konuyla ilk kez ciddi ve kapsamlı bir şekilde karşılaşan din-

leyicilerin ya da öğrencilerin, özellikle de belli bir yaşın üzerindelerse ve konuştuğumuz konuyla ilgili (enerji, ekonomi, siyaset, vb.) belli fikirleri ve deneyimleri varsa, önce epey bir şaşırdıklarına, sorunun bu kadar ciddi olduğunu yeni fark ettiklerine, morallerinin hızla bozulduğuna, ama ardından, oldukça kısa bir süre içinde kendilerini toplayarak, çözümün çok zor, hatta imkânsız olduğuna, dolayısıyla fazla bir şeyin değiştirilemeyeceğine ikna olduklarına tanık oldum. Bu hızlı atlatılan "yas" sürecinin, hemen ardından, biz yapamasak da, zaten harekete geçmiş olan yeni kuşakların "ileride" meseleyi halledebileceği umuduyla karışık bir şekilde, gelecekteki teknolojilerin sorunu çözebileceği beklentisini beraberinde getirdiği de oluyor. Farklı insanların farklı şekillerde yaşadıkları bu farkındalık serüvenindeki ortak nokta, başarılması gerektiğini iddia ettiğimiz çapta ve hızda bir dönüşümün, ister sistem değişikliği gibi radikal, isterse enerji dönüşümü veya karbon vergisi gibi daha reel (teknolojik veya ekonomik) düzeyde olsun, pek mümkün olmadığıdır. Aslında iklim krizi gibi devasa bir sorunun, sabah evden işe nasıl gidileceği, akşam yemekte ne yeneceği, hatta yemeğin nasıl pişirileceği gibi süfli meselelerle bu kadar yakın bağının olması da tuhaf bulunur ve belli bir tarihsel gelişimin sonucu olarak ulaşılan bugünkü yaşam biçimleri vazgeçilmez olarak görülür. Tersten bakarsak, iklim krizi üretimle, tüketimle ve teknolojiyle ilgili somut ve elle tutulur alışkanlıklara dair bir şeyse, bunu kapitalizm, bilim, modernite gibi büyük meselelere bağlamak akla uygun mudur?

En genel olarak çevre sorunu olarak görülen meseleleri, özel olarak da iklim krizini önceden fazla dert etmeyen kişilerin, konuyu okuyup öğrendikten ve diğer toplumsal meselelerle bağını kurduktan sonra hızlı bir sıçramayla varabildikleri bir sonuç da insan türünün bu tür krizlerin nihai sebebi olduğu ve insanın olmadığı bir dünyanın daha iyi olacağı fikridir: Bırakalım ilahî adalet tecelli etsin ve insan türü helak olsun, bu gezegen için daha iyi değil mi? Elbette bu akıl yürütmenin çok eski bir tarihi var. Bu kapsamda nüfus artışını, yani insan sayısının gereğinden fazla olmasını sorunun kaynağı olarak gören Batı çevreciliğinin erken dönemine ve hayvan özgürlüğü düşüncesi ve derin ekolojiyle karışık, insan sevmez doğaya dönüş hareketlerine bakılabilir. Acil, somut çözüm ve eylemlerden ziyade maksimalist

felsefi yaklaşımlara odaklanan "radikal" literatürün varlığı, bu bir tür "ekolojist nihilizm"i daha kolay alıcı bulur hale getiriyor. Tabii, bu tartışmayı iklim adaleti üzerinden yürütmek, ülkeler ve toplumsal kesimler-sınıflar arasındaki eşitsizliklerle iklim krizinin ortaya çıkışı arasındaki ilişkiyi ele alarak geliştirmek de mümkün ve neyse ki bu, günümüzde (en azından politik olarak) hâkim bakış açısı haline gelmeye başlamış durumda. Ancak iklim hareketi, nüfus artışını sorunun asıl kaynağı olarak gören, ekonomik ve toplumsal yaşamın bugünkü akışına dokunmadan teknolojik çözümleri öne çıkaran; iklim dostu ve ekolojik yaşam biçimlerini de daha çok fedakârlık, hatta daha ziyade vicdan ve yüksek sorumluluk duygusu üzerinden (üstün) bireye ayıran anlayışlar açısından, yine de oldukça zengindir. Yani iklim krizinden kaygı duyanların bir kesimi tarafından bir yandan yoksulluğu çevre sorunlarının kaynağı olarak gören zengin çevreciliği miras alınırken, bir yandan da insan bilincinin ve dünyayla kurduğu ilişkinin bir "üst" aşamaya sıçramasına bel bağlanabiliyor. İnsan türünün ortadan kalktığı, yeryüzünün ve diğer canlıların "rahat ettiği" (iklim krizi ve gezegenin tahribi önce diğer türleri yok etmiyormuş gibi) veya evrim sayesinde gelecekte gezegenin yeni canlı türleriyle dolduğu yeni bir dünyanın kuruluşuyla ilgili fanteziler üretilerek, bütün bunlar bugün yaşayan insanları ve diğer canlıları ilgilendirirmiş gibi, tuhaf bir etik de inşa edilebiliyor. Geniş kesimleri sorumluluk almaktan ve çözümden uzaklaştırabilen bütün bu bakış açıları, bir yanıyla iklim krizini kavramanın zorluğuyla da ilgili olabilir mi?

Antroposen gibi kavramsallaştırmalar, insan uygarlıklarının doğanın güçlerini kontrol altına alma ve egemenlik kurma tarihinin bugün geldiği aşamayı resmediyor. İçinde bulunduğumuz jeolojik döneme *Antroposen* adını vermek, insanın artık doğa içinde varlığını sürdüren bir tür olmaktan çıktığını, tehlikeli bir varlığa dönüşerek, atmosferin kompozisyonunu, yeryüzünün topografisini ve en önemlisi de iklimi değiştirebilen kozmik ya da tektonik bir güç ve böylece jeolojik çağlardan birinin sebebi haline geldiğini belirtiyor.[1] Bu bir

1 "İnsanın tekinsizliği, okyanusları harekete geçirmesi, kayaları parçalaması ve toprağın altını üstüne getirmesidir." Timothy Morton, *Hipernesneler: Dünyanın Sonundan Sonra Felsefe ve Ekoloji*, çev. Bilge Demirtaş, Tellekt Yayınları, İstanbul, 2020, s. 255.

yanıyla ciddi bir anlama çabası olsa da bir yanıyla iklim değişikliğinin kavranamazlığını aşma telaşı olabilir mi? Önceki soruya dönersek, insanın olmadığı bir dünyada kim neyi kavramsallaştırabilir?

Bu yazıda iklim krizine derli toplu bir kavramsal açılım sunma iddiasında değilim. Ancak bu kavramsallaştırmanın sadece doğabilimleri çerçevesinde mümkün olacağını da düşünmüyorum. Bu nedenle iklim değişikliğini (ve krizin aciliyetini) kavramanın güçlüğünde önemli bir rol oynayan belirsizliğin nedenlerinden başlayarak, zamansallığı ve mekânsallığı açısından bir hipernesne olarak tanımlanışına da değinerek, iklim krizinin neden çoğunluğun ilgi alanı dışında kaldığını anlamaya çalışıyorum. Ardından başarılması gereken dönüşümün neden teknik değil zorlu bir sosyoekonomik ve siyasi arka plan taşıdığına ve farklı yönleriyle inkârın ve harekete geçmekte gecikmenin nedenlerine ilişkin bir çözümlemeye değiniyorum.

İklim değişikliğini durdurmak imkânsız değil. Ancak çoğunluğun imkânsız olduğundan kuşkusu yok. Bunun nedenlerini tartışmak da, çözümleri tartışmak kadar önemli olabilir.

İklim Değişikliğinin Kavranmasında Belirsizliğin Rolü

İklim değişikliği konusunda toplum içinde konsensüs sağlamak, biliminsanları arasında olduğu kadar kolay değildir. Basit bir çevresel kirlilik-etki denklemini aşan boyutlara sahip olması kadar, ekonomik ve sosyo-teknik sistem, üretim-tüketim biçimleri, hatta insan-doğa ilişkisi gibi değerler dünyasıyla ilgili boyutları da iklim krizini tartışmayı oldukça karmaşıklaştırır. Üstelik iklim krizinin bütün boyutlarını kavramak ve mücadele için gerekli değişimi kabul etmek, ideolojilerle, hakikat algısıyla ve hayatın nasıl bir şey olması gerektiğine dair kabullerle çelişebilir. Oysa iklim biliminin, yavaş gelişse de –ısınmanın hızlanmasıyla– yerleşik hale gelmesi nispeten kolay olmuştur.

Meselenin tarihine birkaç cümlede göz atmak gerekirse, atmosferin yeryüzünü ısıttığı, bunun da sera gazları, özellikle de karbon-

dioksit sayesinde olduğu 19. yüzyılın ilk yarısında, fosil yakıtların daha fazla yakılması nedeniyle sera gazlarının atmosferdeki yoğunluğunun artması halinde iklimin değişeceği 20. yüzyıl başlarında biliniyordu. Küresel sıcaklıkların arttığı da İkinci Dünya Savaşı' ndan önce gösterilmişti. İklim değişikliğinin ciddi bir tehdit olduğu ancak 1950'lerde anlaşılmaya başlandı ve atmosferdeki karbondioksit düzeyinin hızla arttığı da Charles David Keeling sayesinde 1960'larda kesin olarak kanıtlandı.[2] Yine de 1980'lerin başına kadar *bilim* dünyası hâlâ kesin kararını verememişti. Tabii bunda fosil yakıt şirketlerinin payını da unutmamak gerekir. Özellikle ABD'de, kömür ve petrol şirketleri (özellikle Exxon) 1970'lerin ortasında kendi yaptırdıkları araştırma sonuçlarını örtbas ederek başladıkları karşı çabaları, 1990'larda iklim değişikliğinin varlığına karşı şüphe yaratmayı amaçlayan organize bir kampanyaya dönüştürmüşlerdi.[3] Sonuçta, biliminsanlarının 1980'lerde vardığı, 1990'da yayımlanan ilk IPCC raporuyla da resmiyet kazanan bir konsensüsten bahsedebiliriz: Yani bilim, iklimin değişmekte olduğunu ve bunun tek nedeninin de insan faaliyetleri olduğunu neredeyse 40 yıldır kesin olarak biliyor.

Yine de tıpkı iklim değişikliğine ilişkin sosyoekonomik nedenselliğin karmaşık olması gibi, iklim bilimi de normal bilimsel disiplinlerden farklılık gösterir. Konsensüsün önemini bu nedenle vurguluyoruz. Son yıllarda konunun sosyal bilimsel ve kültürel boyutlarına dair yazılarıyla tanınan iklim bilimci Mike Hulme, bu farklılığı Funtowicz ve Ravetz'in "normal sonrası dönemde bilim" kavramsallaştırmasıyla açıklıyor.[4] Normal sonrası bilimler, belirsizliğin ve risklerin yüksek düzeyde olduğu durumları çalışan *bilimsel disiplin*lerdir. Yüksek risk, aynı zamanda önlem almayı ve acil kararlar verilmesini gerektirdiğinden, biliminsanlarıyla politikacılar, bürokratlar ve sivil toplum (ya da genel anlamda politika yapan ve politikalara

2 Spencer R. Weart, *The Discovery of Global Warming*, Harvard University Press, Massachusetts, 2003.

3 Neela Banerjee, John H. Cushman Jr., David Jasemyer, Lisa Song, *Exxon: The Road Not Taken*, Inside Climate News, 2015.

4 Mike Hulme, *İklim Değişikliği Konusunda Neden Anlaşamıyoruz?*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2016.

etki eden kişiler) arasında normal bilimlerde olmayan bir bağın ve iletişimin varlığını gerektirir. Bu da iklim bilimcilerin kendilerini akademik yayınlarla ve laboratuvarlarıyla sınırlamalarına (bilimin fildişi kulesine çekilmelerine) engel olur. Normal bilimin, temel bilimlerde çoğu kez olduğu gibi büyük ölçüde kesinlik içeren ve politik müdahaleler gerektirmeyen (örneğin kayaçların kaç milyon yaşında olduğunun hesaplandığı bir jeoloji çalışmasında olduğu gibi), oldukça nesnel ve özerk yapısına karşın, iklim biliminin taşıdığı, bir yandan geleceğe yönelik kestirimlerin merkezî öneme sahip olması nedeniyle içerdiği yüksek düzeyde belirsizlik, bir yandan da dünyadaki yaşamın ve insan uygarlığının yok oluşa sürüklenmesine varacak büyük riskler, acil kararları ve politik müdahaleleri zorunlu kılar. James Hansen gibi NASA'da enstitü müdürlüğü yapan, yüzlerce akademik yayını olan, ancak normal olarak kendi disiplini dışında tanınmaları beklenmeyen biliminsanlarının, Senato'da tanıklık ederek gazetelere manşet olan ve zamanla Washington'da eylem yaparken defalarca gözaltına alınan kamusal figürler ve aktivistler haline gelmeleri iklim biliminin bu niteliğine bağlıdır.[5] Dolayısıyla normal biliminsanının nesnelliğinin ve mesleki pratiğinden özerk olduğu düşünülen değer yargılarının yerini, iklim bilimcilerin muhafazakâr, ekolojist, aktivist, vb. olduklarının hayli önemli hale geldiği normal sonrası bir durum doğar.

Burada iklim değişikliğine dair belirsizliğin neden önemli olduğunu biraz daha açmak gerekebilir. İklim bilimi yüksek düzeyde belirsizlik içerir dendiğinde, bilimin vardığı asıl sonucun ve nedenselliğin kesin olmadığı gibi bir şey anlaşılabilir, ancak bu yanlıştır. İklimin değiştiği ve bunun da atmosferdeki sera gazlarının artmasına bağlı olduğu konusunda bir belirsizlik yoktur. Bu yıl atmosferde milyonda kaç parçacık karbondioksit bulunduğu, yeryüzünün ortalama sıcaklığının kaç derece ve bunun yüz yıl öncesinden ne kadar fazla olduğu, yağışların nerede ne kadar arttığı veya azaldığı, Kuzey Kutbu'ndaki yaz buzunun veya Grönland buzullarının 40 sene önce-

5 James Hansen, "Why I must speak out about climate change", *TED*, 2012. https://www.ted.com/talks/james_hansen_why_i_must_speak_out_about_climate_change

ye göre ne kadar eridiği de kesindir. Bilimin bugün ulaştığı düzey, özellikle uydulardan toplanan uzaktan veri toplama teknolojileri sayesinde iklim değişikliğinin geldiği noktayı anlamamızı ve paleoklimatolojinin gelişmesi sayesinde de milyonlarca yıl geriye giden karşılaştırmalar yapmamızı yüksek bir kesinlik düzeyiyle mümkün kılıyor. Ancak iklim politikaları açısından bizi asıl ilgilendiren geçmiş değil, gelecek. Politik kararlar gelecekte sıcaklıkların daha ne kadar artacağı ve iklimin daha ne kadar değişeceğine, bu değişikliğin aşırı hava olaylarını (yağış miktarı, kasırgalar, seller vb.) nasıl değiştireceğine ve sosyoekonomik etkilerin (su kaynakları, gıda üretimi, göçler vb.) ne düzeyde olacağına, belki bir de bugün yaşanan aşırı hava olaylarının iklim değişikliğiyle ne kadar ilgili olduğuna göre veriliyor. İşte bu gelecek öngörüleri ileri derecede belirsizlik taşıyor. Bunun da iki nedeni var.

Birincisi, atmosfer karmaşık bir sistem ve iklimi belirleyen çok sayıda değişken olduğu, hepsinin etkisi de doğrusal olmadığı için, yapılan öngörüler karmaşık matematiksel modeller gerektiriyor. İklim modelleri onlarca yıl sonrasına kadar belli bir güven aralığında oldukça isabetli öngörülerde bulunsa da (bunu 1970'lerden bu yana yapılan tahminlerin günümüze dek gözlenen değişikliklerle karşılaştırıldığında başarılı sonuçlar vermesinden de biliyoruz), bu öngörüleri zorlaştıran pek çok fiziksel faktör var: bulutların etkisi, kutup buzlarının erimesinin neden olduğu ekstra albedo,[6] yine bu erimenin kutuplar üzerinde dönen jet akımlarının şeklini bozması nedeniyle ortaya çıkan beklenmedik durumlar, vb. Fiziksel sistemdeki belirsizliklerden biri de bir yerde yaşanan bir aşırı iklim olayının iklim değişmeseydi olup olmayacağı sorusuna verilen yanıtla ilgilidir. Bu soruyu tekil olay bazında yanıtlamak mümkün, ancak yine de oldukça

6 "Bir yüzeyin üzerine düşen elektromanyetik enerjiyi yansıtma kapasitesi, yani yüzeyin yansıtma gücü albedo olarak adlandırılır. Cisimlerin albedoları o cisimlerin yüzey alanına, dokusuna ve rengine bağlı olarak değişir. Beyaz görünen bir cisim, yüksek bir albedoya sahip olup ona çarpan ışığın çoğunu yansıtırken, koyu renkte görünen bir cisim, düşük bir albedosu olduğundan çarpan ışığın çoğunu emer." İklimBu, Boğaziçi Üniversitesi İklim Değişikliği ve Politikaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, http://climatechange.boun.edu.tr/albedo-nedir/

karmaşık ilişkilendirme çalışmalarına (*attribution studies*) ihtiyaç duyuyor. Tabii bu tür aşırı hava olaylarının sıklığındaki ve şiddetindeki artışı topluca iklim değişikliğine bağlamak konusunda bu tür bir belirsizlik yok. Ancak bununla yetinmeyip tek tek olayları atmosferde o anda bulunan karbondioksit düzeyine veya ısınma miktarına bağlama ihtiyacı duyanlar az değil.

İklim değişikliğine dair gelecek öngörülerindeki belirsizliğin ikinci ve daha önemli nedeni ise insan faaliyetleriyle ilgili. Çünkü küresel sıcaklığın kaç dereceye kadar artacağı, buna bağlı olarak yağış örüntülerinin nasıl değişeceği, kuraklıktan örneğin Anadolu'nun ne zaman ekin bitmez bir yer haline geleceği, Kuzey Kutbu'nun ne zaman açık denize dönüşeceği, deniz seviyelerinin ne kadar yükselip hangi adaların kaç yılında okyanusa gömüleceği gibi hayati öneme sahip sonuçlar, insanlık olarak daha ne kadar fosil yakıt yakacağımıza, daha ne kadar endüstriyel hayvancılık ürünleri tüketeceğimize, ormanları daha ne kadar yok edeceğimize ve dolayısıyla atmosfere daha ne kadar sera gazı salacağımıza bağlı. Çünkü karbondioksidin temel özelliği atmosfere bir kez karıştı mı artık orada kalması. İnsanlar tarafından salınan karbondioksidin yarısı atmosferde 100 ila 1.000 yıl kaldığı için (geri kalan yarısı bitkiler ve okyanuslar tarafından emilerek atmosferden uzaklaştırılıyor) atmosferdeki karbondioksit yoğunluğu giderek artıyor. Geleceğe dair belirsizliği aşmanın tek yolu da çeşitli senaryolar üreterek bunlara göre öngörülerde bulunmak. Biliminsanları, insanlar bugünkü gibi mi sera gazı üretmeye devam edecek ya da biraz azaltacak mı, yoksa radikal önlemler mi alacak diye çok sayıda senaryo geliştirip bunların sonucunu öngörmeye çalışıyor. Ancak sonuçta, sokaktaki insan için seneye evinin sel suları altında kalacak olmasının, bugün bindiği arabanın yaktığı benzin nedeniyle salınan karbondiokside bağlı olduğunu kavramak kolay değil.

Belirsizliği artıran bir neden de pozitif geribesleme mekanizmaları. Bir sonuç, o sonucu daha da artıran beklenmedik bir etkiye neden oluyorsa buna pozitif geribesleme diyoruz. Örneğin, küresel ısınmanın sonucu olarak kuzey yarımkürenin kuzeyinde milyonlarca kilometrekarelik alana yayılmış donmuş toprak ve göllerin veya

sığ denizlerde yine donmuş olarak bulunan metan hidrat yataklarının erimesi sonucu atmosfere metan salınması, metan da yeryüzünü ısıtan bir sera gazı olduğundan, bir pozitif geribesleme örneğidir. Ancak bu metan salımı doğrudan insan faaliyetlerinin sonucu olmadığı için sera gazı envanterlerinde yer almaz, ne zaman ne kadar metan çıkacağını hesap etmek de zor olduğu için iklim modellerinde yer vermek kolay değildir. Aynı şekilde eriyen buzların gezegenin toplam albedosunu azaltması, asitlenen okyanusun karbondioksit yutma kapasitesinin düşmesi, üstelik asitlenmenin fotosentez yapan planktonların kabuklarını eritmesi, bu yüzden okyanusta eskisi kadar karbon tutulamaması, iklim değiştiği için daha fazla orman yangını çıkması yüzünden ormanların da yeterince karbon yutamaması vb., hep projeksiyonlara katılması oldukça zor pozitif geribesleme mekanizmalarıdır. Bunlar gelecekte olması beklenen ısınmayı hiç beklenmedik ölçüde hızlandırabilir ve belirsizliği artırır.[7]

Bilim okuryazarlığının zayıf olduğu günümüz toplumunda küresel ısınmaya dair temel bilimsel verileri, örneğin 1-1,5 derecelik günlük yaşam deneyimi için küçük görünen bir ısınmanın aslında ne kadar büyük dengesizlikleri tetiklediğini ve bu ısınmanın insan faaliyetleri sonucunda yeryüzü sistemine ne kadar devasa bir ekstra enerji depolanmasına bağlı olduğunu kavramak da kolay değildir. İşte bilimsel konsensüsün önemi burada ortaya çıkıyor. Biliminsanı olmayanlar, konunun önemini ancak biliminsanlarına "inanarak" kabul edebilirler. İnanmak kavramı bu bağlamda biraz rahatsız edici gelebilir, ama normal olan bu. Yani bilimin sizi ikna etmesi gerekiyor, ama sizin bütün o çalışmaların doğruluğunu kontrol etme şansınız yok. Bu nedenle bilimin o gün ulaştığı ve biliminsanlarının üzerinde konsensüs sağladığı aşamanın geneline inanmak durumundasınız. Ancak bilimin mutlak kesinliğe değil olasılıklara dayanması, bilim felsefesi hakkında fikri olmayan çoğunluk için kafa karıştırıcıdır. Özellikle kitle iletişiminin yaygınlaşmasından sonra uzmanların

7 Pozitif geribesleme mekanizmaları dahil, iklim değişikliğinin bilimiyle ilgili kapsamlı ve kolay anlaşılabilir bir kaynak için: Levent Kurnaz, *Son Buzul Erimeden: İklim Değişikliği Hakkında Merak Ettiğiniz Her Şey*, Doğan Kitap, İstanbul, 2019.

görüşünü aldığımız günlük yaşam kararlarıyla ilgili farklı fikirler, insanları biliminsanlarının "ne dediğini bilmediği" düşüncesine sürüklüyor. En iyi bilinen örnek olan kanda kolesterol yüksekliğinin zararlı olup olmadığı tartışmasındaki gibi, farklı fikirlerin varlığının ya da ders kitaplarındaki bilgilerin yeni araştırmalarla değişmesinin bilimin normal işleyişinin sonucu olduğuna ikna olmak kolay olmadığı için, konsensüse değer vermek de herkes için mümkün olmayabilir. Konsensüs, bilimin normal bir parçası olan bir uzlaşma değil de bir karşılıklı taviz olarak görülüp güvenirliği azaltabilir. Ancak sonuçta makul çoğunluk için biliminsanlarının neredeyse tamamı aynı şeyi söylüyorsa buna inanmak, karmaşıklığın ve belirsizliğin yüksek olduğu konular için zorunludur.

İklim biliminde normal sonrası karakteristiklerin ve dolayısıyla bilimsel konsensüsün ne kadar önemli olduğu, benzeri olmayan bir uluslararası kuruluşa ihtiyaç duyulmasından da bellidir. Hükümetler Arası İklim Değişikliği Paneli (IPCC), 1988'de, tam da konunun politikacıların gündemine oturduğu yıl kurulmuştur. IPCC ilginç bir yapıdır, çünkü iklim değişikliği alanında bilimsel üretim yapan insanların çalışmalarını derleyip periyodik raporlar oluştursa da saf bir bilim kuruluşu değildir. Birleşmiş Milletler çatısı altındaki bu kuruluşun verdiği nihai kararlarda (ve özellikle de raporların hükümetler için tavsiye olarak anlaşılması gereken yol gösterici paragraflarında) hükümet temsilcilerinin oyu son derece etkilidir. Bir bilim-politika sınır kuruluşu olan IPCC'nin raporları, iklim biliminde, ama sadece fizik bilimleri ve etkiler açısından değil, sera gazı azaltımı için, yani ilgili enerji ve ekonomi politikalarında da en son bilimsel konsensüsü temsil eder. Konsensüsü amaçlayan yapısı nedeniyle raporları oldukça muhafazakâr kabul edilen IPCC'nin 2021-2022'de yayımlanan "6. Değerlendirme Raporu", artık iklimin değiştiği ve bu değişikliğin insan faaliyetlerinin sonucu olduğu konusunda olasılık düzeyi vermeyi bile bırakmış durumdadır. Ancak mevcut iklim krizine dair bilimsel kesinlik artarken, iklimin geleceği konusundaki belirsizlik de artmaktadır. Aynı rapora göre, farklı senaryolarda küresel sıcaklık artışını yüzyıl sonundan önce 1,5 derecenin altında tutmamız da dünyayı 4,5 dereceye kadar ısıtmamız da mümkün görünüyor. Bu da

en başta söylediğimiz gibi, bütünüyle ekonomiyle, yaşam biçimiyle ve küresel siyasetle ilgili. Ancak yine de çözüme dair konuşmaya başlamadan önce iklim krizini kavramakla ilgili başka sorunlarımız da olduğunu kabul etmemiz gerekebilir. Bilim bizi ikna etse de, iklim değişikliğinin ölçeği, bizim sorunu kavramamızı zorlaştırıyor olabilir mi?

Bir "Hipernesne" Olarak İklim Değişikliği

İklim krizinden söz etmeye aşırı hava olaylarıyla başlamamızın nedeni, bunların görünür olmasıdır. Bir kasırganın yükselttiği dalgaların kıyıyı dövmesi, sel sularında sürüklenen araçlar, yıkılan binalar, yanan ormanlar veya kuraklıktan çatlayan topraklar iklim değişikliğinin görüntülerini oluşturuyor. Sıcağı hatırlatan parlak bir güneş, boynu bükük ekinler, uydudan çekilmiş bir tropikal siklon fotoğrafı gibi daha dolaylı görüntüler de dahil olmak üzere, iklim değişikliğinin bütün simgeleri doğrudan insani deneyime işaret etmek zorundadır. Çünkü iklim değişikliği hesaplanabilir, bilimsel bir soyutlamadır, ancak duyularla doğrudan algılanamaz. Coğrafyayla ve hava durumunun uzun dönemli ortalamalarıyla ilgili olan iklimi ve iklimin değişmesini, ancak sıcakta terleyerek, yağmurda ıslanarak veya diğer sosyoekonomik sonuçlarıyla, yani dolayımla anlayabiliyoruz. İklim değişikliğini kavramak, sadece iklimin bilimsel bir kavramsallaştırma olması ve geleceğe dair belirsizlikler nedeniyle değil, mekâna ve zamana dair özellikleri nedeniyle de zordur. Buna Timothy Morton'un "bir kişinin herhangi bir anda sadece parçalarını görebileceği ve düşünmesi doğası gereği dolambaçlı olan"[8] *hipernesne* kavramı üzerinden yaklaşmayı deneyebiliriz.

Morton, "insanlara kıyasla zaman ve uzamda büyük oranda yayılmış olan şeyler"e hipernesne adını veriyor.[9] Buna göre bir kara delik, biyosferin tamamı, yeryüzündeki bütün plastikler veya küresel ısınma (Morton özellikle küresel ısınma terimini tercih eder) hiper-

8 Timothy Morton, *Hipernesneler*, s. 19.
9 Agy., s. 15.

nesnedir[10] ve "hipernesneler biri onları düşünse de düşünmese de gerçektirler".[11] Morton'un çok ses getirmiş hipernesne anlatısı oldukça zihin açıcıdır. Ancak ben bu yazıda küresel ısınmanın bir hipernesne olma niteliğini, daha çok mekân ve zaman açısından kavranamazlığı üzerinden kullanmak istiyorum. Morton için mekânsızlığı ve insan ölçekli zamansallıktan uzak olması hipernesneyi tanımlayan özellikler arasındadır. Hipernesnelerin diğer özelliklerini ağdalılık, bir seferde sadece bir parçasının algılanabilmesi (evreleme) ve nesnelerarasılık olarak sıralar.[12]

İklim krizinin mekânsızlığına ve zamansallıktan uzak olmasına biraz daha yakından bakalım: İklim değişikliğine kutup ayıları üzerinden yaklaşmak oldukça geride kaldı. İklim aktivistleri yıllardır krizin kutuplardaki buzlarla değil her yerle ilgili olduğunda ısrar ettiler ve sonucunu da aldılar. Gerçekten de kuraklık nedeniyle mahalle pazarında fiyatların artmasını ya da evleri sel suları altında kaldığı için yaşadığınız yere göç eden insanları kutuplardaki buz tabakasının erimesiyle bağlantılandırmak zor görünür. İklim krizi siz neredeyseniz oradadır: Doğru. Öte yandan konunun kutuplardaki buzlarla ilgisi çok açıktır. Biliminsanları Kuzey Kutbu'ndaki deniz buzunun hızlı erimesi nedeniyle açığa çıkan enerjinin ve buharlaşmanın, atmosferin üst tabakalarında kutup çevresinde dönen jet akım-

10 "Hipernesneler sadece grafikler ve simülasyonlardan ibaret değillerdir; başka nesnelerden oluşan devasa nesnelerdir: Küresel ısınma; güneşi, biyosferi, fosil yakıtları, arabaları ve benzer nesneleri kapsar." Timothy Morton, agy., s. 25.

11 Morton, agy., s. 17.

12 Ağdalılığı, her yeri kaplama, her şeye yapışma, hakkındaki bilgi arttıkça kapsamının genişliğini daha iyi fark etme olarak anlayabiliriz. Küresel ısınmanın, güneşten atmosfere, bir karbon atomundan yeryüzündeki bütün su varlığına, bir kasırgadan ortadan kalkan bir böcek türüne kadar her şeyle ilgili olması, yani her şeye "yapışması" örnek olarak verilebilir. Evreleme, hipernesnelerin alışılmış insan ölçeğinde bir bütün olarak görülememeleriyle ilgilidir. Buna zamansallık ve mekânsızlıktan söz ederken tekrar değineceğiz. Nesnelerarasılık ise hipernesnelerin doğrudan değil başka varlıklar aracılığıyla dolaylı olarak deneyimlenebilmeleriyle ilgilidir. Tıpkı bir dinozorla 66 milyon yıl önce bıraktığı "fosil" ayak izi üzerinden karşılaşmamız veya esen rüzgârı (ya da atmosferdeki hava akımlarının bütününü) kapıdaki rüzgâr çanını titreştirmesiyle fark etmemiz gibi. Morton, La Nina soğuk su akıntısını da küresel ısınma denen hipernesnenin bıraktığı bir ayak izi olarak okur. (Timothy Morton, *Hipernesneler*.)

larının şeklini bozarak soğuk havanın kapağı açık bırakılmış bir buzdolabından yayılır gibi kuzey yarımkürenin kutuplara hayli uzak enlemlerine indiğini ve nasıl sıra dışı kar fırtınalarına ve başka yerlerde de büyük sıcak dalgalarına neden olduğunu defalarca gösterdiler. Aynı şekilde Grönland'da veya Antarktika'da bulunan buzulların erimesi sonucu okyanusa eklenen tatlı suyun sadece deniz seviyelerini yükseltip okyanustaki adaları sulara gömmekle kalmadığını, tuzluluk seviyesini de azaltarak okyanuslardaki taşıma kayışı da denen büyük su akıntılarını (biz bir kısmını *Gulf Stream* olarak biliriz) nasıl yavaşlattığını, bunun da bazı bölgelerde nasıl beklenmedik hava olaylarına neden olabileceğini biliyoruz. Aşırı sıcaklar nedeniyle büyük orman yangınları artmaya devam ederse karbon yutaklarının azalması ya da yine kutup denizlerindeki sığ sularda bulunan donmuş metan hidrat yataklarının eriyip atmosferdeki metan yoğunluğunu artırması, bütün bunların da sıcaklıkları daha da yükseltmesi, hep bilinen ve beklenen iklim olayları. Demek ki olayın belli bir yerle ya da alışık olduğumuz mekânsal ölçekle pek bir ilgisi yoktur. İklim krizi dediğimizde her şeyin her şeyle, her yerin her yerle ilgili olduğu bir gerçeklik söz konusudur.[13]

Oysa iklim krizini bir çevre sorunu olarak anlıyoruz. Çevre sorunları ise genellikle mekânsaldır. Egzoz dumanı soluduğunuz kalabalık bir caddede spor yaparsanız zehirlenirsiniz. Şehrin kıyısındaki çimento fabrikasından çıkan toz sizin çatınıza yağar, komşu ülkedeki evlerin değil. Ya da bir altın madeninin yanı başındaki siyanür barajı taştığında madenin kurulduğu köyün tarlaları ağır metale bulanır. Elbette çevre sorunları sınır aşan sorunlardır. Asit yağmurları, deniz kirliliği, nükleer kazalardan yayılan radyoaktif bulutlar... Ancak bütün bir çevre hareketleri ve ekoloji literatürü yerel düzeydeki ihtilaflarla ve mücadelelerle doludur. Zaten kent meseleleri de son yıllarda çevre alanını büyük ölçüde ele geçirmiş durumda. İklim krizi ise (ozon tabakasının incelmesi gibi biraz geride kal-

13 "Küresel ısınma, ölçüm cihazlarımızın bir işlevi değildir. Çünkü nihayetinde biyosfer boyunca ve ötesinde dağıldığından, biricik bir varlık olarak görülmesi *çok zordur. Hal* böyleyken işte orada, üstümüze yağıyor, üzerimizde yanıp kül oluyor, Yerküre'yi sarsıyor, devasa kasırgalar yumurtluyor." Timothy Morton, *Hipernesneler*, s. 75.

mış diğer atmosfer sorunlarıyla birlikte) yerel için sürekli bir kafa karışıklığı kaynağıdır. Yerel çevre hareketleriyle ilişkisi olanlar, bir kömürlü termik santrale karşı verilen mücadelede, aslında santralin yarattığı en büyük sorun olan iklim değişikliği argümanını kullanmanın ne kadar güç olduğunu, hava kirliliğinin ya da tarım alanlarının işgal edilmesinin nasıl ön plana çıkarıldığını iyi bilirler. İklim biliminden söz ederken en çok yanıtlamanız gereken sorulardan biri de karbondioksidin salındığı yerle etkilerin ortaya çıktığı yer arasında bir ilişki olup olmadığıdır. Zira bu klasik bir çevre sorunu olsaydı, ilgisi olması gerekirdi. Her türlü kirlilik uzaklara taşınsa ve sınırları aşsa bile en fazla etkiyi kaynağın yakınında gösterir. Örneğin, Marmara kıyısındaki evlerden ve tesislerden yayılan azot ve fosfor kirliliğine bağlı oluşan müsilaj Ege'ye taşınabilir, ama en büyük etkisi Marmara Denizi'nde görülür. Oysa küresel ısınma açısından karbondioksit salan aracın hangi caddede gittiğinin, termik santralin nerede kurulduğunun bir önemi yoktur. İklim değişikliği etkisini farklı bölgelerde farklı şekillerde gösterse de karbondioksit nereden salınırsa salınsın gezegenin atmosferine hızla yayılır ve bütün atmosferdeki yoğunluğu artar, bu da yeryüzünde enerji birikimine neden olarak iklimi küresel ölçekte değiştirir. Kirletenle etkilenen arasındaki ilişkisizlik de iklim krizi için tipiktir. İklim adaletini tanımlarken en çok ve en önce gelişmiş ülkelerin neden olduğu iklim değişikliğinin en yıkıcı etkilerini, aslında bugüne kadar pek fazla karbondioksit salmamış, ama kırılganlığı daha yüksek olan az gelişmiş ülkelerde gördüğümüzü bu nedenle anlatıyoruz. Kirlilik kaynakları belli yerlerde olsa da sera gazı salımının her yerde yapılıyor gibi olması ve atmosferde enerji taşınımının devasa karmaşık yapısı nedeniyle iklim krizi mekânsızdır, insani mekân ölçeğinde kavranması zordur. Bu yüzden yıllarca barajların buharlaşma vb. nedenlerle yerel düzeyde yaratabileceği (yağışların artması gibi) yerel iklim koşullarını değiştiren etkilerle küresel ısınmanın bir ilgisi olmadığını anlatmakta zorluk çektik. Aynı şekilde, beton ve asfalt yoğunluğuyla yeşil alan yokluğu nedeniyle oluşan kentsel ısı adalarının şehirlerde görülen sıcak dalgalarının artmasına neden olmadığını, sadece iklim değişikliğiyle artan sıcak dalgalarının etkisini güçlendirdiğini anlatmakta da zorluk çekiyoruz. Yerel nerede biter,

küresel nerede başlar, kavranması kolay değildir. İklim krizi için tek mekân bütün yeryüzüdür.

İklim krizinin insani zaman ölçeğiyle ilişkisi daha da kafa karıştırıcıdır. İklim değişikliği konusunda şüphe yaratmaya çalışan inkârcıların en sık kullandığı argümanlardan biri dünya ikliminin zaten hep değiştiğidir. Oysa insanın zamanı ile yeryüzünün zamanı arasındaki büyük ayrım sadece niceliksel değil, aslen nitelikseldir.[14] Yeryüzünün zamanından söz ettiğimizde hiçbir şeyin aynı kalmadığını akılda tutmak zorundayız. Dinozorların dünyasıyla trilobitlerin dünyası farklıydı. Kömürün yeraltına gömüldüğü dünyayla periyodik buzul çağlarının başladığı dünya da farklıydı. İnsanların dünyasıyla dinozorların dünyası da elbette farklıdır. Bu dünyalarda kıtaların yerleri de, deniz seviyeleri de, güneşten gelen enerji de, yeryüzündeki buz miktarı da, atmosferdeki karbondioksit, hatta oksijen yoğunluğu da farklıydı. Sanki tekbiçim bir dünyadan söz ediyoruz da sadece dünyanın yörüngesinde ve ekseninde meydana gelen kaymalar nedeniyle güneşten gelen enerji miktarı değiştiği için yeryüzünün uzun tarihi boyunca iklim sürekli değişiyormuş gibi konuşmak (yani meşhur Milankoviç döngülerinden söz edip durmak), ancak yeryüzünün 4,6 milyar yıllık tarihini, yerkabuğunun hiç durmayan hareketini (levha tektoniğini), kozmik etkileri ve tabii canlıların evrimini göz ardı eden bir anlatıya uydurulabilecek bir masaldır. Bu yüzden dünyanın jeolojik çağlar boyunca sayısız nedenle sürekli değişmesi, yüz yılın birkaç kuşağın gelip geçtiği çok uzun bir zaman dilimi olduğu insani zaman ölçeği açısından oldukça konu dışıdır. Her ne kadar bugünkü insan kaynaklı iklim değişikliğini anlamak için tarihsel iklim değişikliklerini bilmek faydalı olsa da teraziyi doğru dengede tutmadığınızda iklim değişikliğini kavramayı olanaksız hale getirebilir. Bunun için modern insan türünün (*Homo sapiens*) evrimleştiği son 200 bin yılın ve insan uygarlıklarının serpildiği son buzul çağından sonraki 12 bin yılın (Holosen dönem) iklimine odaklanmak doğru olur.

14 Marcia Bjornerud, *Yeryüzünün Zamanı: Bir Jeolog Gibi Düşünerek Dünyayı Kurtarabilir miyiz?*, çev. Reşit Gürdilek, Metis Yayınları, İstanbul, 2020.

Zaman ölçeğinin ne kadar geniş olduğunu anlamak için dünyanın periyodik buzul çağlarına girip çıktığı son 2,5 milyon yılın (Pleyistosen dönem), bugün bildiğimiz dünyaya önceki dönemlerden çok daha fazla benzeyen (çünkü bitkilerin ve hayvanların evrimleştiği) 542 milyon yıllık Kambriyen sonrası dünyanın son binde beşlik kısmı olduğunu hatırlayabiliriz.[15] Periyodik buzul çağlarının olduğu dönemden iki yüz kat daha uzun süren, bugün tanıdığımız tanımadığımız bütün bitki ve hayvanların evrimleştiği zaman boyunca ise sadece bir buzullaşma dönemi yaşanmıştır ve geri kalan sürenin tamamı bizim alışık olduğumuz dünyadan daha sıcaktır. Bu nedenle iklim değişikliğini insani zaman ölçeğine indirerek anlamak zorundayız. Biz ancak sıcaklıkların düştüğü ve buzul çağlarının başladığı bir dünyada evrimleşebildik. Tarım yapmaya ve yerleşik hayata da ancak son buzul çağı bitip küresel sıcaklıklar istikrar kazandıktan sonra başlayabildik. Göbeklitepe'nin şimdi bize uzak gelen zamanında iklim bizim normal iklimimizdi. Aradaki binlerce yıl boyunca (bölgesel ve kısıtlı düzeyde olanlar hariç) büyük değişiklikler olmadı. Uygarlıkların çökmesine (Akad, Maya, Minos, Viking, vb.) ve insanlığın büyük göçlerle yeryüzüne dağılmasına neden olan bölgesel iklim değişiklikleri (ki bütün bu tarihsel gelişmelerde iklimsel etkiler pek çok nedenden biridir), Holosen öncesi dönemdeki iklim istikrarsızlığıyla ve bugün yaşadığımız insan kaynaklı küresel ısınmayla karşılaştırılmayacak kadar küçük ölçeklidir. Ancak o dönemde uyum imkânı sınırlı olsa da dünya göç edilebilecek kadar boştu. Pleyistosen dönemdeki son buzul çağından önce yaşanan iklim değişikliklerinin tamamı ise insan öncesidir.

Aynı zamansallığı geleceğe doğru da uygulamalıyız. Atmosferin bileşimini muhtemelen kendi zamanımızın çok ötesine kadar değiştirdik. Atmosferde bugünkü kadar yüksek bir karbondioksit seviyesini (421 ppm[16]) insan türünün henüz evrimleşmeye başlamadığı 4,5 milyon yıl önceye geri gittiğimizde bulamıyoruz. Zaten buzul

15 Kambriyen öncesi 4 milyar yılın dünyası karaların boş olduğu, bildiğimiz çok hücreli bitki ve hayvanların olmadığı, bize tamamen yabancı bir dünyadır.

16 *Parts per million*: Milyonda parçacık.

kayıtlarından iyi bildiğimiz son 800 bin yılda bu seviyenin hiçbir zaman 300 ppm'yi geçmemiş olduğunu da biliyoruz. Fosil yakıtları yakarak oluşturduğumuz yeni atmosfer bileşimi muhtemelen insan uygarlıklarının süresini aşan bir gelecekte eski düzeyine inmeyecek. Yine de biz, insanlar olarak dünyanın iklimini ancak bir kez değiştirebileceğiz. Gereken her şeyi yapsak bile, insanların yeryüzünde olduğu hayal edilebilir bir gelecekte yeni buzul çağlarının yaşanacağı, insanlardan kaynaklanan etkinin sınırlı olduğu sanayi öncesi normale dönme şansımız olmayabilir. Biraz da bu nedenle, yakın insani zaman ölçeğine sadık kalmaktan başka çaremiz yok. İklim krizinin kavranması da bu nedenle yeryüzünün ve insanın zaman ölçekleri arasındaki farkı yakalayabildiğimiz sürece mümkün olabilir. İklim krizinin bir hipernesne olarak zamandaki dağılmışlığı (yüz milyonlarca yıl önce oluşan fosil yakıtlarla bugünkü bitkilerin yaptığı fotosentezin ve atmosferdeki sera gazı düzeylerini önümüzdeki binlerce yıl için değiştirmiş olmamızın aynı hipernesneyle, küresel ısınmayla ilgili olması), tıpkı mekânsal belirsizliği gibi kavranmasını zorlaştırır. Morton'un dediği gibi "Hipernesneler bu fiziksel âlemde gerçekten var olan gerçek şeylerdir,"[17] ancak "gelecekten yollanan şişelerdeki mesajlardır: Tümüyle şu anda var olmazlar".[18]

Mekânsızlık ve zamansal dağılım, Morton'un hipernesnelerin evreleme özelliği dediği bir fenomenle yakından ilişkilidir. Biz bu hipernesnenin farklı evrelerini görebiliriz. Bir kuşak bu evresini, bir sonraki kuşak başka bir evresini, bir okyanus adasının halkı bir evresini, bir İnuit kabilesi başka bir evresini algılar: "... Benim dünyamla kesişen bu devasa nesnenin sadece kısa parçalarını görüyorum. *Kasırga* diye nitelendirdiğim kısa bir parça, New Orleans'ın altyapısını tahrip ediyor. *Kuraklık* dediğim kısa bir parça, Rusya'nın ovalarını ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Orta Batı'sını yakıp kavurarak *çıtır* çıtır bir gevreğe dönüştürüyor. Boynumun arkası dünkü güneş yanığı yüzünden kaşınıyor."[19]

17 Timothy Morton, *Hipernesneler*, s. 180.
18 Agy., s. 182.
19 Agy., s. 102.

Hipernesneler anlatısı, geçen yıl Türkiye'nin ormanlarını yakıp geçen mega yangınların ve Batı Karadeniz'de görülmemiş bir yağışın ardından koca bir bölgeyi sular altında bırakan sellerin küresel ısınmayla bağlantısını kurmaya karşı gösterilen direnci anlamak için de faydalı. Elbette iklim krizinin kavranamazlığı, aynı zamanda kavranabilirliğinin bir parçasıdır. Ayrıca anlamamakla anlamak istememek arasındaki bağlantı da açıktır. Ancak kavranamazlığın arkasındaki ölçek kodlarını fark etmek, olup biteni doğru anlatmanın ve doğru politikalar oluşturmanın birinci anahtarı olabilir. Dönüşüme ancak buradan geçiş yapabiliriz.

Dönüşümün Ölçeği

Küresel ısınmayı, Paris Anlaşması'yla hedeflendiği gibi, sanayi öncesi normalin 1,5 derece üzerine çıkmadan durdurmak için olağanüstü bir dönüşüm gerekiyor. Bunun için bütün ülkelerin insan faaliyetleri nedeniyle her yıl atmosfere saldığı karbondioksit miktarını 2030'a kadar yarıya indirmesi, 2050'ye kadar da sıfırlaması gerekiyor. Hatta bu durumda bile sıcaklık artışı 2030'larda 1,5-1,6 dereceyi geçebilir ve ancak birkaç on yıl sonra yeni emisyonlar olmadığı için yutaklar atmosferi yavaş yavaş temizlemeye başlayınca, yüzyıl sonundan önce hafif bir soğuma başlayabilir. Gözünüz herkese imkânsız gibi gelen bu hızda bir dönüşümü değil de sıcaklık artışını 2 derecede tutmayı sağlayacak daha yavaş bir dönüşümü kesiyorsa bile, dönüşümün tamamlanması için gereken süreyi en fazla 20 yıl öteleyebilirsiniz. Üstelik 2 derece ısınmış bir dünya 1,5 derece ısınmış bir dünyadan çok daha yıkıcı sonuçlarla yüzleşmek zorunda kalacaktır. Öte yandan, bir hayli iyimser bir şekilde Paris Anlaşması altında ülkelerin verdikleri taahhütlerin başarıldığını varsaydığımız bir durumda 2,7-3 derece civarında bir ısınmaya doğru gidiyoruz. Sera gazı, başta da karbondioksit salımlarını gerekli düzeyde azaltmak ve bu hızda sıfırlamak, enerji, ulaşım, sanayi ve fosil yakıtların yaygın olarak kullanıldığı diğer sektörleri hızla karbonsuzlaştırmayı, fosil yakıt şirketlerine de ellerindeki kömür, petrol ve gaz rezervlerinin en az yüzde 85'ini yerin altında bıraktırmayı gerektiriyor. Enerjiyi az ve verimli kullanan, yenilenebilir enerji kaynaklarına yaslanan; kütlesel

üretilen mallara dayalı aşırı tüketimi, küresel hareketliliği, çok seyahat etmeyi, merkezî olarak büyük ölçeklerde üretilen elektriği düşünmeden kullanmayı, mümkün olduğu kadar çok hayvansal gıdayla beslenmeyi değil; az tüketmeyi, sade yaşamı, mümkün olduğu kadar yerelleşmeyi, kullandığı elektriği mümkünse kendi yerelinde üretmeyi ve bitkisel beslenmeyi esas alan yeni bir ekonomik ve sosyal sistemin, yepyeni, ekolojik bir yaşam biçiminin kural haline gelmesi gerekiyor. Kalkınma, gelişme, ilerleme gibi tabu haline getirilmiş kavramların yerini de kendine yeterliğin, döngüselliğin ve küçülmenin alması gerekiyor. Bu dönüşümün hem de bu hızla yapılması gereği (eğer bir ekolojist değilseniz, dolayısıyla ideolojik olarak zaten böyle bir dünyayı savunmuyorsanız) göz korkutucu olabilir. Ama "iklimi değil, sistemi değiştir" sadece bir antikapitalist slogan değil. Olması gerekenin ta kendisi.

Bu boyutta bir değişimi, kapitalizmi, kârdan başka bir güdüsü olmayan şirketler sistemini, onların güdümündeki hükümetleri tartışmadan başarmak mümkün değil. Zaten fosil yakıtların yakılmasına dayalı mevcut ekonomik ve siyasal sistemin gelişmesiyle kapitalizmin gelişmesi aşağı yukarı aynı şey. Değişmesi gereken şey her şeyden önce oyunun kuralları. Kapitalist sistem değişmeden, şirketlerin egemenliği kırılmadan, sistemin üzerine inşa edildiği devasa eşitsizlikleri ortadan kaldırmadan; güç sahiplerinin değil, sıradan insanların kontrolünde, demokratik katılıma dayalı bir sistem için mücadele etmeden iklim krizi çözülemez. Ancak bu tür bir sistem değişikliğinden söz etmek de üretim-tüketim-atık döngüsünde her şeyin aynı kalabileceği, hiçbir şey değişmeden, sadece politik bir dönüşümle beraber fosil yakıtlara da işaret etmenin yeterli olacağı anlamına gelmiyor. Çünkü tıpkı iklim sistemi gibi, üretim-tüketim-atık döngülerine dair toplumsal yapılar da ileri derecede karmaşıktır. Bunun için sosyo-teknik sistem kavramını ve Frank W. Geels'in çok düzeyli dönüşüm perspektifini kullanabiliriz.[20] Çünkü sistemin adı ve işleyiş biçimi kapitalist olsa da olmasa da, milyarlarca insan, bu kadar birbi-

20 Frank W. Geels, "Technological Transitions as Evolutionary Reconfiguration Processes: A Multi-level Perspective and a Case-study", *Research Policy*, 2002, 31, s. 1257.

rine bağlı ve karmaşık bir toplumsal sistem içinde günlük hayatımızı ve ekonomik ilişkilerimizi sosyo-teknik bir çerçevede yaşamaya devam edeceğiz. Üstelik meseleye bu çok düzeyli karmaşıklık içinde bakmayınca tek bir motorun tipini değiştirerek meseleyi çözebileceğimizi düşünebiliyoruz.

Geniş bir alan olan sosyo-teknik dönüşüm çalışmalarının özü, bir teknolojinin baskın hale gelmesinin, sadece teknolojiye içkin olan etkenlerle değil, o teknolojinin kullanıldığı ekonomik ve toplumsal yapı, davranış biçimleri ve diğer kültürel öğelerle ve hepsinin iç içe geçmesiyle ilgili olmasıdır. Tabii bu durum baskın hale gelen ve tüm bu sistemi belirleyen enerji kaynaklarını, hammaddeleri vb. de ilgilendirir. Bugün kullandığımız baskın motorlu araç teknolojisi petrol kullanan içten yanmalı motorlara dayalıdır. Elektrik, belli merkezlerde üretilir, şebekelerde alternatif akım şeklinde uzun mesafeler kat ederek iletildikten sonra tüketiciye dağıtılır ve kullanılır. Evleri ısıtmak için doğalgaz kullanmak baskın hale geldiği için, yeryüzünde yüz binlerce kilometre uzanan boru hatları gazı evlere kadar ulaştırır, milyonlarca hanede doğalgaz yakan kombiler kullanılır. Gıda sisteminde endüstriyel monokültür baskın tarımsal üretim haline geldiği için, tahıl vb. yetiştirilen uçsuz bucaksız tarlalardan ve fabrikalar gibi örgütlenmiş devasa hayvan çiftliklerinden, en az boru hatları kadar karmaşık bir lojistik ağında binlerce kilometre yol kat ederek gelen yiyecekler pazara ve tüketiciye sunulur. Benzer örnekleri barınma, iletişim, eğlence gibi alanlarda da bulabiliriz. Bütün bu baskın sistemler belli bir tarihsel gelişmenin sonucunda, bazen birkaç alternatiften biri bir şekilde galip geldikten sonra oluşmuştur. Baskın sosyo-teknik sistemler, bu kadar kalabalık ve karmaşık bir dünyada elbette alternatiflere de yer bırakırlar. Bisiklete binebilir, yenilenebilir kaynaklardan elektriğinizi, ekolojik tarımla gıdanızı üretebilirsiniz, ama bütün bunlar baskın teknolojilerin örgütlendiği sistemin bütün dünyayı sarmasını engelleyemez; tabii sürdürülebilir ve yeşil alternatifi baskın sosyo-teknik sistem haline getirmeyi başaramadığınız sürece.

Sosyo-teknik sistem içinde bir teknolojinin ya da kaynağın baskın hale gelmesi sadece üretimle ilgili değildir. Altyapılar, mevzuat, endüstri ve ticaret ağları, kullanıcı pratikleri, davranış biçimleri, değer yargıları, sembolik anlamlar, vb. o teknolojiyi seçeneksiz hale

getirir. Örneğin, ulaşımda motorlu taşıtlara bağımlı sistemi değiştirmek sadece otomotiv fabrikalarını, makineleri ve üretim bantlarını yenilemekle ilgili değildir. İnsanların otomobillere olan bağımlılığını seçeneksiz hale getiren devasa bir sistem kurulmuştur: yollar, köprüler, benzin istasyonları, otoparklar, satış, bakım ve tamir servisleri, trafik kuralları, insanların araba kullanma biçimleri, otomobile yükledikleri anlam (özgürlük, bireysellik, refah, güç, vb.), hatta yerleşimlerin otomobil kullanmayı gerektirecek şekilde tasarlanması. Bunların bir kısmını sadece içten yanmalı motorlardan elektrikli motorlara geçmek için değiştirmek bile kolay değildir. Benzin istasyonlarını şarj istasyonlarına dönüştürmek, elektrik şebekelerini ona göre yenilemek, elektrikli motorlardan anlayan tamirciler yetiştirmek zaman ve para ister; üstelik insanları küçük ve sessiz arabalara ikna etmek de gerekir. Günlük hayatta her iş için büyük ve güçlü otomobillerin kullanılmasını normal hale getiren bir toplumda, insanların tren, metro ve bisiklet kullanmasını sağlamak aynı zamanda kültürel bir dönüşüm yaratmak anlamına gelir. Bütün ülkenin köprülerle, otoyollarla doldurulması kadar, araba sahibi olmayı orta sınıfın statü simgesi haline getirmek de otomobilleri seçeneksiz hale getirir. Bir başka örnek vermek gerekirse, bugün elektrik üretiminde yüzde yüz yenilenebilir enerjiye geçişin karşısındaki en büyük direnç, elektrik üretim ve dağıtım sisteminin operasyonel olarak merkezî, büyük elektrik santrallerine göre tasarlanmış olmasından kaynaklanıyor. Her yerleşim yerinin rüzgâr ve güneş çiftliklerinden, hatta evlerin çatılarına yerleştirilmiş güneş panellerinden kendi elektriğini ürettiği, dağıtık bir şekilde üretilen elektriğin yerel şebekelerle dağıtıldığı bir sistem kurmak, elektrik şebekelerini baştan tasarlamayı gerektiriyor. Tabii buna enerji kaynaklarının sahipliğinden, ticaretinden, siyasi ve jeopolitik güç aracı olarak kullanılmasından kaynaklanan çok daha üst düzey bir politik arka plan da eklenebilir. Ama buna gelene kadar, sadece günlük yaşamdaki sosyo-teknik örgütlenmenin bile kilitlenmiş olduğunu fark etmek,[21] dönüşüme

21 Karbon kilitlenmesi kavramı için bkz. Ümit Şahin, *Türkiye'de Karbon Kilitlenmesi: Düşük Karbona Geçişte Almanya ve Polonya ile Karşılaştırmalı Bir Perspektif*, İstanbul Politikalar Merkezi, 2018.

karşı direncin neden sadece iktidar sahipleriyle sınırlı olmadığını ve tabandan yayıldığını anlamak için gerekli olabilir.

İklim kriziyle mücadele için gerekli dönüşümün ölçeği kadar iklim politikalarını oluştururken kurulan söylemin yapısı da kilitlenmiş durumdadır. İnsan faaliyetlerinden kaynaklanan sera gazı salımlarının azaltılması politikaların temelini oluşturmuş, ama sanki salımların azaltılması sadece taleple ilgiliymiş ve tüketicinin elindeymiş gibi bir politika çerçevesi kurulmuştur. İklim politikalarının mantığı, sera gazı salımına neden olan fosil yakıtların yakılmasını gerektiren talep azaltılırsa, salıma neden olan fosil yakıtların üretiminin de azalacağı varsayımına dayanır. Karbona fiyat konduğunda fosil yakıtlar ve üretiminde fosil yakıt kullanılan ürünler (doğal gaz, kömürden üretilen elektrik, uçak bileti, vb.) pahalı hale gelecek, rasyonel tüketici davranışı gereği yenilenebilir kaynaklar kullanılan ürünler tercih edilecektir. Tabii karbonu bol ürünlerin fiyatını artırmak için bu ürünlere verilen teşvik ve sübvansiyonları kaldırmanız, alternatiflerini teşvik etmeniz de gerekir. Ülkeler de bu politikaları uygulayarak sera gazı salımlarını azaltmaya çalışırlar. Ancak iklim politikalarının bu temel çerçevesi içinde fosil yakıtların çıkarılmasına ve satılmasına yönelik herhangi bir engel yer almaz. Serbest piyasa ekonomisi içinde şirketlerin kârlı bulduğu her şeyi üretmeye hakkı olduğu varsayımıyla fosil yakıt arzının değil sadece talebin azaltılması için politika üretilebileceği kabul edilir. Oysa şirketlere maden sahalarını, petrol kuyularını tahsis eden, arama ve sondaj izinlerini veren, termik santral ve boru hattı lisanslarını dağıtan, bunları planlayan, tasarlayan, bazı ülkelerde bizzat işleten ve uluslararası ilişkilerde güç aracı olarak kullanan, devletlerdir. Bu politika tasarımı dönüşümün hızını ve ölçeğini ileri derecede sınırladığı halde kurulan siyasi söylemin de temelini oluşturmaya ve iklim kriziyle mücadelenin karşısındaki inkâr ve gecikmeyi beslemeye devam etmektedir.

İnkâr ve Gecikme Biçimleri

İnsan kaynaklı iklim değişikliğinin gerçek olmadığını, sıcaklıkların artmadığını, artsa bile doğal değişkenlik sınırları içinde oldu-

ğunu, iklim değişse bile etkilerinin önemsiz hatta faydalı olduğunu, aşırı hava ve iklim olaylarının iklim değişmese de aynı şekilde görüleceğini veya iklim değişse bile bunun insanların sera gazı üretmesine bağlı olmadığını (hatta sera etkisi diye bir şeyin olmadığını) iddia eden, geçmişte şüpheciler, bugün daha çok inkârcılar diye adlandırılan bir kesim var. Büyük ölçüde politik motivasyonlarla yola çıkan, fosil yakıt (özellikle petrol) şirketleri tarafından beslenen, aralarında biliminsanları olsa da çoğunlukla farklı meslek gruplarından gelen az sayıda iklim inkârcısı, hem yaygın medyanın hem de internetin imkânlarını iyi kullandı ve iklim eylemini engelleme yolunda büyük etkide bulundu. Bu yazıda da çeşitli yönlerine değindiğimiz gibi, iklim biliminin ayrıntılarını anlamak için gerekli bilim okuryazarlığı toplumda yaygın değildir. Karmaşıklığın ve geleceğe dair belirsizliğin yüksek olduğu durumlarda kafaların karışması kolaydır. İklim eylemini geciktirmek isteyen politik güç sahipleri bu zaafı ustaca kullanır, ancak kendilerini destekleyecek "bilimsel" argümanları üretecek kişilere ihtiyaç duyarlar. Bazen de iklim eyleminden zarar görecek şirketler politik güç sahiplerini ikna eder veya kullanırlar. İklim inkârcısı denen "uzmanlar" bu denklemde vazgeçilmez aracılardır. Bu kesim farklı taktikler kullanır. Bilimsel verileri çarpıtacak şekilde cımbızlayarak, ters yansıtarak, sahte kanıtları inandırıcı bir bilimsel görünüm altında sunarak, saygın iklim bilimcilerin itibarıyla oynayacak kampanyalar yaparak vb. iklim eylemini en az 30 yıl engellemeyi başarmışlardır.[22] Başta "Şüphe Tacirleri"[23] ve "Yeni İklim Savaşları"[24] olmak üzere, bu kesimin kullandığı yöntemler, finans kaynakları ve politik motivasyonları üzerine geniş bir literatür mevcuttur. Aşırı sağın siyasi güç kazanmasının ve Donald Trump'ın ABD başkanı seçilmesinin ardından iktidara da yükselen iklim inkârcılarının doğrudan etkisi, ironik bir şekilde tam da bu dönemde giderek azalmaya başlamıştır. Büyük bir gecikmenin ardından da

22 Haydn Washington ve John Cook, *Climate Change Denial: Heads in the Sand*, Earthscan, 2011.

23 Naomi Oreskes ve Erik M. Conway, *Merchants of Doubt*, Bloomsbury, Londra, 2010.

24 Michael E. Mann, *The New Climate War: The Fight to Take Back Our Planet*, Public Affairs, New York, 2021.

olsa altına bütün devletlerin imza attığı Paris Anlaşması'nın yapılması, iklim krizinin etkilerini daha yaygın bir şekilde göstermesi, enerji dönüşümünün bir iş alanı olarak büyümesi ve bunu savunan ekonomik kesimlerin güçlenmesi, Greta Thunberg'in okul grevlerine öncülük etmesiyle çocukların ve gençlerin hareketin başını çekmeye başlaması ve Yokoluş İsyanı gibi radikal grupların ses getiren eylemleriyle tabandan iklim hareketinin büyümesi, iklim değişikliğini doğrudan inkâr etmeyi veya hafife almayı önceki yıllarla kıyaslanmayacak kadar marjinalize etmiştir. Ancak inkâr ve gecikme, çok daha yaygın şekilde ve başka biçimlerde hem devletler ve politikacılar hem de halk nezdinde etkisini sürdürmektedir.

William F. Lamb ve arkadaşları, oldukça yeni bir makalelerinde iklim eylemini geciktiren söylemleri analiz ediyorlar.[25] Yazıda incelenen söylemler, iklim değişikliğinin gerçekliğine veya etkili ve acil iklim eyleminin gerekliliğine karşı çıkmak için değil, bu eylemleri gerçekleştirmemek veya ertelemek için öne sürülen gerekçeler ve meşrulaştırıcı argümanlardan oluşuyor. Yazarlar iklim eylemini erteleyen söylemleri dört başlık altında topluyorlar: sorumluluğu başkasına devretmek, dönüşüme katkıda bulunmayacak çözümleri zorlamak, iklim politikalarının zayıf yanlarını vurgulamak ve iklim değişikliğine teslim olmak. Sorumluluğu başkasına devreden söylemler arasında en sık görülen, devletlerin suçu birbirlerine atmak için kullandıkları ve en yaygın biçimi "bizim karbon emisyonlarımız ihmal edilebilir düzeyde, önce sizin harekete geçmeniz gerekir" diye özetlenebilecek *whataboutism*'dir.[26] Her ülke sorumluluğu bir başkasına atacak buna benzer bir söylem kullanabilir: Tarihsel sorumluluğu fazla olanlar güncel emisyonları fazla olanlara, emisyonları hızlı artanlar eskiden hızlı artanlara, kişi başı emisyonu yüksek olanlar nüfusu hızlı artanlara topu atabilir. Türkiye'nin de resmî iklim politikasını, sıklıkla kullanılan, "Tarihi mesuliyetimiz yok denecek kadar az olmasına rağmen gerekli adımları atıyoruz," cümlesiyle, bu

25 William F. Lamb vd., "Discourses of climate delay", *Global Sustainability*, 2020, 3, e17, s. 1-5. https://doi.org/10.1017/sus.2020.13

26 İngilizce olarak yaygınlaşan bu terim "peki ya buna ne diyeceksincilik" olarak Türkçeleştirilebilir.

başlık altına alabiliriz.[27] Sorumluluğu başkasına atmak için kullanılan en yaygın söylemlerden biri de *free-rider excuse* (kaytarmacılık) başlığı altında açıklanabilir. Başkaları da benim kadar çaba göstermediği sürece ben bir şey yaparsam kendimi aptal durumuna düşürürüm anlayışı hem devlet politikaları hem de bireysel davranışlar için çoğu zaman belirleyicidir. Günlük yaşamda başka herkes uçağa binerken veya araba kullanırken benim iklimi düşünerek bunlardan kaçınmam saflık olarak görülebilir. Bu da *whataboutism* gibi zincirleme bir eylemsizliği mümkün kılar. Devletlerin sorumluluğu tamamen bireylere ve tüketiciye devretmeleri de (Türkiye'de bazı bakanların sürekli Ayşe Teyze'nin sorumluluğundan söz etmeleri örneğinde olduğu gibi) özellikle sağ iktidarlar tarafından bütün dünyada yaygın olarak kullanılır.

Lamb ve arkadaşlarının iklim eylemini geciktiren söylemlerinin ikinci ve üçüncü başlığı birbirinin ayna görüntüsü gibidir. Bir yandan aşırı bir teknolojik iyimserlikle mevcut olmayan, yapılabilirliği şüpheli veya ekonomik olarak uygulanamayacak teknolojilere güven pompalanarak çözüm geleceğe ertelenirken (füzyon enerjisi, karbon yakalama ve gömme, havadan karbondioksit çekecek negatif emisyon teknolojileri, vb.) diğer yandan mevcut karbonsuz çözümlerin dezavantajları ve uygulama zorlukları (güneş enerjisindeki düşük kapasite faktörü, yenilenebilir enerjinin yaygınlaşması için gereken enerji depolama teknolojilerinden biri olan bataryaların ve güneş panellerinin üretiminde kullanılan nadir metallerin madenciliğinden kaynaklanan çevre sorunları, vb.) aşırı vurgulanır. Bir tarafta fosil yakıtlar çözümün parçası olarak gösterilerek (doğalgazın düşük karbonlu ve sürdürülebilir yakıt olarak tanımlanması, karbon yakalama ve depolama teknolojileriyle birlikte kurulabileceği iddia edilen yeni fosil yakıtlı enerji santralleri, vb.), diğer tarafta az gelişmiş ülkelerin gelişmeleri için fosil yakıtların zorunlu olduğu savunularak fosil yakıt bağımlılığının sürmesi sağlanır. Siyasi liderlerin iklim değişikli-

27 Türkiye'nin iklim politikalarının bir özeti için bkz. Ümit Şahin, "Warming A Frozen Policy: Challenges To Turkey's Climate Politics After Paris", *Turkish Policy Quarterly*, 2016, 15(2), s.117-129. http://turkishpolicy.com/article/818/warming-a-frozen-policy-challenges-to-turkeys-climate-politics-after-paris

ğinin ne kadar önemli olduğuna dair güçlü, göz yaşartıcı konuşmalar yapmaları, konuşma yaparken torunlarının fotoğraflarını göstermeleri; şirketlerin eğitim, sosyal sorumluluk, sürdürülebilir iş yönetimi gibi projelerle sürekli gündemde olmaları; ama bir yandan da hükümetler yeni petrol aramalarına izin verip, yeni boru hattı projeleri yapıp, emisyonları azaltacak ciddi adımlar atmazken, şirketlerin de aynı işlerden elde ettikleri kârları hiç azaltmamaları, Greta Thunberg'in de "*bla bla bla*" diye eleştirdiği en yaygın eylemsizlik taktiklerinden biridir.[28] Aynı kesimler bir yandan da iklim eyleminin pahalı olduğunu ve bundan yoksul ve emekçi halkın zarar göreceğini iddia ederek ve kapanacak termik santrallerin yaratacağı işsizliğe vb. dikkat çekerek halkı kendilerine müttefik yapmaya çalışırlar.

Eylemsizlik söylemlerinin dördüncü kategorisi de oldukça çarpıcıdır. Gerekli dönüşümün fazla zorlayıcı olduğu için insan doğasına, toplumsal yapıya, demokratik yönetimlere aykırı olduğu veya artık küresel ısınmanın çığrından çıktığı, durdurmanın imkânsız olduğu, yapılacak bir şey kalmadığı iddia edilerek teslim bayrağı çekilir. Bu argümanlar, radikal çevrelerdeki aşırı karamsar politik görüşlere eşlik eden kıyametçi bir literatür tarafından da beslenir. Popüler edebiyatta ve sinemada örnekleri görülen, yıkım sonrasına odaklanmış distopik yapıtlar bir yandan çarpıcı uyarılar olarak iklim krizine ve ekolojik yıkıma dair farkındalığı artırabilir, ancak diğer yandan sorunu siyasal bağlamından koparıp, direnmenin imkânsız olduğu ve hazırlıkları yıkım sonrasına göre yapmak gerektiği algısını da güçlendirebilir. Ekolojist camiadaki kıra dönüş hareketlerinin arkasındaki motivasyonlardan birinin de kentlerde siyasal ve toplumsal değişim için politik mücadelenin olanaksız olduğunu düşünmeye eğilimli insanlar arasında yaygınlaşan bu yüksek dozdaki kötümserlik olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak kırda, ekolojik bir toplum için başlangıç alternatifleri olarak ekolojik çiftlikler ya da eko-köyler kurma idealini denemek isteyenlerin inkârcılığı

28 Damian Carrington, "'Blah, blah, blah': Greta Thunberg lambasts leaders over climate crisis", *The Guardian*, 2021. https://www.theguardian.com/environment/2021/sep/28/blah-greta-thunberg-leaders-climate-crisis-co2-emissions

beslediklerini veya eylemsizlik için bahane yarattıklarını değil, tam tersine güçlü bir yanıt üretmeye çalıştıklarını, ancak bunun da dönüşümü siyasi ve toplumsal alandan bireysel alana çekme riski yarattığını düşünebiliriz.

Sonuç olarak iklim eylemini geciktirmek için kullanılan sayısız argüman, iklim krizini kavramayı güçleştiren arka plandan beslenir, ancak bununla da kalmaz, öteden beri iklim değişikliğinin varlığını inkâr eden, ancak şimdi gücü azalan kampanyaların yarattığı etkinin başka bir biçimde sürmesini sağlayan yeni bir inkârcılık biçimi oluşturur.

Sonuç

İklim değişikliğine neyin sebep olduğunu ve dünyanın giderek ısındığını biliyoruz. Küresel ısınma hakkındaki bilgimiz giderek artıyor ve bu satırları okuyan herkes iklim krizinin öneminin ve ciddiyetinin farkında. Ama bu, sorunun kavranamazlığını ortadan kaldıramıyor. Çünkü "hipernesneler hakkında ne kadar çok şey bilirsek o kadar bilinmez bir hale gelirler".[29]

Ayrıca iklim değişikliğiyle ilgili bilincimiz bugünle yarın arasında bölünmüş durumda. Dün normaldi, bugün değil, yarın ise yaşanmaz olabilir. Ama geçmiş ile şimdi ve gelecek arasındaki bu ayrımla barışmış değiliz. Gelecekte olacak bir felaketin bizi bugün nasıl etkilediğini ve dahası bizim onu nasıl olup da şimdiden önleyebileceğimizi anlamakta güçlük çekiyoruz. İklim değişikliğine neden olanın biz olduğumuzu da biliyoruz, ama bu gerçekle yüzleşmeye hazır değiliz. Tektonik hareketleri ve bir volkandan dağılan lavları önleyemeyen ben, ısınmayı da önleyemem, çünkü yer hareketleri bir kez başladı mı durduramam. Bu yıkıma ben neden olmuş olabilir miyim? Üstelik gelecekteki felaket bugün zaten başladıysa onu durdurabilmem nasıl olası olabilir? Ancak yüzleşmeye hazır olmamak bu yüzleşmenin önümüze koyduğu politik sorumluluğu almaya ha-

29 *Hipernesneler*, s. 21.

zır olmadığımız anlamına da gelebilir. İklim kriziyle mücadele için gereken küresel sistem değişikliğini gerçekleştirmek, sadece mevcut temsilî demokrasi içinde yeşil politikaları uygulayacak siyasi araçları kullanmakla yetinmemeyi, aynı zamanda sistemin sınırlarını zorlayacak şekilde siyasal özne olmayı ve küresel demokratik yurttaşlık bilincine ve tabandan demokratik katılıma dayalı bir sistem kurmayı gerektiriyor. Bu da insanların konfor alanlarını, geleneksel muhalif yapıların da alışıldık politik yapma biçimlerini terk etmeleri anlamına gelebilir.

İklim krizine karşı harekete geçmekle ilgili yetersizliğimiz sorunun kavramsal çerçevesindeki zorlukların ve mevcut sistemdeki siyasi öznelerin konumlanışının ötesinde, risk algısıyla da ilgili olabilir. Artık sadece çevresel ve toplumsal risklerin arttığı değil, aslında bu risklerin hiçbir zaman ortadan kaldırılamayacağı bir zamanda yaşıyoruz. Corona virüsü salgını sırasında insanların uzun süre bu kadar ani ve büyük bir riskle yüzleşmekte başarısız olduklarını gördük. Daha sonra pandemiyle mücadelenin virüsü yeryüzünden silmek demek olduğu gibi bir tür "bir-sıfır" algısı yerleşmeye başladı. Bu olmuyorsa ve hastalığı tamamen kendimizden uzak da tutamıyorsak o zaman varlığını inkâr edebilir ya da görmezden gelebilirdik. Pandemi bitmediği halde eski normallere geri dönme telaşı bu risk algısıyla yakından ilgiliydi. Oysa risk, olasılıkla ilgilidir. Bir riske karşı aldığınız her önlem sizi o riskle karşılaşma olasılığından biraz uzaklaştırır, ancak riski hiçbir şekilde tamamen ortadan kaldırmaz. Sürekli risklerin farkında olarak ve önlem alarak yaşamak kabullenmesi güç de olsa, içinde yaşadığımız normal sonrası küresel durumda bir zorunluluk. İklim kriziyle ilgimizi de, "ısınmayı nasıl olsa yaşanabilir sınır olan 1,5 derecede durdurabilecek gibi görünmüyoruz, o halde oluruna bırakalım, hayatı bildiğimiz gibi yaşayalım" diye kuramayız. Yaptığımız her şey, radikal bir dönüşüme hizmet etse de etmese de yaşayacağımız riskleri azaltmaya yönelik olmalı. Her 0,1 derece az ısınma bizi devasa risklerle karşılaşmaktan biraz daha koruyacaktır. Bunun için, tıpkı demokrasi, barış veya hak mücadelelerinde olduğu gibi iklim krizine karşı ve ekolojik bir gelecek için verilen mücadelenin de bir nihai varış noktası olmadığıyla ve bütün bu

mücadelelerin aslında bir bütünün parçaları olduğuyla yüzleşmek zorundayız. Dönüşümün mümkün olmadığını değil, zorunlu olduğunu, mücadelenin de sürekli ve sonsuz olduğunu kavramak, eylemsizliğe karşı en büyük sigortamız olabilir.

* *Katkı ve önerileri için Kürşad Kızıltuğ'a teşekkür ederim.*

SERMAYENİN İKLİMLERİ[1]

Nancy Fraser

İklim siyaseti önemli bir ilgi odağı haline geldi. İnkârcılığın varlığını sürdürdüğü dar alanlar hâlâ varsa da, her renkten siyasi aktörler yavaş yavaş yeşile dönüyor. Yeni bir genç aktivist nesil, küresel ısınmanın oluşturduğu ölümcül tehdide göz yummaktan vazgeçmemizi ısrarla talep ediyor. Yaşlıları geleceklerini çalmakla itham eden bu militanlar, gezegeni kurtarmak için gereken bütün adımları atma hakkını ve sorumluluğunu üstlerine alıyorlar. Aynı zamanda küçülme hareketleri de güç kazanıyor. Tüketime dayalı yaşam tarzlarının bizi uçuruma sürüklediğinden hiç şüphesi olmayan bu insanlar yaşam biçimlerini dönüştürmenin yollarını arıyor. Aynı şekilde, yerli halkların hem Kuzey'de hem Güney'de yürüttüğü hareketler, ancak son dönemlerde ekolojik hareketler olarak görülmeye başlayan mücadelelerine daha geniş destek kazanmaya başlıyor. Uzun süredir habitatlarını ve geçim kaynaklarını sömürgeci istilasına ve büyük şir-

1 Bu yazı Nancy Fraser'ın Verso tarafından yayımlanan *Cannibal Capitalism* kitabından alınmıştır. (Y.N.)

ketlerin kaynak çıkarma faaliyetlerine karşı müdafaa etmekle uğraşan bu gruplar, doğayla ilişkilenmenin araçsal olmayan yollarını arayanlar arasında kendilerine yeni müttefikler buluyor. Feministler de uzun süredir taşıdıkları ekolojik kaygıları ön plana çekiyor. Jinofobi ve Dünya'ya duyulan nefret arasında psiko-tarihsel bağlantılar bulunduğunu öne süren feministler –hem toplumsal hem doğal– yeniden üretimi mümkün kılan yaşam biçimleri için harekete geçiyor. Bütün bunlar olurken yeni bir ırkçılık karşıtı aktivizm dalgası, hedefleri arasına çevre adaletsizliğini de ekliyor. "Polisin mali kaynaklarını kesmek" ifadesini genişlemeye açık bir anlamda benimseyen Black Lives (Siyahların Yaşamları Değerlidir) Hareketi, büyük miktarlarda kaynağın farklı ırklara mensup topluluklara kaydırılmasını talep ediyor, insan sağlığını mahveden toksik atıkların temizlenmesi de bu talebin hedefleri arasında yer alıyor.

Son zamanlarda neoliberalizmle ortak iş tutan ya da neoliberalizm yüzünden demoralize olmuş sosyaldemokratlar bile iklim siyasetinde taze kan bulabiliyor. Kendilerini Yeni Yeşil Mutabakat yanlısı olarak yeniden kurgulayıp yenilenebilir enerjiye geçiş süreciyle yüksek ücretli sendikalı işler arasında ilişki kurmak suretiyle kaybettikleri işçi sınıfı desteğini yeniden elde etmeyi amaçlıyorlar. Sağcı popülizmin çeşitli damarları da geri kalmıyor, onlar da yeşile dönüyor. Eko-milliyetçi-şovenizme sarılıp "kendilerine ait" yeşil alanları ve doğal kaynakları (ırka dayalı) "ötekiler"i dışlayacak şekilde koruma altına almayı öneriyorlar. Küresel Güney'deki[2] güçler de çeşitli cephelerde mücadele veriyor. Kimileri, iki yüz yıldır sera gazı salımı yaptıkları için küçülme yükünü Kuzey devletlerinin üstlenmesi gerektiğinin altını çizip "kalkınma hakkı" talep ederken, kimileri "müşterekleşme" veya "dayanışmaya dayalı ve toplumsal ekonomi" mücadelesi veriyor, başkaları da çevreci kisvesi altında neoliberal karbon telafisi planlarını kullanarak arazi çitlemeye girişiyor, yaşamı

2 Yazar tarafından kullanılan "Küresel Kuzey" ve "Küresel Güney" ifadeleri (zaman zaman sadece "Kuzey" ya da "Güney") ekvator çizgisi yerine büyük oranda ülkelerin gelir seviyelerini temel alan bir ayrıma işaret ediyor. Küresel Kuzey tanımı içine Avrupa ve ABD'nin yanı sıra örneğin Avustralya da dahil edilirken Meksika, Çin ve Ortadoğu Küresel Güney'in bir parçası sayılıyor. (Ç.N.)

o toprağa bağlı olanları mülksüzleştiriyor ve tekelci rantın yeni biçimlerine sarılıyor. Son olarak, büyük şirketlerin ve finansın çıkarları da bu konuyla derinden ilişkili. Eko-metalara dair muazzam spekülasyondan büyük kârlar elde eden bu çevreler de hem ekonomik hem siyasi müdahaleler yoluyla küresel iklim rejiminin piyasa merkezli ve sermaye dostu olarak kalmaya devam etmesi için çaba gösteriyor.

Kısacası, eko-siyaset her yere yayılmış durumda. Artık diğer mücadelelerle bağlantısız çevre hareketlerinin tekelinde olmayan iklim değişikliği, *bütün* siyasi aktörleri pozisyon belirlemeye zorlayan ivedi bir mesele olarak ortaya çıkıyor. Birbiriyle rekabet halindeki bir dizi farklı odağın bir parçası haline gelen bu mesele, yanına iliştirilen farklı farklı taahhütlere göre sürekli eğilip bükülüyor. Sonuç olarak da yüzeysel bir görüş birliğinin altında fokurdayıp duran bir görüş ayrılığı ortaya çıkıyor. Bir yandan her gün daha fazla sayıda insan küresel ısınmayı bizim bildiğimiz anlamıyla Dünya üzerindeki yaşamı tehdit eden bir gelişme olarak görüyor. Diğer yandansa, bu süreci tetikleyen topluma dair [*societal*] güçlere –ya da bunu durdurmak için gereken toplumsal değişimlere– dair ortak bir görüşe sahip değiller. İşin bilimsel yanı konusunda (az çok) aynı görüşte olsalar da siyaset konusunda (az çok) farklı görüşler taşıyorlar.[3]

Tabii burada aynı ve farklı görüşte olmak, ifadeleri, durumu hakkıyla tasvir etmek için fazla yavan kalıyor. Günümüz eko-siyaseti bir "çağ krizi" içerisinde gerçekleşiyor ve bu kriz tarafından belirleniyor. Mevzubahis mesele elbette bir ekoloji krizi, ama aynı zamanda bir ekonomi, toplum, siyaset ve kamu sağlığı krizi; yani etkileri her alana sıçrayıp yayılan, müesses dünya görüşlerine ve yönetici seçkinlere yönelik itimadı sarsan bir *genel kriz*. Bunun sonucunda da ortaya bir hegemonya krizi çıkıyor ve kamusal alan "vahşileşiyor". Sıra dışı seçeneklere ket vuran hâkim sağduyunun ehlileştirici etkisinden

3 Diğer katkıların yanı sıra bkz. Herman Daly and Benjamin Kunkel, "Ecologies of Scale", *NLR*, Ocak-Şubat 2018, 109; Robert Pollin, "De-Growth vs a Green New Deal", *NLR*, Temmuz–Ağustos 2018, 112; Lola Seaton, "Painting Nationalism Green?", *NLR*, Temmuz–Ağustos 2020, 124; Sharachchandra Lele, "Environment and Well-Being", *NLR*, Mayıs-Haziran 2020, 123.

kurtulan siyaset alanı artık yalnızca daha iyi politikalara dair değil, yeni siyasi projelere ve yaşamanın yeni yollarına dair çılgınca bir arayış sahası haline geldi. Covid salgınından çok önce oluşmaya başlasa da salgınla beraber iyice koyulaşan bu "kararsız atmosfer" eko-siyasete nüfuz ettikçe eko-siyaset de bu atmosfer içinde belirginleşiyor. Dolayısıyla iklim konusundaki görüş ayrılığı "sadece" Dünya'nın kaderi söz konusu olduğu veya zaman daraldığı için değil, *siyasi iklim* türbülanslarla çalkalanıp durduğu için de endişe verici bir durum.

Bu durumda gezegeni muhafaza etmek, bir karşı hegemonya inşa etmeyi gerektiriyor. Yapılması gereken şey şu andaki kanaat kakofonisini, üzerinde büyük ölçekte ortaklaşılan bir dönüşüm projesine yön verebilecek bir eko-siyasi sağduyuya dönüştürmek. Elbette bu türden bir sağduyunun, çatışan görüşler bulutunun içinde yolunu kaybetmeden küresel ısınmayı durdurmak için toplumda tam olarak neyin değişmesi gerektiğini tanımlaması ve böylelikle iklim biliminin itimat edilen bulgularını iklim değişikliğinin toplumsal ve tarihsel nedenlerine dair eşit derecede itimada layık bir izahatla ilişkilendirmesi gerekiyor. Fakat karşı hegemonya kurabilmek için oluşturulacak yeni sağduyunun "sadece çevresel" olma sınırını aşması, genel krizimizin tamamını ele alarak ekolojik teşhisini diğer hayati kaygılarla da ilişkilendirmesi gerekiyor. Bu kaygılar arasında şunlar sayılabilir: geçim güvencesine sahip olmamak ve çalışma haklarından mahrumiyet; kamunun toplumsal yeniden üretim yatırımlarından çekilmesi ve bakım hizmetlerinin kronik şekilde değersizleştirilmesi; etnik/ırksal/emperyal baskılar ve toplumsal cinsiyet/cinsiyet üzerinde kurulan tahakküm; göçmenlerin mülksüzleştirilmesi, kovulması ve dışlanması; militarizasyon, siyasi otoriterlik ve polis şiddeti. Bu kaygıların iklim değişikliğiyle iç içe olduğu ve iklim değişikliğinin bu sorunların tamamını derinleştirdiği şüphesiz. Fakat yeni sağduyu, indirgemeci "ekolojistlik"ten de kaçınmalı. Küresel ısınmayı diğer her şeyi önemsizleştiren bir joker gibi kullanmak yerine bu tehdidin altında yatan ve şu andaki krizin başka cephelerini de yaratmış olan toplumsal dinamiklerin izini sürmeli. Ortak bir projeye arka çıkan ve bu mücadeleyi etkin bir şekilde yürütmek için gereken siyasi ağırlığa sahip bir karşı hegemonya bloku oluşturmayı ancak bu

krizin "çevresel" ve "çevresel olmayan" *bütün* temel veçhelerini ele alarak başarabiliriz.

Bu kolay bir iş değil. Fakat bu işi olasılıklar dairesinin içine çeken bir "hoş tesadüf" de var: Bütün yollar tek bir fikre, yani kapitalizme çıkıyor. Kapitalizm, aşağıda tanımını yapacağım anlamıyla, iklim değişikliğinin toplumsal ve tarihsel itici gücünü ve bunu durdurmak için ortadan kaldırılması gereken kurumsallaşmış merkezî dinamiği temsil ediyor. Fakat bu şekilde tarif edilen kapitalizmin –sınıf sömürüsünden ırksal/emperyal baskıya, cinsel ve toplumsal cinsiyet temelli tahakküme kadar– görünüşte ekolojinin haricinde kalan toplumsal adaletsizlik biçimlerinde de payı var. Kapitalizm ekoloji-dışı gibi görünen toplumsal kördüğümlerde, bakım ve toplumsal yeniden üretim krizlerinde; finans, tedarik zinciri, ücret ve çalışma krizlerinde; yönetim krizlerinde, demokratikleşmenin tersine çevrilmesi süreçlerinde de öne çıkıyor. Dolayısıyla antikapitalizm, yeni bir sağduyunun merkezindeki hâkim örgütleyici tema olabilir, hatta olmalıdır. Antikapitalizm, adaletsizliğin ve irrasyonelliğin çok sayıda farklı kolu arasındaki bağlantıları açığa çıkararak karşı hegemonya niteliğinde güçlü bir eko-toplumsal dönüşüm projesini geliştirmenin kilit öğesini temsil ediyor.

Velhasıl, benim burada öne süreceğim iddia bu. İlerleyen sayfalarda bu iddiayı birbirini tamamlayan ve destekleyen üç farklı seviyede aktaracağım. Konuyu önce yapısal seviyede ele alıp kapitalizmin, doğru anlaşıldığı takdirde, kendisini çevre krizine girmeye sevk eden sabit bir ekolojik çelişkiyi barındırdığını, bunun da tesadüfi olmadığını öne süreceğim. Bu çelişkinin kapitalizmin eşit derecede endemik farklı başka çelişkilerinden bağımsız olmadığını, bunlarla iç içe geçmiş olduğunu, onlardan soyutlanarak ele alınamayacağını da iddia edeceğim. Ardından, tarihsel kayıtlara yönelerek kapitalizmin ekolojik çelişkisinin sistemin gelişiminin bugüne kadarki farklı safhalarında büründüğü spesifik biçimleri ortaya koyacağım. Bu tarihsel bakış, tek konuya odaklanan ekolojizmin aksine, eko-krizin ve eko-mücadelenin yaygın bir şekilde krizin ve mücadelenin farklı kollarıyla iç içe olduğunu, kapitalist toplumlarda hiçbir zaman bunlardan tamamen ayrıştırılamayacağını gösteriyor. Son olarak da siyasi

seviyeye dönüp bugünün eko-siyasetinin her açıdan sistem karşıtı *hale gelerek* "yalnızca çevresel" olmayı aşmasının bir zorunluluk olduğunu öne süreceğim. Küresel ısınmanın yaşadığımız genel krizin diğer ivedi veçheleriyle iç içe geçmişliğini öne çıkararak, yeşil hareketlerin çevre-ötesi [*transenvironmental*] bir karakter kazanması ve –en azından teoride– gezegeni kurtarabilecek olan antikapitalizmin etrafında birleşmiş karşı hegemonya blokunun katılımcıları olarak konum alması gerektiğini iddia edeceğim.

Kapitalizmin Ekolojik Çelişkisi

Kapitalizmin küresel ısınmanın bir numaralı toplumsal ve tarihsel itici gücü olduğunu söylerken ne kastediyoruz? Bu iddia bir düzeyde ampirik bir iddia, bir sebep sonuç ifadesi. "Antropojenik iklim değişikliği" gibi bilindik, müphem göndermelerin aksine, çuvaldızı genel olarak "insanlık"a değil, atmosfere inanılmaz miktarlarda sera gazı salınmasına yol açan, fosil yakıta dayalı bir üretim ve nakliye sistemini icat eden, kâr güdüsüyle hareket eden girişimci sınıfına batırıyor. Bu iddiayı ilerleyen bölümlerde, argümanımın tarihle ilgili kısmında ampirik yöntemle de savunacağım. Fakat burada tarihsel nedensellik dışında meseleler de var. Kapitalizm, benim anladığım şekliyle, küresel ısınmayı tesadüfen değil, doğrudan yapısı gereği tetikliyor. Şu anda daha zayıf yapılı ampirik kuzenini değil, bu kuvvetli ve sistematik iddiayı açıyorum.

Olası bir yanlış anlamayı baştan engellemeye çalışarak başlayayım. Kapitalizmin iklim değişikliğini tesadüfen tetiklemediğini söylemek, ekolojik krizlerin yalnızca kapitalist toplumlarda görüldüğü anlamına *gelmiyor*. Aksine, pek çok kapitalizm öncesi toplum da kimilerine kendi neden olduğu çevresel çıkmazlar sonucunda yok oldu. Antik dönemde imparatorluklar ormanları yok ederek ya da her yıl farklı ürün ekmeyi ihmal ederek varlıkları için vazgeçilmez nitelikte olan tarım topraklarını kullanılamaz hale getirdiğinde de yaşanan buydu. Aynı şekilde, kendisini post-kapitalist olarak niteleyen bazı toplumlar da dur durak bilmeksizin kömür yakarak veya Çernobil gibi tek seferlik müthiş felaketler yoluyla ciddi çevresel zarara sebep

oldular. Bu tür vakalar ekolojik yıkımın kapitalizme özgü olmadığını gösteriyor.

Kapitalizme özgü olan şey ise ekolojik krizle kapitalist toplum arasındaki bağlantının yapısal karakteri. Kapitalizm öncesi ekolojik krizler, "doğa dostu" dünya görüşlerine rağmen ve büyük oranda ormanları yok etmenin ya da aşırı tarım faaliyetinde bulunmanın sonuçlarını öngörememek gibi bilgi eksiklikleri nedeniyle ortaya çıktı. Bunlar toplumsal pratikleri değiştirmeyi gerektiren toplumsal öğrenme tecrübeleri sayesinde engellenebilirdi, hatta zaman zaman engellendi de. Bu toplumların doğasında var olan dinamiklerin hiçbiri bu gibi zararlara yol açan pratikleri mecbur kılmıyordu. Aynı şey kendilerini post-kapitalist olarak adlandıran toplumlar *için de geçerli*. "Gerçekten var olan sosyalizmler" sürdürülemez tarım ve sanayi rejimleri uygulayarak toprağı kimyasal gübrelerle zehirledi, havayı CO_2 ile kirletti. Yaptıkları uygulamalar, kapitalizm öncesi seleflerinden farklı olarak, hiç de "doğa dostu" olmayan dünya görüşleriyle uyum içinde hareket ediyordu, eylemlerini şekillendiren şey de "üretici güçlerin gelişmesi"ni salık veren ideolojik baskılardı.

Fakat buradaki hayati mesele şu: Ne bu dünya görüşleri ne de bu baskılar sosyalizmin *dahilî* dinamiklerinden kaynaklandı. Bunlar, köklerini daha ziyade bu sosyalizmlerin filizlendiği jeopolitik sahalardan, kapitalist toplumlarla rekabetin, bu atmosferin beslediği durumu idare etmeye dayalı, kaynak sömürüsüne dayalı kafa yapısının ve teşvik ettiği fosil yakıt temelli mega-sanayileşme modellerinin şekillendirdiği bir dünya sisteminden alıyordu. Bunları söyleyerek bu toplumları yönetenleri aklamış olmuyoruz, onlar gırtlağına kadar korkuya batmış ve gizliliği bir takıntı haline getirmiş (ki bu korku ve gizlilik iklimini kendileri bile isteye oluşturmuşlardı) bürokratik-otoriter mahfillerde verilen kararların günahını sonsuza kadar taşıyacaklar. Burada belirtmek istediğimiz şey, sosyalist toplumun doğasında bu tür mahfillerin oluşmasını veya bu tür kararların alınmasını mecbur kılan herhangi bir şey olmadığı. Hâkim dış zorlamaları ve iç deformasyonları bir kenara koyarsak, bu tür toplumlar esas itibarıyla insan dışı doğa ile sürdürülebilir etkileşim örüntüleri kurabilirdi.

Aynı şeyi kapitalist toplumlar için söylemek mümkün değil. Bi-

linen toplumsal sistemler arasında, kapitalist sistemler merkezlerinde ekolojik kriz yaratmaya yönelik köklü bir eğilimi barındırmaları açısından benzersiz konumda. İleride de açıklayacağım gibi, sistemik bir "ekolojik çelişki" kapitalist toplumun DNA'sına işlenmiştir, alametifarikası niteliğindeki kurumsal yapısına ve gelişimsel dinamiklerine kazınmıştır. Sonuç olarak, kapitalist toplumlar tarihleri boyunca tekrar eden çevre krizleri yaratmaya hazır birer saatli bomba gibidir. Diğer toplumlardan farklı olarak, kapitalist toplumların ekolojik çıkmazları bilginin artmasıyla ya da yeşil iyi niyet hareketleriyle çözülemez. Gerekli olan şey, bunlara ek olarak, derin bir yapısal dönüşümdür.

Ekonomi ve Dışı

Bunun neden böyle olduğunu anlayabilmek için kapitalizm kavramını yeniden ele almamız gerekiyor. Yaygın kabulün aksine, kapitalizm bir ekonomik sistem değil, daha büyük bir şeydir. Ekonomik üretimi ve mübadeleyi düzenlemeye yarayan bir yol olmanın ötesinde, üretim ve mübadeleyi *ekonomi dışı olanaklılık koşulları* esasına göre düzenlemenin bir yoludur. Kapitalist toplumların "ekonomik" bir özel sahayı ("değer" diye bilinen kendine has bir soyutlamanın sahasını) kurumsallaştırdığı pek çok çevre tarafından gayet iyi anlaşılmış durumda. Bu sahada, sömürülen ücretli emekçilerin çalıştığı, özel mülkiyete tabi üretim araçlarında metalar üretilir, bu metalar fiyatı belirleyen piyasalarda özel şirketler tarafından satılır ve bütün bunların amacı kâr ve sermaye birikimi elde etmektir. Fakat sıklıkla gözden kaçırılan nokta, bu sahanın kapitalist toplumlarda ekonomi dışı olarak tanımlanan bir dizi toplumsal faaliyete, siyasi kapasiteye ve doğal sürece özü itibarıyla bağımlı durumda –hatta bunların üzerinde asalak konumunda– olduğudur. "Değer" olarak görülmeyen, ekonominin dışında konumlandırılan bu faaliyetler ekonominin vazgeçilmez önkabullerini oluşturur. Meta üretimi, hiç şüphesiz, ücretli emek sarf eden insanları meydana getiren ve varlıklarını devam ettirmelerini sağlayan ücretsiz toplumsal yeniden üretim faaliyetlerinden bağımsız tahayyül edilemez. Bu tür bir üretim faaliyetinin hammadde, enerji kaynağı gibi hayati girdilerin erişilebilirliğini temin

eden doğal süreçlerden bağımsız var olması da mümkün değildir. Son olarak, özel mülkiyeti ve akdi mübadeleyi ayakta tutan yasa buyrukları, baskı güçleri ve kamu malları olmadan ne kâr mümkün olabilir ne de sermaye. Kapitalist bir ekonomi için vazgeçilmez nitelikteki bu ekonomi dışı öğeler kapitalizmin haricinde değildir, dahili bileşenleridir. Bunları görmezden gelen kapitalizm tasavvurları ideolojiktir. Kapitalizmi ekonomisiyle eşit tutmak, sistemin kendine dair ekonomi temelli kavrayışını papağan gibi yinelemek ve böylelikle sistemi eleştirel bir sorguya tabi tutma şansını kaçırmak anlamına gelir. Eleştirel bir perspektif kazanabilmek için kapitalizmi geniş bir çerçevede anlayıp bunun yalnızca ekonomiyi değil, "ekonomi" denen şeyi mümkün kılan mevzubahis faaliyetleri, ilişkileri ve süreçleri de kapsayan kurumsallaşmış bir toplumsal düzen olduğunu görebilmemiz gerekiyor.[4]

Bu şekilde görmeyi başarınca son derece önemli bir şeyi, *kapitalist toplumlarda ekonomi ile "ötekileri" arasında tesis edilmiş olan ilişkiyi* inceleyebilme kabiliyetini kazanmış oluyoruz ve bunların arasında doğa adıyla bilinen o büyük öteki de yer alıyor. Bu ilişki özünde çelişkili ve kriz eğilimi taşıyan bir ilişkidir. Bir tarafta, sistemin ekonomisi hem üretim girdileri için bir kaynak olarak hem de atıklarını yığabileceği bir havuz olarak gördüğü doğaya esas itibarıyla bağımlıdır. Bir yandan da kapitalist toplum bu iki "saha" arasında keskin bir ayrım yapar: Ekonomiyi değer üreten yaratıcı insan eylemlerinin alanı olarak inşa ederken "doğa"yı da değerden yoksun, kendisini sonsuz bir şekilde yenileyebilen ve genel olarak meta üretimi için işlenip kullanılmaya hazır bir "şeyler sahası" olarak konumlandırır.

İşin içine sermaye de girince bu ontolojik uçurum bir cehennem kazanına dönüşür. Kendini sürekli genişletecek şekilde kurgulanmış paraya dayalı bir soyutlama olan sermaye sonsuz birikimi emreder. Bunun sonucunda kârlarını azamileştirmeye odaklanmış sermaye sahipleri doğanın armağanlarına mümkün olduğunca ucuza el koymaları yönünde teşvik edilmiş olur, aldıklarını yerine koymak ya da

4 Nancy Fraser, "Behind Marx's Hidden Abode: For an Expanded Conception of Capitalism", *NLR*, Mart-Nisan 2014, 86, s. 55-72.

verdikleri zararı onarmak gibi sorumluluklardan da azade kılınırlar. Bu zararlar, kârın öteki yüzüdür. Kapitalist üretimin ve dolaşımın ekolojik yeniden üretim maliyetinden arındırılmış büyük girdilerinin tamamı çok büyük oranda ucuzlar. "Sadece" hammadde, enerji ve nakliye değil, sermayenin doğadan gıdayı ucuza temin etmesi sonucunda yaşam maliyetinin düşmesiyle birlikte ucuzlayan emek de buna dahildir. Her bir tekil vakada kapitalistler ucuz girdilerden yaptıkları tasarrufu kâr adı altında temellük eder, çevresel maliyetleri de bunların olumsuz etkileriyle yaşamak –ve bunlar yüzünden ölmek– zorunda olan insanların ve gelecek kuşakların sırtına yükler.

Dolayısıyla sermaye yalnızca emekle değil doğayla da kurulan bir ilişkidir; talancı, kaynak sömürüsüne dayalı, daha da fazla "değer" biriktirebilmek için gitgide daha çok biyofiziksel zenginliği tüketen ve bunları yaparken de ekolojik "dışsallık"ları inkâr eden bir ilişkidir. Bu esnada biriken (ve tesadüfi olmayan) bir başka şey de gitgide büyüyen eko-tahribattır: karbon salımıyla zehirlenen bir atmosfer, hızla artan sıcaklıklar, kutuplarda ufalanıp yok olan buz levhaları, üstünde dev plastik adaları yüzen ve seviyesi yükselen denizler, toplu yok oluşlar, iklim nedeniyle yaşanan organizma ve patojen göçleri, ölümcül virüslerin zoonotik yayılımının artması, süper fırtınalar, mega kuraklıklar, devasa çekirge sürüleri, jumbo orman yangınları, müthiş seller, ölü bölgeler, zehirlenmiş araziler, solunamaz nitelikte hava... Aslında kendisini sınırsız bir şekilde yenilemesine imkân olmayan bir doğayı ölçüsüz, kuralsız bir şekilde keyfince kullanmaya sistemik bir şekilde koşullanan kapitalizmin ekonomisi kendi ekolojik olanaklılık koşullarını istikrarsızlaştırmanın hep eşiğindedir.

Çelişki Dörtlüsü

Karşımızdaki şey, kapitalist toplumun göbeğinde yer etmiş bir ekolojik çelişkidir, bu toplumun ekonomi ve toplum arasında kurduğu ilişkidir. Sistemin yapısına derinden kök salmış olan bu çelişkiyi dört sözcükle özetlemek mümkün: bağımlılık, ayırma, inkâr ve istikrarsızlaştırma. Özetle, kapitalist toplum "ekonomi"yi "doğa"ya *bağımlı* hale getirir, ama bu sırada onları ontolojik olarak *ayırır*. Bir

yandan sınırsız değer birikimini salık verirken diğer yandan doğayı bir değer olarak görmeyen bu düzen, ekonomiyi kendi yol açtığı ekolojik yenilenme maliyetlerini *inkâr* etmeye programlar. Maliyetler üstel olarak artmaya devam edeceği için bu da ekosistemlerin *istikrarsızlaşmasına* ve dönem dönem kapitalist toplumun baştan savma yapısının sarsılmasına neden olur. Doğaya hem ihtiyaç duyan hem de onu bir çöplük gibi kullanan kapitalizm kendi kuyruğunu yiyen yılan misali, hayati organlarını tüketen bir yamyamdır.[5]

Mevzubahis çelişki sınıf gücü üzerinden de formüle edilebilir. Kapitalist toplumlar, tanımları icabı, üretimin organizasyonunu sermayeye, daha doğrusu kendini sermaye birikimine adamış olanlara havale eder. Bu sistemin hammadde çıkarma, enerji üretme, arazinin nasıl kullanılacağına karar verme, gıda sistemleri yaratma, tıbbi bitkiler keşfetmek için biyolojik araştırma projeleri yürütme, atık bertarafı gibi konularda yetki verdiği sınıf sermayedarlardır. Dolayısıyla havanın ve suyun, toprağın ve minerallerin, floranın ve faunanın, ormanların ve okyanusların, atmosferin ve iklimin, yani Dünya'da yaşamın sürmesi için gerekli olan bütün temel koşulların denetiminde aslan payı onlara teslim edilmiş olur. Kapitalist toplum böylelikle doğayla ilişkilerimizi düzenleme gücünü, onu çöpe atmaya son derece hazır bir sınıfa tahsis eder.

Evet, devletlerin zararları gidermek için *post hoc* devreye girdiği de vaki, ama bunlar her zaman tepkisel, durumu idare etmeye yönelik, maliklerin imtiyazlarına dokunmayan nitelikte müdahaleler oluyor. Çevreyle ilgili düzenlemeler sera gazı salımına yol açanların her zaman bir adım arkasından geldiği için şirketlerin etrafından dolan-

5 Kapitalizmin ekolojik çelişkisine dair anlatıklarımı James O'Connor'ın "kapitalizmin ikinci çelişkisi" konulu çığır açıcı kuramlaştırmasına borçluyum. Kendisi "üretimin koşulları"nı ve kapitalizmin bu koşulları sabote etme eğilimini kavramsallaştırmak için Karl Polanyi'nin düşüncesine başvurarak gerekli zemini açmıştı. Bkz. James O'Connor, "The Second Contradiction of Capitalizm with an Addendum on the Two Contradictions of Capitalism", *Natural Causes in Ecological Marxism*, New York, 1998, s. 158-77. John Bellamy Foster, O'Connor'ın çalışmasındaki bazı indirgemeci yanlara "Capitalism and Ecology: The Nature of the Contradiction" (*Monthly Review*, 2002, 54 (4), s. 6-16) çalışmasında haklı olarak dikkat çekse de O'Connor hâlâ önemli bir mihenk taşıdır.

masına uygun yapıda oluyor ve kolayca etkisiz hale getiriliyor. Ayrıca bu düzenlemeler üretimin organizasyonunu özel şirketlere bırakan yapısal sınırlara dokunmadığı için, en temel hakikati değiştirmiyor: Sistem kapitalistlere gezegeni yağmalamak için gereken saiki, imkânı ve fırsatı vermiş oluyor. Küresel ısınmayı başımıza bela eden onlar, genel olarak insanlar değil. Bunu yanlışlıkla ya da salt açgözlülükleri nedeniyle yapmış da değiller. Eylemlerini belirleyen ve bu sonucu doğuran dinamik, kapitalist toplumun yapısının temel taşlarından biri.

Yola hangi formülasyonla çıkarsak çıkalım aynı sonuca varıyoruz: Kapitalist bir biçimde örgütlenen toplumlar, DNA'larında bir ekolojik çelişki barındırır. Tarihleri boyunca belli aralıklarla ortaya çıkan "doğal felaketler"i doğurma eğilimindedirler. Dolayısıyla bu toplumlar ekolojik kriz eğilimini yapılarında barındırır. *Modus operandi*'lerinin[6] bir parçası olarak sürekli ekosistemsel zaaflar üretirler. Bu zaaflar her zaman keskin olmasa, hatta bazen görünür bile olmasa dahi zaman içinde, belli bir kritik eşiğe varılıp da hasar tüm açıklığıyla gözler önüne serilene dek biriktikçe birikir. Buna dair birtakım tarihsel örnekleri bir sonraki bölümde ele alacağım.

Burada ise bu eğilimin yapısal karakterinin altını çiziyorum. Bu nokta çok önemli ve önemli oluşunun tek nedeni doğurduğu pratik sonuçlar değil. Kapitalizmin ekolojik probleminin yapısal olduğunu söylemek, toplumsal düzenimizin bazı merkezî, tanımlayıcı özelliklerini devre dışı bırakmaksızın gezegeni kurtaramayacağımız anlamına geliyor. En başta gerekli olan şey, doğayla ilişkimizi belirleme gücünü şu anda doğayı tekelinde bulunduran sınıfın elinden almak ve böylelikle bu ilişkiyi en temelden itibaren yeniden inşa edebilmeye başlamak. Fakat bu da onların iktidarını destekleyen sistemin –yani askerî güçlerin ve mülkiyet biçimlerinin, "değer" üstüne kurulan zararlı ontolojinin ve durmak bilmez birikim dinamiğinin, hep birlikte küresel ısınmayı tetikleyen bu yapıların– alaşağı edilmesi gerekiyor. Özetle, eko-siyasetin antikapitalist olması gerekiyor.

6 (Lat.) Temel işleyiş biçimleri. (Ç.N.)

Karşılıklı Olarak Birbirini Oluşturan Alanlar

Bu sonuç, bu haliyle kavramsal olarak güçlü. Ama yine de hikâyenin tamamını anlatmaya yetmiyor. Resmi tamamlayabilmek için kapitalist toplumun yine doğa üzerinde ve doğayı çevreleyen mücadeleler üzerinde etkide bulunan bazı ek yapısal özelliklerini ele almamız gerekiyor. Burada en önemli nokta, daha önce de kısaca değindiğim bir mesele: Doğa ne kapitalist bir ekonominin arka planındaki ekonomi dışı bir koşuldur ne de kapitalist toplumdaki tek kriz alanıdır. Önceden de belirttiğimiz gibi, kapitalist üretim, toplumsal yeniden üretime dayalı ve siyasi öncüllere bağlıdır; bunlar da çelişki içerir. Bu öncüllerdeki çelişki doğayı çevreleyen (ve çoğunlukla farklı yollarla girdikleri etkileşimleri görmezden gelerek kendi ayağımıza sıktığımız) ilişkilerdekinden az değildir. Bu ilişkiler de kapitalist topluma yönelik ekolojik eleştirel teoriye dahil edilmelidir.

Kapitalist toplum için gerekli olan toplumsal yeniden üretimin koşullarını ele alalım. Kapitalizm burada da üretimden fazlasını düzenler. Üretimle insan topluluklarının ve ailelerin (yalnızca değilse de büyük oranda kadınların) ifa ettiği çeşitli bakım emeği biçimleri arasındaki ilişkiyi de düzenler. "Emek" bileşenini oluşturan insanların yaşamını idame ettirmesini sağlayan, işbirliğini mümkün kılacak toplumsal bağları kuran bakım emeği, toplumsal hüküm verme iddiasındaki her sistem için vazgeçilmez niteliktedir. Fakat kapitalizmin bakım emeğini düzenlemekte kullandığı ayırt edici yöntem, doğayı düzenlerken başvurduğu yöntem kadar çelişkilidir. Sistem burada da ayrıştırma üzerinden ilerler. Bu durumda üretimi yeniden üretimden ayrıştırır ve değer olma konumunu yalnızca üretim faaliyetine atfeder. Bunun sonucunda da ekonomiye topluma dilediğini yapma, yerine bir şey koymaksızın bakım emeğini temellük etme, bu emeği vermek için gereken enerjiyi tüketme –ve dolayısıyla kendi olanaklılığı için hayati nitelikteki bir koşulu tehlikeye atma– ehliyeti verilmiş olur. Toplumsal yeniden üretim krizi yaratma eğilimi kapitalist toplumun merkezine yerleşmiş durumdadır.[7]

7 Nancy Fraser, "Contradictions of Capital and Care", *NLR*, Temmuz-Ağustos 2016, 100, s. 99-117.

Benzer bir çelişki kapitalist toplumda "ekonomik" olanla "siyasi" olan arasındaki ilişkiyi de sarıp sarmalar. Bir yanda kapitalist ekonomi; sistemle hemfikir olmayan eğilimleri bastırıp asayişi sağlamaya yarayan baskıcı güvenlik güçleri, özel mülkiyeti teminat altına alan ve sermaye birikimine salahiyet veren hukuk sistemleri, özel şirketlerin kâr ederek işletilmesini mümkün kılan çok sayıda kamusal varlık gibi bir dizi siyasi desteğe göbekten bağlıdır. Bu siyasi koşullar olmadan kapitalist bir ekonomi var olamaz. Fakat kapitalizmin ekonomiyi idare şekliyle ilişkilendirme yöntemi de istikrarsızlaştırıcı niteliktedir. Sermayenin özel iktidarını devletlerin kamusal iktidarından ayrıştıran bu düzenleme, birinci tip iktidarın ikincisinin altını oymasını teşvik eder. *Raison d'être*'i[8] sonsuz sermaye birikimi olan şirketlerin vergi kaçırmak, hukuki düzenlemeleri zayıflatmak, kamusal varlıkları özelleştirmek, operasyonlarını offshore yöntemiyle yürütmek –ve dolayısıyla kendi varlıklarının siyasi öncüllerini riske atmak– için pek çok gerekçesi vardır. Kendi önkoşullarını tüketmeye teşne bu yamyamlık da siyasi kriz eğiliminin kapitalist toplumun merkezine yerleşmiş olduğunu gösterir.[9]

Burada sermayenin ayırma, bağımlılık, inkâr ve istikrarsızlaştırma dörtlüsünün mantığını da takip eden iki çelişkisi daha ortaya çıkıyor. Bunlar şu anda yaptığımız gibi analitik soyutlamalar olarak ele alındıklarında, masaya yatırdığımız ekolojik çelişkiyle büyük bir paralellik gösteriyor. Fakat bu yanıltıcı bir formülasyon. Aslında bu üç çelişki paralel olarak değil, birbirleriyle ve Marx'ın teşhis ettiği ekonomik çelişkilerle *etkileşim* içinde işlev gösteriyor. Hatta bunlar arasındaki etkileşimler o kadar yakın ve karşılıklı birbirini oluşturan nitelikte ki, hiçbiri diğerlerinden bağımsız halde ele alınarak tam olarak anlaşılamaz.

Toplumsal yeniden üretim emeğinin yaşam ve ölüm meseleleriyle ne kadar derinden ilgili olduğunu göz önüne alalım. Çocuk bakımı sosyalleşme, eğitim ve duygusal doyum gibi hususların yanı sıra em-

8 (Fr.) Varoluş nedeni. (Y.N.)

9 Nancy Fraser, "Legitimation Crisis? On the Political Contradictions of Financialized Capitalism", *Critical Historical Studies*, c. 2, no. 2, 2015, s. 1-33.

zirme, doğurma, o bedenin doğum sonrasındaki bakımı ve sürekli fiziksel olarak korunması gibi konuları da kapsar. Aynı şekilde hastalara ve ölümün eşiğindekilere verilen bakım bedeni iyileştirip acıyı dindirmenin yanı sıra, kişiyi teselli etmeye ve insan haysiyetini korumaya da odaklanır. İster genç olsun ister yaşlı, ister hasta olsun ister sağlıklı, herkes barınmak, beslenmek ve temiz kalmak için hem fiziksel durumlarının iyi kalması için hem de sosyal bağlantılar açısından bakım hizmetlerine bağımlıdır. Dolayısıyla toplumsal yeniden üretim emeği aynı anda hem doğal hem kültürel bir varlık olan insanın muhafazasını amaçlar. Bu ayrımı yok ederek toplumsallık ve biyoloji, topluluk ve habitat ortak yüzeylerini idare edip düzenler.

Bu sebeple de toplumsal yeniden üretim ekolojik yeniden üretimle iç içe geçmiş durumdadır. Birincisinde yaşanan pek çok krizin ikincisinde de yaşanmasının, doğayla ilgili pek çok mücadelenin aynı zamanda nasıl yaşamak gerektiğine dair mücadeleler oluşunun nedeni de budur. Sermaye insan habitatlarını destekleyen ekosistemleri istikrarsızlaştırarak bakım hizmetlerinin yanı sıra, bunu mümkün kılan geçim kaynaklarını ve toplumsal ilişkileri de tehlikeye atar. Tersinden düşünecek olursak, buna karşı mücadele vermeye girişen insanlar genelde, adeta kapitalizmin ayrımlarının hâkimiyetine meydan okurcasına, eko-toplumsal bağların tamamını aynı anda savunmak üzere harekete geçer. Kapitalizmin ekolojik çelişkisini, toplumsal yeniden üretime dair çelişkisiyle birlikte ele almadan yeterince anlayamayız. Sistem doğayı ve bakımı ekonomiden ayırmak üzere işlerken bir yandan da bunların arasındaki sayısız etkileşimi harekete geçirir. Bu etkileşimler kapitalist toplumu hedef alan ekolojik eleştirel teoride önemli bir yeri hak ediyor.

Aynı şey, kapitalist toplumda birbiriyle yakından ilişkili olan ekolojik ve siyasi alanlar konusunda da geçerli. Sermayenin doğal zenginliği bedavaya veya son derece ucuza temellük etmesini sağlayanlar kamusal iktidarlardır, genelde de devletlerdir. Ekolojik tehditler artık görmezden gelinemeyecek seviyede tehdit oluşturmaya başlayınca insanların başvurduğu makam da kamusal iktidardır. Başka bir deyişle, kapitalist toplumlar ekonomi ve doğa arasındaki sınırın bekçiliğini yapmak için, "kalkınma"yı teşvik etmek veya kısıtlamak için, salımlara yasal sınırlar koymak ya da koymamak için, toksik

atıkların nerede depolanacağına karar vermek için, bunların etkileriyle mücadele edilip edilmeyeceğini ve edilecekse nasıl edileceğini belirlemek için, kimin korunup kimin korumasız bırakılacağının tespiti için devletleri görevli tayin etmiştir.

Dolayısıyla ekonomi ve doğa arasındaki ilişkiye dair mücadeleler kaçınılmaz olarak, birden fazla anlamda siyasidir. Genelde devletlerin doğayı ekonomiden korumak için uygulaması gereken somut siyasete odaklanan bu mücadeleler, sıklıkla kamu iktidarının sınırları konusunda, (şirketlerin elindeki) özel iktidarı dizginleme hakları ve kapasiteleri konusunda çeşitli tartışmalar doğurur. Bu tip mücadelelerde söz konusu olan meselelerden biri de yargıdır; yargının, tanımı icabı bölgesel egemenlik sınırlarını aşan küresel ısınma gibi meselelere yapabileceği müdahalenin ölçeği ve eylem kapasitesidir. Yine doğanın grameri, yani doğaya atfedilen toplumsal anlamlar, bizim doğanın içinde ve onunla ilişki içindeki konumumuz da bu meselelerden biridir. Son olarak, ekolojiye dair bütün tartışmaların arkasında heyula gibi duran şu son derece önemli meta-siyasi soru da var: Toplumda bu meselelere dair karar vermesi gereken tam olarak kimdir? Dolayısıyla doğa-ekonomi bağı her seviyede siyasi bir bağdır. Kapitalizmin şu andaki krizinin ekolojik boyutunu, siyasi hat ile arasındaki etkileşimi kavramadan anlamamız mümkün değil. Bu etkileşimi çözümlemeden de krizi çözmeyi ümit bile edemeyiz.

Ekolojik olan, kapitalizmin sömürü ve temellük arasında yaptığı temel ayrımla da iç içe geçmiş durumdadır. Sermayenin ücret karşılığında toplumsal yeniden üretim maliyetlerini karşıladığı insan nüfusu ile doğrudan, tazmine başvurmaksızın emeğini ve zenginliğini temellük ettiği nüfusu bir haritaya oturtacak olursak kabaca dünya çapındaki ırk/renk haritasıyla örtüşen bir tabloyla karşılaşırız. Birinci gruptakiler özgür, hak sahibi, (bir seviyede de olsa) siyasi korumaya erişimi olan vatandaşlar olarak konumlanırken; ikinci gruptakiler bağımlı, özgürlüğe sahip olmayan, köleleştirilmiş veya sömürgeleştirilmiş, devlet korumasına erişimi olmayan ve her türlü özsavunma aracı elinden alınmış insanlar olarak teşkil edilir. Bu ayrım, Yeni Dünya'ya belli ırkların köle olarak taşındığı dönemden doğrudan sömürge idarelerine, sömürgecilik sonrası neo-emperyalizme, finan-

sallaşmaya dek kapitalist kalkınma açısından hep temel nitelikte olmuştur. Her bir örnekte, bir kısım insan üzerinde yürütülen temellük süreci, başkalarının kârlı bir şekilde sömürülebilmesini sağlayan ve sahiplenilmeyen bir kolaylaştırıcı koşul olarak işlemiştir.[10]

Tabii temellük süreci, sermayenin enerji ve hammaddeye ya bedelsiz ya da oldukça ucuza erişmesini sağlayan bir yöntem olarak da kullanıldı. Bu sistem kısmen sermayenin doğanın belli kısımlarını ilhak etmesi ve bunun yeniden üretim maliyetlerini ödememesi üzerinden işliyor. Fakat sermaye, doğayı temellük ederken eşzamanlı olarak el koyduğu malzemeyi ve kirlettiği çevreyi habitatı olarak, geçim kaynağı olarak, toplumsal yeniden üretimin maddi temeli olarak kullanan insan topluluklarını da temellük eder. Böylelikle bu insanların üstüne orantısız bir küresel-çevresel yük biner; onların temellük edilmesi başka (daha beyaz) insan topluluklarına –bir süreliğine de olsa– sermayenin doğa üstündeki yamyamca pratiklerinin en sert etkilerinden korunma şansı verir. Dolayısıyla sistemin yapısında yer alan ekolojik kriz eğilimi, temellük etmek üzere insanları ırksal sınırlar etrafında ayrıştırmaya yönelik yapısal eğilimiyle sıkı sıkıya bağlantılıdır. Bu vakada da ekolojik eleştirel teori ikinciyi anlamadan birinciyi anlamlandıramaz.

Bütün bu hususlar göz önüne alındığında, kapitalizmin ekolojik çelişkisi sistemin yapısındaki diğer irrasyonelliklerden ve adaletsizliklerden ayrı tutulamaz. Tek odaklı çevreciliğin indirgemeci ekolojik perspektifini benimseyerek bu meseleleri görmezden gelmek, kapitalist toplumun ayırt edici kurumsal yapısını da gözden kaçırmak anlamına gelir. Ekonomiyi doğanın yanı sıra devletten, bakım emeğinden, ırksal/emperyal temellükten ayrıştıran kapitalist toplum, karşılıklı etkileşim halinde iç içe geçmiş bir dizi çelişkiyi barındırır ve eleştirel teorinin bunları bir arada, tek bir çerçeve içinde takip etmesi gerekir. İlerleyen kısımlarda odağımızı tarihe çevirdiğimizde bu çıkarımın daha da sağlam temellendiğini göreceğiz.

10 Nancy Fraser, "Is Capitalism Necessarily Racist?", Başkanlık Konuşması, 2018 Eastern Division, *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*, 2018, 92, s. 21-42.

Doğa: Terminolojik Bir Tahkikat

O konuya gelmeden önce "doğa" hakkında birkaç söz etmek gerekiyor. Genel olarak gevşek bir terim olarak görülen "doğa", buraya kadarki satırlarımızda iki farklı anlamda kullanıldı. Şimdi bu ikisini ayrıştırdıktan sonra yanlarına bir de üçüncüyü ekleyeceğim. Küresel ısınmadan kaba bir gerçeklik olarak bahsederken doğayı iklim biliminin çalışma alanına giren nesne olarak kavramsallaştırıp kullandım. Karbon yutakları sular altında kalınca "intikam alan", fark etmediğimiz ve bizim anlayıp anlamamızdan bağımsız olarak gerçekleşen biyofiziksel süreçlerle işleyen bir doğa bu. Bu bilimsel-gerçekçi kavramsallaştırma (adına Doğa I diyelim) kapitalizmin ekolojik çelişkisini açıklamak için başvurduğum bir başka anlamla farklılık gösteriyor. Oradaki "Doğa" sermayenin bakış açısı esas alınarak, "İnsanlık" kavramının ontolojik ötekisi anlamında, yani değeri haiz olmayan bir şeyler topluluğu, değer yayılmacılığının sistemsel tarafınca temellük edilebilen ve kendini yenileyebilen yapıyı tarif etmek için kullanıldı. Bu da (adına Doğa II diyelim) kapitalizmin inşa ettiği, tarihsel olarak kapitalizme özgü bir kavramsallaştırma, ama asla basit bir kurgu ya da salt bir fikir değil. Doğa II, sermaye birikimi dinamikleri çerçevesinde işlemselleştirilerek Doğa I açısından vahim pratik sonuçlar doğuran tesirli bir güç haline geldi ve bu da sistemsel olarak bizim kavrayışımızdan bağımsız işliyor. Şu âna kadarki argümanımın büyük kısmı kapitalist toplumda Doğa I'in Doğa II tarafından gasp edilişine ışık tutma amacını taşıyor.

Şimdi ise, yüzümüzü tarihe dönerken, yeni bir doğa kavramsallaştırmasıyla daha tanışacağız. Doğa III adını vereceğimiz bu kavram, tarihsel materyalizmin nesnesidir; somut, tarih içinde değişen, içerdiği insan ve insan dışı bileşenlerin arasında gerçekleşen metabolik etkileşimler tarafından sürekli olarak belirlenen doğadır. Bu doğa insan tarihiyle iç içe geçmiştir, o tarihi şekillendirir ve onun tarafından şekillendirilir. Dünya tarihinin (görece kısa) kapitalist safhasından bazı örnekler vermek gerekirse, bunu biyoçeşitliliğe sahip çayırların monokültür tarım alanlarına dönüştürülmesinde, bakir orman alanlarının yerine ticari amaçlı fidanlıklar kurulmasında, madenler ve büyükbaş hayvan çiftlikleri için Yağmur Ormanları'nın yok edil-

mesinde, "vahşi alan" korumacılığı ve sulak alanların geri kazanılması uygulamalarında, çiftlik hayvanlarında ve genetiğiyle oynanmış tohumlarda, iklim (veya "kalkınma") nedeniyle yaşanan ve virüslerin zoonotik yayılımını tetikleyen tür göçlerinde görebiliriz. Jason Moore, Doğa III fikrini *Capitalism in the Web of Life* [Yaşam Ağında Kapitalizm] adlı ufuk açıcı kitabında, büyük harfle başlayan tekil "Doğa" yerine küçük harfli ve çoğul "tarihsel doğalar" ifadesini kullanarak dile getiriyor.[11] İlerleyen satırlarda Moore'un bu ifadesini, başına "sosyo-ekolojik" sıfatını ekleyerek, toplum-doğa ortak yüzeyini etkileşimli bir tarihsel bağ olarak, sermayenin şimdiye dek kontrol altında tutmaya çalıştığı, şimdi ise yok etme tehdidinde bulunduğu bir bağ olarak tasvir etmek amacıyla kullanacağım.

Argümanımın kapitalizmin ekolojik çelişkisini tarihsel açıdan konumlandırarak ele alan bir sonraki adımında, insan tarihiyle girift bir birliktelik kuran üçüncü doğa kavramsallaştırması en ön planda olacak. Tabii ki bu odaklanma Doğa I veya Doğa II'yi herhangi bir şekilde dışarıda bırakmıyor, geçersiz kılmıyor. Moore'un yaklaşımının aksine, bu iki kavramsallaştırma da meşrudur ve Doğa III'le bağdaşır.[12] Bu ikisi de –gerek biz farkına varmadan işleyen "nesnel" ta-

11 Jason Moore, *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*, Verso, Londra, 2015. Ne yazık ki Moore'un Doğa III'ün Doğa I'in yerine geçemeyeceğini varsaydığı anlaşılıyor, kendisi sonradan bunu "Kartezyen" olarak niteleyip bir kenara atıyor. Bu varsayım siyaseten sakatlayıcı bir yaklaşım çünkü iklim bilimini tamamen geçersiz kılıyor. Ayrıca kavramsal açıdan da muğlak. Aşağıda da açıkladığım gibi, doğaya dair bu kavramsallaştırmalar birbiriyle bağdaşmaz nitelikte değildir ve birbiriyle uyum içinde kullanılabilir. Moore ile farklılıklarımız hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. Nancy Fraser ve Rahel Jaeggi, *Capitalism: A Conversation in Critical Theory*, Brian Milstein (yay. haz.), Cambridge, 2018, s. 94-6.

12 Bu üç doğa kavramsallaştırmasını da kullanmak gerekir. Her biri farklı bir analiz seviyesine ve inceleme alanına hitap ediyor. Doğa I biyofiziksel bilimlerle, Doğa II kapitalist toplumun yapısal analiziyle, Doğa III de tarihsel materyalizmle ilintili. Doğru anlaşıldıklarında birbirleriyle çelişmiyorlar. Çelişirmiş gibi görünmelerine ancak farklı seviyeleri ayırt etmeyi başaramayışımız ve bu kavramsallaştırmaları birbirine karıştırmamız neden olabilir. Dolayısıyla eleştirel gerçekçiler ve toplumsal inşacılar (veya "anti-Kartezyenler") arasındaki güncel tartışma büyük oranda yersiz bir tartışma. İki taraf da bu kavramsallaştırmalardan birine sarılıp meşru olmayan bir şekilde bütünlüğü ona atfederek diğerlerini haksızca dışarıda bırakıyor. Karşılaştırmak için bkz. Andreas Malm, *The Progress of this Storm: Nature and Society in a Warming World*, Verso, Londra, 2018.

rihsel güçler olarak, gerek eylemlerimizi teşvik eden "öznel" veya "öznelerarası" inançlar olarak– benim hikâyemde kendilerine yer bulacak. Bu inançların da birbiriyle ve doğaya dair henüz adı konmamış ama yine de "intikam alma" kapasitesine sahip başka, madun kavrayışlarla –bu bağlamda toplumsal mücadeleler ve siyasi eylem yoluyla– ihtilaf halinde olduğunu da göreceğiz. Özetle, kapitalizmin ekolojik çelişkisinin tarihsel macerasını açık seçik tasvir edebilmek için doğaya dair bu üç kavramsallaştırmanın da uyum içinde işlemesine ihtiyacımız var.

Sosyo-Ekolojik Birikim Rejimleri

Bu noktaya dek kapitalizmin ekolojik kriz yaratma eğilimini yapısal açıdan, sanki zamanın dışında var olan bir şeymiş gibi ele aldım. Oysa hakikatte bu eğilim ancak tarihsel döneme özgü biçimlerde veya benim onlara vereceğim adla "sosyo-ekolojik birikim rejimleri" olarak ifade bulurlar. Bu adlandırmayı birbiri ardına gelerek kapitalizmin tarihini oluşturan safhaları nitelemek için kullanıyorum. Her bir rejim, ekonomi-doğa ilişkisini düzenlemenin farklı bir yolunu temsil ediyor. Bunların her birinin kendine has enerji üretme, kaynak çıkarma ve atık bertaraf etme yöntemleri var. Benzer bir şekilde, bu rejimlerin yayılma yörüngeleri; tarihsel döneme özgü bir fetih, hırsızlık, metalaştırma, millileştirme ve finansallaştırma karışımını kullanarak o zamana dek dışsal nitelik taşıyan doğa parçalarına el koyma yöntemleri de farklı farklıdır. Son olarak, bu rejimler doğayı dışsallaştırmak ve yönetmek için farklı stratejiler geliştirir; zararı siyasi güçten yoksun ya da gözden çıkarılabilir olarak görülen aile ve toplulukların üstüne yıkmanın farklı yöntemlerini, zararlı etkileri azaltma sorumluluğunu devletler, devletlerarası örgütler ve piyasalar arasında bölüştürmenin farklı yollarını bulur. Dolayısıyla bir rejimi diğerinden farklı kılan şey, ekonomi ile doğa arasındaki sınırı nerede çizdiği ve bu ayrımı ne şekilde işlemselleştirdiğidir. Daha sonra göreceğimiz gibi, bir rejimin doğaya –teoride ve pratikte– atfettiği somut anlamlar da eşit derecede önem taşır.

Bu meselelerden hiçbiri kapitalizmin meydana çıkışıyla ilk ve

son defa vücut bulup öylece sabit kalmış değildir. Tarih içerisinde, çoğunlukla da kriz dönemlerinde değişim geçirirler. Kriz dönemleri, kapitalizmin ekolojik çelişkisinin uzun bir süre boyunca işlerlik gösteren etkilerinin artık idare edilemeyecek ya da göz ardı edilemeyecek kadar bariz ve ısrarcı hale geldiği dönemlerdir. Böyle bir durum yaşandığında, ekonomi-doğa ilişkisinin müesses nizamı işlevsiz, adaletsiz, kârsız veya sürdürülemez bir görünüm kazanır ve ihtilaf konusu haline gelir. Bunun sonucunda da bu ilişkiyi savunmak ya da dönüştürmek için farklı projeleri sahiplenen rakip siyasi bloklar arasında geniş kapsamlı mücadeleler doğar. Bu mücadeleler sonucunda taraflar yenişebilirse yeni bir sosyo-ekolojik rejim tesis edilebilir. Yeni rejim devreye girince geçici bir rahatlama sağlar, selefinin en azından kimi çıkmazlarının üstesinden gelir; fakat bu kez de kendisine ait, etkileri sonradan, olgunlaştıkça görünürleşecek olan çıkmazların temellerini atmaya başlar. Yeni rejim, kapitalizmin barındırdığı ekolojik krizi aşmak yerine, ne kadar yaratıcı yollar denerse denesin, bu krizi yatıştırmayı ya da farklı alanlara kaydırmayı seçtikçe sonucun bu şekilde olması kaçınılmazdır.

En azından senaryo şimdiye dek hep bu şekilde işledi. Sonuç olarak, kapitalizmin tarihi artık sosyo-ekolojik birikim rejimlerinin birbiri ardına sıralandığı, ara dönemlerde rejimlere özgü "kalkınma" krizlerinin yaşandığı, bu krizlerin her birinin yeni rejim tarafından çözümlendiği ve bu esnada o rejime özgü yeni krizlerin üretildiği bir akış olarak görülebilir.[13] Daha ileride bu akışın artık daha geniş çerçeveli ve daha derin bir dinamik (yani yeni bir dönemi işaret eden, rejimler ötesi, giderek güçlenen, hafifletilemez gibi görünen ve gösteriye nokta koyma tehdidinde bulunan küresel ısınma) sebebiyle sona ermek üzere olup olmadığını değerlendireceğiz. Fakat o konuda ne kanaate varırsak varalım, ekonomi-doğa ayrımının, tıpkı doğanın organize ediliş biçimi gibi, kapitalizmin tarihi boyunca defalarca

13 "Kalkınma krizi" ve "çağ krizi" ifadelerinin yanı sıra bu ikisi arasındaki farklar konusundaki değerlendirmemi de bu terimleri Immanuel Wallerstein ve Giovanni Arrighi'den alıp eko-eleştirel teoriye uyarlayan Jason Moore'a borçluyum. Moore'un yazısı için bkz. "*The Modern World System* as Environmental History? Ecology and the Rise of Capitalism", *Theory and Society*, 2003, 32 (3).

mutasyona uğradığını inkâr edemeyiz. Bu bölümde temel olarak bu değişimleri ve bunları ortaya çıkaran kriz dinamiklerini tarif edebilmeyi amaçlıyorum.

Kapitalizmin ekolojik çelişkisinin tarihsel macerasında dört birikim rejimi birbirini takip eder: 16. yüzyıldan 18. yüzyıla dek uzanan merkantilist-kapitalist safha, 19. yüzyılı ve 20. yüzyıl başını kapsayan liberal-sömürgeci safha, 20. yüzyılın 1930'ları takip eden yaklaşık otuz yılını kapsayan devlet kontrolündeki safhası ve bugünün finansallaşmış kapitalizmi. Bu safhaların her birinde ekonomi-doğa ilişkisi de, bunların ortaya çıkardığı kriz fenomenleri de farklı kisvelere bürünür. Ayrıca her bir rejim farklı doğa mücadelelerini doğurmuştur. Fakat tek bir şey bütün bu rejimler boyunca sabit kalmıştır. Her bir safhada eko-kriz ve eko-mücadele, yine kapitalist toplumun yapısal çelişkilerinden doğmuş başka kriz ve mücadele damarlarıyla iç içe geçmiş durumdadır.

Kas Gücü

Söze merkantilist kapitalizmle ve enerji meselesiyle başlayacağım. Bu safhada tarım ve üretim, binlerce yıldır olduğu gibi, az miktarda rüzgâr ve su gücünün dışında neredeyse tamamen insan ve insan dışı (öküz, at vb.) hayvanların kas gücüyle yürüyordu. Bu anlamda kapitalizm öncesi toplumların devamı niteliğinde olan merkantilist kapitalizm, J.R. McNeill'ın "somatik" diye nitelendirdiği bir rejimdi: Kimyasal enerjinin mekanik enerjiye dönüşümü biyokütle temelli gıdaları sindiren canlıların bedenlerinin içinde gerçekleşiyordu.[14] Bu da, eski devirlerde olduğu gibi, eldeki enerjiyi artırmanın tek yolunun fetih olduğu anlamına geliyordu. Merkantilist-kapitalist iktidarlar üretim güçlerini ancak başka topraklara el koyarak ve ilave emek kaynaklarını işe koşarak artırabiliyordu. Nihayetinde son derece eskiye dayanan bu yöntemlerden sık sık fayda-

14 "Somatik" ve "egzosomatik" enerji rejimlerinin arasındaki fark için bkz. John Robert McNeill, *Something New Under the Sun: An Environmental History of the 20th Century*, Londra, 2000, özellikle de s. 10-16.

landılar, ama bu kez sadece Eski Dünya'da değil Yeni Dünya'da da faaliyet gösteriyorlardı.

Dolayısıyla merkantilist-kapitalistler periferide sosyo-ekolojik kaynak sömürüsüne dayalı acımasız sistemler inşa etti. Potosí'nin gümüş madenlerinden Saint-Domingue'deki köle plantasyonlarına kadar pek çok yerde toprağı ve emek gücünü tüketme noktasına kadar kullandılar ve harcadıkları kaynakların yerine herhangi bir şey koymak için hiçbir çabaları olmadı.[15] Daha ziyade "hariçten" zor kullanarak alınan yeni insan ve insan dışı "girdi"leri tüketmeyi tercih ederek kıtalar çapında bir çevresel ve toplumsal yıkıma yol açtılar. Karşı taraftakiler bu saldırılara karşılık verdi ve kimi zaman başarılı, kimi zaman başarısız oldu. Habitatlarına, toplumlarına, geçim kaynaklarına yönelik büyük çaplı saldırılara karşı durmayı amaçlayan bu direnişler zaruri olarak birleştirici yapıda mücadelelerdi. Komünalist, emperyalizm karşıtı veya cumhuriyetçi nitelik taşıyan bu direnişler bugün "çevre" mücadelesi diyebileceğimiz eylemleri emek, toplumsal yeniden üretim ve siyasi iktidar mücadeleleriyle birleştiriyordu.

O esnada metropolde ise sermaye başka yöntemlerle büyüyordu. İngiltere'de zor kullanarak hayata geçirilen arazi çitleme hareketleri tarım alanlarının küçükbaş hayvan meralarına dönüşmesine ve makineleşmenin olmadığı bir dönemde bile tekstil üretiminin yaygınlaşmasına yol açtı. Arazi kullanımı ve mülkiyet alanlarındaki bu değişim 16. yüzyılda bir dizi önemli devletleşme hamlesiyle, 17. yüzyılda da dünyayı değiştiren bilimsel devrimle bütünleşti. Bilimsel devrim, doğaya dair mekanik bakış açısını, yani Doğa II'nin ortaya çıkışında işlevsel olan Doğa I'in erken bir türünü beraberinde getirdi. Yunan felsefesinden ve Hıristiyanlıktan devralınan ayrımları iyice keskinleştiren bu mekanik bakış açısı, doğayı anlam kozmosundan dışarı attı, dolayısıyla da toplum ve doğa arasında yakınlık kuran varsayımları ortadan kaldırıp derin bir ontolojik boşluk yarattı. Nesneleştirilen ve dışsallaştırılan Doğa, İnsanlık'ın antitezi ola-

15 Jason Moore, "Potosí and the Political Ecology of Underdevelopment, 1545–1800", *Journal of Philosophical Economics*, 2010, 4 (1), s. 58-103.

rak ortaya çıktı, kimileri de bunu doğayı "iğfal" etmek için bir ruhsat olarak gördü.[16] Sonradan modern bilim için önem taşımadığı fark edilen bu tür felsefi fikirler Doğa I'in sonraki versiyonlarında terk edildi. Fakat bu fikirler sermayenin Doğa II'yi atıl ve kapanın elinde kalacak bir şey farz eden metafiziğinde tekrar can buldu.

Dolayısıyla merkantilist kapitalizm genel itibarıyla periferide fetih ve kaynak sömürüsünü, merkezde ise mülksüzleştirme ve modern bilimi işe koştu. Bugünden geriye bakarak, bu çağda sermayenin, daha geniş çaplı üretici potansiyeli yeni bir sosyoekonomik birikim rejiminin ortaya çıkışıyla, sonradan belirginleşecek olan, biyotik ve epistemik güçleri sahiplenip biriktirmeye başladığını söyleyebiliriz.

Kömürün Krallığı

Bu rejim dünya-tarihsel bir dönüşüm olan fosil enerjiye geçiş sürecine öncülük eden İngiltere'de, 19. yüzyılın başlarında şekillenmeye başladı. Watt'ın kömürle çalışan buhar makinesi dünyanın ilk "egzosomatik" rejiminin yolunu açtı. Dünya'nın kabuğunun altında bulunan karbonize güneş enerjisini alıp bunu *insan bedenlerinin haricinde* mekanik enerjiye dönüştüren ilk sistem buydu. Biyokütleye ancak dolaylı bir şekilde bağlı olan liberal-sömürge rejimi, üretici güçleri toprağın ve emeğin sınırlayıcılığından kurtarmak için ortaya çıktı. Aynı zamanda yeni bir tarihsel doğayı da var etti. Önceden yalnızca yerel ölçekte, ısı elde etmek amacıyla yakılıp kullanılan kömür uluslararası ölçekte ticareti yapılan bir metaya dönüştü. Yüzlerce milyon yılda oluşmuş enerji rezervleri, el konulan topraklardan çıkarılıp çok büyük miktarlarda, çok uzaklara nakledilerek makineleşmiş sanayiye enerji sağlamak amacıyla çok kısa süreler içinde tüketilmeye başlandı ve bu kaynakların kendisini nasıl yenileyeceği ya da ortaya çıkan kirlilik mesele edilmedi. Fosil enerji kaynakları bir

16 Philippe Descola'nın zihin açıcı kitabında bütün bunlara dair iyi değerlendirmeler bulunuyor: *Beyond Nature and Culture*, çev. Janet Lloyd, University of Chicago Press, Chicago, 2014. Aynı şekilde Carolyn Merchant'ın klasikleşmiş kitabında da: *The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution*, HarperOne, San Francisco, 1990 [1980].

yandan da kapitalistlere üretim ilişkilerini kendileri lehine yeniden şekillendirme fırsatı verdi. 1820'lerde ve 1830'larda fabrikalardaki grevlerle sarsılan Britanyalı tekstil üreticileri kaynaklar açısından konuma bağlı olan su gücünü terk edip operasyonlarının büyük bir kısmını taşınabilir özellikteki buhar gücüne geçirdi. Böylelikle üretim kırdan kente taşınmış oldu. Bu sayede belli bir bölgede birikmiş proleterleşmiş emek kaynaklarını, yani kırsaldaki muadillerine göre farklı geçim kaynaklarına daha az erişimi olan ve fabrikadaki çalışma disiplinine daha yatkın işçileri kolayca kullanabilir hale geldiler.[17] Kömürün maliyeti (nihayetinde kömür, su gibi bedava değildi, parayla alınması gerekiyordu) belli ki yoğunlaştırılmış sömürüden elde edilen kazanımların yanında önemsiz kalıyordu.

Kömürden elde edilen buhar gücü üretimde bir Sanayi Devrimi'ne yol açtığı gibi taşımacılıkta da devrim yarattı. Demiryolları ve buharlı gemiler mesafeleri kısalttı, zamanı hızlandırdı, hammaddelerin ve üretilen malların çok uzak mesafelere çabucak ulaştırılmasını mümkün kılarak sermayenin cirolarını ve kârlarını katlayarak artırdı. Bunun tarım üzerinde de büyük etkileri oldu. Şehirlerde biriken aç proleter kitleleri sayesinde kırsalda yürütülecek, sürdürülebilir nitelikte olmayan, kâr odaklı çiftçilik faaliyetlerinden para kazanma ihtimali de ortaya çıktı. Tabii bu yeni düzen şehir ve kır arasındaki metabolik yarılmayı da derinleştirdi. Kırdaki arazilerden yağmalanan besin maddeleri kaynağına geri dönmüyor, organik atık olarak şehirlerdeki kanalizasyonlara akıyordu. Böylelikle liberal-sömürgeci rejim tek hamlede hem tarım arazilerini tüketti hem de şehirleri kirletmiş oldu.[18]

Toprak ve besin maddesi döngüsündeki bu devasa bozulma kapitalizmin liberal-sömürgeci safhasının bir özeti niteliğindeydi. Tabii buna verilen tepki de aynı derecede sembolikti, zira Avrupa'nın

17 Andreas Malm, "The Origins of Fossil Capital: From Water to Steam in the British Cotton Industry", *Historical Materialism*, 2013, 21 (1), s. 15-68.

18 "Metabolik yarılma" ifadesini John Bellamy Foster aracılığıyla Marx'tan alıyoruz, toprak-besin döngüsündeki bozulma bahsini de. Bkz. John Bellamy Foster, "Marx's Theory of Metabolic Rift: Classical Foundations for Environmental Sociology", *American Journal of Sociology*, 1999, 105 (2), s. 366-405.

toprak fakirleşmesi krizini düzeltmek için denenen çözümler bu krizi ya başka alanlara kaydırmakla ya da derinleştirmekle sonuçlandı. Olmayacak iş gibi görünse de epey kârlı girişimlerden biri kuş gübresi ticaretiydi. Yine bir tarihsel doğa parçasından dünya çapında bir meta yaratıldı: Yarı kölelik şartlarında çalışan Çinli işçilerin Peru açıklarındaki dik kayalıklardan kazıdığı kuş dışkıları gemilerle Avrupa'ya taşınıp tarım gübresi olarak satıldı ve bundan en büyük kârı İngiliz yatırımcılar elde etti. Bu sürecin sonuçlarından biri, gübre ticaretinin denetimini elde tutmak için verilen emperyalizm karşıtı ve emperyalizmler arası savaşlar oldu.[19] Yüzlerce yılda birikmiş rezervler birkaç on yıl içinde tüketilince yeni bir girişim daha söz konusu oldu ve kimyasal gübreler icat edilip kullanıma sokuldu. Bunun sonucunda da toprak asitleşmesi, yeraltı sularının kirlenmesi, okyanuslarda ölü bölgeler oluşması ve atmosferdeki nitröz oksit gazının artması gibi, her biri insanlar ve diğer hayvanlar açısından son derece zararlı sonuçlar ortaya çıktı.

Tabii işin daha ironik bir tarafı da var. Kapitalist merkez ülkelerdeki fosil yakıta dayalı üretim faaliyetleri liberal-sömürgeci dönemde de artmaya devam etti. Fakat kuş gübresi girişiminin de gösterdiği gibi, topraktan ve hayvan gücünden bağımsızlaşma görüntüsü aslında bir yanılgıdan ibaretti. Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya'daki egzosomatik sanayileşme, periferideki somatik temelli gizli kaynak sömürüsü temeline oturuyordu. Manchester'daki fabrikaların tıkır tıkır işlemesini sağlayan şey, sömürgeleştirilmiş diyarlardaki özgürlüğünü yitirmiş ve bağımlı emek kitlelerinden zorla ithal edilen büyük miktardaki "ucuz doğa"ydı.[20] Dokuma tezgâhlarını besleyen ucuz pamuk; işçileri harekete geçiren ucuz şeker, tütün, kahve ve çayın yanı sıra işçilerin gıdasını sağlayan toprağı beslemekte kullanılan ucuz kuş pisliği bu kapsamda sayılabilir. Dolayısıyla, dışarıdan bir emek ve toprak tasarrufu gibi görünen süreç aslında bir

19 John Bellamy Foster, Brett Clark ve Richard York, *The Ecological Rift: Capitalism's War on the Earth*, Monthly Review Press, New York, 2011.

20 Bu ifade Jason Moore'a ait, "The Rise of Cheap Nature", *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History and the Crisis of Capitalism*, Jason Moore (yay. haz.), PM Press, Oakland, 2016, s. 78-115.

tür "çevresel yük kaydırması" işlemiydi, yani biyokütle üzerindeki talep merkezden periferiye kaydırılmıştı.[21] Sömürgeci güçler kendi sömürgelerindeki üretim faaliyetlerinin kökünü kazımaya yönelik kasıtlı hamleler yoluyla da bu süreci iyice tahkim etti. Mısır ve Hindistan'daki tekstil üretimini kasten yok eden Britanya, bu ülkeleri kendi fabrikalarına pamuk sağlayan ve ürünlerini satabileceği birer "tutsak pazar" haline getirdi.[22]

Eko-emperyalizm kuramcıları ve tarihçileri bu maliyet kaydırma sürecinin bütününü ancak yeni yeni kavrayabiliyor[23] ve sömürgecilik karşıtlığıyla proto-çevrecilik arasındaki yakın bağlantıyı ortaya koyabiliyorlar. Kırsalda liberal-sömürgeci saldırılara karşı verilen mücadeleler bir yandan da "yoksulların çevreciliği" niteliğindeydi ve daha bu tabir icat edilmeden "çevresel adalet" talep ediyordu.[24] Mesafeli bilimsel kavramsallaştırmalarla yetişmiş Avrupalı emperyalistler doğa ile kültür arasında keskin bir ayrım yapmayan insan topluluklarına boyun eğdirmek için uğraşırken verilen bu mücadeleler, bir bakıma doğanın anlamını ve kıymetini savunmak için de veriliyordu.

İnsanların böyle bir ayrımı yaptığı kapitalist merkezde ise (proto-) çevrecilik oldukça farklı bir görüntüye sahipti. Bunların arasındaki en yaygın görüş, sermayenin tahayyül ettiği türden, İnsanlığın Ötekisi olarak görülen ama yüce ve paha biçilemez kabul edilen, dolayısıyla da saygıyı ve korunmayı hak eden bir "Doğa" kabulünü be-

21 Alf Hornborg, "Footprints in the Cotton Fields: The Industrial Revolution as Time-Space Appropriation and Environmental Load Displacement", *Ecological Economics*, 2006, 59 (1), s. 74-81.

22 Aaron Jakes, *Egypt's Occupation: Colonial Economism and the Crises of Capitalism*, Stanford University Press, Stanford, 2020.

23 Örneğin Mike Davis, "The Origins of the Third World", *Antipode*, 2000, 32 (1), s. 48-89; Alf Hornborg, "The Thermodynamics of Imperialism: Toward an Ecological Theory of Unequal Exchange", *The Power of the Machine: Global Inequalities of Economy, Technology, and Environment*, AltaMira Press, Lanham, 2001, s. 35-48; Joan Martinez-Alier, "The Ecological Debt", *Kurswechsel*, 2002, 4, s. 5-16; John Bellamy Foster, Brett Clark ve Richard York, "Imperialism and Ecological Metabolism", *The Ecological Rift*, s. 345-74.

24 Joan Martinez-Alier, *The Environmentalism of the Poor: A Study of Ecological Conflicts and Valuation*, Edward Elgar Pub, Northampton, 2003.

nimsiyordu. Doğa II'nin diğer yüzü olarak görülebilecek olan bu Doğa da en az onun kadar ideolojikti. Fakat kaynak sömürüsüne ruhsat vermekten çok farklı bir işleve hizmet ediyor, sanayi toplumuna karşı romantik-muhafazakâr bir eleştiriyi besliyordu. Temelinde pastoral nitelik taşıyan ve geçmişe odaklanan bu yüce doğa fikri, vahşi alanların korunmasına odaklanan bağımsız bir "zenginlerin çevreciliği" telkiniydi.[25] Genellikle bu dönemdeki (proto-) çevreciliğin bütününü kapsadığı düşünülen bu görüş, aslında sermayenin doğaya saldırısıyla sınıf adaletsizliği arasında bağ kuran bir başka bakış açısıyla bir arada varlığını sürdürüyordu. Bu bakış açısının önemli savunucuları arasında, eko-sosyalizminde güçlü bir estetik boyut barındıran William Morris ve toplumsal çevrecilik anlayışı başlarda sanayileşmenin şehirlerdeki işçi sınıfının sağlığı üzerindeki zararlı etkilerine, sonradan da "doğanın diyalektikleri"ne –yani günümüzde birlikle evrimleşmeci ve biyolojik belirimci diye niteleyeceğimiz şeye– odaklanan Friedrich Engels vardı. Bu iki düşünür de sonradan dar bakışlı, tek odaklı çevrecilik anlayışlarının gölgesinde kalsa da bugünlerde tekrar güç kazanan ve genişletilen zengin bir sosyalist ekoloji geleneğinin ilk tohumlarını attılar.[26]

Arabalar Çağı

Fakat liberal-sömürgeci kapitalizmin en büyük mirası çevrecilik değil, Dünya'nın kabuğunun altında binlerce yıldır güvenli bir şekilde bekleyen fosilleşmiş karbon rezervlerini "özgürleştiren" ve bu yolla dünya çapında değişime yol açan egzosomatik enerji dönüşümüydü. Sonunda küresel ısınmayla karşılaşmamıza yol açan bu miras, bu rejimi takip eden devlet kontrollü kapitalizm safhasında da,

25 Joan Martinez-Alier'in ifadesini tersine çeviriyorum.

26 İngiltere'deki 19. ve 20. yüzyıl sosyalist çevrecilik hareketlerine dair ustalıklı bir değerlendirme için bkz. John Bellamy Foster, *The Return of Nature: Socialism and Ecology*, Monthly Review Press, New York, 2020. Bu geleneğin yakın zamandaki pek çok uzantısından biri için bkz. Murray Bookchin, *Social Ecology and Communalism*, Ak Press, Chico, 2005 ve Michael Löwy, *Ecosocialism: A Radical Alternative to Capitalist Catastrophe*, Haymarket Books, Londra, 2015.

yeni bir küresel hegemonun sera gazı salınımında devasa bir artışa yol açmasıyla birlikte benimsendi ve genişletildi. Britanya'nın tahtına oturan Amerika Birleşik Devletleri, içten yanmalı motor ve rafine petrol etrafında yepyeni bir egzosomatik-sanayi teşkilatı kurdu. Bunun sonucunda da otobanların inşası için katalizör işlevi gören, banliyöleşmeyi doğuran, karbondioksit saçan ve jeopolitik dengeleri yeniden şekillendiren otomobillerin çağı başladı. Böylelikle gücünü kömürden alan "karbon demokrasisi" ABD sayesinde yerini petrolden beslenen demokrasiye bıraktı.[27]

Rafine edilmiş petrol aynı zamanda sosyal demokrasiyi de besledi. Savaş sonrası dönemde varlıklı ülkelerde girişilen refah uygulamalarını büyük oranda finanse eden vergi gelirinin epeyce büyük bir kısmı, otomotiv ve bağlı sektörlerden elde edilen kârdan geliyordu. Buradaki acı kinaye çoğunlukla gözden kaçırılmıştır: Küresel Kuzey'deki artan kamu harcamalarını finanse eden şey, Küresel Güney'de özel şirketler aracılığıyla uygulanan yoğun doğa talanıydı. Sermaye, Güney'deki doğanın yeniden üretimi gibi büyük bir maliyetten kaçınmasına izin verildiği sürece Kuzey'deki kimi *toplumsal* yeniden üretim maliyetlerini karşılamakta bir beis görmüyordu belli ki.[28] Bu anlaşmanın en hayati unsuru petroldü, o olmadan bütün bu işleyişin bir anda durması kaçınılmazdı. Tedarik ve denetimi garantiye almak isteyen ABD, Basra Körfezi ve Latin Amerika'da çok sayıda askerî darbeye hamilik etti ve böylelikle hem kârlarını hem de petrol ve meyve ticaretinin devi olma unvanını koruma altına aldı. Genel olarak gıda ticaretinde olduğu gibi, meyve sektöründeki devlik payesi de, sürdürülemez nitelikteki sanayileşmiş gıda sistemini bölgeselleştirmek amacıyla, günden güne gelişen ve çok büyük *miktarlarda* petrol tüketen, ozon tabakasına zarar veren (bu süreçte atmosferi daha da fazla kirleten) soğutmalı nakliye sistemleri sayesinde kazanıldı.[29] Bütün bu hususlar göz önüne alındığında, merkezdeki

27 Timothy Mitchell, "Carbon Democracy", *Economy and Society*, 2009, 38 (3), 2009, s. 399-432.

28 Alyssa Battistoni, "Free Gifts: Nature, Households and the Politics of Capitalism", doktora tezi, Yale University, 2019.

29 Susanne Freidberg, *Fresh: A Perishable History*, Belknap Press, Cambridge, 2010.

petrolden beslenen sosyal demokrasinin, periferide asker zoruyla tesis edilen oligarşiye bağlı olduğunu görebiliriz.[30]

ABD bu süreçte güçlü bir çevre hareketi doğmasına da sebep oldu. Bu hareketin, rejimin doğa romantizminden türeyen, 19. yüzyıldan itibaren gelişen kollarından biri koruma alanları ve ulusal parklar oluşturarak vahşi alanların korunmasına odaklanıyordu ve bunu yapmanın yolu da genellikle yerli nüfuslarının zorla yerinden edilmesiydi.[31] Yüzü geçmişe dönük olmayan bu "ilerici" zengin çevreciliği tazmin ve telafiyi esas alıyordu, (kimi) Amerikalıların sanayi uygarlığından kaçmasının yolunu açarken bu uygarlığa ne karşı çıkıyor ne de onu dönüştürmek gibi bir iddia taşıyordu. Fakat devlet kontrolündeki kapitalizm geliştikçe o da başka türde, rejimin sanayileşmeye dayalı çekirdeğini hedefe koyan bir çevrecilik biçimi ortaya çıkardı. Rachel Carson'ın *Silent Spring* [Sessiz Bahar] kitabıyla hareketlenen bu akım, şirketler tarafından sebep olunan kirliliğin kısıtlanması için devleti harekete geçmeye çağırıyordu. Bu sürecin sonunda, toplumsal yeniden üretimi destekleyen Yeni Mutabakat kurumlarının bir paraleli niteliğindeki Çevre Koruma Teşkilatı (EPA) ortaya çıktı. 1970'te, devlet denetimi döneminin son yıllarında kurulan teşkilat, rejimin "dışsallıklar"ı devlet denetiminin nesneleri haline getirip "içselleştirerek" sistemik krizi yatıştırmak yönündeki son büyük çabası oldu. ABD sınırları içindeki toksik atık alanlarını sermayeden alınacak parayla temizlemek için organize edilen Superfund yasası da bu çizginin şahikası oldu. Büyük oranda petrol ve kimya sanayisine uygulanan vergilerle finanse edilen Superfund –günümüzdeki havuçla sopanın yerini değiştiren ve piyasa koşullarına tabi karbon ticareti uygulamalarının aksine– kapitalist devletin cebri kapasitesine başvurarak "kirleten bedelini öder" ilkesini hayata geçiriyordu.

Doğanın devlet kapitalizmi eliyle düzenlemeye tabi tutulma süreci (toplumsal yeniden üretim düzenlemelerinde olduğu gibi), bu

30 Mitchell, "Carbon Democracy".

31 Karl Jacoby, *Crimes Against Nature: Squatters, Poachers, Thieves and the Hidden History of Conservation*, University of California Press, Oakland, 2014.

bakımdan ne kadar ilerici olursa olsun yine açıktan sahiplenilmeyen maliyet kaydırma politikaları üzerine inşa edilmişti. Rejim ekolojik "dışsallıklar"ı merkezdeki yoksul –ve genelde beyaz ırka mensup olmayan– insan gruplarına adaletsiz bir şekilde yıkıyor, periferide ise kaynak sömürüsünü ve çevresel yük kaydırma uygulamalarını giderek artırıyordu. Ayrıca ABD çevreciliğinin sanayi kanadı, merkeze aldıkları şirketler sebepli kirlilik meselesini de yanlış bir çerçeveye oturtuyordu. Ulusal sınırlar esasına dayalı devleti ekoloji siyasetinin geçerli bir birimi olarak varsayarak sanayi salımlarının özü itibarıyla sınır ötesi karakterini göremez hale geliyordu.[32] Bu "yanlışlık" da özellikle tanımı icabı gezegen çapında etkileri olan sera gazı konusunda son derece talihsiz bir sonuç verdi. Bu süreç o dönemde tam olarak anlaşılmamışsa da, rejimin varlık süresi boyunca karbondioksit ortaya çıkarmaya devam ettiği için bu patlamaya hazır bombanın geri sayım sürecini iyice hızlandırmış oldu.

Küreselleşmiş Kusurlar

Bu "kusur"ların hepsi günümüzde, finansallaşmış kapitalizm çağında, iyice şişip büyümüş bir halde varlığını devam ettiriyor, ama üstüne oturduğu zemin değişti. Üretimin Küresel Güney'e kaydırılması, öncesinde enerjik bir coğrafya olan bu bölgeyi altüst etti. Artık Asya'da, Latin Amerika'da ve Afrika'nın belli bölgelerinde somatik ve egzosomatik oluşumlar aynı anda ve bir arada varlık gösteriyor. O esnada Küresel Kuzey ise bilgi teknolojileri, hizmet sektörü ve finans bileşenlerinden oluşan "madde sonrası" üçlüde (Google, Amazon, Goldman Sachs) giderek uzmanlaşıyor. Fakat bu durumda da doğadan özgürleşme görüntüsü aldatıcı. Kuzey'in bu "madde sonrası" safhası Güney'deki maddecilik (madencilik, tarım, imalat sektörleri) ve kendi arka bahçesinde yürüttüğü kaya gazı çıkarma faaliyetleri ve deniz dibi petrol sondajları sayesinde inşa ediliyor. Aynı şekilde, Küresel Kuzey'deki tüketimin karbon yoğunlu-

32 Buradaki "yanlış çerçeve" meselesi için bkz. Nancy Fraser, "Reframing Justice in a Globalizing World", *NLR*, Kasım-Aralık 2005, 36, s. 69-88.

ğu da gitgide artıyor. Hava taşımacılığı, et tüketimi, çimento üretimi ve toplam malzeme kullanımındaki hızlı artışlar bunun örnekleri arasında sayılabilir.

Sermaye bir yandan da hızla yeni tarihsel doğalar üretmeye devam ediyor. Bunların arasında lityum ve koltan gibi olmazsa olmaz mineraller de var. Koltan, cep telefonu üretiminde kullanılan vazgeçilmez bir malzeme, Orta Afrika'daki savaşların önemli bir sebebi ve kimi durumlarda köleleştirilmiş Kongolu çocukların çalıştırıldığı madenlerden çıkarılan son derece kârlı bir meta. Başka neoliberal doğalar arasında kullanımına yeni yeni kısıtlar getirilen, bir anlamda "çitlenen" toprakla aynı kaderi paylaşan su gibi kaynaklar var. Hem kendi "maddi çıkar"larını hem de "yaşamın kaynağı"nı ve doğa ile insan toplulukları arasındaki bağa dair diğer madun bakış açılarını muhafaza etmek amacı taşıyan insanlar suyun özelleştirilmesine de şiddetle karşı çıkıyor.[33]

Çitleme hareketleri kapitalizmin her safhasının ayrılmaz bir parçası olsa da, bu hareketlerin son teknik gelişmelerle donanmış olan biyoteknoloji ve en ileri düzeydeki fikrî mülkiyet hakları kanunlarının yeni tekelci rant türleri yarattığı günümüz rejiminde birtakım marifetli-hileli yeni biçimlere bürünüyor. Kimi durumlarda ilaç devleri yerlilerin kullandığı bitki temelli ilaç karışımları üzerinde sahiplik iddia ediyor. Tedavi edici özellikleri Güney Asya'da yüzyıllardır bilinen ve kullanılan Hint nim ağacının ilaç şirketleri tarafından genom haritası çıkarıldıktan sonra üretilen ilaçlar bunlar arasında sayılabilir. Tarım devleri de Basmati pirinci gibi tahıl türlerini patentlemeye, soyut genetik "iyileştirme"leri bahane ederek bu pirinci geliştirmiş olan insan topluluklarını mülksüzleştirmeye çalışıyor. Bunun en meşhur örneklerinden biri, Monsanto'nun kasten kısır olarak üretilen ve çiftçiyi her yıl tekrar tohum almaya zorlayan Terminatör tohumları. Burada, çokuluslu bir şirketin sermayenin kendisini yeniden üretmesini sağlayan ve yaşamı tüketerek sürdürülen yapay süreci besleyebilmek için tohumların yeniden üretilmesini

33 Adrian Parr, *The Wrath of Capital: Neoliberalism and Climate Change Politics*, Columbia University Press, New York 2013.

mümkün kılan, yaşamın yenilenmesi temelinde işleyen doğal süreci kasten sabote ettiğine tanıklık ediyoruz.[34] Sermaye artık kendi Doğa II kavramsallaştırmasını da tepetaklak ederek, kendisinin sürekli kullandığı "ücretsiz hediye"yi, yani doğanın kendini yenileme yetisini başkalarına kullandırtmamaya çalışıyor. Bunun sonucunda da çevresel olanla toplumsal olanın iç içe geçtiği bir süper-kâr ve çoklu sefalet sarmalı ortaya çıkıyor. Çiftçilerin giderek artan borçları bu insanların dalgalar halinde intihara sürüklenmesine yol açıyor, bu da zaten küresel çevre yükünün (şehirlerde aşırı kirlilik, kırsalda aşırı kaynak sömürüsü ve küresel ısınmanın giderek ölümcül hale gelen etkilerine karşı orantısız savunmasızlık) gitgide daha fazla bir kısmını sırtında taşımak zorunda kalan bölgelerin daha da yoksullaşmasına neden oluyor.

Bu asimetriler yeni, finansallaşmış, Doğa II'nin yeni ve neoliberal kavramsallaştırmalarını temel alan düzenlemelerle de destekleniyor. Kamu iktidarının meşruiyet kaybıyla birlikte, piyasanın etkin idare mekanizmasının temel öğesi olarak işleyebileceğine dair eski fikir yeniden tedavüle sokuluyor ve bu yolla yapılması gereken şeyin bu kez sera gazı salımını sınırlayarak gezegeni kurtarmak olduğu iddia ediliyor. Fakat karbon ticareti uygulamaları, dünya ekonomisini fosilsizleştirip enerji altyapısını dönüştürmek için gereken büyük çaplı ve koordinasyon temelli yatırımların sorumluluğunu sermayenin sırtından almak dışında bir işe yaramıyor. Salım izinleri, ekosistem hizmetleri, karbon telafisi ve çevresel türev ürünler üzerinden yürüyen spekülatif ticarete para akıtılıyor. Bu tür bir "düzenleme"yi mümkün kılan ve bu sayede yolu açılan şey de, doğanın bütününü –doğrudan metalaştırmasa dahi– soyut bir ekonomileştirme mantığına tabi kılan yeni bir yeşil-kapitalist tahayyül. Bir tarafta durmadan kömür yutan bir fabrikanın başka bir tarafta ağaç çiftlikleri kurarak "telafi" edilebileceğini savunan bu fikir; tazmin edilebilir yapıda, eş-ölçekli birimlerden oluşan ve yere özgülüğü, niteliksel yanları

34 Biyoteknoloji ve fikrî mülkiyet hakları arasındaki bu bağlılığın yarattığı mülksüzleştirmeyi en iyi anlatan yazı hâlâ Vandana Shiva'nın "Life Inc.: Biology and the Expansion of Capitalist Markets" yazısı (*Sostenible?*, 2000, 2, s. 79-92).

ve deneyimsel anlamları gözden çıkarılabilir olarak görülen bir doğa varsayımına yaslanıyor.[35]

Aynı şey, çevre iktisatçılarının bayıldığı farazi açıkartırma senaryoları için de geçerli. Bu senaryolar farklı aktörlerin "doğal varlıklar"a bunlarla ilgili birbiriyle rekabet halindeki "tercih"lerini gerçekleştirebilmek için ne kadar para ödeyeceği esasına dayanıyor: Yerli bir topluluk, yaşadıkları yerdeki balık rezervine, bu balık rezervini tüketme tehdidinde bulunan büyük şirket filolarını ihalede yenecek ölçüde koruma "yatırım"ı yapmış mı? Yapmadılarsa bu "varlık"ın rasyonel kullanım biçimi, şirketlerin onu sömürmesine izin vermektir.[36] Bu yeşil-kapitalist senaryolar doğayı içselleştirmeye yönelik yeni, karmaşık ve epistemik soyutlamayı bir derece daha artırıp meta-seviyeye taşıyan bir yöntemi temsil ediyor. Tabii bazı şeyler asla değişmiyor. Finansallaştırılmış doğa da, Doğa II'nin varyantları olan selefleri gibi, bir gasp aygıtıdır.

Bu koşullar altında eko-siyasetin grameri de değişiyor. Küresel ısınmanın kimyasal kirliliği saf dışı bırakarak merkeze kendisi yerleşmesi gibi, salım izni piyasaları da birincil düzenleme mekanizması olarak devlet iktidarının zor kullanma aygıtlarının yerine geçiyor ve ekolojik idare meselesinin gözde arenası artık ulusal değil uluslararası zemine çekiliyor. Çevre aktivizmi de bununla uyum halinde değişiyor. Vahşi alanların korunmasına odaklanan akım zayıflayıp bölündü. Ortaya çıkan kollardan biri yeşil-kapitalist iktidar merkezine doğru çekilirken başka bir kol da çevre adaleti talep eden ve gittikçe daha iddialı hale gelen hareketlere yaklaşıyor. Bu ikinci kategori artık çitlemelere ve toprak gasplarına karşı direnen Güneyli yoksul çevrecilik hareketleri, toksinlere farklı ırkların daha fazla maruz kaldığını savunan ırkçılık karşıtı Kuzeyli girişimler, boru hatlarına karşı mücadele veren yerliler, ormansızlaştırmaya karşı çıkan eko-femi-

35 Larry Lohmann, "Financialization, Commodification and Carbon: The Contradictions of Neoliberal Climate Policy", *Socialist Register*, 2012, 48, s. 85-107.

36 Martin O'Connor, "On the Misadventures of Capitalist Nature", *Is Capitalism Sustainable? Political Economy and the Politics of Ecology*, Martin O'Connor (yay. haz.), The Guilford Press, New York, 1994, s. 125-51; Joan Martinez-Alier, *The Environmentalism of the Poor*.

nistler gibi pek çoğu birbiriyle kesişen ve ulus ötesi ağlar yoluyla temas kuran geniş bir madunlar tabanını kapsar durumda.

Aynı zamanda, yakın dönemde kızağa çekilmiş durumda olan devlet odaklı projeler de yeni bir enerjiyle tekrar canlanıyor. Hem soldan hem sağdan popülist ayaklanmaların "serbest piyasa"ya atfedilen sihirli özelliklere duyulan inancı sarsması sonucunda ulus devlet iktidarının eko-toplumsal reformu yürütebilecek birincil aygıt olduğuna dair inanç yaygınlaşıyor. Bir tarafta Marine Le Pen gibi milliyetçilerin "Yeni Ekoloji" anlayışı, diğer yanda da Yeni Yeşil Mutabakat yanlıları buna örnek verilebilir. Aynı şekilde uzun süredir üyelerinin mesleki sağlık ve güvenlik haklarını savunmaya odaklanan ama "kalkınma"ya sınırlar konulması konusunda tereddüt gösteren sendikalar da artık istihdam yaratılması için yeşil altyapı projelerine göz çevirmiş durumda. Son olarak, yelpazenin diğer ucunda yer alan küçülme hareketleri, gitgide artan malzeme kullanımına ve tüketici yaşam tarzının karşısına yerleştirdikleri cesur medeniyet eleştirisiyle; veganlık, müşterekleştirme, toplumsal (bir ekonomi) veya dayanışma esaslı bir ekonomi yoluyla ulaşılabilecek *buen vivir*[37] ideali sunarak gençlerin ilgisini çekip onları kazanmayı başarıyor.

Yeni Bir Eko-Siyaset İçin

Bu noktaya kadar iki önermeyi desteklemek üzere yapısal argümanlar ve tarihsel değerlendirmeler öne sürdüm: Bir, kapitalizm çevresel kriz yaratmaya yönelik, tesadüfi olmayan, köklü bir ekolojik çelişkiyi barındırır; iki, bu dinamikler girift bir biçimde, "çevresel olmayan" başka kriz eğilimleriyle iç içe geçmiştir ve bunlardan bağımsız olarak çözümlenemez. Buradan doğan siyasi sonuçlar pratikte zorlayıcı olsa da kavramsal açıdan oldukça basit: Gezegeni kurtarabilecek bir eko-siyasetin *antikapitalist* ve çevre-ötesi nitelik taşıması gerekir.

37 Türkçeye "iyi yaşam" olarak tercüme edilse de Batı'nın ilerlemeci iyi ve refah anlayışından, sınırsız ekonomik büyüme hedefinden oldukça farklıdır. *Buen vivir* kavramında "iyi yaşam"ın konusu doğrudan bireyin kendisi, üretim gücü ya da ekonomi değil bireylerin sosyal durumları, mensup oldukları topluluk ve yaşadıkları bölgedeki tüm doğadır. Çeşitliliğe olanak tanıyan ve doğayla insan arasında adalet, uyum ve dayanışma ilkelerini temel alan bir kalkınma modelidir. (Y.N.)

Burada sunduğumuz tarihsel değerlendirmeler de bu önerileri derinleştiriyor. Başta kapitalizmin varlığı için mecbur olduğu doğal koşullarını istikrarsızlaştırmaya programlı oluşunu göstermek için ortaya koyduğum soyut çelişki dörtlüsü, artık zamana ve mekâna oturan somut bir süreç olarak belirginleşiyor. Bu sürecin ilerleyiş biçimi genelde şöyledir: Merkezde başlayan bir sosyo-ekolojik çıkmaz, periferide (buna merkezin içindeki periferi de dahil) bir talan girişimi başlatır, bu girişim de kendisini savunmak için kullanabilecekleri siyasi yöntemlere sahip olmayan insan topluluklarının doğal zenginliklerini hedef alır. Her bir örnekte bulunan "çözüm", o âna dek değersiz görülen ama birden altın kıymetine binen, olmazsa olmaz nitelikte ve dünya çapında bir meta olarak görülen, alınıp götürülmeye hazır sahipsiz bir şey kabul edilen yeni bir tarihsel doğanın bulunmasını ve temellük edilmesini içerir. Yine her bir örnekte, işin sonunda dizginlenemeyen birtakım etkiler ortaya çıkar ve bunlar da yeni sosyo-ekolojik çıkmazların fitilini ateşleyerek döngünün bu şekilde devamını sağlar. Her bir rejimde tekrar edilen bu süreç dünya çapına yayılarak büyür. Şekerin, gümüşün, kömürün, kuş gübresinin, rafine petrolün, kimyasal gübrelerin, koltanın ve genetiği değiştirilmiş tohumların altını üstüne getirerek ilerleyen süreç fetihten sömürgeciliğe, neo-emperyalizmden finansallaşmaya doğru ilerleyen safhalar halinde hareket eder. Sonuçta merkez-periferi coğrafyasının sürekli evrimleştiğini görürüz. Birbirini tamamlayarak var olan bu iki saha arasındaki sınır da, ekonomi ve doğa arasındaki sınır da sürekli olarak değişir. Bu değişimleri yaratan süreç, kapitalist kalkınmanın kendine özgü mekânsallığını ortaya çıkarır.

Aynı süreç kapitalizmin zamansallığını da belirler. Bahsettiğimiz türden çıkmazların her biri, farklı zaman ölçeklerinde işleyen üç Doğa'nın çatışmasından doğar. Sermaye her bir safhada Doğa II'yi sonsuz bir verici olarak, kendini sınırsızca yenileyebilen bir şey olarak kurguladığı fanteziye kapılarak kendi şartları uyarınca, ekolojik yenilenmesi için asgari sarfiyat ve işleme döngüsü için azami hız öngördüğü Doğa III'ü yeniden üretir. O sırada Doğa I de "kendi" zaman ölçeğinde işlemeye devam ederek bu süreçlerin etkilerini biyofiziksel olarak kaydeder ve "intikam almaya" başlar. Süregiden ekolojik zararlar zaman içinde kapitalist toplumun "çevresel olmayan"

başka çelişkilerinden doğan, "çevre dışı" başka zararlarla birleşir. Bu noktada mevzubahis rejim bir kalkınma krizine girerek halefini belirleme çabasına girişir. Bu halef de yerine yerleşince doğa-ekonomi bağını o anki tıkanmayı aşacak, ama sermayenin azami hızla azami alanda yayılmasını emreden değer kanununu aynen muhafaza edecek bir biçimde yeniden düzenler. Dolayısıyla kapitalizmin ekolojik çelişkisi hiçbir zaman aşılmaz, tekrar tekrar farklı farklı zamanlara ve farklı mekânlara kaydırılır. Maliyetler "zaten bir önemi olmayan" halihazırdaki nüfusun yanında gelecek kuşakların da sırtına yüklenir. Sermaye önüne engel çıkmadan, sonsuza dek varlığını sürdürebilsin diye ilerleyen kuşakların yaşamı da gözden çıkarılır.

Bu son çözümleme, kapitalizmin ekolojik çelişkisinin zamansallığının "yalnızca" kalkınma nedenli olmayabileceğini gösteriyor. Sistemin sonsuz bir döngü halinde rejime özgü krizler yaratma eğiliminin altında daha derin ve daha karanlık bir şey yatıyor: Temelini yüzyıllardır artan ve toplam hacmi artık dünyanın karbon tutma kapasitesini aşan sera gazı salımlarından alan bir çağ krizi ihtimali. Küresel ısınmanın rejimler ötesi ilerleyişi farklı türden bir krize delalet ediyor. Farklı rejimlerin hüküm sürdüğü dönemler boyunca, farklı tarihsel doğaları kapsayarak amansızca büyüyen iklim değişikliği, bir saatli bomba misali olumsuz bir süreklilik içindedir ve bu insanlık tarihinin kapitalist safhasını –belki de düpedüz insanlık tarihini– pespaye bir nihayete erdirebilir.

Çevre-ötesi Bir Proje

Bir çağ krizinden söz ederken hemen bir çöküş yaşanacağını söylemiş olmuyoruz tabii. Şu andaki krizi geçici olarak idare etmeyi başaracak ya da bir süreliğine erteleyebilecek yeni bir birikim rejiminin ortaya çıkma ihtimalini de elemiş olmuyoruz. İşin aslı şu ki, kapitalizmin epeyce yaratıcı hilelerinin arasında küresel ısınmayı, bir süreliğine de olsa bertaraf etmeyi başaracak bir hamle daha var mı bilmiyoruz; hatta böyle bir ihtimal varsa ne kadar süre kazanılacak, onu da bilmiyoruz. Sistemin yandaşlarının bu hileleri yeterince hızlı bir biçimde icat edip kabul ettirmeyi ve uygulamaya *geçirmeyi başarıp* başaramayacaklarını da bilmiyoruz, sonuçta onlar da biz de Doğa

I konusunda zamana karşı bir yarışa girmiş durumdayız. Fakat şu kadarı açık: *Pro tem* ve idarelik bir çözümden daha fazlası için ekonomi-doğa bağının derinlikli bir şekilde yeniden düzenlenmesi gerekecektir, ki bu da sermayenin imtiyazlarını ya hepten ortadan kaldırmak ya da epeyce kısıtlamak anlamına gelir.

Bu çıkarım temel tezimi teyit eder nitelikte: Felaketi önlemeyi hedefleyen bir eko-siyaset, antikapitalist ve çevre-ötesi nitelik taşımalıdır. Kullandığımız bu iki sıfattan birincisinin gerekçesi açıkça anlaşılıyorsa, ikincisinin teyidinin de ekolojik tahribatla kapitalist toplumun bünyesinde yer alan diğer işlev bozukluğu ve tahakküm biçimleri arasındaki yakın ilişkide bulunabileceğini söyleyebiliriz. Öncelikle doğa yağmasıyla ırka dayalı/emperyal temellük arasındaki içsel bağlantıları ele alalım. *Terra nullius*[38] iddialarının aksine, sermayenin temellük ettiği doğa parçaları neredeyse her zaman birtakım insan gruplarının yaşam koşullarını oluşturur, bu insanların yaşadığı habitatı ve anlam yüklü bir toplumsal etkileşim mekânını, geçim kaynaklarını, toplumsal yeniden üretimleri için gereken maddi temeli teşkil eder. Dahası, mevzubahis insan grupları kendilerini müdafaa edebilecek iktidardan neredeyse her zaman soyutlanmış durumdadır ve küresel ten rengi skalasının neredeyse hep yanlış tarafında yer alırlar. Bu durumun doğruluğunu birbiri ardınca gelen rejimlerin her birinde tespit edebiliyoruz. Bu da bize gösteriyor ki ekolojik meseleler bir tarafta siyasi iktidar meselelerinden, diğer tarafta da ırksal zulümlerden, emperyal tahakkümden, yerli halkların mülksüzleştirilip soykırıma uğratılmasından ayrı tutulamaz.

Benzer bir önerme, doğal yeniden üretim süreçleriyle büyük oranda örtüşen toplumsal yeniden üretim için de geçerlidir. Çoğu insan için, çoğu durumda, eko-sistemsel hasarlar bakım hizmetlerine, toplumsal hizmetlere, bedene ve ruha ilgi gösterme imkânlarına ağır bir yük bindirir, böylelikle toplumsal bağları kırılma noktasına getirebilir. Çoğu durumda bu gerilimler, ailelerin ve insan topluluklarının refahına hizmet eden işlerde birincil sorumluluk sahibi olan kadınları daha çok etkiler. Tabii istisnalar kaideyi bozmaz, zaman

38 (Lat.) Kimseye ait olmayan topraklar. (Y.N.)

zaman da destekler. Bazı gruplar iktidar asimetrileri sayesinde "dışsallık"ları başkalarının üstüne atabildiğinde bunun bir örneğini görürüz. Devlet kontrollü kapitalizm döneminde, kuzeyli zengin refah devletleri, ülkelerinde uyguladıkları cömert sayılabilecek sosyal destekleri başka yerlerdeki kaynak sömürüsü sayesinde *finanse ettikle*rinde yaşanan buydu. Yereldeki sosyal demokrasiyle başka yerlerde kurulan tahakküm arasında bağlantı kuran bir siyasi dinamik, ekolojik tahribat pahasına ırk ve cinsiyet kayırmacılığına dayanan bir toplumsal yeniden üretimi mümkün kıldı. Sermaye yandaşları sonradan bu anlaşmayı da bozup yeni ve finansallaştırılmış bir rejim kurarak ikisini de gözden çıkardılar.

Bu durumda doğa üzerinde verilen mücadelelerin emek, bakım hizmetleri ve siyasi iktidar mücadeleleriyle kapitalist kalkınmanın bütün safhalarında yakından ilişkili olmasına şaşırmamak gerek. Hakeza tek odaklı çevreciliğin tarihsel anlamda istisnai ve siyaseten problemli oluşuna da. Farklı sosyo-ekolojik rejimler hüküm sürerken çevre mücadelelerinin biçimlerinin ve tanımlarının nasıl değiştiğini hatırlayın. Merkantilist dönemde kaynak sömürüsüne dayalı madencilik faaliyetleri Peru'nun topraklarını ve nehirlerini kirletirken arazi çitleme hareketi İngiltere'nin ormanlık alanlarını tahrip ediyordu ve iki durumda da kayda değer tepkiler ortaya çıktı. Fakat bu mücadelelerin katılımcıları doğanın ya da habitatın korunmasını geçim kaynaklarının, siyasi özerkliklerinin ya da toplumsal yeniden üretim imkânlarının savunusundan ayrı görmüyorlardı. Bütün bu *öğeleri ve* iç içe oldukları başka yaşam formlarını aynı anda savunuyorlardı. Liberal-sömürgeci dönemde tek başına bir mücadele olarak ortaya çıkan "doğa savunusu" ise geçim kaynakları, yaşadıkları topluluklar ve siyasi hakları tehdit altında *olmayan* insanlar arasında başladı. Diğer kaygıları taşımayan bu tek odaklı çevrecilik –tabiatı itibarıyla– bir zengin çevreciliğiydi.[39]

39 Bu nokta, siyah ve sosyalist feministlerin tek odaklı feminizm hakkında tekrar tekrar ileri sürdüğü bir noktayla paralelllik gösteriyor: Tek odaklı feminism "hakiki" cinsiyet meselelerini "harici" meselelerden ayırarak sonuçta profesyonel/yönetici konumundaki kadınlara özel hazırlanmış bir "burjuva" veya şirket feminizmine dönüyor, bahsedilen konular da zaten bu kadınlar açısından "harici" nitelikte.

Dolayısıyla bu zengin çevreciliği, o dönemde merkezde yürütülen toplumsal çevrecilik hareketleriyle ve periferideki sömürgecilik karşıtı çevreciliklerle taban tabana zıt nitelikteydi, zira bu hareketler bugünün eko-sosyalizm ve çevre adaleti mücadelelerini muştulayan hareketlerdi, doğaya ve insana aynı anda zarar veren her şeye aynı anda karşı çıkıyorlardı. Tabii ki bu hareketler tek odaklı çevreciliği amentü edinmiş resmî tarihin sayfalarından zaman içinde silindi. Müteakip devlet kontrollü kapitalizm döneminde, çevreyi kirleten şirketlere karşı kapitalist devlet iktidarının kullanılmasını savunan aktivistlerin vahşi alanların korunmasına odaklanan hareketlere katılmasıyla bu çerçeve bir ölçüde genişledi. Bu rejimin ekoloji alanında elde ettiği kazanımların nedeni bu iktidarı kullanması iken, başarısızlıkları da çevre-ötesi konuları; salımların belli bir bölgeye has olmayan bünyevi karakterini; yereldeki çevreci ırkçılığın etkisini; sermayenin yasal düzenlemeleri lobicilik yaparak, yasaların etrafından dolanarak, kamu organlarını kendi lehlerine işleterek baltalama kudretini; fosil yakıt temelinde işleyen tüketim ekonomisinin normal, yasal düzeninden ziyade ekolojik suistimale odaklanmanın beraberinde getirdiği kısıtlamaları hesaba katmayı reddedişinden kaynaklandı. Bu reddedişlerin tamamı bugün, finansallaşmış kapitalizm çağında da sağ salim varlığını sürdürüyor ve yıkıcı sonuçlar vermeye devam ediyor. Kapitalist toplumun kurumsal çerçevesine ve yapısal dinamiklerine dokunmadan "çevre"nin yeterli ölçüde korunabileceği şeklinde bir temel ilke benimsenmiş olması o zaman da en önemli sorunlardan biriydi, bugün de öyle.

Önümüzdeki Yol

Bu başarısızlıklar bugün de tekrarlanacak mı? Gezegeni kurtarma ihtimalimiz, çevre-ötesi ve antikapitalist bir eko-siyaset inşa etmeyi başaramamamız sonucunda yok olup gidecek mi? Aslında böyle bir siyaseti inşa etmek için gerekli olan yapıtaşlarının büyük bir kısmı şu veya bu biçimde mevcut. Çevre adaleti mücadelesi veren hareketler şimdiden ilkesel olarak çevre-ötesi bir karakter taşıyor ve ekolojik tahribatın tahakkümün (özellikle toplumsal cinsiyet, ırk, etnisite ve milliyet gibi) kollarından biriyle veya birden fazlasıyla bağdaşımını

hedefine koyuyor. Bunların bazıları da net bir şekilde antikapitalist hareketler. Benzer bir şekilde, emek hareketleri, Yeni Yeşil Mutabakat yanlıları ve ekolojik popülistlerden bazıları küresel ısınmayla mücadele etmek için gereken sınıfsal önkoşulları (en azından bazılarını), özellikle de yenilenebilir enerjiye geçişin gelir ve istihdam konularında işçi yanlısı politikalarla desteklenmesi gerektiğini ve şirketlere karşı devlet iktidarının güçlendirilmesi gerektiğini kavrayabiliyorlar. Son olarak, sömürgeciliği hedef alan ve yerli halkların oluşturduğu hareketler de kaynak sömürüsü ve emperyalizm arasındaki bağdaşımı derinlemesine tahkik ediyor. Küçülme akımlarının yanı sıra bu hareketler de doğayla ilişkimizi ve yaşama biçimlerini yeniden ele almamız için baskı oluşturmaya devam ediyor. Bu eko-siyaset perspektiflerinin her biri bünyesinde birtakım derin kavrayışlar barındırıyor.

Yine de bu hareketlerin bugünkü durumu (şimdilik) tek tek ele alındıklarında da, bir arada ele alındıklarında da üstesinden gelinmesi gereken görev için yeterli değil. Çevre adaleti talep eden hareketler, ekolojik tehditlerin madun topluluklar üstündeki son derece orantısız etkisine odaklanırken bu tip orantısız sonuçların yanı sıra herkesin –ve tabii gezegenin– varlığını tehdit eden *genel bir kriz* de üreten bir toplumsal sistemin altında yatan yapısal dinamikleri yeterince ele almıyorlar. Dolayısıyla henüz antikapitalizmleri yeterince sağlam değil, çevre-ötesi perspektifleri de yeterince derinlikli değil.

Odağına devleti alan hareketler açısından da benzer bir durum geçerli. Bu kapsama (gerici) ekolojik popülistler gibi (ilerici) Yeni Yeşil Mutabakatçılar ve sendikal hareketler de giriyor. Bu aktörler yeşil altyapı projeleri üstünden belli sınırlara sahip ulus devletleri ve istihdamı öne çıkarırken "işçi sınıfı" tanımını yeterince geniş ve çeşitli tutmuyor. Halbuki bu sınıf inşaat işçileri kadar hizmet sektöründekileri, ücretli çalışanlar kadar emeği karşılığında ücret almayanları, memleketinde çalışanlar kadar gurbette çalışanları, sömürülenler kadar temellüke uğrayanları da kapsıyor. Devlete odaklanan akımlar devletin iki efendiye birden hizmet edebileceğine (yani sermayeyi hükümsüz kılmak yerine ehlileştirerek de gezegeni kurtarabileceğine) dair klasik sosyaldemokrasi ön kabulünü benimseye devam ederek bu sınıfın karşıtının konumunu ve iktidarını da yeterince sorgu-

lamıyor. Dolayısıyla onlar da –en azından şimdilik– yeterince antikapitalist ve çevre-ötesi nitelikte değil.

Son olarak, küçülme yanlısı aktivistler, kapitalizmde büyümek *zorunda olan* şey –yani "değer"– ile büyümesi *gereken* ama kapitalizm içinde büyüme imkânı olmayan şeyleri –yani dünyanın dört bir yanındaki insanların karşılıksız kalan çok çeşitli ihtiyaçlarını tatmin edebilecek nesne, ilişki ve faaliyetleri– bir arada ele alarak siyasetin suyunu bulandırma eğilimi taşıyor. Hakiki anlamda antikapitalist nitelik taşıyan bir eko-siyaset birinci grubun büyümesine yönelik sabit zorunluluğu ortadan kaldırmalı, ikinci gruptakilerin sürdürülebilir şekilde büyümesi meselesini de son sözün demokratik karar alma mekanizmaları ve toplumsal planlama aygıtları tarafından söyleneceği siyasi bir konu olarak ele almalıdır. Aynı şekilde küçülme hareketleriyle ilişkilendirilen yaşam tarzı çevreciliği ve müşterekleştirme alanındaki sembolik deneyler gibi yönelimler kapitalist iktidara cephe alma gerekliliğinden kaçınma eğilimi gösteriyor.

Dahası, hep birlikte ele alındıklarında bu hareketlerin hakiki kavrayışları yeni bir eko-siyasetin sağduyusunu oluşturmaya yetecek çapa erişmiyor. Prensipte de olsa gezegeni kurtarma ihtimali olan, eko-toplumsal bir dönüşümü hedefleyen karşı-hegemonik bir projede buluşmayı da başaramıyorlar. Elbette bunlar arasında emek hakları, feminizm, ırkçılık karşıtlığı, sınıf bilinci, demokrasi yanlılığı, tüketim karşıtlığı, kaynak sömürüsü karşıtlığı gibi çevre-ötesi nitelik taşıyan öğeler var. Fakat bunlar bir araya gelip halihazırdaki krizin yapısal ve tarihsel köklerini açık seçik bir şekilde teşhis etmeyi başaramıyor. Bugünkü ekolojik veya ekoloji dışındaki dertlerimizi tek bir toplumsal sisteme, bu çerçeve üzerinden de birbirine bağlamayı başaran net ve ikna edici bir perspektifin eksikliğini hissetmeye devam ediyoruz.

Burada ısrarla bu sistemin bir adı olduğunu savunuyorum: Kapitalist toplum. Tabii bu toplumu kapitalist bir ekonominin temelinde yer alması gereken (ama her biri sermaye tarafından tesadüfi olmayan bir şekilde tüketilip yok edilmeye eğilimli ve hepsi de şu anda yıkım tehdidi altında bu ekonomiden uzaklaşan) bütün gerekli koşulları (yani insan dışı doğayı, kamu iktidarını, temellük edilebilir insan nü-

fuslarını ve toplumsal yeniden üretim biçimlerini) içerecek şekilde geniş kapsamlı düşünmek gerekiyor. Bu sistemin adını koymak ve kapsamlı bir şekilde tahayyül edebilmek, çözmemiz gereken karşı-hegemonik bulmacanın bir parçasını daha aradan çıkarmak anlamına geliyor. Bu parça sayesinde başka parçaları sıraya koyabilir, bunların olası gerilimlerini ve potansiyel sinerjilerini ortaya çıkarabilir, nereden geldiklerini ve birlikte nereye gidebileceklerini netleştirebiliriz. Antikapitalizm, çevre-ötesi harekete siyasi yönünü ve hayati gücünü veren parçadır. Bu hayati güç, eko-siyaseti daha geniş kitlelere açmaya, siyasi yön de odağı asıl düşman üstünde tutmaya yarar.

Dolayısıyla "biz" ve "onlar" arasında çizilmesi gereken ve bütün tarihsel bloklar için lüzumlu olan çizgiyi antikapitalizm çizer. Karbon ticaretinin sahtekârlık olduğunu açık seçik ortaya koyarak eko-siyasetin özgürleştirme potansiyeli olan bütün kollarını "yeşil kapitalizm" ile arasına net bir mesafe koymaya iter. Aynı zamanda (aldatıcı) ayrışmaya, (orantısız) sınıfsal tavizlere veya aşırı kırılganlık konusundaki (trajik) uçuruma vurgu yaparak her bir kolu kendi Aşil topuğunu, yani sermayeyi karşısına almaktan çekinme eğilimini görmeye iter. Ayrıca antikapitalizm ortak düşmanın kim olduğunun altını ısrarla çizerek küçülme, çevresel adalet ve Yeni Yeşil Mutabakat yanlılarının bir arada yürüyebileceği (şimdi varış noktasını tespit etmek bir yana hayalini bile kuramadıkları) yeni bir yola işaret eder.

Herhangi bir varış noktasına ulaşılıp ulaşılamayacağını ya da Dünya'nın kaynama noktasına kadar ısınmaya devam edip etmeyeceğini henüz bilmiyoruz elbette. Fakat bu korkunç sondan kaçınabilmek için en iyi senaryomuz çevre-ötesi ve antikapitalist karşı-hegemonik bir blok oluşturmak. Böyle bir blokun başarılı olması halinde bizi nereye götüreceği henüz belirsiz. Fakat ben bu hedefe bir isim verecek olsam "eko-sosyalizm" derdim.[40]

Çeviri: Deniz Keskin

40 Uygulanabilir bir 21. yüzyıl eko-sosyalizminin neleri içermesi gerektiği henüz net bir şekilde ortaya konabilmiş değil. Başlangıç niteliğinde bazı fikirler için bkz. Nancy Fraser, "What Should Socialism Mean in the Twenty-First Century?", *Socialist Register*, 2020, 56, s. 282-94.

ADİL DÖNÜŞÜM: İKLİM KRİZİNDEN SAĞ ÇIKMANIN POLİTİKASI

Onur Akgül

Giriş

Bugünün, yarının ve öngörülebilir/öngörülemez geleceğin en büyük problemi olan iklim değişikliği karşısında bir kırılma noktasında olduğumuzu ve bu kırılma sonrasında önümüzde belirecek yolların arzu ettiğimiz sonuçları getirmeme ihtimalinin yüksek olduğunu söylemek yanlış olmaz. İklim değişikliğine, hatta uzunca bir süredir kullanılan gayet isabetli tarifiyle iklim krizine karşı mücadelede gerek gezegen genelinde, gerekse Türkiye'de atılan adımlar, yeterli olmaktan maalesef hâlâ çok uzak. Krizin boyutuna kıyasla, çözüm eylemleri konusunda takınılan tavrın niteliği, hayret ve öfke uyandırıcılıkla kıyamet alameti arasında bir ölçekte geziniyor. Bu can sıkıcı durumun; saf ataletten tarihsel sorumsuzluk iddiasına, siyasal ekonomik pozisyonlardan yönetim kadrolarının ideolojik arka planlarına, çözüm eylemlerinin niteliğine ve çözüm için çalışan öznelerin stratejilerine kadar uzanan birçok nedeni olduğu *söylenebilir*. Öte yandan, anılan ve anılmayan tüm sebeplerden azade, bu sebeplerle boğuşmamıza neden olan mevcut zihin yapısı ve onun eylemselliğinin, sadece iklim krizinin vites yükseltmiş, daha da yakıcılaşmış

sürümünü değil, gitgide derinleşecek bir toplumsal adalet, demokrasi, kararlara katılım ve kaderin tayini sorununu miras bırakacağı da unutulmamalı. İklim değişikliği; çok uluslu, çok katmanlı, çok taraflı, çok özneli, çok etkileşimli, çok bilimsel, çok siyasi, çok ekonomik, çok ekolojik ve çok toplumsal bir problem. Bugün, iklim değişikliğiyle mücadeledeki basiretsizlik ve aymazlıkla sınanırken tecrübe ettiğimiz her şey, iklim sorununun bu çok düzlemli yapısının içinden çıkıp geleceğe bırakılacak bir varoluş taslağının parçaları. Bu yönüyle iklim sorunu, iklim eylemini çeşitli düzeylerde ve o veya bu sebeple engellemekten çıkarı olan tüm çevrelerin sahip olduğu örgütlülüğe karşılık gelebilecek bir meta sorun, bir meta eylem alanı olarak ele alınmalı. Bu noktada, iklim değişikliğinin kendisinin de aslında bu tür miras olduğunu kendimize hatırlatmak belki de yerinde olur. Sanayi Devrimi'yle birlikte serpilen sermaye birikimi atılımının küresel maliyetlerinden ve hatta ürünlerinden biri iklim değişikliği. Bugün hem sefasını sürdüğümüz hem de cefasını çektiğimiz yaşam biçiminin temelinin atıldığı Sanayi Devrimi'nin, en azından katkıda bulunduğu olumsuz kefedeki ürün yelpazesi içinde; emek sömürüsünün, gelir adaletsizliğinin, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin, hukukun siyasallaşmasının, şirketokrasinin, ekolojik yıkımın ve cömert bir ikramiye olarak koyu bir umutsuzluğun da bulunduğunu pek tabii söyleyebiliriz. Bu acımasız portföyün yerine iklim dostu, üretimde, paylaşımda ve adalette adil, insan ve hayvanların haklarını ve onurunu koruyan ve doğayı, tüm gezegeni, kaynakları oyup çıkarılacak bir cansız kütle olarak değil ama nihayet saygıdeğer bir yuva olarak görmemizi sağlayacak değişim ise –hayır *kendimizden başlar* falan demeyeceğim– zor olduğu kadar da mümkün olan ve aslında araçlarını halihazırda geliştirdiğimiz yolculuk anlamına geliyor.

Bu yazıyla amaçlanan, adil dönüşüm kavramının ne olduğunu derinlemesine irdelemek, uygulaması için genel geçer bir reçete çıkarmak veya nihayet iklim sorununu çözmek için gereken yol haritasını açıklayacak, bütün toplantıları kaldırma toplantısı[1] yapmak de-

1 Rus şair Vladimir Mayakovski'nin, 5 Mart 1922'de *İzvestiya Gazetesi*'nde yayımlanan "Toplantılarda Oturup Kalmışlar" şiirinin bir dizesinde geçen *toplantı*.

ğil. Daha ziyade, krizin baş döndürücü hızına ve niteliğine adapte olmak işlerine gelmeyenler karşısında, adapte olarak ancak mücadele ederek kazanabilecek bizlerin kavrama dair deneyim ve düşüncelerine yoğunlaşmak. Gerek ulusal ve bölgesel, gerekse küresel iklim mücadelelerinde adil dönüşüm yaklaşımı nereye oturabilir, fırsatlar ve engeller nerede karşımıza çıkar, avantajlar dezavantajlar nasıl belirir, biraz düşünüp taşınmak.

Adil Geçiş ve Adil Dönüşüm, Kavramsal Kökenler, Özet Tarihçe

"Adil geçiş" (*just transition*) ve "adil dönüşüm" (*just transformation*) yeni kavramlar değil. Birbirini tamamlayıcı niteliğe sahip bu iki kavramdan adil geçiş, çerçevenin ve bu yaklaşımı hayata geçiren siyasetin de çıkış noktasını oluşturuyor.

Adil geçişin kökenleri, Amerika Birleşik Devletleri'nde, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişen silahsızlanma tartışmalarına dayanıyor. Bu dönemde, bir yandan savaş dönemi harcamalarının yeni bir ekonomik bunalım yaratabileceğine yönelik kaygı yükseliyor, bir yandan da kalıcı savaş ekonomisinden barış ekonomisine geçiş önemli bir toplumsal tartışma konusu. Barış hareketi, silahlanma yarışının, ancak savaş ekonomisinden barış ekonomisine kalıcı bir geçişle sağlanabileceğini ileri sürüyor, bu çerçevede barış hareketiyle işçi sendikaları arasında işbirliği zemini oluşuyor.

Emek siyaseti tarafında ise, Petrol, Kimya ve Atom İşçileri Sendikası (OCAW) lideri Tony Mazzocchi, 1970'lerde, silahsızlanma sürecinde işsiz kalacak işçilerin mağduriyetinin, kendisine de üniversite eğitimi olanağı yaratan GI Bill[2] benzeri bir mekanizmayla

2 Resmî adı Servicemen's Readjustment Act (Askerler İçin Uyum Yasası) olan ve 1933-1945 döneminde ABD başkanı olan Franklin D. Roosevelt tarafından 1944'te imzalanarak yürürlüğe giren yasa. Bu yasayla İkinci Dünya Savaşı gazilerine; sivil hayata uyumlarını sağlamak üzere üniversite eğitimi, iş bulma, girişimcilik ve konut kredisi gibi alanlarda kapsamlı bir maddi destek sağlandı. "GI Bill", yasanın halk arasındaki adıdır.

önlenmesi gerektiğini ileri sürüyor. Mazzocchi, 1990'larda bu fikri yeniden canlandırıyor ve bu işçiler için "Superfund for Workers" (İşçiler İçin Süperfon) başlıklı bir destek paketi fikrini ortaya atıyor. Bunu yaparken dönemin iki önemli gelişmesi belirleyici oluyor. Biri, talebe ismini de veren, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren Amerika Birleşik Devletleri Çevre Ajansı'nın (US EPA) Kuzey Amerika'daki zehirli atıkların bertarafına yönelik yürüttüğü, ismi "Superfund"[3] olan uzun süreli ve kapsamlı program. Diğeri ise fosil yakıtların küresel ısınma üzerindeki tırmandırıcı etkisinin, 1992'de Birleşmiş Milletler tarafından Rio de Janeiro'da düzenlenen Kalkınma ve Çevre Konferansı'nda net olarak ortaya konarak resmiyete kavuşturulması. The Labor Institute[4] direktörü ve Mazzocchi'nin yakın çalışma arkadaşı Les Leopold'un aktardığına göre,[5] çevre hareketinin, başlığın çok fazla negatif çağrışıma sahip olduğuna yönelik eleştirileri sonrası, talebin (ya da yaklaşımın) adı "adil geçiş" olarak değişiyor. Kavramsal başlık üzerinde anlaşıldıktan sonraki kritik aşama ise paketin, hayatın akışında gerçek bir değişiklik yaratması için gerekli iradi güç politik örgütlenme oluyor. Leopold ve OCAW yönetiminin yoğun çabaları, 1997'de bugün hâlâ aktif olan Adil Geçiş İttifakı'nı (Just Transition Alliance)[6] ortaya çıkarırken, takip eden yıllarda söylem ve yaklaşım büyük bir süratle ulusal ve uluslararası alanda birçok çevre ve emek hareketinin ve örgütlenmesinin de benimsediği, organize bir çevre ve emek politikası olma yoluna girdi. Bu doğrultuda en önemli gelişmelerden biri, 2000'li yılların başından itibaren, adil geçiş kavramının Uluslararası Sendikalar Konfederasyonu'nun (ITUC) yayınlarında da geçmesi oldu. Böylece adil geçiş, örgütlü emek mücadelesinin en büyük öznesince günümüz iklim hareketi dahil olmak üzere çevre hareketiyle dolayımsız bir

3 "Superfund History", United States Environmental Projection Agency (EPA), (tarih yok), [Erişim Tarihi: 10 Ekim 2022]. https://www.epa.gov/superfund/superfund-history

4 1976'da Les Leopold tarafından kurulan ve sendikalar, yurttaş örgütlenmeleri ve çevre kuruluşları için işyeri sağlığı ve güvenliği, çevre ve ekonomi ve hareket inşa etme alanlarında araştırma ve eğitim programları geliştiren, kâr amacı gütmeyen oluşum.

5 Les Leopold, *The Who Hated Work and Loved Labor: The Life and Times of Tony Mazzocchi*, Chelsea Green Publishing, Hartford, 2007.

6 Just Transition Alliance, [Erişim Tarihi: 10 Ekim 2022]. https://jtalliance.org/

dayanışma zemini olarak da tanımlanmış oldu. 2018 rakamlarına göre, 161 ülkeden 207 milyonu aşkın üyeye sahip olan ITUC'nin adil geçiş tanımı[7] şöyle:

> **Adil geçiş, yeşil ve onurlu bir istihdamı içeren, emisyonların net sıfır olduğu, yoksulluğun kökünün kurutulduğu ve toplulukların sağlam ve dayanıklı halde olduğu bir geleceğin önünü açan planları, politikaları ve yatırımları üreten ekonomi çapındaki bir süreçtir.**

Bununla birlikte, adil geçiş kavramının tek bir tanımının olabileceğini söylemek zor. Farklı toplumsal, ekonomik ve ekolojik arka plana sahip farklı bölgelerin ve öznelerin kendilerine has bir adil geçiş perspektifine sahip olabileceği muhakkaksa da, çerçevenin yerine getireceği işlevlere ilişkin genel geçer bir hemfikirliğin olduğu söylenebilir: ekonomide karbonsuzlaşmaya yönelik kategorik bir pozisyon, katılımcılık, işçilerin geçiş sürecinde mağdur edilmemesi ve etkilenecek grupların geçişe hazırlıksız yakalanmamasını, geride bırakılmamasını sağlayacak özenli bir planlama ve bunun finansmanı.

Krizde Mevcut Durum ve Kavramın İklim Politikalarındaki Yeri

Geçtiğimiz on yıllar boyunca, farklı endüstriyel bölgelerde yürütülmüş farklı adil geçiş süreçlerinin bu bölgelerin sahip olduğu farklı özelliklere dayandığı görülüyor. Bununla birlikte, özellikle son yıllarda, adil geçiş ve adil dönüşüm tartışmalarının başrolüne iklim değişikliği, karbonsuzlaşma, iklim adaleti, yeşil ekonomi, yeşil iş gibi kavramların geçtiğini söylemek isabetli olur. Paralel olarak, adil geçiş ve adil dönüşümün; iklim değişikliğine, çevresel yıkıma ve biyoçeşitlilik kaybına mücadele veren yurttaş oluşumları ve sivil toplum örgütleri için de görece yeni kavramlar olduğu, eylem ve politika

7 "Just Transition - Where Are We Now and What's Next? A Guide to National Policies and International Climate Governance", *ITUC Climate Justice Frontline Briefing 2017*, International Trade Union Confederation [Erişim Tarihi: 10 Ekim 2022]. https://www.ituc-csi.org/IMG/pdf/ituc_climate_justice_frontline_briefing_2017.pdf

repertuvarlarına yakın dönemde girdiği söylenebilir. Dolayısıyla bu kavramların başat bir güç olarak öne çıkmalarını sağlayacak kapsamlı örgütlenme ve fikri benimseme gibi koşullar henüz oluşmamıştır. Bunu bir gecikme olarak da, küresel ve ulusal iklim mücadelesine dair aciliyetlerin doğal bir çıktısı olarak da yorumlamak mümkün – nereden baktığınıza göre değişecektir. Nihayetinde iklim değişikliğinin ülkelerin ana ulusal gündemleri haline gelmesinde bir nevi, açılan bir baraj kapağı işlevi gören Paris Anlaşması'nda[8] bile adil geçiş, oldukça mütevazı bir şekilde yer bulabilmişti:

> (Taraflar,)
>
> **ulusal düzeyde tanımlanmış kalkınma öncelikleri doğrultusunda, işgücünün adil geçişi ile insana yakışır ve nitelikli işler oluşturmanın gerektirdiği şartları dikkate alarak...**

Doğrudan adil geçişe ilişkin uluslararası platformda arkasında durulacak bir çerçeve sunan Adil Geçiş Bildirgesi'nin[9] oluşması için ise altı yıl daha geçmesi gerekmişti. Bildirge, Aralık 2021'de BM İklim Değişikliği Taraflar Konferansı'nda (COP26) kabul edilmiş ve imzalanmıştı.

İklim krizini frenlemek adına durmaksızın çaba gösteren tüm birey ve kurumlar, her yılın sonlarına doğru, bir önceki sene sonunda yaşanan hayal kırıklıklarını tamir etmek ve sera gazı emisyonlarında derhal uygulamaya girecek radikal azaltım kararlarını hayata geçirebilmek için, COP organizasyonlarında adeta meydan muharebesi veriyor. Her sene, yıl boyunca çeşitli düzeylerde kampanyalar yürütüp aksiyonlar alan insanlar, sene sonu gerçekleşen bu zirvelerde, iklim krizini frenleyecek ve gezegeni, krizin etkilerini yönetile-

8 Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin 21. Taraflar Konferansı-COP 21 Paris Anlaşması, 12 Aralık 2015. [Erişim Tarihi: 10 Ekim 2022]. https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/10/20211007M1-1.pdf

9 "Guidelines for a just transition towards environmentally sustainable economies and societies for all", International Labour Organization (ILO), 2015. [Erişim tarihi: 10 Ekim 2022]. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/---emp_ent/documents/publication/wcms_432859.pdf

bilir kılmayı sağlayabilecek bir politika paradigmasına kavuşturabilecek bir dizi dönüştürücü talep için ter döküyorlar. 2015'te Paris Anlaşması'nın imzalanması, Ekim 2018'de Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli tarafından 1,5 Derece Özel Raporu'nun yayımlanması gibi bu sürecin en kritik aşamalarından sonra bile geldiğimiz nokta iç açıcı sayılmaz. En genel geçer iklim değişikliği göstergelerinden bazılarına göre;

- Biliminsanları, gezegenin yüzey sıcaklığının, Sanayi Devrimi öncesi döneme kıyasla ortalama 1,2 derece yükseldiğini ifade ediyor.
- Atmosferdeki karbon oranı 421 ppm[10] seviyesine çıktı.[11]
- Küresel ısınmayı –o da yüzde 50 ihtimalle– 1,5 derecede tutmak için salabileceğimiz en yüksek karbondioksit miktarı, 2033'e kadar 420 milyar ton.[12]
- Mevcut ulusal katkı beyanlarının, gezegenin 2100 yılında 2,7 derece ısınmasına yol açacağı tahmin ediliyor.[13]
- Deniz seviyesi yüksekliği, 2013-2021 arasında ortalama 4,5 milimetre artarak 2021'de rekor kırdı.[14]

Tüm bunlar, küresel iklim eyleminin gerçekten de en yoğun olduğu dönemde yaşanan gelişmeler. Evet, iklim eylemi güç kazanı-

10 Atmosferdeki karbon miktarını ölçmek için kullanılan birim. Uzmanlarca, yaşam için güvenli üst sınırın 350 ppm olduğu kabul edilmektedir.

11 "Global Monitoring Laboratory - Carbon Cycle Greenhouse Gases", *Earth System* Research Laboratories, (tarih yok), [Erişim Tarihi: 10 Ekim 2022]. https://gml.noaa.gov/ccgg/trends/

12 "Global Carbon Budget", Global Carbon Project-GCP, 4 Kasım 2021, [Erişim Tarihi: 10 Ekim 2022]. https://www.globalcarbonproject.org/carbonbudget/21/files/GCP_CarbonBudget_2021.pdf

13 "Climate Change 2022 Mitigation of Climate Change". Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), 6. Değerlendirme Raporu, 2022, [Erişim Tarihi: 10 Ekim 2022]. https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg3/downloads/report/IPCC_AR6_WGIII_Full_Report.pdf

14 "State of Climate in 2021: Extreme events and major impacts", World Meteorological Organization (WMO), 31 Ekim 2021. [Erişim Tarihi: 10 Ekim 2022]. https://public.wmo.int/en/media/press-release/state-of-climate-2021-extreme-events-and-major-impacts

yor olsa da, ülke yöneticilerinin hayatta kalma arzusu, krizin çözümü için gerekli eylemlerin gerektirdiğine kıyasla hâlâ acı verici derecede yetersiz seviyede. Bu da krizin zaten yüksek tırmanma hızını ve tahrip gücünü daha da yükseltmekten başka bir işe yaramıyor. Çünkü tüm iklim eyleminin hedefi etkileri sıfırlamak değil, yıkıcılığını azaltmak. Gezegeni soğutmayı değil, ısınma hızını düşürmeye çalışıyoruz. Anılan bilimsel tespitlerin gözle görülür evrendeki tercümesi, geçtiğimiz on yıla bile kıyasla nitel ve nicel olarak tavana vurmuş olan afetler (doğal afet demiyorum, zira malum, doğal afetler dönemi kapandı).

Bu baş döndürücü sürate sahip krizli genel hal, iklim eylemini de en acil meselelere yönelmeye itiyor. En genel haliyle, iklim eyleminin iki tarafı olduğunu söyleyebiliriz: üretilen tüm iklim bilgisinden en etkili iklim eylemi politikalarını ve taleplerini üreten yurttaş hareketleri ile sivil toplum ve iklim politikalarının karar vericileri. Birinci tarafa bırakılsa veya talepleri vakitlice kabul edilse belki de ciddi ölçüde kazanım elde edebilecek iklim eylemi, küresel ve yerel sermaye gruplarının etkisi altında, getirdiği sorumluluktan cüzamdan kaçar gibi kaçan devlet liderlerinin elinde, her geçen gün büyümesi gerekirken gitgide soluyor. Bu yakıcı karşıtlık, özünde bir demokrasi, fikir ve eylem özgürlüğü sorunu. Yurttaş hareketleri ve sivil toplum kuruluşları, hayata geçirmek istedikleri ilerici, bilimsel ve radikal iklim eylemini uygulamaya sokamıyor, çünkü "karar verici", özü itibarıyla zor kullanma aygıtı ve gücün kesintisiz tahkimi için basının sürekli manipülasyonu aracılığıyla, elinde tuttuğu yetkiyi yurtiçi siyasette muzaffer gelerek pekiştirme motivasyonuyla hareket ediyor, popülist politikaları gezegenin hayatta kalışına yeğ tutuyor.

Kan Kaybeden Sadece İklim mi?

Bu noktada, bir parantez açarak şu tespiti yapmak faydalı olabilir: Bu yeğ tutma hali, sadece gereken iklim eylemini yerine getirmeme sonucu olarak göstermiyor kendini. Dünyanın farklı coğrafyalarında, toplumsal ve ekonomik adaletin tamamen tasfiyesini hedefler görünen birçok baskıcı, ayrımcı, ötekileştirici ve özgürlük sınırlayıcı politikanın güç kazandığı da gözlemleniyor.

Avrupa genelinde aşırı sağ, milliyetçilik, ırkçılık uzun zamandır yükselişte. Sağ, muhafazakâr siyasi partilerin çoğunlukla hükmetmeye devam ettiği bir siyasi gelenek yerleşiyor. Özellikle günümüzün yakıcı küresel politik sorunlarından göçmen sorunu, bu açıdan bir turnusol kâğıdı işlevi görüyor. Göçmenlerin, sınırlarda veya bir şekilde girebildiği ülkelerde gördüğü muamele, çoğunlukla iç karartıcı.

Emek mücadelesinin belli başlı tekil direnişler haricinde kalıcı bir zafer elde edemediği; enerjisini, mevcut adaletsizliğin tırmanışını frenlemeye harcamak durumunda kaldığı gözlemleniyor. Çalışma hayatını belirleyen yasaların, toplumsal, sendikal ve siyasal muhalefet araçlarıyla yeteri kadar iyileştirilememesi bir yana, Covid-19 pandemisinin de gösterdiği gibi,[15] mevcut toplumsal adaletsizlik olağanüstü koşullarla birleştiğinde, en büyük zorluklar yine başta mavi yakalı işçiler olmak üzere düşük gelirli çalışanlara, bu sefer daha da tırmanarak düşüyor.

Hak mücadelesi veren çeşitli toplumsal gruplar, mücadelelerini sürdürse de, bu gruplarda yer alan kişilere yönelen şiddet, adaletsizlik ve hak mahrumiyeti son bulmuyor. Cezasızlık, kendisine karşı suç işlenene yönelik büyük bir itibarsızlaştırma yaratıyor ve bu, hayatın akışı içinde sürekli hale gelen ve devlet kurumlarında da kendini gösteren bir gündelik yaşam şiddeti doğuruyor. Bazı istisnalar hariç dünya genelinde kadınların, siyahların, LGBTİ+ bireylerin ve çevre aktivistlerinin ayrımcılıktan cinayete uzanan bir skalada uğradığı hak gasbının giderilmemesi, dünyanın bugünkü ideolojisinin, eşitlik, adalet ve toplumsal haklar yaklaşımının karnesi olarak değerlendirilebilir.

15 Burada, en azından Türkiye için bir parantez açarak, küresel sağlık sorunu olan Covid-19 pandemisinden, Türkiye'de en kötü etkilenen emekçi gruplarından birinin de sağlık çalışanları olduğunu hatırlatmak gerekiyor. Yalnızca pandeminin doğrudan kendisine has sorunlarından ve önüne geçilemez risklerden ötürü değil ama çalışma şartlarında gerekli iyileştirmelere gidilmemesi, siyasi iradenin istikrarlı, şeffaf ve *etkili bir* pandemi yönetimi politikası uygulayamaması, meslek örgütlerinin öneri ve ikazlarının yeteri kadar dikkate alınıp uygulanmaması ve pandeminin meslek hastalığı sayılmaması gibi nedenlerin Türkiye'de sağlık çalışanlarının kolay hedef gösterilmesinde, işleri başında şiddete uğrama riskinin yüksek olmaya devam etmesinde de payı olacağı dikkatten kaçmamalıdır.

Sadece insan haklarının değil, hayvanların ve doğanın haklarının da politik tarihteki belki de en dip noktasında olduğumuz söylenebilir. Habitat parçalanmaları, kirlilik, ormansızlaşma; inşaat, sanayi, ulaşım vb. sektörlerin doğal alan tahribi, hayvan kaçakçılığı, canlı hayvan ticareti ve avcılık ve bunların hepsinin kolaylaştırıcılığını üstlenen yasal mevzuat, hayvanların ve doğanın var olma hakkını altüst eden ve türlerin yok oluşuyla sonuçlanan ciddi bir örgütlü eylemdir günümüzde.

Bu karanlık tablonun, güncel politik tarihin Donald Trump tecrübesiyle çok uyarlı bir şekilde cisimleştiği ileri sürülebilir. Finans kapital çağının koyu ve karakteristik bir temsilcisi ve koyu bir şirketokrat olan, küresel iletişim çağında *The Apprentice*'la[16] (Çırak) görünürlük adımı atmayı uygun gören Donald Trump gibi bir profilin, dünyanın en büyük askerî ve ekonomik güçlerinden birinin yönetimine gelebilmesini sağlayan politik sistemde, bu profilin Paris Anlaşması'ndan tereddütsüzce çekilmesi de şaşırtıcı olmuyor elbet.

Adil Dönüşüm: Nasıl, Ne Hedefle, Hangi Yaklaşımla?

Bu derin toplumsal haklar krizini yaratan zihniyetin, iklim krizini de hem tırmandıran hem de ona karşı gerekli önlemlerin alınmamasını örgütleyen zihniyet olduğu unutulmamalı. Dolayısıyla ne iklim krizi sadece bir iklim eylemi meselesi ne de toplumsal ve ekonomik adalet krizi sadece bir siyaset meselesi. Asıl mesele, iklim kriziyle birlikte iyice daralan hayatta kalma çemberinden bir çıkış olacaksa, bu çıkışın iklim eylemiyle toplumsal ve ekonomik adalet eylemini bir arada temel bir siyaset hattına dönüştürebilme gereği.

Üzerinde iklim krizinin kıyamet davulu çaldığı tüm bu çoklu kriz halinin bize gösterdiği resim, bildiğimiz yaşam tepetaklak ol-

16 2004-2017 yılları arasında yayınlanan *reality show* programı. Programda Donald Trump, lüks yaşam tarzına sahip başarılı bir işinsanı rolüyle yer alıyor ve yarışmacı üyelere, iş dünyasındaki performanslarını ölçmek üzere çeşitli görevler veriyordu. Bölümün sonunda kaybeden yarışmacı açıklanıyor ve Trump'ın, "Kovuldun!" nidasıyla yarışmadan ayrılıyordu.

madan hemen önceki kavşak noktasında olduğumuz. Bildiğimiz doğanın, bildiğimiz kentlerin, bildiğimiz afetlerin, bildiğimiz toplumsal kural ve kavramların, kısacası bildiğimiz insan olma halinin yavaş yavaş sona erişini izlediğimiz bir dönemden geçmekte olduğumuz. Bu dönem, ortalama yüzeysel sıcaklığın 1,5 dereceyi kalıcı olarak aşmak üzere olduğu dönem. Bu dönem iklim afetlerinin ve iklim krizi kaynaklı toplumsal sarsıntıların etkisi altında hiç bilmediğimiz bir şekilde kıvranacağımız bir dönem. Ve yine bu dönem toplumsal, ekonomik, politik ve ekolojik tüm kartların yeniden dağıtılacağı, masanın yeniden kurulacağı, ya gezegeni kundaklayanların[17] kurtarıcı rolüne soyunacağı ya da payına tarihsel olarak adaletsizlik düşmüş olanların, tüm eylemsel ve entelektüel birikimleriyle tarihin gidişatını değiştireceği dönem. Umut verici olan ise, bu dönemin oyun kuruculuğunu üstlenebilecek oldukça işlevsel bir çerçevenin mevcut olması. Daha önce ana hatlarıyla ifade edilen adil geçiş kapsamındaki sektörel veya bölgesel yaklaşımın, etkili bir genel talebe ve yaşam biçimine dönüşmesini sağlayabilecek, ulusal ölçekte kapsayıcı, radikal bir toplumsal, iklimsel ve ekonomik adalet vizyonunu benimseyen toplumsal politika: Adil dönüşüm.

Çok net ki, başarılması gereken, bu toplumsal politikanın iler tutar bir şekilde tasarlanıp, uzun soluklu ve istikrarlı olarak uygulanması. Sorun, uyumlu bir örgütlü yurttaş siyaseti yaratmanın zor olduğu Türkiye gibi ülkelerde, eklektik olmayan, sivil inisiyatifler ve yurttaşlarla organik bağını koparmayan, geniş tabanda karşılığını bulabilecek bir adil dönüşüm politikasının sürdürülebilmesi.

Güncel Mücadelenin Resmi ve Riskler

Parantezi dünyadan Türkiye'ye geçerek kapatalım ve adil geçiş ve adil dönüşümün bu coğrafyadaki resmini çekmeye çalışalım. *Adil*

17 Gazateci ve yazar Naomi Klein, iklim düşmanı çevre politikalarını nefrete ve ötekileştirmeye dayalı toplumsal politikalarıyla birleştiren Donald Trump, Jair Bolsonaro, Rodrigo Duterte ve Narendra Modi gibi politikacıları tarif etmek için "gezegen kundakçıları" tabirini kullanıyor.

geçiş ve adil dönüşüm kavramları, Türkiye'nin gündemine yeni yeni giriyor. Hatta daha kapsamlı ve daha büyük ölçekli bir değişim ifade eden adil dönüşüm kavramının genel olarak çok fazla anılmadığını, hükümetin de gündemine girmeye başladığı biçimiyle adil geçiş çerçevesinin daha görünür olduğunu söylemek mümkün. Kavram, ağırlıkla iklim değişikliği ve enerji dönüşümü gibi alanlarda çalışan sivil toplum kuruluşlarının, Türkiye'nin ciddi sektörel ve toplumsal değişikliğe ihtiyaç duyan çeşitli bölgelerinde adil geçiş pratiklerine dair olanakları araştırmasıyla kendini gösteriyor. Kavram Türkiye'de, bugün dünyanın benzer durumdaki ülkelerinde de olduğu gibi, karbon yoğun yaşam ve üretim alanlarının iklim dostu yaşam biçimlerine geçiş koşullarının gerçekçi ve uygulanabilir yol haritalarını üretme çabalarına çerçeve sağlıyor.

Adil geçiş, akademinin de ilgisini gitgide daha çok çeken bir alan. Ekoloji, ekonomi, şehir planlama, enerji, iklim alanlarında bilgi ve düşünce üreten akademisyenler, çalışmalarında bu kavramlara daha çok eğilmeye başlamış durumda. Pandeminin yarattığı krizle ortaya çıkan fırsat olarak değerlendirilebilecek olan "webinar" (çevrimiçi paneller) akımı, sivil toplum ve akademi için hem bu çerçevenin tartışma sürecini hızlandırdı hem de daha fazla insanın bu kavrama aşina olmasının önünü açtı.

Türkiye bağlamında bu çalışmalar, genel olarak akademik çalışma ve toplumsal kampanya biçimlerinde yürütülüyor ve ağırlıklı olarak kömür coğrafyalarına odaklanıyor. Bu çalışmalar, kömürlü termik santraller ve/veya kömür madenleri tarafından tahrip edilen ve barındırdığı iklim, çevre ve topluluk dostu geçim kaynağı olanakları geriletilen bu bölgelerin potansiyelini ortaya koymayı hedefliyor. Bu çalışmaları üreten akademisyen ve uzmanlar, bu bölgelerde yaşayanların, kömür endüstrisine mahkûm olmadan ve kömür endüstrinin ekosistemler, iklim ve halk sağlığı üzerindeki olağanüstü yıkıcılığına maruz kalmadan da hayatlarını –hem de daha iyi şartlarda– sürdürebileceği bir resim üretmeye çalışıyorlar. Bu resmin, belli başlı aksiyonlar alındığı, belli başlı talepler kabul edildiği takdirde hayata geçirilmesinin işten bile olmadığını, sadece ve sadece bir zaman meselesi olduğunu ifade ediyorlar. Çalışmaların çıktılarını ve/

veya taleplerin gerekçelerini, adil geçiş ve/veya adil dönüşüm politikalarına olan ihtiyacı kamuoyuyla paylaşıyor, yöresel sivil unsurlarla birlikte daha sonuç alır hale getirmeye çalışıyorlar. Akademik üretimlere ve saha çalışmalarına ek olarak, adil geçişin/dönüşümün temel ilkelerinden olan katılımcılıktan hareketle, dönüşüm süreçlerinde aktif olarak yer alacak aktörlerle de dirsek teması sağlanıyor. Bunların arasında sendikalar, meslek kuruluşları, yerel üretici örgütleri gibi özneler yer alıyor. Bu öznelerle adil geçişin/dönüşümün onlara ne kazandırıp kaybettireceğinden, hangi koşulda gerçekleşebileceğine kadar çeşitli konularda istişare yürütülüyor, benzer öznelerin bir araya gelip tartışma yürütebilmesi için olanaklar yaratılıyor.

Kamu politikasına veya bir yasaya dönüşmesi talep edilen birçok program gibi, adil geçişlerin veya adil dönüşüm süreçlerinin bileşenlerinin de, yukarıda bahsedilen inşa tarafında yer alan kişi ve kurumlar haricinde bir de hayata geçirme tarafı bulunuyor, yani genel olarak "karar vericiler" olarak adlandırılan resmî makamlar ve bu makamların en yetkili amirleri. Çeşitli ölçeklerde adil geçiş aksiyonlarını da içeren genel iklim değişikliğiyle mücadele stratejileri, bu makamlarla bir araya gelinen gerek küçük çaplı görüşme ve başvuru buluşmalarında gerekse İklim Şûrası[18] gibi büyük çaplı istişare organizasyonlarında da gündem oluyor.

Adil geçiş planları için de geçerli olacak şekilde, genel olarak idareden talep edilenlerin hayata geçmesi, ilgili makamın, devlet yetkisini kullanarak öneriye onay göstermesine bağlı oluyor. Bu makamlarla görüşmeler yapılıyor, akademinin ve sivil toplumun çalış-

18 2022'nin Şubat ayında Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı tarafından gerçekleştirilen, ekonomik sektörlerden, sivil toplumdan ve akademiden çok sayıda katılımcının davet edildiği istişare organizasyonu. Yedi farklı komisyondan çıkan 217 tavsiye kararıyla, Türkiye'nin iklim değişikliğiyle mücadele stratejisinin güncellenmesi ve güçlendirilmesi, çalışmaları devam eden İklim Kanunu için de referans kaynağı oluşturulması hedeflendi. Kamuoyuna çok yansımasa da Şûra'ya damgasını vuran olay, şüphesiz Sera Gazı Azaltım-1 Komisyonu'nun karar metninde yer alan "kömürden kademeli çıkış" ifadesinin, nihai kararlardan çıkarılması oldu. Böylece karar verici, elektriğinin yüzde 30'dan fazlasını kömür yakarak üreten Türkiye'ye kömürden çıkışa yer olmayan bir iklim değişikliğiyle mücadele stratejisi ve bu stratejiyi referans alacak olan bir İklim Kanunu'nu reva görmüş oldu.

malarının ürettiği çıktı, yol haritası veya stratejiler, resmî organların dikkatine sunuluyor ve bu makamlar, bu çalışmaların öngördüğü fikriyata ikna edilmeye çalışılıyor. Bu onay, yani *rıza* veya bu *rızanın yokluğu*, iklim krizinin tırmanan etkilerine maruz kalmakta olan sayısız insanın hayatını görece güvenli bir geleceğe hazırlayacak veya kabusa çevirecek güce sahip. Ve belki de adil dönüşüm siyasetine ilişkin en büyük açmazlardan ve onun karşı karşıya olduğu en büyük risklerden biri de bu kudrete karşı alınacak pozisyonun belirlenmesinde yatıyor.

Türkiye'de, Gezi eylemleriyle birlikte ortaya çıkan kitlesel politikleşme ve hakların aktif talebi; daha net bir ifadeyle ulusal ölçekteki değişim talebi büyük bir toplumsal hareketlilik yaratmıştı. Fakat sonrasında gelen daha büyük ölçekli "yüksek siyaset" krizleri, yurttaş siyaseti alanının daralmasına, toplumsal muhalefetin geri çekilmesine neden oldu. Bu süreçte, birçok sivil oluşumun çözüldüğü, dernekleşme yoluna gittiği gözlemlendi. Wall Street'i İşgal Et (Occupy Wall Street) veya Gezi gibi büyük çaplı toplumsal hareketlerin yerini, en azından mevcut zaman diliminde, hayatta kalmayı başaran ama sonuç almakta zorlanan bir toplumsal muhalefetin ve bir sivil toplum siyasetinin veya sivil toplum muhalefetinin aldığı söylenebilir. Bu muhalefet etme biçimi, tamamen sönümlenmesi belki yine anılan büyük çaplı hareketler tarafından engellenmiş bir itiraz akımı olarak değerlendirilebileceği gibi; masa başı ağırlıklı bir muhalefet veya uzlaşma biçimi olarak da değerlendirilebilir. Bu yöndeki bir değişimin, itiraz etme araçları üzerinde ve itiraz edilenin; kendisinden hak talep edilenin algılanışında da etkisi olduğu muhakkaktır. Bu etki, hak talep edilenle karşı karşıya geliş biçimleri üzerinde kendini gösterebilecektir. Ölüm kalım meselesi desek çok abartmış olmayacağımız bir sorunun çözümünde; kazanımı tam olarak nasıl tanımlayacağımıza ilişkin bir tercih yapmak durumundayız. Bu tercih; kaçınılmaz hesap verme mecburiyeti, sorumluluk vurgusu ve bu sorumluluğu karşılayan geniş, çok çeşitli, zorlayıcı ve kararlı taleplerin siyasetiyle, makamlardan; ikna edilmeye çalışıldıkları uzun toplantılar sonucu koparılan uzlaşı eğilimlerini veya metinlerini eve götürme hedefine çekilme arasında olacak.

Gelecek Nerede?

Rachel Carson'un *Sessiz Bahar* isimli kitabıyla başladığı kabul edilen modern çevre hareketi, içinde yarım asrı aşan bir birikim, tecrübe ve akıl barındırıyor. Kâr ve nüfuz uğruna gezegeni kirletenlerin, denizlere, ormanlara, hayvanlara kastedenlerin karşısına çıkıp çokuluslu holdinglere, süper güç devletlere geri adım attıran hareket, bugün sadece kendi tarihinin değil, tüm yazılı tarihin en büyük sınavını veriyor. İklim hareketi ve iklim krizine karşı verilen mücadele, bu geleneğin ve geçmişin bugün aldığı biçim. Bu hareket, yarının dünyasında iklim krizine neden olan şirketokrasi ve kalkınmacı devletçiliğin ne kadar sorumlu tutulmuş olacağını ve kendilerine hangi rolü biçebileceklerini de belirleyecek. Aynı şekilde, iklim adaleti sağlanması gerekenlerin, yarının toplumsal ve ekonomik hayatında ne kadar söz sahibi, ne kadar etkili ve ne kadar mutlu olabileceğini de belirleyecek.

Türkiye'de de durumun temel olarak aynı olduğunu söyleyebiliriz. Çevreye ve iklime özen anlamında karnesi hiç de iç açıcı olmayan Türkiye, yetki sahibi karar vericilerin kendi ömürlerinin ötesiyle ilgilenmedikleri, gelecek nesilleri hiçe saydıkları bir çevre politikası gütmeye devam ediyor. Bu tehlikeli gidişatın değiştirilmesi için, iklim kriziyle mücadelede en etkili araçlardan olan ve yarının dünyasında kurucu bir tutumla yer almaya en yakın çerçeveyi sağlayan adil dönüşümü, sadece engin iklim meselesinin bir ara başlığı gibi değil, geniş bir toplumsal zeminde kolektif olarak örgütlenen, radikal ve kalıcı bir dönüşümün aktif bir talep siyaseti olarak tasarlamaya ihtiyacımız var.

Çevre ve iklim hareketini; sahip olduğu tecrübenin, aklın ve entelektüel kapasitenin, tasarladığı yol haritalarının ve gelecek planlarının, iklim eylemine gönülsüz makamları ikna aksiyonuna sıkışmaktan korumamız gerekiyor. Bu hareketin yetkinliği ve birikimi, bugün emisyon artışı planlar ve yeni kömürlü termik santraller için el sıkışırken, yarın iklim kriziyle mücadelede en kritik kararları verdiğini iddia etmesi muhtemel bir zihniyete yedeklenmesine, bu tür bir faydacı anlayışın ıstırap dolu danışmanlığında volta atarak solmasına izin verilemeyecek kadar hayati önem taşıyor.

Bu önemin vücut bulması, kendi eylemini yaratması ise, adil dönüşüm yaklaşımının sadece emisyon azaltımı ve insana yakışır istihdam bağlamında değil, bu iki ana sütunu temel alan bir kavşak noktası, bu iki kulvardan kaynak alan stratejilerin üretildiği bir toplumsal hakların yeniden düşünülmesi ve iyileştirilmesi süreci olarak kabul etmekle mümkün olabilir. Buna ulaşma yolunda, bu fikrin kendisini bir genel geçer teori olarak tekrarlamaktan öte, iklim krizinden etkilenen toplumsal grupların hak siyaseti ile iklim krizine karşı verilen mücadelenin kesişim noktaları üzerinden yeni bir politik alan tanımlamak son derece kritik. Yaratmaya ihtiyacımız olan, ekoloji hareketleri dahil toplumsal muhalefet oluşumlarının, birbirinden çok farklı alanlarda faaliyet yürüten sivil toplum örgütlerinin, kadın, LGBTİ+, çocuk, engelli, göçmen vb. hak siyaseti veren her türlü hareketin, bilim camiasının, eğitim reformu isteyenlerin, gençlerin, işçilerin, sağlık profesyonellerinin, ağır sanayi işçilerinin, sendikacıların, madencilerin, yazılım profesyonellerinin, teknoloji yatırımcılarının, girişimcilerin, siyasetçilerin ve daha akla gelmeyen çeşitli grupların iklim krizine karşı mücadelenin ve adil dönüşüm siyasetinin içinde yer almak için sebep, fayda ve motivasyon bulduğu ortaklaşma. Bu ortaklaşma, iklim krizinin ve adil dönüşüm vizyonunun, hak mücadelesi veren tüm toplumsal grupların talep ve stratejilerinde ana başlık olarak yer almasıyla mümkün olabilecektir. Adil geçiş planları, bu doğrultuda atılacak pratik adımları bize yerli yerince sağlayabiliyor. Bu planların birer iletişim aracı ve ikna kozu olma pozisyonlarını daha da geliştirerek, ilgili yerel hareketlerince, hak odaklı oluşumlarınca ve genel olarak o yörenin yurttaşlarınca sahiplenilmesinin ve belirli bir program dahilinde yerel siyasetin parçası, yerel iradeden taleplerin önemli bir bileşeni haline getirmenin yollarını araştırmalıyız. Yerel ölçekte takip edilen adil geçiş planlarının, ulusal ölçekte adil dönüşüm şemsiyesi altında buluştuğu, radikal bir değişim sürecine ilişkin siyaseti ve onun taleplerini hayal etmeli, daha da önemlisi, uygulayabilecek koordinasyonu sağlamalıyız. Toplum genelinin adil dönüşüm vizyonunu kavrayabildiği, ondan adil, huzurlu ve en önemlisi iklim krizine karşı dirençli bir gelecek umabildiği bir toplumsal koşul yaratabilmeliyiz.

Bitirirken

Kömür endüstrisinin çalışmadığı, fosil yakıtların yakılmadığı her bir dakikanın; ekosistemlerin, iklimin, yerel toplulukların ve nihayetinde insanlığın ömrünü kıyas kabul etmeyecek şekilde uzattığı düşünülecek olursa, adil geçiş planlarının ve adil dönüşümü hedefleyen tüm çabaların ne kadar hayati olduğu kolayca anlaşılabilir.

Bu dönem ya son oyunu kuracağımız ya da son defa oyuna getirileceğimiz dönem. Bu dönem, bugün bir yandan iklim değişikliğiyle kavrulduğumuz, bir yandan da giderek daha baskıcı hale gelirken iklim krizini tırmandıran politikalar gütmeyi de ihmal etmeyen siyasi rejimlerin altında özgür hissetmeyi unutmaya başladığımız bir dönem.

Bu döneme girerken umut verici olan; kitlelerin bugününde ve geleceğinde, toplumsal hareketlerde, ekoloji ve iklim aktivistlerinde, sivil toplum örgütlerinde, kadınlarda, çocuklarda, gençlerde, LGBTİ+'larda, hak mücadelesi veren her türlü yapıda, bilim camiasında, yaşlılarda ve gençlerde, işçilerde ve işsizlerde, gazetecilerde ve sanatçılarda, yani herkeste, adalet isteyen, adaleti hak eden her birimizde bir karşılığı olduğu.

Bu dönem, devreden çıkarılmış kömürlü termik santral tesisleri içinde açtığımız müzelerde, iklim dostu istihdamı nasıl da güzel kurduğumuzu o santrale kömür getiren madenciden çocuklarımızla birlikte dinlediğimiz bir döneme giriş kapısı olabilir. Adil geçiş planları ve adil dönüşüm siyasetiyle iklim adaletini tesis ettiğimiz, bu sürecin liderlerinden olan bir kadın hareketi temsilcisinin, toplumsal hareketlerle iklim hareketinin kesişimselliğinin ne kadar hayati rol oynadığını kendi ağzından dinlediğimiz bir açık hava şenliğinde, bugünleri tatlı bir yorgunluk olarak hatırlayabiliriz. Bunun için gereken, sadece dünyada görmek istediğimiz değişimin kendisi olmak değil, gerçek değişimin gerektirdiği gayretten vazgeçmemek.

BÜYÜYEN SU KRİZİNE ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

Akgün İlhan

Sanayi Devrimi'yle birlikte artan üretim faaliyetleri, atıklar, nüfus, kentleşme ve arazi kullanımları gezegenimizde giderek büyüyen bir tahribata neden oluyor. Bu tahribat hem insanlar hem de diğer canlılar için vazgeçilmez olan toprak, su ve hava gibi temel yaşam kaynaklarını kirletiyor, bozunuma uğratıyor ve canlıların onlara erişimini kısıtlıyor. Nitekim dünyada yaklaşık iki milyar insan içmek için bile temiz su bulamazken 3,6 milyar insan bireysel temizliğini sağlayacak suya erişemez durumda.[1] Diğer canlılar ise çok daha şiddetli bir biçimde bu yıkımdan etkileniyor. Son 60 senede tatlı suda yaşayan tür popülasyonlarının yüzde 83'ü başta habitat kaybına bağlı olarak yok oldu.[2]

1 WHO/UNICEF, "Joint Monitoring Program for Water Supply, Sanitation and Hygiene (JMP) – Progress on household drinking water, sanitation and hygiene 2000-2020", 2021. https://www.unwater.org/publications/who-unicef-joint-monitoring-program-for-water-supply-sanitation-and-hygiene-jmp-progress-on-household-drinking-water-sanitation-and-hygiene-2000-2020/

2 World Wildlife Fund, "Living Planet Report 2018: Aiming Higher", 2018. https://c402277.ssl.cf1.rackcdn.com/publications/1187/files/original/LPR2018_Full_Report_Spreads.pdf

20. yüzyılın ortalarından itibaren artan bir hızla büyümeye başlayan bu yıkım sadece bugünün insanlarını ve diğer canlı türlerini ilgilendiren bir mesele olmaktan çıkarak türlerin gelecek nesillerini de tehdit eder hale geldi. Günümüzde çevre sorunlarının ülke sınırlarını tanımadığını, hatta çözülmedikçe başka coğrafyalara ötelenerek büyüdüğünü ve diğer sorunlarla birleşerek katmanlı krizlere dönüştüğünü görüyoruz. Dolayısıyla büyüyen bu sorunlara çözüm arayışları da küresel ölçekte hukuksal ve toplumsal bir mücadele alanına dönüşmekte.

Suyu korumak, ona erişimi güvence altına almak ve su adaletini kurmak amaçlarına hizmet eden dev bir uluslararası su hukuku var. 1970'lerin başlarında düzenlenen Stockholm Konferansı'ndan 2000'lerin Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'na kadar pek çok hukuki metin insanlığa yol gösteriyor. Ancak su, devletlerin ve şirketlerin kalkınma ve ekonomik büyüme söylemleri ve eylemleriyle birlikte artan kullanım baskılarına da maruz kalıyor. Özellikle son 40 sene, suyu hak odaklı koruma ile onu ekonomik kaynak olarak kullanma ekseninde gerçekleşen politik ve toplumsal bir çekişmeye sahne oluyor. Tüm bu tartışmalar su, yaşam ve ortak geleceğimiz için önemli dersler barındırıyor.

Günümüzde yaşanan su krizini anlamak için krizin bileşenlerine daha yakından bakmak, bu krizin fiziksel olduğu kadar siyasi ve toplumsal boyutlarını da hesaba katmak gerekiyor. Bu yazı bir dizi soruyla su krizini daha kapsamlı ele almaya çalışıyor. Bu sorular şöyle: Dünyada her canlıya yetecek kadar su var mı? Su krizi neden var? Su hakkı mücadeleleriyle suyu korumak mümkün mü? Türkiye'de neler oluyor? Su krizine karşı ne yapmalıyız?

Dünyada Her Canlıya Yetecek Kadar Su Var mı?

Dünyayı, hakkında bilgi sahip olduğumuz diğer tüm gezegenlerden farklı kılan en önemli özelliği suyu olması. Dünya yüzeyinin neredeyse dörtte üçü suyla kaplı. Mavi gezegenimiz yerküre olduğu kadar bir su küre de. Dünyada yaklaşık olarak 1,4 milyar kilometre-

küp civarında su var ve bunun yüzde 97,5'i yani çok büyük bir kısmı denizlerde bulunuyor.[3] Bu miktarı bir su küreye çevirsek çapı 1.385 kilometre olurdu. İlk bakışta çok büyük görünse de insan penceresinden baktığımızda içme ve kişisel temizlik gibi temel ihtiyaçlarımızı denizin tuzlu suyundan karşılayamıyoruz. Bunun için tatlı suya ihtiyacımız var. Üstelik sadece temel ihtiyaçlarımız için değil tarım, hayvancılık ve sanayi gibi pek çok ekonomik faaliyet için de ağırlıklı olarak tatlı suya gerek duyuyoruz. Dolayısıyla insan türü geriye kalan o yüzde 2,5'lik tatlı suyla ilgileniyor. Bu miktarın ise yaklaşık yüzde 70'i buzullarda, yüzde 30'a yakını yerin altındayken sadece yüzde 0,3'ü akarsu ve göl gibi yüzeysel kaynaklarda bulunuyor.[4]

Başka bir ifadeyle insanın erişebildiği su miktarı gözümüze görünenin çok küçük bir kısmını oluşturuyor. Bu durum insanlığın önemli endişe kaynaklarından biri. Özellikle 2000'li yıllardan itibaren daha sık ve şiddetli yaşanan kuraklık ve sel gibi iklim afetleri, suyun kıt olmasına dair söylemleri kuvvetlendirdi. Zira bu afetler, tatlı suyun toplanması, depolanması ve dağıtımında çeşitli zorluklara ve engellere neden oluyor ve suya erişimi kısıtlıyordu. Çoğu devlet bu felaketler karşısında suyu korumak yerine ondan maksimum boyutta faydalanmak için daha çok baraj ve su taşıma sistemi kurarak su varlıkları üzerindeki baskılarını daha da artırdı. Böylece su kıtlığı söylemi, su krizini çözmek için ortaya çıkan bu politika ve uygulamaları meşrulaştıran bir araca dönüştü. Oysa dünyada 93,113 kilometreküp tatlı su var ve bu tüm insanlara ve canlılara yetecek bir miktar. Gezegenimizde bulunan tatlı su sınırlı ama kıt değil.

Üstelik tatlı su ile tuzlu suyu birbirinden bağımsız varlıklar olarak kabul etmek de doğru bir yaklaşım değil. Hidrolojik döngü sayesinde su, denizler, okyanuslar, atmosfer, buz küre ve karalar arasında sürekli olarak hareket gerçekleştirerek sıvı, katı ve gaz biçimleri arasında durum değiştiriyor.[5] Dünyadaki suyun miktarı ne azalıyor ne

3 I.A. Shiklomanov ve John C. Rodda, *World Water Resources at the Beginning of the Twenty-First Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

4 Agy.

5 Murat Türkeş, *Genel Klimatoloji: Atmosfer, Hava ve İklimin Temelleri*, Kriter Yayınevi, İstanbul, 2018.

de çoğalıyor. Peki, öyleyse bazı insanlar neden su kıtlığıyla boğuşuyor? Su krizi neden var?

Su Krizi Neden Var?

Su krizinin nedenlerini tespit edebilmek için önce onunla eşanlamlı gibi kullanılan su kıtlığının tanımına bakmak gerekiyor. Bir bölgenin suyunun kıt olup olmadığı, o bölgede yaşayan insanların su gereksinimlerinin ne olduğuna ve doğanın ihtiyaçlarının hesaba katılıp katılmadığına göre değişir. Örneğin bir şehir su bakımından zengin olsa bile yüksek nüfusa sahipse veya yoğun ekonomik faaliyetleri barındırıyorsa orada su kıtlığı sorunu yaşanabilir. Bunun tam tersi de söz konusu olabilir. Su varlıkları bakımından zayıf olan bir kentte su kullanımı düşük olabilir. Bu durumda su kıtlığı gibi bir sorun ortaya çıkmayacaktır. Dolayısıyla su kıtlığı fiziki olduğu kadar "sosyal olarak da inşa edilmiş" bir meseledir.[6]

Elbette ki dünyanın bazı bölgeleri su bakımından zenginken bazıları kısıtlı suya sahip. Nitekim insanlar bin yıllar boyunca suyun sınırlarını kabul ederek o sınırlar içinde yaşadılar. Tarihte pek çok büyük kent ve medeniyet suyun bol olduğu yerlerde kuruldu. Yağışların azalması veya suyun insanlara yetmez hale gelmesi sonucu büyük göçler yaşandı. Ancak teknolojik gelişmeler ve büyük ölçekli hidrolik altyapılar için finansman bulmanın kolaylaşmasıyla birlikte suyun bu belirleyiciliği ortadan kalkmaya başladı. Bir yerde suyun az olması artık uyum sağlanacak bir durum değil yeterli yatırımlarla çözülebilecek bir soruna dönüştü. Daha çok su tutmak için daha büyük barajlar kurmak ve suyu çok olduğu havzadan az olduğu havzaya taşımak bu sorunu çözecekti. Suyu içinden aktığı havzadan, o havzanın toprağından, ikliminden, canlılarından ve kültürlerinden koparılmış bir bileşiğe, H_2O'ya indirgeyen bir yaklaşım sanayileşmeyle birlikte tüm dünyada hâkimiyetini kurmaya başladı. Hidrolik para-

6 Maria Kaika, "Constructing Scarcity and sensationalising Water Politics: 170 Days That Shook Athens", *Antipode*, 2003, 35, s. 919-954. https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2003.00365.x

digma olarak adlandırılan bu yaklaşım aynı zamanda "devlet yönetimciliği"ni de temsil ediyordu.[7] Devletler, ülkelerini modernize etme görevini bilhassa su kaynaklarını "geliştirerek", yani barajlar, sulama kanalları ve su taşıma sistemleri kurarak gerçekleştirecekti. Aynı indirgemeci bakıştan kuraklık gibi iklim olayları "doğal olarak dengesiz" veya hatta "doğal adaletsizlik" gibi terimlerle anılmaya başlanacaktı.[8]

Bu yaklaşımın dünyada yaygın hale gelmesiyle birlikte, 20. yüzyılda Dünya Barajlar Komisyonu Raporu'na göre 45.000'den fazla büyük baraj (150 metreden yüksek baraj duvarına sahip) gıda ve enerjiüretimi, taşkın kontrolü ve evsel su kullanımı için kuruldu.[9] Aynı rapora göre dünya nehirlerinin yüzde 60'ı barajlar ve derivasyonlardan etkilenirken 40 ila 80 milyon insan bu hidrolik altyapılar nedeniyle göç etmek zorunda kaldı. Su taşıma projelerine baktığımızda büyükşehirlere (750.000'den fazla insanın yaşadığı dünya şehirleri), toplam 27.000 kilometrelik mesafe boyunca günde 504 milyar litre suyun başka havzalardan taşındığını görüyoruz.[10]

Bunca altyapıya rağmen su varlıkları hızla kirleniyor, suya küresel erişimde önemli bir mesafe kaydedilemediği gibi yeni kırılgan gruplar da su krizinden öncelikli olarak etkilenenler arasına katılıyor. Dünya genelinde atıksuyun yüzde 80'i arıtılmadan ekosisteme geri bırakılıyor.[11] Her yıl beş yaşın altındaki 297.000 çocuk, kirli su

7 David Saurí ve Leandro del Moral, "Recent development in Spain's water policy. Alternatives and conflict at the end of the hydraulic age", *Geoforum*, 2001, 32, s. 353-362.

8 Leandro del Moral ve Consuelo Giansante, "Constraints to Drought Contingency Planning in Spain: The Hydraulic Paradigm and the Case of Seville", *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 2004, 8(2), s. 93-102. DOI: 10.1111/1468-5973.00128

9 WCD, *Dams and Development: A New Framework, The Report of the World Commission on Dams*, Earthscan Publications Ltd, London and Sterling, 2000.

10 Robert I. McDonald, Kathrine Weber, Julie Padowksi, Martina Flörke, Christof Schneider, Pamela A. Green, Thomas Gleeson, Stephanie Eckman, Bernhard Lehner, Deborah Balk, Timothy Boucher, Günther Grill ve Mark Montgomery, "Water on an urban planet: Urbanization and the reach of urban water infrastructure", *Global Environmental Change*, 2014, 27, s. 96-105. https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2014.04.022

11 UNESCO, 2017. The United Nations World Water Development Report 2017: Wastewater Untapped Resource. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247553

kullanımına bağlı ishalli hastalıklardan hayatını kaybediyor.[12] 2000'li yıllardan önce Afrika, Ortadoğu, Güney Amerika, Güney ve Güneydoğu Asya'daki yoksul ülkelerin sorunu gibi algılanan su krizi, iklim değişikliği ve hükümetlerin onunla uyumsuz su politikalarının kaçınılmaz sonucu olarak Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya, Büyük Britanya, Japonya ve İspanya gibi gelişmiş ülkelerin en önemli sorunlarından birine dönüşmüş durumda.[13] Türlerin yaklaşık yüzde 40'ını barındıran sulak alanlarda bu türlerin yüzde 25'i yok olma riski altında.[14] 1970-2015 yılları arasında dünyadaki sulak alanların yaklaşık yüzde 35'i kaybedilmişken 2000'den bu yana bu kayıp hızlanarak devam etmekte.[15] Özetle, su krizi artık sadece yoksul ülkeleri değil zengin ülkelerin yoksul kesimlerini, diğer tüm canlıları ve gelecek nesilleri de etkiliyor. Nitekim Birleşmiş Milletler'in kalkınma amaçları arasında en az ilerleme kaydedilenlerin başında herkesin su ve sanitasyona erişimi geliyor.[16]

Kelimenin gerçek anlamıyla küresel ölçekli bir krizle karşı karşıyayız. Başta iklim değişikliği olmak üzere salgın hastalıklar, yoksulluk ve gelir dağılımı adaletsizliği gibi diğer krizlerle birleşen su krizi giderek büyüyor. Oysa bu krizi maliyeti düşük teknolojilerle bile iyileştirmek mümkün. Ancak özellikle gelişmekte olan ülkeler, yolsuzluk, politik istikrarsızlık ve finansman eksikliği gibi nedenlerle en temel yaşam hakkı olan suyu vatandaşlarına adil biçimde sağlayamıyor. Halbuki yılda yaklaşık 114 milyar dolarlık bir yatırımla suya erişim sorunu küre ölçeğinde çözüme kavuşabilir.[17]

12 WHO/UNICEF, 2019.

13 WWF, "Rich counties poor water", 2006. https://d2ouvy59p0dg6k.cloudfront.net/downloads/rich_countries_poor_water_final_170706.pdf

14 UNFCCC, "Wetlands Disappearing Three Times Faster than Forests", 2018. https://unfccc.int/news/wetlands-disappearing-three-times-faster-than-forests

15 UNFCCC, 2018.

16 WHO, "UN Water Global Analysis and Assessment of Sanitation and Drinking Water", 2014.

17 Guy Hutton ve Mili Varughese, "The Costs of Meeting the 2030 Sustainable Development Goal Targets on Drinking Water, Sanitation, and Hygiene", WSP Teknik Raporu, 2016. https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/23681/K8543.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Ancak çözümleri belli olmasına rağmen yoksulların meselesi gibi görünen su krizini çözmek kârlı bir yatırım olarak görülmediği için de çözülmüyor. Özellikle de su hizmetlerinin kısmi olarak veya tamamen özelleştirildiği örneklerde şirketler bundan kaçınıyor. Nüfusun önemli bir bölümünün şebeke suyuna erişimi olmadığı yoksul ülkelerde su altyapılarını baştan inşa etmek gibi yüksek maliyetli projelerde yer almak istemiyorlar. Zira bu maliyetleri yoksul halktan geri almak zor veya imkânsız olabiliyor. Yani kârlı değilse halka su ve kanalizasyon hizmetleri verilmiyor. Bu sadece ülke değil kent veya mahalle ölçeklerinde de yaşanabiliyor. Örneğin nüfusunun üçte biri su şebekesine bağlı olmayan barakalarda yaşayan Johannesbourg'da su hizmetlerinin yürütülmesi için uluslararası su şirketi olan Suez'le 2001'de anlaşma yapıldıktan sonra şirket su altyapısını kurma görevini üstüne almıştı. Şirket yoksul semtlerden gelecek su parasını garanti altına alabilmek için sadece bu semtlerde uygulanmak üzere ön ödemeli sayaç uygulamasını devreye sokarak müşterilerinin suyu kullanabilmesi için önce ödeme yapmasını mecbur kıldı. Altyapı çalışmaları yeterince yapılmadığı gibi iki sene içerisinde su fiyatları altı katına çıkarken, her ay borçtan dolayı suyu kesilen insanların sayısı 20.000'i buluyordu.

Benzer örnekler dünyanın en zengin ülkelerinden biri olan ABD'de de yakın zamanda yaşandı. Nüfuslarının çoğu yoksul, siyah ve hispanik halklardan oluşan Detroit, Flint ve Newark şehirleri de insanları sokağa döken su sorunlarına sahne oldu. Örneğin 2014 yılında Flint kamu otoritesi masrafları azaltmak amacıyla şehrin ana su kaynağını değiştirmiş, yeni kaynaktan gelen su kurşunlu borularda paslanmaya sebep olarak 100.000 civarında insanın yüksek dozda kurşuna maruz kalıp zehirlenmesine yol açmıştı.[18] Olaylardan ancak üç sene sonra büyüyen bir yerel mücadelenin sonucunda federal mahkeme kararıyla kente 2020 yılına kadar kurşunlu boruları söküp yenilenmesi için 87 milyon dolarlık bir finansman sağlanabildi.

18 Manuel Chavez, Marta Perez, Carin Tunney ve Silvia Núñez, "Accountability and Transparency Diluted in the Flint Water Crisis: A Case of Institutional Implosion", *Northeamerica*, 2017, 22(1), s. 11-57.

Bütün bu sorunların arka planında suyun ekonomik bir metaya dönüştürülmüş olması yatıyor. Su krizi 1970'lerden itibaren küresel gündemde artan bir sıklıkla yer almaya başlarken su krizine piyasa merkezli çözüm önerileri daha fazla telaffuz edilir oldu.[19] Kısıtlı bir doğal kaynak olarak tanımlanan suyun paylaşımında piyasanın merkeze alınması, özel mülkiyet haklarının kurulması ve kaynak yönetimine özel sektörün dahil edilmesi[20] yönünde çözümler üretildi. Bu neoliberal çözüm önerileri 1990'lardan itibaren gelişmekte olan ülkeler ve büyüyen ekonomi ülkeleri başta olmak üzere tüm dünyada Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası gibi küresel finans kuruluşlarından alınan kredi şartlarına bağlı olarak su yönetiminde Kamu Özel İşbirliği (KÖİ) modeli çerçevesinde yapılan çeşitli sözleşmeler yaygın hale geldi. 1990'lar aynı zamanda ABD, İngiltere, Fransa ve İsviçre gibi ülkelerde kurulu Bechtel, Thames Water, Vivendi ve Suez gibi şirketlerin uluslararası su piyasasına açılarak gelişmekte olan ülkelerde su ve kanalizasyon hizmetleri vermeye başladığı yıllardır. Bu süreçte aşağıdaki sorunlar ortaya çıktı:[21]

- Özel sektörün su hizmetlerine katılımıyla suya erişim evrensel bir hak olmaktan uzaklaşıp su ekonomik bir mala dönüştü.
- Su ve kanalizasyon hizmetleri kâr odaklı bir sektöre evrilirken, suyun tasarruflu kullanımı değil daha fazla tüketimi hedeflenir oldu.
- Devlet garantili anlaşmalarla özel su şirketlerinin kârları garantilenirken batık yatırımların bedeli halka ve devlet bütçesine yüklendi.
- Su hizmetleri pahalandı ve kalitesi düştü.
- Suya erişimde adaletsizlikler çoğalarak daha fazla kesimi etkiler hale geldi.

19 Karen Bakker, *An Uncooperative Commodity: Privatizing Water in England and Wales*, Oxford University Press, Oxford, 2003.

20 Kathryn Furlong, "Neoliberal Water Management: Trends, Limitations, Reformulations", *Environment and Society: Advances in Research*, 2010, 1, s. 46-75.

21 Akgün İlhan, *Yeni Bir Su Politikasına Doğru: Türkiye'de Su Yönetimi, Alternatifler ve Öneriler*, Sosyal Değişim Derneği Yayınları, İstanbul, 2011.

- Su şirketlerinin sudan elde ettikleri kâr su hizmetlerin iyileştirilmesinden çok şirketlerin diğer yatırımlarına aktarılarak şirketler zenginleşti.
- Su üzerinden yolsuzluk ve haksız kazanç arttı.

Tüm bu olumsuzluklar yaşanırken dünyanın dört bir yanında toplumsal hareketler suyun ve su hizmetlerinin ticarileştirilmesine ve çeşitli biçimlerde özelleştirilmesine karşı çıkmaya başlıyordu. Suyun en temel yaşam hakkı olduğundan hareketle alınıp satılamayacağı, su hizmetlerini sağlama görevinin kâr odaklı şirketlerce değil hizmet odaklı kamu kurumları aracılığıyla yapılması gerektiği savunuluyordu. Yaşanan su adaletsizliği su hakkı kavramını doğurarak bütün dünyada kabul edilen bir çatı kavrama dönüştü.

Hak Temelli Mücadeleler

1990'larda ve 2000'lerde Hindistan, Bolivya, Güney Afrika Cumhuriyeti, İspanya, İtalya ve Uruguay gibi pek çok ülkede suyun ve su hizmetlerinin ticarileştirilmesi ve özelleştirilmesine karşı önemli sosyal hareketler ortaya çıkmaya başladı. 1993'te Hindistan'da barajlara karşı başlayan Narmada Hareketi, bu tip projelere verilen Dünya Bankası desteğinin tüm dünyada sorgulanmasına ve kısıtlanmasına neden oldu. 1999-2000 yıllarında Bolivya'nın Cochabamba kentinde su hizmetlerinin özelleştirilmesine karşı başlayan isyan sadece bu kentte değil tüm ülkede su hizmetlerinin özelleştirilmesinin önüne geçerek hükümet değişikliğine giden süreci başlattı. 2001'de Güney Afrika Cumhuriyeti'nde ön ödemeli su sayaçlarına karşı tabandan başlayan hareket suyun özelleştirilmesine karşı ulusal bir kimlik kazanarak su hakkını anayasaya taşıdı. 2004'te Uruguay'da şebeke suyuna erişimin bir insan hakkı olması ve su hizmetlerinin tamamıyla ve doğrudan devletin yasal tüzel kişileri tarafından yürütülmesi anayasal güvence altına alındı.[22] 1990'larda İspanya'da havzalar arası su transferi projelerine karşı başlayan Yeni Su Kültürü

22 David Hall vd., "Public-public Partnerships (PUPs) in Water", Transnational Institute, 2009. http://www.waterjustice.org/uploads/attachments/WWF5-PUPs-%20FINAL-for%20web-Zlatan.pdf

hareketi 2005 Genel Seçimleri'nde Sosyalist İşçi Partisi'nin desteğini alarak su yönetiminde büyük ve köklü değişimlere neden oldu.[23]

2010'lu yıllar ise daha büyük gelişmelere sahne oldu. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu 2010'da "Su ve hıfzıssıhha hakkı bir insan hakkıdır, diğer bütün insan haklarıyla eşittir, yani yasal olarak uygulanabilir ve ihlal edildiği takdirde yargı yolu açılabilir" kararını aldı. İlk etapta bu madde 124 ülkenin evet oyuna karşılık 42 çekimser oyla kabul edildi. Türkiye de bu çekimserler arasında yer aldı. Yaklaşık üç sene sonra Türkiye'nin de dahil olduğu tüm devletler bu kararı kabul etti. Ancak su hakkı, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin (1948) 3. maddesindeki "yaşamak, özgürlük ve kişi güvenliği herkesin hakkıdır" ibaresinden tutun da Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı Eylem Programı'nda (1994) yer alan "herkesin yeterli standartlarda yaşama hakkı içinde su ve sağlığın korunması" ifadesine kadar pek çok hukuki metinde örtük olarak zaten vardı. BM kararıyla bu hak daha net biçimde ve özel bir vurguyla tanımlanmış oldu.

Birleşmiş Milletler su hakkının sınırlarını şöyle çiziyor: Kişinin temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için ihtiyaç duyduğu günlük su miktarı 50 ila 100 litre arasında değişir ve bunun altına inmemelidir **(Şekil 1)**. Buna ek olarak, kişinin yaşadığı yerin su kaynağından uzaklığı bir kilometreyi aşmamalı veya suyu kaynaktan eve taşımak gidiş ve dönüş dahil olmak üzere yarım saati geçmemelidir. Ayrıca kişinin suya ödediği para miktarı, bütçesinin yüzde 3'ünden fazla olmamalıdır. Suyun miktarı, kişinin yaşadığı yere uzaklığı ve fiyatıyla ilgili şartların hepsi birden sağlandığında su hakkından bahsedilebilir.

Miktar	Uzaklık	Fiyat
Kişi başına	≤ 1 km mesafe	≤ %3 Bütçe
50-100 lt/gün	≤ 30 dakika	

Şekil 1. Su hakkının sınırları

23 J. David Tàbara ve Akgün İlhan, "Culture as trigger for sustainability transition in the water domain: The case of Spanish water policy and the Ebro river basin", *Regional Environmental Change*, 2008, 8(2), s. 59-71.

Küre ölçeğindeki gelişmelerle birlikte suyu bir insan hakkı olarak anayasal güvence altına alan ilk ülke Uruguay oldu. Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Güney Afrika, Filipinler, Malavi, Gambiya, Uganda, Dominik Cumhuriyeti, Belçika, Maldivler, Nijer, Tunus, Kenya, Ekvador, Etiyopya, Zambiya, Uruguay, Meksika, Panama, Kolombiya, Venezuela, Bolivya, Nikaragua ve Slovenya gibi ülkelerin anayasalarında da su hakkı kabul edildi.[24]

2010'larda su hakkı kavramı, insanın suya adil erişiminden suyun akma hakkına doğru genişlerken Hindistan'da Ganj ve Yamuna nehirleri kutsal sayılıp, yaşayan insan gibi kabul edildikleri hukuki bir statü kazanıyordu. Yeni Zelanda'da da yerli halk Maorilerin kutsal saydığı Whanganui Nehri "canlı varlık" olarak tanınarak hukuki bir statü kazandı. Yeni Zelanda Parlamentosu'nun Whanganui'yi canlı bir varlık olarak tanımasının ardından, nehrin haklarını savunmak üzere Maorilerden ve kraliyetten birer temsilci mahkemelerde bulunabilecekti.

2010'larda ayrıca BM'nin 17 Sürdürülebilir Kalkınma Amacı (SKA) arasında 6 no'lu SKA herkesin temiz suya ve sanitasyona erişimini sağlamaya yönelik olarak tanımlandı. 2015 yılında gerçekleşen BM Genel Kurulu'nun 70. oturumunda kabul edilen, hükümetlerin aldıkları kararları doğrudan etkileyen bu amaçlarla 2030 yılına kadar herkesin güvenilir ve ekonomik olarak karşılanabilir içme suyuna, sanitasyona ve hijyene adil erişimini sağlamak; dünya genelinde su kirliliğini azaltarak suyun kalitesini yükseltmek; su verimliliğini tüm sektörlerde artırarak sürdürülebilir su tedariki sağlamak; uluslararası işbirliğini de içerecek şekilde bütünleşik su *yönetimi* uygulamak; suyla ilgili tüm ekosistemleri korumak ve onarmak; su çıkarma, atıksu arıtma ve geridönüşüm teknolojileri konusunda uluslararası işbirliğiyle gelişmekte olan ülkelere kapasite geliştirme desteğini artırmak ve su yönetiminin iyileştirilmesi için yerel katılımı desteklemek ve güçlendirmek alt amaçları tanımlanmış oldu.

24 WASH United, Freshwater Action Network & Water Lex, *The Human Right to Safe Drinking Water and Sanitation in Law and Policy– Sourcebook, 2012.* https://www.waterlex.org/wp-content/uploads/2021/05/RTWS-sourcebook.pdf

2000'lerde özelleştirilmiş su hizmetlerinin önemli bir bölümü yeniden belediyeleştirildi. 2000 ile 2015 yılları arasında Amerika, Asya ve Afrika kıtalarında toplam 35 ülkede, en az 180 yerde su hizmetleri yeniden kamu eliyle yürütülmeye başlandı.[25] Yunanistan'da ve İrlanda'da su ve kanalizasyon hizmetlerini konu alan referandumlarda özelleştirmeye hayır cevabı çıktı. Avrupa Birliği ölçeğinde üye ülkelerde yürütülen Su Hakkı kampanyası ile iki milyona yakın imza suyun özelleştirilmesi ve ticarileştirilmesine karşı toplandıktan sonra Avrupa Komisyonu'na sunuldu. Komisyonun kampanya taleplerinin bir kısmını ele alması bile AB ölçeğinde önemli bir ilerleme oldu.

Türkiye'nin Su Durumu Nasıl?

Türkiye'de su hakkının miktar ve kaynaktan uzaklık boyutlarında önemli mesafeler kat edildi. 2020 yılı TÜİK verilerine göre belediye nüfusunun yüzde 98,7'sine, köy nüfusunun ise yüzde 99,3'üne olmak üzere toplam nüfusun yüzde 98,8'ine içme ve kullanma suyu şebekesiyle hizmet veriliyor. Ekonomik boyut ise kişinin bütçesine göre değişiyor. Su hakkının sağlanabilmesi her şeyden önce su varlıklarının korunmasına bağlı.

Türkiye'de su varlıkları hızla kirleniyor. Mülga Çevre ve Şehircilik Bakanlığı tarafından hazırlanan 2020 tarihli Türkiye Çevre Sorunları ve Öncelikleri Değerlendirme Raporu'na göre 35 adet İl Çevre ve Şehircilik Müdürlüğü sınırları içerisinde toplamda 192 adet yüzey suyu veya izleme noktasından elde edilen sonuçlar şöyle: 50 adedi (yüzde 26'sı) 1. sınıfa (yüksek kaliteli su), 34 adedi (yüzde 18) 2. sınıfa (az kirlenmiş su), 41 adedi (yüzde 21'i) 3. sınıfa (kirlenmiş su) ve 67 adedi (yüzde 35) 4. sınıfa (çok kirlenmiş su) dahil (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı 2020). Yüzey sularının muhtemel kirlenme nedenlerinin başında evsel atıksular ve zirai ilaç-gübre kullanımı gelmekte,

25 Transnational Institute, "Geri Dönüş Yok: Küresel Bir Eğilim Olarak Suyun Yeniden Belediyelerin Yönetimine Geçmesi", 2015. http://www.suhakki.org/2015/02/geri-donus-yok-kuresel-bir-egilim-olarak-suyun-yeniden-belediyelerin-yonetimine-gecmesi/#.WTR-H2gT7IV

bunu evsel katı atıklar takip ediyor. Raporun 91 yeraltı suyu veya izleme noktasında elde edilen sonuçlarına göre ise 63 adedi (yüzde 69) iyi kalitede, 28 adedi (yüzde 31) ise zayıf kalitede. Yeraltı sularının muhtemel kirlenme nedeni olarak da en çok zirai ilaç-gübre kullanımı belirtilmiş olup, bunu evsel atıksular, hayvan yetiştiriciliği ve sanayi kaynaklı atıksular takip ediyor.

Türkiye, iklim değişikliğinden en fazla etkilenen Akdeniz Havzası'nda yer alıyor. Ülkenin iklim projeksiyonlarına bakıldığında 1961-1990 ortalamasına kıyasla 2071-2100 döneminde ortalama yağışlarda yüzde 40'a varan oranlarda azalma bekleniyor.[26] Ancak Türkiye'de esas mesele yağış rejimlerinde düzensizliklerin artmasına ek olarak kurak ve nemli bölgeler ile yağışlı ve yağışsız dönemler arasındaki farkların giderek açılıyor olması.

2021 yazında kurak dönemin ardından gelen sıcak dalgasının etkisiyle Türkiye'nin dört bir yanında çıkan yangınlarda on binlerce hektar orman yandı. Kuraklık, sıcak dalgaları, orman yangınları hem su tutan ekosistemlerde büyük tahribat yarattı hem de pek çok gölü, baraj rezervuarını ve akarsuyu da kuruma noktasına getirdi. Su kaybının yanı sıra sıcaklıkla artan buharlaşma su varlıklarındaki kirletici yoğunluğunun yükselmesine neden olup suyun kalitesini olumsuz etkiledi. Onlarca akarsuda ve gölde toplu balık ölümleri yaşandı ve Marmara Denizi'nde müsilaj sorunu tarihte hiç olmadığı kadar büyüdü. Aşırı yağışlar 2021 yazında Rize'de ve Kastamonu'da onlarca insanın ölümüne ve mal kaybına neden oldu. Aşırı iklim olayları bir yanda suyu kirletirken öte yanda suyun toplanması ve depolanmasını zorlaştırarak insanın ondan faydalanmasını azaltıyor.

Aslında su varlığı bakımından zengin sayılabilecek bir ülke olan Türkiye'nin yıllık tüketilebilir yerüstü ve yeraltı su potansiyeli toplamı 112 milyar metreküp civarında seyrediyor. Ancak Türkiye'deki hızlı nüfus artışı da önemli bir mesele. Türkiye, 2000 yılı itibarıyla

26 REC Türkiye (Bölgesel Çevre Merkezi), A'dan Z'ye İklim Değişikliği Başucu Rehberi, 2015. https://rec.org.tr/wpcontent/uploads/2016/11/adanzye_iklim_degisikligi_basucurehberi.pdf

kişi başına düşen yıllık su potansiyelinin 1.700 metreküpün altına düşmesiyle "su stresi çeken ülke" haline gelirken 2020 yılında bu miktar 1.340 metreküpe kadar geriledi.[27]

Hal böyleyken su hizmetlerinin 1990'lardan itibaren çeşitli alanlarda özelleştirme ve ticarileştirme sürecinden geçmeye başladığını görüyoruz. Antalya Su ve Atıksu Genel Müdürlüğü (ASAT) 1995'te Dünya Bankası'yla yapılan ikraz anlaşmasına uygun olarak uluslararası su şirketi Suez'in başkanlığında bir konsorsiyuma devrederek ülkede su hizmetleri alanında ilk ve tek özelleştirme örneği oldu. Bu çok başarısız uygulamanın sonunda su fiyatları aşırı derecede arttı, sadece yerelde değil ülke ölçeğinde de su hizmetlerinin özelleştirilmesine karşı toplumsal hareket tetiklenmiş oldu. Anlaşma 10 yıllık süresinden önce feshedilmek zorunda kaldı. Ayrıca Çeşme-Alaçatı Su Temini ve Kanalizasyon Projesi ve Yuvacık Barajı gibi yap-işlet-devret yöntemiyle yabancı şirketlere yaptırılmak istenen baraj ve arıtma tesisi gibi hidrolik altyapı projelerinde yaşanan olumsuzluklar da özelleştirme karşıtı bu toplumsal harekette etkili oldu. Bugün baktığımızda Türkiye'de su hizmetlerinde özelleştirilmenin sadece kısmi şekilde gerçekleştiğini görüyoruz. Bu kısmi özelleştirmeye 1990'lardan itibaren içme suyu ihtiyacının ambalajlı su sektörünce karşılanmaya başlaması örnek verilebilir. Günümüzde pek çok büyük şehirde yurttaşlar musluktan akan şebeke suyu yerine daha temiz ve güvenli olduğuna inandıkları ambalajlı suyu tercih ediyor.

Türkiye'de su hakkına dair toplumsal hareketlerin başında baraj ve hidroelektrik santral projelerine karşı son 20 yılda yerelde ve ulusal ölçekte ortaya çıkan sosyal hareketler geliyor. Bu hareketler, yıllar içinde madencilikten enerji üretim tesislerine kadar bir dizi kalkınmacı projeye karşı hareketle birleşerek Türkiye'deki ekolojik mücadele yelpazesinin önemli bir kanadını oluşturdu. Günümüzde Karadeniz'den Akdeniz'e, doğudan batıya Türkiye'nin her yerinde

27 Falkenmark indeksine göre bir ülkede kişi başına düşen yıllık su miktarı 1.700 metreküpten fazla ise "su sıkıntısı olmayan", 1700 ile 1.000 metreküp arasında "su stresi çeken" ve 1000 metreküpün altına indiğinde "su fakiri" ülke sayılıyor.

insanlar başta su hakları olmak üzere yaşam haklarını savunmaya çalışıyor.

Türkiye'de su hakkının hukuki boyutuna gelince su hakkının adı geçmese de, Anayasa'nın 56. maddesi "Herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek devletin ve vatandaşların ödevidir" hükmünü içeriyor. Burada belirtilen sağlıklı ve dengeli çevrenin temel bileşenlerinden biri de su. Devlet, bu temel bileşenleri (toprak, hava ve su) temiz tutmak ve korumakla yükümlü. Yine Anayasa'nın 168. maddesine göre suyun da aralarında bulunduğu "tabii servetler ve kaynaklar, devletin hüküm ve tasarrufu altındadır". Bu iki anayasa maddesinden yola çıkarsak, su varlıkları kimsenin mülkiyeti altında olmayıp devletin hükmü ve tasarrufu altındadır; suya erişim herkesin hakkıdır ve bu hakkın sağlanması devletin ve yurttaşların birlikte sorumluluğudur. Su yönetimini ilgilendiren tüm politik ve hukuksal metinler anayasada yer alan bu hükümlerle uyumlu olmak zorunda.

Başka bir önemli hukuki metin olan 30974 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanan 10/12/2019 tarihli Su Tahsisleri Hakkında Yönetmelik'te ise 7 no'lu maddede su kullanımı önceliği tanımlanmış durumda. Bu maddeye göre suyun miktarı, kalitesi, havzanın özelliği, zorunlu ihtiyaçlar ve şartlar başka türlü bir çözüm yolu gerektirmedikçe, su kaynaklarının kullanım amaçlarında şu öncelik sırası uygulanır: a) İçme ve kullanma suyu ihtiyacı, b) Çevresel su ihtiyacı, c) Tarımsal sulama ve su ürünleri yetiştiriciliği, ç) Enerji üretimi ve sınai su ihtiyaçları ve d) Ticari, turizm, rekreasyon, madencilik, taşıma, ulaşım ile sair su ihtiyaçları. Yani ancak insanın temel su ihtiyacı, çevrenin ihtiyaçları ve gıda üretiminde gereken suyun karşılanması garanti altına alındıktan sonra ekonomik faaliyetlere su tahsis edilmesine izin veriliyor.

Türkiye'de su varlıklarını koruyan ve suya erişimi ya da su hakkını tanımlayan başka hukuki metinler de var. Ancak maalesef özellikle son 20 sene içinde 5403 sayılı Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu, 3213 sayılı Maden Kanunu, 6831 Sayılı Orman Kanunu ve 2873 sayılı Milli Parklar Kanunu gibi tarım, orman, madenci-

lik ve enerji gibi sektörlerin faaliyetlerini düzenleyen mevzuata su varlıklarının aşırı kullanımına ve dolayısıyla korunamamasına yol açan çeşitli ek maddeler eklendi. Bu değişiklikler suyu korumayı veya su hakkını destekleyen su kullanım önceliğini deldi. Türkiye'de özellikle Su Kanunu gibi birleştirici bir çatı yapının olmaması birbiriyle çelişen kanun maddeleri ve hükümlerin suyun kullanımının ve su hakkının korunmasının önünde önemli engeller oluşturuyor.

Sonuç

Küresel olarak baktığımızda su varlıklarımızın hızla kirlendiğini, temiz suyun azaldığını ve suyu temizlemenin giderek daha maliyetli hale geldiğini görüyoruz. İklim değişikliği ise suyu toplamamızı, depolamamızı ve ondan faydalanmamızı kısıtlayan ve engelleyen bir başka kriz katmanı olarak karşımıza çıkıyor. Devletlerin ve şirketlerin salt teknolojik ve ekonomik reçetelerle çözmeye çalıştığı su krizi giderek büyüyor. Su krizini adalet ve hak çerçevesinde ele almadan çözmeye çalışmak ne adil ne de gerçekçi bir yaklaşım. Zira su krizi tam olarak bu adaletsizlikten besleniyor. Bu nedenle hak temelli çözümlere ihtiyaç var. Dünyada on yıllardır bu yönde devam eden toplumsal ve hukuki mücadeleler bu konuda en önemli yol göstericimiz olmalı. Bu mücadeleler sayesinde su hakkı insanın suya erişiminden suyun var olma hakkını kapsayacak şekilde genişledi. Bu mücadele insanlığın en değerli miraslarından biri olarak kabul edilmeli.

Türkiye'de de önemli bir su hakkı mücadelesi ve hukuku var. Giderek artan sayıda insan toplumun sağlığı, doğa ve adaletsizlik pahasına bir kalkınma anlayışının gerçekçi olmadığını kabul ediyor. Türkiye su varlıkları kirlenen, çeşitli iklim afetleriyle cehenneme dönmüş ve çevresel adaletsizliğin giderek büyüdüğü ve gelecek nesillere ekolojik borç bırakan bir ülke haline gelmek istemiyorsa insanın hakkının doğanın varlığına bağlı olduğunu unutmadan doğanın parçası olma yolunda su, iklim ve adalet politikalarını yenilemeli.

Gezegenimizdeki okyanuslar, denizler, akarsular, göller, buzullar, yeraltı suları, atmosferik su ve canlıların bünyelerindeki biyolojik

bir bütün. Tüm canlıların gelecek nesillerinden ödünç aldığımız mavi gezegenimiz için hak temelli yeni bir dil ve yeni bir yaşam anlayışı geliştirmemiz gerekiyor. Su krizi, iklim değişikliği, açlık, yoksulluk ve adaletsizlik aynı krizin parçası. Hepsiyle mücadele etmeden hiçbirinden kurtulamayacağımızı unutmamalıyız. Yerelde ekolojik mücadelelerden uluslararası su hukukuna kadar insanlığın tüm kolektif deneyimini kullanarak bu mücadeleyi kazanabiliriz.

ÇARE TÜRKİYE YEŞİL MUTABAKATI MI?

Ahmet Atıl Aşıcı

Giriş

İklim değişikliği, biyoçeşitliliğin azalması ve durdurulamayan kirlilik insanlığı büyük bir yok oluşa sürüklüyor. Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'nin (IPCC) uzun süredir vurguladığı gibi başta iklim değişikliği ve diğer çevresel sorunların temel sebebi insan kaynaklı faaliyetler; dolayısıyla soru ekonomiye, neyi nasıl üretip tükettiğimize geliyor. Dünyamız tek ve onun da belli bir kapasitesi var. Bir de bizim üretim ve tüketim için ondan talep ettiklerimiz. Global Footprint Network, güzel bir iş yaparak arzla talep arasındaki dengesizliğin rahatça anlaşılmasını sağlayan "biyokapasite" ve "ekolojik ayak izi" gibi iki gösterge oluşturmuş ve ortalama bir insanın bir yıllık tüketimini (ayak izi) ancak 1,5 dünyanın (biyokapasitesiyle) karşılayabileceğini göstermiştir.[1] Ancak tek dünyamız var; ayak izi ile biyokapasite arasındaki fark biyokapasite stoklarının tükenmesi demek. Küresel eşitsizliğin bir başka emaresi olarak zengin ülke-

1 https://www.footprintnetwork.org/

lerde açık daha büyük, fakirlerde ise daha düşük. Ayağımızı yorganımıza göre uzatmadığımız açık. Sorunu böyle koyunca da "küçülme" [*degrowth*] fikriyatının çekiciliği anlaşılıyor. Yerel ölçekte çok başarılı örnekleri olsa da küresel çapta bir küçülme için zeminin uygun olup olmadığı tartışmalı. Böylesi bir radikal dönüşümü sürükleyecek ne aktör ne de küçülmenin getireceği sonuçlara insanları ikna edebilecek küresel bir söylem bulunmakta. Ama insanlık olarak eninde sonunda küçülmek zorundaysak bunu nasıl başarabileceğiz? Yeredeki aktörlerin sayısını artırıp programları ortaklaştırmaya, çalışan fikirleri toplayıp deneyim biriktirmeye devam etmeliyiz. Bu da bir hazırlık gerektiriyor. Açıkcası bir geçiş programına ihtiyacımız var. Eko-inovasyon çekişli ekonomik büyümeyi dıştalamayan, onu karbondan ve kirlilikten mutlak ayrıştırmayı hedefleyen yeşil büyüme ve yeşil yeni mutabakat kavramları uzun vadede küçülme hedefine hizmet edebilir kanımca. Bir başka ifadeyle, küçülmeye başlamadan gerekli altyapıların güçlendirilmesi, küresel eşitsizliklerin giderilmesi ve rızanın üretilmesi gerekiyor. Krizler çağında yaşıyoruz, ekonomik ve ekolojik felaketler altında yavaş yavaş pişerken Covid-19 pandemisi küresel bir tsunami gibi insanlığın üzerine çöktü ve içinde yaşadığımız sistemlerin (eğitim, sağlık, arz zinciri vd.) ne kadar dayanıksız olduğunu çok kısa bir sürede gösterdi. Bu altyapıların krizlere karşı dayanıklı hale getirilmesi, gerektiğinde insanlığı koruyabileceğini ispat etmesi gerekiyor. Küçülmenin gerektirdiği küresel rızayı üretmenin başka bir yolu yok gibi duruyor.

Bu yazıda bu geçiş programını Türkiye özelinde tartışmaya çalışacağım. Son dönemde bu yönde küresel düzlemde önemli gelişmeler yaşanıyor. 2015 Paris Anlaşması ve 2019 Avrupa Yeşil Mutabakatı yeni bir küresel rejimin ilk nüveleri olarak görülebilir. 1944 Bretton Woods Konferansı, savaş sonrasında dünyayı sosyal refah devletinin tesisi ve uluslararası kurumsallaşmayla nasıl dönüştürdüyse, anılan iki gelişme de benzer bir etkiye sebep olacak gibi duruyor. Birbiri ardına açıklanan net-sıfır tarihlerine, iklim ve doğayla uyumlu yeni büyüme stratejilerine, buna uygun kurumsallaşmalara baktığımızda küresel güçlerin ekonomik büyümeyi doğa baskısından ayrıştıracak bir patikanın gerekliliği üzerinde uzlaşmaya başladıkları hissediliyor.

Türkiye bu yönelime uyum mu sağlayacak yoksa mevcut ekonomik krizi yaratan büyüme patikasında ısrarcı mı olacak? Bu yazıda ilkin Türkiye'nin istese de istemese de neden yeni rejime uyum sağlaması gerektiğini ve bunun neden iyi bir fikir olduğunu tartışmaya çalışacağım. Bunun için öncelikle yeşil yeni mutabakat fikriyatının temeli "yeni mutabakat" kavramını ve dünya için önemini ortaya koymam gerekiyor. Son bölümde Avrupa Yeşil Mutabakatı'nın bileşenleri ve Türkiye'nin buna uyumda yapabileceklerine odaklanacağım.

Neden Türkiye Ekonomisinin Yeni Bir Hikâyeye İhtiyacı Var?

2012 yılında AKP hükümetinin açıkladığı Vizyon 2023 belgesi[2] 2023 itibarıyla çok farklı bir Türkiye'yi müjdeliyordu. Dünyanın en büyük 10. ekonomisi; 500 milyar dolar ihracat; 5. büyük demir-çelik üreticisi ve kişi başına 25.000 dolar gelir bu müjdelerden sadece birkaçıydı. 2000'li yılların ortalarında bollaşan küresel finansman olanakları ve AB müzakereleri sayesinde yüksek büyüme oranları yakalayan AKP 2007-2008 küresel mali krizine kamu yatırımı çekişli enerji ve karbon yoğun bir büyüme patikasına daha da derinden sarılarak cevap verdi. Bu patikanın neden çıkmaz olduğunun ilk emaresi 2014 Soma maden faciasıydı. Gereken dersler alınmadı ve Türkiye ekonomisi 2018 yazında ilk kur şokunu yaşadı, kuru sabit tutmak için Merkez Bankası rezervleri eritildi ve 2021 sonundaki faiz indirimiyle ekonomi duvara tosladı. Merkez Bankası'nın faiz indirme inadı, günün sonunda kredi ya da borçlanma faizlerini düşürmek yerine daha da artırdı, döviz kuru ardından da enflasyon fırladı. İhracatçılardan zorla sağlanan dövizle ve "kur korumalı TL mevduatı" gibi uygulamalarla kur istikrarı sağlanmaya çalışılsa da, Ukrayna Savaşı'yla ortaya çıkan, beklenen turizm gelirlerinin gerçekleşmemesi, bölgeye sebze meyve ihracatının düşmesi ve son olarak artan enerji ve emtia fiyatları gibi ekstra risklerin nasıl bertaraf edileceği büyük soru işareti olarak duruyor. Ukrayna Savaşı öncesinde bile

2 https://www.akparti.org.tr/hedef-2023/

bırakın Vizyon 2023 hedeflerinden birinin bile tutturulamamış olmasını, Tablo 1'den görüleceği üzere Türkiye 2022 itibarıyla ekonomik, toplumsal, ekolojik tüm göstergelerde bu hedeflerin açıklandığı 2012 yılının bile gerisine düşmüş durumdadır.

	2012	2022
Enflasyon (%)	8,90	70 (Nisan 2022)
İşsizlik (%)	8,40	11,4 (Mart 2022)
Genç işsizlik (%)	17,5	22,6
Kişi başı gelir ($)	11,796	8,536 (2020)
İşyerinde Ölümler	878	2170 (2021)
CO_2e (milyon ton)	447	524 (2020)
Mutluluk (%)	61	48,2 (2020)

Tablo 1. 2022 itibarıyla Vizyon 2023 Türkiye'si: Hayaller ve Gerçekler

Kaynak: TÜİK, İSİG Meclisi, Dünya Bankası

Açık ki Türkiye ekonomisinin yeni bir hikâyeye ihtiyacı var. Öte yandan dünya da yerinde saymıyor ve yukarıda da bahsettiğim gibi olgunlaşmaya başlayan küresel iklim rejimi bütün ülkeler gibi Türkiye'yi de uyuma zorluyor. AB üyesi ülkeler Avrupa Yeşil Mutabakatı'yla büyük bir dönüşüme başlamışken Türkiye'nin de aradığı yeni hikâye Türkiye Yeşil Mutabakatı olabilir mi? Yazının devamında kanıtlamaya çalışacağım gibi bence olabilir. Ama öncelikle günümüze ve gelecekte olabileceklere dair bir perspektif sunabileceğini

düşündüğümden yeşil mutabakatın tarihsel geri planına, 1930'ların ABD'sine ve savaş sonrası dünyaya bir bakalım.

Yeni Mutabakat (*New Deal*) ABD'si ve Dünya

1929 New York borsasının çökmesiyle "sıradan" bir finansal kriz olarak başlayan ama ana akım iktisadi düşüncenin "yaratıcı yıkım" diye düşünüp herhangi bir önlem al(a)madığı kriz; yıkımını giderek artırarak uzun yıllar içinde ABD'de üretimin yarıya düşüp, işsizliğin yüzde 25 gibi inanılması güç düzeylere çıkmasına sebep olmuş ve sonradan 1929 Büyük Buhranı olarak adlandırılmıştır. 1930'ların başlarında başkanlık seçimleri kampanyasında F.D. Roosevelt halka bu düzeni değiştirip yükselen toplumsal talepleri de kapsayan yeni bir düzen (mutabakat) önermiş ve önerisi ABD halkından geniş bir onay almıştır. "Yeni Mutabakat" adı altında ilk etapta "acil kurtarma", sonrasında "duran çarkları tekrar döndürme" amacıyla yeni kurumların kurulması ve devasa altyapı projeleri ve nihayetinde bir daha benzeri kriz yaşamamak adına "sistemin reforme edilmesi" için geniş kapsamlı düzenlemeler yapılmıştır. Foster ve Magdoff gibi ekososyalist kimi yazarlar ABD'nin Büyük Buhran'dan çıkışını aslen İkinci Dünya Savaşı nedeniyle artan savaş harcamalarına bağlasa da,[3] Yeni Mutabakat'ın önce ABD'de, savaş sonrasında da Bretton Woods Anlaşması'nın güdümünde dünyanın birçok ülkesinde sosyal refah devletini doğurduğu; gelir dağılımının düzeldiği tüketimin demokratikleştiği bir dünyayı yarattığı gerçeği değişmemektedir. Artan üretim ve tüketimin çevre üzerindeki olumsuz etkilerine birazdan geleceğiz, ama öncelikle yine günümüz açısından önemli bulduğum bir noktaya dikkat çekmek istiyorum. O da 1929 Büyük Buhranı'na verilen farklı cevaplar ve yarattığı sonuçlar. Karl Polanyi *Büyük Dönüşüm*[4] adlı eserinde dünyanın 1929 Buhranı'na vermiş olduğu "sosyal demokrat yeni mutabakat", "faşizm" ve "Bolşevizm" yanıtlarından sadece ilkinin

3 John Bellamy Foster ve Fred Magdoff, *The Great Financial Crisis: Causes and Consequences*, NYU Press, New York, 2009.

4 Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, çev. Ayşe Buğra, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

uzun dönemde insanlık açısından olumlu sonuçlar ürettiğini belirtmiştir. Wolfgang Schivelbusch (2014)[5] üç projenin de, mimari (azametli kamu binaları), resim (duvarları kaplayan işçi resimleri) ve büyük altyapı projeleri açılarından benzediğini belirtse de, ekonomik yıkımdan kişi hak ve özgürlüklerini kısıtlamadan çıkaran önerinin "yeni mutabakat" olduğu gerçeği değişmiyor. Bu tarihî deneyimi 2008 Küresel Krizi'nden sonra dünyada artan otoriterleşme ve popülist rejimlerin ışığında tekrar hatırlamak gerekiyor.[6]

2008 Küresel Krizi, Covid-19 pandemisi ve son olarak Rusya-Ukrayna Savaşı'nın ekonomik ve toplumsal maliyetleri ile geri planda giderek ciddileşen iklim krizi dünyanın benzer bir kavşakta olduğunu hissettiriyor. Yine farklı yönelimler söz konusu. Çin'in Kuşak-Yol Programı ve benzerleri bu yönelimlere otoriter bir örnek. Öte yanda görece liberal bir düzlemde küresel sorunlara çare arayan AB merkezli başka bir yönelim de söz konusu. Avrupa Yeşil Mutabakatı'nın detaylarına girmeden önce bu yönelimin tarihî geri planına değinmek istiyorum.

Küresel İklim Rejimi

Son birkaç yıl içinde yaşanan gelişmeler yeni bir küresel rejimin doğumuna işaret ediyor. Bugünlerle karşılaştırabileceğimiz tarihteki son kırılma ve "yeniden kuruluş" İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanmıştı. İçine doğduğumuz dünya, 1944 Bretton Woods ve 1945 tarihli Birleşmiş Milletler'in (BM) kurulduğu anlaşmaların eseridir demek fazla iddialı olmaz. Etkin olamamış 1920 tarihli Cemiyet-i Akvam (League of Nations) denemesini bir kenarda tutarsak, insanlık tarihinde ilk kez küresel finans (IMF), ekonomi ve kalkınma (Dünya Bankası), ticaret (GATT, DTÖ) ve diplomatik ilişkilerin

5 Wolfgang Schivelbusch, *Uzak Akrabalar: Faşizm, Nasyonalsosyalizm, New Deal, 1933-1939*, çev. Muhammet Metin, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

6 Bkz. Alain Lipietz, "Korkular ve Umutlar: Liberal Üretkenlik Modelinin Krizi ve Yeşil Alternatif", *Yeşil Ekonomi*, Ahmet Atıl Aşıcı ve Ümit Şahin (yay. haz.), Yeni İnsan Yayınları, İstanbul, 2012.

(BM) uluslar üstü kurumlar eliyle yürütüldüğü/denetlendiği bir yapı kurulabilmişti. Denetimsiz finans sektörünün sebep olduğu 1929 Büyük Buhranı, 1930'ların ticaret ve kur savaşları ve İkinci Dünya Savaşı gibi felaketler yaşanmamış olsaydı ve yeni bir dünya özlemi bu kadar güçlü olmasaydı kurulamayabilir ya da bambaşka bir biçimde karşımıza çıkmış olabilirdi.

Orta direğin güçlendiği, kitle üretiminin ve tüketiminin arttığı, küresel eşitsizliklerin nispeten azaldığı sosyal refah devletini doğuran o rejim 2008 Küresel Mali Krizi'yle son nefesini verdi. Bir belirsizlik dönemi içinde, o günden beri her şey geriye sarıyor. Üretim ve tüketim kalıplarını belirleyen neoliberal küreselleşme yoksulluğu ve eşitsizliğin arttığı, iklim değişikliği başta olmak üzere doğanın sömürüldüğü bir dünya yarattı.

2008 Küresel Mali Krizi'nin ekonomik ve toplumsal etkileri, iklim değişikliğine bağlı afetler ve nihayetinde Covid-19 pandemisi tarihin yeni bir kırılma ânına işaret ediyor. 2020 yılında Covid-19 tsunamisi; ekonomik, ticari, finansal, eğitim, sağlık gibi sistemlerin ne derece kırılgan olduğunu net bir şekilde gösterdi. Bu şekilde devam edilemeyeceği açık. Doğayla ve iklimle uyumlu, toplumsal adaleti ön plana çıkaran kapsamlı bir dönüşüm ihtiyacı kendini her alanda hissettiriyor.

İleride, küresel sera gazları emisyonunu düşürerek sıcaklık artışını 1,5 derecede tutmaya çalışan 2015 tarihli Paris Anlaşması'nı bu yeni rejimin kurucu anlaşması olarak anmaya başlayabiliriz (Aşıcı, 2021)[7]. Her rejim kendi kurum ve kural setleriyle gelir. Nasıl ki, *IMF* Dünya Bankası ve onların sınırlarını belirlediği finans ve ekonomik politika çerçevesi Bretton Woods rejiminin alametifarikalarıysa, Avrupa Yatırım Bankası'nın Avrupa İklim Bankası'na dönüşecek olması, Çin'in kamu kaynaklarıyla yabancı ülkelerde fosil yatırımlarından çekilmesini açıklaması ve en nihayetinde Avrupa Yeşil Mutabakatı bu yeni küresel iklim rejiminin alametleri olarak okunabilir.

7 Ahmet Atıl Aşıcı, "Türkiye Küresel İklim Rejimi'ne Neden Uyum Sağlamalı?", *TESEV Değerlendirme Notları 2021/4*, İstanbul, 2021.

Yeşil Yeni Mutabakat (*Green New Deal*) Kapitalizmin Yeni Truva Atı mı?

AB Komisyonu Avrupa Yeşil Mutabakatı'nı 2019 sonunda duyurmuş olsa da Yeşil Yeni Mutabakat birtakım akademik ve siyasal çevrelerin, 2008 Küresel Krizi'nin ilk günlerinden beri gündemindeydi. 2008 Küresel Krizi derinliğiyle Büyük Buhran-2 olarak adlandırılmakta gecikmedi. 1929 Buhranı nasıl ki Yeni Mutabakat'la atlatılabilmişti, dünya için yeniden benzer bir programa ihtiyaç olduğu belliydi. Ne var ki, 1929'da ekonomik ve toplumsal olan krize 2008'de iklim değişikliğiyle ifade edilebilecek ekolojik kriz boyutu da eklenmişti. Dolayısıyla, "bu" yeni mutabakatın yeşil olması gerekiyordu.

Yeşil Yeni Mutabakat fikrini siyasi olarak ilk dile getiren hareket Yeşiller oldu. 2009'da yapılan AB Parlamento seçimlerine Avrupa Yeşil Partisi (European Green Party) altında giren ulusal yeşillerin ortak seçim manifestosunun başlığı "Avrupa İçin Yeşil Mutabakat"tı.[8] Bir önceki 2004 seçimlerinde 35 milletvekili çıkaran parti 2009 seçimlerinde sandalye sayısını 48'e çıkardı. İklim değişikliği özellikle genç seçmenler için önemini giderek artırıyordu. İsveçli ilköğretim öğrencisi Greta Thunberg'in küresel bir figür haline gelmiş olması bunun en güzel kanıtıdır.

2009 yılında küçük bir siyasi grup tarafından savunulan fikriyat, artan iklim hassasiyetinin etkisiyle AB Komisyonu'na Avrupa Yeşil Mutabakatı'nı temel kalkınma programı olarak ilan etmeye zorladı. Zorladı ifadesinin altını çizmek istiyorum zira kamuoyundaki tartışmalara baktığımızda bu konuda bir kafa karışıklığı olduğunu hissediyorum. Bir uçta "yeşil büyüme" kavramını kapitalizmin yeni Truva atı olarak tümden reddedenler, Avrupa Yeşil Mutabakatı'nı, Batı'nın gelişmekte olan ülkelere karşı emperyalist (sömürgeci) tavrının yeni sürümü olarak görenlerin olması bu hissiyatımı güçlendiriyor. Oysa AB'li şirketlere ve ülkelere büyük maliyetler getirecek bir dönüşümün arkasında başka bir hikâye var.

8 https://europeangreens.eu/sites/europeangreens.eu/files/2009_Manifesto.pdf

2008 Krizi sonrası uygulamaya konulan teşvik programlarından edinilen önemli bir deneyim ekonomiyi kurtarırken doğayı göz ardı etmemenin iyi sonuçlar doğurduğu gerçeğiydi. Nitekim AB, Çin ve ABD gibi ülkeler daha o zamandan topyekûn sektörleri desteklemekten ziyade seçici teşvik programları ile ekonomik büyümeyi kirlilikten ve sera gazlarından ayrıştırmaya başladılar. 2009'da verilen destekler sayesinde Çin bugün güneş teknolojilerinde; ABD batarya ve elektrikli araba sektörlerinde lider ülkeler haline geldi.[9] Benzeri bir yarış bugün temiz enerji kaynağı olarak kabul edilen hidrojende yaşanıyor. AB Horizon vb. programlar çok ciddi bir AR-GE desteğiyle temiz hidrojeni fosil yakıtlara alternatif olacak bir fiyata üretmenin yollarını arıyor. Covid-19 aşısının geliştirilmesi sürecinde de görüldü ki, ciddi miktarda bir AR-GE bütçesi ve destekleyici bir siyasi (kurumsal) ortam içinde çok hızlı sonuçlar alınabiliyor. Bunun temiz hidrojen için de böyle olmaması için bir sebep yok.

Temiz üretim teknolojilerinin ve temiz yakıtların geliştirilmesi süreci yeşil inovasyonun genişlemesine, o da beraberinde bugün gündemde olmayan (olumlu-olumsuz) nice gelişmelerin yaşanmasına sebep olabilir. İklim ve doğayla uyumlu ürün, süreç, teknoloji ve yakıt araştırmaları bugün emekleme aşamasında; tıpkı internet teknolojilerinin 2000 başlarındaki hali gibi. O günlerde, 2022'de dünyanın en zengin işinsanları listesinin tepesinde bilgisayar ve internet teknolojilerini kullananların olacağı söylense kimse ciddiye almazdı herhalde. Temiz teknoloji 2020'lerin interneti olabilir mi göreceğiz.

AB, 2019 Aralık'ında Avrupa Yeşil Mutabakatı'nı duyururken 2050'de iklim nötr bir kıta olma hedefinin AB için aynı zamanda teknoloji ve ekonomideki küresel gücünü tahkim etmesi anlamına geldiği not edilmelidir. O zaman soru, Sanayi Devrimi'ni kaçıran Türkiye'nin bu sefer ne yapacağı? AYM Türkiye'yi ister istemez bir dönüşüme zorlayacak, ama bunu bir fırsat olarak görmek de mümkün.

9 Ahmet Atıl Aşıcı ve Bengisu Özenç, "Salgın Sonrasında Enerji Dönüşümü ile Sürdürülebilir Büyüme", *SHURA Enerji Dönüşüm Merkezi Raporu*, 2020, İstanbul Türkiye, https://www.shura.org.tr/wpcontent/uploads/2021/03/Salgin_sonrasinda_enerji_donusumu.pdf

Avrupa Yeşil Mutabakatı ve Bileşenleri

Avrupa Yeşil Mutabakatı, Avrupa Birliği Komisyonu Başkanı Ursula von der Leyen tarafından Aralık 2019'da ilan edildi.

AB AYM eliyle, 2050'de iklim açısından nötr olmayı, yani net sera gazı salımlarını sıfırlamayı, sanayi üretimini ve istihdamı korumayı ve küresel sera gazlarının azaltılmasında etkili bir oyuncu haline gelmeyi hedeflemektedir. İklim nötr bir kıta hedefinin belirginliği nedeniyle AYM'nin temel kaygısının "ekolojik" olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Nitekim, iklimle uyumlu teknolojilerin geliştirilmesi için inovasyona ve rekabetçiliğe, "tarladan çatala" stratejisiyle sağlıklı ve adil bir gıda sistemine ve "kimseyi arkada bırakmayacak" biçimde tasarlanan Adil Dönüşüm Mekanizması'na bakıldığında, AYM'nin ekolojinin yanında ekonomi, istihdam, sağlık, gıda, toplumsal adalet gibi politika alanlarını da içerdiği görülecektir. 11 Aralık 2019'da yayımlanan bildirimde AYM'nin iklim değişikliğine ilişkin güncel sorunlara bir cevap niteliğinde olduğu, AB'yi daha adil ve müreffeh bir toplum kılmak amacıyla yeni bir büyüme stratejisi içerdiği ve bu büyümenin modern, kaynak kullanımı bakımından etkin, rekabetçi bir ekonomiyi beraberinde getirecek bir büyüme olacağı duyurulmuştur. AB Komisyonu AYM hedefleri arasında, AB'nin doğal sermayesini korumayı ve geliştirmeyi; AB vatandaşlarının sağlık ve refahlarını çevresel risk ve etkilerden korumayı; adil ve kapsayıcı bir geçişi hedeflediğini belirtmektedir. AYM, aynı zamanda Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'yle bütünleşmiş bir biçimde uygulanacaktır.[10]

AYM, sadece AB'yi ilgilendiren bir konu değildir. AYM'yi, AB ile ticari, finansal ve siyasi ilişki içinde olan tüm ülkeleri (ilişkilerin yoğunluğuna göre) dönüştürecek, adına da "Yeni İklim Rejimi" denilen uluslararası düzenin lokomotifi olarak görmek daha yerinde olacaktır. Yeni rejimde ülkelerin ticari ve finansal performanslarıyla AB ile ekonomik-siyasi ilişkilerin derinliği bu yeni rejime uyum düzeyiyle

10 European Commission, "The European Green Deal", eur-lex.europa.eu, 11.12.2019, https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1576150542719&uri=COM%3A2019%3A640%3AFIN

yakından ilgilidir. AB Komisyon Başkanı Ursula von der Leyen'in AYM'yi ilan ederken vurgulamış olduğu "AB'yi iklim değişikliğiyle mücadelede lider oyuncu haline getirme" vurgusu, AB'nin ticari, finansal, siyasi gücünü partner ülkelerin iklim değişikliğiyle mücadele azimlerini etkileme yönünde kullanacağının işaretlerini taşımaktadır.

Peki AYM partner ülkelerde iklim değişikliğiyle mücadele azmini nasıl etkileyecek? AYM'de ticaret kanalı üzerinden bu amaçla kullanılacak iki araç bulunmaktadır. Bunlar, Sınırda Karbon Düzenleme Mekanizması (SKDM) ve Döngüsel Ekonomi (DE) düzenlemeleridir. SKDM, AB sınırından içeri giren ithal ürünlerin içerdiği karbon yoğunluğuna bağlı olarak vergilendirilmesini; döngüsel ekonomi düzenlemeleri de yine ithal edilen ürünlerin dayanıklılık, tekrar kullanılabilirlik, kolay tamirata uygunluk, kaynak verimliliği gibi kıstaslar üzerinden yeniden tasarlanmasını gerektirmektedir. Bu iki kanala bir de henüz taslak halinde olan AB Arz Zinciri Etik Yasası'nı da eklemek gerek, zira bu yasayla AB'li şirketler tedarik zincirindeki firmaların (Türkiyeli KOBİ'ler) işledikleri çevre ve insan hakkı ihlallerinden sorumlu tutulmaya başlayacak. Açıktır ki, yaptırımlarla karşılaşmak istemeyen büyük AB firmaları bundan sonra tedarikçi seçerken daha dikkatli olmaya başlayacak, bu da AB pazarını kaybetmek istemeyen yerli firmaları çevre ve insan haklarıyla bağdaşan bir dönüşüme zorlayacaktır.

Sınırda Karbon Düzenleme Mekanizması

SKDM AB'nin 2005'ten beri yürürlükte olan Emisyon Ticaret Sistemi (ETS) mekanizmasının AB dışı ticaret ortaklarına genişletilmiş halidir. 2050'de AB'yi iklim nötr bir kıta haline getirme hedefiyle birlik içinde sıkılaştırılması öngörülen karbon düzenlemeleri "karbon kaçağı" denilen soruna yol açmaya devam etmektedir. Karbon kaçağı, karbon düzenlemesi (AB ETS gibi) kaynaklı maliyet artışları nedeniyle üretimin ve dolayısıyla emisyonların AB dışına kaçmasıdır. Bunun AB için üretim ve istihdam kayıpları, küresel düzlemde ise emisyonların aynı ya da daha da yükselmesi anlamına gelmesi bir sorundur. Çarelerden biri ise, karbon maliyetlerinin

SKDM aracılığıyla AB içi ve dışında eşitlenmesi olacaktır. AB karbon kaçağı sorununu ETS altındaki kimi ürünlere ücretsiz kirletim hakkı tahsisatı uygulamasıyla çözmeye çalışmaya devam etmektedir. Belirlenmiş düzeyin üzerinde enerji yoğunluğu ve ticarete açıklık değerlerine sahip bu ürünleri (enerji-yoğun-ticarete açık, [*energy-intensive-trade-exposed*], EITA) üreten tesisler, ETS'nin 2005-2013 döneminde yaptıkları emisyonun tamamı için kirletim haklarını ücretsiz temin etmiş, 2013'ten sonra ise ücretsiz elde edilebilecek haklar her bir ürün için özel belirlenmiş referans [*benchmark*] değerle sınırlandırılmıştır. Ton üretim başına ton CO_2e emisyon olarak belirlenmiş referans değerlerin yıllar içerisinde teknolojik gelişmelere ve azaltım hedefleriyle uyumlu biçimde düşürüleceği ve nihayetinde sıfırlanacağı açıklanmıştır.[11]

ETS altında karbon kaçağı riskli olarak belirlenmiş 64 ürün grubu olsa da, halihazırda bunların içinde 52 ürün için referans değeri belirlenebilmiştir. Kalan 12 ürün grubu içinse yakıt ve ısı referans değerleri üzerinden ücretsiz tahsisat miktarı hesaplanmaya devam etmektedir.

Karbon kaçağı sorunuyla baş etmek amacıyla uygulanmakta olan ücretsiz tahsisat uygulaması devam ettikçe AB'nin AYM ve Fit-for-55[12] uyarınca taahhüt ettiği 2050 iklim nötr olma ve küresel emisyonları düşürme hedeflerini aynı anda tutturması mümkün değildir. SKDM mekanizmasının tasarımı işte bu iki hedefin eşanlı tutturulmasını amaçlamaktadır. Düzenlemenin uygulamaya girip süreç içerisinde ürün ve emisyon kapsamını genişletmesiyle ücretsiz tahsisat uygulamasına ihtiyaç kalmamış olacaktır. AB Komisyonu'nun Temmuz 2021'de önerdiği taslakta[13] en geç 2035 yılında ücretsiz tahsisat uygulamasına son verileceği belirtilmişse de, bu tarihi daha öne çekme yönünde tartışmalar ve çabalar devam etmektedir.

11 SDKM ürün listesi, emisyon kapsamı ve ücretsiz tahsisat hususlarında karar verici durumundaki AB Komisyonu, Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Konseyi arasında halen tartışılmaktadır. https://www.iisd.org/articles/envi-rapporteurs-draft-cbam-report

12 AB'nin sera gazı emisyonlarını 2030 itibarıyla en az yüzde 55 düşürmesini hedefleyen politika paketidir.

13 https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52021PC0564

Temmuz 2021 tarihli AB Komisyonu SKDM taslağında uygulamanın aşağıdaki gibi olması öngörülmüştür.

- AB Komisyonu işleyişi yönetmesi amacıyla SKDM Otoritesi adıyla elektronik merkezî kayıt sistemi oluşturmuştur. AB'li ithalatçıların yanı sıra gönüllük esasına göre AB dışı üçüncü ülke üreticileri de bu sisteme, şirket ismi, adres, iletişim, konum/koordinat ve ana faaliyet kodu bilgileriyle kayıt olabileceklerdir.
- AB Komisyonu tarafından Temmuz 2021'de sunulan taslakta her bir AB-27 ve EFTA üyesi ülkenin kendi ulusal kayıt sistemi ve yetkili SKDM otoriteleri tesis etmesi öngörülmüştür.
- Üçüncü ülke üreticileri tesislerin sebep olduğu emisyonu hesaplama ve raporlamadan sorumlu olacaktır.
- Raporlanan emisyonlar 2018/2067 sayılı Uygulama Yönetmeliği uyarınca SKDM Otoritesi tarafından akredite edilmiş denetçiler tarafından doğrulanacaktır.
- SKDM için 2023-2025 geçiş dönemi olarak belirlenmiş bu dönemde AB sınırlarından giren 5 ürünün Kapsam 1 emisyonları[14] uygulamaya dahil edilmiştir. Bu ürünler elektrik, demir çelik, alüminyum, çimento ve gübredir.
- 2023-2025 geçiş döneminde beyan ediciler ithal ettikleri değeri 150 euro üzerindeki ürünlerin içerdiği Kapsam 1 emisyonlarını raporlayacak, 2026 itibarıyla da SKD ödemeleri başlayacaktır.
- Buna göre 2026'dan itibaren AB'ye bu beş ürünü ithal eden beyan sahipleri [*declarants*] ürünlerin içerdiği her bir ton CO_2e emisyon için bir adet SKDM Sertifikası (ETS altında bir ton CO_2e'ye karşılık gelen EU Allowance'ın (EUA) SKDM altındaki eşdeğeri) almak zorundadır.

14 Üretim sürecinde sera gazları üç grup altında izlenmektedir. Kapsam 1 tesislerin kendi bacalarından çıkan emisyonu; Kapsam 2 üretim sürecinde kullanılan elektrik, ısı gibi *girdilerin termik santrallerde ortaya çıkardığı emisyonları*; Kapsam 3 ise diğer girdi kaynaklı emisyonları ifade etmektedir.

- AB ETS ile uyumlu ya da bağlı karbon fiyatlama sistemlerine sahip İsviçre, Norveç, İzlanda ve Lihtenştayn SDKM yükümlülükleri dışında tutulmuştur.
- SKDM Sertifika fiyatı ihracatın gerçekleştiği haftadaki EUA fiyatları ortalaması olarak belirlenmiştir. Fiyatlar haftalık olarak SKDM Otoritesi tarafından duyurulacaktır.
- Ürünün ihraç edildiği ülkede karbon fiyatlama sistemi bulunması halinde, yerli ülkede ödenen tutarlar SKDM Sertifika fiyatından düşülecektir.
- 2035'e kadar ETS altında devam edeceği duyurulan ücretsiz kirletim hakkı tahsisatı uygulaması AB dışından yapılan ithalata da uygulanacak, bir başka ifadeyle AB dışı üreticiler de referans değeri üzerindeki emisyonlarından sorumlu tutulacaktır.
- SKDM Sertifikası satışından elde edilen gelirler ETS'deki uygulamanın aksine ülkelere iade edilmeyecek, AB bütçesine aktarılacaktır.

AB Komisyon taslağına getirilen eleştiriler ücretsiz kota tahsisatı, elde edilecek gelirin kim tarafından kullanılacağı, düzenlemenin DTÖ kurallarıyla uyumlu olmaması gibi noktalarda yoğunlaşmaktadır.[15]

15 AB Komisyonu'nun Temmuz 2021 tarihli SKDM taslağı üzerine eleştirel bir değerlendirme için bkz. Agnese Ruggerio, "A brief explanation of the Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM)", Carbon Market Watch, 16 Aralık, 2021, [Erişim Tarihi: 12 Ekim 2022]. https://carbonmarketwatch.org/2021/12/16/a-brief-explanation-of-the-cbam-proposal/#embedded-emissions https://carbonmarketwatch.org/2021/12/16/a-brief-explanation-of-the-cbam-proposal/#embedded-emissions; SKDM işleyişine ilişkin değerlendirmesi için bkz. Alexandra Dumitru; Barbara Kölbl ve Maartje Wijffelaars, "The Carbon Border Adjustment Mechanism explained", RaboResearch - Economic Research, 16 Temmuz 2021, [Erişim Tarihi: 12 Ekim 2022], https://economics.rabobank.com/publications/2021/july/cbam-carbon-border-adjustment-mechanism-eu-explained/https://economics.rabobank.com/publications/2021/july/cbam-carbon-border-adjustment-mechanism-eu-explained/#footnote1; https://www.reedsmith.com/en/perspectives/2021/12/five-key-things-about-the-eus-carbon-border-adjustment-mechanism

SKDM'nin Türkiye ekonomisine etkileri ve ürün bazında analizler için TUSİAD (2020),[16] Aşıcı (2021b)[17] ve Aşıcı (2022)[18] çalışmalarına bakılabilir.

Döngüsel Ekonomi Düzenlemeleri

İçinde yaşadığımız ekonomik sistem hammaddeleri işleyip üreten, tüketiciye sunan ve sonra çöp olarak gömen ya da yakan doğrusal bir sistemdir. Ne var ki, bugün yaşamaya başladığımız (nadir toprak elementleri vd.) malzeme kıtlıkları doğrusaldan döngüsel bir yapıya dönüşümü zorunlu kılıyor.

Döngüsel ekonomi, dar bir bakışla geridönüşüm olarak algılansa da AYM belgelerinde çok daha kapsamlı bir biçimde karşımıza çıkmaktadır.[19] SKDM'ye benzer biçimde çok yakın bir gelecekte AB pazarına ihraç edilecek ürünlerin yepyeni birtakım standartları karşılıyor olması beklenecektir.

SKDM'nin aksine, Eco-Design ve diğer çevresel düzenlemelerin tekstil, elektronik, beyaz eşya gibi ürün gruplarında uzun bir süredir devam ediyor olması nedeniyle Türkiyeli üreticilerin DE düzenlemelerine görece hazırlıklı olabileceği düşünülebilir. Ne var ki, DE düzenlemeleri ambalaj, plastik, kimyasallar gibi daha önce düzenlemeye tabi olmayan sektörlere genişleyecek, bu sektörlerde yepyeni ürün standartlarını şart koşabilecektir. Tekstil ve hazır giyim sektöründe bu dönüşüm halihazırda hissedilmektedir. Yabancı firmalara fason iş yapan tesisler asgari geridönüşümlü malzeme kullanma;

16 TUSİAD, Ekonomik Göstergeler Merceğinden Yeni İklim Rejimi Raporu, 2020, https://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/10633-ekonomik-gostergeler-mercegin-den-yeni-i-klim-rejimi-raporu.

17 Ahmet Atıl Aşıcı, "Türkiye Ekonomisinin Seragazı Kırılganlığı", (2021b), IPC-Mercator Policy Brief, Istanbul Turkey. https://ipc.sabanciuniv.edu/Content/Images/CKeditorImages/20210812-20083115.pdf

18 Ahmet Atıl Aşıcı, "Sınırda Karbon Düzenleme Mekanizması İşleyişi ve Riskli Ürün Analizi", *Yeşil_İz Teknik Not 1*, 2022. https://yesiliz.khas.edu.tr/arastirmalar/teknik-not-1-sinirda-karbon-duzenleme-mekanizmasi-isleyisi-ve-riskli-urun-analizi-15

19 https://ec.europa.eu/environment/strategy/circular-economy-action-plan_en

malzeme dayanıklılığı; atığı önleyici tam zamanlı üretim modeline geçme gibi ek şartlara tabi olmaya başlamıştır. AB pazarını kaybetme lüksü yoksa bu dönüşümlere bir an önce geçilmesinde fayda vardır.

Türkiye'de ikincil (geridönüştürülmüş) kaynak piyasasının hızlı bir şekilde derinleştirilmesi, yasal mevzuat yanında altyapı yatırımlarının da hızlı biçimde yapılması gerekmektedir. Burada yerel ve merkezî hükümetin oynayacağı önemli roller mevcuttur. Halihazırda SKD-Türkiye'nin başını çektiği, atık üreten tesisleryle bunları girdi olarak kullanacak tesisleri eşlemeyi sağlayan Materials Marketplace projesi[20] ve Uşak'ın süreç içerisinde önemli bir tekstil geridönüşüm merkezi haline gelmiş olması[21] dikkat çekicidir.

Türkiye AYM'ye Uyum Konusunda Ne Yapıyor?

AYM'ye karşılık Şubat 2020'de Ticaret Bakanlığı liderliğinde çeşitli bakanlıklardan oluşan bir çalışma grubu kurulmuş ve Temmuz 2021'de Avrupa Yeşil Mutabakatı Eylem Planı (AYMEP) yayımlanmıştır. Temiz ve döngüsel üretim, ulaştırma, enerji verimliliği, dekarbonizasyon vb. dokuz tema altında 81 eylem belirlenmiştir.[22] Akabinde Ekim 2021'de Türkiye Paris Anlaşması'nı parlamentoda onaylayıp 2053'ü karbon nötr tarihi olarak açıklamıştır. 2030 ve 2050 ufuklarına ilişkin emisyon taahhütlerinin güncellenmesi beklenmektedir. Şubat 2022'de Konya'da çeşitli paydaşların katılımıyla Türkiye İklim Yasası'nın temellerini oluşturmak amacıyla İklim Şûrası toplanmış ve çeşitli hedefler belirlenmiştir.

Bu olumlu gelişmelere karşın, karar alma süreçlerinin yürütülüş biçimi ve kimi temel eksiklikler dönüşüm niyetinin ciddiyetine ilişkin endişelere sebep olmaktadır. Henüz karbon nötr açıklaması

20 Türkiye Döngüsel Ekonomi Platformu, skd Türkiye (tarih yok), [Erişim Tarihi: 12 Ekim 2022], http://www.skdturkiye.org/turkiye-materials-marketplace

21 *Tekstil İşveren Dergisi*, Ekim-Kasım-Aralık 2021, Sayı: 452, [Erişim Tarihi: 12 Ekim 2022], http://www.tekstilisveren.org.tr/uploads/magazines/pdf-16424084392131682135.pdf

22 "Yeşil Mutabakat Eylem Planı 2021", Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, [Erişim Tarihi: 12 Ekim 2022], https://ticaret.gov.tr/data/60f1200013b876eb28421b23/MUTABAKAT%20YE%C5%9E%C4%B0L.pdf

yapılmadan yayımlanmış olsa da, AYMEP içinde fosilden çıkışa; bahsi geçen dönüşüm sürecinden olumsuz etkilenecek kesimlerin adil dönüşümüne dair herhangi bir eylemin olmayışı en temel eksikliklerdir. İklim Şûrası sırasında ilgili komisyonlarda alınan kimi kararların bir üst aşamada rapordan çıkarılması (örneğin fosilden çıkış tarihi), değiştirilmesi ve hiç tartışılmamış olanların (örneğin doğalgaz keşif, üretim çalışmalarının devam edeceği vb.) eklenmesi gibi durumlar karar alma sürecini olumsuz etkilemiştir.

Fosilden ne zaman çıkılacağını taahhüt etmeyen bir iklim yasasının ciddiyeti ve inandırıcılığı sorgulanacaktır. Öte yandan yapılan bilimsel çalışmalar Türkiye'nin enerji arz güvenliğini ve ekonomik büyümesini tehlikeye atmadan 2030-2035 arasında enerji üretiminde fosilden çıkabileceğini göstermektedir.[23]

Sonuç Yerine

Artan iklim felaketlerinin yarattığı ekonomik ve toplumsal sorunlar insanlardaki iklim farkındalığının artmasına ve siyasetten beklentilerinin değişmesine sebep olmuştur. AB, kendisi için oldukça maliyetli ve zorlu bir süreci öngören Avrupa Yeşil Mutabakatı'nı bir zorunluluk olarak ilan etmiştir. Bu zorunluluklar sadece AB ülkeleri için değil tüm ülkeler için geçerlidir. Nitekim ABD, Çin ve Japonya gibi büyük ekonomilerde de benzer yönelimler hız kazanmıştır. Üretim ve tüketim süreçlerinin doğa ve iklimle uyumlu hale gelmesi küresel bir norm haline gelirken Türkiye'nin bunun dışında kalması mümkün değildir.

Revize edilip eksiklikleri giderilmiş bir eylem planı, inandırıcılığı sağlanmış bir iklim yasasıyla 2053 karbon nötr hedefine odaklanmak Türkiye'nin çıkarınadır.

23 Bkz. "Karbon Nötr Türkiye Yolunda İlk Adım: Kömürden Çıkış 2030", SEFİA, (tarih yok), [Erişim Tarihi: 12 Ekim 2022], https://sefia.org/arastirmalar/karbon-notr-turkiye-yolunda-ilk-adim-komurden-cikis-2030/ ve "Türkiye'nin Karbonsuzlaşma Yol Haritası: 2050'de Net Sıfır Yönetici Özeti", Ümit Şahin (yay. haz.), İstanbul Politikalar Merkezi, https://ipc.sabanciuniv.edu/Content/Images/CKeditorImages/ 20211103-19115588.pdf

Bütünlüğü ve yürütücüsü açık bir biçimde belirlenmiş Türkiye Yeşil Mutabakatı Türkiye'nin ekonomik, toplumsal ve çevresel ihtiyaçlarına eşanlı cevap verebilecek tek alternatiftir. Bu dönüşüme daha erken başlamış AB deneyimi çok değerlidir. Son yıllarda AB ile sönümlenmiş siyasi görüşmeleri canlandırmak için AYM'ye uyum yolunda yeşil dönüşüm iyi bir başlangıç noktası olabilir.[24]

Yeşil dönüşümde yapılacak ilk iş zaten 2015 yılından beri belli bir düzeyde hazırlığı yapılmış Türkiye Emisyon Ticaret Sistemi'nin hayata geçirilmesidir. AB, ETS ile imalat sanayinde büyümeden feragat etmeden emisyonları azaltmayı bu sistemle başarmıştır. Bu noktada önemli bir soru imalat sanayisinden toplanan karbon gelirlerinin ne yapılacağıdır. ETS deneyimi Türkiye açısından da önemli dersler barındırmaktadır. AB içi tesislerden toplanan paralar alındıkları ülkelere en azından yüzde 50'si yeşil dönüşüme harcanması koşuluyla iade edilmektedir. Ancak üye ülkelerin bu kaynakların ortalama yüzde 70'ini bu işe harcadıkları görülmüştür. Bu da uygulamanın gerekli motivasyonları barındırdığına işaret etmektedir. Türkiye Emisyon Ticaret Sistemi'nde de benzer bir uygulamaya gidilebilir ve tüm paydaşların katılımıyla belirlenecek bir oranda tesislere yeşil dönüşüm şartlı iade yapılabilir.

2030-2035 döneminde Türkiye'nin fosilden çıkacağını beyan etmesi ekonomik aktörler için güçlü bir sinyal olacaktır. Fosil enerjiye bağımlılığın devam etmesi, savaş ya da pandemi kaynaklı risklerin daha güçlü hissedilmesine sebep olmaktadır.

Son olarak, Türkiye imalat sanayisinin omurgasını oluşturan KOBİ'lerin yeşil dönüşümünü hızlandıracak düzenlemeler acilen yapılmalıdır. Yeşil dönüşüm maliyetli bir iştir ve bu iş için yeşil iklim fonlarına erişebilmek önemli hazırlıkları gerektirmektedir. Birçok KOBİ'nin uluslararası geçerliliği olması gereken raporlama, doğrulama vd. faaliyetleri için yeterli finansal ve beşerî kapasitesi bulun-

24 Sevil Acar ve Ahmet Atıl Aşıcı, "Channels of Cooperation Between the EU and Turkey On Green Transformation", Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, 2022, 21(1), https://lagodinsky.de/wp-content/uploads/2022/02/2021-12-TowardsAGreenDealInTurkey.pdf

mamaktadır. Yeşil fonlara erişim önündeki bu engeller ülke düzeyinde ele alınmalıdır.

AYM Türkiye ekonomisi için bir risktir[25] fakat ekonomi için aranan yeni hikâye için önemli bir motivasyon kaynağı olabilir. 1995 tarihli AB-Türkiye Gümrük Birliği Anlaşması da kısa vadede kimi sektörleri olumsuz etkilemiş olsa da, süreç içerisinde AB'yle artan ticaret Türkiye ihraç ürünlerinin teknoloji düzeyini düşükten orta seviyeye çıkarmayı başarmıştı. Bugün bu zorlayıcı faktör AYM olarak karşımızda duruyor. Dünyada temiz teknolojiler, temiz yakıtlar ve eko-inovasyon hızlanırken Türkiye'nin de bu yönelime uyum sağlaması uzun vadede en gerçekçi ve ideal bir seçenektir.

25 SKDM ve DE düzenlemeleri Türkiye'nin AB'ye ihracatını olumsuz etkileyebilir, istihdam ve gelir kayıplarına yol açabilir. Bu anlamda AYM Türkiye ekonomisi için bir risktir.

KÜÇÜLME NE ANLAMA GELİYOR? NETLEŞTİRİLMESİ GEREKEN BİRKAÇ NOKTA

Jason Hickel

Giriş

İnsan uygarlığı şu anda birkaç kritik gezegensel sınırın üzerine çıkıyor ve aralarında iklim değişikliği, okyanus asitleşmesi, ormansızlaşma ve biyosistem çöküşünün de bulunduğu çok boyutlu bir ekolojik yıkım krizi yaşıyor.[1] Antroposeni konu alan yaygın anlatı aksini iddia etse de, bu krizin müsebbibi birebir insanlar değil, orantısız bir şekilde zengin insanlardan oluşan küçük bir azınlığın lehine işleyen, sürekli yayılma ilkesi üstüne kurulu belli bir ekonomik sistem.[2]

Ekonomik büyüme ve ekolojik yıkım arasındaki ilişkiyi artık ampirik kayıtlar üzerinden de net bir şekilde göstermek mümkün. Ana akım iktisat alanına hâkim olan iddia, sürekli büyüme hedefini

1 Timothy M. Lenton, Johan Rockström, Owen Gaffney, Stefan Rahmstorf, Katherine Richardson, Will Steffen ve Hans Joachim Schellnuber, "Climate tipping points too risky to bet against", *Nature*, 2020, 575 (7784), s. 592-595. https://doi.org/10.1038/d41586-019-03595-0

2 Jason W. Moore, *Capitalism in the Web of Life*, Verso, Londra, 2015.

gözetmemiz,[3] dolayısıyla GSYH'yi ekolojik etkilerinden ayrıştırmamız ve büyümeyi "yeşil" hale getirmemiz gerektiğini salık veriyor. Ne yazık ki yeşil büyümeye dair umutlar sağlam bir temele oturmuyor. GSYH'nin (malzeme ayak izi olarak ölçülebilen) kaynak kullanımından uzun vadede mutlak olarak ayrıştırılabileceğine dair herhangi bir tarihsel kanıt yok, günümüze kadar uzanan modeller de bunun en iyimser koşullarda dahi ulaşılamayacak bir hedef olduğunu gösteriyor.[4] Fosil yakıtların yerine yenilenebilir enerji konularak GSYH'nin karbon salımından ayrıştırılması sağlanabilir, fakat ekonominin her zamanki ölçekte büyümeye devam edeceği bir senaryoda bunu 1,5 ila 2 derece arasındaki karbon bütçesi hesabına uydurmaya yetecek hızda yapmak mümkün değil. Daha fazla büyüme, daha fazla enerji talebi anlamına geliyor, daha fazla enerji talebi de elimizde kalan kısa zaman içerisinde bu talebin yenilenebilir kaynaklarla giderilebilme ihtimalini zayıflatıyor.[5]

Biliminsanları ve ekolojik iktisat uzmanları bu kanıtlar ışığında "büyüme sonrası" ve "küçülme" stratejilerine geçilmesi yönünde çağrılarda bulunmaya başladı. IPCC'nin [Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli] 2018 özel raporu, spekülatif negatif salım teknolojileri bir kenara bırakılırsa, güvenli karbon bütçesi aralığında kalabilmenin uygulanabilir tek yolunu yüksek gelirli ulusların malzeme

3 Bkz. Jason Hickel, "The Nobel Prize for Climate Catastrophe", *Foreign Policy*, 6 Aralık 2018a.

4 Jason J. Hickel ve Glorgos Kallis, "Is Green Growth Possible?", *New Political Economy*, 2020, 25 (4), s. 469-486 (https://doi.org/10.1080/13563467.2019.1598964); T. Vadén, V. Lähde, A. Majava, P. Järvensivu, T. Toivanen ve J.T. Eronen, "Raising the bar: On the type, size and timeline of a 'successful' decoupling", *Environmental Politics*, 2020, s. 1-15 (https://doi.org/10.1080/09644016.2020.1783951); T. Vadén, V. Lähde, A. Majava, P. Järvensivu, T. Toivanen, E. Hakala ve J.T. Eronen, "Decoupling for ecological sustainability: A categorization and review of research literature", *Environmental Science and Policy*, 2020, 112, s. 236-244 (https://doi.org/10.1016/j.envsci.2020.06.016).

5 Hickel ve Kallis, agy., 2020; A.E. Raftery, A. Zimmer, D.M.W. Frierson, R. Startz ve P. Liu, "Less than 2 °C warming by 2100 unlikely", *Nature Climate Change*, 2017, 7 (9), s. 637-641 (https://doi.org/10.1038/nclimate3352); Enno Schröder ve Servaas Storm, "Economic growth and carbon emissions: The road to 'hothouse earth' is paved with good intentions", *International Journal of Political Economy*, 2020, 49 (2), s. 153-173 (https://doi.org/10.1080/08911916.2020.1778866).

üretimini ve tüketimini azaltması olarak gösteriyor.[6] Malzeme kullanımını azaltmak enerji talebini azaltıyor, bu da yenilenebilir kaynaklara hızlı geçiş yapılabilmesini kolaylaştırıyor. Bu yaklaşım ekolojik açıdan da tutarlı: Malzeme kullanımını azaltarak hem iklim değişikliğine karşı harekete geçmiş hem de başka gezegensel sınırlar üzerindeki baskıyı azaltmış oluyoruz.

Buna "küçülme" deniyor. Küçülme, enerji ve kaynak kullanımının planlı bir şekilde azaltılması ve bunun ekonomi ve canlılar dünyası arasındaki dengeyi düzeltecek, böylelikle eşitsizliği azaltıp insan refahını artıracak bir şekilde yapılması demektir.[7] Küçülmenin GSYH'yi azaltmakla *değil*, malzeme ve kaynak kullanımını azaltmakla ilgili bir şey olduğunun altını çizmekte fayda var. Ekolojik perspektiften bakıldığında önemli olan nokta bu. Tabii ki üretim hacmi azalınca GSYH'nin artış hızında muhtemelen bir düşme yaşanacağını ve böyle bir sonucu güvenli ve adil bir şekilde yönetmeye şimdiden hazırlanmamız gerektiğini de kabul etmek gerek. Küçülme hareketinin hedefi de zaten bu.

Küçülme kuramı akademik çevreler ve toplumsal hareketler alanında giderek daha fazla dikkat çekse de bu fikre aşina olmayan insanların aklında çeşitli sorular oluşabiliyor. Burada konuya ilişkin dil ve terminolojiye, ekonomik resesyona, uluslararası siyasi ekonomiye ve Kuzey-Güney bölünmesine dair soruları ele alacağım.

Küçülmenin Dili

Küçülmeye karşı oluşturulan itirazların epeycesi doğrudan terimin kendisiyle ilgili. Küçülmenin, esasında büyümenin zıddı ol-

6 A. Grubler, C. Wilson, N. Bento, B. Boza-Kiss, V. Krey, D.L. McCollum, N.D. Rao, K. Riahi, J. Rogelj, S. De Stercke, J. Cullen, S. Frank, O. Fricko, F. Guo, *M. Gidden*, P. Havlík, D. Huppmann, G. Kiesewetter, P. Rafaj, ... ve H. Valin, "A low energy demand scenario for meeting the 1.5C target and sustainable development goals without negative emissions technologies", *Nature Energy*, 2018, 3 (6), s. 515-527 (https://doi.org/10.1038/s41560-018-0172-6); IPCC, *Global warming of 1.5°c – summary for policymakers*, 2018.

7 Glorgos Kallis, *Degrowth*, Agenda Publishing, New Castle, 2018; Serge Latouche, *Farewell to growth*, Polity, Cambridge, 2009.

madığını, bu durumun da kafa karışıklığı yarattığını düşünen çok sayıda insan var. İnsanlar "büyüme" derken GSYH büyümesini kastettiği için küçülme hareketinin GSYH'yi azaltmayı hedefleyeceği gibi bir çıkarım pekâlâ yapılabilir. Dolayısıyla küçülme taraftarları sürekli olarak bu mücadelenin GSYH'nin değil, malzeme ve enerji kullanımının azaltılmasıyla ilgili bir şey olduğu hususunu netleştirmek zorunda kalıyor. Bunun lüzumsuz sorunlara yol açtığı düşünülebilir.

Oysa aslında buradaki problemin kaynağında küçülme değil *büyüme* sözcüğü var. Gerçekte insanlar soyut bir sayı (GSYH) artsın diye değil, daha çok şey tüketebilmek veya yapabilmek için büyümeyi hedefler, bu da daha fazla malzeme ve enerji kullanımını gerektirir. Dolayısıyla iktisatçılar ve siyasetçiler büyümeden bahsederken, bunu açıktan belirtmeseler de *aslında* malzeme ve enerji (ve spesifik olarak *metalaştırılmış* malzeme ve enerji) artışından bahseder. GSYH takıntısı bu hakikati gizlemeye yarayan bir fetiş. Bu şekilde bakılınca durum aslında öyle olmamasına rağmen büyüme maddi temeli olmayan bir şeymiş gibi görünüyor. Oysa GSYH artışı beraberinde bir malzeme artışını getirmeseydi, insanlar böyle bir artışı hedeflemezdi (askerî harcamaları artıramadıktan, daha büyük evler ya da daha hızlı arabalar satın alamadıktan, ücret karşılığında işlerinizi başkasına yaptıramadıktan sonra gelirinizin artmasının ne anlamı olabilir?). Bu anlamda, malzeme ve enerji kullanımının (ve metalaştırma şablonlarının) azaltılmasına odaklanan bir fikir olan küçülme, aslında büyümenin makul bir zıddıdır ve büyümenin gerçekte neyle ilgili olduğunu gösterir.

Bu durumda "biz enerji ve malzeme kullanımını azaltmak istiyoruz" demek yerine küçülme terimini kullanıp kafa karıştırmanın gerekli olup olmadığı sorgulanabilir. Bu tercihin birkaç nedeni var. Birincisi, pek çok iktisatçı enerji ve malzeme kullanımının azaltılmasının önemli bir mesele olduğuna katılacaktır, ama bunun ekonomik büyümeyi devam ettirerek de gerçekleştirilebileceğini varsayacaklardır (hatta daha fazla büyümenin nihayetinde malzeme ve enerji kullanımında azalma yaratacağına inanıyor dahi olabilirler). Küçülme pozisyonunu bu standart "yeşil büyüme" varsayımından ayrıştı-

rabilmek için bir yönteme ihtiyacımız var. Yeşil büyümenin başarılı olmasına ihtimal vermeyen ampirik kanıtları kabul ediyorsak malzeme ve enerji kullanımını azaltmanın doğrudan GSYH üzerinde etkisinin olacağını da kabul etmemiz icap eder, dolayısıyla ekonomiyi bu sonuçla güvenli ve adil bir şekilde başa çıkabilecek şekilde yeniden yapılandırmaya odaklanmamız gerekir. Bu nedenle "küçülme", asıl meselenin ne olduğunu netleştirmeye ve gerekliliklere odaklanmaya yarayan basit ve kullanışlı bir terim.

Küçülme savunucuları genelde *küçülme* teriminin "şoke edici" özelliği nedeniyle kullanışlı olduğunu öne sürer. Sayıları giderek artan pek çok insana göre sürekli büyümenin bir sorun olduğu aşikâr; bu insanlar küçülmenin ekolojik kriz karşısında verilebilecek doğru bir tepki olduğuna zaten sezgisel olarak inandıkları için kolayca küçülme yanlısı olabilirler. Başka insanlar küçülme sözcüğüne başlangıçta olumsuz bir tepki veriyor, fakat bu durumlarda da küçülme ifadesi insanların ekonominin nasıl çalışması gerektiğine dair varsayımlarını zora soktuğu, sekteye uğrattığı ve normalde doğal ve iyi bir şey olduğu sorgusuz sualsiz kabul edilen bir şeyin sorgulanmasına vesile olduğu için kullanışlı bir araç haline geliyor. Pek çok durumda, ilk başta verilen olumsuz tepkiler önce derinlemesine düşünmeyi (Yüksek gelirli ülkelerin daha fazla büyümeye gerçekten ihtiyacı var mı?), ardından merakı (Daha az malzeme ve enerji tüketerek, hatta belki üretimi bile azaltarak daha iyi yaşayabilir miyiz?), ardından araştırıp soruşturmayı (Bu konuyla ilgili ampirik kanıtlar neler?) ve bunların sonucunda da fikir değişimini beraberinde getiriyor. Provokatif bir terim kullanılması bu türden bir entelektüel dönüşümü engellemiyor, aksine mümkün kılıyor. Provokasyondan kaçınmaya çalışmak veya büyüme konusunda agnostik bir tutum takınmak, sırf nazik bir diyalog yürütülsün ve fikir ayrılığı yaşanmasın diye problematik varsayımları teşhis ve tahlil etme imkânını kaybetmek anlamına gelir. Bu şekilde hareket edilerek bilginin ilerlemesi sağlanamaz, hele ki bu kadar riskli bir dönemde.

Kimileri ise küçülme ifadesini, içinde bir "olumsuzluk" barındırdığı için kullanmaktan çekiniyor. Halbuki bu ifadenin olumsuzluğu, ancak daha fazla büyümenin iyi ve arzulanır bir şey olduğunu

kabul edersek mümkün. Bu varsayıma karşı çıkacak ve tam tersini (daha fazla büyüme gereksizdir, zararlıdır ve yavaşlamamız gerekiyor) savunacaksak küçülme olumlu bir terimdir. Sömürgecilik [*colonization*] ve sömürgesizleştirme [*decolonization*] sözcüklerini ele alalım. Sömürgecilik faaliyetleri yürüten insanların iyi bir şey yaptıklarını düşündüklerini biliyoruz. Onların bakış açısından (ki Avrupa'da son 500 yıldaki hâkim bakış açısı buydu) sömürgesizleştirme olumsuz bir şey olarak görünecektir. Fakat buradaki mesele zaten tam olarak hâkim bakış açısına meydan okumak, çünkü hâkim bakış açısı yanlış. Hatta bugün bu duruşun, yani sömürgecilik karşıtı duruşun doğru ve kıymetli olduğunda uzlaşabiliyoruz. Sömürgeleştirmeye karşı çıkıyoruz ve dünyanın onsuz daha iyi bir yer olacağına inanıyoruz. Bu olumsuz değil, olumlu bir vizyon, etrafında kenetlenmeye layık bir vizyon. Benzer bir şekilde, sömürgesiz bir dünya talep ettiğimiz gibi, büyümesiz bir ekonomi de talep edebiliriz ve etmeliyiz.

Bu gözlemi bir adım ileri götürmek de mümkün. "Büyüme" sözcüğünün bir nevi propaganda terimi haline geldiğini görmek gerekiyor. Gerçekte yaşanan şey, seçkinlerin birikiminin artması, müştereklerin metalaştırılması, insan emeğinin ve doğal kaynakların temellükü. Bu sürecin de sıklıkla sömürgeci bir karakter taşıdığını biliyoruz. İnsan toplulukları ve ekoloji açısından genel anlamda yıkıcı nitelik taşıyan bu süreç, büyüme adı altında cilalanıp parlatılıyor. Büyüme kulağa doğal ve olumlu bir şey gibi geliyor. (Büyümeye kim, ne diye karşı çıksın ki?) Dolayısıyla insanlar –belki başka şekilde karşılarına çıksa katılmayacakları– bu fikre ve bunun daha da artmasını sağlayacak politikalara kolayca ikna edilebiliyor. Büyüme kapitalizmin –Gramsci'deki anlamıyla– ideolojisidir. Kapitalizmin kültürel hegemonyasının temel ilkesidir. Küçülme sözcüğünün gücü ve etkisi de bu hileyi teşhis edebilme kabiliyetinden ve buna karşı çıkışından geliyor. Küçülme, büyümenin altında yatan süreçlerin, birikim, metalaştırma ve sömürgeleştirme rejiminin tersine çevrilmesini talep eder.

Küçülme ve Resesyon

Küçülmeyle ilgili olarak sıklıkla dile getirilen meselelerden biri de resesyon. Hatta Covid-19 resesyonu yaşandığında küçülmeye saldırmak isteyen bazı çevreler bunu bir örnek olarak kullanıp, küçülmenin bu türden felaketlere yol açacağını öne sürmekte geç kalmadı. Tabii ki bu samimi bir argüman değil, daha ziyade kasıtlı bir yanıltma çabası, zira küçülme literatürünü yüzeysel olarak incelemiş *biri* bile böyle bir hataya düşemez. Küçülme aslında resesyonun her anlamda tam tersidir. Bu iki olgu için farklı isimler kullanılıyor, çünkü bunlar farklı şeyler. İkisi arasındaki altını çizmeye değer altı farkı şöyle sıralayabiliriz:

1) Küçülme, ekoloji üzerindeki baskıyı, eşitsizliği azaltmayı ve refahı artırmayı hedefleyen planlı ve tutarlı bir politikadır. Resesyonlar planlı değildir ve bu maddelerin hiçbirini hedeflemez. Resesyonlar (zaman zaman yan etki olarak bu yönde sonuç verseler de) ekoloji üzerindeki baskının azaltılmasını hedeflemediği gibi, eşitsizliği azaltmak veya refahı artırmak gibi bir amaca da sahip değildir. Bunun tam tersi yönde işlerler.

2) Küçülme, ekonomik faaliyetlerin azaltılması konusunda seçici bir yaklaşıma sahiptir. Ekolojik tahribat yaratan ve toplumsal gerekliliği düşük olan üretimin (örneğin SUV araç, silah, kırmızı et, şahsi taşıma araçları, reklamcılık ve planlı eskitme alanlarındaki üretimin) azaltılıp sağlık, eğitim, bakım hizmetlerinin ve şenlikli bir yaşama hizmet *edecek sektörlerin* genişletilmesini hedefler. Resesyonlar ise tam aksine, böyle akılcı bir ayrım yapmaz. Hatta çoğunlukla toplumsal açıdan önemli sektörleri yok edip toplumsal açıdan daha gereksiz sektörleri güçlendirir. Örneğin, şu anda yaşadığımız Covid krizinde okullar, eğlenme ve dinlenme tesisleri, toplu ulaşım sistemi olumsuz etkilenirken Amazon şirketi büyümeye, hisseleri değer kazanmaya devam ediyor.

3) Küçülme, işsizliği engellemek, hatta istihdam koşullarını *iyileştirmek* üzere politikalar üretir. Örneğin çalışma haftasını

kısaltmayı, asgari kazanç getirecek bir iş garantisi sunmayı, küçülecek sektörlerde çalışan insanları başka alanlara kaydırabilmek için gerekli eğitim programlarını uygulamayı tavsiye eder. Küçülme, toplam ekonomik faaliyetlerin azaltılmasına rağmen insanların yaşam kalitesini koruyup artırmayı hedefler. Resesyonlar ise hep kitlesel işsizlikle sonuçlanır, insanların yaşam kalitesinin günden güne gerilemesine neden olur.

4) Küçülme eşitsizliği azaltmayı, kademeli vergi politikaları ve asgari ücret düzenlemeleri gibi yöntemlerle ulusal ve küresel geliri daha adil paylaştırmayı hedefler. Resesyonlar ise, tam aksine, eşitsizliği derinleştirme eğilimindedir. Yine Covid krizinden örnek verebiliriz. Bu süreçte de parasal gevşeme politikaları, şirket kurtarma paketleri gibi uygulamalar sayesinde zenginler daha da zenginleşip milyarderler yeni yeni milyarlar kazanırken, geri kalan neredeyse herkes kaybetti. İnsanlığın en yoksul yüzde 50'si günde 4,4 milyar dolar kayba uğradı.[8]

5) Küçülme insanların verimli hayatlar sürebilmek için ihtiyaç duyduğu temel nitelikteki varlıkları birer meta olmaktan çıkarmak amacıyla sağlık, eğitim, ulaşım ve barınma gibi evrensel kamu varlık ve hizmetlerini artırmayı hedefler. Resesyonlar ise genellikle kamu harcamalarının azaltılmasını gerektiren kemer sıkma politikalarını beraberinde getirir.

6) Küçülme yenilenebilir enerjiye hızlı bir geçişe, toprağın ve biyoçeşitliliğin geri kazanılmasına, ekolojik tahribatın tersine çevrilmesine yönelik bir planın parçasıdır. Oysa resesyonlar esnasında devletler genellikle böyle hedefleri bir kenara atarak ekoloji açısından ne gibi zararları olursa olsun büyümeyi artırabilecek her türlü yöntemi devreye sokmaya odaklanırlar.

8 Andy Sumner, Eduardo Ortiz-Juarez ve Cristopher Hoy, *Precarity and the pandemic: COVID-19 and poverty incidence, intensity, and severity in developing countries*, WIDER Working Paper, 2020/77.

Resesyon ve küçülme iki ayrı sözcükle ifade ediliyor, çünkü bunlar farklı şeyler. Resesyonlar, büyümeye bağımlı ekonomiler artık büyüyemediğinde gerçekleşen, insanların hayatını mahveden ve adaletsizlikleri derinleştiren felaketlerdir. Küçülmenin ise tamamen başka bir ekonomi talebi vardır: birincisi, büyümeyi gerektirmeyen; ikincisi, malzeme ve enerji kullanımı azalırken dahi *adaleti ve refahı* tesis edebilen bir ekonomi.

Küçülme ve Küresel Güney

Küçülme yanlılarının, küçülmenin dünyanın her yerinde, bütün ülkelerde aynı şekilde uygulanmasını savunduğunu söyleyerek endişeye kapılanlar da var. Böyle bir tutum problemli olacaktır, çünkü açıkça görülüyor ki pek çok yoksul ülke, vatandaşlarının insani ihtiyaçlarını karşılayabilmek için kaynak ve enerji kullanımını artırmaya muhtaç. Esasında küçülme yanlıları, büyümeye bir son vermesi gereken ülkelerin yüksek gelirli ülkeler (daha spesifik olacaksak, gezegensel sınırdan paylarına düşen miktarı büyük oranda aşan ülkeler, bkz. Hickel, 2019) olduğu konusunda mutabık. Tekrar edecek olursak: Küçülme, kaynak ve enerjiyi belli bir sınırın üstünde tüketmeyen ekonomiler açısından uygulanabilir değildir çünkü kaynak ve enerji kullanımındaki sınır aşımını hedef alır.

Böylelikle küçülme politikasının önemli bir mantıksal sonucuna ulaşıyoruz. Ekolojik tahribatın çok büyük bir kısmı, Küresel Kuzey ülkelerinin aşırı tüketimi sebebiyle gerçekleşmesine rağmen bunun sonuçları orantısız bir şekilde Güney'i vuruyor. Bunu hem salımlar örneğinde hem de kaynak çıkarma faaliyetleri bağlamında görebiliyoruz. (1) Kuzey, güvenli gezegensel sınırı aşan küresel CO_2 salımının yüzde 92'sinden sorumlu,[9] fakat iklim değişikliği kaynaklı zararın büyük kısmını Güney sırtlanmak zorunda kalıyor (hem parasal maliyet hem de yaşam kaybı açısından). (2) Yüksek gelirli ülke-

9 Jason Hickel, "Quantifying national responsibility for climate breakdown: An equality-based attribution approach to carbon dioxide emissions in excess of planetary boundaries", *Lancet Planetary Health*, 2020a.

lerin işleyişinin merkezinde dünyanın geri kalanının kaynaklarının büyük çaplı *net* temellükü var (toplam tüketimlerinin yüzde 50'sini bu kalem oluşturuyor). Başka bir deyişle, Kuzey'deki kaynak tüketimi, sonuçları büyük oranda Güney'de görülen bir ekolojik etkiye yol açıyor.[10]

Dolayısıyla hem salımlar hem de kaynak kullanımı açısından, Kuzey'deki aşırı tüketim Güney'in atmosferik müştereklerden payına düşenin temellükü ve Güney ekosistemlerinin yağma edilmesi gibi sömürgecilik şablonları üzerine oturuyor. Bu açıdan bakıldığında Kuzey'deki küçülme, Güney'deki sömürgeciliğin engellenmesi, yani Güney'de yaşayan insan topluluklarının atmosferik sömürgeciliğin ve malzeme sömürüsünün baskısından kurtarılması anlamına geliyor.

Bu konuda da, Kuzey'de yaşanacak bir küçülmenin Güney ekonomileri üzerinde olumsuz etkileri olacağını düşünerek şüpheye düşenler olabiliyor. Sonuçta Küresel Güney'deki ülkelerin çoğu Kuzey'e hammadde ve hafif imalat ihracı yaparak ayakta duruyor. Kuzey'in talebinde azalma olursa bu ekonomiler nasıl işleyecek? Bu ilk bakışta makul bir soru gibi görünse de aslında problemli bir mantığın üstüne oturuyor. Bu soruyu sorarak Kuzey'deki aşırı tüketimin, Güney'e orantısız bir şekilde zarar vererek ekolojik tahribata yol açsa bile sürmesi gerektiğini, çünkü bunun Güney'in kalkınması için gerekli ve *son tahlilde Güney'in lehine* bir durum olduğunu savunmuş oluyoruz. Bu da, sömürgecilik döneminde sık sık başvurulan, sömürgecinin kaynak ve emek sömürüsünün son tahlilde sömürülen lehine bir uygulama olduğu yönündeki iddianın bir yankısı aslında. Örneğin Nicholas Kristof, *The New York Times* için yazdığı "Yaşasın Terhaneler"[11] başlıklı köşeyazısında terhanelerin insanları yoksulluktan

10 Christian Dorninger, Alf Hornborg, David J. Abson, Henrik von Wehrden, Anke Schaffartzik, Stefan Giljum, John-Oliver Engler, Rorebrt L. Feller, Klaus Hubacek ve Hanspeter Wieland, "Global patterns of ecologically unequal exchange: Implications for sustainability in the 21st century" *Ecological Economics*, 2020.

11 "Three cheers for sweatshops". "Terhane" sözcüğü, İngilizcede çok düşük ücret karşılığında ve kötü şartlar altında küresel firmalar için üretim yapılan işletmeleri tanımlamayan *sweatshop* yerine kullanıldı. (Ç.N.)

kurtarmak için en iyi yol olduğunu, bu işletmelerden daha fazlasının gerekli olduğunu ileri sürüyor, yoksulları önemseyen insanların bu tür işletmeleri boykot etmek yerine buralarda üretilen malları daha fazla tüketmesi gerektiğini söylüyordu.

Bu argümandaki safsataya işaret etmek bile gereksiz. Tabii ki yoksulluğu azaltmanın en iyi yolu daha fazla sömürü değil, daha fazla ekonomik adalettir. Güney, küresel ekonomi için verdiği emek ve kaynaklar karşılığında adil bir ücret almalıdır. Amerika'da, bir şirketin Amerikalı işçilere günde iki dolar ödemesinin bu ülkedeki yoksulluğu azaltmak için iyi bir şey olduğunu hiç kimse savunamaz, çünkü birileri çıkıp yoksulluğu azaltmanın yolunun asgari ücret uygulaması olduğunda ısrar eder. Fakat nedense bu mantık Güney'deki işçiler söz konusu olunca uygulanmıyor. Bunun sebebi muhtemelen böyle bir uygulamanın Güney'in emeğine ve kaynaklarına bağımlı Kuzeyli firma ve ülkelerin artı değer birikiminde azalmaya yol açacak olması. Başka bir deyişle, Güney'de adalet (emek ve kaynak karşılığında adil ücret ödenmesi) Kuzey'in küçülmesini mecbur kılar. Bizim bu sonucu sahiplenmemiz gerekiyor. Kuzey'de büyüme hedefini terk etmek, Kuzeyli devlet ve şirketlerin Güney'de emek ve kaynak maliyetini azaltmak için uyguladığı kesintisiz baskıyı azaltacağı için faydalı bir gelişme olacaktır.

Bu da bizi konuyla ilgili başka bir meseleye getiriyor. Kuzey'deki küçülme, Güney ekonomilerinin kendilerine biçilen ucuz işgücü ve hammadde ihracatçısı rolünden uzaklaşıp kalkınma reformlarına (bağımsızlık, kendine yeterlilik ve insan refahı temelinde ekonomiler inşa edebilmeye) odaklanması için alan açacaktır. Sömürgecilik dönemini takip eden yıllarda, 1960'larda ve 1970'lerde, Güney'deki ülkelerin çoğunun benimsediği yaklaşım buydu, fakat 1980'lerden itibaren uygulanan neoliberal yapısal uyum politikalarıyla birlikte bu süreç kesintiye uğradı.[12] Yapısal uyum politikalarının amacı, Kuzey'in birikim rejimlerine yeni cepheler açabilmek için Güney'deki kalkınmacı reform girişimlerini boşa çıkarmaktı. Küçülme odaklı

12 Jason Hickel, *The divide: A brief guide to global inequality and its solutions*, Penguin Random House, Londra, 2018b.

bir senaryoda bu yöndeki baskı ortadan kaldırılarak Güney devletlerinin daha insan merkezli bir ekonomi yaklaşımı benimsemesi için gereken alan açılacaktır.[13] Burada da açıkça görülüyor ki, Kuzey'deki küçülme Güney'de sömürgecilik karşıtı bir süreç anlamına gelecektir.

Tabii ki Küresel Güney'in sömürgecilik karşıtı sürecin tamamlanması için beklemesine gerek yok, hatta beklememeli. Bunu Samir Amin'in "huruç" (yani ulusal kalkınma politikalarını Kuzey sermayesinin buyruklarına teslim etmeyi reddetmek) kavramı çerçevesinde söylüyorum. Örneğin Küresel Güney devletleri bir araya gelerek emek ve kaynak için talep edecekleri ücreti artırabilir, ticaret ve finans alanlarında daha adil koşulların sağlanması ve küresel idari organlarda daha demokratik temsil mekanizmaları talep etmek için harekete geçebilir (tıpkı 1970'lerde Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen konusunda yaptıkları gibi). Bugün bu fikirler kalkınma sonrası söylem içerisinde temsil ediliyor. Kalkınma sonrası fikriyat, neoliberal küreselleşmenin ilkelerini reddettiği gibi (sömürgeciler ve uluslararası finans kuruluşları tarafından dayatılan) sırf GSYH artsın diye GSYH artışının hedeflenmesi gerektiğine dair görüşü de reddediyor ve insan refahına odaklanmayı seçiyor.[14]

Her şekilde, Güney'de sömürgeciliğin bu gibi bir biçimde sona ermesi muhtemelen Kuzey'de bir küçülme yaşanmasına neden olacaktır. Şu anda yüksek gelirli ülkeler, bu yüksek gelir ve tüketim seviyesini Güney'den net toprak, emek, kaynak ve enerji temellükü yoluyla, eşitsiz bir mübadele sistemiyle sağlıyor; yani emek ve kaynak

13 Jason Hickel, *Less is more: How degrowth will save the world*, Penguin Random House, Londra, 2020b [Türkçesi için bkz. *Çoğu Zarar, Azı Karar*, çev. Deniz Keskin, Metis, İstanbul, 2021]; Padini Nirmal ve Dianne Rocheleau, "Decolonizing degrowth in the post-development convergence: Questions, experiences, and proposals from two indigenous territories", *Environment and Planning E: Nature and Space*, 2019, 2 (3), s. 465-492 (https://doi.org/10.1177/2514848618819478).

14 Arturo Escobar, "Degrowth, postdevelopment, and transitions: A preliminary conversation, Sustainability", *Science*, 2015, 10 (3), s. 451-462 (https://doi.org/10.1007/s11625-015-0297-5); Ashish Kothari, Ariel Salleh, Arturo Escobar, Federico Demaria ve Alberto Acosta (yay. haz.), *Pluriverse: A post-development dictionary*, Tulika Books and Authorsupfront, Yeni Delhi, 2019.

ücretlerini küresel ortalamanın altında tutmak için baskı yapıyorlar.[15] Bu da (çoğu örnekte) doğrudan işgale başvurulmasa da sömürgeci ilişki biçiminin temel ilkelerinin sürdürüldüğü anlamına geliyor. Bu sömürü ilişkisine bir son verilmesi ya bu net temellük sürecinin bitirilmesi ya da eşitsiz mübadeleye bir son verilmesi anlamına gelecektir. İki durumda da ekonomik seçkinlerin artı değer birikiminde ve bu birikimin Kuzey'de desteklediği büyüme oranlarında bir düşüş meydana gelecektir ve bu düşüş Küresel Güney halklarının ve ekolojilerinin lehine olacaktır.

Çeviri: Deniz Keskin

15 Dorninger vd., "Global patterns of ecologically unequal exchange: Implications for sustainability in the 21st century", 2020.

İKLİM KRİZİ VE YAKLAŞAN İÇSAVAŞ

Foti Benlisoy

"Dünya üzerindeki hayat sıklıkla korkunç olaylarla sekteye uğramıştır."

Georges Cuvier

İngiliz yönetmen Val Guest'in senaryosunu yazıp yönettiği *The Day the Earth Caught Fire* (Dünyanın Alev Aldığı Gün, 1961), iklim değişikliği konusunu işleyen en eski filmlerden biri. Filmde süper güçlerin giriştiği nükleer denemeler Dünya'nın kutup ekseninde değişime neden olunca gezegenin iklim dengesi hızlı bir biçimde altüst olur. Sıcak hava dalgalarını seller ve yangınlar, sonra da süper fırtınalar izler. Birleşik Krallık hükümeti başta durumu geçiştirmeye çalışsa da neticede nükleer silahlanma rekabetinin kışkırttığı bir iklim kriziyle karşı karşıya olunduğunu itiraf etmek durumunda kalır.

Filmde bir ara dünyada gerçekleşmekte olan "olağanüstü" doğa olaylarının görüntüleri eşliğinde Birleşik Krallık başbakanının iklim krizi üzerine yaptığı muhayyel radyo konuşması aktarılır. Şöyle konuşur başbakan: "Bazı mevsimlerin yoğunluk ve şiddeti değişecek. Ancak karşılaşacağımız iklim sorunlarına dair biliminsanlarının çözümler geliştireceğine dair sonsuz güvenim var. Şimdi sizden geleceği sakin ve yapıcı bir biçimde karşılamanızı istiyorum. Unutmayın ki, hava koşullarına ilişkin zorluklar hiç değilse Britanya'da zaten alışkın olduğumuz bir şey."

Bu hayalî konuşma, günümüzde iklim krizi karşısında yaygın olan ana akım tutumu hayli andırıyor. Katı bir iklim inkârcısı pozisyonunu muhafaza etmek güçleştikçe iklim değişikliği gerçeğini kabul eden ama onun olası sonuçları karşısında acil ve köktenci tutumlar geliştirmekten de imtina eden bir "iklim ertelemeciliği" yaygınlaşıyor. Buna mucizevi teknolojik gelişmelerin (karbon yakalama ve tutma teknolojileri ya da devasa jeomühendislik projelerinin) iklim krizine nasıl olsa nihayet vereceğine dair bir "eko-modernist iyimserlik" de eşlik ediyor. Şirketlerce fonlanan STK'ların ve medya kuruluşlarının öncülüğündeki "yeşil yıkama" girişimleri de bize herkesin üzerine düşeni yaptığı (Exxon Mobil ya da BP'nin bile birer yeşil aktöre dönüşebildiği) bir başarı ve "yeşil dönüşüm" masalı anlatıyor. Şirketlerin daha fazla yeşil yatırım yapması için yeşil teşvikler verilmesinin ve böylece piyasanın yeşil bir dönüşümün motoru haline getirilmesinin ister istemez bir "yeşil kapitalizm"e yol açacağı vurgulanıyor güvenle.

Ekolojik krizin en akut tezahürlerinden olan iklim değişikliğinin "bütün" insanları aşağı yukarı benzer şekillerde etkileyecek siyaset üstü bir bilimsel mesele olarak görülmesi, uzmanlara bırakılması gereken teknik bir mesele addedilmesi de bu tür görüşlerin kabul görmesini sağlıyor. Neticede filmdeki hayalî başbakan gibi iklim krizi karşısında "sakin ve yapıcı bir tavır" takınmamız, geleceğe güvenle bakmamız isteniyor bizden.

Hal böyle olunca iklim krizine dair bireysel yaşam tarzı ve tüketim tercihlerine indirgenmiş yaklaşımlar baskın çıkabiliyor. Teker teker bireyler daha fazla bisiklete biner ve daha az duş alırsa, et tüketimini azaltır ve uçağa daha az binerse iklim krizinin önlenebileceği gibi bir yanılsama böylesi bir bağlamda popülerleşiyor. Oysa Derrick Jensen'in ifadesiyle, "Aklı başında bir insan evladı çöpe atılmış işe yarar eşyaları toplamanın Hitler'i durduracağını düşünür müydü, ya da kompost yapmanın köleliğe son vereceğini, ya da sekiz saat çalışma hakkını kazandıracağını, ya da odun kesip su taşımanın insanları Çarlık Rusya'sı hapishanelerinden kurtaracağını, ya da bir ateşin etrafında çırılçıplak dans etmenin 1957'deki Oy Hakkı Yasası ya da 1964'teki Yurttaşlık Hakları Yasası'nı getireceğini? Öyleyse neden

şimdi tam da tüm dünya tehdit altındayken bu kadar çok insan böyle tamamen kişisel 'çözüm'lere dönüyor?"[1]

Bu sorunun yanıtı aslında belli: İklim değişikliğini ve diğer çevresel krizleri bireyselleştirmek, sermayenin temel bir stratejisi. "Karbon ayak izi" gibi iklim değişikliği tartışmalarında çok yaygınlaşmış temel bir kavram dahi aslında tam da küresel ısınmayı bireysel bir meseleye (kişisel karbon ayak izine) indirgediği için British Petroleum (BP) tarafından öne çıkarılmış ve popülarize edilmiştir. Böylece dünyanın en büyük fosil yakıt üreticilerinden biri, başarılı bir PR kampanyasıyla küresel ısınmanın sorumluluğunu üretim alanından soyutlayarak bireysel tüketim tercihlerine havale edebilmektedir.[2]

İngiliz romancı Ian McEwan, *Solar* adlı romanında tam da bu tip bireysel "çözümler"i, iklim ertelemeci ana akım görüşleri ve özellikle de "yeşil yıkamacılığı" tiye alır. Romanda daha genç yaşta Nobel Ödülü'ne layık görülmüş olan ama sonrasında kayda değer bir çalışma ortaya koyamayan fizikçi Michael Beard'ın kaderin bir cilvesi sonucu iklim değişikliğiyle ilgilenmeye başlaması aktarılır. McEwan, iklim krizinin siyaset esnafından şirketler ve medyaya hâkim sınıfın her kesimi için kârlı bir sektör haline gelişini alaya alır.

Beard romanda "küresel ısınmayı kendi gözleriyle görmek için" Kuzey Kutbu'na yapılacak bir gezi için davet alır. İklim kriziyle alakalı olarak günümüzde resmî çevrelerde hâkim olan riyakârlığın isabetli bir tasviri olduğu için sonrasını McEwan'dan okuyalım: "Gerçekteyse, gideceği yer sekseninci paralelin oldukça altındaydı ve bir broşürün vaat ettiğine göre 'mükemmel donanımlı, sıcacık ısıtılmış, yerleri halı, koridor duvarları meşe panellerle kaplı, duvarlarında püsküllü aplikler olan bir deniz taşıtında' Spitsbergen'deki Longyearbyen'dan kar motoruyla kuzeye doğru yapılacak uzun bir yolculuk sonrası ulaşılan, orta mesafedeki bir fiyordun içinde donup kalmış bir gemide kalacaktı. Sıkıntı yaratacak üç şey kamarasının boyutları,

1 Derrick Jensen, "Daha Kısa Duşları Unutun Gitsin", https://vesaire.org/daha-kisa-duslari-unutun-gitsin/

2 Mark Kaufman, "The carbon footprint sham", *https://mashable.com/feature/carbon-footprint-pr-campaign-sham*

sınırlı e-posta imkânı ve Kuzey Afrika yapımı *vin de pays* şaraplarla sınırlı şarap listesiydi. Grup, iklim değişikliğiyle ilgilenen yirmi sanatçı ve biliminsanından oluşacaktı (...). 'Uluslararası şöhrete sahip' İtalyan bir şef de gemide görevli olacak, yırtıcı kutup ayıları gerektiği takdirde yüksek kalibreli bir tüfekle bir rehber tarafından vurulacaktı. Konuşma yapması gerekmeyecek –Beard'ın varlığı yeterliydi– ve bütün masrafları vakıf karşılayacak, bu arada yirmi adet gidiş-dönüş uçak ve kar motoru yolculuğu yapılırken ve kutup koşullarında günde altmış öğün sıcak yemek sunulurken salınacak karbondioksitin yüklediği suçluluk duygusu, uygun bir yer belirlenir belirlenmez ve yerel yetkililere rüşvet verilir verilmez, Venezuela'da üç bin ağaç dikilerek telafi edilecekti."[3]

İklim Çöküşü

Kapitalizmin etkin nedeni olduğu ekolojik yıkımın artık gündelik bir deneyim halini aldığı bir felaketler çağındayız. Ekolojik krizin en akut tezahürlerinden olan iklim değişikliği başlığında manzaranın vahameti ortada. Birleşmiş Milletler nezdindeki Uluslararası İklim Değişikliği Paneli'nin (IPCC) Altıncı Değerlendirme Raporu, iklim çöküşünün keskin bir biçimde hızlandığı, etkilerin çoğunun tahmin edilenden daha şiddetli olacağı belirlemesinde bulunuyor. Raporun yazarları, dünyanın iklim değişikliğinin etkilerine uyum sağlama kapasitesinin, sıcaklıklar arttıkça hızla azalacağını ve bunun ötesinde adaptasyonun imkânsız olacağı "zor" sınırlara hızla ulaşacağını söylüyor.[4]

Dünya Meteoroloji Örgütü'nün[5] 2021 yılına dair raporu (State of the Global Climate 2021), iklim değişikliğinin sera gazı konsantrasyonu, deniz seviyesinde yükselme, okyanus ısısı ve okyanus asitlenmesi gibi dört kritik göstergesinde 2021 yılında yeni "rekorlar"

3 Ian McEwan, *Solar*, çev. Kıvanç Güney, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 49-50.

4 "IPCC issues 'bleakest warning yet' on impacts of climate breakdown", www.theguardian.com/environment/2022/feb/28/ipcc-issues-bleakest-warning-yet-impacts-climate-breakdown

5 World Meteorological Organization.

kırıldığını vurguluyor.[6] Paris Anlaşması'yla iklim değişikliği açısından kritik bir sınır çizgisi olarak belirlenen 1,5 derecelik artış artık kaçınılmaz görünüyor. Birleşik Krallık Meteoroloji Ofisi'ne bağlı biliminsanları bu sınırın birkaç yıl içerisinde geçileceğini öne sürüyor.[7] ABD hükümeti bünyesindeki Ulusal Okyanus ve Atmosfer İdaresi'nin[8] Hawaii'deki Mauna Loa Gözlemevi'ne dayanarak yayımladığı verilere göre, 2022 yılının Mayıs ayında, aylık ortalama karbondioksit (CO2) seviyesi ilk defa milyonda 420 partikülün (ppm) üzerine çıkmış oldu. Aynı gözlemevinin verilerine göre bu rakam geçen sene aynı ay 419,13 ppm seviyesindeyken yirmi yıl önce 375,93 ppm, gözlemevinin veri toplamaya başladığı 1958'deyse 317,51 ppm seviyesindeydi.[9]

Nisan ayında Hindistan ve Pakistan rekor düzeyde sıcaklıkların görülmesine yol açan bir sıcak hava dalgasının etkisine girdi. Aynı durum mayıs sonu ve haziran başında İspanya ve Fransa'da da görüldü. Daha yaz ayları gelmemişken 40 derecenin üzerine çıkan sıcaklıklar milyonlarca insanın sağlığı için büyük bir tehdit oluşturuyor. Dahası giderek daha sık görülen ve daha uzun süren bu sıcak hava dalgaları tarımsal üretim açısından büyük verimlilik düşüşlerini, yani kıtlık tehdidini gündeme getiriyor.[10]

Dünya Sağlık Örgütü 2030-2050 arasında iklim değişikliğine bağlı aşırı sıcak dalgalarından ölecek insanların sayısının milyonları bulacağını öngörüyor. Bugün esas olarak küçük çocukları, kronik hastalıklardan mustarip olanları ya da yaşça büyük olanları etkileyen aşırı sıcaklık stresi, yakın gelecekte emekçilerin önemli bir bölümü-

6 "Climate change indicators set records", https://climateandcapitalism.com/2022/05/18/new-records-set-for-four-important-climate-change-indicators/

7 "Climate limit of 1.5C close to being broken, scientists warn", https://www.theguardian.com/environment/2022/may/09/climate-limit-of-1-5-c-close-to-being-broken-scientists-warn

8 National Oceanic and Atmospheric Administration.

9 "Earth's CO2 hits highest recorded level in human history", https://www.independent.co.uk/climate-change/news/carbon-dioxide-record-co2-b2072614.html

10 "India and Pakistan heatwave is 'testing the limits of human survivability,' expert says", https://edition.cnn.com/2022/05/02/asia/india-pakistan-heatwave-climate-intl-hnk/index.html

nü olumsuz etkilemeye başlayacak. Özellikle yaz aylarında havalandırmasız mekânlarda ya da açık alanlarda çalışmak zorunda olanlar ciddi risklerle karşı karşıya kalacak.[11] Covid-19 pandemisinde yaşananlar, milyonlarca emekçinin gelecekte, kapitalist imhacılığın mantığına uygun olarak, çalışarak sıcak hava dalgasında ölmek ya da çalışmayıp açlık ve işsizlikle karşılaşmak ikilemiyle baş başa bırakılacaklarının açık bir işareti.

Bu gelişmeler sermayenin imhacılık eğilimini frenlemiyor elbette. IPCC'nin altıncı değerlendirme raporunun son kısmının yayımlandığı 4 Nisan tarihinden itibaren sadece on gün içinde dünyada tam yedi yeni petrol ve doğalgaz projesi onaylandı.[12] Uluslararası bir insan hakları örgütü olan Global Witness'ın yaptığı araştırma, büyük fosil yakıt şirketlerinin önümüzdeki on yılda yeni projeler için milyarlar harcamaya hazırlandığını ortaya koyuyor. Aralarında Shell, Exxon ve Gazprom'un da olduğu dünyanın en büyük petrol ve gaz şirketleri, 2030 yılına kadar yeni petrol ve gaz sahaları için 857 milyar euro harcayacak. Bu rakamın 2040'a kadar 1,4 trilyon euro'ya ulaşması bekleniyor.[13]

Gerçekten de "Big Oil" olarak da adlandırılan büyük petrol ve gaz şirketlerinin yakın döneme ilişkin genişleme planları devasa boyutlarda. *The Guardian* gazetesinin gerçekleştirdiği bir araştırmaya göre, önümüzdeki yedi yıl içerisinde gerçekleştirecekleri projelerden elde edilecek miktar 192 milyar varili buluyor. Hesaplamalara göre bu rakam, Çin'in on yıllık sera gazları salımına denk düşüyor.[14] Fosil yakıt fiyatlarındaki artış bu şirketlere muazzam imkânlar sunuyor.

11 Ian Angus, *Facing the Anthropocene Fossil Capitalism and the Crisis of the Earth System*, Monthly Review Press, New York, 2016, s. 100-101.

12 "Seven new oil and gas projects approved since IPCC report called for an end to fossil fuels", https://www.euronews.com/green/2022/04/10/seven-new-oil-and-gas-projects-approved-since-ipcc-report-called-for-an-end-to-fossil-fuel

13 "Fossil fuel firms set to spend more than €800bn on new oil and gas fields by 2030", https://www.euronews.com/green/2022/04/12/world-s-biggest-oil-and-gas-companies-projected-to-spend-more-than-800bn-on-new-fields-by-

14 "Revealed: the 'carbon bombs' set to trigger catastrophic climate breakdown", https://www.theguardian.com/environment/ng-interactive/2022/may/11/fossil-fuel-carbon-bombs-climate-breakdown-oil-gas

Yakın zamanda, küresel karbon emisyonlarından en fazla sorumlu olan şirketlerin başında gelen Suudi Arabistan'ın ulusal petrol ve gaz şirketi Saudi Aramco, 2,43 trilyon dolara ulaşan piyasa değeriyle Apple'ı tahtından ederek, dünyanın en değerli şirketi sıralamasında bir numaraya oturdu.[15]

Rusya'nın Ukrayna'yı işgal girişimiyle başlayan savaş, enerji tedariki ve fiyatlarında yarattığı sorunlar nedeniyle yeni fosil yakıt kaynakları arayışını daha da kızıştırıyor. Seçim kampanyası sırasında iklim değişikliğiyle mücadele sözü veren Biden yönetimi, nisan ayı ortasında, kamu arazilerinde petrol ve gaz arama ve çıkarmaya dönük yeni izinler vereceğini duyurdu.[16] Birleşik Krallık hükümeti de iklim değişikliğiyle mücadeleye dair iddialı vaatlerini bir tarafa bırakarak fırsat bu fırsat Kuzey Denizi'nde petrol ve gaz arama çıkarma faaliyetlerini artırmayı hedefliyor.[17] Emperyalist sistemdeki hegemonya bunalımı, yani uluslararası sistemin giderek daha rekabetçi hale gelerek militarize olması, iklim krizi karşısında uluslararası bir koordinasyon ihtimalini berhava ediyor. Dahası jeopolitik rekabetin kızışması, fosil yakıt kaynaklarına dönük iştahı daha da kışkırtıyor.

Sorun sadece iklim değişikliği de değil. Okyanusların asitlenmesi, ormansızlaşma ya da biyoçeşitliliğin tahribi gibi gezegenin temel fiziki parametrelerinde gerçekleşen muazzam değişimlerin tam ortasındayız. Brezilya hükümetine bağlı Ulusal Uzay Araştırmaları Enstitüsü (INPE) verilerine göre 2022 yılının ilk dört ayında Amazon'un ormansızlaştırılmasında yeni rekorlar kırıldı. Aslında yağmur sezonu olduğu için ormanlık alanların tahribinin çok daha sınırlı olması gerekirken Ocak ile Nisan arasında 1.954 kilometrekare,

15 Pelin Cengiz, "Aradığınız Karbonsuzlaşmaya Ulaşılamıyor", https://artigercek.com/yazarlar/pelincengiz/aradiginiz-karbonsuzlasmaya-ulasilamiyor-gezegeni-en-cok-kirleten-saudi-aramco-en-degerli-sirket

16 "Biden Plans to Open More Public Land to Drilling", https://www.nytimes.com/2022/04/15/climate/biden-drilling-oil-leases.html

17 "UK to defy net zero targets with more oil and gas drilling", https://www.theguardian.com/environment/2022/apr/06/uk-more-oil-gas-drilling-north-sea-energy-security-strategy-kwasi-kwarteng-net-zero-targets

yani kabaca New York şehrinin iki katına denk düşen ormanlık alan tahrip edildi. Bu 2021 yılının aynı bölümüne göre tam yüzde 69'luk bir artış anlamına geliyor.[18] *Nature Communications* adlı bilimsel dergide yayımlanan yakın zamanlı bir araştırma, dünya genelindeki tatlı su göllerinin hızla yok olduğuna dikkat çekiyor.[19] Zaman zaman "altıncı büyük yok oluş" olarak tarif edilen ve biyoçeşitliliğin radikal bir biçimde tahrip olması, çok sayıda canlı türünün hızlı bir biçimde ortadan kalkması anlamına gelen sürecin tam ortasındayız. 1970'ten beri omurgalı hayvan (memeli, sürüngen, amfibi, kuş ve balık) popülasyonlarının büyüklüğünde ortalama yaklaşık üçte iki oranında devasa bir azalış gerçekleşti. Bu yoğunlukta ve hızda bir türsel yok oluş süreci, muhtemelen dinozorların ortadan kalkmasından beri görülmedi. İklim değişikliği her yerde ekosistemleri radikal bir biçimde değiştiriyor. Bazıları için adaptasyon sınırlarının aşıldığı (özellikle kutup ve ekvator bölgelerinde), bunların doğal olarak yenilenemeyecekleri rahatlıkla söylenebilir.[20]

Andreas Malm bu gidişatı şöyle özetliyor: "Mevcut durumun tek bir doğru tasviri olabilir: Kontrolden çıkmış. Bu gezegeni yöneten sınıflar, ondan geriye kalanları fiziksel olarak mümkün olduğu kadar hızlı bir biçimde yakmaya kararlıdır ve henüz hiçbir şey –hiçbir şey– onları en ufak bir dereceye kadar dizginlemeyi bile başaramamıştır. Bütünüyle, şeytani, cehennemi bir şekilde kontrolden çıkmış durumdalar."[21]

18 "Record after record: Brazil's Amazon deforestation hits April high, nearly double previous peak", https://www.theguardian.com/world/2022/may/07/record-after-record-brazils-amazon-deforestation-hits-april-high-nearly-double-previous-peak

19 "Dünya Genelindeki Tatlı Su Gölleri Hızla Yok Oluyor", https://www.gazeteduvar.com.tr/dunya-genelindeki-tatli-su-golleri-hizla-yok-oluyor-haber-1571621

20 Daniel Tanuro, "Impacts of warming faster and more severe than expected says IPCC", https://internationalviewpoint.org/spip.php?article7546

21 Andreas Malm, "Introduction", *Property Will Costs Us the Earth Direct Action and the Future of the Global Climate Movement*, Verso, Londra, 2022, s. 30.

"Yukarıya Bakma!"

Durumumuz ilk bakışta, Adam MacKay'in yönettiği bir "kıyamet komedisi" olan *Don't Look Up* (2022) filmini hatırlatıyor. Filmde iki astronomun bir meteorun Dünya'ya çarpmak üzere olduğunu keşfetmelerinin ardından yöneticileri ve kamuoyunu yaklaşan felaket hususunda boş yere uyarma çabaları mizahi bir dille aktarılır. Önce kimse biliminsanlarını umursamaz, medyada alay, sosyal medyada "linç" konusu olurlar. Daha sonraysa yaklaşan meteor, yani bildiğimiz dünyanın sonu, siyasal karar alıcılar ve "iş dünyası" tarafından bir kâr kapısı olarak değerlendirilmeye çalışılır.

McKay için meteor iklim krizinin bir metaforudur elbette. Filmin diliyle konuşacak olursak eğer, bizim dünyamızda meteor çoktan çıplak gözle görünür hale gelmiştir gelmesine ama hâlâ "yukarıya bakmamamızı" isteyenler hâkim konumdadır. Ancak karşı karşıya olduğumuz durum filmdekinden çok daha karmaşıktır. Hâkim sınıfın ve siyasal sözcülerinin ekolojik yıkım ve onun en acil tezahürü olan iklim krizi karşısında sergilediği umursamazlık ya da dar görüşlülük değildir mesele. Sorun toplumsal üretim ilişkileriyle alakasız kozmik bir olay olan meteordan farklı olarak iklim değişikliğinin doğrudan doğruya kapitalist üretim ilişkilerinin sonucu olmasıdır. Yani mesele, kapitalist sınıfın bizzat kendi çıkarları ve varoluşuyla alakalıdır. Tam da bu nedenle hâkim sınıfın iklim krizini durdurmak, ekolojik yıkımı önlemek adına kendi çıkarları aleyhine harekete geçeceği beklentisi tehlikeli sıfatını hak eden bir hüsnükuruntudur.

Yakın zamanda kaybettiğimiz Marksist arkeolog ve tarihçi Neil Faulkner meseleyi sözünü sakınmadan ortaya koyuyor: "Herkesin –zenginler dahil– felaketi önlemekle ilgilendiğini iddia edenler aptaldır. Açıksözlü olduğum için üzgünüm. Ama siyasi aptallık lüksünü göze alamayız. Zenginler, sermayenin, sermaye birikim sürecinin, onun mantık ve zorunluluklarının kişileşmiş halleridir. Doğuştan antikapitalist eylemden yoksundurlar. Tarihteki her yönetici sınıf gibi onlar da bağlı olduğu sistemi –savaşla, faşizmle, soykırımla, ne

pahasına olursa olsun– savunarak servetlerini ve iktidarlarını koruyacaklardır."[22]

XV. Louis'nin meşhur sözü "*après moi, le déluge*", yani "benden sonra tufan", Marx'a göre "her kapitalistin ve her kapitalist ülkenin parolası"dır. Bu parola mucibince mesela iklim felaketi karşısında gösterilen duyarsızlık tekil kapitalistin iyi veya kötü niyetinden bağımsız olarak sermaye birikiminin işleyiş yasalarının bir gereğidir. Şöyle devam eder Marx: "Toplumdan gelen bir zorlama olmadığı sürece sermaye, işçinin sağlığına ve ömrünün uzunluk veya kısalığına karşı kayıtsızdır."[23]

Marx bu satırları Victoria devri İngiltere'sinde hâkim olan çalışma koşulları ve uzun çalışma saatleri üzerine yazıyordu. Ancak Marx'ın düşüncesi iklim krizi hususunda aynı şekilde geçerlidir. Kapitalistler o zaman olduğu gibi bugün de (Marx'ın aynı yerdeki tabiriyle) "Bu acılar keyfimizi (kârımızı) artırdığına göre, niye bizi dertlendirsin?" diye düşünmektedir. Dolayısıyla sermaye sınıfına karşı dışsal ("toplumdan gelen") bir basınç, bir zorlama olmadığı takdirde sermaye fosil yakıtlar için dünyanın altını üstüne getirmeye devam edecektir, etmektedir.

İçsavaş

Amerika Birleşik Devletleri 21. yüzyılın ikinci yarısında iklim değişikliğinin yarattığı ağır sonuçlarla yüz yüze kalır. Süper fırtınalar kısa aralıklarla birbirini takip eder ve muazzam kayıplara neden olurken deniz seviyesindeki yükselme nedeniyle birçok kıyı kenti okyanusun altında kalır. Washington DC boşaltılır ve iç kesimlerdeki Columbus yeni başkent olur. Zorlu iklim koşullarıyla geçen on yılların ardından 2070 yılında Başkan Daniel Ki'nin gündeme ge-

22 Neil Faulkner, "Önümüzdeki On Yıl İçin Devrim Ne Kadar Olası?", https://yerdenizsakinleri.wordpress.com/2022/02/07/onumuzdeki-on-yil-icin-devrim-ne-kadar-olasi-neil-faulkner/

23 Karl Marx, *Kapital Ekonomi Politiğin Eleştirisi*, çev. Mehmet Selik ve Nail Satılgan, Yordam Yayınları, İstanbul, 2010, 1. cilt, s. 263-264.

tirdiği Sürdürülebilir Gelecek Yasası'yla Amerika Birleşik Devletler'inde fosil yakıt kullanımı yasaklanır. Bu karar, özellikle de Güney eyaletlerinde büyük tepkiyle karşılanır. 2073 yılında Başkan Ki bir suikastın kurbanı olur ve yasaya karşı çok sayıda ölümle sonuçlanan büyük protestolar gerçekleştirilir. Neticede 2074 yılında fosil yakıtların kullanımına yasak getiren yasayı tanımayan ayrılıkçı güney eyaletlerinin (Mississippi, Alabama, Georgia, Güney Carolina ve Texas) bağımsızlıklarını ilan etmesiyle İkinci Amerikan İçsavaşı patlak verir.

Mısır kökenli Amerikalı yazar Omar El Akkad, 2017 yılında yayımlanan *Amerikan Savaşı* adlı romanında iklim değişikliğinin içsavaşa sürüklediği bir ülkeyi anlatır.[24] Akkad'ın gelecek tasviri, iklim kriziyle alakalı ve günümüzde oldukça yaygın olan bir görüşün aslında bir büyük yanılsamadan ibaret olduğunu hatırlatır. İklim değişikliğinin eninde sonunda "insanlık"ın aklını başına getireceği ve dolayısıyla "yeşil" bir geleceğe öyle ya da böyle "yumuşak", yani çatışmasız ya da "evrimsel" bir geçiş yaşanacağı yanılsamasını sorgular. İklim değişikliği biliminsanlarının dillendirdiği hakikatlerin bir gün idrak edilmesi ve böylece "insanlık"ın bütün farklılıklarını bir kenara atıp birleşmesiyle nasılsa çözülecek "ortak" bir kriz değil. Günümüzde hâkim olan bu bilimci-teknokratik yaklaşımın aksine iklim mücadelesi aslında maddi üretim ve bölüşümün nasıl, hangi temelde ve hangi amaçlarla gerçekleşmesi gerektiğine ilişkin bir iktidar mücadelesinden başka şey değil.[25]

Tam da bu yüzden tüm insanlığı iklim krizi karşısında birleştirecek "evrensel" bir iklim politikası ham hayalden ibaret. Tam tersine, Ajay Singh Chaudhary'nin "sağ kanat iklim gerçekçiliği" olarak tanımladığı eğilim, iklim krizinin müsebbibi olan sömürü ve tahakküm yapılarının bedeli ne olursa olsun var kalmasını hedefliyor.[26] Bu

24 Omar El Akkad, *Amerikan Savaşı*, çev. Selim Yeniçeri, Doğan Kitap, İstanbul, 2021.

25 Bu teknokratik yaklaşımın eleştirisi için bkz. Matt Huber, "Awareness Will Not Save Us From Climate Disaster", https://www.jacobinmag.com/2022/05/awareness-climate-change-disaster-working-class-professionalism-policy-green-new-deal

26 Ajay Singh Chaudhary, "We're Not in This Together", https://thebaffler.com/salvos/were-not-in-this-together-chaudhary

nedenle iklim değişikliğinin parçası olduğu ekolojik kriz, insanlığı birleştirmek bir yana halihazırda mevcut yapısal güç hiyerarşi ve eşitsizliklerini pekiştiren, daha da belirgin hale getiren bir katalizör rolü oynuyor. Dolayısıyla iklim krizinin tıpkı Akkad'ın muhayyel senaryosunda olduğu gibi bugün öngöremeyeceğimiz büyük çatışmalara kapıyı araladığı rahatlıkla söylenebilir.

Akkad'ın iklim değişikliğini Amerikan İçsavaşı örneğiyle birlikte düşünmesi hayli ilginç. Zira günümüzde bir "yeşil dönüşüm" ihtimali bambaşka bir tarihsel analojiyle birlikte gündeme getiriliyor. Enerji altyapısının fosilsizleştirilmesi tartışıldığında genellikle İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya ve Japonya karşısında ABD'nin tüm üretim yapısını savaş ihtiyaçlarına uyacak şekilde radikal bir biçimde dönüştürmesi örneğine başvuruluyor. Faşizm karşısında olduğu gibi iklim krizi karşısında da devletin (yani mevcut kapitalist devletin) üretim yapısını böyle devasa bir yeniden yapılandırmaya tabi tutması gerektiği ifade ediliyor. Bir "Yeni Yeşil Sözleşme" taraftarları iklim krizi karşısında Roosevelt dönemindeki "New Deal" ya da Marshall Planı tipi bir dönüşüm gereğine atıfta bulunurken faşizme (bazen de "totalitarizm"e) karşı mücadelenin meşruiyet ve anısına hitap ediyor.

Adam Tooze bu tarihsel analojiyi "gereğinden fazla elverişli" buluyor: "Demokrasiler tarafından yürütülüp muhteşem bir zaferle sonuçlanan ve ekonomik büyümenin altın çağını ve refah devletinin ortaya çıkışını başlatan bir 'iyi savaş'."[27] İkinci Dünya Savaşı sırası ve sonrasındaki siyasal ve toplumsal güç ilişkilerini, emperyalist sistemdeki güç kaymalarını dikkate almadan yapılan bu analoji tam da Tooze'un ima ettiği gibi bir müsekkin rolü oynuyor. Mevcut devlet aygıtının kolayca, hâkim sınıfı zorlayıp geriletmeden iklim mücadelesinin saflarına koşulabileceğine dair bir yanılsamayı çoğaltıyor.

Oysa fosilsizleştirme, yüzlerce milyar dolarlık petrol, doğalgaz gibi fosil yakıtların toprağın ve denizin altında bırakılması anlamına geliyor. Dahası, rafinerilerden boru hatları ve enerji santrallerine fo-

27 Adam Tooze, "Ecological Leninism", https://www.lrb.co.uk/the-paper/v43/n22/adam-tooze/ecological-leninism

sil yakıtlara bağlı devasa altyapıların işlevsiz hale getirilmesi demek oluyor. Yine fosil yakıtlara ve petrokimya endüstrisine doğrudan bağımlı üretim süreçlerinin sekteye uğramasını, devasa orduların adeta işlemez hale gelmesini gündeme getiriyor. Fosilsizleştirme, sermaye sınıfı açısından muazzam bir servetten gönüllü olarak ve hızlıca vazgeçmek anlamını taşıyor. Kapitalistlerin fosil yakıtlara doğrudan ya da dolaylı olarak bağlı olan bu muazzam sermayeden "insanlık" ya da "dünya" için öyle kolayca vazgeçeceğine dayanan her "yeşil" senaryo giderek tehlikeli sıfatını daha fazla hak eden bir yanılsamadan başka şey değil.

Günümüzde hâkim olan fosil yakıtlara bağlı büyüme modelinin terk edilmesi, devasa boyutlarda bir sermayenin gözden çıkarılması anlamına geliyor. Bu ölçekte bir dönüşüm için bir tarihsel öncül arandığında akla ancak Amerikan İçsavaşı ve köleliğin, yani belirli bir mülkiyet biçiminin zor yoluyla tasfiyesi geliyor. Bu, günümüzde karşı karşıya olduğumuz meydan okumaya çok daha uygun bir analoji. Kölelik karşıtı mücadele, tıpkı iklim adaleti mücadelesi gibi, hâkim sınıfın hiç değilse bir kesiminin mülksüzleştirilmesi gereğiyle karşı karşıya kalmıştır. İklim felaketini önleyebilmenin yolu, fosil yakıt sermayesinin tıpkı köleci sermaye sınıfı örneğinde olduğu üzere, gerekirse cebren, tasfiye edilmesidir.

Bugünden bakıp kölelik bahsini azımsayanlar, hatta arkaik bir örnek sayanlar olabilir. Oysa 19. yüzyılın ortasında kölelik ekonominin geri kalmış, kökü mazide, ortadan kalkmaya mahkûm atıl bir sektörü falan değildi. Tam tersine, Chris Hayes'in hatırlattığı üzere, 1860 yılına gelindiğinde ülkedeki kölelerin toplam değeri Amerikan fabrikaları, demiryolları ve mevduat hesaplarının toplam değerini aşıyordu.[28] Tarihçi Matt Karp'ın belirttiği gibi, "kölelik, on dokuzuncu yüzyıl Amerikan kapitalizmine düşman, karşıt ya da ondan ayrı değildi, tersine onunla etkileyici bir şekilde uyumluydu".[29] Kö-

28 Chris Hayes, "The New Abolitionism", https://www.thenation.com/article/archive/new-abolitionism/

29 Matt Karp, "A Second Civil War", https://www.jacobinmag.com/2014/05/a-second-civil-war/

lelik, tıpkı modern fosil enerji endüstrisi gibi, dünya ekonomisinin izole edilmiş bir sektörü değildi, onun merkezi ve dinamik bir bileşeniydi. Dolayısıyla Out of the Woods kolektifinin vurguladığı üzere, "İklim değişikliğinin etkilerini azaltmak da benzer şekilde hem şimdiki değeri hem de gelecekteki potansiyel değeri büyük miktarlarda yok etmek anlamına gelecektir. Bu, köleliğin kaldırılması tarafından kışkırtılana benzer yoğun bir toplumsal çatışmayı da gerektirecektir."[30]

Günümüzün fosil yakıt sermayesi, geçmişteki köle sahipleri gibi, sadece kendi çıkarlarını düşünen bir kapitalistler topluluğu, bir ekonomik sektör değil, kârları ve güçleri bir bütün olarak hâkim sınıftan ayrılması imkânsız olan bir gruptur. Bu sınıfın veya onun bir bölümünün kendini gönüllü olarak ortadan kaldırmaya, bir nevi intihar etmeye ikna edilebileceğini öne sürmek, tarihin de güncel siyasal güç ilişkilerinin de ziyadesiyle yanlış bir değerlendirmesine denk düşer. Bu bakımdan fosil enerji endüstrisi, tıpkı kölelik gibi ancak hâkim sınıfa yönelik kolektif bir "mülksüzleştirme hareketi"nin uzun ve zorlu bir mücadelesi (kölelik örneğinde W.E.B. Du Bois'nın hatırlattığı gibi kölelerin "genel grev"i ve dört yıl süren kanlı bir içsavaş) yoluyla alt edilebilir.

İklim krizi karşısında fosil yakıt endüstrisinin hızlı bir biçimde ortadan kaldırılması gerekiyor. Yani fosil yakıt şirketlerinin (sera gazı salımlarında hatırı sayılır payı olan hayvancılık endüstrisinin de) yatırımlarını, inşa ettikleri altyapıları gönüllü olarak ıskartaya çıkartmaları bekleniyor. Dışsal, yani Marx'ın deyimiyle "toplumdan gelen" bir zorlama olmaksızın sermaye sınıfının büyükçe bir bölümünün kendi çıkarlarına halel getirecek böyle devasa bir işe girişmesi mümkün değil. Zaten yukarıda bu sektörün daralmak bir yana genişlediğini, kârına kâr katmaya devam ettiğini gördük. Dolayısıyla bugün karşı karşıya olduğumuz meydan okumaya denk düşecek bir tarihsel analoji arayışına girdiğimizde köleliğin kaldırılması ya da Andreas Malm'in önerdiği gibi, Rusya'daki devrimin içsavaş ve em-

30 Out of the Woods Collective, *Hope Against Hope Writings on Ecological Crisis*, Common Notions, New York, 2020, s. 240.

peryalist müdahale şekline bürünen hâkim sınıfın reaksiyonuyla karşılaştığı "savaş komünizmi" devri çok daha uygun örnekler.[31]

İklim Kaderciliği

Doğayı ve yaşamı savunmak sermayeye karşı savaş açmayı zorunlu kılıyor. İzlandalı yönetmen Benedikt Erlingsson'un 2018 tarihli filmi *Kona fer í stríð*'da (Savaştaki Kadın) yerel ekosistemi korumak adına bölgesindeki bir büyük sanayi tesisine karşı sabotaj eylemlerine girişen bir kadının öyküsü aktarılır. Yaşadığı kasabada bir koro şefi olan Halla'nın kapitalist endüstriye karşı yürüttüğü bireysel savaş, devletin ideolojik ve baskı aygıtlarının tepkisini üzerine çeker. Halla'nın alüminyum fabrikasına karşı insanları seferber etmeye dönük kahramanca çabası aşılması güç büyük zorluklarla karşılaşır ve neticede bir çıkmaza girer.

Halla gibi bizim de karşı karşıya bulunduğumuz meydan okumanın büyüklüğü, "iklim kaderciliği" ya da "iklim nihilizmi" olarak adlandırılabilecek bir görüşün, hiç değilse okuryazar kamuoyunun bir bölümü nezdinde giderek yaygınlaşmasına neden oluyor. Bu eğilimin önemli temsilcilerinden Roy Scranton'a göre ekolojik yıkım karşısında günümüzde yapılabilecek tek şey kalmıştır: "Uygarlığımızın zaten yok olmuş olduğunu kabul etmek. Durumumuzla yüzleşip kendimizi kurtarmak için artık yapabilecek bir şeyimizin kalmadığını çabucak kabul etmek, yeni gerçekliğimize tevazu ile alışmaya da o kadar çabuk başlamak."[32] Scranton'a göre "iklim *aktivizminin* politik nafileliği" artık kabul edilmelidir. Ona göre "Küresel Kuzey'de yaşayan bizler"i araba kullanıp uçağa binmekten, et yemekten, ısıtıcılar ve klimalar kullanmaktan, kolay tüketime dayanan sürdürülemez yaşamlarını sürdürmekten hiçbir şey alıkoyamaz: "İklim değişikliğiyle mücadelemizdeki asıl sıkıntı, uygun yasalar çıkarmak,

31 Andreas Malm, *Corona, Climate, Chronic Emergency War Communism in the Twenty-First Century*, Verso, Londra, 2020.

32 Roy Scranton, *Ölmeyi Öğrenmek: Uygarlığın Sonu Üzerine Düşünceler*, çev. Deniz Tortum, Edebi Şeyler, İstanbul, 2019, s. 17.

karbona doğru fiyat biçmek, insanların fikrini değiştirmek ya da kamuoyu oluşturmakla çözülebilecek bir sıkıntı değil. Herkes zaten her şeyin farkında. Sıkıntı, sıkıntının büyüklüğünde."[33] İklim kadercilerine göre iş işten geçeli çok olmuştur.

Jonathan Frazen "iklim kaderciliği"nin bir başka temsilcisi. Ona göre "insan doğası"nı bugünden yarına değiştiremeyeceğimiz için iklim krizini durdurabilmek, onun felaketli sonuçlarını engelleyebilmek mümkün değilmiş gibi görünür: "Felaketin önlenebilir olduğunu ummaya devam edebilir ve dünyanın eylemsizliğinden ötürü daha sinirli veya öfkeli hissedebilirsiniz. Ya da felaketin geldiğini kabul edebilir ve umut sahibi olmanın ne demek olduğunu yeniden düşünmeye başlayabilirsiniz." Frazen için "iklim kıyameti" artık kaçınılmazdır; onu durdurmaya çalışmaktansa onun zorlu koşullarına hazırlanmak, ona uyum göstermek gerekir.[34]

Jem Bendell de *Deep Adaptation: Navigating the Realities of Climate Chaos* [Derin Uyum: İklim Kaosu Gerçeklerinde Gezinmek] adlı kitabında felaketin kaçınılmazlığından hareket eder. Yıkım, maddi üretim ilişkilerinin bir sonucu olmaktan çok değerlerle ilgilidir. İklim krizinin felaketli sonuçlarıyla karşı karşıya kalmak, kanser olduğunuzu öğrenmek gibidir. Bizi mevcut ekonomik, toplumsal ve siyasal yapıların dönüştürülmesi gibi zorunluluklarla karşı karşıya bırakmaktan çok hayatta neyin değerli, neyin değersiz olduğuna dair içsel bir yeniden değerlendirmeye sevk eder. Bu tip bir kavrayışta, "siyaset ortadan kaybolur ve yerini, bireyin olabileceklerin en kötüsünü kabullenerek buna etik yanıtlar geliştirmeye dönük psikolojik kapasitesi alır".[35]

İklim kaderciliği ya da nihilizmi, Mark Fisher'in "kapitalist gerçekçilik" dediği eğilimin bir uzantısıdır. Kapitalizmin eko-yıkıcı eğilimlerini kabul eder görünse de kapitalizmsiz bir dünyayı tasav-

33 Ray Scranton, *Ölmeyi Öğrenmek*, s. 61.

34 Jonathan Frazen, "What if we stopped pretending", https://www.newyorker.com/culture/cultural-comment/what-if-we-stopped-pretending

35 Kai Heron ve Jodi Dean, "Revolution or Ruin", https://www.e-flux.com/journal/110/335242/revolution-or-ruin/

vur dahi edemediğinden iklim felaketini bir kaçınılmazlık olarak daha baştan kabul eder. Dolayısıyla ekolojik mücadeleleri, iklim adaleti hareketini daha baştan gereksiz, hatta anlamsız addeder. Günümüzde nasıl (Frederic Jameson'ın deyimiyle) dünyanın sonunu tahayyül etmek kapitalizmin sonunu tahayyül etmekten daha kolaysa iklim kadercileri için de "ölmeyi öğrenmek" mücadele etmeyi öğrenmekten daha kolaydır. Tam da bu nedenle, Andreas Malm'ın ifadesiyle, "iklim kaderciliği sadece piramidin en tepesindekiler içindir", o bu anlamda "bir burjuva lüksüdür".[36]

"Ya Devrim ya Yıkım"

Aslında kendi haline bırakılmış sermayenin, yani devrim tehdidi altında olmayan kapitalizmin mahşeri potansiyelleri konusunda Marx da Engels de herhangi bir yanılsamaya sahip değildi. İki dava arkadaşına göre işçi sınıfı kapitalizmi yıkarak sosyalizme ulaşma gücü ve kapasitesine sahipti fakat bu sonuç kesinlikle kaçınılmaz bir tarihsel zorunluluk değildi. Kaçınılmaz olan tek şey, sayısız gerçekleşme biçimleriyle sınıf mücadelesiydi. Ancak tarihsel materyalizmin kurucuları, kalıcı bir işçi sınıfı zaferinin gerçekleşmediği koşullarda sınıf mücadelesinin süresiz olarak, ilanihaye devam edeceğine de inanmıyorlardı. Kapitalizmin anarşik, cinai ve kendi kendini tahrip etmeye meyyal işleyiş mantığı gereği, insanlığı ciddi bir toplumsal gerileme anlamına gelecek çeşitli felaketli sonuçlara doğru ittiğini görüyorlardı.[37]

Daha 1848'de sömürülenlerin sömürenleri devirememeleri durumunda gündeme gelebilecek bir olasılık olarak "mücadele eden sınıfların ortak yıkımı" ihtimalinden bahsetmelerinin nedeni budur. Marx ve Engels, *Komünist Manifesto*'nun meşhur bir pasajında şöyle

36 Andreas Malm, *How to Blow Up a Pipeline: Learning to Fight in a World on Fire*, Verso, Londra, 2021, s. 88-105 [Türkçesi için bkz. *Bir Boru Hattı Nasıl Patlatılır*, çev. Kurtay Kağan Işıtan, Ayrıntı Yayınları, 2022].

37 Neil Davidson, "The Actuality of Revolution", *Revolutionary Rehearsals in the Neoliberal Age*, Colin Barker, Gareth Dale, Neil Davidson (yay. haz.), Haymarket Books, Chicago, 2021, s. 505-506.

yazıyordu: "Bugüne kadarki tüm toplum tarihi, sınıf mücadeleleri tarihidir. Özgür ile köle, patrisyen ile pleb, senyör ile serf, lonca ustası ile çırak, kısacası, ezen ile ezilen, birbiriyle sürekli bir karşıtlık içinde bulunmuş, birbirine karşı gizli ya da açık kesintisiz bir mücadele sürdürmüş, bu mücadele ya tüm toplum yapısının devrimci bir dönüşümüyle ya da mücadele eden sınıfların hep birlikte çöküşüyle sonuçlanmıştır."[38] Yani Marx ve Engels'e göre kapitalizm koşullarında sınıf mücadelesinin iki olası sonucu söz konusuydu. Ya kapitalist toplumsal üretim ilişkilerinin devrim yoluyla dönüştürülmesi ya da yıkım.

Marx kapitalizmin işleyiş mantığına içkin olan bu yıkım ihtimalini başka vesilelerle de ifade eder. Örneğin *Kapital*'de, biraz önce andığımız pasajın hemen yukarısında, "insanlığın çürümesi ve durdurulamayacak şekilde nüfus kaybına uğraması" ihtimalini dillendirir: "Çevresindeki işçi kuşaklarının acılarını inkâr edebilmek için son derece 'güzel nedenler'e sahip olan sermaye, pratik hareketi sırasında, insanlığın gelecekte çürümesi ve sonunda durdurulamayacak şekilde nüfus kaybına uğraması olasılığını, ancak, Dünya'nın bir gün Güneş'in üzerine düşmesi olasılığını gözettiği kadar gözetir," diye yazar ve ekler: "Benden sonra tufan, her kapitalistin ve her kapitalist ülkenin parolası"dır.[39]

1878 yılında bu kez Engels *Anti-Dühring* adlı çalışmasında bu konuya yeniden döner. Engels'e göre kapitalizm, "burjuvazinin kişiliğinde, bütün üretim aletleri ve geçim araçları tekeline sahip, ama üretimin her coşkunluk dönemi ile bu dönemi izleyen her çöküşte, iktidarından kaçan üretici güçler üzerinde egemenlik sürmeye devam etmekte yeteneksiz hale geldiğini kanıtlayan" bir sınıf ortaya çıkarmıştır. Yani sermaye sınıfı kendi açığa çıkardığı maddi güçleri kontrol edemez hale gelmiştir. Engels bu pasajda kendisinin Marx'la beraber *Komünist Manifesto*'da kullandığı "kapitalist büyücü" metaforunu hatırlatır.

38 Karl Marx ve Friedrich Engels, *Komünist Parti Manifestosu*, çev. Yılmaz Olcay, Evrensel Basın Yayın, İstanbul, 2014, s. 24.

39 Marx, *Kapital Ekonomi Politiğin Eleştirisi*, Cilt 1, s. 263.

İkili, *Komünist Manifesto*'da kapitalizmin canavarca ya da "şeytani" doğasına dair çok zaman unutulan kritik bir uyarıda bulunuyorlardı. Sermayenin saltanatı az zamanda Mısır Piramitleri'nden ya da gotik katedrallerden daha büyük ve etkileyici eserler ortaya koymuştu koymasına ama onun açığa çıkarıp harekete geçirdiği o muazzam güçleri kontrol edebilmesine imkân yoktu. Şöyle yazıyordu iki kafadar: "Üretim, değişim ve mülkiyet ilişkileriyle modern burjuva toplumu, o dev üretim ve değişim araçlarını ortaya çıkarmış olan bu toplum, büyüler yaparak çağırdığı cehennem zebanilerine artık söz geçiremeyen büyücüden farksız bir duruma düşmüş bulunmaktadır."[40]

Marshall Berman artık bir klasik sayılan *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*'da, *Komünist Manifesto*'nun bu bölümü hakkında şöyle yazar: "Bu dünyanın dirimsel güçleri baş döndürücü, ezici ve burjuvazinin hesaplamak, planlamak şöyle dursun, tahayyül edemeyeceği düzeydedir. Ama Marx'ın imgeleri bir yandan da gerçek bir mucizevilik hissine neyin eşlik etmesi gerektiğini gösterir: Bir dehşet. Zira bu mucizevi ve büyülü dünya, aynı zamanda şeytani ve korkutucudur, kontrolden çıkmış çılgınca sarsılmaktadır, her hareketiyle felaket doğurur, pervasızca yok eder."[41] Kapitalist büyücünün ayağa kaldırıp hizmetine koştuğu cehennem güçlerini kendi hükmü altında tutması zordur. Burjuvazi için harekete geçirdiği dinamiklerin kontrolden çıkarak yıkıcı sonuçlara yol açması, mesela ekosistemleri kalıcı olarak tahrip etmesi adeta kaçınılmazdır.

Anti-Dühring'e geri dönelim. Engels daha da ileri giderek bu sınıfı, yani sermaye sınıfını şöyle karakterize eder: "Toplumun, yönetimi altında, makinistinin sıkışmış bulunan emniyet supabını açmak için yeteri kadar kuvvete sahip bulunmadığı lokomotif gibi, yıkımına doğru koştuğu bir sınıf." İnsanlık katarı, sermaye sınıfının hâkimiyetinde çöküşe doğru ilerlemektedir. Bu durum, "eğer modern toplumun tümünün mahvı istenmiyorsa, bütün sınıf ayrımları-

40 Karl Marx ve Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, çev. Celâl Üster ve Nur Deriş, Can Yayınları, İstanbul, 2008, s. 56.

41 Marshall Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, çev. Ümit Altuğ ve Bülent Peker, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 144.

nı ortadan kaldıran bir devrimi zorunlu bir duruma" getirmiştir.[42] Otuz yıl önce dillendirilmiş tema burada bir kez daha karşımıza çıkar: Ya "sınıf ayrımlarını ortadan kaldıran bir devrim" gerçekleşecek ya da "modern toplumun tümünün mahvı" söz konusu olacaktır.

Otuz sene kadar önce Marx *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri*'nde, lokomotif metaforunu bambaşka biçimde kullanıyordu: "Devrimler tarihin lokomotifidir." Aslında bu kullanım biçimi devrin ruhuna son derece uygundu. Lokomotif, 19. yüzyılın başlarında İngiltere'de ortaya çıkmasından itibaren Sanayi Devrimi ve kapitalist modernitenin en güçlü simgelerinden biri olagelmişti. Her türlü doğal engeli arkasında bırakarak büyük bir hızla ileri atılan, insanlığı mutlu ve iyimserlik dolu bir geleceğe taşıyan lokomotif imgesi popülerliğini "modern zamanlar" boyunca neredeyse hiç kaybetmeyecektir.

Oysa Engels, lokomotifin nurlu ufuklara, şen ve müreffeh yarınlara değil de bir felakete sürüklenmekte olduğunu belirtir. Engels'in demiryolu metaforunu bu şekilde tersine çevirişi, yıllar sonra Walter Benjamin'in devrimi bir "imdat freni" olarak tanımlayışında tekrarlanır. Şöyle yazıyordu Benjamin: "Marx devrimin dünya tarihinin lokomotifi olduğunu söylemişti. Ancak belki de olaylar kendilerini bambaşka biçimde sunar. Belki de devrimler, bu trende seyahat eden yolcuların, yani insanlığın imdat frenini çekme eylemidir."[43]

"Ya Sosyalizm ya Barbarlık"

Marx ve Engels'in değişik vesilelerle ifade ettiği ve kapitalist *üretim ilişkilerinin* devrimci dönüşümü mümkün olmaz, yani tarihte radikal bir kırılma olmaz ve mevcut olan sürgit devam ederse gelecek olanın bir tür felaket, bir tür topyekûn yıkım olacağına dair bu anlayış, Rosa Luxemburg'un meşhur "ya sosyalizm ya barbarlık" sloganında en berrak en hatırda kalıcı ifadesini bulmuştur.

42 Friedrich Engels, *Anti-Dühring: Bay Eugen Dühring Bilimi Alt Üst Ediyor*, çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, İstanbul, 1975, s. 248-9.

43 Walter Benjamin, *Selected Writings vol. 4 1938-1940*, (yay. haz.) Howard Eiland, Michael W. Jennings, Harvard University Press, 2003, s. 402.

Rosa Luxemburg, 1916'da kaleme aldığı *Junius Broşürü*'nde, birinci topyekûn savaşın ortasında sosyalizmin alternatifinin ancak barbarlık olabileceğini yazarken bu felakete dikkat çekiyordu. Dünya savaşı kapitalist toplumun o sahte saygınlık perdesini alaşağı etmiş, onun gerçek doğasını apaçık ortaya sermişti: "Burjuva toplumu, utanç içinde, onursuz, kan gölü içinde yürüyerek, üzerinden pislik akıtarak ayakta durmaktadır. Genellikle onu gördüğümüz gibi barış ve dürüstlükten, düzenden, felsefeden ve ahlaktan yana rolünü oynayarak değil –kültürü ve insanlığı yıkıma sürükleyen kükreyen bir hayvan gibi, bir anarşi orjisi gibi, öldürücü bir nefes gibi– bütün iğrenç çıplaklığında görünüyor."[44]

Luxemburg'a göre "burjuva toplumunda barbarlığa dönüş", işçi sınıfı hareketini "korkunç bir önerme"yle karşı karşıya bırakıyordu: "Friedrich Engels bir keresinde şöyle demişti, 'Burjuva toplumu bir ikilemle karşı karşıyadır: Sosyalizme yönelme ya da barbarlığa dönme.' Bu ifadeyi, korkunç anlamını kavramadan düşüncesizce okuyup yineledik... Bugün Friedrich Engels'in bir kuşak öncesinde kehanette bulunduğu gibi, korkunç önermenin önünde duruyoruz: Ya emperyalizmin zaferi ve kültürün tamamen yok olması, Antik Roma'da olduğu gibi nüfusun tırpanlanması, ıssızlaşma, yozlaşma, çok büyük bir mezarlık. Ya da sosyalizmin zaferi, yani sınıf bilinci olan uluslararası proletaryanın emperyalizme ve onun yöntemi olan savaşa karşı mücadelesi. (...) Kültürün ve insanlığın geleceği buna, proletaryanın devrimci savaş kılıcını hangi kefeye koyacağına bağlıdır."[45]

Burada bir küçük parantez açalım: Rosa Luxemburg bu pasajında Engels'e atıfta bulunur. Engels'in Luxemburg'un ortaya koyduğu ifadeyi anıştıran satırları olduğunu gördük. Ancak gene de onun Luxemburg'un deyişine doğrudan kaynaklık edecek sarih bir formülasyonu basılmış ve basılmamış eserlerinde yapılan pek çok titiz araştırmaya rağmen bulunamamıştır. Unutmayalım, Luxemburg söz

44 Rosa Luxemburg, "Junius Broşürü: Alman Sosyal Demokrasisi'nin Bunalımı", *Rosa Luxemburg Kitabı Seçme Yazılar*, (yay. haz.) Peter Hudis ve Kevin B. Anderson, çev. Tunç Tayanç, Dipnot Yayınları, Ankara, 2013, s. 465

45 Agy., s. 478.

konusu broşürü hapishanede, sosyalist literatüre erişimi sınırlıyken yazmıştı, bu yüzden hafıza hatalarını anlayışla karşılamak gerekir.

Ian Angus'a göre Luxemburg'un yaptığı alıntıyı Engels'in eserlerinde bulmaya çalışanlar hayal kırıklığına uğramaya mahkûmdur; çünkü ifadenin sahibi Engels değildir. Yani sorun yanlış alıntılama değil, hatalı atıftır. Luxemburg'un alıntıladığı cümlenin ve daha genel anlamda "ya sosyalizm ya barbarlık" ifadesinin kaynağı Engels değil, o dönemde Marx ve Engels'ten sonraki en yetkin Marksist teorisyen olarak görülen kişiydi: Karl Kautsky. Onun 1892 tarihli *Erfurt Programı: Temellerin Tartışılması* adlı çalışmasında şu satırlara rast geliriz:

> Sosyalist milletler topluluğu gerçekten imkânsız olsaydı, insanoğlu gelecekteki tüm ekonomik gelişmeden koparılmış olurdu. Böyle bir durumda modern toplum aynı Roma İmparatorluğu'nun yaklaşık iki bin yıl önce çürümesi gibi çürür ve sonunda barbarlığa geri dönerdi. Görünen o ki, bugün kapitalist medeniyet devam edemez; ya sosyalizme doğru ilerleyeceğiz ya barbarlığa doğru gerileyeceğiz.[46]

Görüldüğü gibi sosyalizm ya da barbarlık ikilemi, Luxemburg'dan önce İkinci Enternasyonal'in "evrimci-ilerlemeci" Marksizminin kurucu figürü sayılan Kautsky tarafından dillendirilmiştir. Bu durum, kapitalist üretim ilişkilerine nihayet verecek bir devrimci dönüşümün yokluğunda insanlığı felaketli bir geleceğin beklediği anlayışının sosyalist hareket saflarında köklü olduğunu ortaya koyar.

İşte bugün karşı karşıya olduğumuz ekolojik çöküş çağı, tarihsel materyalizmin kurucu figürlerinin bu öngörüsünü bütün aciliyetiyle önümüze koymaktadır.

Öte yandan, belki de karşımızda "barbarlık" olasılığından da beter bir tehlike vardır. István Mészáros tam da bu hususta şöyle yazar: "Eğer Rosa Luxemburg'un dramatik sözlerini bugün karşı karşıya olduğumuz tehlikelerle ilişkili olarak değiştirmek zorunda

46 Aktaran Ian Angus, "'Socialism or barbarism': An important socialist slogan traced to its unexpected source", http://links.org.au/node/4114

olsaydım, 'ya sosyalizm ya barbarlık' ifadesine şu nitelemeyi ekledim: 'Barbarlık, tabii eğer şanslıysak'. Çünkü sermayenin yok edici gelişim rotasının esas eşlikçisi, insanlığın imhasıdır."[47] Ernest Mandel de ölümünden önceki yazılarından birinde, Métzáros misali "mahşervari" imgeler kullanmaktan çekinmez: "Dün mesele 'ya sosyalizm ya barbarlık' idi, bugün ise bu 'ya sosyalizm ya ölüm' halini aldı. Komünizme bir an önce varmak için bundan büyük bir neden olabilir mi?"[48]

Kapitalizmin bir üretim tarzı kadar bir yıkım tarzına dönüştüğü günümüzde devrim, gezegendeki tüm yaşam için artık kelimenin gerçek anlamıyla bir hayat memat meselesidir. Ancak dünya üzerindeki yaşamı büyük bir tehlike altına sokan bir gidişat söz konusuyken "ya barbarlık ya sosyalizm" gibi ister istemez bir "geri dönüş" ya da "regresyon" iması içeren bir terminolojinin yerine, Marx'ın 1867 yılında yaptığı bir konuşmada ifade ettiği, "ya devrim ya yıkım; parola bu" sözünü benimsemek belki de daha doğrudur.[49] Marx bu ifadeyi, İrlanda'nın karşı karşıya olduğu sömürgeci tahakkümü kınadığı bir konuşmada dillendiriyordu ama onu bu spesifik bağlamdan kurtararak genel olarak devrimizin tam da Marx'ın dediği gibi "parola"sı haline getirmek pekâlâ mümkün.

İnsanlığın Tasfiyesi

Devrim ile yıkım arasındaki tezadı, yani devrimci bir dönüşüm seçeneğinin ufukta görünmediği koşullarda kapitalizmin kendi fiziki varoluş koşullarını ortadan kaldırmaya meyyal olduğuna dair belki de en vurucu ifade, Sovyet yazar Andrey Platonov'un kaleminden çıkar. Platonov, 1934 yılında kaleme aldığı ama hayatı boyunca yayımlanmayan bir denemede, "SSCB'nin olmadığı bir dünya, kaçınıl-

47 Aktaran Ian Angus, *Facing the Anthropocene*, s. 188.

48 Ernest Mandel, *Sosyalizmin Geleceği*, çev. D. Işık ve Masis Kürkçügil, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 38.

49 Karl Marx, "On the Irish Question", https://www.marxists.org/archive/marx/iwma/documents/1867/irish-speech.htm

maz bir biçimde kendi kendini gelecek yüz yıl içerisinde ortadan kaldıracaktır," diye yazıyordu.[50]

Aslında Platonov'un bu satırları yazdığı sırada Sovyetler Birliği'nde 1917'nin bakiyesini hak ile yeksan eden bir hadiseler zinciri cereyan ediyordu. Buna mukabil Platonov'un bu ifadesini SSCB tarihinin gelgitlerinden soyutlamak pekâlâ mümkün. Platonov, SSCB'nin olmadığı bir dünyadan bahsederken devrimin, yani kapitalizme bütünsel bir alternatifin namevcut olduğu bir dünyayı varsayar. Dolayısıyla aslında tam da günümüzü, devrimin geri çekildiği koşullarda serpilen kapitalist yıkım olasılığını tarif etmiş olur. Zira kapitalizmin alternatifsiz kalışı, onun imhacı-cinai işleyiş mantığının, yıkıcı potansiyellerinin bütünüyle dizginsiz kalması anlamına gelir. Gelecek yüz yıl içerisinde kendi kendini ortadan kaldıracak olan dünya, devrimin olmadığı, sermayenin mutlak egemenliğindeki dünyadır.

Sovyet yazarı aynı temaya birkaç yıl sonra Çek yazar Karel Čapek'in bir tür kıyamet parodisi olan *Semenderlerle Savaş* romanı vesilesiyle geri döner. Çapek, romanında akıllı bir semender türünün modern toplumun içsel çelişkilerinden yararlanarak insan uygarlığını sona erdirişini mizahi bir dille anlatır. Romanda insanlığın sonu teması, insan uygarlığının paradoks ve tutarsızlıklarını hicvetmenin bir vesilesine dönüşür.

Platonov roman üzerine kaleme aldığı eleştiri yazısında "insanlığın tasfiyesi" ya da yok oluş düşüncesinin ardında, "ezenlerin ezilenleri ölüme dek, son yıkıma dek kullanmaya yönelik 'gizli' arzusu"nun yattığını belirtir. Platonov, Čapek'i bu fikrin karşısına başka ve "bununla kıyaslanamaz ölçüde hakiki" bir fikri koymamakla eleştirir. Bu fikir, "insanlığın 'tasfiyecileri'nin tasfiyesi", yani devrimdir.[51] İnsanlığı yok oluşa sürükleyenlerin yok edilmesi iddiasının namevcut olduğu, yani devrim ihtimalinin kolektif tahayyülden sür-

50 Andrey Platonov, "On the First Socialist Tragedy", https://newleftreview.org/issues/ii69/articles/andrei-platonov-on-the-first-socialist-tragedy

51 Andrey Platonov, "İnsanlığın 'Tasfiyesi' Üzerine", *Can*, çev. Günay Çetao Kızılırmak, Metis Yayınları, 2010; Karel Čapek, *Semenderlerle Savaş*, çev. Sabri Gürses, İthaki Yayınları, İstanbul, 2021, s. 289.

gün edildiği durumda "insanlığın tasfiyesi", hâkim sınıfın açık ya da gizli bir arzusu olarak hükmünü sürdürür. Devrim olmazsa ezenlerin ezilenleri yok oluşa sürüklemeye dönük bu fantezisi eninde sonunda geçerlilik kazanacaktır.

Kurtarma Operasyonu

İklim krizine dair yaygın yanılgılardan biri, onun gelecekte bir gün gerçekleşebilecek bir felaket olarak tasavvur edilmesi. Oysa iklim değişikliği muhayyel bir gelecekte değil, şimdi gerçekleşmekte olan, içerisinde yaşadığımız ve bir şey yapmadıkça daha da korkunçlaşacak bir felaket. Dolayısıyla iklim kriziyle mücadele yarınlar için bugünden verilmesi gereken bir mücadele değil, şimdi ve burada cereyan eden bir kavgadır. "Bu, daha çok yarını düşünmenin bile önkoşulu olarak bugün var olan sistemlerin kökten dönüştürülmesi sorunudur."[52]

İklim değişikliği basitçe bugünkünden şu ya da bu ölçüde daha sıcak bir gezegen anlamına gelmiyor. Dünya sistemindeki kırılmalar, ekolojik kriz ve devam eden iklim felaketi, bir önceki dönemin güç ilişkilerinde büyük sarsıntılara neden olacak, mevcut politik ve sosyal tartışmaların temellerini altüst edecek bir süreç. Antroposen kapitalizmiyle istikrarsızlık ve belirsizliklerle dolu yeni bir döneme giriyoruz. Belki de bu dönemi Max Haiven'in sözleriyle tarif etmek en iyisi: "Neoliberal devrimin üzerinden neredeyse yarım asır geçtiği bugün, dünyamızın büyük bir kısmı harabeye döndü, ya da belki daha doğrusu, kölelerin ele geçirilmesi ve 'yeni dünya'nın işgaliyle başlayan gezegenin yıkımı, şimdilerde korkunç sona yaklaşıyor."[53] Dünya sistemindeki ani kırılmalar dünya üzerindeki milyonlarca insanın hayat koşullarında büyük ve sarsıcı değişimlere neden *olacak*. Yakın geçmişin sosyal demokrat ya da ana akım yeşil siyasal projele-

52 Ajay Singh Chaudhary, "The Long Now", https://late-light.com/issues/issue-1/the-long-now

53 Max Haiven, "Bizim Ayaklanma Çağımız: Kendini Yeniden Yaratan Bir Dünyayız", https://polenekoloji.org/ayaklanma-cagimiz-biz-kendini-yeniden-yaratan-bir-dunyayiz/

rinin bu felaketle ve krizle damgalanmış yeni çağın koşullarına ayak uydurabilmesi mümkün değil. Bu siyasal akımların evrimci siyasal stratejilerine kaynaklık etmiş istikrarlı koşulların yerinde daha şimdiden yeller esiyor.[54]

Devrimci sosyalistler ekolojik yıkım çağında devasa bir meydan okumayla karşı karşıya. 20. yüzyıldan tevarüs edilmiş stratejik hipotezlerin hızla içerisinde bulunduğumuz ardışık felaketler çağına adapte edilmesi gerekiyor. Dahası geçmişe göre çok daha kapsamlı bir "görevler" bütünüyle karşı karşıyayız: Küresel ısınmayı sanayi öncesi döneme kıyasla 1,5°C ile sınırlamak için, Çin dahil olmak üzere emperyalist ülkelerdeki tüm üretim aygıtının, ulaşım ve tedarik sistemlerinin ve toplumsal yeniden üretimin tamamen dönüştürülmesi gerekiyor.

Küresel ölçekte muazzam büyüklükteki kitle hareketlerinin, üretim aygıtının büyük bölümünün tarihsel olarak benzeri görülmemiş bir dönüşümünü ve yapısökümünü zorlayacak kapasiteye sahip olmalı. Andreas Malm'ın deyimiyle, "Hareket dev bir kurtarma operasyonu yapma zorunluluğuyla karşı karşıya olduğunu biliyor: Bu yaralı gezegende insan ve diğer türlerin hayatta kalması ve belki de gelişmesi için mümkün olduğunca fazla alanı korumak ve en iyi senaryoda, geçmiş yüzyıllardan gelen bazı yaraları da iyileştirecek bir operasyon yürütmek."[55]

Küresel kapitalizmin iklim krizini aşma/sınırlandırma konusundaki müteselsil başarısızlığının yarattığı "hayal kırıklığı" ve ekolojik krizi giderme kapasitesinin giderek daha fazla sorgulanır olması, ekoloji hareketinin değişik kesimlerinde bir strateji tartışmasına ve radikalleşmeye daha şimdiden neden oluyor. Mütevazı reformların, küçük çaplı değişimlerin, aşamalı ve zamana yayılmış azaltımların yeryüzü iklim sistemini sabitleyemeyeceği, ekolojik krizi önleyemeyeceği görüşü ekoloji hareketinin çeşitli bileşenlerinde ağırlık

54 Christian Zeller, "Revolutionary ecosocialist strategies on heated earth in condensed time", https://anticapitalistresistance.org/revolutionary-ecosocialist-strategies-on-heated-earth-in-condensed-time/

55 *How to Blow Up a Pipeline*, s. 96.

kazanıyor ve hareketin tümünü radikalleştiriyor. İnsanlığın doğayla ilişkisinde topyekûn ve ivedi bir değişimi imleyen ekolojik bir devrimin krizden çıkışın yegâne yolu olduğu, artık çok daha güçlü bir biçimde vurgulanıyor. Ancak buna karşın siyasal ve sosyal güçler dengesi eko-yıkıcı sermayeyi durdurmak için henüz müsait değil. Geçmiş yenilgilerin yükü hâlâ sırtımızda. Yapmamız gerekenlerle şu an yapabildiklerimiz arasındaki o muazzam uçurumu hızla kapatabilmemiz gerekiyor.

Bu olumsuz ahval ve şerait Naomi Klein'ın belirttiği bir zamanlama hatası ya da yanlış zamanlamanın sonucu olarak değerlendirilebilir: "İklim değişikliği, insanlığın hiçbir zaman gerçekleştiremediği düzeyde kolektif eylem gerektiren kolektif bir sorundur. Buna karşın ana akım bilince, her türden kolektivite fikrine karşı yürütülen ideolojik bir savaşın tam ortasında girmiştir." Klein'a göre bu zamanlama hatası, karşı karşıya olunan krize doğru yanıtlar geliştirmeye engel olan büyük bir talihsizliktir. İklim krizi şirketlerin gücünü kırmayı, onları amansız bir kamusal denetim altına almayı gerektirirken bunun tam tersi gerçekleşmiş, piyasa üzerindeki her türlü denetimin tu kaka edildiği bir dönem sökün etmiştir. İklim krizine yanıt vermek için planlamaya, daha etkili ve güçlü kamusal hizmetlere, piyasanın dizginlenmesine ihtiyaç duyulurken rüzgâr tam tersi yönde esmiş, neoliberal karşı devrimle deregülasyon, finansallaşma ve piyasanın mutlak hâkimiyeti geçerli olmuştur. "İklim değişikliğine dair zamanlama hatası budur ve bu durum sadece türümüzü değil, potansiyel olarak gezegendeki diğer tüm canlı türlerini de etkilemektedir."[56]

Neil Faulkner günümüzde hâkim olan siyasal ve sosyal güç ilişkilerini Antik Yunancadan devraldığı *stasis* kavramıyla izaha çalışıyor. "Stasis" sözcüğü birbiriyle çelişkili iki duruma işaret eder. Bir taraftan ayaklanma, içsavaş, toplumsal ve sınıfsal mücadeleleri akla getirir, diğer yandansa siyasi bir çıkmazı, siyasal güç dengelerinde bir kilit-

56 Naomi Klein, "Climate change is the fight of our lives – yet we can hardly bear to look at it", https://amp.theguardian.com/commentisfree/2014/apr/23/climate-change-fight-of-our-lives-naomi-klein

lenme, tıkanma durumunu. Bu ikili anlam yükü nedeniyle "stasis" tam da güncel küresel durumu açıklayıcı bir tabir olarak değerlendirilebilir. Bir yanda kapitalist üretim ve mülkiyet ilişkilerinin kışkırttığı çelişkiler dünyadaki yaşamı tehdit eder hale getirmiştir. Ancak diğer yanda "kapitalist gerçekçilik", yani kapitalizme bütünsel bir alternatifin mümkünsüz olduğuna dair kanaat hâlâ yerli yerinde durmaktadır. Bir tarafta sermayenin çoklu krizleri dünyanın dört bir yanında büyük toplumsal mücadeleleri, ayaklanmaları, "sosyal patlamalar"ı kışkırtmakta, diğer taraftansa bu mücadeleler küresel düzeyde güçler dengesinde anlamlı değişiklikler yaratacak kesafete bir türlü erişememektedir. Sermayenin yıkıcı güçlerini durduracak bir devrim varoluşsal bir zorunluluk haline gelmiştir. Ancak Marx'ın tabiriyle "devrim partisi", henüz "düzen partisi"ni alt edecek örgütlenmeye, seferberlik kapasitesine ve koordinasyona sahip değildir. Dolayısıyla alternatif bir geleceğe giden yol tıkalı kalmaya devam etmektedir.[57]

Lev Troçki 1930'lu yılların sonunda, uluslararası işçi hareketinin yaşadığı ardışık yenilgilerin, faşizmin yükselişinin ve Stalinist yozlaşmanın devrimci mücadele için olağanüstü güç objektif koşullar yarattığının farkındaydı. O dönemde bir ara, "Muazzam bir akıntıda küçük bir teknedeyiz," diye yazar. "Beş veya on tekne var ve biri batıyor ve bunun kötü dümencilikten kaynaklandığını söylüyoruz. Ama sebep bu değildi – çünkü akıntı çok güçlüydü. Bu en genel açıklamadır ve karamsarlığa kapılmamak için bu açıklamayı asla unutmamalıyız."[58] Bu belirleme yaşadığımız dönem için de pekâlâ geçerli sayılabilir. Mevcut namüsait güçler dengesi, sermayenin yıkıcı ve eko-kıyıcı potansiyellerine karşı direnişin önüne ciddi sınırlar koymaktadır. Dümeni ne kadar sıkı tutsak, küreklere ne kadar asılsak da dalgaların büyüklüğü ilerlememizin önüne devasa engeller çıkarmaktadır.

57 Neil Faulkner, "Digitalised alienation, the politics of the spectacle, and the revolutionary imperative: an essay in new marxist thinking", https://anticapitalistresistance.org/digitalised-alienation-the-politics-of-the-spectacle-and-the-revolutionary-imperative-an-essay-in-new-marxist-thinking/

58 Leon Trotsky, *The Crisis of the French Section (1935-36)*, Pathfinder Press, New York, 1977, s. 170.

Fırtına Yaklaşırken

Hindistan'ın kuzeyindeki Uttar Pradesh eyaletinde 2025 yılında ölümcül bir sıcak hava dalgası yaşanır. Yüksek sıcaklık ve nemin bileşimi, günlerce sürecek bir sauna etkisi yaratır. Öyle ki, insanların ve birçok canlının bedeninin böyle bir sıcaklığa uzun süre dayanması mümkün değildir. Klimaların aşırı kullanımı elektrik şebekesini çökertir. Aşırı sıcaklığa uzun elektriksizlik ve su kesintileri eklenir. Isıya dayanamayıp ölen yaşlı ve çocukların cesetleri sokakları doldurur. Hindistan'daki bu sıcaklık dalgasında yirmi milyona yakın insan ölür. Birinci Dünya Savaşı'ndan bile büyük bir felaket bir hafta içinde gerçekleşir.

Kim Stanley Robinson'ın *The Ministry for the Future* [Gelecek Bakanlığı] adlı romanı, gelecekteki bu ölümcül felaketle açılır. Benzer felaketlerin yakın gelecekte yaşanması, en yetkili ağızların da itiraf ettiği üzere, aslında hiç de gerçekdışı bir olasılık değil. Dünya Sağlık Örgütü'nün önümüzdeki on yıllarda iklim değişikliğine bağlı aşırı sıcak dalgalarından ölecek insanların sayısının milyonlarca olabileceği öngörüsünde bulunduğuna yukarıda değinmiştik.

Romana dönelim. Sıcak hava dalgasının neden olduğu felaketin ardından öfkeli halk, "Kali'nin Çocukları" adlı bir harekette birleşerek fosil yakıt endüstrisine karşı topyekûn mücadeleye girişir. Enerji santralleri ele geçirilir, boru hatları sabote edilir. İklim krizinin derinleşmesiyle Kali'nin Çocukları uluslararası bir harekete dönüşür. Kömür madenleri, petrol kuyuları saldırıya uğrar. Hatta petrol ve madencilik şirketlerinin yöneticilerine yönelik suikastlar gerçekleştirilir.[59]

Yani iklim krizinin derinleşmesi, illa çaresizliğe ve "en altta kalanın canı çıksın"cı bir ekofaşist karanlığa, bir tür "iklim apartheid'i" rejimine değil de siyasal güç dengelerinde ezilenler lehine hızlı bir değişime, büyük kitle mücadelelerine de pekâlâ yol açabilir. Sıcaklık dalgaları, seller ve yangınlar, birbirini izleyen felaketler siyasal ve

59 Romanın bir değerlendirmesi için bkz. Andreas Malm, "*When Does the Fightback* Begin?", https://www.versobooks.com/blogs/5061-when-does-the-fightback-begin

sosyal güç dengelerinde bugün gerçekçi görünmeyen çarpıcı değişimleri, ekolojik çöküş karşısında bugün tahayyül dahi edemeyeceğimiz kolektif bilinç sıçramalarını gündeme getirebilir.

İklim felaketine karşı adalet talebiyle dünya halklarının ayağa kalkması bugün siyaseten pek gerçekçi gelmeyebilir. Ancak Stockholm Çevre Enstitüsü'nden biliminsanı Sivan Kartha'nın belirttiği üzere, "Şu anda siyaseten gerçekçi olan, bizi birkaç Katrina kasırgası, sonra birkaç Sandy süper fırtınası ve ardından birkaç Bopha tayfunu vurduktan sonra siyaseten gerçekçi olacakla çok az ilgili olacaktır."[60]

Önümüzdeki dönem, giderek yoğunlaşan kutuplaşma ve toplumsal ve siyasal çatışmalarla karakterize olacak. Fosil yakıtlardan bir tür yumuşak, evrimsel, sağduyulu geçiş yoluyla vazgeçilebileceğine dair kalmış her türden yanılsama hızla bir tarafa bırakılmalı. Bir "geçiş" ya yoğun kutuplaşma ve mücadele yoluyla gerçekleşecek ya da hiç gerçekleşmeyecek. Yangınların, sel baskınlarının, kuraklıkların, kıtlıkların ve kitlesel göçün kaçınılmazlığı göz önüne alındığında artan bir siyasal ve sosyal istikrarsızlıkla, burjuva siyasal mimarisinin küresel ölçekte kırılganlaşmasıyla karşılaşmamız olasıdır. Kai Heron ve Jodi Dean'in belirttiği gibi, "İsyanlar gerçekleşecek. Devrim gündemdedir. Devleti ele geçirmek ve enerjinin, üretimin ve toplumun radikal bir biçimde yeniden yapılanmasına yön vermek için bu fırsatları kullanabilecek örgütsel gücü inşa etmeliyiz."[61]

Geleceği kestirebilmek elbette mümkün değil. Hiçbirimiz müneccim değiliz. Ancak en olası senaryo, hızlanan iklim ve çevre krizinin sınıf mücadelesini ve siyasi kutuplaşmayı her yerde yoğunlaştırmasıdır. Bu süreç, dünya ısısının sanayi öncesine göre 1,5 derece artış eşiğine doğru ilerlerken derinleşecek ve bu eşiği geçtikten sonra da devam edecek. Dolayısıyla, John Molyneux'nun deyişiyle, "Hareket, yalnızca iklim değişikliğini nasıl önlediğimiz veya durdurduğumuzla değil, aynı zamanda onun yıkıcı etkileriyle nasıl başa çıktığı-

60 Aktaran Naomi Klein, "Stuck in The Smoke As Billionaires Blast Off", https://theintercept.com/2021/07/23/stuck-in-the-smoke-as-billionaires-blast-off/

61 Kai Heron ve Jodi Dean, "Climate Leninism and Revolutionary Transition", https://spectrejournal.com/climate-leninism-and-revolutionary-transition/

mızla da ilgilenmek zorunda kalacak: Barbarlıkla mı dayanışmayla mı? Kapitalizm, tüm biçimleriyle giderek barbarlığa dönüşecek. Yalnızca sistem değişikliği, kapitalizmin yerini sosyalizme bırakması, işçi sınıfı ve insan dayanışmasına dayalı bir yanıta izin verecek."[62]

Yaklaşan fırtına biz istesek de istemesek de tıpkı 19. yüzyılda Amerika'da, 20. yüzyılda Rusya'da olduğu gibi bir "içsavaş", yani devasa toplumsal mücadeleler olarak cereyan edecek. Ekolojik çöküşün farklı tezahürleri mevcut sömürü ve tahakküm biçimlerini daha da derinleştirecek. Bu durum ister istemez itiraz ve direnişleri çoğaltacak. Bigâne kalamayacağımız bu savaşı kazanmak zorundayız. Çünkü Marx'ın öne sürdüğü o "ya devrim ya yıkım" parolasındaki yıkım seçeneği belki de hiç olmadığı kadar yakın.

62 John Molyneux, "Is there time for system change?", http://www.globalecosocialist-network.net/2020/08/21/is-there-time-for-system-change/

II

Müşterek Bir Dünya: İnsan Dışı ve Ötesi

ANTROPOSEN, KAPİTALOSEN, PLANTASYONOSEN, CHTHULUSEN: AKRABALIKLAR KURMAK

Donna Haraway

Türümüzün tespit edilebilir olduğu süre boyunca (yani birkaç on bin yıldır) antropojenik süreçlerin, başka süreçlerle ve türlerle kurduğu etkileşim ve içten-etkime [*intra-action*] yoluyla, gezegen ölçüsünde etkileri olduğuna şüphe yok ve bunda tarımın payı da (son birkaç bin yılda) epeyce fazla. En başından itibaren gezegenimizi insanların yaşayabileceği bir biçime sokmakta ve dönüştürmekte en büyük rolü ise elbette bakteriler ve akrabaları oynadı, bunu da sayısız farklı türle (tabii insanla, insanın teknolojik ve teknoloji dışı pratikleriyle) etkileşim ve içten-etkime kurarak gerçekleştirdi.[1] Devrim niteliğinde başka pek çok evrimsel-ekolojik-gelişimsel-tarihsel hadiselerin yanı sıra, insanın tarım faaliyetleri başlamadan milyonlarca yıl önce tohum bırakan bitkilerin ortaya çıkışı gezegeni tamamıyla değiştiren bir gelişmeydi.

1 İçten-etkime, bize Karen Barad'ın *Meeting the Universe Halfway* (Duke University Press, Durham, 2007) eseriyle verdiği bir kavram. Bu ifadeyi, Barad'ın analizinin gerektirdiği radikal değişikliği henüz anlamayan okurlar açısından daha anlaşılabilir olmak adına da kullanıyorum ama bunda dilde karmaşıklığı sevme huyumun da etkisi vardır muhtemelen.

İnsanlar bu kibirli mücadeleye, sonradan *Homo sapiens* adını alacak yaratıklar değilken bile, erken ve dinamik bir şekilde katıldı. Fakat bana öyle geliyor ki, Antroposen, Plantasyonosen ve Kapitalosen ile ilişkili adlandırmalar boyut, hız, eşzamanlılık ve karmaşıklığa odaklanmalı. Sistemik fenomenleri değerlendirirken başvurulması gereken sabit soru, derece değişimlerinin ne zaman niteliksel değişimler haline geldiği ve biyokültürel, biyoteknik, biyopolitik, tarihsel açıdan konumlanmış insanların (İnsanoğlu'nun değil), başka tür düzenlemelerinin [*assemblage*] ve başka biyotik/abiyotik güçlerin etkilerine kıyasla ve bunlarla birlikte ele alındığında ne gibi etkileri olduğudur. Hiçbir tür, modern Batı metinlerinde kendini iyi bireyler gibi göstermeye çalışan kendi ukala türümüz bile, tek başına hareket etmez, tarihi (hem evrimsel tarihi hem de başka tarihleri) organik türlerin ve abiyotik aktörlerin düzenlemeleri yazar.

Peki dünyadaki yaşam "oyun"unu herkes ve her şey açısından değiştiren nihai bir dönüm noktası var mı? Mesele iklim değişikliğinden ibaret değil; toksik kimyanın, madenciliğin, yerin altındaki ve üstündeki göl ve nehirlerin kurutulmasının, ekosistem basitleştirme süreçlerinin, insanlara, başka yaratıklara, vesaireye, vesaireye karşı sistemik örüntüler içinde uygulanan geniş kapsamlı soykırımların yarattığı olağanüstü yük, art arda, art arda, art arda büyük ölçekli sistem çöküşlerini ortaya çıkarma riskini taşıyor. Döngüsel yineleme epey yorucu olabiliyor.

Anna Tsing, "Feral Biologies" [Yabani Biyolojiler] adlı yakın tarihli bir çalışmasında (çölleşme veya ormanların tıraşlanması vesaire, vesaire gibi) büyük çaplı hadiseler sonrasında (insanın dahil olduğu veya olmadığı) çeşitli tür düzenlemelerinin yeniden tesis edilebilmesine imkân veren sığınma ceplerinin (*refugium*'ların) büyük bir kısmının ortadan kaldırılmasını Holosen ve Antroposen arasındaki dönüm noktası olarak ele alıyor.[2] Bu bakış açısıyla Dünya Ekolojisi Araştırma Ağı koordinatörü Jason Moore'un ucuz doğanın sona erdiği, doğayı ucuzlatmanın çağımız dünyasındaki ekstraksiyon ve

2 Anna Tsing, "Feral Biologies", *Anthropological Visions of Sustainable Futures*, University College London, Şubat 2015 için yazılmış tebliğ.

üretim faaliyetlerini sürdürecek şekilde daha fazla devam edemeyeceği, çünkü dünyanın rezervlerinin büyük kısmının kurutulmuş, yakılmış, zehirlenmiş, öldürülmüş veya başka şekillerde tüketilmiş olduğuna dair iddiaları arasında bir akrabalık bağı kurmak mümkün.[3] Devasa yatırımlar ve son derece yaratıcı ve yıkıcı teknolojiler kıyamet gününü biraz öteleyebilir ama ucuz doğanın sonu gerçekten geldi. Anna Tsing, Holosen'i sığınma ceplerinin hâlâ var olduğu, hatta sayıca arttığı, böylelikle dünyayı zengin bir kültürel ve biyolojik çeşitlilik içinde yeniden dünyalaşmanın [*(re)worlding*] mümkün olduğu uzun bir dönem olarak tarif ediyor. Antroposen gibi bir adlandırmaya uygun düşen dehşet hissi belki de insanların ve diğer yaratıkların sığınma mekânlarının ve zamanlarının yok edilmesiyle ilgilidir. Başkalarının yanı sıra ben de Antroposen'i, Kretase ve Paleojen devirleri arasındaki K-Pg sınırı olarak bilinen hadise gibi, bir devirden ziyade bir sınır hadisesi olarak görüyorum.[4] Antroposen derin süreksizliklerle belirleniyor; bundan sonra gelecek şey öncekine benzemeyecektir. Bence bize düşen, Antroposen'i mümkün olduğu kadar kısa/ince tutmak ve birlikte çalışıp akla gelebilecek her yönteme başvurarak sığınakların yeniden ortaya çıkabileceği yeni devirlerin hazırlığını yapmak.

Şu anda dünya insan ve insan olmayan sığınmacılarla dolu ama hiçbirinin sığınağı yok.

Dolayısıyla bence yeni ve büyük bir isim, hatta bir isimden de fazlası mukadder. Yani şunlar: Antroposen, Plantasyonosen[5] ve (ben-

3 Jason Moore, *Capitalism in the Web of Life*, Verso, New York, 2015. Moore'un denemelerinin pek çoğuna şu adresten ulaşılabiliyor: https://jasonwmoore.wordpress.com/.

4 Antroposen'in (ve Plantasyonosen'in) devir olarak değil, K-Pg sınırı gibi bir sınır hadisesi olarak değerlendirilmesi gerektiği fikrini, bunu Ekim 2014'te Aarhus Üniversitesi'ndeki *Ethnos* sohbetinde ve başka karşılaşmalarımızda dile getiren Scott Gilbert'a borçluyum. Bkz. 5 numaralı dipnot.

5 Ekim 2014'te Aarhus Üniversitesi'nde *Ethnos* için kayıt altına alınan bir sohbette katılımcılar, insanların işlediği çiftlik, mera ve ormanların, çitlenmiş, ekstraktif, köle emeğine ve başka türden sömürülen, yabancılaştırılmış ve genellikle mekânsal olarak taşınan emeğe dayalı plantasyonlara doğru yıkıcı şekilde dönüşümünü adlandırmak için kolektif olarak Plantasyonosen terimini ürettiler. Sohbetin bir dökümü "Antropologlar Antroposen'i Konuşuyor" ("Anthropologists Are Talking About the Anthropocene")

den önce Andreas Malm ve Jason Moore tarafından kullanılmış olan) Kapitalosen.[6] Ayrıca insanların da bir parçası olduğu, süregiden (fakat süregidişi tehlikede olan) dinamik sim-chthonik güçler ve iktidarlar için de bir isme ihtiyacımız olduğu konusunda ısrarcıyım. Bir ihtimal, küçük bir ihtimal, tabii ancak yoğun bir adanmışlıkla, başka dünyalılarla işbirliği ve oyun halinde ilerleyerek, insanı da barındıran zengin ve çoktürlü düzenlemelerin yeşermesi mümkün olabilir. Ben tüm bunlara –geçmiş, şimdi ve gelecek– Chthulusen adını

başlığıyla *Ethnos*'ta yayımlandı. AURA internet sitesini http://anthropocene.au.dk/ adresinden ziyaret edebilirsiniz. Araştırmacılar kölelerin çalıştırıldığı plantasyon sisteminin genelde Antroposen'in dönüm noktası olarak görülen, karbon canavarı makinelere dayalı fabrika sistemi için bir model ve tetikleyici güç olduğunun uzun süredir farkında. Öte yandan en zor koşullarda bile işlenip bakılan köle bahçeleri hem hayati nitelikte insan gıdalarının yetişmesini sağlıyor hem de biyoçeşitlilik içeren bitkilere, hayvanlara, mantarlara ve toprak türlerine bir sığınak temin ediyordu. Köle bahçeleri, özellikle de imparatorluğun botanik bahçeleriyle kıyaslandığında, sayısız yaratığın yolculuğu ve yayılması konusunda oynadığı rol açısından yeteri kadar keşfedilmemiş bir dünyadır. Plantasyonosen, Kapitalosen ve Antroposen'in tamamı birlikte ele alındığında, maddi semiyotik üretkenliği sermaye birikimi ve kâr için dünyanın dört bir yanına taşımak (germ plazmasının, genomların, dal çeliklerinin, başka pek çok farklı isme sahip parça niteliğindeki organizmaların ve yerinden koparılmış bitkilerin, hayvanların, insanların hızla yerinden edilip yeniden düzenlenmesi) ortak tanımlayıcı işlevdir. Plantasyonosen küreselleşmiş et üretim fabrikalarında, monokültür tarım endüstrisinde ve çok geniş alanlarda çoktürlü ormanların ve bu ormanların insan ve insan olmayan yaratıkların varlıklarını devam ettirmelerine yarayan ürünlerinin ortadan kaldırılıp yerlerine yağ üretiminde kullanılan palmiyeler gibi ürünlerin ekilmesi süreçlerinde bütün gaddarlığıyla işlemeye devam ediyor. *Ethnos* sohbetine katılanlar arasında şu isimler vardı: Noboru Ishikawa, Antropoloji, Güneydoğu Asya Çalışmaları Merkezi, Kyoto Üniversitesi; Anna Tsing, Antropoloji, University of California, Santa Cruz; Donna Haraway, Bilinç Tarihi, California Üniversitesi, Santa Cruz; Scott F. Gilbert, Biyoloji, Swarthmore; Nils Bubandt, Kültür ve Toplum Bölümü, Aarhus Üniversitesi ve Kenneth Olwig, Peyzaj Mimarisi, İsveç Tarım Bilimleri Üniversitesi. Gilbert, Plantasyonosen terimini Scott F. Gilbert ve David Epel'in oldukça sık başvurulan kitapları, *Ecological Developmental* Biology'nin (Sinauer Associates, ABD) ikinci basımı için yazdığı kapanış bölümünde temel argümanları bağlamında da kullandı.

6 Jason Moore ve Alf Hornborg'la yaptığım kişisel e-posta yazışmalarından Kapitalosen teriminin Malm tarafından 2009 yılında İsveç, Lund'da kendisi henüz lisansüstü eğitimine devam ederken gerçekleşen bir seminerde önerildiğini öğrendim. Ben bu terimi kendi başıma ilk kez 2012 yılından itibaren verdiğim kamuya açık derslerde kullandım. Moore "Kapitalosen" adlı bir derleme kitap üzerinde çalışıyor (PM Press, Oakland, 2016). Kitapta Moore'un, Malm'ın benim ve Elmar Altvater'in yazıları yer alacak. Ortak çalışma ağlarımız güçlenmeye devam ediyor.

veriyorum.[7] Bu gerçek ve olası zaman mekânlar, adını SF[8] yazarı H.P. Lovecraft'ın mizojin bir ırk kâbusu niteliğindeki canavarı Cthulhu'dan değil (yazım farkına dikkat), dünyanın dört bir yanına kök salmış ve adı Naga, Gaia, (su dolu Papa'dan[9] doğmuş olan) Tangaroa, Terra, Haniyasu-Hime, Örümcek Kadın, Pachamama, Oya, Gorgo, Raven, A'akuluujjusi ve çok, çok daha fazlası gibi çeşitli güç ve iktidarlardan alıyor. "Benim" Chthulusen'im, her ne kadar Yunanvari problematik dokunaçlarıyla başı belada olsa da, (insandan fazlası, insandan gayrısı, insan dışı ve humus-insan dahil) sayısız zamansallığı ve mekânsallığı ve sayısız içten-etkimesel düzenleme-içinde-kendiliği sarıp sarmalar. Naga, Gaia, Tangaroa, Medusa, Örümcek Kadın ve bunların bütün akrabaları, bu metin gibi İngilizce dilinde yazılmış bir Amerikan metninde geçerken dahi Lovecraft'ın hayalini de kuramayacağı, kapsamayı da başaramayacağı bir SF (yani spekülatif fabülasyon, spekülatif feminizm, bilimkurgu [*science fiction*] ve bilimsel hakikat [*scientific fact*]) damarına uygun düşen binlerce isimden birkaçı.[10] Hangi hikâyelerin hikâye anlattığı, hangi kavramların kavram düşündüğü önemlidir. Matematiksel, görsel ve anlatısal açıdan hangi figürlerin başka figürler figürize ettiği, hangi sistemlerin başka sistemler sistematize ettiği önemlidir.

Bütün o binlerce isim de hem haddinden büyük hem haddinden küçük; bütün hikâyeler haddinden büyük ve haddinden küçük. Jim

7 "-sen" soneki ne kadar türetken! Aşırıya kaçmak pahasına da olsa bu riski alıyorum çünkü -sen/-cene/kainos'un kök anlamınlarına kendimi kaptırmış durumdayım. Bu kök hem kadim olan hem de olmayan, kalın, püsküllü ve yumrulu bir "şimdi"nin zamansallığını ifade ediyor.

8 Aşağıda yazar tarafından açıklanacağı üzere, SF kısaltması *science-fiction* (bilimkurgu) ifadesinin yanı sıra *speculative fabulation* (spekülatif fabülasyon), *speculative feminism* (spekülatif feminizm) ve *scientific fact* (bilimsel hakikat) ifadelerini de kapsayacak şekilde kullanılıyor. (Ç.N.)

9 Māori mitolojisindeki Papatūānuku kastediliyor. (Y.N.)

10 Os Mil Nomes de Gaia/Gaia'nın Bin Adı, Eylül 2014'te Eduardo Viveiros de Castro, Déborah Danowski ve çalışma arkadaşları tarafından Rio de Janeiro'da düzenlenen oldukça üretken bir uluslararası konferansın adıydı. Kimileri Portekizce, kimileri İngilizce gerçekleştirilen konuşmaları https://www.youtube.com/c/osmilnomesdegaia/videos adresinden izleyebilirsiniz. Benim Antroposen ve Chthulusen konulu katkım Skype üzerinden gerçekleşmişti, kaydı https://www.youtube.com/watch?v=1x0oxUHOlA8 adresinde yer alıyor.

Clifford'ın bana öğrettiği gibi, bizim asıl ihtiyacımız, karmaşıklığı toparlayacak ve sınırları şaşırtıcı yeni ve eski bağlantılar kurmaya aç ve açık kılacak büyüklükteki hikâyeler (ve teoriler).[11]

Chthulusen'de fani yaratıklar olarak iyi yaşayıp iyi ölmenin yollarından biri, sığınakları yeniden tesis etmek, kısmi ve dirençli biyolojik-kültürel-siyasi-teknolojik toparlanmayı ve tertiplenmeyi mümkün kılmak amacıyla güçlerimizi birleştirmek. Geri dönüşü olmayan kayıpların matemini tutmak da buna dahil elbette. Bunu Thom van Dooren ve Vinciane Despret'den öğrendim.[12] Şimdiden pek çok kayıp var, çok daha fazlası da olacak. Ölümsüzlük mitlerine başvurarak veya ölülerle, soyu tükenmişlerle birlikte-olagelmeyi başaramayarak yenilenmiş üretken serpilişi filizlendirmemiz mümkün değil. Orson Scott Card'ın *Ölülerin Sözcüsü*'ne çok fazla iş düşüyor.[13] Ursula Le Guin'in *Hep Yuvaya Dönmek*'teki dünyalaşmasına [*worlding*] daha da fazlası düşüyor.

Ben posthüman-ist değil kompost-ist'im: Biz insan sonrası [*post-human*] değil, kompostuz. Antroposen/Kapitalosen sınırı pek çok başka şeye işaret ettiği gibi, uçsuz bucaksız ve kaçınılmaz yıkımın sadece 21. yüzyılın sonuna doğru dünyada yaşayacak olan 11 milyar kadar insan için değil, başka sayısız yaratık için de günbegün yaklaştığına da işaret ediyor. (Akla hayale sığmasa da temkinli bir tahmin olan 11 milyar sayısı ancak ve ancak insanların doğum oranının düşük kalması şartıyla geçerli, bu oranlar yeniden yükselecek olursa bütün hesap değişecektir.) Yok oluşun kıyısı artık sadece bir metafor değil, sistemin çöküşü bir gerilim filminin konusu değil. Bunu herhangi bir türe mensup herhangi bir sığınmacıya sorabilirsiniz.

11 James Clifford, *Returns: Becoming Indigenous in the Twenty-first Century*, Harvard University Press, Cambridge, 2013.

12 Thom van Dooren, *Flight Ways: Life and Loss at the Edge of Extinction*, Columbia University Press, New York, 2014. Vinciane Despret, "Ceux qui insistent", *Faire Art comme on fait societé*, Didier Debaise vd. (yay. haz.), Réel, Paris, 2013. Vinciane Despret'nin İngilizceye çevrilmiş çok sayıda önemli denemesi için bkz. *Angelaki*, 2015, 20(2); *Ethology II: Vinciane Despret*, Brett Buchanan, Jeffrey Bussolini, ve Matthew Chrulew (yay. haz.), önsöz yazarı Donna Haraway, "A Curious Practice."

13 Orson Scott Card, *Speaker for the Dead*, Tor Books, New York, 1986. [Türkçesi için bkz. *Ölülerin Sözcüsü*, çev. Gonca Gülbey, Altıkırkbeş, 2015.]

Chthulusen'in en az bir slogana ihtiyacı var (tabii ki birden fazla olması gerekir); bir yandan "Dünyada Hayatta Kalmak İçin Siborglar", "Hızlı Koş, Sert Isır" ve "Kapa Çeneni ve Çalış" diye bağırmaya devam ediyor, buna ek olarak bir de "Bebek Yapma, Akrabalık Kur!" sloganını öneriyorum. Bunun belki de en zor ve acil kısmı akrabalık kurmak. Zamanımızın feministleri cinsiyet ve toplumsal cinsiyet, ırk ve cinsiyet, ırk ve milliyet, sınıf ve ırk, toplumsal cinsiyet ve morfoloji, cinsiyet ve üreme, üreme ve insan meydana getirme (bu meselede özellikle Marilyn Strathern ve onun etnograf akrabalarıyla işbirliği yapan Melanezyalılara borçluyuz) çiftlerinin arasında bulunduğu varsayılan doğal gereklilik bağlarını çözmekte öncülük ettiler.[14] Eğer farklı insan halklarını da kucaklayabilecek çok türlü bir ekoadalet tesis edilecekse, feministlerin tahayyülde, teoride ve eylemde başı çekip hem şecere ve akraba, hem akraba ve tür arasındaki bağları çözmesinin zamanı geldi de geçiyor.

Bakteriler ve mantarlar bize pek çok metafor sunuyor, fakat metaforları bir kenara koyacak olursak (nasıl olacaksa!) biyotik ve abiyotik sim-poietik iş ortaklarımızla, ortaklaşa iş yapabileceklerimizle bir arada yerine getirmemiz gereken memelilere has bir vazifemiz var. Sim-chthonik ve sim-poietik bir şekilde akrabalıklar kurmamız gerekiyor. Kim ve ne olursak olalım, dünya-köklülerle (bu terim için Bruno-Latour'a teşekkürler) birlikte eylemeli, birlikte olagelmeli, birlikte oluşturmalıyız.[15]

Bizler, her yerdeki insan halkları, şiddetli ve sistemik zaruretlere işaret etmeliyiz; ancak şimdiye dek, Kim Stanley Robinson'ın *2312*'de ifade ettiği gibi, "Tedirginlik" zamanlarında (bu SF anlatısı *2005'ten* 2060'a dek sürüyor – acaba çok mu iyimser?), "kararsız bir heyecan halinde" yaşıyoruz.[16] Belki de Tedirginlik, Antroposen'den de Kapitalosen'den de daha uygun bir isim! Tedirginlik dünyanın kayaç kat-

14 Marilyn Strathern, *The Gender of the Gift: Problems with Women and Problems with Society in Melanesia*, University of California Press, Oakland, 1990.

15 Bruno Latour, "Facing Gaïa: Six Lectures on the Political Theology of Nature", *Gifford Lectures*, Şubat 2013, s. 18-28.

16 Kim Stanley Robinson, *2312* (London: Orbit, 2012). Bu olağanüstü SF anlatısı Nebula En İyi Roman Ödülü'nü kazandı.

manlarına yazılacak, hatta mineral katmanlarına yazıldı bile. Sim-chthonik olanların tedirginliği yoktur, oluşur ve bozunurlar, bu ikisi de tehlikeli ve vaatkâr pratiklerdir. En basit ifadeyle, insan hegemonyası sim-chthonik bir mesele değil. Ekoseksüel sanatçılar Beth Stephens ve Annie Sprinkle'ın ifade ettiği gibi, kompostlamak son derece seksi bir şey!

Amacım, "akrabalık" kurmanın birbirine ataları ya da soyağaçları yoluyla bağlı olmaktan farklı / daha fazla bir anlam kazanmasını sağlamak. Kavrama aşinalığımızı hafifçe bozan bu hamle, bir süreliğine sadece bir hataymış gibi görünebilir, ama sonradan (işler yolunda giderse) meğer bütün bu süre boyunca doğru bir şeymiş diyebiliriz. Akrabalık kurmak kişiler yaratmaktır, bunların ille de bireyler ve insanlar olması gerekmez. Üniversitedeyken Shakespeare'in *kin* (*akraba*) ve *kind* (hem *tür*, *çeşit* hem de *müşfik*) ifadeleri üstünden yaptığı kelime oyununu okuyunca duygulanmıştım. En müşfik insanlar aile üzerinden akrabalarımız olacak diye bir şey yok ve akrabalık kurmak, yeni türler ve şefkat ilişkileri geliştirmek (kategoriler oluşturmak, ilgi göstermek, şecere bağına dayalı olmayan akrabalıklar kurmak, yansoy akrabalıkları kurmak ve bunların çeşitli yankıları) yoluyla muhayyilenin sınırları genişletilebilir ve hikâye değiştirilebilir. Marilyn Strathern'den İngiliz İngilizcesinde akrabalar anlamına gelen *relatives* sözcüğünün köken itibarıyla "mantıksal ilişkiler" anlamına geldiğini, "aile fertleri" manasını ancak 17. yüzyılda kazandığını öğrenmiştim, hâlâ çok sevdiğim "ilginç bilgi"lerden biridir.[17] İngilizcenin dışına çıkınca bu yabani ihtimaller katlanarak artıyor.

17 Marilyn Strathern, "Shifting Relations," Emerging Worlds Workshop'u için tebliğ, California Üniversitesi, Santa Cruz, 8 Ocak 2013. Akrabalık kurmak gitgide yaygınlaşan bir pratik ve farklı farklı yeni adları da ortaya çıkmaya devam ediyor. Örneğin Lizzie Skurnick, *That Should Be a Word* (Workman Publishing, New York, 2015) eserinde alışılageldik yöntemler dışında akrabalık kuran kişiler için "kinovatör" sözcüğünü öneriyor, ben de "kinovasyon"u eklemek isterim. Skurnick aynı zamanda "klanarşist" terimini de öneriyor. Bunlar yalnızca birer sözcük değil, ister heteronormatif olsun ister olmasın Batı'nın aile mekanizmalarıyla sınırlı kalmayan akrabalık kurma deneyimlerinde yaşanacak depremlerin ipuçları ve hatırlatıcıları. Bence bebekler daha nadir olmalı, beslenip büyütülmeliler, kıymetli olmalılar. Akrabalar ise daha çok, beklenmedik, mukavim ve yine kıymetli olmalı.

Akrabalığın kapsamının genişlemesini ve yeniden oluşturulmasını mümkün kılan şeyin, bütün dünyalıların en derin manada akraba oluşu olduğunu düşünüyorum ve (türlere tek tek, sırayla değil) düzenlemeler-halinde-türlere özenle eğilmenin zamanı *gelip geçiyor*. Bütün yaratıklar yansoylar açısından, semiyotik açıdan ve şecere açısından aynı "et"i paylaşır. Ataların son derece ilginç yabancılar olduğunu fark ederiz, akrabalar ise "ailevi" değildir (aile veya *gens* olduğunu düşündüğümüz kapsamın dışındadırlar), tekinsizdirler, musallat olurlar, faaldirler.[18]

Küçücük bir slogan için bu kadarı fazla, farkındayım! Yine de denemek gerek. Bundan birkaç yüzyıl sonra, belki bu gezegenin insan nüfusu yeniden iki-üç milyar civarında olabilir ve belki o sırada refahın farklı insanlar ve yaratıklar lehine, bir amaç olarak değil yöntem olarak artması sürecinin bir parçası olabilirler.

18 *Gens* de kökenini patriyarkadan alan, feministlerin üzerinde oynadığı bir başka sözcük. Kökenler ve sonuçlar birbirini belirlemez. Akraba anlamındaki *kin* sözcüğüyle *gens* aslında Hint-Avrupa dillerinin tarihinde tek batında doğmuş iki yavru. Umut vaat eden içten-etkimesel komünist anlar için Laura Bear, Karen Ho, Anna Tsing ve Sylvia Yanagisako tarafından hazırlanan "Gens: A Feminist Manifesto for the Study of Capitalism" (http://culanth.org/fieldsights/652-gens-afeminist-manifesto-for-the-study-of-capitalism) metnine bir göz atın. Yazıların dili biraz kuru gelebilir (gerçi özetlerin verildiği maddeler epey faydalı) ve gözü tok okurun aklını bu manifestoya çelmek için verebileceğim çok merak uyandırıcı bir örneğim de yok ama buradaki referanslar kullanılarak tüm bunları yaparken başvurulabilecek, çoğu uzun vadeli, yakından angaje, derinlemesine kuramlaştırılmış etnografilerden oluşan kaynaklara ulaşılabilir. Özellikle Anna Tsing'in *The Mushroom at the End of the World: on the Possibility of Life in Capitalist Ruins* (Princeton University Press, Princeton, 2015) adlı eserine bakınız. "Gens: a Feminist Manifesto for the Study of Capitalism" başlıklı yazının metodolojik yaklaşımının kesinliği, feminizme direnen ve dolayısıyla gerçek dünyaların heterojenliğiyle temas edemeyip Piyasa, Ekonomi ve Finansallaşma gibi kategorilere (bunlara Üreme, Üretim ve Nüfus diye de ekleyeyim, yani özetle standart liberal ve feminizm dışı sosyalist siyaset ekonomisinin yeterli gördüğü kategorilere) saplanıp kalan sözde Marksistlere ve diğer kuramcılara seslendiği kısımlarda *belirginleşiyor*. Çok yaşa Honolulu'nun Revolution Books adlı kitapçısı, çok yaşasın akrabaların!

O yüzden de çocuk yapmayın, akrabalık kurun! Akrabalardan yeni akrabalar türemesidir önemli olan.[19]

Çeviri: Deniz Keskin

19 Solda (veya "sol" yerine kimseyi öfke krizine sokmadan hangi ismi kullanabiliyorsak orada) konumlanan, "bizim insanlarımız" deyip kıymet verdiğim kimselerin "Çocuk yapmayın, akrabalık kurun!" ifadesinin "Çocuk yapmayın" kısmında neoemperyalizm, neoliberalizm, mizojini ve ırkçılık (bu konuda onları suçlamak mümkün mü?) kokusu almaya devam ettiklerini gözlemliyorum. "Akrabalık kurun" kısmının daha kolay olduğunu, etik ve siyasi anlamda ayakları yere daha sağlam basan bir ifade olduğunu düşünüyoruz. Fakat hiç de öyle değil! "Akrabalık kurmak" da "Çocuk yapmamak" da zor, ikisi de başka farkların yanı sıra ideolojik ve bölgesel farklarımızı hesaba katarak bireysel ve kolektif olarak en ileri seviyedeki duygusal, entelektüel, sanatsal ve siyasi yaratıcılığımızı kullanmamızı gerektiriyor. Hissim o ki, "bizim insanlarımız"ı birtakım Hıristiyan iklim değişikliği inkârcılarıyla kısmen kıyaslamak mümkün: Yeniden düşünüp yeniden hissetmelerine izin vermeyecek kadar derin inançları ve bağlılıkları var. Şimdiye dek sağın ve kalkınma profesyonellerinin "nüfus patlaması" adıyla sahiplendiği kavramı yeniden değerlendirmek onlara karanlık tarafa geçmek gibi geliyor. Fakat inkâr etmek işimize yaramayacak. "Nüfus"un devlet kurucu bir kategori olduğunu, herkesi kapsayan ama herkesin faydasına olmayan gerçekliği yeniden oluşturan türden bir "soyutlama" ve "söylem" olduğunu biliyorum. Ayrıca epistemolojik ve duygulanımsal açıdan hızlı iklim değişikliğine dair farklı türden kanıtlarla mukayese edilebilecek türden pek çok kanıtın 7 ila 11 milyar insanın, dünyanın dört bir yanındaki insan ve insan dışı varlıklara çok büyük zararlar vermeksizin karşılanamayacak talepleri beraberinde getirdiğini de biliyorum. Bu basit bir sebep sonuç ilişkisi değil; eko-adalet günümüz dünyasında katmerlenen imha süreçlerine, sefilleştirmelere, yok oluşlara karşı kullanılabilecek tek değişkenli bir yaklaşıma sahip değil. Fakat insan sayısıyla koşut süregiden yıkım için Kapitalizmi, Emperyalizmi, Neoliberalizmi, Modernleşmeyi veya "bizden olmayan" başka şeyleri suçlamak da işe yaramayacak. Bu meseleler zorlanarak, azimle çalışmayı gerektiriyor, ama aynı zamanda umulmadık başka insanlarla eğlenceye, oyuna ve yanıtverebilirliğe dayanan ilişkilere girmeyi de gerektiriyor. Bu meselelerin bütün parçaları Terra için son derece önemli, bunları sağa ya da kalkınma profesyonellerine veya eski tas eski hamam anlayışındaki kamplarda yer alan hiç kimseye teslim edemeyiz. Kadehimi natalist olmayan, kategori dışı Garip Akraba [*oddkin*] için kaldırıyorum!

Acilen ve özellikle de tüketimin yüksek olduğu, başka yerlere sefalet ihraç eden bölgelerde, uluslarda, topluluklarda, ailelerde ve toplumsal sınıflarda, daha fazla çocuk yapmaksızın zenginleşen ve cömert bir yaşamı yaratabilmek için düşük doğum oranlarını benimseyebilmenin, bu yönde kişisel, mahrem kararlar verebilmeyi benimseyebilmenin yollarını bulmamız gerekiyor (kalıcı akrabalıklar yönünde inovasyon, yani kinovasyon yapmak da buna dahil!). Korkutucu demografik meseleleri beraberinde getiren nüfus ve benzeri politikaları doğumla bağlantısı olmayan akrabalarımızı çoğaltarak teşvik etmeliyiz; bunların arasında yeni gelenler için de "yerli" halk için de ırkçı olmayan göçmen, çevre ve sosyal destek siyasetleri sayılabilir (eğitim, barınma, sağlık, toplumsal cinsiyet,

cinsel yaratıcılık, tarım, insandan farklı yaratıklara bakabilmek için pedagojiler, yaşlı insanları sağlıklı ve üretken kılabilmek için gereken teknolojiler ve toplumsal inovasyonlar vesaire, vesaire).

Doğurmak ya da doğurmamaya dair devredilemez kişisel "hak" (böylesine farkındalığa dayalı bir bedensel mesele için ne garip bir sözcük bu!) benim için tartışmaya açılması gereken bir mesele değil, böyle bir meselede zorlama yapmak akla hayale gelebilecek her türlü seviyede yanlış olacaktır, zaten zorlayıcı yasaları veya âdetleri içinize sindirebilecek olsanız bile (ki ben sindiremem) böyle dayatmalar genelde ters teper. Öte yandan, her doğan bebeğin hayatı boyunca kendisine adanmış en az üç ebeveyni olması (bu insanların birbiriyle aşk ilişkisi içinde olması şart olmayacak ve bu insanlar çok çocuklu, birden fazla neslin bulunduğu evlerde yaşıyor olsa dahi başka yeni çocuk yapmayacak) yeni normalimiz olsaydı ne olurdu? Yaşlıların da evlat edinmesi ve edinilmesine yönelik ciddi pratikler yaygınlaşsa ne olurdu? Düşük doğum oranlarından yakınan devletler (Danimarka, Almanya, Japonya, Rusya, beyaz Amerika ve daha fazlası) göçmen korkusunun bir sorun olduğunu ve ari ırk projelerinin ve fantezilerinin pronatalizmi hortlatmaya yaradığını kabul etseydi? Dünyanın her yanındaki insanlar Avrupalı, Afro-Amerikalı, Çinli veya Hintli zengin ve servet ekstraksiyonuna dayalı sektörlerdense queer, sömürgecilikten kurtarılmış, yerli dünyalardaki bireyler ve kolektiflerle doğuma dayalı olmayan kinovasyonların peşine düşseydi?

Ari ırk fantezilerinin ve göçmenleri tam vatandaş olarak kabul etmeyi reddetmenin bugünün "ilerici" ve "gelişmiş" dünyasındaki politikaları belirlediğine dair bir hatırlatma için bkz. Danny Hakim, "Sex Education in Europe Turnsto Urging More Births", http://www.nytimes.com/2015/04/09/business/international/sex-education-ineurope-turns-to-urging-more-births.html?_r=0. Rusten Hogness, 9 Nisan 2015 tarihli bir Facebook gönderisinde şunları yazmıştı: "Değişmekte olan yaş dağılımının doğurduğu sorunlara daha da fazla çocuk yapmak dışında bir çözüm bulamıyorsak nerede kaldı bizim hayal gücümüz ve (insanı ve insan dışı canlıları hesaba katarak) birbirimizi koruyup kollama yeteneğimiz? Çocuk yapmamaya karar veren gençlerin etkisini zaten hissettikleri müthiş pronatalist baskılara bir de milliyetçiliği eklemektense, onları takdir etmenin yollarını bulmamız gerekiyor."

Pronatalizm, pek çok farklı ve güçlü kisve altında işlediği neredeyse her yerde sorgulanmalı. Burada "neredeyse" ifadesini soykırıma uğrayan ve yerinden edilen insanları düşünerek tutuyorum, bu skandallar halen sürüp gidiyor. Bu "neredeyse"yi, aynı zamanda çağımızdaki kısırlaştırma istismarının, korkunç derecede uygunsuz ve kullanılamaz nitelikte doğum kontrol yöntemlerinin, eski ve yeni nüfus kontrol politikalarında kadınların ve erkeklerin sıfıra indirgenmesinin ve dünyanın her yanında eski tas eski hamam devam eden mizojin, patriyarkal, etnikçi/ırkçı pratiklerin hatırlanması için bir müdahale olarak da görebilirsiniz. Örneğin bkz. Kalpana Wilson, "The 'New' Global Population Control Policies: Fueling India's Sterilization Atrocities", *Different Takes*, Kış 2015, http://popdev.hampshire.edu/projects/dt/87.

Bu meselelerde birbirimizin risk alabilen desteğine çok ama çok ihtiyacımız var.

ALTINCI BÜYÜK YOK OLUŞU DURDURMAK

Emrah Çoraman

"Araba yanıyor ve direksiyonda kimse yok."[1]

Godspeed You! Black Emperor

Dünyanın dört bir yanında ekosistemler çöküyor. Yağmur Ormanları, bozkırlar, göller ve denizler gibi birçok farklı ekosistemde yaşayan canlıların popülasyonları giderek azalıyor ve bu canlılardan bazılarının nesli yakın zamanda tükenebilir. Hemen hemen her gün iklim değişikliği, kirlilik, müsilaj, orman yangınları, kuraklık ve seller gibi ekosistemle ilgili birçok olumsuz habere rastlıyoruz. Kuşkusuz, bunların yol açtığı birçok sosyoekolojik etki de söz konusu. Ekosistem kaynaklı sorunlardan ötürü birçok insan yaşadığı yeri terk etmek zorunda kalıyor ya da yaşam koşulları giderek kötüleşiyor. Önümüzdeki yıllarda hem ekosistemlerin tahrip olma hızlarının hem de bunların yaratacağı sosyal etkilerin artacağı öngörülüyor. Örneğin Dünya Bankası'nın tahminine göre, 2050 yılına geldiğimizde iklim kaynaklı mültecilerin sayısı 140 milyonu geçecek.[2]

1 "The Dead Flag Blues", *F♯ A♯ ∞*, Constellation Records, 1997.

2 Kanta Kumari Rigaud, Alex de Sherbinin, Bryan Jones, Jonas Bergmann, Viviane Clement, Kayly Ober, Jacob Schewe, Susana Adamo, Brent McCusker, Silke Heuser ve Amelia Midgley, *Groundswell: Preparing for Internal Climate Migration*, World Bank, Washington, 2018.

Muhtemelen Corona virüsü salgını da gördüğümüz son pandemi olmayacak.

İklim değişikliği de dahil olmak üzere, günümüzde yaşanan bu sorunların hemen hemen hepsi çöken ekosistemlerin semptomları. Giderek artan insan faaliyetleri dünyadaki canlıların birçoğunun yaşamını olumsuz etkileyen bu olumsuz gidişatın en büyük sebebi. Özellikle son yüzyılda artan tüketimimiz, dünya ekosistemini bir çöküşe doğru sürüklüyor. Dünya ekonomisinin giderek büyüdüğü bu dönemde, doğaya bırakılan alansa gittikçe küçülüyor. Araştırmalar, bir milyona yakın canlı türünün soyunun tehdit altında olduğunu söylüyor.[3] Bunların büyük bir kısmı sadece birkaç on yıl içerisinde tükenebilir. Bu insanlık tarihi boyunca görülmemiş hızda bir yok oluş.

Biyoçeşitliliğin bu kadar hızlı tahrip olmasından ötürü birçok araştırmacı artık bir büyük yok oluş dönemine girdiğimizi düşünüyor. Yaşamın tarihinde, buna benzer en yakın dönem, bundan 66 milyon yıl önce bir göktaşı dünyaya çarptığında yaşanmıştı. Bu katastrofik olay sonrasında kuşlar haricindeki tüm dinozorlar da dahil olmak üzere dünyadaki canlı türlerinin yüzde 76'sının soyu tükenmişti. Yakın zamanda dünyaya ne bir göktaşı çarptı ne de benzeri büyüklükte yıkıcı bir olay yaşandı. Günümüzdeki ekolojik çöküş gerçekten bu kadar büyük boyutta olabilir mi?

Bu yazıda, dünyadaki biyoçeşitliliğin içinde bulunduğu durumdan ve yakın gelecekte nasıl değişeceğinden bahsedeceğim. Ana hedeflerim, içinde bulunduğumuz biyoçeşitlilik kaybının korkutucu büyüklüğüne dikkat çekmek ve ekosistemi iyileştirmenin yollarını tartışmak. Bu kapsamda yazıyı üç ana başlık altında planladım. İlk kısımda bir durum tespiti yaparak günümüzdeki biyoçeşitlilik kaybının boyutunu tartışmak istiyorum. Bunun için popü-

3 *IPBES (2019): Global assessment report on biodiversity and ecosystem services of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services*, E.S. Brondizio, J. Settele, S. Díaz, ve H.T. Ngo (yay. haz.), IPBES secretariat, Bonn, https://doi.org/10.5281/zenodo.3831673

lasyon büyüklüklerindeki değişimler ve yok olma tehdidiyle karşı karşıya olan türlerle ilgili bildiklerimizi derleyeceğim. Ayrıca bu kısımda, biyoçeşitlilik kaybına yol açan sebepleri de sorgulayacağım. İkinci bölümde ise, bu çöküşün boyutunu irdelemek istiyorum. Bunun için dünyadaki yaşamın milyonlarca yıldır nasıl değiştiğine bakarak günümüzdeki biyoçeşitlilik değişiminin ölçeğini sorgulayacağım. Son kısımda ise ekosistemlerin çöküşünü engellemek için neler önerildiğine ve bu önerileri uygulamada ne kadar başarılı olduğumuza bakacağım. Yazının kapsamını biyoçeşitlilikle sınırlı tuttum; zaman zaman konunun sosyoekolojik uzantılarına değinsem de bu tartışmaların detaylarını bu kitabın diğer yazarlarına bırakıyorum.

Durum: Biyoçeşitlilik Z Raporu[4]

Ekosistemlerde yaşanan çöküşün büyüklüğünü kavrayabilmemiz için popülasyonlardaki değişimlere ve yok olma tehdidiyle karşı karşıya olan türlerin sayılarına bakmamız gerekiyor. Ancak güncel biyoçeşitiliğin bir Z raporunu almak hiç kolay değil. Birçok türün popülasyon büyüklükleri hakkında pek fikrimiz yok. Hatta henüz dünyada kaç canlı türünün yaşadığını bile tam olarak bilmiyoruz. Tahminler birkaç milyon ile 100 milyon arasında değişiyor; son yıllarda yapılan çalışmalara göre ise, bu sayının 8,7 milyon civarında olduğu tahmin ediyor.[5] Şu anda tanımlanmış tür sayısının yaklaşık 1,9 milyon olduğunu kabul edersek, henüz dünyadaki canlıların sadece yüzde 20'si kayıt altına alınabilmiş demek oluyor. Bilimdeki, özellikle de genetik alanındaki tüm ilerlemelere rağmen dünyadaki yaşamı kataloglama alanında aldığımız yol henüz fazla değil. Bu konuda maalesef Türkiye'nin de durumu pek parlak değil. Akdeniz Havzası'nın en yüksek biyoçeşitliliğine sahip ülkelerinden biri olma-

4 Bir müessesede gün sonunda yazarkasadan alınan ve o gün boyunca yapılan tüm ticari işlemleri gösteren rapor.

5 Camilo Mora, Derek P. Tittensor, Sina Adl, Alaistair G.B. Simpson ve Boris Worm, *"How many species are there on Earth and in the ocean?"*, *PLoS Biol*, 9(8), e1001127.

mıza rağmen henüz tam anlamıyla işlevsel bir doğa tarihi müzemiz bile yok.[6]

Biyoçeşitlilik kaybındaki detaylara girmeden önce, biyolojik çeşitlilik ya da kısaca biyoçeşitlilikten bahsetmek istiyorum. Biyoçeşitlilik en sık duyduğumuz ekoloji kavramlarından biri; muhtemelen aklınıza ilk gelen de tür çeşitliliği. Anadolu zengin bir biyoçeşitliliğe ev sahipliği yapıyor dediğimde, gözünüzün önünde farklı çiçek, kuş ve böcek türlerinin canlanması muhtemel. Öte yandan biyoçeşitlilik, tür çeşitliliğinin yanı sıra başka kavramları da içeriyor. Bunlardan en önemlileri genetik, fonksiyonel ve ekosistem çeşitlilikleri.

Bunların arasında genetik çeşitlilik, canlıların değişen çevre koşullarına uyum sağlama potansiyelini (adaptif ya da evrimsel potansiyel) belirleyen en temel etken. Genetik farklılıklar, bazı bireylerin değişen çevre koşulları karşısında hayatta kalma ihtimalini artırıyor; nesiller arası aktarılan bu farklılıklar, popülasyonların değişen koşullara uyum sağlamasına imkân sağlıyor. Bir popülasyonun genetik çeşitliliği ne kadar yüksekse, o popülasyonun değişen çevreye adapte olma potansiyelinin de o kadar yüksek olacağı öngörülebilir. Örneğin Anadolu'da yaşayan birçok canlı türünün genetik çeşitliliği, aynı türlerin Avrupa'da yaşayan popülasyonlarına göre daha yüksek. Bu yüksek genetik çeşitlilik Anadolu'daki popülasyonların iklim değişikliğine adapte olmasına imkân verebilir. Ben de çalışmalarımda bu konuyu inceliyorum; Anadolu'daki popülasyonların genetik potansiyellerinin, bu türlerin iklim değişikliğine vereceği tepkileri nasıl değiştireceğini araştırıyorum.

Diğer önemli bir çeşitlilik türü ise fonksiyonel çeşitlilik. Canlıların yaşadıkları ekosistemlerde farklı fonksiyonları bulunur. Örneğin bir sulak alan ekosisteminde farklı fonksiyonları olan birçok kuş türü yaşayabilir. Bu kuşların bazıları balıklarla beslenirken bazıları suyun dibine dalıp buradaki bitkileri yiyebilir. Bir ekosistem-

6 Türkiye'nin bu konudaki en büyük müzesi Ankara'daki Şehit Cuma Dağ Tabiat Tarihi Müzesi. Maden Tektik Arama tarafından kurulan bu müzenin koleksiyonlarının büyük bölümünü jeolojik materyal ve fosiller oluşturuyor. Bildiğim kadarıyla müzenin güncel biyoçeşitliliğe dair materyalleri sadece sergi olarak bulunuyor.

de farklı fonksiyonları yerine getiren türlerin olması ve bu fonksiyonların birden fazla tür tarafından yerine getirilmesi, ekosistemlerin direncini artıran önemli mekanizmalardan biri. Böyle bir ekosistemde bazı türler yok olsa da başka türler bu yok olan türlerin fonksiyonlarını yerine getirmeye devam edebilir. Bu açıdan fonksiyonel çeşitlilik, ekosistemlerin direncini ölçmek için önemli bir gösterge. Fonksiyonel çeşitliliği azalan ekosistemlerin daha kırılgan bir hale geleceklerini ve şartlar eski haline dönse de daha zor toparlanacaklarını öngörebiliriz.

Son olarak ekosistem çeşitliliğinden bahsetmek istiyorum. Ekosistem, belirli bir alandaki canlı ve cansız varlıkları ve bunlar arasındaki ilişkiler bütününü kapsayan bir sistem olarak tanımlanabilir. Bu tanımdaki en önemli kısım ilişkiler. Canlıların birbirleriyle ve cansız dünyaya olan ilişkileri bu sistemin işlemesini mümkün kılıyor. İlişkilerin değişmesi ekosistemin de değişmesine yol açıyor. Bir ekosistemdeki tür sayısı, fonksiyonel ve genetik çeşitlilik ne kadar yüksekse, bu ekosistemin değişimlere karşı direnci de o kadar yüksek oluyor.

Günümüzde tüm bu biyoçeşitlilik türlerinde azalmalar gözlemleniyor. Birçok türün genetik çeşitliliği azalıyor ve birçok ekosistemin fonksiyonel çeşitliliği eskisine göre daha düşük.[7] Bazı ekosistemler tamamen yok olurken, azalan genetik ve fonksiyonel çeşitlilik birçok ekosistemi daha da kırılgan hale getiriyor. Bunlara bağlı olarak, biyoçeşitlilik kaybı arttıkça ekosistemlerin çöküş hızlarının da yükselmesi bekleniyor.

Bu çeşitliliklerin yanı sıra milyonlarca yıllık evrim sonucunda şekillenen filogenetik çeşitlilik bile tehdit altında. Memeli türlerinin soyları bu hızda tükenmeye devam ederse, memeli çeşitliliğinin doğal olarak geri gelmesinin iki milyon yıl süreceği tahmin ediliyor.[8]

7 Jedediah F. Brodie, Sara Williams ve Britanny Garner, "The decline of mammal functional and evolutionary diversity worldwide", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 2021, 118(3), https://doi.org/10.1073/pnas.192184911

8 Matt Davis, Søren Faurby ve Jens-Christian Svenning, "Mammal diversity will take millions of years to recover from the current biodiversity crisis", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 2018, 115(44), s. 11262-11267.

Biyoçeşitlilik kaybı sadece türlerin yok olmasına değil, yaşamı şekillendiren milyonlarca yıllık evrimsel hafızanın kaybedilmesine de sebep oluyor.

Tükenen Popülasyonlar

Biyoçeşitlilik değişimlerini takip etmenin bir yolu popülasyon büyüklüklerini izlemek. Özellikle yaban hayvanlarının geniş alanlara dağıldığı ve hareketliliklerinin yüksek olduğu göz önünde bulundurulursa, bu çok kolay bir iş değil. Maalesef Türkiye'deki birçok canlı türünün popülasyonlarının değişimlerini net bir şekilde bilmiyoruz. Dünya çapında da uzun vadeli izlenen popülasyon sayısı çok fazla değil. Bu konudaki en kapsamlı çalışmalardan biri, Doğal Hayatı Koruma Vakfı'nın 1978 yılından bu yana her iki yılda bir yayımladığı Yaşayan Gezegen Raporu. Son yıllarda bu çalışmayı Londra Zooloji Derneği'yle birlikte hazırlıyorlar. Bu raporların sonuncusu 2020 yılında yayımlandı[9] ve maalesef sonuçlar pek iç açıcı değil. Çalışmada, 4.392 farklı canlı türünü temsil eden yaklaşık 21.000 popülasyona ait veriler incelendi. İzlenen; memeli, kuş, çift yaşamlı, sürüngen ve balık popülasyonlarının miktarı ve bu miktarda 1970'den 2016'ya kadar ortalama yüzde 68'lik bir azalma tespit edildi.[10] Farklı bölgelerdeki popülasyonlara bakıldığında en çarpıcı sonuç Güney Amerika'da görülüyor; Latin Amerika ve Karayipler'deki popülasyonlardaki düşüş yüzde 94!

Farklı ekosistemlere ve farklı canlı gruplarına bakıldığında sonuçlar benzer. Büyük memeli popülasyonlarında da, böceklerde de durum hep kötüye gidiyor. Özellikle böceklerle ilgili son yıllarda yapılan çalışmaların sonuçları korkutucu. Bir derlemeye göre, dünyadaki tüm böcek türlerinin yüzde 40'ının soyu önümüzdeki birkaç

9 WWF – Living Planet Report, 2020. *Bending the curve of biodiversity loss*, Rosamunde Almond, Monique Grooten ve Tanya Petersen (yay. haz), WWF, Gland, İsviçre.

10 Yaşayan gezegen indeksi olarak adlandırılan bu ölçüt doğrudan popülasyon değişimini göstermiyor.

on yılda tükenebilir.[11] Almanya'daki korunan alanlarda yapılan başka bir araştırma ise uçan böceklerin toplam kütlesinin son 27 yılda yüzde 75 oranında azaldığını söylüyor.[12] Böceklerin besin zincirlerindeki önemli rolleri düşünüldüğünde, bu türlerin ortadan kalkması birçok ekosistemde çok büyük problemlere yol açabilir. Böcekler, örümcekler ve yengeçler gibi birçok farklı grubu barındıran eklembacaklıların[13] ağırlık olarak dünyadaki tüm hayvanların yüzde 42'sini oluşturduğu tahmin ediliyor; karşılaştırma açısından dünyadaki tüm yabani memeli türler, hayvan biyokütlesinin sadece yüzde 0,3'ünü; inekler, domuzlar ve koyunlar gibi çiftlik hayvanları ise yüzde 4'ünü oluşturuyor.[14]

Yok Olan Türler

Günümüzdeki biyoçeşitlilik kaybını geçmişteki değişimlerle karşılaştırabileceğimiz muhtemelen tek değişken, tür çeşitliliği. Ne popülasyon büyüklükleri ne de genetik çeşitlilik hakkındaki bilgilerimiz uzun zaman aralıklarını kapsıyor. Genetik alanındaki son yıllardaki gelişmeler her ne kadar geçmiş hakkında daha fazla bilgiye ulaşmamızı mümkün kılsa da veri setleri henüz geçmişe dönük karşılaştırmalı analizler yapacak boyutta değil. Öte yandan, daha önce yaşamış canlıların fosilleri sayesinde, dünyadaki biyoçeşitliliğin milyonlarca yıldan beri nasıl değiştiğini izlemek mümkün. Güncel yok olan tür sayılarını, geçmişte görülen tür değişimleriyle kıyaslayarak, günümüzdeki biyoçeşitlilik değişiminin ölçeği göreceli olarak belirlenebilir. Dünya Doğayı ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği'nin "Tehlike Altındaki Türler Kırmızı Listesi"ne göre 1500 yılından bu

11 Francisco Sánchez-Bayo ve Kris A.G. Wyckhuys, "Worldwide decline of the entomofauna: A review of its drivers", *Biological conservation*, 2019, 232, s. 8-27.

12 Caspar A. Hallmann, Martin Song, Eeike Jongejans, Henk Siepel, Nick Hofland, Heinz Schwan, Werner Stenmans, Andreas Müller, Hubert Sumser, Thomas Hörren, Dave Goulson Vettans de Kroon, "More than 75 percent decline over 27 years in total flying insect biomass in protected areas", *PloS one*, 2017, 12(10), p.e0185809.

13 Arthropoda şubesi.

14 Yinon M. Bar-On, Rob Phillips ve Ron Milo, "The biomass distribution on Earth", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 2018, 115(25), s. 6506-6511.

yana yok olduğu tahmin edilen toplam tür sayısı 900.[15] Ahtapot, midye ve salyangoz gibi türleri barındıran yumuşakçalar şubesi, 299 türle en çok türü kaybeden gruplardan biri. Bu grubu 159 türle kuşlar; 122 türle bitkiler ve 85 türle memeliler takip ediyor. Yok olan tür sayılarını, grupların toplam tür sayısıyla kıyaslayarak bu grupların yok oluş yüzdeleri hakkında fikir sahibi olabiliriz. Örneğin tüm dünyada tanımlanmış tür sayısı memelilerde 6.500'ün, kuşlarda ise 11.100'ün üzerinde. Bu iki grupta da 1500 yılından bu yana türlerin yaklaşık yüzde 1,3 ila 1,4'ünün yok olduğunu söyleyebiliriz. Kulağa pek fazla gelmese de yok oluş hızlarını kıyaslamadan ölçeğini anlamak kolay değil.

Biyoçeşitlilik Kaybına Yol Açan Sebepler

Ekositemlerin çöküşünü ve biyoçeşitlilik kaybını durdurmak için doğadaki değişimlere yol açan sebepleri yakından incelemek gerekiyor. Doğayı tehdit eden unsurlar hakkında biliminsanları, doğa koruma örgütleri ve hükümetler arası organizasyonlar hemfikir.[16] Tehditler, coğrafya ve ekosisteme göre farklılıklar gösterse de, hemen hemen yerde biyoçeşitlilik kaybına yol açan sebeplerin en başında habitat kaybı yer alıyor. Özellikle arazi kullanımında yapılan değişiklikler, karasal ekosistemlerdeki biyoçeşitlilik kaybının en önemli sebepleri arasında yer alıyor. Doğal yaşam alanlarının tarım alanlarına dönüştürülmesi, karasal ekositemlerin çok büyük bir kısmını etkiliyor. Karasal ekosistemlerdeki insan etkisi de o kadar fazla ki karaların sadece yüzde üçünün tüm faunal türlerini orijinal bir şekilde barındırdığı tahmin ediliyor.[17] Arazilerin nasıl kulladıldığına bak-

15 IUCN, 2022. "The IUCN Red List of Threatened Species", Version 2022-1. https://www.iucnredlist.org.

16 *IPBES (2019): Global assessment report on biodiversity and ecosystem services of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services*, Eduardo Brondizio, Josef Settele, Sandra Díaz ve Hien T. Ngo (yay. haz.), IPBES secretariat, Bonn, 1148 sayfa. https://doi.org/10.5281/zenodo.3831673

17 Andrew J. Plumptre, Daniele Baisero, R. Travis Belote, Ella Vázquez-Dominguez, Soren Faurby, Wlodzimierz Jedrzejewski, Henry Kiara, Hjalmar Kühl, Anita Benitez-López, Carlos Luna-Aranguré, Maria Voigt, Serge Wich, William Wint, Juan Gallego-Zamorano ve Charlotte Boyd, "Where might we find ecologically intact communities?", *Frontiers in Forests and Global Change*, 2021, s. 26.

tığımızda sonuçlar çarpıcı: Karaların yaklaşık yüzde 27'sini hayvan otlatmak veya çiftlik hayvanlarına yem yetiştirmek için kullanıyoruz.[18] Bu alan, kabaca Kuzey ve Güney Amerika kıtalarının toplamı kadar ve dünyadaki tüm ormanların kapladığı alandan daha fazla (yüzde 26). Hayvan yemi haricindeki ekilip biçilen alanlar ise dünyanın yüzde 7'sini kaplıyor; tüm yerleşim alanlarının kapladığı alan ise sadece yüzde 1 civarında.

Karasal alanlara benzer şekilde, denizel ve tatlı su ekosistemlerinde de kullanım şeklinin değişmesi büyük sorunlar teşkil ediyor. Örneğin bir zamanlar dünyanın en büyük dördüncü gölü olan Aral'ın, 1960'larda hızlanan tarım sulama projeleri sonucunda hacmi yüzde 90, kapladığı alan ise yüzde 72 oranında küçülmüş; sularının azalmasından ötürü tuzluluğu da 10 kat artmış.[19] Türkiye'deki birçok gölde de benzer durumlar görülüyor; örneğin Burdur Gölü'nün yüzey alanı sadece son birkaç on yılda neredeyse yarı yarıya azaldı.[20]

Aşırı avlanma, özellikle de denizel ekosistemlerde büyük ölçüde biyoçeşitlilik kaybına yol açıyor. Birleşmiş Milletler'in bir raporuna göre küresel balık popülasyonlarının üçte biri aşırı avlanma baskısı altında.[21] Balıkların büyümelerine izin vermeden avlanılmasından ötürü sadece popülasyonları değil büyüklükleri de küçülüyor. Defneyaprağı, çinekop, sarıkanat, lüfer, kofana ve sırtıkara; bunların hepsi aynı balık türünün farklı boyutları için kullanılan isimler. Artık İstanbul Boğazı'nda kofana ve sırtıkaraya rastlamak pek mümkün değil; lüfer de her sene giderek azalıyor.

18 Hannah Ritchie ve Max Roser, "Land Use", 2013. Alıntılanan yer: 'https://ourworldindata.org/land-use'

19 Philip Micklin, "The Aral sea disaster", *Annual review of Earth and planetary sciences*, 2007, 35(1), s. 47-72.

20 Mehmet Arda Çolak, Barış Öztaş, İbmrahim Kaan Özgencil, Melisa Soyluer, Mustafa Korkmaz, Arely Ramirez-García, Melisa Metin, Gültekin Yılmaz, Serhat Ertuğrul, Ülkü Nihan Tavşanoğlu ve Cihelio Alves Amorim, "Increased Water Abstraction and Climate Change Have Substantial Effect on Morphometry, Salinity, and Biotic Communities in Lakes: Examples from the Semi-Arid Burdur Basin (Turkey)", *Water*, 2022, 14(8), s. 1241.

21 Secretariat of the Convention on Biological Diversity, 2020, Global Biodiversity Outlook 5, Montreal.

İstilacı türler ve hastalıklar biyoçeşitlilik kaybına yol açan diğer önemli faktörlerden. Küresel ticaret hacminin ve insan hareketliliğinin artması, dünyanın birçok farklı yerindeki türlerin ve hastalıkların daha önce hiç bulunmadıkları ekosistemlere taşınmalarına neden oluyor. Taşınan türler, yeni geldikleri ekosistemlerdeki ilişkileri olumsuz etkileyebiliyor; yerel türlerle besin ve yuva gibi kaynaklar için rekabate girip bu türlerin popülasyonlarının azalmasına sebep olabiliyorlar. Yeni gelen hastalıklar ise çok kısa sürede çok yıkıcı olabiliyor. Örneğin ABD'de ilk kez 2006 yılında bir yarasada rastlanan beyaz burun sendromu sonraki 15 yıl içerisinde kıtada milyonlarca yarasanın ölümüne sebep oldu. Bazı yarasa popülasyonlarının yüzde 90'ı yok oldu.[22] Beyaz burun sendromunun başladığı ilk yıllarda, bu hastalığa yol açan mantarı ben de Türkiye'deki bir yarasada görmüştüm. O an mağarada yaşadığım paniği hâlâ hatırlıyorum. O zamanlar hastalığın nasıl yayıldığı bilinmiyordu. Sonradan bu mantarın muhtemelen uzun yıllardır Avrupa ve Asya'da bulunduğu için bu bölgedeki yarasaları öldürmediğini öğrendik. Mantar insan yoluyla Amerika kıtasına taşınmış, burada bağışıklığı olmayan popülasyonlara bulaşınca da nüfusun büyük çoğunluğunu kısa sürede yok etmişti.

Bu aralar adını en sık duyduğumuz iklim değişikliği ise tehditler listenin son sırasında yer alıyor. Dünyanın birçok yerinde iklim değişikliğinin popülasyonlar üzerine etkisi henüz çok yüksek değil ancak önümüzdeki yıllarda bu etkinin giderek artacağı tahmin ediliyor. İklim değişikliği nedeniyle soyu tükenen ilk memeli türü de bundan sadece birkaç yıl önce Avustralya'da tespit edildi.[23] Kıtanın kuzeyinde yer alan ufak bir adada yaşayan mozaik kuyruklu sıçanın (*Melomys rubicola*), küresel iklim değişikliğine bağlı olarak yükselen deniz seviyesinden ötürü soyunun tükendiği düşünülüyor.

22 "White-Nose Syndrome Killed Over 90% of Three North American Bat Species", *U.S. Geological Survey*. Available from: https://www.usgs.gov/news/national-news-release/white-nose-syndrome-killed-over-90-three-north-american-bat-species

23 Climate Change Claims Its First Mammal Extinction - Scientific American Blog Network. (Erişim Tarihi: 25 Haziran 2022) https://blogs.scientificamerican.com/extinction-countdown/climate-change-claims-its-first-mammal-extinction/

Ölçek: Altıncı Yok Oluş Başladı mı?

Günümüzdeki biyoçeşitlilik kaybının büyüklüğü ve hızından ötürü, birçok araştırmacı artık büyük bir yok oluş dönemine girdiğimizi düşünüyor.[24] Bu kavram, Elizabeth Kolbert'in 2014 yılında yayımlanan kitabı *Altıncı Yok Oluş*'tan sonra, basında da sık sık yer almaya başladı. Yaşadığımız biyoçeşitlilik kaybının bir büyük yok oluş olup olmadığı tartışmasının sadece bilimsel açıdan değil, içinde bulunduğumuz durumun ölçeğini anlamak açısından da önemli buluyorum. Bunun yanı sıra, iklim değişikliği inkârcılığına benzer şekilde biyoçeşitlilik krizini de inkâr eden gruplar ortaya çıkıyor.[25] Bu tartışmalarda öne sürülen "yok oluşlar hep vardı" argümanına karşı bilimsel bir konum almak açısından, yaşadığımız biyoçeşitlilik kaybının zamana bağlı değişiminin incelenmesinin faydalı olacağını düşünüyorum.

Altıncı büyük yok oluş döneminin başlayıp başlamadığını değerlendirmeden önce, büyük yok oluş kavramına yakından bakalım. Geçmiş zamanlardaki yaşam hakkındaki bilgilerimizin çoğu fosillere dayanıyor. Fosil kayıtlarındaki değişimlere bakarak canlıların hangi dönemlerde soylarının tükendiğini veya yeni türlerin hangi zamanlarda ortaya çıktığını inceleyebiliyoruz. Araştırmacıların uzun yıllardan beri biriktirdiği fosil kayıtları, tür çeşitliliğininin zamana bağlı olarak nasıl değiştiği hakkında iyi bir fikir veriyor. Bu konudaki, belki de en önemli çalışmalardan biri Raup ve Sepkoski'ye ait.[26] 1982 yılında yayımlanan bu çalışmada araştırmacılar, fosil buluntularına bakarak denizlerdeki tür çeşitliliğinin 600 milyon yıldaki değişimini incelediler. Bu uzun dönem boyunca denizlerde yaşa-

24 Anthony D. Barnosky, Nicolas Matzke, Susumu Tomiya, Guinevere O.U. Wogan, Brian Swartz, Tiago B. Quental, Charles Marshall, Jenny L. MacGuire, Emily L. Lindsey, Kaitlin C. Maguire, Ben Mersey ve Elizabeth A. Ferrer, "Has the Earth's sixth mass extinction already arrived?", *Nature*, 2011, 471(7336), s. 51-57.

25 Alexander C. Lees, Simon Attwood, Jos Barlow ve Ben Phalan, "Biodiversity scientists must fight the creeping rise of extinction denial", Nature Ecology & Evolution, 2020, 4(11), s. 1440-1443.

26 David M. Raup ve J. John Sepkoski Jr, "Mass extinctions in the marine fossil record", *Science*, 1982, 215(4539), s. 1501-1503.

yan toplam aile sayısı artarken beş yerde büyük düşüşler gözlemlediler. Bunların en eskisi 444 milyon yıl önce, en yenisi ise 66 milyon yıl önce gerçekleşmişti. Bu düşüşlerin temel benzerlikleri, jeolojik açıdan görece olarak kısa bir sürede (yaklaşık iki milyon yıl) canlı türlerin en az yüzde 75'inin yok olmasıyla sonuçlanmış olmalarıydı. Yaklaşık 250 milyon önce yaşanan Permiyen sonundaki büyük yok oluşta, tüm türlerin yüzde 96'sının soyu tükenmişti. Bu tür çeşitliliği açısından muazzam bir çöküş!

Büyük yok oluşların sebeplerini tam olarak bilmiyoruz ama birçoğu hakkında sağlam tahminlerimiz var. Bu yazı kapsamında her yok oluş döneminin sebeplerine detaylı olarak değinmeyeceğim ancak bunların benzerliklerinden bahsetmenin faydalı olacağını düşünüyorum. Tüm yok oluşlarda küresel iklim değişikliği, atmosfer ve okyanus kimyasının değişimi, volkanik aktivitelerin artması, jeolojik olaylar sonucunda kıyı sınırlarının değişmesi ya da göktaşı çarpması gibi büyük ve yıkıcı olaylar yer alıyor. Hatta bazı yok oluşlarda, bunların birkaçının üst üste denk gelmiş olması da mümkün. Örneğin bazı araştırmacılar, beşinci büyük oluş öncesinde dinozorların durumunun göktaşının çarpmasından önce de pek iyi olmadığını değerlendiriyor. Artan volkanik aktiviteden ötürü atmosfer ve okyanus kimyasının değişmesi nedeniyle birçok dinozor türünün nüfuslarının göktaşı çarpmadan önce önemli ölçüde azaldığı görüşündeler.

Günümüzde dünya, büyük yok oluşlar dönemlerinde görülen kıyametvari ortamlardan çok farklı gözükmesine rağmen güncel biyoçeşitlilik kaybının hızı büyük yok oluşlarda görülen yok oluş hızlarına yakın gözüküyor. Son 500 yılda yok olduğunu bildiğimiz tür sayısı yaklaşık 900'dü. Bu sayıyı şu âna kadar tanımlanan toplam tür sayısı (yaklaşık 1,9 milyon) ile oranlarsak, dünyadaki türlerin kabaca yüzde 0,5'inin tükendiğini söyleyebiliriz. Henüz tanımlanmamış türler de hesaba katılırsa (toplam 8,7 milyon tür), yok olan tür oranı yaklaşık yüzde 0,01'e düşüyor. Bu oranlar, büyük yok oluşlarda gözlemlenen yüzde 75'in çok altında. Ancak burada değerlendirdiğimiz süreç sadece son 500 yılı kapsıyor. Eğer yok oluşlar bu hızlarda devam ederse (her yüzyılda ortalama 180 tür yok olursa), tanımlanmış türlerin yüzde 75'i, 800.000 yıl içerisinde tükenebilir. Bu uzun bir süre gibi gözükse de büyük yok oluşların birçoğunun gerçekleşmesi

bundan çok daha uzun zaman almıştı. Bu hesapları sadece memeli ve kuş türleri üzerinden yaparsak, bu grupların yüzde 75'inin tükenmesi içinse sadece 30.000 yıl gerekiyor.[27] Öte yandan bu hesaplar fazlasıyla iyimser. Son 500 yılda yok olan türlerin muhtemelen çok az bir kısmı kayıt altına alındı. Bunun yanı sıra birçok canlı türü de henüz biz onları tanımlamadan yok oluyor. Bu bakımdan gerçek yok oluş hızı muhtemelen hesapladıklarımızdan çok daha yüksekti ve günümüze yaklaştıkça giderek artıyordu.

Güncel değişimin ölçeğini anlamanın bir diğer yöntemi de günümüzdeki yok oluş hızlarını, fosil kayıtlarından hesaplanan arka plan yok oluş hızlarıyla karşılaştırmak. Çevre koşullarında büyük değişimler olmasa da bazı türler farklı sebeplerden ötürü yok olabilirler. Öte yandan evrimsel süreçler de yeni türlerin oluşmasına yol açıyor. Milyonlarca yıllık süreleri kapsayan fosil kayıtlarını inceleyerek, arka plan yok oluş hızları hesaplanabilir. Bunun için yapılan hesaplamalar bu hızın 0,1 ile 1 tür arasında değiştiğini tahmin ediyor.[28,29] Kuşlar, memeliler ve çift yaşamlılar gibi farklı omurgalı gruplarının güncel yok oluş hızları ise, bu arka plan hızlarının neredeyse 1.000 katı. Güncel hızlar, göktaşının çarptığı beşinci büyük yok oluştakilerden bile daha yüksek.[30]

Son 500 yılda yok olan tür sayılarına bakarsak altıncı yok oluş gerçekleşti diyemeyiz. Ancak türlerin günümüzdeki yok olma hızları, yok oluş dönemlerindekilere benzer hatta bazılarından daha yüksek. Bu açıdan bakıldığında bir büyük yok oluş döneminin başlangıcında olduğumuzu söyleyebiliriz. Ancak halen buradan geri dönmemiz mümkün.

27 Tüm yaşayan memeli ve kuş türlerinin yaklaşık yüzde 1,3'ü son 500 yılda tükendi; bu hızla devam ederse yüzde 75'inin tükenmesi için gereken süre.

28 Stuart L. Pimm, Gareth J. Russell, John L. Gittleman ve Thomas M. Brooks, "The future of biodiversity", *Science*, 1995, 269(5222), s. 347-350.

29 Stuart L. Pimm, Clinton N. Jenkins, Robin Abell, Thomas Brooks, J.L. Gittleman, Lucas N. Joppa, P.H. Raven, Callum M. Roberts ve Joesph O. Sexton, "The biodiversity of species and their rates of extinction, distribution, and protection", *Science*, 2014, 344(6187), s. 1246752.

30 Malcolm M. McCallum, Vertebrate biodiversity losses point to a sixth mass extinction", *Biodiversity and Conservation*, 2015, 24(10), s. 2497-2519.

Çözüm: Dünyayı Yeniden Yabanlaştırmak

Teori

Biyoçeşitlilik kaybı son yıllarda daha sık gündeme gelse de aslında uzun zamandır durumun kötüye gittiği biliniyor. Rachel Carson'ın meşhur kitabı *Sessiz Bahar*, bundan tam 60 yıl önce, 1962 yılında yayımlandı. Carson, başta DDT gibi böcek ilaçlarının sorumsuz bir şekilde kullanılmasının, doğal yaşamı uzun vadede olumsuz etkileyeceğini söylüyordu. Bu zehirli kimyasalların sadece böcekleri etkilemekle kalmayacağı, kuşlar gibi besin zincirindeki diğer canlılara da aktarılacağını ileri sürüyordu. Bu uygulamalar sürmeye devam ederse, yakın gelecekte bizi kuş cıvıltılarının olmadığı, sessiz baharların beklediğini iddia ediyordu.

Türkiye ve Ortadoğu'daki kelaynakların başına gelen de tam olarak Carson'ın öngördüğü gibi oldu.[31] 1950'lilerdeki DDT kullanımından ötürü bölgedeki kelaynak popülasyonları hızla azalmaya başladı. 1973 yılına gelindiğinde, daha önce sayıları binlerce olan Türkiye popülasyonundan geriye sadece 23 çift kalmıştı. Sonraki yıllarda Urfa, Birecik'te bir üreme istasyonu kurularak yabanda kalan son kelaynaklar buraya yerleştirildi. Günümüzde bölgedeki yabani kelaynak popülasyonunun tükendiği kabul ediliyor. Üreme istasyonu ise halen çalışıyor; 2018'de popülasyon büyüklüğü 250'ye ulaşmıştı.[32] İstasyondaki kelaynaklar, üreme dönemlerinde, mart ile temmuz arasında serbest bırakılıyor ancak göç dönemindeki kayıpları engellemek için sonbaharda tekrar istasyona alınıyorlar. Bu popülasyonun gelecekte tekrardan bir yabani popülasyona kaynak olması umuluyor.[33]

31 Christiane Böhm, Christopher G.R. Bowden, Philip J. Seddan, Taner Hatipoğlu, Widade Oubrou, Mohammed ElBekkay, Miguel A. Quevedo, Johnannes Fritz, Can Yeşilyurt, Jose Manual Lopez ve Jorge Fernandez Orueta, "The northern bald ibis Geronticus eremita: history, current status and future perspectives", *Oryx*, 2021, 55(6), s. 934-946.

32 Doğa Derneği | Doğa Biziz! Available from: https://www.dogadernegi.org/doga-korumada-tarihi-basari/

33 *Sessiz Bahar*'ın da etkisiyle, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki DDT kullanımı 1972 yılında yasaklandı. Türkiye'de 1980 yılında yasaklansa da muhtemelen kullanılmaya devam edildi ve ekosistemlerdeki etkileri uzun süre daha görülmeye devam etti.

Bazı türleri geri getirerek zarar gören ekosistemleri iyileştirmek, hatta kaybolmuş ekosistemleri yeniden canlandırmak mümkün olabilir. Biyoçeşitlilik kaybına sebep olan faktörlere baktığımızda, habitat kaybı en önemli sebeplerden biri olarak karşımıza çıkıyor. Bu açıdan habitatları iyileştirmek ve geri kazanmak, biyoçeşitlilik kaybını büyük ölçüde azaltabilir. İşin bir diğer iyi yanı da, bu doğa temelli çözüm iklim değişikliğiyle mücadele için de önemli bir adım. Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli ve Hükümetler Arası Biyolojik Çeşitlilik ve Ekosistem Hizmetleri Bilim-Politika Platformu'nun 2021 yılında ortak yayımladığı bir rapora göre, iklim ve biyoçeşitlilik krizlerini engellemek için yapmamız gereken adımların birçoğu ortak.[34] Çözüm önerilerinin en başında, karbon tutma kapasitesi yüksek ve zengin biyoçeşitliliğe ev sahipliği yapan karasal ve denizel ekosistemlerin zarar görmesini ve yok olmalarını engellemek geliyor. Sağlıklı ekosistemler hem daha çok karbon tutabiliyor hem de daha zengin biyoçeşitliliğe ev sahipliği yapabiliyorlar. Ayrıca bu yöntem, yapay karbon yakalama ve saklama teknolojilerine kıyasla daha hızlı ve daha ucuz.

Korumanın yanı sıra, tahrip olmuş ekosistemlerin iyileştirilmesi ve yok edilmişlerin de en kısa sürede geri kazanılması gerekiyor. Yeniden yabanlaştırma bunun için en iyi stratejilerden biri olabilir.[35]

34 Hans-Otto Pörtner, R.J. Scholes, John Agard, Emma Archer, Almut Arneth, Xuemei Bai, David Barnes, Michael Burrows, Lena Chan, William Cheung, Sarah Diamond, Camila I. Donatti, Carlos M. Duarte, Nico Eisenhauer, Wendy Foden, Maria A. Gasalla, C. Handa, Thomas Hickler, Ove Hoegh-Guldberg, Kazuhito IchiiUte Jacob, Gregory Insarov, Wolfgang Kiessling, P. Leadley, R. Leemans, Lisa Levin, Michelle Lim, Shobha Maharaj, Shunsuke Managi, Pablo A. Marquet, Pamela McElwee, Guy Midgley, T. Oberdorff, D. Obura, B. Osman-Elasha, Ram Pandit, Unai Pascual, Aliny Patricia Flauzino Pires, Alexander Popp, Victoria Reyes-García, M. Sankaran, Josef Settele, Yunne Jai Shin, Dejene W. Sintayehu, Peter Smith, Nadja S. Steiner, Bernardo B.N. Strassburg, Raman Sukumar, Christopher Trisos, Adalberto Luis Val, Jianguo Wu, Edvin Aldrian, Camille Parmesan, Ramon Pichs-Madruga, Debra C. Roberts, Alex D. Rogers, Sandra Díaz, Markus Fischer, Shizuka Hashimoto, Sandra Lavorel, Ning Wu ve Hien Ngo, "Scientific outcome of the IPBES-IPCC co-sponsored workshop on biodiversity and climate change", *IPBES secretariat*, Bonn, DOI:10.5281/zenodo.4659158.

35 George Monbiot, *Yaban Yaşam: Karayı, Denizi ve İnsan Yaşamını Yeniden Yabanlaştırmak*, çev. Muammer Pehlivan, Everest Yayınları, İstanbul, 2018.

yeniden yabanlaştırma birçok farklı yaklaşımla yapılabilir.[36] Öncelikli olarak *yeniden* ile kastedilen dönemin hangi zaman aralığı olduğu önemli. İnsanlar ekosistemleri on binlerce yıldır değiştiriyor. Bir alanın, 50.000 yıl öncesi veya Sanayi Devrimi öncesindeki haline döndüğümüzde karşılaşacağımız ekosistemler büyük ihtimalle farklı olacaktır. Bunu göz önünde bulunduran farklı yeniden yabanlaştıma yaklaşımları bulunuyor. Mesela "Pleyistosen Yeniden Yabanlaştırma" yaklaşımı, ekosistemleri modern insanların gelişinden önceki dönemlere geri çevirmeyi hedefliyor.[37] Bunun için de özellikle kaybolan büyük memelilerin geri getirilmesi düşünülüyor. Her ne kadar kulağa ütopik gelse de bu yaklaşımın uygulamaları giderek artıyor. Örneğin bu sene İngiltere'deki bir ormana dört tane Avrupa bizonu salındı.[38] İngiltere'de son yabani bizon muhtemelen 6.000 yıl önce yaşamıştı; Avrupa ve Kafkaslar'da yaşayan yabani popülasyonlar ise 1900'lerin başına kadar hayatta kalmayı başardı. Ancak aşırı avlanmadan ötürü 1920'lerde bu türün yabani popülasyonları tamamen yok oldu. Hayvanat bahçelerindeki bireyler, bizdeki kelaynak üreme programına benzer bir şekilde çoğaltıldı ve günümüzde sayıları 7.500'ün üzerine çıktı. Bunların yarısından fazlası ormanlara salındı ve özgür bir şekilde yaşıyorlar. Bizon gibi büyük memeliler otlama davranışları ve orman içindeki hareketlilikleriyle orman ekosistemlerinin önemli aktörlerinden biri. "Kilittaşı türler" olarak değerlendirilen bu türler bir ekosistemin sağlığını önemli ölçüde iyileştirebilir.

Her yeniden yabanlaştırma yaklaşımında ekosisteme büyük müdahaleler yapılması gerekmiyor. Pasif yeniden yabanlaştırma olarak adlandırılan uygulamalarda, yaban hayatına geri gelmesi için

36 Nathalie Pettorelli, Jos Barlow, Philip A. Stephens, Sarah M. Durant, Ben Connor, Henrike Schulte to Bühne, Christopher J. Sandom, Jonathan Wentworth ve Johan T. du Toit, "Making rewilding fit for policy", *Journal of Applied Ecology*, 2018, 55(3), s. 1114-1125.

37 C. Josh Donlan, Joel Berger, Carl E. Bock, Jane H. Bock, David A. Burney, James A. Estes, Dave Foreman, Paul S. Martin, Gary W. Roemer, Felisa A. Smith, Michael E. Soulé ve Harry W. Greene, "Pleistocene rewilding: an optimistic agenda for twenty-first century conservation", *The American Naturalist*, 2006, 168(5), s. 660-681.

38 "Bison back in the UK: the inside story", *Discover Wildlife*. https://www.discoverwildlife.com/animal-facts/mammals/bison-reintroduction-blean-kent-uk/

imkân vermek ve alandaki insan etkilerini azaltmak yeterli.[39] Özellikle deniz koruma alanlarında, bu uygulamanın olumlu etkileri hızla görülebiliyor. Balıkçılık faaliyetlerinin yasaklandığı deniz koruma sahalarında popülasyon büyüklükleri ve tür sayıları kısa sürede artıyor. Hatta ekosistemler o kadar zengileşiyor ki bu bölgelerden taşan popülasyonlar, çevre alanlara yayılabiliyor. Benzer şekilde, orman yangınlarından ötürü tahrip olmuş alanların iyileşmesinde de pasif yeniden yabanlaştırma stratejileri en uygun çözüm olarak değerlendiriliyor. Türkiye'deki orman yangınlarından sonra sıklıkla gündeme gelen bu tartışmalarda, biliminsanları yangın geçirmiş alanlara mümkün olduğu kadar az müdahale edilmesinin ekosistemin geri gelmesi için daha faydalı olduğunu belirtiyor.[40]

Yeniden yabanlaştırma kavramı son yıllarda daha sık gündeme gelmeye başladı. Denizlerin ve karaların yeniden yabanlaştırılması hem değişimlere karşı daha dirençli ekosistemler oluşturmak hem de iklim değişikliğinin etkilerini en aza indirmek için önemli bir adım. Anadolu'nun yeniden yabanlaştırılmasının da yakın zamanda gündeme geleceğini düşünüyorum. Anadolu halen; leopar, kurt, ayı, vaşak, karakulak ve çizgili sırtlan gibi besin zincirinin tepesindeki birçok türe ev sahipliği yapıyor. Bu türlerin birçoğunun Avrupa ülkelerindeki popülasyonları ya çok küçük ya da tamamen yok olmuş durumda. Anadolu'nun yeniden yabanlaştırılması, buradan taşacak veya taşınacak popülasyonlarla Avrupa ve Asya'nın yeniden yabanlaştırılmasına önemli bir katkı sağlayabilir. Genetik araştırmalar, Anadolu'nun buzul çağları boyunca birçok tür için bir sığınak *görevi* gördüğünü gösteriyor. Buzul çağları bittikten sonra Anadolu'dan çıkan popülasyonlar komşu bölgelere yayılmış. Anadolu'nun güncel iklim değişikliğinde de benzer bir sığınak görevi görüp göremeyeceğini ise gelecek gösterecek.

Yeniden yabanlaştırma için önemli bir diğer konu ise, yabanlaş-

39 Laetitia M. Navarro ve Henrique M. Pereira, "Rewilding abandoned landscapes in Europe", *Rewilding European Landscapes*, Springer, Cham, 2015, s. 3-23.

40 Çağatay Tavsanoglu, ve Juli G. Pausas, "*Turkish postfire action* overlooks biodiversity", *Science*, 2022, 375(6579), s. 391-391.

tırılacak alanların belirlenmesi. Günümüzde karaların yüzde 15'i, denizlerin ise sadece yüzde 7'si koruma altında. Birçok biliminsanı, *sağlıklı* bir dünya için yaban hayatına ne kadar yer ayırmamız gerektiğini hesaplamaya çalışıyor. Edward O. Wilson bu konudaki fikirlerini *Yarım-Dünya*[41] kitabında yayımladı. Wilson'ın önerisi, ada biyocoğrafyası teorisine dayanıyor; bu yaklaşıma göre, bir habitatın büyüklüğü bu alanda yaşayabilecek tür sayısını belirleyen en önemli faktörlerden biri. Yarım-Dünya Projesi,[42] bu yaklaşımı kullanarak dünyadaki habitatların ne kadar türe ev sahipliği yapabileceğini hesapladı. Sonuçlara göre, dünyanın yüzde 50'sini etkin bir şekilde koruyabilirsek, günümüzde yaşayan türlerin yüzde 85'inin geleceğini güvence altına alabileceğimizi ileri sürüyorlar. Bu büyük oluşu durdurmak demek. *Yarım-Dünya*'ya benzer bir diğer girişim ise, Doğa için Küresel Anlaşma ya da diğer adıyla "30'da 30."[43] Bu öneriyi ortaya atan biliminsanları, korunan alanların belirlenmesinin aciliyetine dikkat çekiyor ve biyoçeşitliliğin geri dönülmeyecek şekilde tahrip olmaması için 2030 yılınan kadar dünyanın en az yüzde 30'nun korunması gerektiğini söylüyorlar. Tabii dünyanın hangi yarısı ya da hangi kısımlarının korunacağının belirlenmesi ayrı bir tartışma konusu. Korunacak alanları belirlerken el değmemiş ve kaynak olma potansiyeli yüksek yerlerin seçilmesi önemli.[44]

Yeniden yabanlaştırma ve korunan alanların artırılması biyoçeşitilik kaybını engellemeye faydalı olabilir ama ekosistemler de-

41 Edward O. Wilson, *Yarım-Dünya: Gezegenimizin Hayatta Kalma Mücadelesi*, çev. Sami Oğuz, Koç Üniversitesi Yayınları, 2020.

42 Half-Earth Project. (Erişim Tarihi 36 Haziran 2022). https://www.half-earthproject.org/discover-half-earth/#why-half

43 E. Dinerstein, C. Vynne, E. Sala, A.R. Joshi, S. Fernando, T.E. Lovejoy, J. Mayorga, D. Olson, G.P. Asner, J.E.M. Baillie, N.D. Burgess, K. Burkart, R.F. Noss, Y.P. Zhang, A. Baccini, T. Birch, N. Hahn, L.N. Joppa ve E. Wikramanayake "A global deal for nature: guiding principles, milestones, and targets", *Science advances*, 2019, 5(4), p.eaaw2869.

44 Brooke A.Williams, Oscar Venter, James R. Allan, Scott C.Atkinson, Jose A.Rehbein, Michelle Ward, Moreno Di Marco, Hedley S. Grantham, Jamison Ervin, Scott J. Goetz, Andrew J. Hansen, Patrick Jantz, Rajeev Pillay, Susana Rodríguez-Buriticá, Christina Supples, Anne L.S. Virnig ve James E.M. Watson, "Change in terrestrial human footprint drives continued loss of intact ecosystems", *One Earth*, 2020, 3(3),s. 371-382.

vamlı artan insan nüfusunun ihtiyaçlarını karşılamaya daha ne kadar devam edebilir? Biyoçeşitlilik kaybını engellemek için değiştirmemiz gereken belki de en önemli faktörlerden biri insanların tüketim alışkanlıkları. 2022 yılında Dünya Limit Aşım Günü 28 Temmuz'daydı; yani dünyanın bir yıllık biyokapasitesini sadece yedi ayda tükettik.[45] 1971 yılında ise bu tarih 25 Aralık'a denk geliyordu. 2022'nin sonuna doğru dünya nüfusunun 8 milyara ulaşılacağı öngörülüyor, 1971'de ise dünya nüfusu yaklaşık 3,8 milyardı. Nüfusumuz arttıkça ekosistemler üzerinde kurduğumuz baskı da artıyor. Birleşmiş Milletler raporuna göre dünya nüfusu önümüzdeki birkaç on yılda da artmaya devam edecek.[46] Yüzyıl sonuna doğru, tepe noktasına ulaşma ihtimali yüzde 50 olarak değerlendiriliyor. Eğer bu gerçekleşirse, 2100 gibi dünya nüfusu sabitlenecek ve azalmaya başlayacak. Bu iyi bir haber; ancak ekosistemlerin 2100'e kadar dayanması zor.

Burada problemin nüfustan çok tüketim alışkanlıklarımız olduğunun altını çizmek istiyorum. Kişi başına düşen ortalama ayak izi veya karbon salımı gibi istatistiklere bakarsak, dünyanın taşıma kapasitesini aştığımız, bu yaşam tarzımızın sürdürebilir olmadığı aşikâr. Ancak kişi başına düşen ayak izleri kişiler arasında çok fazla değişkenlik gösteriyor. Örneğin Oxford Kıtlıkla Mücadele Örgütü'nün bir raporuna göre, küresel karbon salımlarının neredeyse yarısını, dünyanın en zengin yüzde 10'luk kesimi yapıyor; dünyanın en fakir yüzde 50'lik kesimi ise salımların sadece yüzde 10'undan sorumlu.[47] Gelir eşitsizliğine paralellik gösteren bu sayılar, karbon salımları ve tüketim açısından bakınca yaşam tarzının etkisini öne çıkarıyor. Tüketim alışkanlıklarımızı, dünyanın biyokapasitesini eşit ve adil bir şekilde paylaşacak şekilde düzenlersek, artan nüfusun olumsuz etkilerini uzun bir süre baskılayabiliriz. Tüketim alışkan-

45 https://www.overshootday.org/newsroom/past-earth-overshoot-days/

46 United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2022. World Population Prospects 2022: Summary of Results. UN DESA/POP/2022/TR/NO. 3.

47 Timothy Gore, "Extreme Carbon Inequality: Why the Paris climate deal must put the poorest, lowest emitting and most vulnerable people first", 2015.

lıklarımızı değiştirerek dünya üzerinde görece olarak daha az yer kaplamamız ve yabana daha fazla yer açmamız mümkün. Dünyanın yüzde 27'sini sadece et ve süt ürünlerini üretmek için kullandığımızı hatırlatmak isterim.

Uygulama

Biliminsanları ve doğa koruma örgütlerinin, biyoçeşitlilik kaybını durdurmak ve olumsuz gidişatı geri çevirmek için birçok önerisi var. Ancak iş bunların uygulanmasına geldiğinde maalesef pek yol almış sayılmayız. Tıpkı iklim değişikliğiyle alakalı eylem planlarında olduğu gibi, ülkelerin çoğu yapması gerekenleri yapmıyor. Gelişmiş ülkeler her ne kadar kendi sınırları içerisinde çevreye duyarlı olsalar, doğayı korumaya önem verseler de dünyanın biyokapasitesi, bu ülkelerin tüketim alışkanlıklarını karşılayamıyor. Örneğin dünyadaki herkes ortalama bir ABD vatandaşı kadar tüketirse, bu tüketimi karşılamak için 5,1 dünya gerekiyor.[48] Benzer şekilde, Almanya ortalaması kadar tüketilirse gereken dünya sayısı üç, Avrupa Birliği için 2,8, Türkiye içinse 2,1. Elimizde sadece bir dünya olduğunu düşünürsek aradaki bu farklar biyoçeşitlilik kaybıyla karşılanıyor. Gelişmekte olan ülkelerin ekolojik ayak izleri görece olarak daha küçük olsa da bu ülkeler de ekonomik büyümelerini sürdürmek için doğal kaynaklarını kullanmaya hızla devam ediyorlar. Örneğin 2019 yılında Brezilya devlet başkanı olan Jair Bolsonaro, Yağmur Ormanları'nın kesilmesini kolaylaştıran yasal değişiklikler yaptı. Brezilyalı biliminsanları, bu değişiklerin etkisiyle hızlanan ormansızlaştırma faaliyetlerinin, Amazon Yağmur Ormanları ekosistemlerinin tamamen çökmesine neden olabileceğini söylüyor.[49]

Dünya ekosistemini tümden bozduğumuz ve gidişatın kötü olduğu aslında uzun zamandır biliniyor. 1992 yılında Endişeli Biliminsanları Birliği, "Biliminsanlarının İnsanlığa Çağrısı" başlıklı bir

48 Earth Overshoot Day 2022. https://www.overshootday.org/

49 "Amazon rainforest 'will collapse if Bolsonaro remains president", *The Guardian*. (Erişim Tarihi: 26 Haziran 2022) https://www.theguardian.com/environment/2021/jul/14/amazon-rainforest-will-collapse-if-bolsonaro-remains-president

yazı kaleme almıştı.[50] 1.700 kadar biliminsanının imzaladığı bu uyarı metni şöyle başlıyor:

> İnsanlar ve doğal yaşam bir felakete doğru ilerliyor. İnsan faaliyetleri, çevreye ve yaşam için elzem kaynaklara ağır ve çoğu zaman geri dönüşü olmayan zararlar veriyor. Eğer kontrol edilmezse, mevcut uygulamalarımızın çoğu; insan toplumu, bitkiler ve hayvanlar âlemlerinin geleceğini ciddi bir şekilde riske atıyor ve yaşamı, bildiğimiz şekilde sürdüremeyecek kadar değiştirebilir. Mevcut rotamızın ilerlediği felaketten kaçınmak istiyorsak, acil şekilde temel değişiklikler yapmamız gerekiyor.

Çağrıda atmosfer, su kaynakları, okyanuslar, toprak, ormanlar ve biyoçeşitlilik başlıkları hakkında yapılan öneriler bulunuyor. Temelde, bu öneriler bugün gündemde olanlardan çok farklı değil. Ancak bu uyarılar maalesef ciddiye alınmadı ve rotamızı değiştirmedik. Bu uyarıdan 25 yıl sonra ikinci bir uyarı daha yayımlandı.[51] Bu sefer 15.000'den fazla biliminsanının imzaladığı raporda, son 25 yılın bir değerlendirilmesi yapılıyordu; ozon tabakasındaki deliğin kapatılması dışında bir önceki uyarıda bahsi geçen tüm konularda durum daha da kötüye gitmişti.

Biyoçeşitlilik kaybı sadece biliminsanlarının değil uluslararası örgütlerin de uzun zamandır gündeminde. Örneğin Uluslarası Biyoçeşitlilik Sözleşmesi (UBS) Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda görüşülerek 150'den fazla ülkenin onayıyla 1993 yılında yürürlüğe girdi. Sözleşmenin üç ana amacı bulunuyor; biyoçeşitliliğin korunmasını, doğal kaynakların sürdürebilir şekilde kullanılmasını ve genetik kaynaklardan elde edilen yararların adil ve eşit olarak paylaşımını sağlamak. UBS sekreteryası 2010 yılında, 2011-2020 yıllarını

50 "1992 World Scientists' Warning to Humanity", *Union of Concerned Scientists*. (Erişim Tarihi: 26 Haziran 2022) https://www.ucsusa.org/resources/1992-world-scientists-warning-humanity

51 William J. Ripple, Christopher Wolf, Thomas M. Newsome, Mauro Galetti, Mohammed Alamgir, Eileen Crist, Mahmoud I. Mahmoud, William F. Laurance ve 184 ülkeden 15.364 biliminsanının imzası, "World scientists' warning to humanity: a second notice", *BioScience*, 2017, 67(12), s. 1026-1028.

kapsayacak şekilde bir Biyoçeşitlilik Strateji Planı yayımladı. Bu planda, Aichi Biyoçeşitlilik Hedefleri olarak adlandırılan 20 net hedef belirlenmişti. 2020 yılında yayımlanan Birleşmiş Milletler raporu bu hedeflerin hiçbirine tam olarak ulaşılmadığını söylüyor.[52] Rapora göre istilacı türler ve korunan alanlar gibi bazı altbaşlıklarda olumlu ilerlemeler olsa da doğal habitatlar tahrip olmaya ve birçok türün soyu insan faaliyetlerinden ötürü tehdit edilmeye devam ediyor. Daha da kötüsü, sözleşmeye üye olan ülkeler, çevreye zarar veren faaliyetlere 500 milyar dolar devlet desteği sağlamış.

Sonsöz

Yazıda referans verdiğim kaynakları incelerken eko-anksiyetemin tetiklendiğini söylemek isterim. Kafamın içinde devamlı Godspeed You! Black Emperor'ın post-apokaliptik şarkısı "The Dead Flag Blues"u duyuyordum: "Araba yanıyor ve direksiyonda kimse yok." Biyoçeşitlilik tahribatının boyutları o kadar büyük ve buna karşılık yapılanlar o kadar az ki umutsuzluğa kapılmamak işten değil. Çöküşün belirtileri her yerde olmasına rağmen bir türlü harekete geçmiyoruz. Yine de büyük bir yok oluşu durdurmak için çok geç kalmadığımızı düşünüyorum. Güncel yok oluş hızları bir büyük yok oluş döneminin başlarında olduğumuza işaret ediyor ama en azından ortada durdurmamız gereken bir göktaşı yok. Biyoçeşitlilik kaybını durdurmak ve ekosistemleri iyileştirmek için neler yapmamız gerektiğini biliyoruz, hatta birçok planımız var. Daha da iyisi bu çözümler aynı zamanda iklim değişikliğiyle de mücadele etmemizi sağlıyor. Tek sıkıntımız, bunları uygulamaya başlamamamız! Bunun için belki de bir sistem değişikliği gerekiyor. Umarım yakın gelecekte Antroposen[53] olarak adlandırılan bu bir şey yapmama dönemi sona erer ve yeniden yaşama tüm çeşitliliğiyle ev sahipliği yapan bir dünyaya kavuşuruz.

52 Secretariat of the Convention on Biological Diversity, Global Biodiversity Outlook 5, Montreal, 2020.

53 "Capitalocene", "Plantationocene", "Chthulucene" ve "Eocene" kavramlarına dikkat çekmek isterim.

ORMAN VE YABAN: BOZULMA (TAHRİBAT), ORMANLAŞTIRMA, YENİDEN YABANLAŞTIRMA

Cihan Erdönmez

Yaban

George Berkeley'nin "nesnelerin varlığı algılandıkları sürece söz konusudur"[1] yaklaşımı "Ormanda bir ağaç devrilse ses olur mu?" sorusunun altında yatan temel düşünme şekli olmalı. *The Chautauquan* dergisinin Haziran 1883 sayısında ilk kez ortaya atılan "İnsan yaşamayan bir adada bir ağaç devrilse ses olur mu?" sorusu hem felsefi hem de fiziksel açıdan tartışılmış ve bir ses olmayacağı sonucuna ulaşılmış ağırlıklı olarak.[2] Çünkü ses, oluşan ses titreşimlerinin bir kulak aracılığıyla algılanmış hali olarak kabul ediliyor.

İnsan merkezli düşünce sisteminin örneklerinden biridir bu, bir

1 George Berkeley, *The Treatise Concerning The Principles of Human Knowledge*, David R. Wilkins tarafından gözden geçirilmiş versiyonu, 2002. https://www.maths.tcd.ie/~dwilkins/Berkeley/HumanKnowledge/1734/HumKno.pdf (Erişim Tarihi: 24 Mart 2022).

2 Kanadalı müzisyen Bruce Cockburn, 1988 yılında çıkardığı *Big Circumstance* adlı albümde yer alan "If A Tree Falls in the Forest" adlı şarkısında ağır basan bu yanıta karşı bir yanıt veriyor bence.

yandan da. İnsan yoksa algılayan kimse de yoktur. Bitkilerin farklı ortam uyaranlarına (ses, ışık, sıcaklık, koku vb.) verdikleri tepkilerin büyük ölçüde bilinmezliklerini bir kenara bırakalım, bizim gibi merkezî bir beyne ve sinir sistemine sahip hayvanları bile yok sayan düşünce sistemi.

"İnsan yaşamayan bir ada" ya da "insan yaşamayan herhangi bir yer". Bu ifade aynı zamanda "yaban"ın tanımı gibidir. Kuşkusuz Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun yabanı[3] bambaşka bir anlam ifade eder. O yaban, kent merkezlerinden uzaktaki küçük köyleri ve o köylerde yaşayanları tanımlayan bir sözcüktür. Farsçada yaban, verimsiz, faydasız, boş anlamlarında kullanılan "yab" kökünden türetilmiş ve verimsiz ve çorak yer, çöl, bozkır anlamlarında kullanılmaktadır.[4] Türkçede ise insan yaşamayan ıssız yer olarak açıklanıyor yaban sözcüğünün anlamı.[5]

Yaban sözcüğünün İngilizce karşılığına baktığımızda ise "*wild*" ve "*wilderness*" ile karşılaşıyoruz. Bu yazının amacı, elbette, dil üzerinden ilerlemek değil. Ancak çıkış noktasının oluşması açısından, hiç değilse İngilizcede kullanılan bu sözcüklerin de anlamlarına değinmekte yarar var. Her iki sözcüğün tanımlanmasında da iki odak noktası bulunuyor: birincisi insanlardan bağımsızlık, ikincisi ise doğallık.[6]

Şu halde, yaban dediğimiz zaman insandan ve insan etkisinden uzak, doğal süreçlerin kendi olağan döngüleri doğrultusunda seyrettiği alanları anlamamız çok da hatalı olmayacaktır. Kuşkusuz her insan topluluğunun doğallık üzerindeki etkisi eş değil. Endüstriyel kent topluluklarıyla doğala daha yakın tarımsal üretimle geçinen kırsal toplulukların yabanı aynı ölçüde etkilediğini söyleyemeyiz. Yine de insan varsa yaban yok ya da insan oldukça yabanıllık azalıyor gibi bir genelleme hatalı sayılmamalı.

3 1932 yılında yayımlanan *Yaban* adlı roman.

4 https://www.nisanyansozluk.com/kelime/yaban (Erişim Tarihi: 24 Mart 2022)

5 http://www.dildernegi.org.tr/TR,274/turkce-sozluk-ara-bul.html (Erişim Tarihi: 24 Mart 2022)

6 L. J. Cookson, "A definition of wildness", *Ecopsychology*, 2011, 3 (3), s. 187-193.

Orman Yabanın Neresinde?

Her ne kadar yabanın etimolojik köklerini verimsiz, faydasız, boş, çorak, çöl, bozkır gibi sözcükler oluşturuyorsa da günlük yaşamda yaban denildiğinde daha çok yerleşim alanlarına, hiç değilse kentlere uzak ormanlar veya uzak dağlar akla geliyor. Yabanla orman birbirini doğrudan çağrıştıran iki terim. Peki, realite bu algıyla uyumlu mu? Yani gerek Türkiye'de gerekse dünyada ormanlar ne derece yaban özellikleri gösteriyor?

Önce dünya geneline bir göz atalım:[7]

- Orman alanı miktarı 4,06 milyar hektar. Toplam karasal alanların yaklaşık yüzde 31'i ormanlarla kaplı. Her bir insan başına düşen orman alanı miktarı 0,52 hektar.
- Rusya, Brezilya, Kanada, ABD ve Çin'deki ormanlar alan olarak dünyadaki bütün ormanların yarısından fazlasını oluşturuyor.
- 1990-2020 arası 30 yıllık dönemde çeşitli nedenlerle 420 milyon hektar orman alanı başka tür arazi kullanımlarına (hayvancılık, tarım, yerleşim vb.) dönüştü. Aynı dönemde kazanılan orman alanları da hesaba katıldığında net orman kaybı 178 milyon hektar (toplam orman alanının yüzde 4,4'ü) olarak gerçekleşti ki bu miktar Libya'nın yüzölçümüne yakın bir büyüklük.
- Ağaçlandırmalar yoluyla oluşturulan orman alanı miktarı 131 milyon hektar. Yani toplam orman alanının yalnızca yüzde 3'ü. Diğer bir söyleyişle, ormanların yüzde 97'si insan etkisi olmadan, doğal koşullar içerisinde oluşmuş orman.
- Buna karşılık sadece 1,1 milyon hektar orman (toplam orman alanının yüzde 27'si) birincil orman [*primary forest*] niteliği taşıyor. Yani, bu ormanlarda insan etkisi ya hiç yok ya da ekolojik süreçleri belirgin şekilde etkileyecek düzeyde değil. Bi-

7 "Global Forest Resources Assessment 2020: Main Report", *FAO*, 2020.

rincil ormanların yüzde 61'i Brezilya, Kanada ve Rusya'da. 1990-2020 yılları arasında birincil orman alanı 81 milyon hektar (toplam birincil orman alanının yüzde 7,3'ü) azaldı.

- Ormanların yüzde 18'i bir korunan alan statüsüyle koruma altında. Bu oran yüzde 31 ile Güney Amerika'da en yüksek düzeydeyken yüzde 6 ile Avrupa'da en düşük düzeyde.
- 2 milyar hektardan fazla orman alanının (yüzde 54) yönetim planı var. Bu oran Avrupa'da yüzde 96, Afrika'da yüzde 24 ve Güney Amerika'da ise yüzde 17.

Rakamların bize söylediği şu: Dünya genelinde ormanların yalnızca yüzde 27'si "yaban" sayılabilecek nitelikte. Ne var ki bu ormanlar azalıyor, hem de diğer orman alanlarının azalmasından daha yüksek bir hızda. Yaban niteliği taşıyan birincil ormanların mutlaka korunması gerekli. Buna karşılık, korunan orman alanlarının tamamı birincil orman olsa bile koruma altına alınmamış olan yüz milyonlarca hektar birincil ormanın var olduğu açık.

Konuya Türkiye açısından yaklaştığımızda ise daha karışık bir durumla karşı karşıya kalıyoruz. Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü'ne (FAO) sunduğu ulusal rapora[8] göre ülkede birincil orman bulunmuyor. Ancak, rapora yansıyan bu bilginin kapsamlı bir araştırmaya dayandığını söylemek olanaklı değil. Çünkü yapılan araştırmalar Türkiye'de de insan etkisinin olmadığı ya da çok az olduğu orman alanları olduğunu gösteriyor. Örneğin Karadeniz Teknik Üniversitesi Orman Fakültesi öğretim üyesi Oğuz Kurdoğlu uzun yıllardır Türkiye'nin doğal yaşlı ormanlarını araştırıyor. Kurdoğlu doğal yaşlı ormanı şu şekilde tanımlıyor:

> Doğal yaşlı ormanlar; odun üretimine ya da diğer ormancılık tekniklerine yönelik bir işletme şeklinin uygulanmadığı, içerdiği ağaçların çoğunun doğal olgunluğa eriştiği, bunun sonucu olarak da içinde yaşlı ağaçlarla birlikte kırık, devrik, çürük ve dikili kuru ağaçların fazlalığı ve yapısının üretim ormanlarından belirgin bir şekilde ayrıldığı, insan etkisinin ekosistemin yapısal özelliklerini değiştire-

8 "Global Forest Resources Assessment Report 2020", Türkiye Raporu, Roma, 2020.

cek düzeyde bulunmadığı ve kendisini oluşturan öğeleri arasındaki ilişkilerin tümüyle sürdüğü, genellikle çok tabakalı ve değişik yaşlı ormanlar olarak tanımlanabilir.[9]

Bu tanımdan yola çıkarak bir değerlendirme yapıldığında ise Türkiye'de yaban sayılabilecek doğal yaşlı ormanın bulunmadığını söylemek olanaklı değil. Nitekim TEMA tarafından yürütülen Hayrettin Karaca Doğal Yaşlı Ormanlar Projesi kapsamında bugüne kadar Artvin'de toplam alanı 3.820 hektar olan 19 adet doğal yaşlı orman saptandı. Bu alanların 2.795 hektarı orman amenajman planlarında "Doğal Yaşlı Orman" olarak tescil edildi. Proje kapsamındaki çalışmalar 2022 yılında Ordu ve Giresun, 2023 yılında da Trabzon ve Rize illerinde devam edecek.

Diğer yandan ekosistemler üzerindeki insan etkilerini ölçmek üzere "doğaya yakınlık dereceleri" ve "hemerobi dereceleri" gibi kavramlar da kullanılıyor. Doğaya yakınlık dereceleri açısından ekosistemler, bakir, doğaya yakın, doğaya uzak, doğaya yabancı ve yapay şeklinde beş kademeli bir derecelendirmeye tabi tutuluyor. Hemerobi dereceleri açısından ise yine beş kademeli bir derecelendirme söz konusu. Bu dereceler, yine en doğaldan başlamak üzere, *ahemerob*, *oligohemerob*, *mesohemerob*, *euhemerob* ve *polyhemerob* şeklinde. Hemerobi teriminin Yunanca kültive olmuş anlamındaki "*hemeros*" ve yaşam anlamındaki "*bios*" sözcüklerinden oluştuğunu da eklemek gerekli.[10]

Yapılan bir araştırmada Bolu ili sınırlarında birbirlerine komşu olan ve biri korunan alan (Yedigöller Milli Parkı: YMP) diğeri ise işletme ormanı niteliğindeki (Sarımustan İşletme Ormanı: SİO) iki orman ekosistemi hemerobi dereceleri açısından karşılaştırılmış. Çı-

9 Oğuz Kurdoğlu, "En Bilge Doğal Yaşlı Ormanlar", *Orman ve Biyoçeşitlilik*, H. Ülgen, U. Zeydanlı ve Y. Lise (yay. haz.), Orman ve Biyolojik Çeşitlilik Doğa Koruma Merkezi, Ankara, 2020, s. 99-118.

10 Mehmet Tokcan, "Yedigöller Milli Parkı ile Sarımustan İşletme Ormanı'nın Hemerobi Dereceleri ve Bitki Toplumları Üzerine Araştırmalar", İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Orman Mühendisliği Anabilim Dalı Orman Botaniği Programı, yayımlanmamış doktora tezi, 2015.

kan sonuçlar Yedigöller Milli Parkı'nın işletme ormanına göre doğal yapıya daha yakın olduğunu gösteriyor. Şöyle ki; YMP'de *ahemerob* alanların oranı yüzde 18,3, *oligohemerob* alanların oranı ise yüzde 81,7 olarak saptanmış, buna karşılık *mesohemerob, euhemerob* ve *polyhemerob* alana rastlanmamıştır. Bununla birlikte, bu oranlar SİO'da sırasıyla yüzde 2,5; yüzde 70; yüzde 17,5 ve yüzde 10'dur. SİO'da yalnızca *polyhemerob* alan saptanmamıştır.[11]

Özetlemek gerekirse, Türkiye'de bütünüyle yaban diyebileceğimiz ya da ona yakın olduğunu düşünebileceğimiz ne kadar orman olduğunu net olarak söylemek olanaklı değil. İşletme ormanlarının bu açıdan yüksek bir potansiyel taşıdığı da söylenemez. Buna karşılık tabiatı koruma alanı, milli park ve yaban hayatı geliştirme sahası gibi statülerle koruma altına alınmış orman alanlarının işletme ormanlarına göre çok daha öne çıktığı aşikâr.

Ormansızlaşma ve Ormanlaş(tır)ma

Orman alanlarının, insan etkisi olsun ya da olmasın başka tür arazi kullanımlarına dönüşmesine ormansızlaşma [*deforestation*] deniliyor.[12] Bu açıdan dünya genelinde önemli bir ormansızlaşmanın geçmişten günümüze yaşanıyor olduğu su götürmez bir gerçek. Özellikle Güney Amerika ve Afrika'daki tropikal ormanlarda yaşanan ormansızlaşma son derece kaygı verici boyutlarda.

Türkiye'de ise genel algı ormansızlaşmanın olmadığı yönünde. Hükümet temsilcileri, Tarım ve Orman Bakanlığı ile Orman Genel Müdürlüğü (OGM) yetkilileri tarafından yapılan açıklamalar, bu algının oluşmasının altında yatan temel etken. OGM tarafından yayımlanan orman envanteri sonuçları da söz konusu açıklamaları destekliyor. Gerçekten de 1980 yılında açıklanan ilk orman envanteri sonuçlarına göre Türkiye'nin toplam orman varlığı 20 milyon 199 bin hektar olarak görünüyor. Daha sonraki envanter sonuçları 1999,

11 Agy., 2015.

12 "Global Forest Resources Assessment 2020, Terms and Definitions", *FAO*, 2018.

2004, 2012, 2015 ve 2020 yıllarında açıklandı. Bu yıllardaki ülke toplam orman alanı sırasıyla şu şekilde: 20 milyon 763 bin hektar, 21 milyon 188 bin hektar, 21 milyon 678 bin hektar, 22 milyon 342 bin hektar ve son olarak 2020 yılında 22 milyon 933 bin hektar.[13] 1980 yılında açıklanan sonuçlar 1963-1972 yılları arasındaki 10 yıllık dönemde yapılan çalışmaların sonucu. Peki ya öncesi? Güvenilirlik düzeyi düşük olsa da elimizdeki ilk ciddi orman varlığı rakamları 1937 yılına ait ve o tarihteki toplam orman varlığı 9 milyon 309 bin hektar.[14] Bir dönem orman bakanlığı da yapmış Prof. Dr. Selahattin İnal'ın 1960'lı yıllarda okuttuğu Ormancılık Politikası ders notlarında ülkenin toplam orman varlığı 10 milyon 584 bin hektar olarak görünüyor.[15] Yine Orman Bakanlığı'nda o dönem müfettiş olarak görev yapan Nurettin Elbir'e göre Orman Genel Müdürlüğü'nün 1960-1970 yılları arasında hava fotoğraflarına dayalı olarak yaptığı hesaplamalar sonucunda ülke toplam orman alanı 18,3 milyon hektar olarak açıklanmıştır.[16]

Görüldüğü gibi, her ne kadar 70'li yıllara kadar tam güvenilir veriler bulunmasa da, Türkiye'de 1937 sonrasında orman varlığının genel olarak sürekli bir artış içerisinde olduğu söylenebilir. Kuşkusuz bu artıştaki en büyük pay, aynı yıl yürürlüğe giren 3116 Sayılı Orman Yasası doğrultusunda ormancılıkta müteahhit işletmeciliğinin sonlandırılmasına ve devlet orman işletmeciliğine geçişe aittir.

Bu istatistiklere dayanarak Türkiye'de ormansızlaşmanın olmadığını söyleyebilir miyiz? Hayır. Bu yanıtın nedenlerini maddeler halinde açıklayalım:

1) Yukarıda aktarılan envanter sonuçları ülke geneli durumunu yansıtmakta, buna karşılık bölgesel farklılıklar hakkında herhangi bir fikir vermemektedir. Türkiye gibi yüzölçümü bü-

13 "Türkiye Orman Varlığı 2020", OGM, Ankara, 2020.

14 İsa H. Bingöl, *Geçmişten Günümüze Ormanlarımız ve Ormancılığımız*, Cilt II, Ormancılık Eğitim ve Kültür Vakfı, İstanbul, 1990.

15 Selahattin İnal, "Ormancılık Politikası Yayımlanmamış Ders Notları", İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Orman Mühendisliği Bölümü, 1966.

16 Nurettin Elbir, "Türkiye'nin Orman Varlığı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 1972.

yük bir ülkede bazı bölgelerde orman alanı artışı yaşanırken bazı bölgelerde de ormansızlaşma yaşanması olasıdır. Nitekim yapılan bilimsel çalışmalar durumun tam olarak böyle olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin, Erdoğan Atmış ve Hikmet Batuhan Günşen tarafından 2005-2015 arası dönemi kapsayan bir araştırmanın sonuçlarına göre aralarında İstanbul, Kocaeli, Bursa, İzmir, İçel, Muğla ve Hatay gibi illerin de bulunduğu 19 ilde orman alanı azalmakta, diğer bir söyleyişle ormansızlaşma yaşanmaktadır. Araştırmanın daha da dikkat çekici sonucu ise Marmara Denizi'ne kıyısı olan bütün illerde ormansızlaşmanın yaşanıyor olduğudur.[17]

Bu illerden biri olan İstanbul'daki durumu biraz daha netleştirmekte yarar var. Bu amaçla Abbas Şahin tarafından yapılmış bir başka bilimsel araştırmanın sonuçlarına göz atalım: İstanbul ilinin ormanlarında 1971-2018 yılları arasında yaşanan değişimi ortaya koymak amacıyla yapılan bu araştırmanın sonuçlarına göre, 47 yıla karşılık gelen bu dönemde İstanbul'daki toplam orman varlığı yaklaşık 264.000 hektardan 234.000 hektara geriledi. Diğer bir söyleyişle İstanbul'da söz konusu 47 yılda 30 bin hektarlık ormansızlaşma yaşandı.[18] Bir başka araştırma ise 1984-2017 yılları arasındaki 33 yıllık dönemde, İstanbul'da orman alanları yüzde 11,6; tarım alanları yüzde 27,3 azalırken yerleşim alanlarının yüzde 183,5 oranında arttığını göstermektedir.[19] İstanbul'la ilgili bir araştırmanın daha sonucunu vererek ne demeye çalıştığımı pekiştireyim. İstanbul'da 2009-2016 yılları arasındaki yalnızca yedi yıllık dönemde İstanbul'un kuzeyinde yer alan

17 Hükümet Batuhan Günşen ve Erdoğan Atmış, "Analysis of forest change and deforestration in Turkey", *International Forestry Review*, 2019, 21(2), s. 182-194. DOI: https://doi.org/10.1505/146554819826606577.

18 Abbas Şahin, "İstanbul ve Çevresinin Orman Varlığı", *Ekosistem İklim ve Kentsel Büyüme Perspektifinden İstanbul ve Kuzey Ormanları* içinde, Ünal Akkemik (yay. haz.), Türkiye Ormancılar Derneği, Istanbul, 2020, s. 56-73.

19 Serhat Cengiz, Erdoğan Atmış ve Sevgi Görmüş, "The impact of economic growth oriented development policies on landscape changes in Istanbul Province in Turkey", *Land Use Policy*, 2019, 87, 104086.

orman alanlarında gerçekleştirilen yol, köprü ve havalimanı projeleri nedeniyle 15.000 hektar orman alanının yok olduğunu ortaya koymaktadır.[20] Özetle Türkiye genelinde orman alanı artışının yaşanıyor olması Türkiye'de ormansızlaşmanın olmadığı anlamına gelmez. Tıpkı dünya genelinde ormansızlaşma yaşanmasının dünyanın hiçbir bölgesinde orman alanı artışı yaşanmadığı anlamına gelmediği gibi.

2) İkinci olarak da orman envanterinde orman olarak görünüyor olmasına karşın fiilen orman olmayan alanlardan söz etmek gerekir. 6831 Sayılı Orman Yasası'nın 16, 17, 18 ve Ek 9. maddeleri ile 2634 Sayılı Turizmi Teşvik Yasası'nın 8. maddesi doğrultusunda orman alanları enerjiden madenciliğe, turizmden altyapıya kadar pek çok farklı kullanım için tahsis edilmekte, bu kullanımlar nedeniyle tahsise konu alanlar orman niteliklerini yitirmekte, ancak kâğıt üzerinde orman alanı olarak görünmeye devam etmektedir. Yalnızca 2012-2020 yılları arasındaki dokuz yıllık dönemde bu şekilde tahsise konu olarak orman niteliğini yitiren orman alanı miktarı 342.000 hektardır. Bu miktar içerisinde en yüksek payı yaklaşık 126.000 hektar ile enerji amaçlı tahsisler almakta, onu yaklaşık 87.000 hektarla madencilik amaçlı tahsisler izlemektedir.[21] Başlangıçtan 2020 yılı sonuna kadar gerçekleşen tahsis miktarı ise yaklaşık 750.000 hektar civarındadır. Bu miktar güncel orman varlığının yüzde 3,27'sine karşılık gelmektedir. Diğer bir söyleyişle, orman envanterlerinde orman olarak görünen alanların yüzde 3,27'si *fiilen* orman olmayıp başka tür kullanımlara tahsis edilmiş durumdadır. Bu alanların orman envanterinde orman olarak görünmesinin nedeni ise yapılan tahsislerin süreli olması ve

20 Ahmet Özgür Doğru, Çiğdem Göksel, Ruusa Magano David, Doğanay Tolunay, Seval Sözen ve Derin Orhon, "Detrimental environmental impact of large scale land use through deforestation and deterioration of carbon balance in Istanbul Northern Forest Area", *Environmental Earth Sciences*, 2020, 79, s. 270.

21 Ormancılık İstatistikleri 2020, *OGM*. https://www.ogm.gov.tr/tr/e-kutuphane/resmi-istatistikler (Erişim Tarihi: 5 Nisan 2022).

yasal olarak tahsis süresi sonunda yeniden ormanlaştırılması gereğidir. Ne var ki, belirtilen tahsis süreleri hem çok uzundur ve hem de süre bitiminde aynı yasal düzenlemelerle tahsisin yenilenmesi olasılığı oldukça güçlüdür. Örneğin bir turizm tesisi için tahsis edilmiş olan orman alanındaki tahsis süresinin bitiminde turizm tesisinin yıkılarak alanın yeniden ormanlaştırılmasını beklemek ülkemizin sosyoekonomik koşullarında gerçekçi olamaz. Havalimanı, otoyol, katı atık depolama tesisi, üniversite, hastane gibi pek çok tahsis işleminin süresi sonunda alanın yeniden ormanlaştırılmasını beklemek de olanaklı değil. Bu olasılık, bir ölçüde, ekonomik olarak çıkarılabilecek madenin tamamının çıkarıldığı maden işletmeleri tahsisleri için söz konusu olabilir. Ancak, bu tür alanların yeniden orman niteliğini kazanması çok uzun yıllar alacağından, belirtilen yasa maddelerine göre farklı kullanımlara tahsis edilmiş alanların orman olarak kabul edilmesi bilimsel açıdan doğru değildir. Sözün özü fiilen yaşanan ormansızlaşma hukuken yaşanmıyor gibi görünmekte, bu nedenle de orman envanterlerine yansımamaktadır. Üstelik aşağıda daha ayrıntılı olarak açıklayacağım üzere, bu tür tahsisler yalnızca ormansızlaşmayla sonuçlanmamakta, tahsise konu alanların civarındaki orman alanlarında en az bunun kadar önemli sayılması gereken ekosistem bozulmalarına yol açmaktadır.

3) Türkiye'de ormansızlaşmanın yaşanıyor olmasından daha vahim olan konu ise devletin ormansızlaşmayı teşvik ediyor oluşudur. Örneğin 1970 yılında, o zaman yürürlükte olan 1961 Anayasası'nın ormanları koruma amacı taşıyan 131. maddesinin değiştirilip 2B uygulamasının başlatılmasının yolunun açılmasıyla ormansızlaşma teşvik edilmiştir. Bu değişikliğin neden yapıldığıyla ilgili olarak, o günlerde Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu şeklinde ikiye ayrılmış olan yasama organında neler konuşulduğunu öğrenmek isteyenler, çalışma arkadaşım Seçil Yurdakul Erol'la birlikte yazdığımız "Türkiye'de Ulusal Ormancılık Politikasının Tarihsel Gelişimi Açısından Bir Dönüm Noktası: 1255 Sayılı Yasa"

başlıklı makaleyi okuyabilirler.[22] 2B uygulamasıyla 2020 yılı sonuna kadar illegal yollarla işgal edilen toplam 626.000 hektar orman alanı yukarıda sözünü ettiğim anayasa değişikliği ve ona bağlı olarak yapılan alt yasal düzenlemelerle orman sınırları dışına çıkarılmıştır. Üstelik 2012 yılında yapılan bir başka yasal düzenlemeyle de[23] orman sınırları dışına çıkarılan bu alanlar işgalcilerine rayiç bedelin altında fiyatlarla satılmaya başlanmıştır. Bu satışların daha kolay yapılabilmesi için bankaların bir dönem 2B Kredisi adıyla kredi uygulamaları başlatmaları henüz hafızalarda taze olsa gerek. Özetle, devlet halkın ormanını illegal yollarla işgal edenlerle bu işgale göz yuman kamu görevlilerini cezalandırıp, işgal edilmiş orman alanlarını yeniden ormanlaştırması gerekirken tam tersini yapmış; orman işgalini, işgal edilen alanı orman sınırları dışına çıkararak meşrulaştırıp işgal edenleri de ödüllendirmiştir. Bu tutum açıkça ormansızlaşmanın teşvik edilmesidir. Ancak, ne yazık ki teşvik bununla da kalmamıştır. 2B uygulaması ancak 31.12.1981 tarihinden önce işgal edilmiş orman alanlarını[24] kapsamaktadır. Ne var ki, daha sonraki dönemlerde de orman işgalleri yaşanmaya devam etmiştir. 2018 yılında 6831 Sayılı Orman Yasası'na eklenen bir maddeyle (Ek Madde 16) anayasa tarafından konulmuş olan tarih eşiği, yerleşim alanına dönüşmüş ormanlar için söz konusu ek maddenin yürürlüğe girdiği tarihe (19 Nisan 2018) kadar uzatılmıştır. Az da olsa hukuk bilgisi olan herkes anayasa tarafından konulan bir kuralın daha alt bir hukuk normu olan yasayla değiştirilemeyeceğini bilir. Ek Madde 16 tam da bunu yap-

22 Cihan Erdönmez ve Seçil Yurdakul Erol, "Türkiye'de Ulusal Ormancılık Politikasının Tarihsel Gelişimi Açısından Bir Dönüm Noktası: 1255 Sayılı Yasa", *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 2021, 23 (1), s. 182-201. DOI:1024011/barofd.805525

23 6292 Sayılı Orman Köylülerinin Kalkınmalarının Desteklenmesi ve Hazine Adına Orman Sınırları Dışına Çıkarılan Yerlerin Değerlendirilmesi ile Hazineye Ait Tarım Arazilerinin Satışı Hakkında Kanun.

24 Anayasa ve Orman Yasası'nda doğal olarak işgal terimi kullanılmıyor. Onun yerine orman niteliğini kaybetmiş alanlar demek tercih ediliyor. Ancak söz konusu orman alanları illegal yollarla ve insan tarafından yok edilerek başka tür kullanımlara dönüştürüldüğü için ben işgal terimini kullanmayı daha doğru buluyorum.

mış ve söz konusu maddenin iptali için Anayasa Mahkemesi'nde dava açılmış olmasına karşın bu iptal başvurusu Anayasa Mahkemesi'nce oybirliğiyle reddedilmiştir.[25] Ek Madde 16, yani genişletilmiş 2B uygulamalarıyla bugüne kadar yaklaşık 10 milyon metrekare orman alanı işgal edildiği için orman sınırları dışına çıkarılmıştır. Teşvikin tamamına ermesi için yapılması gereken tek bir şey kalmıştı; o da orman sınırları dışına çıkarılan bu alanların işgalcilerine satılabilmesidir. Bu konuda da gecikmeye meydan verilmeyerek, TBMM başkanlığına Mart 2022 sonunda sunulan bir yasa teklifi hızla yasalaştırılmış[26] ve sözünü ettiğim Ek Madde 16'yla orman sınırları dışına çıkarılan alanların da işgalcilerine satılması olanaklı hale getirilmiştir.

Konunun ormanlaş(tır)ma [*afforestation*] boyutuna baktığımızda da kamuoyunun kafasının karışık olduğu görülecektir. Ormanlaş(tır)ma orman olmayan bir alanın orman ekosistemine dönüş(türül)mesi anlamına gelir. Bu iki yolla olanaklıdır. Birincisi ağaçlandırma vb. tekniklerle, insan müdahalesi yoluyla arazinin ormanlaştırılmasıdır. İkincisi ise üzerindeki insan kullanım baskısı kalkan alanların kendiliğinden ormanlaşmasıdır.[27] Türkiye'de her iki şekilde ormanlaş(tır)mayı görmek de olanaklıdır. Daha önceki dönemlerde yapılan kimi spesifik ağaçlandırma çalışmaları bir kenara bırakılsa da Türkiye 1946 yılından beri düzenli olarak ağaçlandırma yapan bir ülkedir. Bu ağaçlandırmaların bir kısmı halihazırda orman olan alanlarda orman ekosisteminin kalitesini artırmak amacıyla yapılan ağaçlandırmalarken, bir kısmı da orman olmayan alanlarda yeni orman alanları oluş-

25 Anayasa Mahkemesi'nin 16 Temmuz 2020 tarih ve 2020/39 sayılı kararı.

26 7394 Sayılı Hazineye Ait Taşınmaz Malların Değerlendirilmesi ve Katma Değer Vergisi Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'un 31. maddesi (*Resmî Gazete* tarihi: 15 Nisan 2022, *Resmî Gazete* sayısı: 31810).

27 Dolaylı da olsa insan etkisi söz konusu olduğundan, yani ormanlar üzerindeki insan baskısının kalkmasıyla gerçekleştiğinden buna da ormanlaştırma demek yanıltıcı olmayacaktır.

turmak amacıyla yapılan ağaçlandırmalardır. 1946 yılından beri yapılan toplam ağaçlandırma miktarı yaklaşık 2,5 milyon hektardır. Buna karşılık, ağaçlandırma yoluyla kazanılan yeni orman alanı 717.000 hektar civarındadır.[28] Bu durum, Türkiye'de gerçekleşen ormanlaş(tır)manın büyük bölümünün insan kullanım baskısı kalkan tarım alanları ve otlakların kendiliğinden ormanlaşması yoluyla gerçekleştiğini göstermektedir. Bu sürecin altında yatan temel neden kırdan kente göçtür. Boşalan ya da nüfusu azalan köyler yakınındaki tarım alanları ve otlaklar civar ormanlardan gelen orman ağacı tohumlarıyla yeniden ormana dönüşmektedir ki, esasen bu alanların tarım ya da otlak olarak kullanımından önceki durumlarının da orman olduğunu tahmin etmek zor olmayacaktır. Daha açık bir ifadeyle, Türkiye'de yaşanan ormanlaşma ya da ormanlaştırmanın büyük bölümü, ormanın çok daha eski yıllarda tarıma ve otlatmaya verdiği alanları insan baskısı kalkınca geri almasıyla ilişkilidir. Bunu bir örnekle açıklamaya çalışayım:[29] 2005-2015 yılları arasında orman alanı artışı en yüksek olan il Kastamonu'dur. Kastamonu'da bu dönemde gerçekleşen orman alanı artışı yaklaşık 106.000 hektarken, ilde aynı dönemde yapılan ağaçlandırma miktarı ise yalnızca 5.500 hektar civarındadır. Yapılan ağaçlandırmaların tamamı yeni orman alanı kazanmaya dönük olsa bile yaklaşık 100.000 hektarlık orman alanı artışı ağaçlandırmayla değil, arazinin kendiliğinden ormanlaşmasıyla gerçekleşmiştir. Bu dönemde en fazla orman alanı artışı yaşanan ilk 20 il içerisinde ağaçlandırma yoluyla ormanlaştırmanın payının en yüksek olduğu il Manisa'dır. Manisa'da 2005-2015 yılları arasında yaklaşık 39.000 hektar orman alanı artışı yaşanmıştır. Aynı dönemde ilde yapılan

28 "Forest Resources Assessment 2020: Turkey Report", *FAO*, Roma, 2020. https://www.fao.org/common-pages/search/en/?q=Global%20Forest%20Resources%20Assessment%202020%3A%20Turkey%20Report (Erişim Tarihi 16 Şubat 2022)

29 Hikmet Batuhan Günşen ve Erdoğan Atmış, "Analysis of forest change and deforestration in Turkey", *International Forestry Review*, 2019, 21 (2), s. 182-194. DOI: https://doi.org/10.1505/146554819826606577.

ağaçlandırma miktarı ise 14.000 hektarın biraz altındadır. Yapılan ağaçlandırmaların tamamı yeni orman alanı kazanmaya dönük ağaçlandırma olsa bile orman alanı artışını, diğer bir söyleyişle ormanlaştırmayı açıklayıcılığı yalnızca yüzde 35,71 düzeyindedir.

Orman Bozulması

Türkiye'de ormansızlaşma kadar önemli bir diğer sorun da orman bozulmasıdır [*forest degradation*]. Orman bozulması teknik olarak şu şekilde tanımlanmaktadır: Ormanın yapısını ya da işlevlerini olumsuz etkileyen, böylelikle ürün ve/veya hizmet arzı kapasitesinde azalmaya yola açan değişikliklerdir.[30] Orman bozulmasına iklim değişikliği, doğal nedenlerle çıkan orman yangınları, böcek ve mantar hastalıkları gibi nedenler yol açabileceği gibi doğrudan insan müdahalesiyle gerçekleşen orman bozulmasından da söz edilebilir. Türkiye'de güncel koşullara göre doğrudan insan müdahaleleri sonucunda gerçekleşen orman bozulması çok daha önemli ve önceliklidir.

Orman bozulmasına yol açan insan müdahaleleri yanlış ormancılık uygulamalarından orman alanlarının ormancılık dışı kullanımlara tahsisine kadar çok geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Bunlardan iki tanesi diğerlerine göre çok daha büyük etkilere sahiptir. Birincisi orman alanlarının ormancılık dışı kullanımlara tahsisi, ikincisi ise özellikle son yıllarda yaşanan aşırı odun üretimidir.

Orman alanlarının ormancılık dışı kullanımlara tahsisi bazı zorunlu durumlar için söz konusu olabilir. Bu kullanımlar ormanın orman olarak korunmasından daha yüksek bir kamu yararına yol açıyorsa ve o kullanımın orman alanında yapılması bir zorunluluksa tahsis işlemi akılcı bir karar haline gelir. Ne var ki, söz konusu tahsis işlemlerine dayanak teşkil eden Orman Yasası'nın 16, 17 ve 18. maddelerinde[31] sık sık değişiklikler yapılarak tahsisler o kadar keyfî duruma dö-

30 "Global Forest Resources Assessment FRA 2000 – Main report", *FAO*, Roma, 2001.

31 Aynı zamanda Turizmi Teşvik Yasası'nın 8. maddesine göre de turizm tesisleri için tahsis işlemi yapılmaktadır.

nüştürülmüştür ki, ormanı orman olarak korumak adeta daha zor hale gelmiştir. Yapılan tahsislerin ulaştığı rakamsal boyutlar da son derece kaygı verici düzeydedir.[32] Yalnızca 2012-2020 yılları arasındaki dokuz yıllık dönemde ormancılık dışı kullanımlara tahsis işlem sayısı 50.000'in üzerindedir. Diğer bir söyleyişle son dokuz yılda orman alanlarında 50.000'den fazla işletme kurulmuştur ve bu işletmeler bu alanlarda faaliyet göstermeye devam etmektedir. Verilen izin ya da kurulan işletme sayısı açısından baktığımızda liderlik 22.712 işletmeyle madenciliktedir. Onu 10.331 işletmeyle enerji izlemektedir.

Ormancılık dışı kullanımlara tahsis edilen alan her ne kadar envanterde orman olarak görünmeye devam etse de fiilen ormansızlaşmış alandır. En az bunun kadar önemli bir sonuç da civarındaki orman alanlarında yarattığı orman bozulmasıdır. Büyük bir orman içerisinde orman ekosisteminin özelliklerine uygun olmayan kullanımlar (orman içinden geçirilen bir yol, orman alanında kurulan madencilik ya da turizm işletmesi vb.) ekosistem parçalanması yoluyla ormanın genelinde önemli sorunlara yol açmaktadır. Türkiye'de söz konusu tahsisler nedeniyle orman ekosistemleri giderek daha küçük parçalara ayrılmaktadır. Orman Genel Müdürlüğü tarafından yapılan saptamalara göre Türkiye'de 10 hektardan küçük orman parçalarının sayısı yalnızca 2008-2019 yılları arasındaki 12 yıllık dönemde yaklaşık 55.000'den 120.000'e çıkarak yüzde 118 oranında artmıştır. Buna karşılık 10-99 hektar büyüklüğündeki orman parçalarının sayısı aynı dönemde yaklaşık 34.000' den 30.000'e, 100 hektardan büyük orman parçalarının sayısı ise yaklaşık 11.000'den 7.500'e gerilemiştir.[33,34] Bu sayıların anlamı Türkiye'de ormanların ekosistem parçalanması yoluyla giderek daha küçük parçalara bölünüyor olduğudur ki, bunun en büyük nedeni yukarıda özetlediğim tahsislerdir. Orman ekosistemlerinde yaşanan parçalanmanın bazı ekolojik sonuçları, Orman Genel Mü-

32 Bu konuya ilişkin istatistik bilgiler ormansızlaşma bölümünde verilmiştir.

33 "Sürdürülebilir Orman Yönetimi Kriter ve Göstergeleri 2008 Yılı Raporu", Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı, *OGM*, Ankara, 2009.

34 "Sürdürülebilir Orman Yönetimi Kriter ve Göstergeleri 2019 Yılı Raporu", Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı, *OGM*, Ankara, 2020.

dürlüğü tarafından yayımlanmış bir raporda şu şekilde açıklanmaktadır:[35]

- "Orman parçalanması, bir ormanın daha küçük parçalara bölünmesine neden olabilecek doğal çevresel değişiklikler ve faktörler (iklim, jeolojik süreçler, doğal afetler, orman yangını, zararlılar ve hastalıklar) veya düzensiz orman faydalanması ya da tarımsal genişlemeden kaynaklanan arazi kullanımındaki dönüşüm kaynaklı oluşmaktadır. Orman parçalanması genellikle ormandan diğer arazi kullanımlarına dönüşümünün ilk aşamasında gerçekleşir."
- "Ormanın parçalanması, habitat konfigürasyonunun değiştirilmesini, orman alanı ve bağlantı kaybını, orman parçalarının artan izolasyonunu ve orman parçası kenarları boyunca insan arazi kullanımlarına daha fazla maruz kalmayı birlikte getirir. Orman parçalanması, habitatlar ve orman ekosistem hizmetleri üzerindeki etkileriyle geri kalan orman parçalarının yapısında ve işlevlerinde uzun vadeli değişiklikler başlatır."
- "Parçalanma süreci, peyzajın kompozisyonunu, konfigürasyonunu ve fonksiyonlarını dönüştürür. Tipik olarak habitat yıkımı veya izolasyonu anlamına gelir ve birçok çalışma, habitatların ve özellikle ormanlık habitatlarının uzun süreli parçalanmasının biyolojik çeşitlilik ve ekosistem süreçlerini güçlü bir şekilde etkilediğini göstermektedir."
- "Parçalanma, genden ekosistem düzeyine kadar hemen hemen tüm ekolojik süreçleri etkiler ve bitki ve hayvan popülasyonunun bileşimini ve dinamiklerini etkiler. Ayrıca hayvancılık ve vahşi yaşam arasındaki etkileşimi ve buna bağlı hastalık bulaşma riskini artırabilir."
- "Orman parçalanması çoğunlukla türün zenginliği ve besin tutulmasını da azaltır, trofik dinamikleri etkiler ve daha izole parçalarda hayvanların hareketini değiştirir. Orman parça

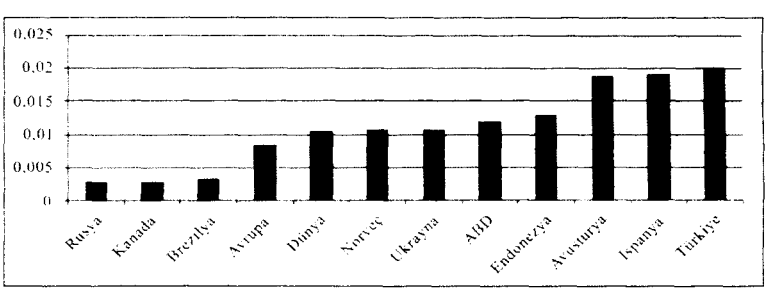
35 Agy.

boyutunun azaltılması ve parça izolasyonundaki artışın, kuşların, memelilerin, böceklerin ve bitkilerin bolluğunu yüzde 20 ila 75 oranında azalttığı, tohum yayılımı ve dolayısıyla orman yapısı gibi ekolojik işlevleri etkilediği ve aynı zamanda ekosistemde bir azalmaya katkıda bulunduğunu göstermiştir."

- "Bir orman parçalandığında, özellikle biyolojik çeşitlilik kayıpları açısından durumu tersine çevirmek çok zordur."

Görüldüğü gibi, Türkiye'de orman alanlarının yönetiminden sorumlu kamu organizasyonu tarafından hem orman parçalanmasının boyutları hem de bu parçalanmanın neden olduğu/olacağı sonuçlar açık bir şekilde ortaya konulmuştur.

Orman bozulması açısından son derece ciddi bir diğer konu da odun üretiminin son yıllarda çok yüksek miktarlara çıkmış olmasıdır. 2000'li yılların başında Türkiye'de toplam yıllık odun üretimi miktarı 15 milyon metreküp civarındayken 2021 yılında üretilen odun miktarı 32 milyon metreküpün üzerine çıkmıştır. Özellikle son yıllarda odun üretim miktarlarının çok yüksek oranlarda artmasıyla Türkiye, dünya genelinde ormanlarındaki ağaç servetine göre en yüksek düzeyde odun üreten ülkelerden biri konumuna gelmiştir. **Şekil 1**'de bu durum açık bir şekilde görünmektedir.

Şekil 1. Bazı ülke ve bölgelerde 2020 yılı odun üretim miktarının toplam ağaç servetine oranı[36]

36 "Forestry production and trade", *FAOSTAT*, 2022. https://www.fao.org/faostat/en/#data/FO (Erişim Tarihi: 5 Ocak 2022).

Türkiye'de 2020 yılında yapılan odun üretim miktarı ülke ormanlarındaki toplam ağaç servetinin yaklaşık yüzde 2'sine ulaşmıştır. Bu oran dünya ortalamasının iki, Avrupa ortalamasının ise üç katına yakındır. Orman Genel Müdürlüğü tarafından kamuoyuyla paylaşılan bilgiler odun üretim miktarının daha da artırılması yönündeki hedeflere işaret etmektedir. Odun üretmek amacıyla kesilen ağaçlar orman ekosistemlerinin tanımlayıcı unsurlarıdır. Odun üretimi ormanların ve ormancılığın asli işlevlerinden biri olsa da, bu işlevin yerine getirilmesi sırasında orman ekosisteminin denge ve döngülerinin zarar görmemesine en yüksek düzeyde hassasiyet gösterilmesi gerektiği açıktır. Odun üretiminde son yıllarda meydana gelen keskin artışların ve geleceğe dönük hedeflerin orman ekosisteminin yapısını ve işlevlerini olumsuz etkileyeceği; orman ekosistemlerinden elde edilen ekonomik ürünlerden biri olan odunu artırırken yine ekonomik değeri olan odun dışı orman ürünleriyle özellikle ekolojik ve sosyal hizmetlerde gerilemeye yol açacağı kolaylıkla öngörülebilir.

Türkiye'de orman bozulmasına yol açan nedenler elbette bunlarla sınırlı değildir. Örneğin, milli parklar, tabiatı koruma alanları, tabiat parkları ve yaban hayatı geliştirme sahaları gibi korunan orman alanlarında yürütülen iş ve işlemler orman bozulması açısından kaygı verici durumdadır. Benzer şekilde kent ormanı ve millet ormanı gibi uygulamalarla kent toplulukları çok daha yüksek miktarlarda ve ekosistem dengeleri hesaba katılmadan orman alanlarına sokulmaktadır. Koruma kullanma dengesinin koruma ayağına hassasiyet göstermeden yaygınlaştırılan bu uygulamaların önemli orman bozulmalarına yol açtığı ve açmaya devam edeceği akılda tutulmalıdır.

Yeniden Yabanlaştırma

İnsanın doğa üzerinde kurduğunu düşündüğü egemenlik pek çok ekosistemde insanı da etkileyen önemli bozulmalar meydana getirmiştir. Örneğin, uygarlığın başlamasından bugüne dünya genelinde ormanların yüzde 46'sı yok olmuştur.[37] Toplam biyokütle için-

37 T.W. Crowther, H.B. Glick, K.R. Covey, C. Bettigole, D.S. Maynard, S.M. Thomas, J.R. Smith, G. Hintler, M.C. Duguid, G. Amatulli, M.N. Tuanmu, W. Jetz, C. Salas,

deki payı yalnızca yüzde 0,01 olan insanlık memelilerin yüzde 83'ünü, deniz memelilerinin yüzde 80'ini, bitkilerin yüzde 50'sini ve balıkların yüzde 15'ini yok etmiştir.[38] Bu ve buna benzer sorunlar insanı, bu kez bozulan ekosistemlerin eski durumlarına döndürülmesi için arayışlara yöneltmiştir. Bu arayışların sonucunda, günümüze kadar rehabilitasyon, restorasyon, ekolojik mühendislik, bitkilendirme, ormanlaştırma, yeniden yerleştirme ve güçlendirme gibi pek çok terim ve uygulama ortaya çıkmıştır.[39] Yeniden yabanlaştırma [*rewilding*] bunlardan sonuncusudur.

Yeniden yabanlaştırmada temel amaç doğayı mümkün olduğunca insan müdahalesinin olmadığı zamanlardaki durumuna döndürmektir.[40] Yeniden yabanlaştırmanın kapsamı şu şekilde özetlenebilir:[41]

- Yeniden yabanlaştırma için besin zincirinde, çoğunlukla üst basamaklardaki eksik halkaların tamamlanması; yani ekosistemde bir zamanlar olup şimdi olmayan türlerin, daha açık bir ifadeyle bazı hayvan türlerinin ekosisteme insan eliyle yeniden kazandırılması gerekir.
- Terk edilmiş tarım alanları ve bozulmuş orman alanları gibi ekosistemlerde hayvanlarla birlikte bazı bitki türlerinin de insan eliyle ekosisteme yeniden kazandırılması *gerekebilir.*
- Bu gereklilik bir yandan ekosistemin bozulma derecesine, diğer yandan da yeniden yabanlaştırmanın ekosistemi ne kadar önceki durumuna dönüştürmeyi amaçladığına bağlıdır.

C. Stam, D. Piotto, R. Tavani, S. Green, G. Bruce, S.J. Williams, S.K. Wiser, M.O. Huber, G.M. Hengeveld, G.J. Nabuurs, E. Tikhonova, P. Borchardt, C.F. Li, L.W. Powrie, M. Fischer, A. Hemp, J. Homeier, P. Cho, A.C. Vibrans, P.M. Umunay, S.L. Piao, C.W. Rowe, M.S. Ashton, P.R. Crane ve M.A. Bradford, "*Mapping tree density* at a global scale", *Nature*, 2015, 525, s. 201-205.

38 Yinon M. Bar-On, Rob Phillips ve Ron Milo, "The biomass distribution on Earth", *PNAS*, 2018,115 (25), s. 6506-6511.

39 Richard T. Corlett, "Restoration, reintroduction, and rewilding in a changing world", *Trends in Ecology & Evolution*, 2016, 31 (6), s. 453-462.

40 Cihan Erdönmez, "Yeniden Yabanlaştırma: Ekosistem Yönetiminde Bir Yaklaşım", *Journal of Environmental and Natural Studies*, 2021, s. 63-68

41 George Monbiot, *Feral: Rewilding the Land, the Sea and Human Life*, The University of Chicago Press, Chicago, 2014, s. 319.

- Bozulma düzeyi düşük bazı ekosistemlerde yeniden yabanlaştırma doğayı kendi haline bırakmakla, yani sıfır insan müdahalesiyle bile söz konusu olabilir.
- Yeniden yabanlaştırmada doğru ekosistem ve doğru tür bileşimi olmaz, yabanlaştırma kararı doğaya bırakır.

Yeniden yabanlaştırma kendi içinde trofik yeniden yabanlaştırma (besin zinciri etkileşimlerini restore etmek için yeniden yerleştirme), Pleyistosen yeniden yabanlaştırma (insan öncesi Pleyistosen dönem bazlı restorasyon), ekolojik yeniden yabanlaştırma (doğal süreçlerin yeniden egemen olmasına izin verme) ve pasif yeniden yabanlaştırma (az ya da sıfır insan müdahalesi) gibi türlere ayrılmaktadır.[42]

Yeniden yabanlaştırma yaklaşımı düşünceden uygulamaya da geçmiş durumdadır. Dünyanın çeşitli bölgelerinde uygulanmakta olan yeniden yabanlaştırma projeleri bulunmaktadır. Örneğin yalnızca İngiltere'de 600 hektardan büyük alanları içeren yeniden yabanlaştırma projelerinin sayısı 16'dır. Alan küçüldüğünde bu sayı daha da artmaktadır.[43] Rewilding Europe[44] bünyesinde ise Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde uygulanmakta olan dokuz farklı yeniden yabanlaştırma projesi uygulanmaktadır. Bunlardan bir tanesi iki ülkenin topraklarında uygulanan (Oder Deltası; Almanya ve Polonya), bir tanesi de üç ülkenin topraklarında uygulanan (Denube Deltası; Ukrayna, Romanya ve Moldova) projelerdir. Diğer yandan, söz konusu dokuz projeden altısında orman ekosistemleri (Romanya-Güney Karpatlar, Hırvatistan-Velebit Dağları, İtalya-Orta Apenin'ler, Bulgaristan-Rodop Dağları, İsveç-İsveç Laponya'sı ve Portekiz-Büyük Coa Vadisi) proje alanı içerisinde yer almaktadır.

42 Richard T. Corlett, "Restoration, reintroduction, and rewilding in a changing world", s. 453-462.

43 Rewilding Britain, 2022. https://www.rewildingbritain.org.uk/rewilding-network/projects?type[0]=memberProjects&projectCountry=79125&projectScale=79130 (Erişim Tarihi: 1 Mayıs 2022).

44 2011 yılında Hollanda'da kurulmuş kâr amacı gütmeyen bir sivil toplum kuruluşu (vakıf).

Orman ekosistemlerinin insan uygarlığının şekillenmesindeki rolü büyüktür. Ormanlar çok çeşitli amaçlarla insanlar tarafından kullanılmış, başta tarım alanı ve yerleşimler olmak üzere farklı arazi kullanımlarına dönüştürülmüştür. Pek çok eski uygarlığın kök saldığı bir coğrafya olan Türkiye de bu dönüşümden payını almıştır. Yukarıdaki bölümlerde anlatıldığı üzere, günümüzde de hem ormansızlaşma hem de orman bozulması devam emektedir. Ormansızlaşmaya uğramış bazı alanların göç, nüfus azalması ve insan etkisinin çekilmesi sonucunda yeniden ormanlaşmaya başlaması da söz konusudur. Ancak hem ormanlaşan hem de orman olarak kalmasına karşın niteliği bozulmuş alanların daha yüksek nitelikli ekosistemlere dönüştürülmesinde diğer yaklaşımlarla birlikte yeniden yabanlaştırmanın da dikkate alınması zorunludur. Orman Genel Müdürlüğü tarafından yürütülen orman rehabilitasyon çalışmalarının büyük ölçüde ağaç dikmekten ibaret olduğu da göz önünde bulundurulduğunda, yeniden yabanlaştırma yaklaşımının Türkiye ormancılığı açısından taşıdığı önem kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

Orman-insan ilişkilerinin binlerce yıllık uygarlık tarihi sürecinde geçirdiği evreler ve günümüzdeki yapısının sağlıklı olduğunu söyleyebilmek olanaklı değildir. Dünyanın pek çok bölgesinde olduğu gibi Türkiye'de de ormanları tehdit eden pek çok faktör bulunmaktadır. Diğer yandan, iklim krizi perspektifinden bakıldığında, insanın gezegeni büyük bir uçurumun kıyısına getirdiği açıkça görülmektedir. Çoklukla öngörüldüğü üzere, bu krizin, diğer her şey sabit tutularak yalnızca yenilenebilir enerji gibi sınırlı iyileştirmelerle çözülmesi de olanaksızdır. Gezegeni fosil yakıtların yarattığı amansız sorunlardan kurtarmak için alternatif ve temiz enerji kaynaklarına yönelimin zorunluluğu su götürmez bir gerçek olmasına rağmen nihai çözüm için bu adımın eksik kalacağını da görmezden gelemeyiz. Nihai çözüm bir yandan kültürel yaşamın doğaya sürekli ve daha fazla yaklaştırılması ve ekonomiden sanata, bilimden politi-

kaya bu yönde adımların atılması; diğer yandan da doğanın daha fazla yabanlaştırılmasıyla ilişkili bulunmaktadır.

Ormanlar, özellikle Türkiye'de ve Türkiye gibi ülkelerde yeniden yabanlaştırma açısından önemli fırsatlar sunmaktadır. Bir şekilde yaban ya da yabana çok yakın yapıda kalmış orman alanlarının miktar ve oran olarak düzeyi bu fırsatın da ölçüsü anlamına gelir. Ne yazık ki Türkiye için bu açıdan net verilere sahip değiliz. Bununla birlikte son zamanlarda yapılmaya başlanan çalışmalarla bilgi ve veri eksikliğinin giderek azalabileceğini varsayabiliriz.

Şu halde, karşı karşıya bulunduğumuz önemli soru şu: Ülke olarak öncelikle orman alanlarında ve genelde tüm ekosistemlerde yeniden yabanlaştırmaya hazır mıyız? Bu soruya olumlu bir yanıt vermek zor. Özellikle güncel ormancılık politikalarının orman ekosistemlerini bütünüyle ekonomik gelir elde etmek amacıyla kullanılacak bir araç olarak görüyor olması aşılması gereken çok önemli bir engel oluşturuyor. Bununla birlikte, konuyla ilgili bilimsel çalışmaların da yetersiz olduğu düşünüldüğünde sorun daha da karmaşık bir durum alıyor. En önemli avantaj ise net veri olmamasına karşın bir şekilde yaban ya da yabana yakın kalmış orman alanlarının gelişmiş ülkelere göre daha yüksek miktar ve oranda olduğunu düşünmemizi gerektiren nedenlerin bulunması. Bu nedenlerden birincisi, Küre Dağları örneğinde olduğu üzere yeryüzü şekillerinin (yüksek eğimli arazi yapısı, kanyonlar, kayalıklar vb.) doğaya yönelik yoğun insan müdahalesini sınırlandırmış olması. İkinci önemli neden ise eskiden yoğun insan müdahalesi olan alanlardan göç edilmesi sonucunda doğa ve ormanlar üzerinden yerel halkın baskısının kalkmış olması. Bu tür bölgelerde mevcut ormanlarla birlikte eskiden ormanken tarım alanı ya da otlağa dönüşen ve şimdi kendiliğinden ormanlaşan ya da ormanlaşacak olan alanlar yeniden yabanlaştırma potansiyeli açısından umut veriyor. Ne var ki, yukarıda açıklandığı üzere ülkenin hemen her bölgesindeki orman alanlarının ormansızlaşma olmasa bile yüksek bir orman bozulması tehdidiyle karşı karşıya olduğunu unutmamak gerekmektedir.

Gezegenin doğal dengelerindeki insan kaynaklı değişimlerin büyük bir küresel felakete yol açtığı güncel koşullarda, ulusal or-

mancılık politikamızı şekillendirirken bugünü olduğu kadar geleceği, ormanların ekonomik işlevlerini olduğu kadar ekolojik işlevlerini de düşünmek zorundayız. Ülke ormanları halen gelecek için umut vaat ediyor. Ancak ne yazık ki ulusal ormancılık yönetimi durumun önem ve önceliğini anlayamamış, ulusal ormancılık politikaları da bugüne gelecekten, ekonomiye ekolojiden daha fazla değer veriyor görünüyor. Bu yapıdan olumlu sonuçların çıkmasını beklemek gerçekçi olmaz. O nedenle, cesur değişim ve dönüşümlere imza atma zorunluluğu, o zorunluluğun sorumluluğunu üstlenecek kişi, kurum ve mekanizmaları bekliyor.

POSTHÜMANİZM-EKOLOJİ İLİŞKİSİNİN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK ÇERÇEVESİNDE BİR DEĞERLENDİRMESİ[1]

Çağdaş Dedeoğlu

Giriş

Posthümanizm[2] son yıllarda farklı onto-epistemolojik, metodolojik ve etik kaygılar temelinde disiplinleri aşan bir çeşitlenmeyle

1 "Sürdürülebilirlik İçin Posthümanizm" projesi, Yorkville Üniversitesi Bilimsel Araştırma Destek Fonu tarafından desteklenmiştir. Ayrıca projenin veri toplama aşamasındaki yardımları için Nikoleta Zampaki, Murat Sinan Eryat ve Cassandra Kuyvenhoven'a teşekkür ederim.

2 "Posthumanism" ve "posthuman" kavramlarının Türkçe karşılıklarının ne olması gerektiği konusunda henüz bir anlaşma sağlanmış değil. Her ne kadar Türkçeye kazandırılan ilk eserlerde "insan sonrası" kavramı tercih edilse de ben bu kullanımın posthümanizmin doğrusal olmayan tarihsel-felsefi yorumu açısından uygun olmadığı ve bunun yerine "insan ötesi" kavramının tercih edilmesi gerektiği kanaatindeyim. Rosi Braidotti'yle geçmiş tarihli bir yazışmamızda da "posthuman"ın insanın sonrasına değil ötesine işaret ettiği konusunda hemfikir kalmıştık. Burada temel vurgu, insanlık tarihinde sonraki bir aşamaya değil insan ve insanlıkla ilgili kabul gören kalıpların ötesinde düşünmeye ve eylemeye yöneliktir. Daha detaylı bir yorum için bkz. Çağdaş Dedeoğlu, "İnsana Dair Her Şeyi İnsanın Ötesinde Düşünmek," *Pasajlar*, 2021, 7, s. 11-14. Bununla birlikte, bu çalışmada, "insan sonrası" - "insan ötesi" karmaşasından uzak durarak ilgili kavramları "posthümanizm" ve "posthüman" şeklinde kullanmayı tercih ediyorum. Benzer bir tercihi yansıtan Türkçe çalışmalar için bkz. Başak Ağın, *Posthümanizm: Kavram, Kuram, Bilim-Kurgu*, Siyasal Kitabevi, 2020; Sümeyra Buran Utku ve Pelin Kümbet (yay. haz.), *Çokdisiplinli Çalışmalarda Posthümanizm*, Transnational Press London, Londra, 2022. Son olarak, farklı çeviri tercihlerinin onto-epistemolojik çoğulculuğun korunması açısından ayrıca önemli buluyorum.

oldukça geniş bir yelpazeye yayılırken öne çıkan temaların başında ekoloji gelmektedir. Bu çeşitlenme içerisinde posthümanizm-ekoloji ilişkisini tüm boyutlarıyla anlamaya çalışmak birkaç kitap uzunluğunda bir tartışmayı gerektirebilir. Bu yazıda, tartışmaya bir giriş olarak, söz konusu ilişkilendirmenin teorisiyle pratiğinin birleştirilmesi yolunda bir bakış açısı sunmayı amaçlıyorum. Bu amaca kaynaklık eden en önemli motivasyon, dünyada iç içe geçmiş, birbirini yeniden, daha şiddetli biçimde üreten sorunların çözümünde hümanist, antroposentrik, tekno-çözümcü faydacı varsayımların ve buna paralel problem çözücü, rasyonel, aşırı bireyci öznellik iddialarının ötesine bakma arzusudur. Bu, insanın ve parçası olduğu ilişki biçimlerinin yeniden düşünülmesi demektir. Bahse konu yeniden düşünme girişimi yeni olmayıp geride kalan yüzyılda ve hatta öncesinde farklı düşünürlerce dile getirilmiştir. Yeni olan, olması gereken, tüm bunları ekolojik ve onlarla kesişen politik, ekonomik, kültürel, toplumsal cinsiyet temelli ve queer hak mücadelelerini destekleyecek bir paradigma ve politika biçimi yaratmak üzere bir arada düşünmektir. İzleyen satırlarda bu yeniden düşünmeye dair teorik bir tartışmayla bunun pratiğe uygulanması olarak görülebilecek "Sürdürülebilirlik İçin Posthümanizm"[3] projesinin bazı bulgularını tartışmayı planlıyorum.

Posthümanizm Nedir, Ne Değildir?

Posthümanizm farklı çevrelerde yankı bulmaya başladıkça kavramın neyi karşıladığı sorusu da daha fazla önem kazandı. Buna rağmen, bu sorunun halen net bir yanıtı yok. Bunun bir sebebi olarak, posthümanizmin posthüman kavramıyla bağlantılı olmasından ve posthümanın ise farklı varsayımlardan hareketle farklı biçimlerde yorumlanmasından bahsedilebilir. Örneğin, posthümanın transhümanist yorumu, posthümanist yorumundan ayrılmaktadır ve kavrama ilişkin internet aramalarında karşılaşılan ilk yorumlar daha çok

3 Projenin orijinal ismi: Posthumanism for Sustainability. Detaylar için bkz. https://www.posthumanlab.org/posthumanism-for-sustainability-ph4s

transhümanist varsayımlara dayanmaktadır. Bu durum, posthümanizme yönelik yer yer saldırganlığa varan karmaşık tepkilere yol açmaktadır.

Posthümanizm-transhümanizm karşılaştırmasına aşağıda tekrar döneceğim ama posthümanizm konusunda ortaya çıkan çeşitliliği ayrıca ekolojik sorunların akademik ve aktivist çevrelerde gündemin üst sırasına oturmasına bağlamak mümkün. Posthümanizm, insanın ve insanla ilgili soru(n)ların insanın ötesinde ele alınması çabalarına hem kaynaklık etmekte hem de bu çabalara bağlı olarak dönüşmektedir. Farklı ölçeklerde cereyan eden mühim meselelerin ele alınmasında, insanın merkezden uzaklaştırılması ve dışlayıcı insan tanımlarının terk edilmesi hedefi hem bilim yapış biçimlerine hem de hayatın diğer alanlarındaki faaliyetlere dair alternatiflerin geliştirilmesine eşlik etmektedir. Örneğin, Rosi Braidotti'nin posthümanizmi feminist, yeni materyalist, anti-hümanist ve anti-teolojik özellikler göstermektedir. Braidotti; Michel Foucault'nun anti-hümanist, Deleuze ve Guattari'nin Spinoza'cı monist, Vandana Shiva'nın post-kolonyal ekofeminist, Donna Haraway'in siborg feminist, Achille Mbembe'nin nekropolitik, Judith Butler'ın queer, Edward Said'in eleştirel seküler ve Talal Asad'ın post-seküler hümanist yorumlarıyla devamlı diyalog halindedir. Bu diyalog, yazarın çalışmalarında öne çıkan sorulara göre belirli yönlerde ağırlık kazansa da ekoloji, biyoloji ve teknolojinin ilişkiselliğine gömülü özne ve iktidar pozisyonlarının bu ilişkilerde yeniden üretimleri temel mesele olarak kalmaya devam etmektedir. Benzer bir soykütük yaklaşımı Bruno Latour'un aktör-ağ teorisi, Karen Barad'ın faili gerçekçiliği, Jane Bennett'in canlı madde kavramsallaştırması ya da Graham Harman'ın nesne yönelimli ontolojisi için de uygulanabilir.

Ancak benim bu çalışmada üzerinde durmak istediğim sorular posthümanizmin ne olduğunun yanı sıra ne olmadığıyla ve bu olmama halinin bir yansıması olarak neye hizmet edebileceğiyle ilgili... Bu kapsamda, bu bölümde üç soruyu kısaca yanıtlamaya çalışacağım: 1) Posthümanizm bir ideoloji midir? 2) Posthümanizm, bir teori midir? 3) Posthümanizm ile posthüman ilişkisi hakkında ne söylenebi-

lir? Bir sonraki bölümde (Bölüm 3) ise posthümanizmin pratiğe uygulanması olarak "Sürdürülebilirlik İçin Posthümanizm" projesinin detaylarını paylaşacağım.

Posthümanizm Bir Başka "izm" midir?

Posthümanizmin bir ideoloji olup olmadığı sorusuna hem "evet" hem de "hayır" yanıtlarını vermek mümkün. Fransız Aydınlanma filozofu Antonie Destutt de Tracy'nin Bacon'vari yaklaşımına göre ideoloji, "fikirlerin çalışılması" şeklinde tanımlanabilir.[4] Bu tanımdan hareket edilirse "evet", posthümanizm insanın istisnailiği fikriyle dolaşık hümanist, antroposentrik ve düalist fikirlerin masaya yatırılmasına yönelik post-Aydınlanmacı ideolojik bir hamledir. Posthümanist araştırmacı ve filozoflar sadece fikirleri çalışmakla kalmayıp yeni araştırma yöntemleri, politika yapma biçimleri vs. üzerine de kafa yormaktadır. Posthümanist sanatçılar ise bunlarla etkileşim halinde farklı performans örnekleri sergilemektedirler. Burada önemli bir diğer husus, bunların çoğul karakteridir, yani tek değil birden çok posthümanizm söz konusudur.

Hegel'ci-Marksist ideoloji eleştirisini[5] takip ettiğimizde ise bu soruya "hayır" cevabını verebiliriz: Posthümanizmler toplumsal olgu ve ilişkilerin gerçek doğasını gizlemeyi değil, onların, gerçekliğin karmaşık ve ilişkisel oluşu temelinde deşifre edilmesini amaçlar. Hiçbir fikir bağlamından, özne ve iktidar ilişkilerinden bağımsız düşünülemez. Bu açıdan, örneğin, Marx'ın burjuva adam eleştirisi posthümanizmi önceleyen kaynaklardan bir tanesi olarak görülebilir. Bununla birlikte, posthümanizmler, toplumsal olgu ve ilişkileri tahakküm altına alan sınıf ve statü temelli önyargıların yanı sıra ırk, din, cinsel yönelim, toplumsal cinsiyet, tür ve teknoloji temelli önyargıların da açığa çıkarılmasıyla ilgilidir. Posthümanist araştırmacı,

4 David Mclellan, *İdeoloji*, çev. Barış Yıldırım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.

5 Karl Marx ve Friedrich Engels, *The German Ideology*, Marx/Engels Internet Archive (marxists.org), 2000, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1845/german-ideology/ch01.htm.

filozof ve sanatçılar bunu yaparken bir başka büyük anlatı yaratmayı değil, tam tersi, modern dönemden miras "izm"lere anti-hümanizm, eleştirel teori, post-yapısalcılık veya feminizm çerçevesinde yöneltilen eleştirileri geliştirmeyi hedefler. İdeolojiyi eleştirel ve yaratıcı düşünmenin karşısında konumlandırdığımızda, posthümanist düşünce ideolojilerin de ötesini hedefler.

Hayatı İnsanın Ötesinde Anlama Çabası Olarak Posthümanizm

Teoriyi, olgu ve olaylara ilişkin soyut açıklama düzenekleri olarak tanımladığımızda bu düzeneklerin hangi varsayımlara bağlı oldukları sorusu önem kazanmaktadır. Thomas Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*'nda, normal bilimle devrimci bilimin farkını ortaya koyarken bilimsel çabalardaki devamlılık ve kopuşların, paradigma değişimlerine bilimsel cemaatlerin verdikleri yanıtlara bağlı olduğunu iddia etmişti. Bu iddiadan hareketle, her bilimsel teorinin kendi dayanak noktalarının bulunduğunu ve bilim dünyasını etkileyen kurum içi ve dışı ilişkiler sonucunda bu dayanak noktalarının sorgulanır hale geldiğini söyleyebiliriz. Bu ilişkiler bazen bilinçli girişimler bazen de tesadüfler sonucu ortaya çıkmaktadır. Fakat bunlar hiçbir zaman toplumsal, ekonomik ve politik yapıdan bağımsız değildir.

Örneğin, Sigmund Freud tarihin en etkili teorilerinden bir tanesini, kendi psikanaliz teorisini geliştirirken hem kendi zamanının hâkim "bilim" yöntemlerine hem de alandaki ana akım varsayımlara direnmişti. Sonuçta ortaya farklı nosyonlar üzerine bina edilen yeni bir teori çıktı. Bu nosyonlardan belki de en önemlisi *Oedipus* kompleksi. Bilindiği gibi, Freud, bireyi ve toplumu baba-aile-çocuk üçgeninde anlamaya çalışırken bu nosyona başvurdu. Ondan on yıllar sonraysa Gilles Deleuze ve Félix Guattari tamamen farklı nosyonlara bağlanan materyalist, anti-Oedipus psikanaliz teorilerini geliştirdi.

Bu örneği paylaşmamdaki amaç, bu iki teorinin açıklayıcı güçlerini karşılaştırmak değil – kaldı ki her iki yaklaşım da bugüne ka-

dar farklı yönlerden eleştirildi. Fakat Freud'un psikanalize yaklaşımını yaşadığı döneme egemen hümanist fikirler, erkeklik ya da katmanlı toplumsal yapılardan bağımsız düşünemeyiz. Deleuze ve Guattari ise teorilerini savaş sonrası Avrupa'sının post-yapısalcı eğilimleriyle Marx, Nietzsche ve Freud eleştirileri üzerinden tasarladı. Gerek Freud gerekse Deleuze ve Guattari'nin teorik yaklaşımları, tüm çelişkilerine rağmen, posthümanizmlerin ortaya çıkışına açık veya örtük yol açmıştır ve bu açıdan posthümanizm şemsiyesi altında değerlendirilebilir. Bu, en azından posthümanist çoğul öznelliklerin dikkate alınması açısından böyledir.

Sonuçta, posthümanizmler, kısmen ya da bir bütün olarak, teori olarak görülebilir mi? Bence, "hayır". Posthümanizmi bir teori olarak görmek yerine çeşitli dünya görüşlerinin, bilimsel paradigmaların, bilgi ve bilme biçimlerinin farklı kaynaklarını bir araya getiren bir mahzen olarak tanımlamayı tercih ediyorum. Bir başka deyişle, posthümanizm, hayatı insanın ötesinde anlama çabasına yönelik bilimsel, felsefi ve sanatsal kavrayışların ifadesidir.

Posthümanizm ile Posthüman İlişkisine Dair

Posthümanizm ile posthüman kavramları doğal olarak birbirini beslemektedir. Ancak posthümana dair çalışmalar sadece posthümanizm çevrelerinde yapılmamaktadır. Bu ise posthümanist vizyonun diğer vizyonlardan ayrıştırılmasını gerekli hale getirmektedir. Posthüman, "sabit olmayan ve değişken bir durum olarak insan şeklinde" tanımlandığında,[6] insanın bu durumuna ve ona eşlik eden soru ve sorunlara anti-hümanizm, meta-hümanizm, yeni materyalizm, aktör-ağ teorisi, nesne yönelimli ontoloji ve transhümanizm zemininde yanıtlar üretildiği görülmektedir.[7] Tüm bu alternatif yönelimlerle etkileşim halinde kültürel, eleştirel, felsefi ve politik posthümanizmler de şekillenmektedir. Bu açıdan posthümanizmler Kopernik'ten

6 Francesca Ferrando, "Posthumanism, Transhumanism, Antihumanism, Metahumanism, and New Materialisms: Differences and Relations", *Existenz*, 2013, 8(2), s. 26-32.

7 Francesca Ferrando, *Philosophical Posthumanism*, Bloomsbury Academic, Londra, 2019.

Einstein'a, Darwin'den Uexküll'e, Marx'tan Freud'a ve Nietzsche'den Arendt ve Foucault'ya biliminsanı ve filozofların ortaya koydukları yeni pozisyonların yol açtığı devrimlerin neden olduğu postmodern, post-yapısal dönüşün toplumsal cinsiyet çalışmaları, eleştirel ırk çalışmaları, queer teori, post-kolonyal çalışmalar, engellilik çalışmaları, eko-kritik ve mavi beşerî bilimleri gibi alanlardan ve toplumsal hareketlerin pratiğinden gelen müdahalelerle yeniden düşünülmesinin sonucu olarak okunabilir.

Tüm bu alternatif yönelimler içerisinde posthümanist posthümanı, transhümanist posthümandan ayrıştırmak elzemdir. Bunun, entelektüel düzeyde, kavramın yerli yerinde kullanılmasıyla ilgili boyutunun yanı sıra bence daha önemli bir diğer boyut, transhümanizmin yukarıda sıraladığım alternatifler arasında neoliberal kapitalizmin pazarlama stratejileriyle[8] kaynaşmış bir görüntü vermesidir. Dolayısıyla, neoliberal kapitalizmin gölgesinde çözümsüz kalan eşitsizliklerin eleştirisi açısından transhümanist neoliberal posthümanın alternatifi olarak posthümanist eleştirel posthümana ihtiyaç vardır. Gerek posthümanizmler gerekse transhümanizmler açık uçlu bir insan tanımından hareket etseler de bu varsayımı farklı amaçlarla dikkate almaktadır. Transhümanistler açık uçlu insanı, teknolojiyle geliştirilecek, ileriye götürülecek insan olarak görmektedir. Biyoteknolojik gelişmelerin, genetik müdahaleciliğin veya yapay zekâ temelli ve robotik uygulamaların neoliberal pazar ekonomisine bağlı mekanizmalara terk edildiği bu yönelim temelinde, sosyoekonomik ya da ekolojik açıdan kırılgan insan topluluklarına ve insandan daha fazlasına dair bir kaygı transhümanist tartışmalarda çok da ön planda değildir. Posthümanistler ise açık uçlu insan anlayışından hareketle insanın merkezde olmadığı kozmolojiler ve hem insan türünün kendi içerisinde hem de türler arasında eşitliği öngören onto-epistemolojiler ve bununla bağlantılı metodolojik ve etik-politik imkânlarla ilgilenir.

8 Alan Smart ve Josephine Smart, "Posthumanist Perspectives on Transhumanist Marketing: More than Human Genes, More than Market Promotion", *Anuac*, 2021, 10(1), s. 187-209, https://doi.org/10.7340/ANUAC2239-625X-4891.

Transhümanist posthümanın alternatifi –ve eleştirisi– olarak posthümanist posthümanı, Braidotti ve Ferrando gibi yazarları takiben, üçlü ilişkisellik durumda anlamaya çalışıyorum: evrim (adaptasyon), ekoloji (Antroposen) ve teknoloji (siborg). Adaptasyonun evrimsel modeli, doğa ve kültürün, yani yaşamın ilişkisel dönüşümünün daha iyi anlaşılmasına yardımcı olur. Doğada bir popülasyonun artışı diğer popülasyonların tehdit altına girmesine yol açar ve her birey her zaman biyolojik-kültürel adaptasyon yeteneğine sahip olmayabilir. Bu açıdan, örneğin, iklim değişikliğine adaptasyon politikaları, posthümanist posthüman durumla çelişebilir ve bu durum, bazı türler ve türler içerisinde bazı gruplar için kırılganlıkları tetikleyebilir. İkincisi, posthümanist posthüman, ekosistemlerin antroposentrik faaliyetler sonucu ağır baskıya maruz kalmalarına işaret eder. Antroposen bu açıdan sömürgecilik ve hafriyatçılık gibi olgu ve pratiklerden ayrı düşünülemez. Bunun politik, etik ve hukuki bir yansıması, posthüman durumda sorumluluğun gerçek ve tüzel kişilerin ekolojileri dönüştürme kapasitelerine göre dağıtılması zorunluluğudur. Son dönemde, eko-kırımın uluslararası suç sayılması girişimlerine posthümanist katkı bu açıdan oldukça kıymetli olacaktır. Üçüncü boyut ise insanların teknolojiyle ilişkilerinin insanlık durumunun yeniden gözden geçirilmesine yol açmasıyla ilgilidir. Siborg kavramı, sibernetik ve organizma sözcüklerinin birleşiminden meydana gelen bir bilimkurgu kavramı olmanın ötesinde, posthüman durum ve bunu deneyimleyen bedenin siber-biyolojik-fiziksel varoluşunu kavrama imkânı sunmaktadır. İnternet, robotik sistemler, akıllı cihazlar ve şehirlere göre şekillenen siborg yaşam deneyimi gezegendeki ilişkileri insanın ötesinde değerlendirmeyi mümkün ve de gerekli kılar. Çünkü insanlar yarattıkları ve kullandıkları teknolojilerle hem gezegeni hem de kendilerini dönüştürmektedirler. Fırsatlar açısından demokratik bir dağılım söz konusu olmadığı gibi, kırılganlıkların dağılımı da hiç demokratik değildir. Feminist bir bakış açısıyla ele alındığındaysa siborg, dünyevi deneyimi, cinsel farklılıklarla ve inşa edilmiş toplumsal cinsiyet rolleriyle birlikte ve onların ötesinde düşünme imkânı sunar.

Özetle, posthümanist posthüman hem (bedenlerin bir arada) var olma halini hem de çeşitli var oluşların parçası olduğu tarihsel yapısal durumu ifade ederken eleştirel, ekolojik, dahil edici ve de post-seküler özellikler sergiler. İnsan özelinde örnek vermek gerekirse posthüman bir yandan bedenin var olma yolculuğunun her zaman insandan daha fazlasını (bakteriler, mikroplar, protezler vs.) içermesi, diğer yandan da insanın yeryüzündeki deneyiminin insandan daha fazlasıyla (diğer hayvanlar, bitkiler, robotlar, iletişim teknolojileri vs.) etkileşim halinde şekillenmesi demektir. Bu hem tektanrıcı dinlerin hem de hümanist Aydınlanmacı bilimlerin hâkim yorumlarının temel dayanak noktalarının eleştiriye açılması anlamına gelmektedir. Bu, aynı zamanda, insanın (pratikte, bazı insanların) üstünlüğü varsayımı üzerine bina edilmiş, neoliberal "ileri" kapitalist dinamiklerle bütünleşik vaziyette ilerleyen transhümanist vizyonun da eleştirilmesi gerekliliğini göstermektedir. Çünkü bugünün dünyasında geçmiş adaletsizliklerin yanına yenileri eklenmektedir. Teknoloji kimilerinin iddia ettiği gibi sorunları tamamen çözmek bir yana, yeni sorun ve risklerin ortaya çıkışına da zemin hazırlamaktadır. Bu yeni sorun ve risklerin farklı yansımaları nükleer enerji ihalelerinden iklim mühendisliği girişimlerine, GDO'lu gıdalardan endüstriyel hayvancılığa ya da İHA'ların şekillendirdiği yeni endüstriyel-askerî yapı ve ilişkilerden uzayı kolonileştirme hamlelerine değin takip edilebilir. Açık ki tüm sorun ve riskleri göğüslemek farklı ölçeklerde –savunmacı değil– oyun kurucu bir örgütlülük gerektirmektedir. Ayrıca örgütlülüğün heterojen yapısı zedelenmemeli ve çoğulcu bir onto-epistemolojik perspektiften insanların vatandaş, üretici ve tüketici olarak ekolojik sürdürülebilirliğin gereğini yapabilmesi desteklenmelidir. Bir sonraki bölüm, söz konusu örgütlülüğün ortak paydası olabilecek alternatif sürdürülebilirlik vizyonlarının geliştirilmesi için posthümanizmlerin vaadine odaklanmaktadır.

Posthümanizm-Ekoloji İlişkilendirmesinin Bir Örneği Olarak "Sürdürülebilirlik İçin Posthümanizm" Projesi

Antroposen, posthümanizmin ekolojiyle teması açısından popüler kavramlardan bir tanesi. Bununla birlikte Antroposen tartışması da kendi içerisinde farklı tonları barınmakta ve kimi yazarlar kavramı sorunlu bulmaktadır.[9] Antroposen'i hem jeolojik hem de felsefi ve ideolojik anlamlarıyla düşündüğümüzde hangi Antroposen sorusu önemli hale gelmektedir.[10] İnsanların gezegeni –hatta gezegenleri– dönüştürme kapasitesine bağlı antroposentrik faaliyetleriyle kesişen haksızlıkları ve kırılganlıkları dikkate aldığımızda, gezegenin tüm bileşenleriyle birlikte sürdürülebilir, adil ve dahil edici bir vizyonla korunması gerektiği açıktır. Bu ise sürdürülebilir kalkınma nosyonuyla paketlenmiş hâkim anlayışların ötesine geçmeyi gerektirmektedir. "Sürdürülebilirlik İçin Posthümanizm" projesi bu gerekliliğe bir yanıt olarak ortaya çıktı. Temel amaç, sorunlu sürdürülebilirlik anlayışlarının ötesine bakabilmek için, posthümanizm mahzeninde neler bulunduğuna bakmaktı. Bu kapsamda projenin bir diğer amacı da ortaya çıkan mahzeni dijital ortamda sürdürülebilirlikle ilgili araştırmacı ve karar vericilerin dikkatine sunmak ve yapılacak yeni çalışmalarla zenginleşmesini sağlamaktı.

9 Antroposen'in açıklama gücünün sınırlılığıyla ilgili bir görüş için bkz. Rosi Braidotti, "A Theoretical Framework for the Critical Posthumanities", *Theory, Culture & Society*, 2018, 36 (6), s. 31-61, https://doi.org/10.1177/0263276418771486; Antroposen kavramsallaştırmasına yönelik üç eleştiri için bkz. Kregg Hetherington, *Infrastructure, Environment, and Life in the Anthropocene*, Duke University Press, Durham, 2019, https://muse.jhu.edu/book/69763.

10 Antroposen'in çoğul anlamı içerisinde ve ekolojik vatandaşlıkla ilişkisi çerçevesinde bir değerlendirmesi için bkz. Çağdaş Dedeoğlu ve Cansu Ekmekçioğlu, "Information Infrastructures and the Future of Ecological Citizenship in the Anthropocene", *Social Sciences*, Ocak 2020, 9(1), s. 3, https://doi.org/10.3390/socsci9010003.

Araştırma Tasarımı, Temel Sorular, Öne Çıkan Kavram ve Temalar

Projenin kapsamlı inceleme[11] ayağı üç soruya odaklandı: (1) Uluslararası bilimsel hakemli dergilerde yayımlanmış olup posthümanizm ve sürdürülebilirlik kavramlarını ilişkilendiren makalelerde şimdiye kadar neler söylenmiştir? (2) Son on yılda akademik yazın nasıl dönüşmüştür? (3) Bundan sonra hangi araştırma gündemleri söz konusu olabilir?

Sorulara yanıt aramaya başlamadan önce ilk olarak araştırmayı detaylandıran bir protokol hazırlandı ve hazırlanan protokol diğer araştırmacıların faydalanabilmesi için ilgili platformda kayıt altına alındı.[12] Protokolde netleştirilen araştırma tasarımı çerçevesinde belirlenen veritabanlarında çok dilli, iki aşamalı aramalar gerçekleştirildi.[13] Bir makalenin seçkiye dahil edilmesi açısından temel kriter iki kavram grubunu da içermesiydi: posthümanizmle ilgili kavram grubu (yeni materyalizm, transhümanizm, Antroposen, yerli vb.) ve sürdürülebilirlikle ilgili kavram grubu (çevre dostu, ekoloji dostu, yeşil vb.). Bu kavram grupları farklı dillerde aratılarak ilk aşamada 4474 sonuca ulaşıldı ve tüm sonuçlar Zotero'ya kaydedildi. Tekrar eden sonuçların silinmesinin ardından 4419 eserden oluşan ilk dosya ortaya çıktı. İkinci aşamada ise, söz konusu eserlerin başlık, özet ve anahtar sözcükleri çapraz incelemeye tabi tutuldu. Eko-eleştiri gibi alanlarda yayımlanan bazı eserlerin özet ve anahtar sözcük bölümleri olmadığı için söz konusu eserlerin tüm içeriği dikkate alınarak bir karar verildi. Sonuçta, Haziran 2021 itibarıyla yayımlanan makaleler

11 Yöntemin detayları için bkz. Andrea Tricco vd., "A Scoping Review on the Conduct and Reporting of Scoping Reviews", *BMC Medical Research Methodology*, Aralık 2016, 16(1). https://doi.org/10.1186/s12874-016-0116-4; Micah D.J. Peters vd., "Chapter 11: Scoping Reviews (2020 Version)", *JBI Manual Forevidence Synthesis*, E. Aromataris ve Z. Munn (yay. haz.), JBI, 2020, https://synthesismanual.jbi.global & https://doi.org/10.46658/JBIMES-20-12.

12 Detaylar için bkz. https://doi.org/10.17605/OSF.IO/TFPCD

13 Veritabanı araştırması, proje ekibinin dil yetkinliğine bağlı olarak İngilizce, Fransızca, Türkçe ve Yunanca dillerinde gerçekleştirildi. Haziran 2021 itibarıyla sadece İngilizce ve Fransızca dillerinde sonuçlara ulaşıldı.

arasından, yukarıdaki iki kavram grubunu bağlayan –43'ü İngilizce, 2'si Fransızca olmak üzere– 45 makalede uzlaşıldı.[14] Sürdürülebilirlikle ilgili tartışmalara farklı disiplinlerde –ve çoğunlukla disiplinlerarası biçimde– katkı sağlayan çalışmalar kapsamlı biçimde incelenerek bunlardan posthümanın farklı görünümlerini tartışmaya dahil edenler seçilmiş oldu.

Seçkiye dahil edilen makaleler hümanist disiplinlerin sınırlarını aşan yaklaşımların ürünü olduğundan her bir makaleyi tek bir disiplinde göstermeye çalışmak sınırlı bir kavrayışa yol açabilir. Bu riski göze alarak makalelerin önemli bir kısmının eğitim (17) ve felsefe (9) disiplinlerine yakın durduğu söylenebilir. Bunların dışında etik ve çevreci beşerî bilimlerde üçer makale; sosyoloji, şehir planlama, siyaset alanlarında ikişer makale göze çarpmaktadır. Geri kalan makaleler ise işletme, tasarım, hukuk, yönetim-organizasyon, arkeoloji, medya-film ve gıda çalışmaları alanlarında dağılmıştır.

Yöntem açısından ise, iki kısa görüş yazısı dışında, çalışmaların birçoğunda teorik tartışma ön plandadır. Teorik tartışmanın zeminini eleştirel hümanist ve posthümanist olarak ayırdığımızda, dört çalışma hümanist ve 36 çalışmada posthümanist varsayımlar ağır basmaktadır. Beş çalışma ise geçiş özellikleri sergilemektedir. Ayrıca tamamen posthümanist varsayımlardan hareket eden 36 çalışmanın dokuz tanesinde tartışma örnek olay incelemesiyle desteklenmektedir. Bu grupta yer alan diğer makalelerden ikişer tanesi belge inceleme ve mülakat; birer makale de içerik analizi, medya analizi ve çoklu türler etnografisi yöntemlerini de kullanmaktadır. Ayrıca makalelerden biri bu projede yapılana benzer biçimde kapsamlı inceleme yöntemine başvurmaktadır. Ancak söz konusu alternatif yöntem seçimleri teorik tartışmaların dışlandığı anlamına gelmemekte; aksine, teorik tartışmalara farklı olay ve olgularla kişilerin (öğretmen ya da yöneticilerin) görüşleri çerçevesinde katkı sağlamaktadır.

14 Detaylı liste için bkz. https://www.posthumanlab.org/peer-reviewed-articles

Makale seçkisi öne çıkan temalar açısından incelendiğinde de yine ciddi bir çeşitlilik göze çarpmaktadır. Özellikle, posthümanist sürdürülebilirlik[15] tartışmasının gelişmesi açısından yapıtaşı sayılabilecek çalışmaları –örneğin, Braidotti'nin posthümanist feminist bir anlayışla göçebe özne kavramı etrafında,[16] Alaimo'nun ise "çevreden yoksun çevreciliğe, insan dışındakileri dışlayan ekolojiye yol açan sürdürülebilirlik"[17] fikri etrafında ortaya koydukları sürdürülebilirlik, kapitalizm ve iktidar eleştirilerini; Neimanis, Åsberg ve Hedrén'in çevreci beşerî bilimlerin karşı karşıya bulunduğu dört sorun ve buna ilişkin çözüm önerilerine dair görüşlerini[18] ya da Bignall, Hemming ve Rigney'in, Batı'nın yerli bilgiyi posthümanizm üzerinden yeniden keşfetmesi hakkındaki tartışmalarını[19]– tek bir temaya indirgemek mümkün görünmemektedir. Tartışmalar, yukarıdaki kavram ve temalara ek olarak; post-Antroposen'e ilişkin varoluşsal[20] ve maddeci ekolojik tahayyül,[21] yatay ontolojiye bağlı yeniden ürete-

15 Olga Cielemęcka ve Christine Daigle, "Posthuman Sustainability: An Ethos for Our Anthropocenic Future", *Theory, Culture & Society*, Aralık 2019, 36(7-8), s. 67-87, https://doi.org/10.1177/0263276419873710.

16 Rosi Braidotti, "Affirming the Affirmative: On Nomadic Affectivity", *Rhizomes*, 2006 2005, 11/12 ,http://www.rhizomes.net/issue11/braidotti.html.

17 Stacy Alaimo, "Sustainable This, Sustainable That: New Materialisms, Posthumanism, and Unknown Futures", *Publications of the Modern Language Association of America*, Mayıs 2012, 127(3), s. 558-64, https://doi.org/10.1632/pmla.2012.127.3.558.

18 Astrida Neimanis; Cecilia Åsberg ve Johan Hedrén, "Four Problems, Four Directions for Environmental Humanities: Toward Critical Posthumanities for the Anthropocene", *Ethics and the Environment*, 2015, 20(1), s. 67, https://doi.org/10.2979/ethicsenviro.20.1.67.

19 Simone Bignall, Steve Hemming ve Daryle Rigney, "Three Ecosophies for the Anthropocene: Environmental Governance, Continental Posthumanism and Indigenous Expressivism", *Deleuze Studies*, 2016, 10(4), s. 455-78, https://doi.org/10.3366/dls.2016.0239.

20 Francesca Ferrando, "The Party of the Anthropocene: Post-Humanism, Environmentalism and the Post-Anthropocentric Paradigm Shift", *Relations. Beyond Anthropocentrism*, 2016, 4(2), s. 159-73, https://doi.org/10.7358/rela-2016-002-ferr

21 Giovanna Di Chiro, "Canaries in the Anthropocene: Storytelling as Degentrification in Urban Community Sustainability", *Journal of Environmental Studies and Sciences*, 2018, 8(4), s. 526-38, https://doi.org/10.1007/s13412-018-0494-5; Serpil Oppermann, "The Scale of the Anthropocene: Material Ecocritical Reflections", *Mosaic: An Interdisciplinary Critical Journal*, 2018, 51 (3), s. 1-17.

bilen sürdürülebilirlik,[22] Gaia'nın radikal tesadüfi oluşuna bağlı sürdürülebilirlik,[23] ilişkisel sürdürülebilirlik,[24] insanmerkezciliğin ötesinde sürdürülebilirlik,[25] asamblaj olarak politika,[26] beden politikası,[27] melez öznellikler,[28] sürdürülebilir biyoetik,[29] sürdürülebilir materyalizm,[30] sürdürülebilir ekolojik kaygılar,[31] insandan fazlası için hukuk,[32] posthümanist süreç olarak inovasyon,[33] insanmerkezciliğin ötesinde

22 David Maggs ve John Robinson, "Recalibrating the Anthropocene: Sustainability in an Imaginary World", *Environmental Philosophy*, 2016, 13(2), s. 175-94, https://doi.org/10.5840/envirophil201611740.

23 Devi B. Dillard-Wright, "Gaia Theory and the Anthropocene: Radical Contingency in the Posthuman Future", *Sanglap: Journal of Literary and Cultural Inquiry*, 2019, 5(2), s. 19-29, https://doi.org/10.35684/JLCI.2019.5203.

24 Zack Walsh, Jessica Böhme ve Christine Wamsler, "Towards a Relational Paradigm in Sustainability Research, Practice, Andeducation", *Ambio*, 2021, 50(1), s. 74-84, https://doi.org/10.1007/s13280-020-01322-y.

25 Nick J Fox ve Pam Alldred, "Sustainability, Feminist Posthumanism and the Unusual Capacities of (Post)Humans", *Environmental Sociology*, 2019, 6(2), s. 121-31, https://doi.org/10.1080/23251042.2019.1704480.

26 Nick J. Fox ve Pam Alldred, "Re-assembling Climate Change Policy: Materialism, Posthumanism, and the Policy Assemblage", *The British Journal of Sociology*, Mart 2020, 71(2), s. 269-83, https://doi.org/10.1111/1468-4446.12734.

27 Bethany Doane, "Hyper-Abjects: Finitude, 'Sustainability,' and the Maternal Body in the Anthropocene", *PhiloSOPHIA*, 2015, 5(2), s. 251-67.

28 Helen Mäntymäki, "Epistemologies of (Un)Sustainability in Swedish Crime Series *Jordskott*", *Green Letters*, Ocak 2018, 22 (1), s. 89-100, https://doi.org/10.1080/14688417.2017.1415159.

29 Joan McGregor, "Enhancing Humans and Sustainability: The Reunion of Bioethics and Environmental Ethics", *De Ethica*, 2014, 1(3), s. 35-53, https://doi.org/10.3384/de-ethica.2001-8819.141335.

30 David Schlosberg, "From Postmaterialism to Sustainable Materialism: The Environmental Politics of Practice-Based Movements", *Environmental Politics*, 2019, s. 1-21, https://doi.org/10.1080/09644016.2019.1587215.

31 Seray Ergene, Marta B. Calás ve Linda Smircich, "Ecologies of Sustainable Concerns: Organization Theorizing for the Anthropocene: Theorizing for the Anthropocene", *Gender, Work & Organization*, 2018, 25(3), s. 222-45, https://doi.org/10.1111/gwao.12189.

32 Christophe Lazaro, "Le Droit et l'animal : Sur Les Traces d'un Post-Humanisme Juridique | Cairn.Info", *Revue D'Ethique et de Theologie Morale*, 2020, 2(306), s. 67-82.

33 Kadia Georges Aka, "Actor-Network Theory to Understand, Track and Succeed in a Sustainable Innovation Development Process", *Journal of Cleaner Production*, 2019, 225, s. 524-40, https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.03.351.

tasarım[34] ve vatandaşsız şehirler[35] gibi kavram ve temalar etrafında sürdürülmektedir. Sürdürülebilirlik için eğitim alanı özelinde ise posthümanist etik,[36] öznellik,[37] doğa-kültür ve insan-hayvan devamlılığı,[38] hayvanlarla birlikte ve hayvanlardan uzak durma,[39] insanmerkezciliğin ötesinde öğrenme,[40] cisimleşen öğrenme,[41] dolaşık sürdürülebilirlik,[42] mekâna duyarlı pedagoji,[43] yerli bilgi ve bilme biçimleri[44], bilinmezlik ve belirsizliğe dayalı eğitim modeli,[45] insandan fazla-

34 Laura Forlano, "Posthumanism and Design", *She Ji: The Journal of Design, Economics, and Innovation*, 2017, 3(1), s. 16-29, https://doi.org/10.1016/j.sheji.2017.08.001.

35 Robin Visser, "Posthuman Policies for Creative, Smart, Eco-Cities? Case Studies from China", *Environment and Planning A: Economy and Space*, 2019, 51(1), s. 206-25, https://doi.org/10.1177/0308518X18765481.

36 Morwenna Griffiths ve Rosa Murray, "Love and Social Justice in Learning for Sustainability", *Ethics and Education*, 2017, 12(1), s. 39-50, https://doi.org/10.1080/17449642.2016.1272177

37 Frans Kruger, "Posthumanism and Educational Research for Sustainable Futures", *Journal of Education*, SAERA 2015 Conference Special Issue, 2016, 65, s. 77-94, https://doi.org/10.17159/i65a04

38 Karen Malone, "Reconsidering Children's Encounters with Nature and Place Using Posthumanism", *Australian Journal of Environmental Education*, Mart 2016, 32(1), s. 42-56, https://doi.org/10.1017/aee.2015.48

39 Helena Pedersen, "The Contested Space of Animals in Education: A Response to the 'Animal Turn' in Education for Sustainable Development", *Education Sciences*, 2019, 9(3), s. 211, https://doi.org/10.3390/educsci9030211

40 Sebastian Engelmann, "Kindred Spirits: Learning to Love Nature the Posthuman Way", *Journal of Philosophy of Education*, Ağustos 2019, 53(3), s. 503-17, https://doi.org/10.1111/1467-9752.12379.

41 Biljana Culibrk Fredriksen, "More-than-Human Perspectives in Understanding Embodied Learning: Experience, Ecological Sustainability and Education", *FormAkademisk - Forskningstidsskrift for Design Og Designdidaktikk*, 2020, 13(3), https://doi.org/10.7577/formakademisk.3549

42 Alicja R. Sadownik ve Josephine Gabi, "(Re)Imagining Entangled Sustainability: A Human and Nonhuman Theorisation of Belonging to Safeguard Sustainability's Holism", *Sustainability*, 2021, 13(9), s. 4714, https://doi.org/10.3390/su13094714

43 Jonathan Lynch ve Greg Mannion, "Place-Responsive Pedagogies in the Anthropocene: Attuning with the More-than-Human," *Environmental Education Research*, 2021, 27(6), s. 864-78, https://doi.org/10.1080/13504622.2020.1867710

44 Rajman Datta, "How to Practice Posthumanism in Environmental Learning: Experiences with North American and South Asian Indigenous Communities", *The IAFOR Journal of Education*, 2016, 4(1), s. 52-67, https://doi.org/10.22492/ije.4.1.03

45 Hanna Sjögren, "Educable Futures?: Managing Epistemological Uncertainties in Sustainability Education", *Resilience: A Journal of the Environmental Humanities*, 2014, 1(2), https://doi.org/10.5250/resilience.1.2.005

sını içeren bilimsel araştırma müfredatı[46] ve yöntemi[47] ile bilimsel okuryazarlık[48] kavram ve temaları öne çıkmaktadır.

Tartışma

Kapsamlı incelemeye dahil edilen makalelerin birçoğu sürdürülebilirlik ve/veya Antroposen kavramları özelinde sürdürülebilir kalkınma fikrini ve buna bağlı tercihleri sorgulamaktadır. Böylece, ekolojik kaygıların gerektirdiği onto-epistemolojik ve etik dönüşümlerle politik-hukuki seçenekler eğitim, tasarım, şehir planlama, hukuk vb. alanlarda tartışmaya açılmaktadır. Makalelerde öne çıkan kavram ve temaları farklı biçimlerde anlatıya dökmek mümkün olmakla birlikte, burada tercihimi posthümanist, post-antroposentrik, post-düalist,[49] post-Aydınlanmacı ve post-teknolojist temalarından yana kullanıyorum.

Posthümanizm hayatı ve ilişkileri hümanizmin dışlayıcı insan tanımlarının ötesinde ele almayı gerektirmektedir, yani bazı insanlar diğer insanlardan daha çok veya daha az değerli değildir. Post-antroposentrizm ise hayatın ve ilişkilerin insan türünün ötesinde görülmesiyle ilgili bir vizyonun ifadesidir. Sürdürülebilirliğin adil, kaygıların ekolojik olması ya da politikanın bir asamblaj olarak görülmesi ve uygulanması hem posthümanist hem de post-antroposentrik vizyonu yansıtmaktadır. Post-düalist vizyon, insanın da parçası olduğu canlılığın ve dünyadaki oluş halinin ikiliklerin ötesinde

46 Annette Gough, "Symbiopolitics, Sustainability, and Science Studies: How to Engage With Alien Oceans", *Cultural Studies ↔ Critical Methodologies*, 2020, 20(3), s. 272-82, https://doi.org/10.1177/1532708619883314

47 Jasmine B. Ulmer, "Posthumanism as Research Methodology: Inquiry in the Anthropocene", *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 2017, 30(9), s. 832-48, https://doi.org/10.1080/09518398.2017.1336806

48 Sophia Jeong; Brandon Sherman ve Deborah J. Tippins, "The Anthropocene as We Know It: Posthumanism, Science Education and Scientific Literacy as a Path to Sustainability", *Cultural Studies of Science Education*, 2021,16(3), s. 805-20, https://doi.org/10.1007/s11422-021-10029-9

49 Francesca Ferrando'nun üçlü "post-" ayrımı için bkz. Ferrando, *Philosophical Posthumanism*.

düşünülmesiyle ilgilidir. Doğa-kültür, insan-hayvan ve hatta insan-siborg devamlılığı bu vizyonu yansıtmaktadır. Bu devamlılık hali, maddenin hikâyesiyle de yakından ilgilidir. Maddenin hikâyesini devamlılıklar çerçevesinde görmekse madde-ruh ya da bilimsel-dinsel ayrımlarını da gözden geçirmeyi gerektirmektedir. Post-Aydınlanmacı vizyon bir yanıyla bu gözden geçirmeyle diğer yanıyla da Aydınlanma'nın ayrık, otonom, özgür bireyinin sorgulanmasıyla ilgilenir. Sürdürülebilirliğin ilişkisel yorumu, cisimleşen öğrenme, mekâna bağlı pedagoji ve insandan fazlasını dikkate alan müfredatlar bu vizyonun yansımaları olarak okunabilir. Son olarak, post-teknolojist vizyon, teknolojinin büyüsüne kapılmayıp toplumsal eşitsizlikler ve ekolojik adaletsizliklerle yakın ilişkisini gözden kaçırmamak anlamına gelir. Sürdürülebilir biyo-etik, sürdürülebilir beden ya da vatandaşsız şehir bu vizyona bağlı kaygılardan kaynaklanan çıkışlar olarak görülebilir. Öte yandan ekolojik yıkımın teknolojik yoğunlaşmanın ortasında gerçekleştiği bugünlerde post-teknolojist vizyonu yansıtan çalışmaların artması gerekmektedir.

Projede yer verilen tüm çalışmaları, "Bir sürdürülebilirlik vizyonu açısından birleştiren onto-epistemolojik ve etik meseleler nelerdir?" sorusuna yanıt olarak insanın kendisine, gezegendeki yerine, maddeye, maddenin ilişkiselliğine ve ilişkilerin maddeselliğine dair varsayımlar ve görüşler açısından bir yakınlaşmadan bahsedilebilir. Makaleler madde, insan ve canlılıkla ilgili fikirlerin arka planında bulunan ve insanın çevresiyle (diğer insanlar ve de insandan fazlasıyla [diğer hayvanlar, bitkiler ya da teknolojiler]) kurduğu (ya da kuramadığı) ilişkileri şekillendiren hümanist ve antroposentrik varsayımların felsefe, eğitim, politika, hukuk, şehir planlama, işletme ve tasarım açısından ele alındığı çalışmaların ürünüdür. Bu çalışmaların ortak kaygısı, sürdürülebilir kalkınma fikri etrafında oluşturulanlar da dahil, insancı ve insanmerkezci yapıların ve ilişkilerin gezegende sürdürülebilir, adil ve dahil edici bir hayat modeli kurabilmeye hizmet etmemeleridir. Bu açıdan posthümanist sürdürülebilirlikle ilgili bu çalışmalar çevreci beşerî bilimlerin posthümanist yorumuna açılan bir kapı olarak görülebilir. Bu, Braidotti'nin "eleştirel insan

ötesi bilimlerin doğuşu" dediği olguya işaret etmektedir.[50] Sayıları son on yılda artan bu eserler, bir diğer deyişle, ekolojik insan ötesi bilimlerin ya da çalışmaların (*ecological posthumanities*) ortaya çıkışını müjdelemektedir.

Bununla birlikte ekolojik insan ötesi bilimler için, daha da önemlisi sürdürülebilirliğin alternatif anlayışlarının yaygınlaştırılması yolunda akademik aktivizm için, özellikle üç meselenin dikkate alınması gerektiğini düşünüyorum. Bunlardan ilki, posthümanist ve (eleştirel) hümanist çevrelerin birbirini yeterince dinlememesidir. Bunun, akademinin neoliberalleşmesinin getirdiği rekabet ile bilgi üretiminin hızlanması gibi yapısal –ve bunlarla harmanlanmış bireysel– sebepleri bulunabilir. Ancak farklı alanlarda benzer kaygılarla yazılmış metinlerin birbirini duymamaları hem bilim etiği hem de politik ekolojik sonuçlar açısından risklidir. Diyalog kanallarının artırılması ve çoklu onto-epistemolojilerin dikkate alınması bu duruma bir çözüm olabilir. Çoklu disiplinlerin artık çoklu onto-epistemolojilerle tamamlanması gerekmektedir. Bu açıdan MacGregor'un yeni materyalizmi eko-feminist bir yerden eleştirmesini,[51] biraz provokatif olmakta birlikte, önemli buluyorum. Ayrıca Dias De Carvalho'nun Arendt'çi humanist eleştiriden posthümanist eğitime yönelmesi ya da Lindgren ve Öhman'ın eğitime, insandan fazlasını dikkate alan eleştirel çoğulcu hümanist[52] bir yorum getirme çabası da söz konusu diyalog açısından olumlu gelişmeler olarak değerlendirilebilir. Bu makalelerin posthümanizm mahzenine eklenmesi diyaloğun devam ettirilmesine umarım katkı sağlar.

Birincisiyle bağlantılı ikinci mesele ise kavramların kullanımıyla ilgilidir. Doğru diyaloğun yanlış kavramlarla kurulamayacağını göz önünde bulundurduğumuzda, posthümanın insan ötesi, insan-

50 Braidotti, "A Theoretical Framework for the Critical Posthumanities", s. 1.

51 Sherilyn MacGregor, "Making Matter Great Again? Ecofeminism, New Materialism and the Everyday Turn in Environmental Politics", *Environmental Politics*, 2021, 30(1-2), s. 41-60, https://doi.org/10.1080/09644016.2020.1846954

52 Nicklas Lindgren ve Johan Öhman, "A Posthuman Approach to Human-Animal Relationships: Advocating Critical Pluralism", *Environmental Education Research*, 2019, 25(8), s. 1200-1215, https://doi.org/10.1080/13504622.2018.1450848.

dan fazlası, insan dışı, aşan insan gibi farklı anlamlarının birbirinden ayrılması daha da önemli hale gelmektedir. Seçkideki makaleler söz konusu kavramsal zenginliğin yanı sıra riskli kullanımları da gözler önüne sermektedir. Örneğin, Visser'in eleştirisi[53] posthüman şehre odaklanırken transhümanist posthümanı dikkate almakta ve bunu yaparken eleştirel posthümanistlerin tartışmaya katkısını görmezden gelmektedir. Bu örnek, ikinci bölümde bahsettiğim posthümanizm-transhümanizm ayrışmasının akademide ve akademinin ötesinde ciddiyetle ele alınması gerekliliğini bir kez daha göstermektedir. Bu da yine hem bir bilim etiği sorunu olarak hem de politik ekolojik sonuçları itibarıyla önemsenmelidir.

Bunlarla bağlantılı son mesele, posthümanizmdeki "post"un sadece bugün ve gelecekle ilgili olduğunun düşünülmesidir. Halbuki posthümanizm bir o kadar da geçmişle, yerli halkların dünya görüşleriyle ve geleneksel ekolojik bilgiyle ilgilidir. Bu nedenle posthümanizm-ekoloji ilişkisini düşünürken ve hümanizmin, Aydınlanma'nın, seküler modernitenin ötesinde hangi olasılıkların olduğunu hayal ederken yerli halkların bilgi ve bilme biçimlerinin gözden kaçırılmaması gerekmektedir.

Sonuç

Bu yazıda, posthümanizm-ekoloji ilişkisini farklı boyutlarıyla ele alabilmek için posthümanizmin ne olup olmadığına dair teorik bir tartışmanın ardından bu ilişkinin bir örneği olarak "Sürdürülebilirlik İçin Posthümanizm" projesi üzerinden, farklı posthümanizmlerin alternatif sürdürülebilirlik anlayışları için ne gibi imkânlar sunduklarını göstermeyi amaçladım. Ayrıca bu imkânların önünde durduğunu düşündüğüm bazı meseleleri de tartışmaya açmak istedim. Söz konusu projenin bulguları, yazının başında teorik düzeyde odaklandığım posthümanist posthüman tanımını desteklemekte-

53 Robin Visser, "Posthuman Policies for Creative, Smart, Eco-Cities?" Case Studies from China", *Environment and Plannig A: Economy and Space*, 51(1); s. 206-225. doi.org/10.1177/0308518X18765481

dir. Posthümanizmler, içine (ve de içinden) doğdukları disiplinler ve dikkate aldıkları sorular sebebiyle farklı konuları yakın plana almalarına rağmen eleştirel, ekolojik, dahil edici ve de post-seküler özellikler gösteren posthüman kavramına bağlı kalmaktadırlar. Bu durum, gezegenin ve ekosistemlerin sürdürülebilir, adil ve dahil edici bir hayat felsefesi temelinde korunması için (şimdilik) ihtiyacımız olan bağlılık durumudur.

SAVAŞIN YUTTUĞU HAYVANLAR

Çiğdem Öztürk

"'Aaah, savaş,' diye içini çekti Poyraz. 'Aaah, savaş, seni icat eden görmesin cennet. Aaaah, savaş. Şu yeryüzünde canlı koymadı kırdı geçirdi. Gökteki kuşu, yerdeki börtü böceği, sudaki balığı...'

Çanakkale'de denize her top güllesi düştüğünde, suyun üstü silme ak karınları yukarda balık ölüleriyle doluyormuş. Söylediklerine göre Çanakkale boğazında hiç balık kalmamış. Deniz kurumuş."

Yaşar Kemal,
Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana

"İnsanlar bütün hayvanlara isim verdi / Çok uzun zaman önce, ta başlangıçta." Bob Dylan'ın "Man Gave Name to All the Animals" şarkısı böyle başlıyor. Reggae ritimli bu şarkı insanların hangi hayvana ne sebeple hangi ismi verdiğini anlatırken liste ayı, inek, boğa, domuz diye uzayıp gidiyor. İnsan herhangi bir şeye isim verdiğinde onu tahakküm altına almış olduğuna, artık ona hükmedebileceğine inanır. Sadece hayvanlar değil çocuklar, nehirler, dereler, denizler, dağlar, taşlar, ülkeler de bundan nasibini alıyor. Önce isim verir, sonra kontrol altına alır. Sınırlarını belirleyip tamamını kendine ait kıldığı uygar hayatın dışında kalanıysa topyekûn bir isimle, yaban hayat diye anar. Yaban hayatla haşır neşir olmak herkesin harcı değil. İs-

yankârlar bir yana, buralarda tek tük kalmış insan toplulukları dışında ancak uygar dünyanın araştırmacılarına serbest, tabii bir de çokuluslu dev şirketlerin ticari faaliyetlerine.

Yaban hayatın adeta üst üste çekilen fotokopilerde olduğu gibi çamura dönmüş bir sureti büyük kentlerde yerini hayvanat bahçelerinde alıyor. Bir de isteyen televizyon karşısına geçip yaban hayatı belgesellerden seyredebiliyor. Yine de henüz yetişkinliğe erişmemiş, kendisine verilen ada alışmaya çalışan çocukların başka bir bağı oluyor yaban hayatla. Adorno *Minima Moralia*'da çocukların hayvanlara düşkünlüğünün sebebi üzerine yazarken yetişkin dünyasıyla aralarındaki mesafeye de atıfta bulunur aslında: "Hayvanlar, insanların tanıyabildiği herhangi bir amacın dışında durmakla, mübadele edilmesi kesinlikle imkânsız olan adlarını sanki bir dışavurum gibi sunuyorlardır bize. Çocukların onları o kadar sevmesinin, onları seyretmekten o kadar zevk almasının nedeni de budur. Gergedanın biçimi, ben bir gergedanım der."[1] Silvina Ocampo'nun kısa romanı *Söz*'ün çocuk karakteri, her fırsatta hayvanat bahçesine gider, bunu da hayvanların hep doğal davranmasıyla gerekçelendirir: "Eğer karınları açsa hapur hupur yemek yerlerdi, susamışlarsa şişene kadar su içerlerdi, kızışmışlarsa çılgınca sevişirlerdi, uykuları varsa hangi saatte olursa olsun uyurlardı, öfkelilerse düşmanlarını ısırır, tırmalar ya da öldürürlerdi. Bazen de ölürlerdi tabii, gelgelelim ölmek çok saçma ama o kadar saf, o kadar kusursuzlardı ki."[2] Adorno çocuklarla hayvanlar arasındaki ilişki için, "Marx'ın bile birer işçi olarak artıdeğer üretmeyi çok gördüğü bu yaratıklarda [hayvanlarda] gizlenmiş Ütopya'ya bağlıdır bütünüyle,"[3] diyor. Belki de hayvanların ve çocukların savaşta ölmesi ya da savaş nedeniyle mağdur edilmesi ve buna bir fotoğraf, video ya da bir hikâye dolayısıyla şahit olmak bu gizli ütopyadan kopmaları, cennetten kovulmaları, yaşam ihtimalinin ellerinden alınması nedeniyle bilindik savaş manzaralarına kıyasla yetişkinlerde daha derin bir sarsıntı yaratıyor.

1 Theodor W. Adorno, *Minima Moralia*, çev. Ahmet Doğukan ve Orhan Koçak, Metis Yayınları, İstanbul, 2005, s. 236-237.

2 Silvina Ocampo, *Söz*, çev. Çiğdem Öztürk, Notos Yayınları, İstanbul, 2022, s. 54.

3 *Minima Moralia*, s. 236.

Öte yandan Claude Levi-Strauss, *Hepimiz Yamyamız* adlı kitabında yetişkinlerin barış içinde yaşanan bir dönemin özlemini çocuklara yansıtmasını onlara aldıkları oyuncaklar aracılığıyla sergilediklerini işaret ediyor:

> Çocuklarımızın etrafını, plastik ya da tüylü hayvan kopyalarıyla doldururuz; önlerine koyduğumuz ilk resimli kitaplar da, onlara henüz karşılaşmadıkları ayı, fil, at, eşek, köpek, kedi, horoz, tavuk, fare, tavşan, vb. hayvanları gösterir; en küçük yaştan itibaren onlara, miadının dolmuş olduğunu çabucak öğrenecekleri bir birliğin özlemini aşılamak gerekmektedir adeta.[4]

Ezelden beridir yaban hayattan kopan hayvanların bir bir insanların boyunduruğu altına girişine, bu hayvanların insan hayatının merkezine oturuşuna tanıklık ederiz. Boyunduruk mecazi anlamının yanı sıra arabaya koşulan hayvanların boynuna geçirilen çember anlamı taşıyor. Emeklilikten sonra bir hobi olarak kendisini Eskiçağ teknolojilerini araştırmaya adayan eski asker Richard Lefebvre des Noëttes, 20. yüzyılın başlarında ileri sürdüğü iddiada, eski çağlarda koşum takımlarının, son derece ilkel olması nedeniyle hayvanlardan yeteri kadar yararlanmayı engellediğini, hatta hayvanların ölmesine yol açtığını, bu nedenle de köleliğin ortaya çıktığını söylüyordu. Noëttes'e kalırsa insanlar hayvanları layıkıyla kullanmayı öğrenebilseydi tarihte kölelik hiç olmayacaktı. 20. yüzyılın ortalarında rağbet gören bu sav, araştırmanın derinleşmesiyle çürütüldü, koşum takımları hayvanları öldürmüyordu, ama elbette süründürüyordu. Zaten kapitalizm hem köle emeğinin hem de hayvan emeğinin üzerine temellendi.

İçinde bulunduğumuz yüzyıla gelene dek köleliğin tanımı değişip dursa da bugün dünya nüfusunun çoğunluğu çalışma koşulları göz önüne alındığında aslında bir çeşit köleye dönüştü. Hayvanların köleliği asla sona ermedi, çağlar içinde, teknolojiye de bağlı olarak şekil değiştirip durdu. Mesela bugünün endüstriyel tavuk çiftliklerini

4 Claude Lévi-Strauss, *Hepimiz Yamyamız*, çev. Haldun Bayrı, Metis Yayınları, İstanbul, 2013, s. 139.

yeni kölelik rejiminin işkencehanelerinden biri olarak tasavvur etmek zor değil. İnsan hakları ve hayvan hakları üzerine çalışmalarıyla tanınan Avustralyalı sosyal bilimci Dinesh Joseph Wadiwel bu ve benzeri örneklerle, insanların hayvanlara karşı bir savaş sürdürdüğünü söylüyor. *The War Against Animals* [Hayvanlara Karşı Savaş] adlı kitabında tavuk çiftliklerinde, çırpınmalarından yararlanan otomatik bir sistemle ayaklarından asılıp ölüme gönderilmek üzere ilaçlı suya batırılan tavukların durumundan yola çıkarak bunun insanlara yapılan işkenceyle benzerliğini ortaya koyuyor. Wadiwel, Elaine Scarry'nin işkence üzerine çalışmasında dile getirdiği, "en etkili ve basit işkence tekniği tutsağın bedenini kendisine karşı kullanmaktır"[5] sözlerini hatırlatıyor ve bazı endüstriyel hayvancılık teknolojilerinde hayvanların kurtulmak için çabaladıkları sırada yaptıkları hareketlere göre tasarlanan mekanizmaları örnek veriyor. İnsanların hayvanlara karşı bir savaşta olup olmadığı meselesini ilk tartışan elbette Wadiwel değil, kendisinden önceki, Kant'tan Derrida'ya uzanan uzun düşünce hattını takip ediyor. *Hayvan Yemek* adlı kitabın yazarı Jonathan Safran Foer benzer biçimde, hayvanların topluca ölüme gönderildiği endüstriyel et üretimini bir savaşa benzettiğini vurguluyor. İnsan-hayvan ilişkisinde temel dinamiğin savaş olduğu düşünülünce savaşın birbirlerine karşı savaşan iki taraf gerektirdiği akla gelir, ama buna iki açıdan itirazda bulunuyor Wadiwel; öncelikle hayvanların kendilerine saldıran insanlara karşı hiç direnmediğini söylemenin hatalı olacağını belirtiyor. Bunun kanıtı olarak da aşkı, olta gibi yöntemlere ihtiyaç duyulmasını gösteriyor. Diğer itirazını da 20. yüzyıldan itibaren savaşın gittikçe artan şekilde eline silah almayanlara, savaşmayanlara, yani sivillere yönelik yürütülmesine dayandırıyor.

İnsanların Savaşındaki Hayvanlar

İnsanların kendi aralarında giriştikleri savaşlarda hayvanları nasıl kullandığına bakmak bu ilişkinin tarifinde kritik öneme sahip.

5 Elaine Scarry, *The Body in Pain – the Making and Unmaking of the World*, Oxford University Press, New York, 1985, s. 61.

Hayvanların insan zoruyla cepheye sürülmesi savaşın yapısını tamamen değiştirdi, vahşet dozunu artırdı. Sümerlerin MÖ 3000 civarında yazının yanı sıra tekerleği icat edip atları açık bir arabaya koşmasını takiben atlar savaş meydanından hiç eksik olmadı. Savaş arabası dünyanın geri kalanına çabuk yayıldı. Hayvanlar olmadan işlemesi mümkün olmayan bu yeni savaş sistemi Troya Savaşı'nda önemli bir rol oynadı. Mısır hiyeroglifleri Troyalıların bu savaşa savaş arabalarıyla katıldığını belgeliyor. Homeros'un *İlyada* destanında da savaş arabalarından ve atlardan sıkça bahis geçer. Mesela Zeus, kızı Athena ve hem kardeşi hem karısı olan Hera'nın kendisinden icazet almadan savaşa girmelerine öfkelenince onlara, "İş kavgaya giderse çok fena olur. Ne olacağını sana söyliyeyim: boyunduruk altında tez koşan atlarının baldırlarını kıracağım; arabalarını da parçalayacağım,"[6] diyerek tehditkâr bir haber yollar.

Savaş arabalarını çeken atlarla birlikte eşekler, filler, develer, köpekler, fareler, yılanlar, maymunlar ve pek çok başka hayvan insanlar tarafından savaşa sürüklendi. Filler cüsseleri ve güçleri sebebiyle İlkçağ savaşlarında özellikle Hindistan'da kullanılıyordu, fillerin savaştaki durumuna dair tasvirler *Mahabharata* ve *Ramayana* destanlarında yer alır. On binlerce atlı birliğe sahip Büyük İskender Hindistan'ı işgal etmek için giriştiği Hydaspes Çarpışması'nda ilk kez fillerle karşılaştı. İskender'in atları filler karşısında büyük dehşete kapılsa da İskender bu savaşta galip geldi, bundan sonra da ordusuna savaş fillerini kattı. Bu dehşetengiz savaşın ardından düşmanı Hint Kralı Poros'la dost oldu, savaş fillerinin karşısına domuzları çıkarmayı da Kral Poros'tan öğrendi. Katrana bulanıp ateşe verilen domuzlar çığlık çığlığa can çekişerek dört bir yana koşuyor ve filleri paniğe sevk ediyordu, böylece filler sağa sola saldırıyordu. Bu cani taktik Roma İmparatorluğu tarafından da kullanılıyordu. Hydaspes Çarpışması vakanüvisler yerine fillerin, atların ve domuzların gözünden anlatılsa büyük bir vahşet destanına dönüşmesi işten değil. Filler Birinci Dünya Savaşı'na kadar dünyanın dört bir yanındaki savaşlarda cepheye sürüldü. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Burma ve Vietnam

6 Homeros, *İlyada*, çev. Azra Erhat, A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul, 2013, s. 261.

gibi coğrafi koşulların modern savaş teknolojileri için elverişsiz olduğu yerlerde kullanılmaya devam etti.

İlkçağ atlarının cüssesi bugünkü atlara göre daha ufaktı, ama yine de Asurlulara mal edilen at üstünde savaşma tekniği hem Asya'da hem de Avrupa'da yaygınlaştı. Julian Baldick *Hayvan ve Şaman*'da İç Avrasya'da iklimin tetiklediği yoksulluğun bölgenin kaderini belirlemesinde atların oynadığı rolü şöyle anlatıyor:

> Nüfus, bölgeyi çevreleyen zengin yerleşik uygarlıkları kıskanan aç göçebelerden oluşurdu. Bu yüzden İç Avrasyalı barbarlar zengin komşuları için sürekli bir tehdit unsuru oluşturdu ve İç Avrasya'nın soğuğa dayanıklı, beslenmede kanaatkâr ve müthiş rakamlarda üreyebilen atının olağanüstü gücüyle bu tehdit büyüdü. Savaşta İç Avrasya atı hep galip geldi ve sürülerinin devasa büyüklüğü sahiplerinin her savaşçıya üçten on sekize kadar hayvan kullandıran bir nöbet sistemi geliştirmesini mümkün kıldı. Sonuç, birliklerin hareketindeki sıra dışı hız ve kendine özgü İç Avrasya "savaş makinesi"ydi.[7]

Atlı birlikler ilkçağlardan başlamak üzere savaşın dinamosu oldu, savaş deyince geçtiğimiz yüzyıla kadar akla gelen hep süvarilerdi. İnsanlar her ne kadar savaşta ölen, öldüren, yaralanan ve yaralayan sayısını sadece kendi türleri üzerinden hesaplasa da insandan daha fazla sayıda hayvan savaşlar sonucunda öldü ya da sakat kaldı. Bilançoda hayvanların da hesaba katılmasını tartışan ve savunan Sara Van Goozen ve Josh Milburn, savaş hallerinde çevrenin korunmasına ilişkin BM Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından saptanan yirmi sekiz ilkede bir kez olsun hayvan sözcüğü geçmediğini vurguluyorlar. Ayrıca askerî güçler ve "adil savaş" kuramcıları için hayvanların ancak "tali hasar" sayıldığını belirtiyorlar.

7 Julian Baldick, *Hayvan ve Şaman – Orta Asya'nın Antik Dinleri*, çev. Nevin Şahin Hil Yayın, İstanbul, 2011, s. 13.

Hayvanları İhtiyaca Göre Değiştirmek!

İnsanlar hayvan genetiğiyle oynamaya Cilalı Taş Devri'nde başladı. Evcilleştirilen hayvanlardan daha fazla yararlanmak için kullanılan melezleme yöntemi katır gibi yeni türleri ortaya çıkardı. Boyunu, bosunu, rengini, şeklini şemailini, hatta hayvanın mizacını ihtiyaçlarına göre değiştirmeye başladılar. İnsanlar yaban hayattan kopardıkları hayvanlar üzerinde mutlak bir kontrole, söz hakkına sahip olduklarına inandılar. Atlar zamanla irileştirildi. Ortaçağ Avrupa'sında şövalye geleneği tamamen ata dayanıyordu, ardından 18. yüzyılda top ve tüfek kullanmanın yaygınlaşmasıyla şövalye birlikleri yükünü hafifletti ve düzenli ordular içindeki süvari birliklerine benzer bir konum kazandı. Bugün Ferrari otomobilin amblemi olan şaha kalkmış at, süvari birliklerinin yerini savaş uçaklarına bırakmasıyla doğrudan ilişkili. Birinci Dünya Savaşı öncesinde süvari birliğinde ün salan İtalyan asker Francesco Baracca Birinci Dünya Savaşı sırasında, ilgilendiği ve daha sonra ustalaştığı savaş pilotluğuna geçerken uçağın kapısına şahlanan atını taşımıştı. Daha sonra bu şahlanan at Baracca'nın önerisiyle otomobil yarışçısı Enzo Ferrari'nin yarış arabalarında boy gösterdi, sonunda da Ferrari'nin kurduğu otomobil şirketinin amblemi oldu. Hızıyla ünlü Ferrari arabaların şahlanan atı, aslında savaş meydanında korkuya kapıldığı için şaha kalkmış bir at.

Süvariler Avrupa'da 18. yüzyıl ortalarından Birinci Dünya Savaşı'na kadar ordunun en önemli birliklerinden sayıldı. Ta ki uçak teknolojisinin gelişmesine kadar. Ama bazı coğrafi koşullar uçaklara uygun olmadığından buralarda süvari birlikleri atları savaşa sürmeye devam etti. Sayısız at insanların savaşlarında büyük acı çekerek öldü. Sadece Birinci Dünya Savaşı'nda ABD'deki Uluslararası At Müzesi'nin rakamlarına göre çoğu cephede ölecek altı milyon kadar at savaş alanına sürüldü. Birinci Dünya Savaşı'nda ölen hayvan sayısının sekiz milyon civarında olduğu tahmin ediliyor.

Bugün Birinci Dünya Savaşı'nda ölen hayvanlara dair daha fazla insanın yazıp çizdiği göze çarpıyor. Hayvanlara dair akademik çalışmaların, aynı zamanda hayvan hakları mücadelesinin pek çok ülkeye göre ileri sayılabileceği Avustralya'daki Animal Justice Party (Hayvanlara Adalet Partisi) Birinci Dünya Savaşı'na katılan hayvanların

sayısını on altı milyon olarak veriyor. Atlarla birlikte bir milyon kadar da eşek ve katırın öldüğü tahmin ediliyor. İkinci Dünya Savaşı ilkine göre tank, top, tüfek ve bombaların işin içine girdiği daha mekanize bir savaş olduğundan kayıtlara geçen hayvan ölümü daha az. Öte yandan savaş cephesinin katbekat genişlemesi, kentlerin de savaş alanına dönüşmesi yıkımın boyutlarını bir o kadar artırdı. Savaşta ölen insan sayısı 85 milyona yakın, bu insanların 50 milyon kadarı doğrudan savaşta ölen askerler ve siviller, geri kalanıysa savaşa bağlı olarak açlık ve hastalık nedeniyle ölenler, bu da o zamanki dünya nüfusunun yüzde üçüne tekabül ediyor, kısaca bu savaş dünyadaki en büyük insan ve hayvan kırımı. Hayvanlar açısından bakıldığında etkiyi ölçmenin neredeyse imkânsız olduğu durumlar var, çünkü savaşta kullanılan zehirli gazların ne kadar hayvanı öldürdüğü meçhul. Ancak bazı türlerin sayısının azalmasına, hatta "Wake Adası sutavuğu" adlı uçmayan bir kara kuşunun soyunun tükenmesine doğrudan İkinci Dünya Savaşı'nın neden olduğu bugün biliniyor.

Hayvan hakları ve insan hakları alanlarında çalışan akademisyen Saskia Stucki, Uluslararası İnsancıl Hukuk düzenlemeleriyle pek çok ülkede örnekleri bulunan hayvan refahı yasaları arasında paralellik kuruyor. Bunu gerekçelendirirken her iki alanın da doğası gereği şiddet içeren kurumlara yönelik düzenlemeler getirdiğini söylüyor. Belli bir bakış açısıyla, biri savaşı diğeri hayvan sömürüsünü meşrulaştıran bu iki yasanın aslında kendi içlerinde diyalektik bir gerilim barındırdığını öne sürüyor: Bu iki yasa hem şiddete icazet veriyor hem de bir insancıllaştırma güdüsü taşıyor. Her ikisi de "gereksiz acı ve ıstırabın önlenmesi" prensibine dayanıyor. Fakat savaş zamanında hayvanları koruyan bir yasanın olmayışı sebebiyle daha önce de anıldığı gibi savaştaki hayvan ölümlerinin ve hayvan yaralanmalarının "tali etki" sayılmasına dikkat çekiyor.

Vietnam'ın ABD Gazıyla Zehirlenişi

Savaşta hayvanlar sayısız nedenden ölüyor. Ateş hattında kalıyorlar, üzerlerine bomba düşüyor, mayına basıyorlar, gıda ihtiyacını karşılamak için avlanıyorlar. Ya da insanlar yanlarında savaşa götür-

dükleri hayvanları kesip yiyor. Bazen düşmanlarının hayvanlarını öldürüyor, sırf onları aç ve çaresiz bırakmak için. Vietnam Savaşı'nda ABD'nin 1962-1971 arasında yürüttüğü askerî operasyonların maksadı Güney Vietnam'daki ormanları tahrip edip direnişi kırmaktı. ABD ordusu bu on yıl boyunca Vietnam topraklarına ve suyuna öldürücü ya da sakat bırakıcı etkisi bugün hâlâ süren dioksin içeren gazları boca etti. ABD bu gazları insan sağlığını etkilemediğini iddia ederek kullandı, herbisit denen bu gazların sadece bitkilere zarar verdiğini ileri sürdü. Bunlar içinde en bilineni olan portakal gazının savaş sırasında özel bir laboratuvarda yapılan araştırmalarda hayvanlar üzerinde sakat bırakıcı etkiye sahip olduğu kanıtlanmıştı. O dönemde gazı üreten kimya şirketleri arasında bugün GDO'lu tarımın başını çeken Monsanto da bulunuyor. Portakal gazı diye anılmasının sebebi bu şirketlerin gazı cepheye turuncu variller içinde göndermesiydi. Bu gaza maruz kalan Vietnamlılar da ABD askerleri de zarar gördü. Portakal gazı bitki örtüsünü de neredeyse geri dönüşü olmayacak şekilde tahrip etti. Bu kimyasal silahın hayvanlara etkisini ölçmek zor, fakat o dönemde Cava gergedanının soyunun doğrudan bu gaz nedeniyle tükendiği tespit edilmişti, neyse ki bu gergedan sonradan 1990'lı yıllarda tekrar ortaya çıktı.

Her türlü kimyasal silahın kullanılmasını ve stoklanmasını yasaklayan Kimyasal Silahlar Sözleşmesi 1997 yılında yürürlüğe girdi. Devletler yasak kapsamı dışında kalan zehirli gazları bu tarihten sonra da savaşta kullanmaya devam etti. Buna yakın tarihli bir örnek, yine uluslararası sözleşmelerle yasaklanmış olmasına rağmen İsrail'in Filistin'e karşı Gazze Şeridi'nde uyguladığı herbisit savaşı. Dünya çapında devlet kaynaklı ve kurumsal şiddeti, insan hakları ihlallerini ve çevresel yıkımı mimarinin imkânlarından yararlanarak araştıran ve Türkiye'de Tahir Elçi'ye yönelik suikast hakkındaki 2019 tarihli raporuyla adını geniş kitlelere duyuran Forensic Architecture, İsrail ordusunun 2014'te Gazze Şeridi yakınlarında tarım ilacı kisvesi altında toprağı çoraklaştırmaya yönelik zehirli gaz sıktığını kanıtladı. Bölgedeki çiftçilerin çektikleri videolar temel alınarak yapılan araştırma ve kanıtların değerlendirilmesi Gazze Şeridi'nde Filistinli çiftçilerin tarım alanlarını gözle görülür biçimde tahrip ettiğini, aynı zamanda hayvanlara da zarar verdiğini ortaya koydu.

Önce Ev Hayvanlarını Öldürün!

Rusya'nın 2022 yılının başında Ukranya'ya saldırmasıyla patlayan savaş insanlar kadar hayvanları da etkiliyor. Ukrayna'daki hayvanlar için yardım kampanyaları düzenlendi, hem hayvanat bahçelerindeki hayvanlar hem de ev hayvanları için ayrı bir seferberlik yürütüldü. Savaş sırasında bir grup insan evlerin içinde terk edilmiş hayvanları kurtarmak için ekipler kurdu. Evde haftalarca aç susuz kalan hayvanları çıkarmak için duvarlarda delikler açtılar, tüneller kazdılar. Suriye Savaşı'ndan da kaçanların kimisi ev hayvanlarını yanına alsa da arkada bir sürü hayvan kaldı. İdlib'de dört yüz kadar terk edilmiş, bazıları yaralı kediyi himayesine alan Alaa Aljaleel bir video haberde "insanlığın, hayvanları unutmamayı da içerdiğini" söylüyordu.

Öte yandan Rusya işgali ekolojik yaşamı da tehdit ediyor, Ukrayna biyoçeşitlilik açısından Avrupa'nın sayılı ülkeleri arasında, Ukrayna sınırları içinde 400'den fazla kuş türü yaşıyor, fakat bu kuşların beslendiği ve yaşadığı su havzaları artık savaşın gölgesinde. Geçen yüzyılın ikinci yarısındaki başlıca silahlı çatışmaların yüzde 80'inin biyoçeşitlilik açısından sıcak nokta ilan edilmiş bölgelerde patlak verdiği düşünülürse, bugünkü ekoloji mücadelesinin, savaşın ekosistemlerin korunmasını engelleyen faktörlerin başında geldiğini ısrarla vurgulamasının nedeni daha iyi anlaşılır.

Ayrıca 2022'de Karadeniz'de daha önceki yıllara oranla katbekat artan, sayıları binlerle anılan yunus ölümleri de savaşa bağlanıyor. Ukrayna, Bulgaristan ve Rusya kıyılarına vuran yunusların ölüm sebebi, ekoloji bilimi uzmanı Ivan Rusev'in aktardığına göre, yüksek ihtimalle Rus radarlarının kullandığı yüksek desibelli sistemin yunuslarda akustik travmaya yol açması ve bu hayvanları sağır etmesi. Ses ve duyma yetisi yunusların yaşamlarını sürdürmeleri için başlıca araçlar. Yunuslar sağır kalınca yiyecek bulamıyor, hatta bazıları deniz altında yaralanıyor.

René Clément'ın 1952 tarihli filmi *Jeux interdits* (Yasak Oyunlar) hayvanlar, çocuklar ve ölüm ilişkisini merkeze koyarak savaşı anlatır. Filmin açılış sahnesinde, bir bombardımandan kaçmaya çalışırlarken annesiyle babası ölen küçük kız, ikisinin yanağını okşa-

dıktan sonra ölmüş küçük köpeğini yanına alıp insan kalabalığı arasında kaybolur. Küçük çocuğu arabalarına alan aileden bir kadın, köpeği kızın kucağından kaptığı gibi aşağıda akan nehre fırlatınca çocuk aslında neler yaşadığının, geri gelmeyecek kayıplarının idrakine varır. Ölmüş köpeğini nehirden çıkarır, kucağına alır, avare avare dolaşmaya başlar. Sonunda, yanlarına sığındığı bir başka ailenin haylaz oğluyla birlikte mezarlıklardan ve kiliseden çaldıkları haçlarla süsledikleri gizli bir hayvan mezarlığı kurarlar. Çocuk aklıyla, mezarlığı büyütmek ve güzelleştirmek için birer ikişer başka hayvanları öldürmekten kaçınmazlar. Ölüm onlar için bir "yasak oyun"a dönüşmüştür.

İkinci Dünya Savaşı sırasındaki bir başka toplu hayvan ölümünün sebebi Birleşik Krallık'taki evcil hayvanları öldürme ya da diğer sözcük tercihiyle "uyutma" kampanyasıydı. Ufukta sıcak savaş ihtimali belirince Britanya hükümeti eliyle kurulan sivil savunma kurumu Londra'daki insanları ev hayvanlarını kentin dışına göndermeye ya da "gereksiz acıdan kaçınarak" öldürmeye davet etti. Bu davet azımsanmayacak bir muhalefetle karşılaşsa da insanlar adeta bir hastalığa tutulmuş gibi hayvanlarını kliniklere götürüp veterinerlere öldürtmeye başladı. Alman bombardımanlarına ve kıtlığa dayanamayacakları gerekçesiyle 400.000 kedi ve köpek Eylül 1939'da savaşın başladığı haftanın ilk birkaç günü içinde öldürüldü, ilk bombardımanın ardından kısa süre içinde aşağı yukarı aynı sayıda kedi ve köpek daha öldürüldü. Öldürdükleri hayvanları anmak için gazeteye ilan verenler de oldu. Öte yandan 1937-1939 arasında Nazi Almanyası'nda İngiliz elçisi olarak bulunan Sir Nevile, savaşın çıkmasıyla İngiltere'ye geri dönerken yanında köpeği Hippy'yi de getirmişti. Hippy hayvan katliamından kurtuldu, fakat Almanya dönüşü mecburi karantinanın ardından yakalandığı sarılık nedeniyle öldü, tarihte pek rastlanmayan şekilde Nevile köpeğinin arkasından bir kitap yazdı.

Hilda Kean'in Londra'daki kedi köpek kıyımına dair yürüttüğü araştırmanın sonucunda yazdığı 2017 tarihli *The Great Cat and Dog Massacre: The Real Story of World War Two's Unknown Tragedy* [Büyük Kedi Köpek Katliamı: İkinci Dünya Savaşı'nın Bilinmeyen Faciasının Gerçek Hikâyesi] adlı kitapta katliam öncesinde Britanya'da in-

sanlarla hayvanların arasındaki ilişkiye bakarken Nevile'in köpeğine bu kadar düşkün olmasının bazı çevrelerce pek onaylanmadığını, hatta küçümsendiğini anlatıyor. Yine de bu katliamı durdurmaya çalışanlar arasında radyonun tanınmış isimleri de vardı, BBC'den Christopher Stone, "aslında böyle bir şeye gerek yokken sadık bir arkadaşı imha etmenin savaşın evin içine sızmasından başka bir şey olmadığı"nı söylüyordu yayında. Buna rağmen kitabın yazarı Kean İngiltere'de insanların Sanayi Devrimi'nin ardından gelen kentleşme hamlesinden önce köpekleri bekçi ya da avcı olarak, kedileriyse fare gibi hayvanları uzak tutması için beslediğine değiniyor. Kent hayatında aslında eskisi gibi ihtiyaç duyulmayan, artık belli bir görevi, faydası olmayan bu hayvanların bir şekilde eşlikçi olarak ailenin bir parçasına dönüştüğünü anlatıyor. İkinci Dünya Savaşı'nın başındaki bu ev hayvanı katliamının bu kadar yaygın bir şekilde, serinkanlılıkla yürütülmesini de bu hayvanların eskisi gibi doğrudan fayda sağlamadıkları için gözden çıkarılabilir olmalarıyla açıklıyor.

Ayrıca *Bonzo's War: Animals Under Fire 1939-1945* [Bonzo'nun Savaşı: Ateş Hattında Hayvanlar 1939-1945] adlı kitabında Clare Campbell gıda meselesinin bu katliamın başlıca nedenlerinden biri olduğunu vurguluyor. İnsanlar yiyecek bulamazken fiiliyatta bir işe yaramadığına inanılan hayvanlara yiyecek yetiştirmek savaş koşullarında büyük bir lüks olarak görülüyordu. Öne sürülen nedenlerden bir diğeri de insanların hayvanlarını Birinci Dünya Savaşı sırasında şahit oldukları eziyete maruz kalmamaları için öldürmeleriydi. O dönemde yapılan araştırmalarda, çocuklarının düşman işgali altında yaşamasına razı gelmektense onları öldürmeyi tercih edeceklerini söyleyenler bile vardı. Kean, Britanya'da böyle bir vaka olmadığını ama aynı "fedakârlık"ın ev hayvanları için yapıldığını, savaşta ev hayvanına sahip olmanın lüks sayıldığı düşünülürse, bu hayvanları kötü muamele etmeden öldürdüklerini anlatıyor. Bugün bu hikâye gün yüzüne tekrar çıkmış olsa ve insanların öldürdükleri ev hayvanları için Londra'da bir anıt dikilse de, İngiltere'de barınaklara gelen hayvanların eğer sahipleri bulunmaz ya da bu hayvanlar sahiplendirilmezse belli bir süreden sonra öldürülmesini düzenleyen yasanın kökü burada yatıyor olabilir.

Bu sadece Birleşik Krallık'ta değil, ABD'de, Kanada'da, Fransa'da, Avustralya'da ve başka pek çok ülkede rastlanan bir durum. Keane, Londra'daki 1939 kedi köpek katliamıyla birlikte tarihteki benzer hayvan katliamlarını, İstanbul'daki 1915 Hayırsızada Köpek Katliamı'nı ve Bophuthatswana Eşek Katliamı'nı da hatırlıyor. Yine de Londra'daki katliamdan farklı olarak Hayırsızada ve Bophuthatswana'da failin doğrudan devlet olduğunu belirtiyor. Hayırsızada Katliamı'nı Serge Avedikian'ın *Chienne d'histoire* [Hayırsızada] adlı animasyon filmiyle anıyor ve filmde aslında köpeklerin durumu üzerinden Ermeni Katliamı'na dair söz söylediğini de belirtiyor. Tarih boyunca her katliam bir sonrakinin gerekçesi oldu. Kean, İngiltere'deki katliamın yolunun açılmasında parlamentodaki tartışmaların önemli rol oynadığını vurguluyor, çünkü parlamentoda Birinci Dünya Savaşı sırasında sokaklara bırakılan aç, sefalet içindeki köpeklerin durumu bazı milletvekilleri tarafından ısrarla dillendiriliyordu. Londra'da toplam 750.000 ev hayvanının çok kısa süre içinde öldürülüşü unutulmaya yüz tutsa da, bugün bu olayın ayrıntılarını öğrenmek ve anlamak için çaba gösteren azımsanmayacak sayıda insan mevcut.

Kıbrıs'ın Özgür Eşekleri

Bazı çatışmalarda Londra örneğinin tersine hayvanlar savaş yüzünden tamamen kendi kaderlerine terk ediliyor. Tıpkı Kıbrıs'ın Karpaz bölgesindeki eşekler gibi. Adanın 1974'te ikiye bölünmesinin ardından Hıristiyan nüfusun güneye göç ettirilmesiyle hayvanları arkada kaldı; eşekler, domuzlar, arılar ve daha niceleri insanlarla birlikte güney kısmına gidemedi. *Milliyet* gazetesinin 1 Ekim 1974 tarihli nüshasındaki "Kıbrıs'ta Sahipsiz Kalan Domuzlar Türklerin Başına Dert Oldu" başlıklı haber, geride kalan yaklaşık 10.000 domuzun 2.000-3.000 kadarının açlıktan öldüğünü, yaşayabilenlerinse adadaki Türklerin domuz eti yememesi sebebiyle ortada kaldığını (aslında kurtulduğunu) yazıyor, öte yandan eşeklerin durumunu da anlatıyordu:

Katır büyüklüğünde birçok Kıbrıs eşeği de var ortalıkta. Bu hayvanların çoğu evlerini terk etmek niyetinde görünmüyorlar. Gündüzleri başıboş dolaşıp karnını doyuran eşekler akşamüstü boş evlerin önüne gelip bekleşiyorlar. Bunların dışında yer yer kümelenmiş arı kovanları da şimdilik sahipsiz.

Bu eşekler uzun yıllar serbest gezdi, adanın askerî bölge olması sebebiyle dokunulamayan, yeşili bol ucunda insanlardan bağımsız bir hayat kurdu. Bugün hâlâ turistlere yönelik Kuzey Kıbrıs'ta görülecek yerler listelerinde iki bin kadar eşeğin özgürce dolaştığı Karpaz bölgesi başı çekiyor. Ekinlere zarar vermeleri sebebiyle bölgedeki çiftçiler şikâyetçi olsa da eşekler turistik açıdan cazip sayıldığından devlet koruması altında. Kıbrıs eşekleri aslında bundan önce savaşın büyük ceremesini çekmişti. İkinci Dünya Savaşı sırasında dayanıklılığı nedeniyle Britanya ordusu bu eşeklerden yüzlercesini gemilere yükleyip cepheye taşımış, savaşta özellikle zorlu coğrafi koşullarda bu hayvanlardan yararlanmıştı. Bu eşeklerden geriye kalanların torunları bugün dünyanın geri kalanındaki eşeklerinkinden daha farklı bir hayat sürüyor.

Eve Duyulan Özlemi Maskotlarla Gidermek

Bazı hayvanlar sadece askerlere evlerini hatırlatması, bir başka deyişle ağır havayı dağıtması için cepheye sürülüyor. Avustralya'daki Hayvanlara Adalet Partisi devekuşu, koala ve kanguru gibi yerli hayvanların her iki dünya savaşında da, askerlerde ev hissi uyandırmak üzere, düzenli bir şekilde cepheye gönderildiğini belirtiyor. Bu hayvanların bir kısmı hayvanat bahçelerinden tedarik ediliyordu. Savaş döneminde ordu hayvanat bahçelerini tıpkı bir depo gibi kullanıyor, işine yarayacak hayvanları seçerek gerektiğinde farklı görevlere sevk ediyordu.

İnsanların hayvanları tutsak ettiği, zaman içinde niteliği değişen hayvanat bahçeleri de bir hayvana eziyet etmenin bir başka biçimi. Adorno'nun, "Doğa, uygarlık tarafından ne kadar katışıksız biçimde korunur ve taşınırsa, o kadar tahakküm altına girmiş olur,"[8]

8 *Minima Moralia*, s. 119.

diyerek tariflediği durum her şeyden önce hayvanat bahçelerini düşündürüyor. Van Goozen ve Milburn'ün savaşta hayvanların hesaba katılmasına ilişkin makalelerinin girişinde işaret ettiği, John F. Burns'ün 1992 Ekim'inde Saraybosna hayvanat bahçesinde karşılaştığı tüyler ürpertici görüntü yaşanan vahşete dair en etkileyici tablolardan birini sunuyor:

> Hayvanat bahçesindeki manzara içler acısıydı. Çürük kokusu binanın her yanına sinmiş, yan yana kafesler aslanların, kaplanların, leoparların ve pumaların cesetleriyle dolup taşıyordu. Kimisinden artakalan iskelet kalıntıları kimisininse cesedinin bütün oluşu, bir kısmının diğerlerinden daha erken öldüğünü ve hayatta kalanların kendileri de açlığa yenik düşmeden önce arkadaşlarının bedeniyle beslendiğini açık şekilde gösteriyordu.[9]

Bazen askerler savaş sırasında rastladıkları ya da buldukları hayvanlarla yakın bağ kuruyor. Çanakkale Savaşı'nda bir İngiliz askerin bulduğu ve yanında memleketine götürdüğü kaplumbağa Blake basında birkaç kez kendisine yer buldu. 2012 yılında Çanakkale Valiliği kaplumbağanın vatan hasreti çektiğini ileri sürerek Türkiye'ye geri getirtileceğini duyurdu, ama Blake'in yüz yılı aşkın ömründeki kim bilir kaçıncı sahibi o dönemde gazeteye yansıdığı kadarıyla Türkiye'den kimsenin Blake'i almak için girişimde bulunmadığını söylüyordu. Zaten havasına suyuna alıştığı İngiltere'den Türkiye'ye gelmesi Blake için zorlayıcı olabilirdi. Yine Çanakkale'den çanta içinde İngiltere'ye giden, kendisini Britanya'ya götüren askerin Ali Pasha adını verdiği kaplumbağa da Birinci Dünya Savaşı'nın meşhur hayvanlarından biriydi. *The Soldier and The Tortoise* [Asker ve Kaplumbağa] adlı çocuk kitabında bu hikâye anlatılır.

Hayvanların savaşta kullanılmasının bir başka örneği, hayvan hakları mücadelesini Filistin işgalini meşrulaştırmak üzere istismar eden İsrail ordusunun hamlesi. İsrail ordusunun vegan ve hayvan hakları yanlısı siyaset izlediğini öne sürerek vegan askerler için ayrı

9 John F. Burns, "Sarajevo Journal; In the Zoo's House of Horrors, One Pitiful Bear", *The New York Times*, 16 Ekim 1992.

kumanya çıkardığı gazetelerde yer aldı. İnsanlar askerden kaçsa, vicdani ret hakkını kullansa da, tarih boyunca devletler insanları askere çekmek için çeşitli yollara başvurdu, İsrail ordusu bu örnekte askerliği cazip kılmak için veganlığı kullanıyor.

Geride Bırakılan Hayvanlar ve Kahramanlar

Savaşa sürüklenen hayvanların geri götürülmesi masraflı bulunduğundan oldukları yerde kendi kaderlerine terk ediliyorlar ya da işleri bitince insanlar tarafından yeniyorlardı. Yakın dönemde ABD ordusunca Afganistan'da kullanılan köpeklerin geri dönmemesi küçük çaplı bir skandal yarattı. ABD ordusunun 2021'de Afganistan'dan çekilirken Kabil'de arkalarında işgal sırasında güvenlik için ve operasyonlarda kullandıkları köpekleri Taliban rejimine bıraktığı iddia edildi. Yine yakın zamanda Ukrayna-Rusya Savaşı sırasında Rusya ordusunun terk ettiği, mayın bulma konusunda uzmanlaşmış bir köpeğin bundan böyle Ukrayna ordusuna hizmet edeceği ilan ediliyordu, haberde köpek adeta kendi iradesiyle Ukrayna ordusuna katılmış gibi sunuluyordu.

Vietnam Savaşı'nda ABD ordusunun cepheye sürdüğü 4.000 köpekten 350'si çatışmalar sırasında ölürken, sadece 200'ü ABD'ye geri götürülmüştü, diğerleri kaderine terk edildi. Bu hayvanlar için anıtlar dikildi. Hatta Birleşik Krallık'ta şehitleri anma günü çerçevesinde savaşta ölen hayvanların da hatırlanmasını teşvik eden Animal Aid adlı kuruluş, savaşın hayvan kurbanlarını anmak için mor gelinciği simge olarak seçti. Eve geri dönen hayvanların bir kısmı, hayatlarında ne işe yarayacağı belli olmayan kahramanlık madalyalarıyla ödüllendirildi.

Hayvanlar ordular tarafından sadece savaş zamanında değil, barış zamanında savaşa hazırlık eğitimleri için de kullanılıyor. PETA (Hayvanlara Etik Muamele İçin Mücadele Edenler) ABD ordusunun her türlü bombayı, biyolojik, kimyasal gazı hayvanlar üzerinde denediğini hazırladığı raporla ortaya koymuştu. PETA 1983 yılında ABD ordusunun sıhhiye eğitimi vermek üzere köpekleri, kedileri ve may-

munları kullandığını ve insanlara ilkyardım eğitimi vermek için kasıtlı şekilde yaralamak ve sakatlamak üzere hayvan barınaklarından hayvan aldığını ortaya çıkardıktan sonra bu sömürü kalıcı olarak yasaklandı. Fakat ordunun canlı doku travması eğitimi adı altında bunu özellikle domuzlar ve keçiler üzerinde gizlice sürdürdüğü de yakın tarihte basına yansıdı. Bu eğitimlere şahit olan biri bir domuzun defalarca silahla vurulduğunu, yakıldığını ve on beş saat canlı tutulduğunu anlatıyor. Hayvanlara işkence etmeye dayalı bu askerî amaçla yaralıyı tedavi eğitimini yürüten diğer ülkeler arasında Kanada, İngiltere, Norveç, Polonya ve Danimarka da bulunuyor.

Bir Cezalandırma Aracı Olarak Kullanılan Hayvanlar

Çatışma ve savaşlarda doğrudan hayvanların öldürülmesi yaygın bir taktik, genelde söz konusu hayvanın birlikte yaşadığı insana ceza vermek ya da bazı durumlarda hayvanı cezalandırmak maksadıyla. Kabil hayvanat bahçesinde yaşayan tek gözlü, yüzünde ve vücudunda yara izleri bulunan Mercan Aslan ABD'nin 2001'deki Afganistan işgali sırasında savaşın simgesi olmuştu. Mercan Aslan 1978 yılında Batı Almanya'daki Köln hayvanat bahçesi tarafından Afganistan modernleşmesine katkı sunmak üzere Kabil hayvanat bahçesine hediye edilmişti. Afganistan'da zamanın her zamankinden hızlı aktığı son kırk yıl içindeki siyasi rejim değişikliklerine tanık olan ve hepsinden bir şekilde etkilenen Mercan, ülkede Taliban rejimi hüküm sürerken 1997'de bir cesaret gösterisinde bulunmak üzere kafesine giren bir militanı parçaladı. Bu adamın ağabeyi intikam almak için Mercan'ın kafesine, Mercan'ı hedef alarak bir el bombası attı. Mercan ölmedi ama adam bu olayın akabinde linç edildi ve öldü. Mercan Aslan ABD işgali sırasında hayvanat bahçesinde son derece bakımsız bir halde bulundu, büyük bir uluslararası kampanya açıldı. Kampanya sonucunda da savaşla yerle bir olan hayvanat bahçesini ayağa kaldırmak için yüklü bağış toplandı. Hayvanat bahçesinin yeniden kurulması aslında ABD'nin Afganistan'daki varlığını meşrulaştırmak üzere yürütülen sivil faaliyetten öte bir anlam taşımıyordu.

Four Paws adlı örgütün veterinerlerinden Khalil Amir özellikle savaş bölgelerinde hayvanat bahçelerinde kısılıp kalmış hayvanlara yardım ediyor, onları daha iyi koşullara sahip barınaklara gönderiyor. Adını geniş çevrelere 2018'de Musul'daki hayvanat bahçesinde yıkıma rağmen hayatta kalan iki aslan ve bir ayıyı kurtarmak üzere yürüttüğü operasyonla duyurmuştu. Amir hayvanların çatışan uluslar arasında köprü kurabileceğini, Gazze'de Hamas ve İsrail ordusu askerlerinin hayvanlara yardım etmek için silahlarını bir yana bıraktıklarını gözleriyle gördüğünü belirtiyor.

Türkiye'de 1990'lı yıllarda devletin terörle mücadele çerçevesinde yaktığı köylerde hayvanlar da öldü. Dönemin CHP Muş Milletvekili Şerif Ertuğrul'un, İnsan Hakları Komisyonu'nda köyünün yakıldığını, hayvanlara da ateş edildiğini anlatması 27 Aralık 2002 tarihli *Milliyet* gazetesinde aktarılıyor. Türkiye-Suriye sınırında orduya ait jetlerin üzerine ateş açtığı Roboski köyünden aynı aileye mensup kaçakçılıkla geçinen 34 kişinin öldürüldüğü katliamda katırlar da vurulmuştu. Her iki olay da cezalandırma maksadıyla hayvan öldürülmesine örnek teşkil ediyor.

Elias Canetti *Kitle ve İktidar*'da, Fransız Devrimi'nin aslında Bastille Ayaklanması'yla değil, ondan hemen önce avlanma hakkını sadece soylulara tanıyan yasayı protesto etmek için köylülerin binlerce tavşanı katletmesiyle başladığını söyler. Bastille baskınını tetikleyen ateşli konuşmalarıyla tarihe geçen Camille Desmoulins, babasına yazdığı mektupta soyluların avlanma imtiyazlarının tartışıldığı *meclis* toplantısının ardından tepesi atan köylülerin kendilerine konan av yasağını delerek gözdağı vermek üzere hayvanları nasıl öldürdüğünü anlatır. Mektubunu, "Yukarıdakilere yönelmeden önce, insan her şeyin acısını en alttakilerden, av hayvanlarından çıkarıyor,"[10] diye bitirir.

10 Elias Canetti, *Hayvanlar Üzerine*, çev. Levent Konca, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 30.

İnsanlar Hayvanlara Karşı Savaşıyor!

John Berger, *Hayvanlara Niçin Bakarız?* adlı kitabındaki aynı isimli yazısında insanlarla hayvanların ilişkisini anlatırken, "19. yüzyıl, Batı Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da, daha önce insanla doğa arasında var olan her türlü uzlaşma geleneğinin sona erdirilme sürecinin –bu süreç 20. yüzyıl kapitalizmiyle tamamlanmıştır– başlangıcına tanık olmuştur. Bu kopuştan önce, insanın ilk çevresini hayvanlar oluşturuyordu,"[11] der. Wadiwel'in öne sürdüğü insanların hayvanlara karşı yürüttüğü savaşın nüvesini belki de bu kopuşta aramak gerekiyor. İnsanların dıştaladığı ilk canlı varlıkların hayvanlar olduğunu düşünerek mizojiniyi, köleleği, bugünün sömürü ilişkilerini yeniden düşünmek önümüzde yeni bir ufuk açabilir.

Dinesh Wadiwel insanların hem hayvanları öldürme hakkını hem de hayvanların üremesini kontrol etme hakkını kendilerinde gördüklerini belirtiyor. Dünyada yıllık ortalama 70 milyar kara hayvanı insanlara gıda temin etmek için öldürülüyor. Sığır, tavuk, domuz, keçi, koyun insanların eti için endüstriyel tesislerde öldürdüğü hayvanlar arasında. Wadiwel bu rakamlara balıkların dahil olmadığına dikkat çekiyor. İnsanlardan hayvanlara yönelen şiddetin pek çok farklı biçimi var. Bir insanın bir hayvanı özel bir sebeple öldürmesinden kurumsal şiddete kadar uzanan bir yol bu. Wadiwel özellikle hayvancılık endüstrisindeki şiddetin son derece sıradan, doğal karşılanan bir şiddet biçimi olduğunu vurguluyor.

İnsanların hayvanlara açtığı savaşın bir cephesi de barınaklar. Birleşik Krallık'ta her yıl 200.000 kadar hayvan barınaklarda öldürülüyor. ABD, Birleşik Krallık, Kanada, Avustralya gibi pek çok Avrupa ülkesinde barınaklara bırakılan hayvanlar iki günden bir aya kadar bir süre için tutuluyor, eğer hayvanların sahibi çıkmaz ya da hayvanı kimse sahiplenmezse hayvan ölüme gönderiliyor. *Biz ve Onlar*'da yer alan bir pasaj bu geleneğin ABD'deki gelişimine ışık tutuyor:

11 John Berger, *Hayvanlara Niçin Bakarız?*, çev. Cevat Çapan, DeliDolu Yayınları, İzmir, 2017, s. 18.

Colorado, Boulder'da yerel yönetim yurttaşların başıboş dolaşan köpek sürülerinden duydukları korku ve bildirdikleri şikâyetler karşısında, 1871'de bir ruhsatlandırma kanunu çıkardı. Polislere ruhsatsız köpekleri gördükleri yerde öldürmeleri emredildi ve ölü köpek başına 1 dolar prim verildi.

İçsavaş'tan önce, sokaklardan toplanan hayvanlar (belediyeye göre değişen) bir süre boyunca toplama merkezlerinde tutulduktan sonra, genelde elektrik verilmek suretiyle öldürülür ya da deney için ağırlığınca satılırlardı. ABD'de, sahiplenilmeyen hayvanlar, 1979'a kadar, rutin bir biçimde, deneylerde kullanılmak üzere satılıyordu.[12]

Kendileri İçin Direnen Hayvanlar!

Yukarıda da bahsi geçtiği üzere hayvanlar insanların kendilerine yönelttiği şiddete karşı gözle görülür şekilde direniyorlar. Dinesh Wadiwel hayvan çalışmalarında hayvanların düşünmesi, siyasal anlamda düşündüklerini dile getirmesi meselesi üzerine kanaat geliştirirken bakılması gereken en önemli meselenin hayvanların direnişi olduğunu vurguluyor. Pek çok hayvanın direndiğini ve böylelikle de insanlara karşı siyasal özne konumuna yerleştiğini söylüyor. Wadiwel'e göre direniş şiddetin varlığını da imliyor, hayvanlar direnerek bu şiddeti reddettiklerini ifade ediyorlar. Wadiwel'in ısrarla vurguladığı üzere bu direnişin, karşı koyuşun insanlar tarafından anlaşılması ihtimali barışın yolunu açabilir, başka türlü bir ekolojik dengenin kurulmasını mümkün kılabilir. Hayvanların yaşam hakkını savunan bir insanlık fikri, barış toplumunun neye benzeyeceğine dair fikir vermekle kalmıyor, bu mücadelenin ne kadar elzem olduğunu da ortaya koyuyor.

12 Leslie Irvine, *Biz ve Onlar – Hayvanlarla Bağımızı Anlamak*, çev. Serpil Çağlayan, İletişim Yayınları, 2011, s. 80 ve 86.

ENDÜSTRİYEL TARIM VE ET ENDÜSTRİSİNDEN ÇIKIŞ: HAYVAN HAKLARI, EMEK, EKOLOJİ MÜCADELESİ İÇİN İMKÂNLAR VE KISITLAR

Mine Yıldırım

Tuhaf Bir Karşılaşma

Doktoraya başladığım ilk yıl, ilk dönem, ilk hafta, aldığım üç tane doktora dersinden ilkine giriyordum. Bir salı sabahı, hava hem sıcak hem nemli, arada yağmur yağdığı için evden çıkmadan çok doğru bir iş yaptığımı düşünerek giydiğim hırkam, yağmurluğum ve botlarım benden intikam alırken, dağılmış çantam, ıslanıp ağırlıklarının üç katına ulaşmış saçlarım, aklı başında ve derli toplu bir doktora öğrencisi görüntüsü yakalama şansımı yok etmekle meşguldü. Gecikmek istemiyordum, ama ilk ders yaklaşık on dakika önce başlamıştı, gecikmiştim, metro hatlarını çözmem uzun sürmüştü, bir de üzerine yanlış durakta inmiştim, yürürken ıslanmıştım, Umut Sarıkaya'nın asla mevsime uygun giyinemeyenlerindendim, aşırı kalın giyinmiştim, havadaki nemi neredeyse görüyordum, alnımdan şıp şıp damlıyordu. Koşturarak yürüyordum, terliyordum, ilk günden ilk derse gecikeceğim, yalnız ve güzel ülkemizi gurbet ellerin akademisinde kötü temsil edeceğim diye geriliyor, gerildikçe panikliyordum, bu sarmal içinde debelendikçe daha da terliyordum. So-

nunda saçlarım bağımsızlığını ilan etmiş, sabah ütüleyip giydiğim gömleğim terli ve sırılsıklam, doktora seminerlerinin yapıldığı binaya girdim. Doğru kata çıktım (emindim), doğru dersliği buldum (bundan da emindim), "Geciktim, özür dilerim, gelebilir miyim?" cümlelerini yeterince prova etmiştim, bir nefeste ve anlaşılabilir bir İngilizceyle söylemek için (bir ölçüde) hazırdım, derin bir nefes alıp kapıyı tıklattım. Kapıyı açıp yavaşça içeri girdim, odadakileri ufak bir kafa hareketiyle uzaktan selamladım, ezberlediğim o güzel cümleleri tam sıralayacaktım ki, odanın ortasına yerleştirilmiş projeksiyon aletinden gözümü delerek beyaz perdeye vuran ışıkla duvara yapıştım. Gözüne fener tutulmuş tombul bir tavşan gibi duvarın önünden eğilerek kaçtım, görüntüden uzaklaşıp biricik cüssemin korkulu rüyası tek kolunda küçük yazı masası olan sandalyelerden birine sıkıştırdım kendimi. Öyle ya da böyle karşılaşma ânını atlatmıştım, özür ve açıklama histerisine girmeden yerime de geçmiştim. Artık Batı ilminin duvara yansımakta olan ilk ışıklarıyla kurumuş kalmış genç zihnimi aydınlatmaya hazırdım. Fakat olamadı. Bir sonraki mevsimden fırlamış gelmiş ve şimdi sırılsıklam olduğu için çıkarmakta zorlandığım ceketimin sol kolundan kurtulmuştum ki, ekranda oynayan görüntüyle dehşete düşüp öylece kalakaldım.

Amatör bir çekimdi seyrettiğimiz, başını kaçırmıştım, görüntülerin neye dair, nereden olduğunu, dahası sınıfça neden, hangi amaçla ve bağlamda izlediğimizi bilmiyordum. Anladığım detaylar bu sorularımı yanıtlamakta yetersiz kalıyordu: Ahır ya da samanlık gibi bir yerde askerî üniformalı üç erkek, bir buzağının ve annesinin etrafında konuşup gülüşüyorlardı. Bir dakikadan kısa bir süre sonra, odadaki herkesle birlikte görüntülerden yükselen böğürtüyle irkildim: Buzağı kesik kesik böğürüyor, ağladığını düşündüren sesler çıkarıyor, tepiniyor, kafasını iki yana sallıyor, kaçmaya çalışıyordu, ayakları zincirli olduğu için birkaç adım atıp devriliyordu. Sonra diğer asker kadraja giriyor, anne ineğin kafasına çuval geçirip, arkasına geçiyordu. Gülüşmelerini anne ineğin derinden mölemeleri, ayağındaki zincirlerin şakırdaması, buzağının kesik kesik ağlamaları bölüyordu. Birkaç dakika sonra buzağının da kafasına çuval geçirdiklerinde (o an tam olarak ne anladım, bilemiyorum), yerimden fırladım

ve sınıftan çıktım. Öfkeden ve üzüntüden titriyordum, binadan da çıktım, yürümeye başladım. Neden izliyorduk ki böyle bir şeyi? Neye bakıyorduk tam olarak? Bir hayvanın acı içinde ölümünü, o ölürken ona tecavüz eden, eziyet ederek gülüşen insanları neden izliyorduk? Bu soruları kafamda döndürüp durarak en az iki saat yürümüş olmalıydım ki, öylece terk ettiğim çantamı ve eşyalarımı almak için sınıfa geri geldiğimde sınıf hâlâ dağılmamıştı. Videoyu konuşuyorlardı, dışarıdan duyabiliyordum. Kapı önünde beklemek, o an hâlâ sarsılmış halde olan duygularımı daha da dengesizleştireceğinden, üç saat önce saygıyla tıklattığım kapıyı öfkeli bir ergen gibi bir kez tıklatıp içeri girdim. Bir ergen kadar öfkeli, çaresizdim, kelimeler de beni çoktan terk etmişti. Kendimi dar sandalyeme sıkıştırıp sessizce seminerin bitmesini bekleyecektim. Fakat kısmet olmadı. Haklı olduğuna inandığım öfkemden gelen tatsız özgüvenle pasif agresif bir tonla sürdürdüğüm sessizliğim, semineri yöneten profesörün bana yönelmesiyle bölündü. Görütülerin bende yarattığı "rahatsızlık" için özür diliyordu (Doğru mu duyuyordum?) ve ekliyordu. İngilizcemin bana verdiği yetkiye dayanarak, şunları söylediğini anlamıştım: Yediğimiz hamburger de böyle bir şiddetin ürünü değil miydi? Nasıl oluyordu da bir hamburger reklamı karşısında ya da bir kasabın önünden geçerken bu denli rahatsız olmuyorken bizler, bir ineğin dayak yiyip cinsel istismara maruz bırakılmasına bakmaya tahammül edemiyorduk? Oysa hepimiz iyi biliyorduk et endüstrisinin gizlediği korkunç işkenceleri, süpermarkette paketli olarak gördüğümüz bir kilogram kıymanın ardında yatan vahşeti, öyle değil mi?

Şaşkınlığım yerini isyana bırakmıştı. Kötü bir İngilizceyle bir nefeste, tepkimin psikolojik olmadığını, yarattığı duygunun da basitçe "rahatsızlık" olarak adlandırılamayacağını, hayvanları acı çekerken seyretmeye karşı gelmenin de etik ve politik bir tercih olduğunu söyledim. Şiddeti ortaya çıkardığı tüm açıklığıyla yüzleşmenin, onu örtbas etmek için uydurduğumuz hüsnütabirleri alaşağı edip inkâr mekanizmalarını dönüştürmeyi amaçlayan bir seminerdi. Ben ise, dersin ilk on dakikasında fırtına estirip sınıftan çıkmış, öfkeli ve mağrur doktora öğrencisiydim. Biraz acıklı göründüğümü fark ediyor, fakat hızımı alamıyordum: Burada şiddetle yüzleştiğimizi sanar-

ken, hayvanlara yönelik şiddetin pornografik hale getirilmesini pasif izleyiciler olarak meşrulaştırdığımızı, dahası böylesi bir şiddeti mümkün kıldığımızı iddia ettim. Çünkü hayvanların seyirlik birer malzeme haline getirilmesinin ve burada hep birlikte bunları seyrediyor olmamızın da onlara bu istismarı reva gören şiddetle eşkökenli olduğunu, hatta onu seyirlik hale getirerek çoğaltıp yeniden ürettiğini söylerek, nereye vardığından artık benim de emin olmadığım tiradımı sonlandırdım. Profesörün yüzünde epey tatsız bir ifade vardı, kısa bir sessizliğin ardından sınıf dağıldı. Berbat bir hisle çıktım, yürüdüm, yürürken ağladım ve düşünmeye başladım. Neydi tam olarak içime sinmeyen? Hayvanların acısını doğrudan tanıklığın getirdiği dolayımsız duygulanıma, şiddetin pornografik temsillerine, yabancılaşmış bir anlatıya ve seyirlik malzemeye indirgemeden nasıl düşünüp yazabiliriz? Onların şiddet görmediği bir dünyayı hayal etmek için kat etmemiz gereken çölleri ve cehennemleri, mezbahaları, barınakları, deney laboratuvarlarını anlamak için nasıl bir düşünme ve eylem pratiği, analitik, duygulanımsal ve politik çerçeve geliştirmemiz gerekiyor?

Sorular

O gün o iki ineğin öldürülmesi karşısında verdiğim, içime sinmeyen tepki, tam ifade edemediğim sorular, son on bir yıl içinde, bir başka hayvan türünün, köpeklerin öldürülmesine tanık olmanın ortaya çıkardığı duygulanımsal yoğunluğun yarattığı politik yönelimlerin idaresine, hak anlayışı ve adalet duygusundaki değişimlere dair tamamladığım doktora tezimin de temel soruları oldu.[1] Ancak başka sorularla açılmaya ve genişlemeye devam ediyor: Bir hayvanın düşkünlüğünü, çaresizliğini, parçalanmasını, acı içinde kıvranışını ve ölümünü seyretmekten bizi alıkoyan nedir? Şiddete bakmaktan, izlemekten, yani şiddeti, özellikle de hayvanlara yönelik şiddeti seyirlik bir malzemeye, bir temaşa nesnesine dönüştürmeden düşüne-

1 Mine Yıldırım, "Between Care and Violence: Street Dogs of Istanbul," yayımlanmamış doktora tezi, The New School for Social Research, 2021.

bilmek mümkün mü? Bu, hayvanların ölümünü dilsel olarak ifade, temsil ve tarif ettiğimiz ilişkilenme biçimimizi, anlam yapılarını yeniden düşünmemiz, bir başka deyişle çerçevenin ta kendisini, yani içine hapsettikleriyle dışarıda bıraktıklarının arasında kalan sınırı, *ara-alanı* yıkmamız, bunun için de kurucu dinamikleriyle aktif biçimde anlayabilmemizi gerektiriyor. Bu *ara-alan*, hayvanları ve içine çekildikleri şiddet ilişkilerini anlayabilmemizi, dolayısıyla dönüştürebilmemizi sağlayan, gerilimlerle örülü bir alan. Bir mesafe: Bir yanda, hayvanlara yönelik şiddeti ortaya çıkarmanın, belgelemenin, görünür ve bilinir kılmanın aciliyeti, zorluğu ve politik zorunluluğu; diğer yanda, hayvanların acısı, ölümü ve çaresizliğini kısıtlı bir söylemsel çerçeveyle, kurgu dinamikleriyle, anlam ve temsil yapılarının içinden ifade etmenin yetersizliği arasındaki çözülmez, kurucu ve üretken gerilim.[2] Sorular devam ediyor: Anne

2 Temsilin sınırlarına, şiddet ve adalet ilişkisine dair bu sorular, hayvan hakları düşünecesi için aslında kurucu nitelikte olan, ancak güncel hayvan hakları yazınında hak ettiği ilgi ve yeri bulmadığını düşündüğüm temel bir tartışmayı takip ediyor: Bu, Jacques Derrida'nın 1980'li yılların sonunda Walter Benjamin'in 1921 tarihli "Şiddetin Eleştirisi" metni üzerine bir dizi konuşmayla derinleştirdiği tartışmadır. 1989'da düzenlenen "Dekonstrüksiyon ve Adalet İmkânı" ve 1990'daki "Nazizm ve 'Nihai Çözüm': Temsil Sınırlarının Araştırılması" kolokyumlarında yapılan, daha sonra "Yasanın Gücü: Otoritenin Mistik Temeli" başlığıyla geliştirilerek bir araya getirilen sunumlarında Derrida, temsilin performatif olarak kurduğu ve koruduğu şiddete işaret eder. Derrida'nın Benjamin okumasında işaret ettiği ayrım, bugün çağdaş hayvan hakları düşünesinde hayati öneme sahip. Derrida'ya göre adalet şiddetsizlik demek değildir ve performatif şiddet de kurucu şiddetten ayırt edilemez. Şiddete meşruiyetini sağlayan bu performatif anlatılar, tasvirler, kurduğu imgelemi ete kemiğe büründürerek duygusal birer taşıyıcı haline getiren pratiklerdir. Buna göre, örneğin, hayvanlara yönelik şiddetin son bulmasını arzulayan bir yaklaşımın nihai hedefi de, bu gerilimi ortadan kaldırmak değildir, çünkü bu gerilimi ortadan kaldırmanın, yani şiddetsizliğin dışı yoktur Derrida'ya göre. Ancak şiddetin ve kanunun dışı olmasa da sınırı vardır, onarıcı adalet de pekâlâ mümkündür. Bu yazının bağlamından çıkarılabilecek soru ve sonuç şöyle olabilir: Hayvanların temsil yapılarına ve estetik kalıplara indirgenemeyecek başkalığını, tüm çatışmaları ve çelişkileri ortaya çıkarmak yerine, temsile indirgenmiş bir aynılığın estetiğine, homojenleştirmeye karşı tedbirli, farka ve heterojenliğe açık bir adalet fikri hayvan hakları için hayati öneme sahiptir. Bkz. Walter Benjamin, "Critique of violence", *Selected writings of Walter Benjamin, Cilt I, 1913–1926*, M. Bullock ve M.W. Jennings (yay. haz.), Harvard University Press, Massachussets, 1996, s. 236-252; Jacques Derrida, "Force of law: The 'Mystical Foundations of Authority'", çev. M. Quaintance, *Deconstruction and the possibility of justice*, D. Cornell, M. Rosenfeld, ve D. G. Carlson (yay. haz.), Routledge,

inek ve buzağının acı çekerek ölmesini, seyirlik hale getiren pornografik estetiğin, şiddete neden olan ve onu tasvir ederek sürdüren performatif ilişkilenmenin, nesneleştirerek ilişkiyi homojenleştiren anlatı ve temsil yapılarının dışında nasıl düşünebiliriz? Hayvanlara yönelik şiddetten tamamen arındırılmış bir ilişki tarif etme iddiasına savrulmadan, hayvanlar için adaletin mümkün olabileceği bir dünya, bu dünyada birlikte yer alma, doyma ve doyurma ilişkisi düşünebilir miyiz? [3]

Bu yazı, yukarıda kısaca bahsettiğim, o gün o seminer odasındaki karşılaşmadan yola çıktı. Acı çeken ve ölmek üzere olan bir dişi inek ve bir buzağıyla, ekrana yansıyan bir görüntü aracılığıyla, kendimi onların ölümlerini seyrederken bulmamla açığa çıkan duygulanımın kuvvetiyle, onların uzun yıllar boyunca ruhumda yankılanan böğürtüleriyle, son nefeslerinde ciğerlerinden fışkıran köpüklü kanla, acı içinde inlemelerinin hafızamda yer ettiği halleriyle şekillenen bir karşılaşma bu. Bu karşılaşmanın, kopyalanabilir bir çekim aracılığıyla ekrana yansıyan bir görüntüyle karşı karşıya geldiğim bu iki hayvanın yaşamını kuşatan cinsel, dilsel, performatif şiddet arasındaki ilişkileri de düşünebilmek isterdim. Fakat bu yazının kısıtları gereği, pek çok ülkenin ceza kanununda suç sayılan ve cezai yaptırımla karşılık bulan "hayvanlara yönelik cinsel şiddet" eylemleri yerine, aynı hayvanların, ineklerin başka türdeşlerinin, her gün on binlercesinin maruz kaldığı ve yasal olan, endüstriyelleşmiş, makineleştirilmiş ve rutinleşmiş öldürmenin sistematiğini tartışmakla

Londra, 1992, s. 3-67. Derrida'nın Benjamin'in şiddet eleştirisi üzerine tartışma için de şu kaynaktan yararlandım: Werner Hamacher, "Affortmative, strike: Benjamin's critique of violence", *Walter Benjamin's philosophy*, A. Benjamin ve P. Osborne (yay. haz.), Routledge, Londra, 1994, s. 110-138.

3 Bu yazıyı yazarken ve bu soruların şekillenmesinde, hayvanlarla ilgili araştırmaları ve onların yaşamını belirleyen düzenleri çağımızın varlık ve teknoloji ilişkilenmesi üzerinden yorumlayan Suna Ertuğrul'la konuşmalarımızın, tartışmalarımızın büyük payı var. Kendisine teşekkürü borç biliyorum. Bir başka şansım da, bu yazıyı yazarken et endüstrisi, endüstriyel öldürme ve iklim krizi üzerine uzun tartışmalar yapabildiğimiz dersler vermek oldu. Kadir Has Üniversitesi Çekirdek Program'da Bahar 2022 akademik döneminde "Hayvanlar ve Biz: Şiddet, Sermaye, Adalet" ve "İklim Krizi Siyaseti: Hayvanları, Yoksulluğu, Dayanıklılığı Yeniden Düşünmek" başlıklı derslerde birlikte çalıştığımız öğrencilere yorumları, soruları, eleştirileri için teşekkür ederim.

yetineceğim. Yemek için hayvan öldürmenin maddi ve duygulanımsal düzeninin birbirinden ayrılamaz olduğunu iddia ediyorum. Etçil sistematiğin, endüstriyel hayvancılığın ve et üretiminin krizde olduğunu, artık sürdürülebilir olma iddiasını tamamen kaybetmiş olduğu günümüzde "etten çıkış"ın imkânlarını zorlamak için bu ikili düzeni, et üretiminin maddi ve duygusal düzenini birlikte ele alacağım.

Hayvan ile insan arasındaki tüm karşılaşmalar gibi bu karşılaşma da, ekrandan yansıyan bir görüntüyle dolayımlanmış da olsa, kendi düşünce ve yazı protokolünü, özgün duygulanımsal dinamiğini ve çatışmalarını getiriyor. Örneğin, saha araştırması sırasında gerçekleşmiş ya da etnografik bir yazı pratiği içinde gerçekleşmiş bir karşılaşma değil bu.[4] İneklerle karşılaşmanın gündelik ifadelerini, bu karşılaşmayla şekillenen pratikleri, etkileşimi, benimle inekler, ineklerle yaşayan ya da çalışan ya da sadece onlarla karşılaşan diğer insanlar arasındaki ilişkisel evrende ineklerin sembolik rolüne dair tartış-

4 Sosyal bilimler alanında "hayvansal dönemeç" (*animal turn*) olarak tarif edilen tarihsel uğrak, dünya ve özne ilişkisine dair düalist yaklaşımın, kartezyen anlayış ve düzenlemelerin, öznellik metafiziğinin ve insanmerkezciliğin eleştirisine dayanır. (Bkz. Eduardo Kohn, *How forests think: toward an anthropology beyond the human*, University of California Press, Londra, 2013; Harriet Ritvo, "On the animal turn", *Daedalus*, 2007, 136 (4):, s. 118-122.) İnsan dışı varlıkların failliğini ve eyleciliğini (*actant*) öne çıkaran bu eleştiriden beslenen "eleştirel hayvan çalışmaları" da insan türü dışından hayvanların eleştirel çalışmalarda, toplumsal analizde, tarih yazımında ikincil, bilinç ve bilişsel kapasitelerden yoksun, duyarlı olmayan, hiyerarşik olarak daha aşağıda ve gözden çıkarılabilir olarak konumlandırılması ve bu sayede kullanılabilir, tüketilebilir, yemek için öldürülebilir, ücretsiz çalıştırılabilir ve cezadan muaf biçimde öldürülebilir kılınmasını sorunlaştırır. Türleri arasındaki ilişkileri antropolojik açıdan inceleyen "çoktürlü etnografi" ya da "çoklu türler etnografisi" de çağdaş etnografi pratiğiyle insan dışı ve insan sonrası çalışmaların ortaklığında şekillenmektedir. Bu çalışmalardan öne çıkan bazıları için bkz. Sarah Knight ve Harold A. Herzog, *New perspectives on human-animal interactions: theory, policy and research*, Wiley-Blackwell Pub., Massachussets, 2009.; S. Eben Kirksey ve Stefan Helmreich, "The emergence of multispecies ethnography", *Cultural Anthropology*, 2010, 25, s. 545-576; Jason Hribal, *Fear of the Animal Planet: The Hidden History of Animal Resistance*, AK Press, California, 2011; Jason Hribal, "'Animals Are Part of the Working Class': a Challenge to Labor History", *Labor History*, 2003, 44.4, s. 435-453.; Karen M. Morin, "Carceral Space: Prisoners and Animals", *Antipode*, 2016, 48, s. 1317-1336.

malara odaklanmıyor.[5] Bir ineğin yaşamını kuşatan ilişkilerin belirli bir zaman-mekân konsantrasyonunda nasıl, ne yollarla üretildiğini ele alan bir analiz ya da insanlar ile inekler arasındaki ilişkilerin seyrini irdeleyen çok türlü etnografi (*multispecies ethnography*) çalışması ışığında da ilerlemiyor. Ama iki hayvanın ölümünü seyretmiş olma tecrübesiyle açılan, ölümlerini seyretme, görme, bilme, acılarına tanık olma şansımızın olmadığı, gözden uzak, kapalı kapılar ardında ve kapalı bir sistem içerisinde doğan, acı çeken ve ölen milyonlarca türdeşinin içine çekildiği sistemi, düzenleri ve ilişkileri anlama çabasını takip eden bir çalışma bu.

Gündelik hayatta, yabanda, kentte, kırda, evde ya da kamusal alanlarda göremediğimiz, doğal yapının bir parçası olarak yaşamasına müsaade edilmeyen, varlığı, hareketleri, yaşamı ve ölümü küresel şirketler, endüstriyel tarım ve hayvancılığın tekelleri, çokuluslu sermaye ağları tarafından kuşatılmış bir hayvan türünün izini sürüyor; hızla artan insan nüfusunu beslemek için en çok öldürülen hayvan türlerinden biri olan, etçil beslenme alışkanlıklarının ve hayvansal gıda tüketiminin merkezinde yer alan, eti, sütü, derisi, kemikleri, iç organları, kanı, tırnağı, yağı için kitlesel ölçekte, endüstriyel yollarla öldürülmesi Nepal ve Hindistan dışında neredeyse tüm dünyada yasal ve yaygın olan bir hayvan türünün: İneklerin.

2019 yılında endüstriyel hayvancılığın çarkları arasında öldürülen inek sayısı 324.518.029.[6] Bu yazı da, milyonlarca ineğin öldürüldüğü etçil sistematiğin, endüstriyel tarım ve hayvancılığın bugün

5 Hayvanlar ile insanlar arasındaki ilişkiler üzerine etnografi ya da çoklu türler etnografisi alanındaki çalışmalardan son yıllarda öne çıkan ve bu yazı için yararlandığım bazıları şunlar: Kathryn Gillespie, *The cow with ear tag #1389*, The University of Chicago Press, Chicago, 2018; Lindsay Hamilton ve Nik Taylor, *Ethnography After Humanism: Power, Politics and Method in Multi-Species Research*, Palgrave Macmillan, Londra, 2017; Etienne Benson, "Animal Writes: Historiography, Disciplinarity, and the Animal Trace", *Making Animal Meaning*, Linda Kalof ve Georgina Montgomery (yay. haz.), Michigan State University Press, East Lansing, 2011; Raymond Madden, "Animals and the Limits of Ethnography", *Anthrozoös*, 2014, 27(2), s. 279-293.

6 Grace Hussain. "How Many Animals Are Killed for Food Every Day?", *Sentient Media*, 31 Ağustos 2022, [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. sentientmedia.org/how-many-animals-are-killed-for-food-every-day/

giderek şiddetlenen iklim krizindeki ve ekolojik yıkımdaki payını ortaya çıkarmayı amaçlıyor. Küçülmesi gerekirken giderek büyüyen et endüstrisinin bugün gezegendeki yaşamı tehdit eden dinamiklerini, iklim kriziyle ve kuraklıkla, ormansızlaşmayla, yaban hayatının tahribatıyla, türlerin kaybıyla, toprak, hava ve su kirliliğiyle, zoonoz hastalıklar, salgın riskleri, antibiyotik direnci gibi olgularla ilişkisini irdeliyor. Son bölümde de, alternatif protein yatırımları, "yapay et" teknolojileri ve "etsiz et" pratikleri ışığında şekillenen, ineklerin akıbetini şekillendiren et sonrası biyopolitikayı, kısıtlarını ve imkânlarını düşünmeye çalışıyorum.

Endüstriyel hayvancılığın küresel ekolojik krize etkisini vurgulamak için geliştirilen eleştirilerde sıklıkla atıfta bulunulan ölçüt *ekolojik ayak izi*. Kurulu çevreye içkin ve insan eliyle üretilmiş herhangi bir sistemin, geliştirilen düzenlemenin, operasyonların, doğa-kültür eklemlenmesinin yenilenebilir kaynaklar üzerindeki etkisini ölçülebilir birimlere dönüştüren bir ölçüt birimi ekolojik ayak izi. Karbon, gıda tedariki, arazi ve enerji kullanımı, su ve diğer kaynakların tüketimine ilişkin hesaplamaların son yirmi yıldaki ekolojik yıkımı değerlendirmede yetersiz kalması üzerine, biyoçeşitlilik üzerindeki etkilerini de kapsayacak şekilde geliştirilmiş bir ölçüt. Bir organizasyonun doğa üzerindeki maliyetlerini sermaye dışı unsurları da hesaba katarak değerlendirmesi açısından açıklayıcı ve bilgi verici bir ölçüt olmasına rağmen ekolojik ayak izi, hayvanların yaşadığı acıyı, endişeyi, stresi ve ölüm korkusunu; onlar ölüme giderken et üretiminin farklı aşamalarında, en güvencesiz koşullarda ve iş güvenliği olmaksızın çalışan insanların tecrübesini dışarıda bırakması açısından hayli kısıtlı ve sorunlu bir ölçüt.

Eğer doğanın yıkımı, yerkürenin ve yeraltının, toprağın, havanın ve suyun gaspı, büyüme, kalkınma ve sermaye birikimi uğruna hayvanların *cezadan muaf biçimde* öldürülmesi ilksel birikimin, emek sömürüsü ve artı değere el koyulmasının, sermaye birikiminin birincil kuralı ise, et endüstrisinin bu birikimdeki payının hayli büyük olduğunu söyleyebiliriz. Dahası, yemek için hayvan öldürme, bugün küresel sermayenin birikimi, yoğunlaşması ve hareketleri için ikincil değil, *kurucu* rol oynamakta. Tek başına hayvanların çalıştırılmasına

ve emek sürecine, ürettikleri artı değerin gaspına ve buna direnişlerine odaklanan, buradan da hayvan bedenlerini aşağıdan tarih yazımının dinamosu ve hayvanları işçi sınıfının bir parçası olarak kurgulayan politik-ekonomi analizlerinin, endüstriyel ve rutinleşmiş hayvan öldürme ile ekolojik kriz arasındaki ilişkiyi açıklamakta yetersiz kaldığını savunuyorum. Benzer biçimde, yemek için hayvan öldürmeyi insan-hayvan ilişkisinin kapitalizmin tarihini aşan, hatta tarihsiz, dolayısıyla da hiç değişemeyecek bir dinamik olarak karşısına alan analizlerin de, bugün et endüstrisinin dayattığı biyopolitikayı aşmakta yetersiz kaldığını iddia ediyorum. Yemek için hayvan öldürmenin ötesine geçebilmek, et endüstrisinden sonra hayvanlarla ilişkimizi kurgulayabilmek için et endüstrisinde kristalize olan hayvan yemenin duygulanıma dair, materyal, politik ve kültürel boyutlarını, insan emeği sömürüsüyle ayrılmaz bağını, açığa çıkardığı güç, tahakküm ve hiyerarşi ilişkilerini, hem maddi hem ilişkisel ve duygusal olarak, birbirinden ayrılamayacak ikili bir yapı olarak ele almamız gerekiyor. Et endüstrisinin bugünkü çoklu krizlerdeki ve küresel ekolojik yıkımdaki rolünü ortaya çıkarmak için, ikili ve bütünleşik bir analitik çerçeve geliştirmeye çalışıyorum. Birinci çerçeve, ekolojik ayak izini hayvanlara reva görülen şiddetten ayrı bir faktör olarak konumlandırmayan, dolayısıyla "ekolojik kriz" analizinde hayvan haklarını ve yaşam hakkı gaspını önceliklendiren bir perspektif. İkinci çerçeve ise, hayvanların metalaşmasını ve meta olarak üretilip, öldürülüp satıldığı ve küresel piyasalarda dolaşıma sokulduğu etçil sistematiği, bu sistematiğin hayvanlarla ilişkilerimizi düzenleyen duygusal rejimi içinden düşünebilmek. Bir başka deyişle, et endüstrisinin bugünün ekolojik krizindeki payını ortaya çıkarmak ve yerküreyi, hâlâ mümkünken, hayvan öldürmeden *de* doyabildiğimiz kolektif ev olarak kurgulayabilmemiz için hayvan öldürmenin politik ekonomik analizi ile duygusal rejimini bir araya getiren çerçevelerin bize yol gösterebileceğini düşünüyorum.

Tartışmaya yön veren iki ana sorum var. Birinci soru hayli kısa, ekoloji mücadelesi içinde hayvan hakları savunuculuğu yapmaya çalışan biri olarak benim hâlâ soruyor olduğumuza inanmakta zorlandığım bir soru: Neden? Nasıl oluyor da iklim krizi ve ekolojik yıkımda payı bulunan, her yıl milyarlarca çiftlik hayvanının korkunç yol-

larla öldürülmesine neden olan et endüstrisi, yeni virüslerin, antibiyotik dirençli bakterilerin ve zoonoz hastalıkların merkez üssü olan mezbahalar ve fabrika çiftlikler hâlâ varlığını sürdürebiliyor? Nasıl oluyor da bugün bizler, gezegendeki yaşamın sonunu, acı çekerek ölmeyi, sevdiklerimizi, etrafımızı kuşatan ölüm ve hastalık dalgaları içinde kaybetmeyi göze alabiliyoruz da, beslenme alışkanlıklarımızı değiştiremiyoruz?

İkinci sorum ise endüstriyel hayvancılığın içinde bulunduğu krizin insan-hayvan-yeryüzü ilişkilerini yeniden kurgulamamız için bize sunduğu kısıtlara ve imkânlara dair: Et endüstrisinin ötesinde ve dışında yerkürede kolektif yaşamları hayal edeceksek, yemek için hayvan öldürmeye karşı, onun yerine ve yanına geliştirilen alternatif gıda arayışları ve teknolojik gelişmeler nasıl imkânlar sunuyor, hangi ihtimalleri ortadan kaldırıyor?

Bu sorulara, endüstriyel hayvancılığın birbirinden ayrılmaz olduğunu iddia ettiğim iki atardamarını, ekonomik örgütlenmesini ve duygusal düzenini bir arada, birbirlerine olan etkileriyle tartışarak yanıt arıyorum.

Birinci bölümde, a) endüstriyel hayvancılığın günümüzde küresel ölçekteki operasyonlarına şekil veren hâkim mekânsal örgütlenme rejimini; b) canlı yaşamının idaresini, et üretiminin farklı süreçlerindeki hayvan hakları ihlallerini, emek süreçlerini, güvencesiz emeğin yarattığı artı değerin gaspıyla gelişen sermaye birikim süreçlerini, öldürülebilir kılınmış ve gözden çıkarılmış "artık yaşamlar"ın (*surplus lives*) ortak idaresini, yemek için öldürülen hayvanlar ile o hayvanları öldüren güvencesiz emeğin karşılaşmasından doğan duygulanımın özgün düzeni ya da düzenlerini; c) *fabrika*-çiftliklerin arazi kullanımını, yem endüstrisiyle tarımın dönüşümünü; d) et endüstrisinin iklim krizindeki rolünü ve yıkıcı çevresel etkilerini tartışıyorum.

İkinci bölümde ise, endüstriyel hayvancılığa ve et üretimine alternatif olarak geliştirilen "yapay et", etsiz et, sebze bazlı proteine ilişkin tartışmaları, endüstriyel hayvancılığın geleceğine şekil verecek ve hâlâ vaktimiz varken hayvanların öldürülmesine dayanmayan gıda üretiminin imkânlarını tartışıyorum.

I. Yemek İçin Hayvan Öldürmek: Fabrika Çiftlikler ve Konsantre Hayvan Yemleme Operasyonları (CAFO)

Bugün inekler, hayli karmaşık, birbiri içine geçmiş yasal, yasak ve yasadışı ilişkilerle ve şiddet sarmalıyla perçinlenmiş, küresel bir sistem ve operasyonlar ağının, bir kördüğümün tam ortasında yer alıyor. Bu kördüğümü de bir dizi hüsnütabirle adlandırarak gizliyoruz: *Endüstriyel et üretimi, kırmızı et üretimi, endüstriyel hayvancılık, makro çiftçilik, çiftlik hayvanları üretimi, intansif tarım.* Bu tanımlamalardan bazıları, örneğin ilk ikisi, hayvansal gıdanın üretimine ve üretimin biçimine odaklanırken; diğerleri hayvancılığın genişleyen ölçeğine, tarımsal üretimin dönüşümüne ve hâkim tarımsal üretim modeline odaklanıyor. Tüm bu hüsnütabirlerin dilsel işlevi ortak: Et, özellikle de "kırmızı et" dediğimiz gıdanın aslında öldürülmüş hayvan bedeni olduğunu, eti için öldürülen hayvanlara yaşarken nasıl muamele edildiği, küresel et piyasasının toprağı, havayı, suyu, canlı yaşamı ne koşullarda, ne pahasına işletildiğini gizlemek. Fakat bu hüsnütabirlerden iki tanesi, yemek için hayvan öldürmenin mekânsallığına odaklanması canlılığın idaresinin politik ekonomisini, etin biyopolitikası ile mekânsal tasarımı ortaya çıkarması açısından da kritik: Fabrika çiftlikler (*factory farms*) ya da Türkçede daha da az kullandığımız ifadesiyle, konsantre hayvan yemleme operasyonları (CAFOs, *concentrated animal feeding operations*).

Fabrika çiftçiliği (*factory farming*), en basit tanımıyla, hayvanların endüstriyel biçimlerde ve kitlesel ölçekte üretilmesi, yetiştirilmesi ve öldürülmesi anlamına geliyor. Masif ormanı devasa bir tarlaya dönüştüren, "fabrika çiftlik" ya da "konsantre hayvan besleme operasyonu" (CAFO) adı verilen, her on iki saniyede ortalama bir tane ineğin öldürüldüğü ve "işlendiği", bütünleşik, kurumsallaşmış, makineleşmiş ve rutin bir öldürme sistemi.[7] Hayvanların öldürülüğü,

7 Timothy Pachirat, *Every Twelve Seconds: Industrialized Slaughter and the Politics of Sight*, Yale University Press, New Haven, 2011.

öldürülüp "işlendiği",[8] duyarlı hayvanların korkunç koşullarda yaşayıp acı içinde öldükleri, en küçük parçalarına ayrılarak paketlendiği, dünyanın bir başka yerinde etçil beslenme alışkanlığını sürdürmek üzere yüzlerce, belki binlerce kilometre uzaktaki bir süpermarkete gönderilmek üzere dondurulduğu bir operasyon komuta merkezi.

Fabrika çiftlikler ilk kez ABD'de, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından tarımsal üretimde, çiftliklerde ve fabrikalarda çalışacak ucuz işgücüne duyulan talebin artmasıyla kuruluyor. Büyük araziler üzerinde hayvan yetiştirmek amacıyla, özellikle büyükbaş hayvancılığı ve ona bağlı gelişmesi beklenen tarımsal üretimin verimini artırmak amacıyla kurulan fabrika çiftlikler, kısa zaman içinde Soğuk Savaş döneminin en yüksek kâr getirisine sahip sistemlerden biri oluyor. Olabilecek en küçük araziye en fazla sayıda hayvan sığdırma ilkesiyle kurulan fabrika çiftlikler, kısa bir zaman içinde tüm dünyada endüstriyel hayvancılığın başat modeli ve tesisi haline geliyor. Aynı zamanda da, hayvan hakları ihlallerinin en korkunçlarının gerçekleştiği, denetimden azade, her türlü çevresel etkileri ve hayvanlara istismarı kısıtlayan her türlü yasal düzenlemenin askıya alındığı birer kanundışı alana, etçil sistematiğe dönüşüyor.

Barbara Noske, bu etçil sistematiği hapishane-endüstriyel komplekse nazireyle "hayvan-endüstriyel kompleksi"[9] kavramıyla tarif ediyor. Ve bu kompleksi, küçük ölçekli hayvancılık pratiklerinden ya da mezbahalardan ayıran fark, niceliksel değil, *niteliksel*: Yemek için hayvan öldürme sisteminin mekânsal mantığını, toprak ve araziyle kurduğu ilişkiyi, damızlık ve "canlı stoku" (*livestock*) olarak konumlandırılmış ve öldürülebilir kılınmış hayvanların hangi koşullarda

8 "İşleme" (*processing*) ifadesi, fabrika çiftliklerdeki operasyonları tarif etmek için sıklıkla kullanılan bir ifade. Hayvanları işlenebilir birer hammadde olarak konumlandıran, duyarlı bir varlıktan piyasa değerine sahip mamüle dönüştüren, böylelikle de öldürülmelerini sermaye birikiminin ana halkasına dönüştüren öldürme, kanını akıtma, parçalama süreçlerindeki vahşeti gizleyen bir hüsnütabir. Hayvanların öldürülmesine ilişkin kullanılan hüsnütabirlerin detaylı bir analizi için bkz. Wilhelm Trampe, "Euphemisms for Killing Animals and for Other Forms of Their Use", *The Routledge Handbook of Ecolinguistics*, Alwin F. Fill ve Hermine Penz (yay. haz.), Routledge, New York, 2018.

9 Barbara Noske, *Humans and Other Animals: Beyond the Boundaries of Anthropology*, Pluto, Londra, 1989.

tecrit edildiğini, nasıl yaşadıklarını, ürediklerini, birbirleriyle ve insanlarla nasıl iletişim kurduklarını, hangi koşullarda ölüme götürüldüklerini anlatan bir fark bu. Fabrika çiftlikler, binlerce ineğin hayatının çok büyük kısmında gün ışığı görmeden, toprağa basamadan yaşadığı, yapay yollarla döllendirildiği, dişilerin yavruladıktan en fazla 12 saat içinde yavrusundan ayrıldığı, birkaç kez yavruladıktan sonra birbirlerinin gözünün önünde ölüm kuyruğuna girdikleri, cellatlarına doğru ilerlerken birbirlerinin acı dolu böğürtülerini duydukları devasa bir ölüm makinesi.

İneklerin türdeşlerine ve başka hayvanlara karşı kuvvetli empati duygularına sahip olduklarını artık biliyoruz. Bunu bize kanıtlayan çalışmaların sayısı da gittikçe artmakta. Hayvanların duyarlı, acıyı ve mutluluğu hisseden, empati kuran, aile ve grup bağlılıkları hayli gelişkin, ilişkisel bağlamı ve değişimleri anlayabilen, sezgileri hayli kuvvetli canlılar olduğunu unutmamamız gerekiyor. Sezgi sahibi olmalarını özellikle vurgulamak gerekiyor, çünkü hayvanların sezgilerinin kuvvetli olmasını doğal süreçlerden olabildiğince ayrıştırmak gerekiyor. Burada kastettiğim, başta inekler olmak üzere pek çok hayvan türünün öngörü sahibi olmaları, yani olumlu ya da olumsuz beklenti içinde olmaları. Bu da çok sayıda hayvanın bir arada tutularak, her gün yüzlercesinin öldürüldüğü bir tecrit mekânında, henüz hayatta olan hayvanların da ölümü öngörebildiği anlamına geliyor. Yavrularının, annelerinin, yakınlık içinde yaşadıklarını kokularından ayırt edebilen türdeşlerinin gözleri önünde ölüme götürülmesinin binlerce hayvanda yarattığı dehşeti, korkuyu, acı ve endişeyi ya da tüm bu duygulanım ifadelerini aşan tecrübelerini *en iyi ihtimalle* tahmin edebiliriz.

Fabrika çiftliğin mekânsal örgütlenmesine, içinde yer aldığı peyzaja dair bir imaj var aslında zihnimizde: Brezilya'da, Meksika'da, belki Büyük Britanya'da, Amazon havzasında ya da Orta Avrupa karma ormanlarında veya Hindistan'da, Ekvador'da, Gana'da ya da Çin'de yoğun yeşilin, masif ağaçların ortasında devasa bir açıklık. Kesilmiş binlerce ağacın olması gereken araziyi kat eden ekim makineleri. Uzakta, çalışma kampını, hayvan barınaklarını ya da mega hapishaneleri andıran, penceresiz, yüksek güvenlikli, kilometrelerce uzanan

yüksek duvarlar ve jiletli tellerle çizilmiş sınırlarla coğrafyadan ayrıştırılan, arazideki en yüksek yapı olan gözetleme kuleleriyle kesintisiz olarak gözetlenen ve denetlenen, yüksek bacalarından kapkara dumanlar tüten baraka modeli az katlı, devasa büyüklükteki eklektik yapılar. Bu yapılardan çıkan yüzlerce metrelik boruların taşıdığı idrar ve dışkıyla dolan, doldukça derinleşen dev bir hendek, yeşilin ortasında kahverengi gri bir bataklık. Peyzaja ve bulunduğu coğrafyaya dair birkaç farklılığa rağmen, hemen hepsinin ortak özelliği, dışarıdan ne olduklarının anlaşılmaması. Tabelasız, işaretsiz, yazısız fabrikaları kuşatan, ağaçların kesilip tarım arazisine dönüştürüldüğü ancak ne yetiştiğini tam olarak bilmediğimiz dev bir çiftlik. Fabrika çiftliklerin ekonomik örgütlenmesini mümkün kılan mekânsal organizasyonuna ve iç tasarımlarına dair detaylı tartışmaya geçmeden önce bazı rakamlar ve güncel istatistikleri hatırlayalım.

Küresel et üretimi, 1960'lardan günümüze akıl almaz bir artış gösteriyor. %370 büyüme oranıyla büyüme ve kâr rekorları kıran et endüstrisinin bu başarısının ardında, ABD'de ortaya çıkıp tüm dünyaya yayılmış ve bugün yemek için hayvan öldürmenin paradigmatik modeli ve mekânsal örgütlenmesi haline gelmiş olan fabrika çiftlikler ya da CAFO'lar.

Bugün dünya üzerinde yaklaşık iki milyon fabrika çiftlik ya da konsantre hayvan besleme (yemleme) operasyonu (CAFO) bulunuyor. En çok fabrika çiftliğe sahip, endüstriyel hayvancılığın açık ara lider üreticisi konumdaki ülke ise, yılda 88.156.383 ton et üretimiyle Çin. İkinci sırada, 46.832.946 ton yıllık et üretimiyle bu korkunç sistematiğin anavatanı olan ABD geliyor. Üçüncülük ise, yıllık ortalama 29.341.250 ton et üretimiyle, Amazon ormanlarındaki yangınların, kesimlerin veya Cerrado gibi geniş tropikal savan ekolojik bölgelerinde tahribatın yaklaşık yüzde 70'inden sorumlu olan CAFO'lara ve sığır çiftçiliğine giderek daha fazla kamu kaynağı ve teşvik aktaran Brezilya'ya ait.[10] Brezilya sınırları dahilindeki fabrika

10 Petterson Vale, Holly Gibbes, Ricardo Campante Vale, Matthew Christie, Eduardo Florence, Jacob Munger ve Derquiane Sabaini, "The Expansion of Intensive Beef Farming to the Brazilian Amazon", *Global Environmental Change*, 2019, 57, s. 101922. 10.1016/j.gloenvcha.2019.05.006.

çiftliklerine ayrılan arazinin toplam yüzölçümü, Avrupa kıtasından büyük. Küresel et piyasasının en büyük üç oyuncusunu, 11.235 milyon ton ve 8,4 milyon ton et üretimiyle, sırasıyla Rusya ve Almanya takip ediyor.

Küresel et üretimindeki sıralama, tüketimin işaret ettiği sıralamayla aynı değil. Buradaki denklem kritik: Öncelikle insanlık 20 yıl öncesine kıyasla daha çok hayvan yiyor. Küresel et üretimi son 20 yılda yüzde 58 oranında artarak, 2018 yılında 360 milyon tona ulaştı.[11] Toplam et üretimindeki artışı sağlayan, fabrika çiftliklerin sayısının artması değil. Hatta, fabrika çiftliklerin *sayısı* et üretiminin arttığı pek çok ülkede artmıyor, azalıyor. 2011 yılından 2017 yılına kadar sayılarında düzenli bir artış görülen fabrika çiftlikler, 2018'den bu yana artan enerji ve lojistik maliyetlerinden dolayı, ağırlık verilen hayvan türünde değişikliğe gitme yolunu seçiyor.

Buna rağmen, çokuluslu et üreticilerinin yıllık gelir ve kârlarını artırabilmesini sağlayan temel faktör, CAFO'lardaki *hayvan sıkışıklığının* giderek artırılması. Hayvan yoğunluğu ya da sıkışıklığı olarak tarif edilen uygulama aslında, hayvanları penceresiz tesislerde, neredeyse nefes dahi almalarına, hareket etmelerine imkân vermeyen küçücük kafeslerde, kutularda ya da kasa tipi kümeslerde istifleyerek tecrit etmeye dayanıyor. Daha az alana daha çok hayvanı kapatma yoluyla işleyen bu en ilkel, en vahşi istifleme yöntemi özellikle gelişmekte olan ve et tüketimi talebinin arttığı ülkelerde CAFO'ların temel kâr prensibinin temelini oluşturuyor. Örneğin, faşist Bolsanaro'nun devlet başkanı olduğu 2018 yılından bu yana Brezilya hükümetinden aldığı vergi indirimleriyle ve teşviklerle üretim maliyetlerini hızla düşüren[12] ve 2021 itibarıyla dünyanın en büyük kırmızı et

11 Et tüketimindeki küresel eğilimler için bkz. Tim Whitnall ve Nathan Pitts, "Meat Consumption - DAFF", ABARES, 21 Ekim 2020, [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. www.agriculture.gov.au/abares/research-topics/agricultural-outlook/meat-consumption

12 2019 yılında JBS yüzde 151,4 oranında, şirket tarihindeki en büyük gelire ulaşarak 6 milyar Brezilya reali (yaklaşık 1,1 milyar ABD doları) kâr ettiğini açıklamıştı. Brezilya'da hükümetin tüm muhalefete ve eleştirilere rağmen Amazon Ormanları'nı et üreticilerine açması, açmakla da kalmayıp teşvikler ve vergi indirimleriyle yıllık gelir ve kâr marjlarını artırmada et sermayesinin en büyük fon sağlayıcısı işlevini görmesi,

üreticisi olan JBS, net gelirinin 72,27 milyar ABD dolarına ulaşarak bir önceki yılki gelirinin üç katından fazla olduğunu, yıllık kârının ise yüzde 29,8'e ulaştığını açıklamıştı.[13] JBS'nin küresel et piyasasındaki diğer rakipleri de, COVID-19 pandemisinin yarattığı tedarik ve nakliyat zorluklarına rağmen son üç yılda hayli yüksek kâr oranlarına sahip.[14]

Endüstriyel Öldürmenin Bir Araya Getirdiği "Pislikler" ve "Pis İşler": Hayvanlar ve Güvencesiz Emek

2017 itibarıyla dünyada toplam yaklaşık iki milyon fabrika çiftlik var. Bulunduğu ülkenin yasal mevzuatına uygun bir şekilde işletilen, yani işletme izni olanların toplam sayısı bu. Ve bu fabrika çiftliklerde her yıl toplam yaklaşık 9 milyar 32 milyon hayvan yemek için öldürülüyor.[15]

gelişmekte olan ülkelerin başta ormanlar ve hayvanlar olmak üzere doğal varlıklarını uluslararası sermaye birikimine entegre etmesinin en kritik örneklerinden birini oluşturuyor. Ayrıntılı bir aktarım için, bkz. "UPDATE 1-Brazil JBS's Q1 profit rises to nearly $1 billion", *Reuters*, 12 Mayıs 2022, [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. https://www.reuters.com/article/jbs-results-idINL2N2X338E

13 Bolsonaro'nun seçildiği 2019 yılından bu yana uyguladığı yıkıcı çevre politikaları, JBS gibi et şirketlerinin işini hayli kolaylaştırmış durumda. Aşırı sağcı bir liderin yıkıcı ve sermaye sınıfının çıkarına bir ekoloji politikası uygulaması şaşırtıcı değil. Burada dikkat çekici bir başka olgu da, Brezilya'da Amazon Ormanları'nın yok edilmesinin ardında yatan JBS fabrika çiftliklerinin arazi kullanımının Birleşik Krallık'taki banka ve süpermarketler tarafından da desteklenmesi, hatta JBS üretimlerinin doğrudan fonlanması ve stoklanmasında etkin rol oynaması.

14 Birleşik Krallık'ta et tüketiminin giderek azaldığı da göz önüne alındığında, İngiliz bankalarının ve gıda tedarik zincirlerinin JBS ile yakın ekonomik işbirlikleri kurması, gelişmiş ülkelerin et endüstrisinin ekolojik ve çevresel maliyetlerini gelişmekte olan ülkelere ve Küresel Güney'e sevk etmesinin çarpıcı bir örneği. JBS'nin son iki yıl içinde domuz eti ticaretindeki kazancı ve net geliriyle ilgili rakamlara şuradan ulaşılabilir: Jim Eadie, "JBS logs record revenue and profit for 2021 year", *Swineweb*, 22 Mart 2022. [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. https://www.swineweb.com/jbs-logs-record-revenue-and-profit-for-2021-year/

15 Yemek için öldürülen ineklerin sayısının ve eğilimlerin son 50 yıldaki değişimleri üzerine bkz. Bas Sanders, "Global Cow Slaughter Statistics and Charts", *Faunalytics*, 10 Ekim 2018, [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. https://faunalytics.org/global-cow-slaughter-statistics-and-charts/

2020 itibarıyla yalnızca ABD'de 25.000 fabrika çiftlik olduğunu ve bunlarda yaklaşık 1,6 milyar hayvanın kapatıldığını biliyoruz.[16] Bu da, her bir fabrika çiftlikte ortalama 64.000 hayvan olduğu anlamına geliyor. Dahası, dünya üzerinde yaşayan, çiftlik hayvanı olarak kabul edilen hayvanların yaklaşık yüzde 74'ü fabrika çiftliklerde yetişiyor ve öldürülüyor. ABD'de ise bu oran, endüstriyel hayvancılık tarihinin rekor seviyesine ulaşmış durumda: Çiftlik hayvanı olarak kabul edilen hayvan türlerinin yüzde 99'u bu fabrika çiftliklerde dünyaya geliyor ve öldürülüyor. Bu oranın türlere göre dağılımı da tablonun vehametini net biçimde ortaya koyuyor: İneklerin yüzde 70.4'ü, domuzların yüzde 98,3'ü, hindilerin yüzde 99,8'i, yumurta tavuklarının yüzde 98,2, tavukların yüzde 99,9'u fabrika çiftliklerde kapatıldıkları kafesler dışında nefes alma şansı bulamıyorlar.

CAFO'lar, en az 1.000 hayvanın kapalı tutulduğu yoğun besleme operasyonları ya da ilgili, eleştirel olmayan yazında sıklıkla ifade edildiği şekliyle "besleme üniteleri" (*feedlots*). İlk kez duyanlara hayvanların sadece ve sürekli beslendiğini, başlarına kötü bir şey gelmediğini düşündüren bu ifade bizi yanıltmamalı. Fabrika çiftlikleri "besleme üniteleri" olarak tanımlamak her ne kadar içerdiği yem ve besleme sürecini tarif ediyor olsa da, hayvanların beklenen yaşam sürelerinin henüz yarısını bile doldurmadan taşıyabilecekleri vücut ağırlıklarının çok ötesinde bir boyuta gelene kadar beslenip öldürüldüğü gerçeğini gizleyen bir hüsnütabir. Bu operasyonların verimini değerlendirmek ve kâr marjını artırmak amacıyla optimize etmek için geliştirilen temel birim olan "hayvan birimi", yaklaşık 480 kilogramlık "canlı ağırlık"a karşılık geliyor. Amerika Birleşik Devletleri Tarım Bakanlığı'nın yaptığı tanıma göre, 1.000 hayvan birimi genelde 1.000 sığıra, 700 süt ineğine, 2.500 domuza ve 125.000 etçi civcive ya da 82.000 yumurta tavuğa denk geliyor. CAFO'larda bulunabilecek hayvan sayısına ilişkin herhangi bir yasal

16 Çiftlik hayvanı olarak tanımlanan, eti, sütü, yumurtası ve vücut parçaları için endüstriyel yollarla öldürülen hayvanlara dair ayrıntılı bilgi, istatistikler ve küresel sektör eğilimlerinin kısa değerlendirmesi için bkz. "Faunalytics Fundamentals - Farmed Animals", *Faunalytics*, 19 Kasım 2021, [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. https://faunalytics.org/fundamentals-farmed-animals/

düzenleme ya da üst sınır da bulunmuyor. Tamamen sermayenin kâr artırımı ilkesiyle şekillenen bir mekân ve üretim organizasyonu. Hal böyle olunca, hayvan haklarının bütünüyle ihlal edildiği, hayvan refahı düşüncesinin temelini oluşturan acıyı, korkuyu ve stresi azaltma vb. iyileştirmeci taleplerin tamamen hiçe sayıldığı bir sistematikten söz ediyoruz.

Olabilecek en dar ve sıkışık alanlarda, her bir hayvandan alınacak verimi azami limitlere taşıma, bu sayede arazi maliyetlerini düşürmeyi hedefleyen fabrika çiftliklerde kapatılan hayvanlar, üst üste, sıkışık, çoğu kez vücut büyüklüklerinden çok az daha geniş ve uzun kafeslerde, sandıklarda, çoğu kez ayaklarından ya da kafalarından zincire bağlı halde tutuluyorlar. Hayvan yoğunluğu yüksek olan fabrika çiftliklerde, sıkışık biçimde tutulan hayvanların bakım maliyetlerinin düşük tutulması için hızla büyümesi gerekiyor. Yalnızca hayvanların büyüme ve gelişme sürelerinin düşürülmesi değil; aynı zamanda normal ve olması gereken, bacaklarının taşıyamayacağı vücut ağırlıklarına ulaşmaları hedefleniyor. Domuz yavruları ve buzağıların kuyrukları anestezik madde kullanmadan ve son derece acı verici işlemlerle kesiliyor (*tail docking*), tavukların tutuldukları sıkışık kafeslerde birbirlerini yaralamamaları için gagaları kesilere kütleştiriliyor (*debeaking*); damızlık adı verilen dişi domuzlar ancak vücutlarının sığabileceği kadar dar kuluçka kutularında ve kafeslerde (*gestation crates*) tutuluyor. Fabrika çiftliklerde tutulan domuzlarda yüzde 80 bulaşma oranıyla zatürree görülüyor. Yumurta tavuklarının yaklaşık yüzde 30'u genetik manipülasyon nedeniyle yürüme beceresini kaybedecek kadar büyümüş ve kemik sağlığını kaybetmiş durumda. Yumurta tavuklarının yaklaşık yüzde 10'u tüylerinin yolunması sürecinde hayatını kaybediyor. Sağ kalanların büyük kısmı ise, daha çok yumurtlamaları için aç, susuz ve yapay ışık altında tutuluyor.

Maruz kaldıkları ilaç deneyleri, vücutlarına verilen büyüme hormonları, genetik manipülasyon cabası: Tavuklar, yağsız göğüs etine duyulan talebi karşılamak için pektoral kaslarını büyütücü ilaçlarla besleniyor; ineklere daha çok süt salgılamaları için hormon veriliyor ve anne ineklerin en verimli sütünün paketlenebilmesi için yeni doğurdukları buzağıdan doğumdan sonra ilk on iki saat içinde

uzaklaştırılıyorlar.[17] Domuzların en kısa sürede büyümesi için verilen büyüme hormonları nedeniyle, bacakları ve kas sistemleri hastalanıyor.[18] Tüm bunlar yalnızca bildiğimiz, hayvan hakları aktivistlerinin araştırmacı gazetecilik ve belgeselcilik faaliyetleriyle ortaya çıkardığı gerçeklerden bazıları.[19]

Peki böylesi bir kâr potansiyeline sahip ve küresel sermaye hareketlerinin göbeğinde yer alan bir endüstride, fabrika çiftliklere getirilen ya da tecrit altında dünyaya gelen hayvanları nasıl bir hayat bekliyor? Artı değerin sömürüsü elbette yalnızca doğanın gaspından ve hayvanların yok edilmelerinden gelmiyor. Fabrika çiftlikler, mezbahalar, evcil hayvan barınakları, hayvanat bahçeleri, araştırma laboratuvarları gibi hayvan tecrit mekânları, özellikle bunların hayvanların öldürüldüğü bölümleri ve öldürme işleminin gerçekleştiği tüm mekânsal-iktisadi düzenlemeler "kirli işler" adı verilen çalışma koşullarının ve emek süreçlerinin de örgütlendiği yerler.[20] Fabrika çiftlikler, dayattığı hayvan ve toprak ilişkilenmesini koparan tüm sü-

17 Cinsiyetlendirilmiş et üretimi, et ve süt endüstrisinin toplumsal cinsiyetin hiyerarşik yapısıyla örgütlenmesi üzerine kapsamlı bir analiz için bkz. Kathryn Gillespie, "Sexualized violence and the gendered commodification of the animal body in Pacific Northwest US dairy production", *Gender, Place & Culture*, 2014, 21(10), s. 1321-1337.

18 Fabrika çiftçiliğinin hayvan hakları ihlalleri siciline ilişkin bir değerlendirme için bkz. "How are factory farms cruel to animals?", *The Human League*, 5 Ocak 2021, [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. https://thehumaneleague.org/article/factory-farming-animal-cruelty

19 Fabrika çiftlik sistemindeki hayvan hakları ihlallerini ve zulmün düzeyini ortaya çıkaran araştırmacı gazetecilik ve belgesel çalışmalarından bazıları için bkz. "Undercover Investigations by Animal Equality", *Animal Equality*, (tarih yok). [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. https://animalequality.org/investigations/; "Investigations", *Animal Outlook*, 29 Eylül 2022, [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. https://animaloutlook.org/investigations/ ve Scott David, "I Went Undercover on a Factory Farm – This Is What I Learned", *Sentient Media*, 24 Eylül 2020, [Erişim Tarihi 7 Ekim 2022]. https://sentientmedia.org/i-went-undercover-on-a-factory-farm-this-is-what-i-learned/

20 "Pis bir iş" olarak mezbahada çalışma ve etrafında büyüyen duygusal yük, toplumsal ve ahlaki damgalama üzerine inceleme için bkz. Lindsay Hamilton ve Darren McCabe, "'It's Just a Job': Understanding Emotion Work, de-Animalization and the Compartmentalization of Organized Animal Slaughter", *Organization*, Mayıs 2016, 23 (3), s. 330-50; mezbahanın mekânsal sınırlarından taşan şiddet üzerine tartışma için bkz. Amy S. Fitzgerald, Linda Kalof ve Thomas Dietz, "Slaughterhouses and Increased Crime Rates: An Empirical Analysis of the Spillover From 'The Jungle' Into the Surrounding Community" , *Organisation and Environment*, 2009, 22, (2), s. 158-184.

reçlerin içinde, güvencesiz olarak çalıştırılan, hayli kırılgan, görünür olması istenmeyen emeğin sömürüldüğü fabrikalar. Bu fabrikalarda çalışanlar, yemek için tecrit edilen ve öldürülen hayvanlara en çok yaklaşabilen, onların acı çekişine tanıklık eden, ölümünü icra eden, öldükten sonra kanlarını akıtıp parçalayan, paketleyip dondurucuya yerleştiren işçiler. Peki, hayvanların yaşayan ve duyarlı birer canlıdan, paketlenen ve soğuk zincirle dünyanın öteki ucuna gönderilen metaya dönüşmesine varan süreçlerde çalışan insanlar, fabrika çiftliklerin örgütlediği emek süreçleri hakkında ne biliyoruz?

Pek çok ülkede fabrika çiftliklerde çalışmak, "son çare başvurulacak iş" (*the job of last resort*) olarak değerlendiriliyor. Toprakları elinden alınmış, geçim ekonomilerinin temeli olan küçük ölçek hayvancılık ve tarım faaliyetlerini dev fabrika çiftliklerin yutmasıyla hızla yoksullaşan kırsal kesimde yaşayan insanlar, fabrika çiftliklerin istihdam etmeyi hedeflediği ucuz işgücünün ana kaynağını oluşturuyor. Niteliksiz emek olarak kabul edilen endüstriyel hayvancılık işçiliği düşük maaşlarla ücretlendiriliyor. Bu haliyle bulunduğu ülkelerdeki en güvencesiz ve örgütsüz emek kollarından birini oluşturuyor. Et endüstrisinde hapsedilmiş tüm türlere yönelik zulüm giderek daha bilinir oldukça, bu sektördeki emeğin çalışma koşulları da ortaya çıkıyor. Fabrika çiftliklerin mekânsal olarak izole olması ve hayvanlara yönelik sistematik kötü muamelenin gözden uzak tutulması gerektiğinden ötürü, denetimden uzak tecrit mekânlarına *dönüşmelerine* neden oluyor. İç mekândaki yüksek güvenlik tedbirleri ve rijid ayrıştırma prensibiyle tasarlanan makineleşmiş çalışma, emek örgütlenmesinin önündeki en somut engellerden biri. Dışarıdan izole bir çalışma koşulu, vardiya tipi ve temassız işgünü prensipleri, ucuz işgücünün güvencesizliğini artırıyor, hak gasplarına karşı örgütlenmeyi de zorlaştırıyor. Çoğu ülkede sigortasız çalıştırılan fabrika çiftlik işçileri *kısa* sürede hakları birikmeden tazminatsız şekilde işten çıkarılıyor. ABD'de ve Kanada'da en yüksek işçi sirkülasyonunun *olduğu* ve kayıt dışı göçmen emeğinin yoğun biçimde sömürüldüğü iş kollarından birinin de fabrika çiftlikler olması da bu yüzden.

Her biri devasa birer fabrika olan CAFO'larda sanayi işçilerinin hak kazanımlarının hiçbiri yerine getirilmiyor. Güvencesizliği, can

güvenliğinden mahrum çalışmaya dönüştüren ise, pek çok fabrika çiftlikte iş kazalarına karşı iş güvenliği tedbirlerinin alınmaması. Hayvanların eziyetli biçimde öldürüldüğü, öldürülürken direndiği ve çoğu kez işçilerle fiziksel temasa girdiği çalışma koşullarında, sağlık sigortası bulunan az sayıdaki işçinin iş kazalarından kaynaklanan sağlık masraflarının karşılanmaması da fabrika çiftlikleri hak ihlallerinin merkezine taşımaya yetiyor.[21] Uzun süre çalışan işçilerde psikolojik ve mental rahatsızlıklar, binlerce hayvanın çığlığını işitmekten kaynaklanan işitme kaybı, tonlarca dışkının ortasında çalışıyor olmaktan kaynaklanan koku ve tat kayıpları, görme bozuklukları, fiziksel zorlanmadan ötürü ortopedik bozukluklar oluştuğunu biliyoruz.[22] Ancak bugüne dek et endüstrisinde çalışmaktan kaynaklanan hiçbir hastalık meslek hastalığı olarak kabul edilmedi ve hak kayıpları işveren tarafından tazminatlandırılmadı.

Endüstriyelleşmiş, makinize ve rutinleşmiş öldürmenin merkez üssü olan bu fabrikalarda çalışan işçilerde, hayvanların kısa yaşamı ve acı dolu ölümlerine tanık olmalarının yarattığı duygusal yoğunluk, etik sorumluluk ve suçluluk hissi, bu yoğunlukla nasıl ve ne yolla baş edebildikleri; tüm bunlar endüstriyelleşmiş şiddet ve öldürmenin duygulanımsal rejiminin birer parçası. Duygulanımsal emek (*affective labor*) yoğun süreçlerin, güvencesizliğin, hayvanların acı çekmesine tanık olmaktan doğan şiddetin onlara yönelik şiddet uygulamaya evrilmesi ise, fabrika çiftliklerdeki emek sömürüsünün en acıklı sonuçlarından biri. Pek çok fabrika çiftlikte, tıpkı hayvanların ve insanların toplu halde kapatıldığı ve kırılgan bedenlerin denetimsiz idaresine dayalı diğer tecrit mekânlarında (psikiyatri klinikleri, hapishaneler, barınaklar, göçmen alıkoyma merkezleri vb.) olduğu gibi güvencesiz,

21 Fabrika çiftliklerde çalışan işçilerin fiziksel ve mental sağlığını tehdit eden çalışma koşulları, işçi sağlığı ve iş güvenliği gerekliliklerinin yerine getirilmemesinden kaynaklanan yaralanma, sakatlanma ve geri dönüşü olmayan organ kayıplarıyla ilgili veriler için bkz. "Labor rights", *Beyond Factory Farming*, (tarih yok), [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. http://www.beyondfactoryfarming.org/get-informed/labour/labour-rights

22 "Booker Unveils Bill to Reform Farm System", U.S. Senator Cory Booker of New Jersey, 16 Aralık 2019. [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. https://www.booker.senate.gov/news/press/booker-unveils-bill-to-reform-farm-system

haklardan mahrum, duygusal yükü ağır çalışma süreçleri, daha kırılgan olana istismar, işkence ve şiddet olarak geri dönüyor.[23]

Et endüstrisinde çalışanların dışlanması, yaptıkları işin hakir ve kirli görülmesi, bu işlere ve bu işleri yapanlara hastalık, pislik, hatta sapkınlık ve yabanilik atfedilmesiyle, gayri insanileştirilmeleriyle (*dehumanization*) yoğunlaşan hınç, öfke ve hiddet, hiyerarşik emek ve mekân örgütlenmesi içinde en zayıf, en kırılgan olana yöneltiliyor.[24] Kısacık ömürleri yavruları ve türdeşlerini parçalama atölyelerine taşınırken izleyerek geçen, azıcık şansları varsa "insancıl" adı verilen daha hızlı ve sözde acısız yöntemlerle öldürülen bu hayvanlara kafeslerde, yemleme ve temizlik sırasında, kesime götürülürken, fabrika çiftlikteki tüm anlarında eziyet edildiğini biliyoruz. Sistematik ve endüstriyel öldürmenin, bireysel şiddetle meşrulaştığı, birbirini çoğalttığı bir döngü bu. Hayvanlar, bu şiddet döngüsünün tek mağduru değil. Onların ölümünü icra eden, izleyen, gündelik çalışma süresinde onların acı çekmelerine, çığlıklarına, ağlamalarına, delirmelerine, birbirini ezerek öldürmelerine tanık olan, bu şiddeti kanıksayarak çalışmak zorunda olan on binlerce işçi de, hayvanlara eziyetle büyüyen bu şiddet çarkının birer failine dönüşmüş durumda.[25]

23 Dylan Matthews, "Factory farms abuse workers, animals, and the environment. Cory Booker has a plan to stop them", *Vox*, 20 Aralık 2019, [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. https://www.vox.com/future-perfect/2019/12/20/21028200/factory-farms-abuse-workers-animals-and-the-environment-cory-booker-has-a-plan-to-stop-them

24 Kirli işler olarak kabul edilen emek kollarında çalışan işçilerin gayri insanileştirilmesiyle ilgili tartışmalar için bkz. Mary Douglas, *Purity and danger: An analysis of concepts of pollution and taboo*, Routledge, Londra, 1966.; Stephanie Marek Muller, "Zombification, Social Death, and the Slaughterhouse: U.S. Industrial Practices of Livestock Slaughter", *American Studies*, 2018, 57, (3), s. 81-101.; Roberto Rosa Valtorta, Cristina Baldissarri, Luca Andrighetto ve Chiara Volpato, "Dirty jobs and dehumanization of workers", *British Journal of Social Psychology*, 2019, 58, s. 955-970; Blake E. Ashforth ve Glen E. Kreiner, "Dirty work and dirtier work: Differences in countering physical, social, and moral stigma", *Management and Organization Review*, 2014, 10, 81-108; işçilerin toplumsal damgalamayla baş etme yollarıyla ilgili tartışma için bkz. Kim Basmans, Sarah Mousaid, Nele De Cuyper, Stefan Hardank, Fred Louckx ve Christophe Vanroelen, "Dirty work, dirty worker? Stigmatisation and coping strategies among domestic workers", *Journal of Vocational Behavior*, 2016, 92, 54-67.

25 Fabrika çiftliklerde, endüstriyel et üretiminin farklı mekânları ve aşamalarındaki hayvan hakkı ihlalleri, çalışanlar tarafından hayvanlara yapılan kötü ve zalimce muamele, taam-

Bu olgu, hem et endüstrisinde çalışan işçilerin sadistik eğilimlerde olduğu gibi genelleştirici, yanlış ve geçersiz psikolojik saptamalara karşı tedbirli olmayı; hem de yemek için hayvan öldürmedeki duygulanımsal emeği, hüsran, izin verilmeyen acıma ve merhamet duygularının, bu duyguların bastırılması ya da inkârıyla büyüyen hınç duygularının şekillendirdiği benlik ve şiddet ifadelerine kulak vermemizi gerektiriyor. Bir nokta kritik öneme sahip: Hayvanlara acı çektirme, işkence etme, kötü ve canice muamele, endişelerini ve streslerini artıracak davranışlara, mekânlara ya da uygulamalara maruz bırakma bireysel sapmalar ve tekil sorunlar olarak görülmemeli. Aksine şiddet, yemek için hayvan öldürmenin ve bu pratik etrafında örgütlenen endüstrinin, emek sömürüsünün yapısal koşulu.

Arazi Kullanımı, Ormansızlaşma, Yem Endüstrisi

Hayvanların duyarlı birer varlık, bir türün mensubu birey olarak değil, meta olarak sayıldığı, toplam enerji, yem, toprak maliyet hesabının birimi olarak hesaba dahil edildiği bir sistemden söz ediyoruz. Yaşam sürelerinin, vücut ağırlıklarının, yavruların dünyaya geldikleri kaçıncı saat ve gün annelerinden ayrılacaklarının, ne zaman kesimhaneye gönderileceklerinin kesin hesaplarla belirlendiği ve azami kâr ilkesiyle yürütülen bu devasa operasyonlar, kaskatı mekânsal tasarım sayesinde mümkün oluyor.

CAFO'ları, geleneksel hayvanlı tarım pratiklerinden ve tarım-

müden acı çektirme, acılarını ve rahatsızlıklarını artırma, onların bedensel ve psikolojik bütünlüğüne zarar verme davranışları, mezbahalardaki şiddetin nedenleri ve dinamikleri üzerine çalışmalardan bazıları için bkz. Charles Patterson, *Eternal Treblinka: Our treatment of animals and the Holocaust*, Lantern Books, New York, 2002; Noélie Vialles, *Animal to edible*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002; Richard York, "Humanity and inhumanity: Toward a sociology of the slaughterhouse", *Organization and Environment*, 2019, 17, s. 260-265; Gail A. Eisnitz, *Slaughterhouse: The Shocking Story of Greed, Neglect, and Inhumane Treatment Inside the US. Meat Industry*, Prometheus, Amherst, 2009; J.S. Lovell, "Understanding farm animal abuse: Legal and extra-legal factors," *The Routledge International Handbook of Rural Criminology*, Routledge, New York, 2016.

sal üretimin parçası olarak hayvan besleme operasyonlarından (AFO) ayıran iki ana ölçüt var. Bu ölçütler, aynı zamanda bir fabrika çiftlik kurabilmek (ABD Çevre Koruma Ajansı'ndan gerekli izinleri alabilmek) için gereken asgari standartları da belirliyor olması açısından kritik. Bir çiftliğin fabrika çiftlik olarak kabul edilmesi için yerine getirmesi gereken koşullardan ilki, hayvan tecritinin süresine ilişkin: Hayvanların tecrit altında tutulduğu sürenin *bir yılda 45 günden az olmaması* gerekiyor. Ancak burada sermayenin kâr maksimizasyonu ilkesine uygun olarak sağlanan, zaman yönetimi üzerinden muazzam bir kolaylık var: Örneğin bir süt ineği yalnızca bir kez, bir saatlik sağım için çiftliğe getirilmiş olsa bile, resmî olarak bir tam günü çiftlikte geçirmiş kabul ediliyor. Hal böyle olunca özellikle birden çok hayvan türünün kapatıldığı çiftlikler için gün koşulu yerine getirip CAFO izni almak son derece kolaylaşıyor. Üstelik 45 günün sürekli olması da gerekmiyor. Bir yıl içerisinde toplam 45 güne denk gelecek "çiftlik tecrübesi"ne sahip uygun genç inek adaylarına sahip sermaye, CAFO açabilme iznini sağlamak için birinci koşulu yerine getirmiş oluyor. İkinci kriter daha da evlere şenlik ve CAFO'ların arazi kullanımına ilişkin ve ormansızlaşmada oynadığı yıkıcı rolü de ortaya koyuyor: CAFO'larda besleme ünitesinin ya da çiftliğin herhangi bir bölümünde, normal büyüme döneminde herhangi bir bitki örtüsü, küçük otlak, mera ya da hasat sonrası küspelerin bulunmaması gerekiyor. Bir başka deyişle, hayvanların tutulduğu tecrit alanlarının (*confinement areas*) otlaklar ve meralardan net sınırlarla ayrıştırılmış olması gerekiyor.[26]

26 CAFO'lar ABD'de Çevre Koruma Ajansı (EPA) tarafından, 1972 yılından bu yana yürürlükte olan Temiz Su Yasası (Clean Water Act) altında şekillenen ulusal atık toplama ve uzaklaştırma yönetmeliği olan NPDES programıyla denetleniyor. Hayvan besleme operasyonunun (AFO) CAFO'ya dönüştürülebilmesi için gerekli yasal izinler, uyulması gereken atık ve tahliye sistemleri kuralları, ilgili kısıtlamalar 2012'de yeniden düzenlenen Düzenleyici Esneklik Yasası'yla belirleniyor. İlgili yasa maddesi ve uygulama yönetmenliği, denetim sürecini atık, özellikle de suya karışan katı atık, yani hayvan dışkısı ve idrarının yönetimi üzerinden değerlendiriyor. ABD'deki CAFO denetimsizliği ve et endüstrisi yatırımcısını teşvik edecek esneklik düzenlemeleri, ilgili yönetmeliği tüm dünyadaki CAFO'lar için de geçerli bir model olarak kullanılmasına neden olmuş durumda. CAFO'lardaki hayvan hakları ihlallerinin büyük ölçüde denetlenmediğini de belirtmek gerekiyor. CAFO'ların tabi olduğu denetim ve yasal kısıtlara ilişkin kapsamlı

CAFO'ları bugün iklim krizinin, ekolojik yıkımın, kirlilik ve atık yönetimi skandallarının, hayvan hakları ihlallerinin motor gücü haline gelmesine neden olan, biri zaman, diğeri mekân yönetimine ilişkin bu iki kriter. Peki hayvanların otlatılacağı mekânlar olmaması, yemin sürekli dışarıdan tedarik edilmesi anlamına mı geliyor? Elbette hayır. CAFO'ların pek çoğu bütünleşik yem üretim modelinin işletilmesiyle, yem tedarikinde lojistik maliyetlerinin asgari düzeye indirilmesiyle bu kadar kâr edebiliyor zaten. Ortasına kurulduğu işlenebilir tarım arazilerini başta soya ve mısır olmak üzere hayvan yemi olarak iki tahılın ekilmesiyle işleyen bir sistemden söz ediyoruz.

Binlerce büyükbaş hayvanı, hatta pek çoğu milyona yakın kanatlı hayvanı tecrit etme kapasitesine sahip bu fabrika çiftliklerin her biri, devasa büyüklükteki araziler üzerine kuruluyor. ABD'deki ortalama büyüklükte bir fabrika çiftliğin kullandığı arazi, yaklaşık 174 hektar. Üstelik bu devasa mezbahaların üzerine kurulduğu arazilerin büyük çoğunluğu tarım arazisi: 2022 itibarıyla, yerkürenin işlenebilir tarım arazilerinin yaklaşık yüzde 80 kadarını bu fabrika çiftlikler kaplıyor. Üstelik hayvanlı olmayan tarıma ekilebilir alanların yüzde 80'ini işgal eden fabrika çiftlikler, toplam insan nüfusunu beslemek için gereken proteinin yalnızca yüzde 37'sini, toplam kalorinin ise yüzde 18'inden azını üretiyor. Buna rağmen tüm tarım alanlarının yüzde 83'ü de endüstriyel hayvancılığı beslemek için gereken yem üretiminde kullanılıyor.[27]

bilgi için bkz. "Regulatory Flexibility Act Section 610 Review of the National Pollutant Discharge Elimination System (NPDES) Permit Regulation and Effluent Limitations Guidelines and Standards for Concentrated Animal Feeding Operations (CAFOs) - Review of the 2003 NPDES permit regulation and effluent limitations guidelines (ELG) standards for CAFOs pursuant to section 610 of the Regulatory Flexibility Act (RFA)", https://www.epa.gov/npdes/npdes-cafos-regulatory-documents

27 Hannah Ritchie, "How much of the world's land would we need in order to feed the global population with the average diet of a given country?", *Our World in Data*, 3 Ekim 2017, [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. https://ourworldindata.org/agricultural-land-by-global-diets

İklim Krizi ve Et Endüstrisinin Yıkıcı Çevresel Etkileri

Yemek için hayvan öldürmenin endüstriyel sistematiği, aynı zamanda küresel iklim değişikliğinin de bir numaralı tetikleyicisi. Her gün binlerce hayvanı öldürüp parçalarını dünyanın dört bir tarafında yükselen ucuz et popülizmi düşkünü sağcı hükümetlere pazarlayan, toprağa, havaya, suya geri dönüşü hayli zor zararlar veren, tarımı ve geçim ekonomilerini imha eden etçil sistematiğin gezegendeki yaşam ihtimallerinin de canına okuduğuna şaşırmayabiliriz. Yine rakamlar ve oranlar hayli çarpıcı: Her yıl yaklaşık 30 milyar hayvanın yemek için öldürüldüğü endüstriyel hayvancılıktan kaynaklanan doğrudan ve dolaylı sera gazı salımları, küresel toplam sera gazı salımlarının yüzde 14-16'sını oluşturuyor.

Öne çıkardığı ve üretimi temellendirdiği hayvan türlerinden bağımsız olarak endüstriyel hayvancılık ve fabrika çiftliklerin, yalnızca öldürme sürecinde değil tüm tedarik zinciri boyunca yoğun miktarda sera gazı salımına neden olduğunu da unutmamak gerekiyor. Fabrika çiftliklere, soya ve mısır tarlalarına alan açmak için kesilen ağaçlar yaşamsal öneme sahip karbon yutakları ormanları yok ederken, toprakta ve bitki örtüsünde hapsolmuş gazların da açığa çıkmasını sağlıyorlar. Çünkü uzmanlara göre otlakları, çayır, çimeni ete dönüştürmek, kömürü enerjiye dönüştürmekten beter. Bu görüş, son yıllarda hızla yaygınlaşmış olan yanlış bir varsayımı da yerle bir etmeye yetiyor: Hayvan refahı standartları açısından geçer not alan şirketlerin hayvanların hareket özgürlüğüne vurgu yapan "serbest gezen" tavuk ya da inek eti, organik domuz etinden üretilen ürünler fabrika çiftliklerde üretilenlerden daha az sera gazı salımına neden olsa da, yine de bitkisel üretime kıyasla karbon ayak izi hayli büyük.

Üstelik kırmızı et üretimi süreçlerinin neden olduğu sera gazı salımı, arazi kullanım süreçleriyle ya da hayvanların öldürülmesi işlemiyle sınırlı değil. Büyük ölçekli fabrika çiftliklerde makineleşmiş öldürmelerde ve parçalamalarda harcanan elektrik, karkas adı verilen hayvanların gövdesinin işlenmesi için gerekli işlemler; paketleme, dondurma ve lojistik aşamaları sera gazı salımlarının takip edip

hesaplandığı adımlar. Bir de görünmeyen karbon ayak izleri var elbette: Hayvanların öldürülmeden önce yediği yemin üretimi, tedariki ve sevkiyatı süreçlerinde açığa çıkan sera gazları genelde sınır ötesi (*offshore*) salımlar olarak değerlendiriliyor ve hesaba katılmıyor bile.[28]

İnsan faaliyeti kaynaklı (*antropogenic*) sera gazı üretimlerinin yüzde 76'sını oluşturan karbondioksitten sonra ikinci sırada gelen ancak ondan 30 kat daha ısıtma kapasitesine sahip olan metan,[29] sera gazı salımlarının yüzde 16'sını oluşturuyor. Endüstriyel hayvancılık ise, en kuvvetli sera gazlarından biri olan metanla iklim krizi çorbasına pek de mütevazı olmayan bir katkı sunuyor: Ülkeler arasında farklılılar görülmekle birlikte, küresel sera gazı salımının yüzde 14,5'i (yılda yaklaşık 7,1 milyar ton CO_2) endüstriyel tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden gelmekte.

Kırmızı et ise üretimi en çok metan salımına neden olan hayvansal ürün. Yaklaşık 100 gram kırmızı etin üretilmesi için 50 kilogramdan fazla sera gazı salınması gerekiyor. 100 gram hayvansal protein için salınan sera gazı sıralamasında kırmızı eti, sırasıyla 19,95 kilogram sera gazı salımıyla kuzu ve koyun takip ediyor. Ancak kuzu ve koyun etinin üretilmesi için salınan sera gazı, kırmızı etinkinin neredeyse yarısı kadar. Kuzu ve koyun etini, 18,19 kilogram sera gazı salımıyla karides takip ediyor. Listenin dördüncü sırasında ise 16,87 kilogram sera gazı salımıyla süt ineklerinden elde edilen kırmızı et yer alıyor. Hemen arkasından peynir ve süt üretimi geliyor.[30]

28 Özellikle mısır ve soya yerine ağırlıklı olarak ithal yemin kullanıldığı tavuk çiftliklerinde karbon ayak izinin inek mezbahalarına kıyasla düşük çıkmasının nedeni de bu *offshore* salımlar olduğu iddia ediliyor. Detaylı tartışma için bkz. Emily Denny, "Chicken or Beef? Both Contribute to Climate Change, New Study Finds", *EcoWatch*, 30 Nisan 2021, [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. https://www.ecowatch.com/beef-chicken-climate-change-impact-2652836402.html

29 Paul Balcombe vd., "Methane emissions: choosing the right climate metric and time horizon", *Environmental Science: Processes & Impacts*, 2018, 20(10), s.1323-1339.

30 "Greenhouse gas emissions per 100 grams of protein", *Our World in Data*, (tarih yok.), [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. https://ourworldindata.org/grapher/ghg-per-protein-poore

İnsan kaynaklı metan salımlarının yaklaşık üçte biri ise, büyükbaş hayvanlardan, özellikle sığır ve süt ineklerinden geliyor. Midesi dört bölmeli olan inek, koyun ve keçi gibi toynaklı hayvanların sindirim süreçlerinde açığa çıkan ve dışarıya saldıkları vücut gazlarındaki metanın küresel metan salımındaki payı ciddi boyutlara ulaşmış durumda.[31] Çiftlik hayvanlarından özellikle inek, koyun, kuzu, sığır ve mandanın mide ve bağırsaklarında gerçekleşen (*enteric*) fermantasyon küresel metan salımındaki en büyük payı oluşturuyor. İkinci sırada ise, çiftlik hayvanlarının dışkı ve idrarı başta olmak üzere sindirim sonucu oluşan biyoatıklardan kaynaklanan metan salımı geliyor.[32]

ABD'deki endüstriyel hayvancılığın metan salımlarındaki payı ise 1999 ile 2016 yılları arasında yaklaşık yüzde 20 oranında artmış durumda.[33] Kıtadaki büyükbaş hayvan sayısının azalmış olmasına rağmen metan salımındaki artışın nedeni, CAFO'larda biriken binlerce hayvanın dışkı ve idrarın birikmesiyle neredeyse patlamaya hazır bombaya dönüşmesi. Bu elbette küresel bir sorun: CAFO sayısı ve yıllık toplam et üretiminde ABD, Çin ya da Brezilya'dan sonra gelen Avrupa Birliği ülkelerinde de tarım, metan salımının esas kaynağı. AB ülkelerindeki toplam metan salımının yüzde 53'ü endüstriyel hayvancılıktan kaynaklanıyor.

Endüstriyel hayvancılıktan kaynaklanan metan hesaplamaların-

31 İneklerin, tahılları sindirimleri sırasında açığa çıkan metanı genellikle kalın bağırsaklarından, osurukları aracılığıyla atmosfere saldıklarını düşünüyor, "inekler osurarak küresel ısınmaya neden oluyor" gibi kötü esprileri duymuş olabilirsiniz. Fakat araştırmacılar, metan salımlarının ineklerin sindiriminin erken aşamalarında başladığını, metan saldıkları ilk sürecin peristaltik hareketin bir parçası olan geğirme olduğunu tespit etmiş durumda. Ayrıntılı bilgi için bkz. "Emission accomplished: Cattle burp methane expulsion measured from space for first time", *PHYS.ORG* (tarih yok), [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. https://phys.org/news/2022-05-emission-cattle-burp-methane-expulsion.html

32 "Key facts and findings", UN Food and Agriculture Organization (FAO), (tarih yok). [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. https://www.fao.org/news/story/en/item/197623/icode/#:~:text=Total%20emissions%20from%20global%20livestock,of%20all%20anthropogenic%20GHG%20emissions

33 "Inventory of U.S. Greenhouse Gas Emissions and Sinks", U.S. Environmental Protection Agency, 8 Şubat 2017, [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. https://www.epa.gov/ghgemissions/inventory-us-greenhouse-gas-emissions-and-sinks

da sık sık karşımıza çıkan, "etin yaşam döngüsü" olarak tarif edilen bir kavram var: Hayvanın parçalanması ânından paketli etin süpermarketteki buzdolabına kadar gelmesindeki süreçlerin karbon ayak izini hesaplamayı kolaylaştıran bir kavram. Ama hayli sorunlu ve kısıtlı da aynı zamanda: Eziyetle başlayıp tecritle devam edip ölümle biten bir metalaşma süreci. Yaşamı olan et değil, hayvan. Yemek için öldürdüğümüz hayvanların yaşam döngüsünden söz edebilirdik, fakat çevresel etki hesaplamaları ölümden sonra parçaların dahil oldukları ilişkisel ağlardaki yerine, rolüne odaklanıyor. Fabrika çiftliklerde hayvanların hayvansal ürünlere dönüştürülmesi süreci, içinde yer aldığı geniş coğrafyada da etkileri uzun zamana yayılmış çok boyutlu bir ekolojik tahribat dayatıyor. Aşırı toprak ve su kirliliğinden kaynaklanan alg patlamaları fabrika çiftliklerin yıkıcı çevresel etkilerinin en gizli ama kuvvetli potansiyelini oluşturuyor. Fabrika çiftliklerin merkezinde durduğu su ve toprak kirliliğinin etkilerini ise ortadan tamamen kaldırmak neredeyse imkânsız.[34] Kirlilik döngüsü ise şöyle oluşuyor: Hayvanların dışkıları yüksek miktarda fosfor ve nitrojen içeriyor. Bu dışkılar gübre olarak kullanıldığında, yağmur suları fosfor ve nitrojeni toprak altına taşıyarak yeraltı sularına ulaşmasını sağlıyor. Fabrika çiftliklerde binlerce hayvanın tutulmasıyla oluşan aşırı miktardaki dışkı ve gübre yığılması da toprağın gübre, kimyasal ve dışkı derişik hale gelmesine neden oluyor. Suların kirlenmesine, suda üreyen patojenlerin yaygınlaşmasına, içme suyuna karışmasına ve nihayet zehirli alg patlamalarına neden oluyor.[35]

Binlerce hayvanın taşınıp fabrika çiftliğe getirilmeleri, tecrit altında tutulmaları, bu süreç boyunca yakın ve yoğun temastan doğabilecek hastalıkların engellenmesi veya tedavisi için verilen antibi-

34 Daniel McGraw, "Lake Erie is still at significant risk for harmful algae blooms, experts warn", *Successful Farming*, 22 Temmuz 2021, [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. https://www.agriculture.com/news/business/lake-erie-still-at-significant-risk-for-harmful-algae-blooms-experts-warn

35 CAFO'ların merkezinde yer aldığı alg patlamaları sorununa ilişkin verilerin görselleştirildiği bir çalışma örneği için bkz. Nick Natale, "*CAFOs & Their Involvement in Lake Erie's Algae Bloom Crisis*", *ArcGIS Story Maps*, 16 Nisan 2020, [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. https://storymaps.arcgis.com/stories/3b152f9958214a2d8637d605339e9642

yotikler, binlerce hayvanın idrarı, dışkısı, başta soya ve mısır olmak üzere yemlerin sindirimi sonucu biyoatıkların uzun vadeli çevre felaketlerine imza atması, et endüstrisinin halihazırda sarsılmış meşruiyetine ciddi darbeler vurmayı sürdürüyor. CAFO'larda biriktirilen idrar ve dışkının yeraltı ve yerüstü sularına karışması, fabrika çiftlikleri kuşatan geniş havzalarda su kirliliğine, içme suyunun kirlenmesine, insan ve hayvan topluluklarında zehirlenme vakalarına neden oluyor. Aşırı metan salımından kaynaklanan hava kalitesinin bozulması, açığa çıkan çok miktarda ve uçucu olan amonyak, hidrojen sülfür, metan ve partiküler madde civarda yaşayan ve çalışan insanların sağlığını olumsuz etkiliyor. Patojenler, antibiyotik direnci, böcek vektörleri, neden oldukları kötü koku da eklenince fabrika çiftlikleri bir sonraki zoonoz salgınların sıfır noktası olma yolunda emin adımlarla ilerliyor.

Yaşamın, Ölümün ve Hayvanların Genetik Modifikasyonu: Yapay Et ve Alternatif Protein Tartışmaları

Covid-19 pandemisinin sıklıkla gündeme getirdiği türlerarası patojen geçişleri, zoonoz virüsler, hastalık vektörleri hayvanların yaşamının insan eliyle manipüle edildiği, özellikle yaban hayatı ve evcilleştirilmiş hayvanlarla insan temasının yüksek olduğu tüm faaliyetlere karşı şüpheleri ciddi anlamda derinleştirdi. Et endüstrisinin çevresel suçları ortaya çıktıkça ve iklim krizindeki payına dair araştırmalar yaygınlaştıkça derinleşen bazı tartışmalar, bu sistematiğin dışını düşünebilmek için bizlere önemli ipuçları sunuyor. Bu tartışmalardan en önemlisi, endüstriyel hayvancılığın akıbetini belirleyecek önemli iddialara ve düşüncelere yer veren "hayvansal proteinden çıkış", alternatif protein ve yapay et tartışması.

Et Endüstrisinin Dışına İlk Adım

Et endüstrisinin büyümekte ve siyasi iktidarın küresel sermayenin kâr maksimizasyonu için emek ve hak gasplarında vites yükselt-

tiği, neoliberal ekonomi politikalarının hâkim olduğu ülkelerde, küresel et üretiminin büyük oyuncularının devlet liderleriyle her fırsatta samimi pozlar vermesi boşuna değil.

Özellikle çevre yıkımı ve ekolojik tahribata neden olma suçundan sabıka kayıtları hayli kabarık muhafazakâr, popülist ve/veya aşırı sağ hükümetlerle çıkar ortaklaşması içinde olduğunu da biliyoruz. Yine de sürdürülemez olduğu artık ayyuka çıkmış endüstriyel tarım ve hayvancılığı meşrulaştırmak ve dönüşüm imkânlarını kısıtlamak için başvurmadık yol bırakmadı neredeyse. Her yıl milyarlarca hayvanı yok eden fabrika çiftçiliğinin temel söylemsel gücü, et endüstrisinin yıkıcı çevresel etkilerini inkâr etmekten gelmiyor. Aksine kırmızı et üretiminin karbon ayak izi net hesaplarla ortaya koyulunca pek çok ülkede basın, medya ve maalesef bazı ekoloji savunucuları aracılığıyla öne çıkarılan söylem, yeni kömürün inekler (*"Cow is the new coal"*) olduğunu, iklim krizinin yıkıcı etkilerini önlemek için nasıl kömürden çıkıp adil bir enerji dönüşümü tahayyül edip planlamamız gerekiyorsa, "kırmızı etten çıkış"ı da benzer şekilde kurgulamamız gerektiğini iddia ediyorlar. Neredeyse et endüstrisinin yarattığı doğa yıkımının esas suçlusunu inekler çıkarıp, sanki inekler iklim krizine tek başlarına, taammüden ve kendi iradeleriyle neden oluyorlarmış gibi bir söylemsel zeminin ve varsayımların sıklıkla tekrarlandığını görüyoruz.

Bu görüşün öne çıkardığı haliyle, yemek için öldürülen hayvanlardan inekleri bir süre kendi hallerine bırakıp başka hayvan türlerine ağırlık vermemiz gerekiyor. İnek çiftçiliğinin metan salımı yüksek olduğu için, metan salımı daha az olan hayvanlara ağırlık verebiliriz. Bu görüşe göre, endüstriyel hayvancılığın teknolojik ve politik altyapısını değiştirmeden, yalnızca hammadde tipini, etinden yararlanmayı sürdürebileceğimiz hayvanın türünü, yani canlı sermaye (*lively capital*) türünü değiştirerek devam edebiliriz: Karbon ayak izi hâlâ ineklerin yerine, tavuklara geçiş yapmanın sera gazı salımlarını ciddi ölçüde azaltacağını savunuyor. Sanki tavuklar, bugün dünyada yemek için açık ara en çok öldürülen hayvanlar değillermiş gibi! Çünkü bugün yemek için en çok öldürülen iki tür olan domuz ve tavuk, metan salmasa da, binlerce ton dışkı üretiyorlar ve dışkılarında bir başka kuvvetli sera gazı olan azot oksit bulunuyor. Yemek için öldürülecek hayvan türüne ilişkin tartışmalar hayvan hakları ve öz-

gürlüğü perspektifinden elbette anlamsız. Dahası bilimsel olarak yanlış ve geçersiz: İnekler yerine domuzlar ve tavukları yemeyi gezegeni kurtarmak için alternatif olarak sunan görüşün gözden kaçırdığı gerçek şu ki, domuzlar ve tavuklar da yem olarak gübrelenmiş ekinleri tüketiyorlar. Bu da tıpkı inekler gibi sindirim ve boşaltım süreçleri boyunca karbon salımını sürdürdükleri anlamına geliyor.[36]

1998 ile 2018 yılları arasında, gelişmekte olan ülkelerdeki et tüketimi, toplam küresel tüketimin yüzde 85'ini oluşturmaktaydı. Bu tarihler arasında Çin'deki et tüketimindeki artış ise yüzde 72 oranında. Kişi başına düşen ortalama et tüketimi ise 43 kilogram olarak hesaplanmış. Aynı yıl (2014) ABD'de kişi başına düşen et tüketimi 100 kilogramken, Avustralya'da sadece 4 kilogram.[37] Bununla birlikte, Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü'nün (FAO) hesaplamalarına göre, on yıllarca süren artıştan sonra, küresel et tüketimi ilk kez 2019 yılında azalmaya başladı. Vegan Society derneğinin araştırmasına göre de, yalnızca Birleşik Krallık'ta kendini vegan olarak tanımlayan insanların sayısı 2014 ile 2019 yılları arasında dört kat artarak 600.000 kişiye ulaştı.[38]

Bazı araştırmalara göre, önümüzdeki 15 yıl içinde özellikle gelişmiş ülkelerde kırmızı et tüketimi kademeli biçimde azalır ve et yerine tavuk ana protein kaynağı olarak "kullanılır"sa, 2030 yılında endüstriyel hayvancılık faaliyetlerinden kaynaklanan sera gazı emisyonlarını sabitleme (sıfırlama ya da azaltma değil!) şansımız var. Örneğin ABD'de yaşayan bir insan, günde yalnızca bir öğününde kırmızı et yerine tavuk ya da hindi yerse, beslenme biçimlerinden kaynaklı karbon salımlarında yüzde 48'lik bir düşüşe neden olabiliyor.[39]

36 "Dashboard-old, Global Livestock Environmental Assessment Model (GLEAM)", UN Food and Agriculture Organization, (tarih yok). [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. https://www.fao.org/gleam/results/en/

37 Hannah Ritchie, vd. "Meat and Dairy Production", *Our World in Data*, (tarih yok). [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. https://ourworldindata.org/meat-production

38 "Key Facts", *The Vegan Society*, (tarih yok), [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. https://www.vegansociety.com/about-us/further-information/key-facts#:~:text=In%202019%20there%20were%20600%2C000,150%2C000%20(0.25%25)%20in%202014

39 Donald Rose vd., "Single-item substitutions can substantially reduce the carbon and water scarcity footprints of US diets", *The American Journal of Clinical Nutrition*, 2022.

Beslenmedeki ek değişikliklerle bireysel tüketimden kaynaklanan sera gazı salımını daha da düşürebilmek mümkün: Karides yerine morina balığı yendiğinde bireysel tüketimden kaynaklanan sera gazı salımından yüzde 34, inek sütünü soya sütüyle değiştirmeyle de yüzde 8 tasarruf edilmesi mümkün. Bireysel sorumluluk ve beslenme alışkanlıklarını değiştirmek elbette iklim kriziyle mücadelede hayati öneme sahip. Ancak iklim krizinde "geri dönüşü olmayan nokta"ya yaklaştığımız şu yıllarda, bireysel kahramanlık söylemlerine savrulmamanın ve gıda kaynaklı salımların ancak kolektif değişimlerin başlamasıyla, gıdanın üretim ve tedarik süreçlerinde ülkeler ve toplumlar ölçeğindeki makro değişikliklerin anlamlı olabileceğini unutmamak gerekiyor. Hayvansal protein tüketiminin olduğu gibi, kırmızı etten çıkışın da eşitsiz gelişiminden söz etmek mümkün: Gelişmiş ülkelerin bugünden itibaren tamamen bitkisel bazlı beslenmeye geçtikleri, fabrika çiftliklerin gasp ettiği arazileri doğal haline bıraktıkları durumda ise, 2100 yılında sera gazı salımlarını ciddi ölçüde düşürme ve 100 milyar ton CO_2 salımını yakalama fırsatı yakalayabiliriz.[40] Beslenme alışkanlarını değiştirmek ve hayvansal bazlı protein yerine bitki bazlı proteine geçiş yapmada esas sorumluluk gelişmekte olan ülkelerde: Çünkü gıda üretiminden kaynaklı salımların yüzde 70'i gelişmiş ülkelerden gelirken, yalnızca yüzde 22'si gelişmekte olan ülkelere ait. Böylesi bir geçiş elbette gelişmiş ülkeler adına ciddi bir geçiş altyapısı oluşturmak, epey yüklü miktarlarda kamu kaynağı ve sermayenin bu alanlara transfer edilmesi anlamına geliyor. İklim adaleti perspektifinin fosil yakıt kaynaklı enerji üretiminden çıkışa dair geliştirdiği "kirleten öder" ilkesi burada da benzer biçimde geçerli: Daha çok hayvan yiyen, öder!

Oysa ekolojik yıkımın geldiği noktada herhangi bir gelecek ihtimali ve adil bir dünya, ancak ve ancak hayvanları öldürmeden de doyabilmenin yollarını bulabildiğimizde peşine düşebileceğimiz bir mücadele alanı, bize bahşedilmiş bir fırsat değil. Bu denklemi hay-

40 Michael B. Eisen vd., "Rapid global phaseout of animal agriculture has the potential to stabilize greenhouse gas levels for 30 years and offset 68 percent of CO2 emissions this century", *PLOS Climate*, 2022.

vanların yaşamlarına bedel, yaşamlarını ellerinden alan sektöre caydırıcı olmayan ve geçmişe yönelik tazminat niteliğindeki cezalar biçmeden kurabildiğimizde hayvanlar için adil bir dünyayı tahayyül edebileceğiz.

Tüm bunlar göz önüne alındığında, sağlıklı bir gelecek ihtimali için (fosil yakıt kullanımı gibi iklim krizinin diğer nedenlerinden vazgeçmeden) hayvanların yaşam koşullarını iyileştirmekle sınırlı kalmayıp, onları hapseden et endüstrisini ortadan kaldırmamız gerekiyor. Yeryüzündeki tüm canlıları gezegeni yok etmeden doyurabilecek kadar düşük ekolojik ayak izine sahip tarımsal üretime geçmek için çok vaktimiz kalmamış durumda. Bunu yapabiliriz, dünyanın sonunu hayal etmektense hayvanların yemek için öldürülmediği bir dünyayı tahayyül etmek daha kolay olmalı. Bu, ne hem hayvan hakları ilkelerinden hem de ekoloji düşüncesinden beslenen, ancak ikisinin iç tartışmalarını ve çatışmalarını aşan, yaşamsal bir zorunluluk. Her yaşamsal zorunluluk gibi radikal bir etik duruş, ilişkisel bir dönüşüm gerektiriyor. Bu doğrultuda atacağımız ilk adımlardan biri, hangi hayvanları öldürürsek can çekişen ama ölmeden de hepimizi öldürmeye ant içmiş et sermayesinin vahşi düzenini biraz daha ayakta tutarız, vb. yaklaşımlardan hızla uzaklaşmak olabilir. Ne ekersek topraktan kısa vadeli azami verim alabileceğimizi değil, belki de artık toprağı, sakladığı karbon ve sera gazlarını tutacağı biçimde nasıl koruyacağımızı düşünmemiz gerekiyor. Siyasi iktidarın ekoloji politikasından bağımsız olarak bir limit var elbette: Ormanlık bir arazi tarım alanına dönüştürüldüğünde, kaybedilen orman varlığını ve karbon yutağını geri kazanmamız çok güç. Yapabileceğimiz en iyi şey, mümkün olan yerlerde yeniden ormanlaştırma, toprağın ıslahı ve doğal bitki örtüsünün yeniden gelişmesi için hiçbir şey yapmamak. Mütevazı ama kararlı adımlarla geri çekilmek.[41]

41 Radikal bir politik tavır olarak "geri çekilme" düşüncesini de Suna Ertuğrul'a borçluyum. Geri çekilmeye dair politik düşünceyi ve eleştirileri ontolojik bir sorun olarak ele alarak, kültür ile doğa arasındaki ayrımı üreten ve bu ayrımla şekillenen varlık ve teknolojik ilişkilenme yapısı, tekniğin ve teknolojinin insanın hayvanlarla ve doğayla ilişkilenmesindeki rolüne dair araştırmalar yürüten Suna Ertuğrul'un çalışmaları takip edilebilir.

Böylesi bir geri çekilmenin eşlik edeceği duygulanım yoğunluğunun kısa bir fragmanını, COVID-19 pandemisinin ilk yılında biraz gördük. Kapanma tedbirlerinin yoğun olarak uygulandığı ve hareketliliğin kısıtlandığı günlerde, kentlerdeki hareketlilik epey yavaşlamış, su ve hava kirliliği ciddi ölçüde gerilemiş; yaban hayvanları yerleşime yakın alanlarda daha sık görünür olmuştu. Ormancılık faaliyetleri yavaşlamış, ulaşımdan kaynaklanan sera gazı salımları ciddi biçimde azalmıştı. Et endüstrisinin, zoonoz virüslerin ortaya çıkmasında ve çevresel tahribatlarda oynadığı rolünün artık küresel sermaye tarafından saklanamaz olmasıyla, endüstriyel hayvancılığın alternatifi olabilecek gıda üretim modelleri üzerine tartışmalar da ana akım medyada bile daha fazla yer bulmaya başladı. Bu tartışmalardan en dikkat çekici olanlar kırmızı etten çıkışla birlikte gündemde yer eden, haklarındaki karşıt görüşleri hızla kutuplaştırmış olan teknolojik gelişmelerle ilgili: etsiz et, kültür-eti ya da laboratuvarda yetiştirilmiş protein.

İklim Kriziyle Mücadele İçin Hayvansız Et, Ölümsüz Et, Laboratuvarda Yetiştirilmiş Et?

Pek çok çevre koruma örgütü, araştırmacılar ve ekolojik haklar için mücadele edenler, etsiz et teknolojisinin şeffaf olmadığı, yaşam döngüsü değerlendirmelerinin tamamlanmadan değerlendirme yapmak için erken olacağını belirterek gelişmelere şüpheyle yaklaştılar.[42] Bu şüpheye neden olan gelişme ise, küresel et endüstrisinin en büyük aktörleri tarafından da desteklenmesi, hatta hızla geliştirilmesi oldu.[43]

42 Etsiz et gelişmelerinin erken dönem eleştirileri için bkz. Caitlin Dewey, "Is this the beginning of the end of meat?", *The Washington Post*, 17 Mart 2017, [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. https://www.washingtonpost.com/news/wonk/wp/2017/03/17/is-this-the-beginning-of-the-end-of-meat/?utm_term=.728760c770ca

43 Matthew Hayek ve Jan Dutkiewicz, "Yes, plant-based meat is better for fighting climate change", *Vox*, 18 Kasım 2021, [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. https://www.vox.com/22787178/beyond-impossible-plant-based-vegetarian-meat-climate-environmental-impact-sustainability

Amazon Ormanları'nı yem üretimi için soya ve mısır ekimine açtıktan sonra dünyanın en büyük *fast food* devi haline gelmiş olan Burger King'in 2020'de Impossible Foods'la ortaklık içinde piyasaya sürdüğü "İmkânsız Burger" (*The Impossible Burger*) adını verdiği etsiz hamburgeri bugün menülerinin değişmez bir parçası haline gelmiş durumda.[44] Etsiz et AR-GE'sinde biraz daha geriden gelen McDonalds da McPlant köftesinde "Etten Öte" (*Beyond Meat*) adını verdiği bir köfte kullanıyor. Etsiz et sektörünün öncüsü haline gelmiş bu iki hayvansal protein devi, 2020'de sermayelerini yüzde 27 oranında artırarak 1,4 milyar ABD doları satışla kâr rekorlarını kırmış durumdalar.[45] Burger King ve McDonalds'ı takip eden diğer et üreticileri bugüne dek kırmızı et piyasasına can veren taleplerini ve kanlı sicillerini, ekoloji mücadelesinin temel taleplerini çalarak temizlemekle meşgul: Bill Gates'in ve Google Ventures'ın teşvik ve fonlarla arkasında durduğu ve Türkiye piyasasına da girmiş olan Impossible Foods, soya bazlı burgerlerinin, kırmızı et kullanarak yapılan burgerlerine kıyasla yüzde 87 daha az su, yüzde 96 daha az toprak kullanarak, dahası yüzde 89 daha az sera gazı salımına neden olarak ürettiğini iddia ediyor. Yeşile boyama sektörün giderek büyüyen aktörlerinin çoktan keşfettiği bir teknik: 2009 yılında kurulan ve bugün bitki bazlı et ikamecilik piyasasında her yılını yüksek kârla kapatan Beyond Meat de, yeni etsiz burgerinin tanıtımında içeriğinden çok yeşile boyadığı yeni sürdürülebilir tarım misyonunu, nohut burgerinin ekolojik ayak izinin son derece düşük olduğunu iddia ettiği üretim sürecini öne çıkarıyor.[46]

Etsiz et tartışması, eski dostlarımızı da hatırlamamıza vesile oldu ve daha uzun bir süredir süpermarket raflarında bulunan bitki-

44 Kelsey Piper, "The rise of meatless meat, explained", *Vox*, 28 Mayıs 2019, [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. https://www.vox.com/2019/5/28/18626859/meatless-meat-explained-vegan

45 Rachel E. Santo, vd., "Considering Plant-Based Meat Substitutes and Cell-Based Meats: A Public Health and Food Systems Perspective", *Frontiers in Sustainable Food Systems*, 31 Ağustos 2020, https://doi.org/10.3389/fsufs.2020.00134

46 "Vegan Burger Meat, Crumbles, & Sausages", *Beyond Meat*, (tarih yok). [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. https://www.beyondmeat.com/en-US/

sel bazlı protein ürünlerini de tekrar gündeme getirdi. Bu da iklim krizine karşı mücadele açısından da geç kalmış ama yine de umut verici bir gelişme. Çünkü örneğin 1 kilogram etin üretilmesi için salınan en düşük karbon, öldürülen et sığırı ise 34 kilogram CO_2e, süt ineği ise 15 kilogram CO_2e. Buna karşılık, bitkisel bazlı et üretiminin neden olduğu karbon salımı 1 kilogram etsiz et için 7 kilogram CO_2e. Tofu ise, ciddi bir farkla en düşük karbon ayak izine sahip: 1 kilogram tofu üretmek, 4 kilogram CO_2e salımına neden oluyor.[47] Karbon salımı açısından bitkisel protein üretimin tartışmasız avantaja sahip olduğu açık.

Ancak küresel ısınma ve iklim krizi karbon salımlarıyla sınırlı değil, içinde bulunduğumuz su stresi, mega kuraklıklar ve su krizi çağında, hayvan bazlı proteinleri üretmek için gereken su tüketimini ve arazi kullanımı ilişkilerini de hesaba katmak gerekiyor: 1 kilogram kırmızı et için 15.500 litre, 1 kilogram koyun eti için 10.412 litre, 1 kilogram domuz eti için 5.988 litre, 1 kilogram tereyağı için 5.553 litre su tüketimi gerekiyor. Daha alt sıralarda gelen 1 kilogram peynir için ise 3.178 litre su gerekiyor. 2014 yılında yapılan bir araştırma da, hayvansal ürünlerin diyetlerden çıkarılmasının yeryüzündeki su varlığını korumak için ciddi bir potansiyel yarattığını, hayvansız beslenmeye geçildiğinde en az 1,8 milyar insanın daha beslenebileceğini ortaya koyuyor.[48] 1 kilogram domates için 180 litre, 1 kilogram patates üretmek için 250 litre, 1 kilogram buğday için 1.010 litre, 1 kilogram soya fasulyesi için 2200 litre ve 1 kilogram pirinç için ise 2.385 litre suya ihtiyaç duyuluyor. Bireysel tüketim ve beslenme ölçeğinde ise, 1 adet et köfte 2.350 litre suyla, soya burger ise sadece 160 litre suyla üretiliyor.[49] Sonuç olarak, doğrudan bitki tüketmenin doğaya toplam maliyeti, hayvan yemekle karşılaştırılamaya-

47 Rachel E. Santo vd..,"Considering Plant-Based Meat Substitutes and Cell-Based Meats: A Public Health and Food Systems Perspective", *Frontiers in Sustainable Food Systems*, 2020, 4.

48 Mika Jalava vd., "Diet change - A solution to reduce water use?", *Environmental Research Letters*, 2014, 9.

49 "How would a vegan shift save water?", *Truth or Drought*, (tarih yok). [Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022]. https://www.truthordrought.com/water

cak kadar küçük. Dahası bitkiler, hayvan öldürmeden doyabilmemizi mümkün kıldığından et endüstrisinin dışını ve ötesini kurgulayabilmemiz için hâlâ en güvenli ve güvenilir besin kaynağımız. Endüstriyel hayvancılığa ve rutinleşmiş öldürmeye dayanmayan, tüketici değil koruyucu ve onarıcı tarım, hayvanların özgürce hareket edebileceği yeryüzünü örgütlemek için hâlâ en sürdürülebilir, en güvenli ve meşru pratiklerden biri.

Teknooptimizm ve Genetik Modifikasyonun Ulaştığı Sınırlar

Bugüne dek artan kırmızı et talepleriyle küresel et sermayesinin büyümesinin, ormansızlaşmanın, endüstriyelleşmiş tarımın karbon ayak izinin bu denli devasa hale gelmesinin birinci dereceden suçlusu olan sermaye gruplarının, Covid-19 pandemisiyle birlikte gezegenin, doğanın ve sağlığımızın yılmaz koruyucusu rollerine soyunmuş olması maalesef basitçe bir ironi, tesadüfen denk geldiğimiz ikiyüzlülük değil. Bu gelişmeler artık sürdürülebilir olmayan ve hızla sürüklendiği krizden çıkmak için de daha çok hayvan öldürme dışında hiçbir yöntem geliştirmemiş olan et endüstrisine can simidi atan muazzam teknolojik araştırmalara dayanıyor. Ne kadar acıklı değil mi? Daha az hayvanın öldürüleceği, ekolojik ayak izi daha düşük üretim modellerini geliştirdikleri için eli kanlı et üreticilerine müteşekkiriz. Gönül istiyor ki, hayvanların yaşamları üzerinden büyüyen tüm sermaye grupları lağvedilsin, mümkünse geçmiş suçları için sermaye birikimleri de hayvanların özgür ve refah içinde yaşayabileceği bir dünyanın ekonomik ve toplumsal altyapısının kurulmasına nakledilsin. Eğer böylesi bir hayvan özgürlüğü devrimi için henüz biraz daha beklememiz gerekiyorsa, gerçeklere dönelim: "Etsiz et" açılımı gerçekten hızla içine sürüklendiğimiz gıda krizinden çıkış için bir fırsat olabilir mi? Ya da son kalan ormanlardan çektiğimiz son nefeslerimizle, krize girmiş vahşi bir sisteme, et endüstrisini kurtaracak can simidini hep birlikte üflüyor olmayalım?

Kültürlenmiş et, kültür eti ya da hücre bazlı et adı verilen etsiz etin geliştirilmesi için kullanılan teknoloji, hayvan kas ve yağ hücrelerinin laboratuvar koşullarında bir araya getirilerek çoğaltılmasıyla

elde ediliyor. Gerçek hayvan hücreleri kullanılıyor, ancak hücrelerin dokuya ve sonunda bir biyokütleye dönüştüğü yer fabrika çiftlik ya da hayvanların tecrit altında tutulduğu mezbahalar değil. Kök hücreler kas hücrelerden ayrıştırılıyor, gelişmeleri için gereken besinlerin sağlandığı yapay bir ortamda çoğaltılıyor. Kök hücreler zamanla kas ve yağ hücreleri üretmeye başlıyor, sonunda geleneksel ete yakın bir forma ve kıvama geldiğinde üretim süreci sonlandırılıyor.

Et endüstrisinin suçları belli. Peki alternatif gıda üretim süreçleri, hayvanlar doğrudan öldürülmediği sürece tercih edilebilir midir? Yapay etle ilgili araştırma ve gelişmelere gönül rahatlığıyla sevinebilir miyiz? Hayvanların yemek ve her türlü kullanım amaçlı öldürülmesine, çalıştırılmasına, sömürülmesine karşı çıkan gelişen hayvan özgürlüğü düşüncesi ve hayvan hakları siyaseti açısından cevap net: Evet. Daha az hayvanın öldürüleceği ve yeryüzüne daha az zarar verilerek gıda üretiminin henüz tamamlanmamış ama yine de etten çıkış yolundaki en önemli adım niteliğindeki bu gelişmeler, tereddüde yer bırakmayacak kadar da sevindirici. Hem eti, abartılı ekolojik ayak iziyle ve türlü hak ihlalleriyle gündemden düşmeyen ve yeni zoonoz salgınların olağan şüphelisi fabrika çiftliklerde değil de, laboratuvarlarda üretmenin ne sakıncası olabilir?

Bu sorunun cevabını araştırmaya korkuyor insan ancak korkunun bu hayvanların ölümünü engellemeye faydası yok. Maalesef etsiz et araştırmalarını ve üretim süreçlerini yakından incelediğimizde ise, heyecanımızı kursağımızda bırakan ve hayvan hakları savunucularının dikkatle yaklaşması gereken bir husus var: Etsiz et ya da laboratuvarda üretilmiş et, evet hayvan öldürülerek elde edilmiyor, ancak son derece teknoloji yoğun, canlı yaşamının genetik modifikasyonuyla gerçekleştirilen ve maalesef sayısını dahi bilemediğimiz kadar hayvanın bilimsel deneylerde öldürülmesine dayanan bir bilgi sistematiği içinde mümkün oluyor.

Bu bilgi sistematiği, son 200 yıldır, kapitalist meta üretim modellerinin ve doğayla ilişkilenmenin egemen hale gelmesiyle maalesef etçil sistematiğin arkasında ve temelinde yatıyor. Hayvanların "bir amaç uğruna" kullanılmasını, deneye tabi tutulmasını, parçalanmasını, bilgi nesnesine dönüştürülmesini, seyredilmesini, meta-

laştırılarak kullanılmasını, sonunda da kâr uğruna cezadan muaf biçimde öldürülmelerini meşrulaştıran ve tüm bunların iç içe geçmiş süreçlerini örtük ama kuvvetli yollarla örgütleyebilen bir sistematik bu.

Laboratuvar koşullarında üretilen kültür etinde, doğal et olarak tanımlanan hayvanlardan elde ettiğimiz etteki gibi mikroplar ve bakteriler bulunmuyor elbette. Israrla hayvansal besin tüketmeyi tercih eden insanlar için *E. coli*, *Salmonella*, ve *Campylobacter* gibi bağırsak patojenleri ciddi sağlık tehditleri oluşturmakta. Laboratuvar ortamında yetiştirilmiş ette ise, kesim ve parçalama işlemleri sırasında, kanın oksijenle temasından kaynaklanan patojenlerin ve zoonoz virüslerin oluşma şansı yok. Dahası, laboratuvarda yetiştirilen ette, fabrika çiftliklerde hayvanlara daha çok ve hızlı büyümeleri için verilen büyüme hormonları da bulunmuyor. Dolayısıyla hayvanları yemeden aldığımız tadı almak istiyoruz, ancak onların bedenini yok etmenin, tüketmenin, sindirmenin (ve sindirmemenin) bedelini ödemek istemiyoruz. Et endüstrisi, bizlere olabilecek en steril yol ve usullerle ürettiğimiz hayvanımsı laboratuvar örneklerini hayvan niyetine tüketmenin verdiği hazzı sunarak kendini küresel bir gıda krizinden yepyeni açılımla kurtarma peşinde.

Ancak etsiz etin en önemli sorunu, silerek yok edemediği kökenindeki hayvan varlığında yatıyor. Hayvanların artık yaşamı üzerine kurulu et endüstrisinden, hayvanların yok edilmesi gereken ilksel bir artık olarak konumlandırıldığı bir üretim sürecinden söz ediyoruz. Araştırmacılara göre, etsiz et çalışmalarının gelişmesinin önündeki en büyük engel –yine muazzam bir hüsnütabirle karşı karşıyayız– kültür sorunu: Kök hücrelerden alınan yağ ve kas dokusunun üreyebileceği kültür ortamı, fetal sığır serumu (FBS) adı verilen bir bileşenle oluşturuluyor. Fetal sığır serumu, mezbahalarda kapalı bir toplama sistemi aracılığıyla ölü bir sığır yavrusundan alınan kandan elde ediliyor. Bu kanın optimum ortamda çoğaltılması için elbette sayısız hayvan deneyi gerekiyor ki, etsiz et reklamı yapan et üreticilerinin promosyonlarında bunun pek bahsi geçmiyor. Sığırların yaşamının başlangıç ânından bir parça alıyor, bunu sonu gelmeyen, canlı yaşamı sarf ettiği halde son derece verimsiz canlı hayvan de-

neyleriyle yağ ve kas hücrelerinin çoğalabileceği ideal ortam elde edilmeye çalışılıyor. İlksel olarak ölü bir hayvanın kanından çoğaltılan hücrelerden elde edilen ve bunun "o hayvan gibi" tadabilmesi için üretimin her aşamasında canlı (*in vivo*) hayvan deneylerinden yararlanan bir teknolojik gelişmeden bahsediyoruz.

Bu teknoloji elbette gen araştırmalarının, klon ve rejenerasyon denemeleriyle gelişen, bir ucu kanserin tedavi edilebilir hale getirilmesine diğer ucu öjeni gibi genetik temizliğe varan genetik modifikasyon çalışmalarının bir parçası. Etsiz et bir ara ürün ve çağın krizlerine teknoloji odaklı bir çözüm önerisi. Bu kitabın hazırlandığı günlerde medyada gündeme gelen bir görüntüden bağımsız düşünemeyeceğimiz bir gelişme: Görselde bir kilitli poşeti andıran şeffaf bir küvez içerisinde, oksijen tüpleriyle, borularla ve kablolarla dış dünyaya bağlanmış bir ortamda yan yatmış küçük bir kuzu. Şeffaf küvezin iki yanında hiçbir canlı yok. Anne sütü yok, canlı bir yaşam kaynağı yok, elektrikli cihazlar, yoğun bakım üniteleri bile yok. İki parça etten çıkan kablolarla nefes almaya ve hayatta kalmaya çalışan, küvez içinde zayıf bir kuzu. Yakın bir zamanda piyasaya sürülen ve ısırıldığında kuzu eti gibi yumuşak ve kanlı olacağı müjdelenen "etsiz kuzu eti"ni, artık mezbahada ya da fabrika çiftlikte değil, soya ve mısırla beslenmeden hayatta kalmaya çalışan, ama hâlâ yaşamı ve ölümü kayıt dışı, denetimsiz, güvencesiz, vahşi ve acımasız koşullarda tecrübe eden bir varlık.

Hayvanlara reva gördüğümüz ve gezegenin geleceği için bizlere umut veren gelişme bu mu? Üretim süreçlerinin karbon ayak izi de su sarfiyatı da daha düşük olan, dahası fabrika çiftlikleri ve CAFO'lara artık gerek duymamamızı sağlayacak olsa da etsiz et ya da laboratuvarda yetiştirilmiş et, aslında hayvanlarla ve yeryüzüyle ilişkimizi dönüştürmeksizin teknolojilerin sunduğu yeni imkânlarla aynı ilişkilenme biçimini biraz daha derinleştirmekten geçiyor. Her yıl milyonlarca hayvanı kaybetmeye devam ederken, böylesi bir alternatifi beğenmeme lüksümüz yok belki. Ama hayvan hakları ve ekoloji mücadelesinin ufkunu bu amaçlarla sınırlandırma şansımız da yok. İklim krizi, su krizi, havanın, suyun, toprağın zehre dönüştüğü aşırı kirlilik, yangınlar, kuraklık, ormansızlaşma, hayvan türle-

rinin yok olması, biyoçeşitliliğin kaybı çağında hızla ilerlerken, hayvanların ve yeryüzünün hak ettiği yaşamı, gasp, tahakküm ve ikameden geçmeyen bir arada yaşamı, bunun mümkün olabileceği bir dünyanın ekonomik ve ilişkisel koşullarını oluşturmak için artık çok vaktimiz kalmamış durumda.

HAYVAN HAKLARI: MÜLKİYET, EŞİTSİZLİK, HUKUK

Serkan Köybaşı

Giriş

İnsan da bir hayvandır. Bunu Charles Darwin'in *Türlerin Kökeni* eserini yayımlamasından bu yana, demek ki 1859 yılından beri kesin olarak biliyoruz. Doğada "insan-hayvan" şeklinde bir dikotomi yoktur. Nasıl fil, fare, yılan, kuş, kedi, şempanze veya istiridye farklı hayvan türleriyse, insan da bu türlerden yalnızca biridir. Şempanze gibi türlerle evrimsel anlamda daha yakındır, istiridyeyle daha uzaktır. Ancak insanın aptalca tutumuna[1] göre, insan bir taraftadır, diğer bütün hayvanlar diğer tarafta. Buna bağlı olarak, "hayvan" kelimesini genellikle "insan olmayan hayvan" anlamında kullanırız. Bu kullanım, insanları hayvanlardan ayrı tutar ve bizim hayvan olmadığımız imasını içerir; oysa biyolojiye giriş dersi almış olan herkesin yanlışlığını bildiği bir iddiadır bu.[2] Doğada bulunmayan bu yanıltıcı ayrım neden oluştu? Nasıl bir adaletsizlik yarattı? Ve bu adaletsiz-

1 Jacques Derrida, "Hayvanlara Karşı Suç", çev. Elçin Gen, *e-skop*, 23 Eylül 2015, https://www.e-skop.com/skopbulten/pasajlar-hayvanlara-karsi-suc/2623; aktaran Nazile Kalaycı, "Hayvan Tür mü Birey mi?", *Doğu Batı*, s. 82, Ağustos-Eylül-Ekim 2017, s. 84.

2 Peter Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, çev. Hayrullah Doğan, Ayrıntı, İstanbul, 2005, s. 35.

liği nasıl ortadan kaldırabiliriz? Bu yazının konusu bu sorulara aranan cevaplarla ilgili.

Öncelikle belirtmem gerekir ki bu çalışmada üzerinde duracağımız uygarlık, Batı uygarlığı olacak. Bunun nedeni, dünyanın bizim için yaratılmış olduğuna dair en üzücü efsaneyi yaratan[3] ve insanla doğa ve diğer hayvanlar arasında keskin ayrımlar yapan burjuva Hıristiyan düşüncesinin, emperyalizm ve kolonicilik yoluyla bugün, Türkiye dahil dünyanın geri kalanında da baskın hale gelmiş olmasıdır.[4] Doğu ve Güney uygarlıklarının doğayla daha uyumlu yaşam tarzları,[5] Batı tarafından barbarlık olarak görülmüş[6] ve olabildiğince yok edilmiştir. Özellikle Ortadoğu kökenli dinlerin temelinde insanmerkezci bir yaklaşım bulunduğundan, dinlerin hayvanları ötekileştirici yaklaşımları onların mağduriyetinde önemli bir rol oynamıştır. Aslında bu durum hemen hemen tüm dinler için geçerli olsa da Ortadoğu kökenli dinlerin geleneğinde insanların, yaratılış itibarıyla hayvanlardan üstün olduğuna inanılmış ve bundan dolayı onları kullanmaları haklı gösterilmiştir.[7] Böylece insanı doğadan ayıran ve onu yeryüzündeki tanrıya dönüştüren Batı kültür ve medeniyeti, baskı ve zorla dünyanın geri kalanında da insanın üstünlüğü fikrini dayatmıştır. Bunun hukuktaki yansıması Roma hukukunda açıkça

3 Elias Canetti, *Hayvanlar Üzerine*, çev. Levent Konca, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 36.

4 *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 257.

5 Doğu kültürlerinin hayvana bakışının Batı'dan daha saygılı olduğunu kabul eden Emrah Peksoy, buna karşın "karma yasası"nda olduğu gibi, doğaya ve hayvanlara iyi davranılması gereğinin, aksi takdirde bize de doğru davranılmayacağı inancı olduğunu düşünmektedir. Yazara göre, hayvanlara zarar verenlerin yaptığı eylem, kendiliğinden bir ahlak problemi olarak görülmemekte; o kişinin sonuçta insanlara da zarar verme olasılığının artmasından kaynaklı bencil bir endişe hâkim olmaktadır. Bu da yine insan merkezli bir düşüncedir. Emrah Peksoy, "İnsan, Hayvan, Taş: Nesne, Nesne, Nesne – Hayvan Haklarına Yeni Bir Bakış: Nesne Yönelimli Ontoloji", *Doğu Batı*, Ağustos-Eylül-Ekim 2017, 82, s. 98-99.

6 Halbuki çoğu Latin Amerika medeniyeti 16. yüzyılda, Avrupalı fatihlerinden çok daha ileri bir insani gelişmişlik seviyesindeydi. Buna karşın metali keşfetmemiş olmaları onları işgalcilere karşı savunmasız hale getirmişti. Bkz. Chris Harman, *Halkların Dünya Tarihi*, çev. Uygar Kocabaşoğlu, Yordam Kitap, İstanbul, 2013, s. 164-175.

7 Sinan Akıllı ve Adem Balcı, "Biz Kim Oluyoruz?: Hayvan Hakları/Özgürlüğü Savunuculuğu ve İnsanmerkezcilik Paradoksu", *Doğu Batı*, Ağustos-Eylül-Ekim 2017, 82, s. 123.

görülebilir. Roma hukukunu takip eden hukuk sistemleri dünyayı kişiler ve mallar olarak ikiye ayırır. İnsanlar kişidir ve geriye kalan, insan dışı hayvanlar dahil, neredeyse her şey maldır.[8]

Bugün insanın doğa ve hayvanlar üzerindeki tahakküm ve sömürüsü sınırsızdır. Bunu sağlayan da bu sınırsız tahakküm ve sömürü sistemini temellendiren ve sürdüren bir hukuk sistemi kurmuş olmamızdır. İnsanın ve sadece insanın hakları vardır; geri kalan her şeyse insanın malı haline getirilmiş bir "şey"dir. İnsanı dünyadaki her şeyin tepesine yerleştiren ve böylece doğanın birbirine bağlı ve birbirini bütünleyen ağlardan oluşan mantığını reddeden bu yaklaşım, bugün yaşadığımız iklim krizi ve ekolojik çöküşün de temel sebebidir.

Batı medeniyetinin üzerinde yükseldiği Aristoteles'ten Descartes'a, Kant'tan Mill'e birçok filozof, düşünür ve hatta tüm semavi dinler, hayvanları, insanların kullanımına verilmiş, akıl yürütme yetisinden yoksun, üzerlerinde (neredeyse) hiçbir ahlaki yükümlülüğümüzün olmadığı "dünya yoksulu" birer "otomat" olarak görmektedir.[9] Dolayısıyla bu coğrafyadaki insanmerkezcilik yüzyıllara yayılan bir süreçte adeta ilmek ilmek örülmüş ve toplumsal yapılara yansımıştır. Ve en sonunda, burjuva sınıfının yükselişi ve moderniteyle birlikte zirve noktasına ulaşmıştır.

Bugünkü hukuksal modernitenin iki örgütleyici ilkesinden biri, John Locke'un mülkiyet hakkıdır.[10] Koyu bir Hıristiyan ve burjuva dostu olan Locke, doğanın Tanrı tarafından insanlara sunulduğunu iddia etmiş ve ondan yararlanmayı adeta bir ibadete dönüştürmüştür. İnsanların, doğadaki canlı veya cansız varlıklara emeklerini katarak bir ürün elde etmeleri halinde bu ürünle kendileri arasında "kopmaz" bir bağ kurulacağını ve bunun da mülkiyet bağı olduğunu söyleyen Locke, böylece, hayvanlar dahil doğadaki her *şeyi* insanın eşyasına dönüştürüp sömürüye açmıştır.

8 Christine M. Korsgaard, "Kantian Ethics, Animals and the Law", *Oxford Journal of Legal Studies*, 2013, 33(4), s. 629.

9 Peksoy, "İnsan, Hayvan, Taş", s. 98.

10 Diğeri ise Thomas Hobbes'un savunduğu devlet egemenliğidir. Bkz. Fritjof Capra ve Ugo Mattei, *Hukukun Ekolojisi: Doğa ve Toplumla Uyumlu Bir Hukuk Sistemine Doğru*, çev. Ebru Kılıç, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 23.

Modernitenin yükselişiyle birlikte, hukuk ve bilim, insan ile başka bütün yaratıklar arasında bir tezat kurmuş ve insanları ekolojik zincirlerinden "kurtarma" işlevini üstlenmiştir. Diğer canlılar "doğal vaziyet"te yaşamaya devam ederken, insanlar artık bu kategoriye ait değildir. İnsanlar bilim sayesinde doğayı çözmüş, teknolojiyi kullanarak onunla oynamaya başlamış, özel mülkiyet ve egemenlik gibi hukuksal kurumlar sayesinde doğanın özünü bir metaya, sömürebileceğimiz ya da "iyileştirebileceğimiz" fiziksel bir nesneye dönüştürmüştür.[11]

Son otuz yıl içindeyse, bilimin ön saflarında bütünüyle yeni bir paradigma ortaya çıkmıştır. Mekanikçi dünya görüşünden bütünlükçü ekolojik dünya görüşüne doğru bu paradigma değişikliğinin temelinde, dünyanın bir makine gibi görülmek yerine bir ağ olarak anlaşılması yatmaktadır. Ağlar elbette ilişki örüntüleridir; bu nedenle yaşamı ağlara dayanarak anlamak, ilişkiler ve örüntülerle düşünme becerisini gerektirir. Bilimde bu yeni düşünce biçimi, "sistem düşüncesi" ya da sistemik düşünce olarak bilinir. Doğanın, yaşamı, sömürmeye değil, üretmeye yönelik bir dizi ekolojik ilkeyle ayakta tuttuğunu anlamış bulunuyoruz.[12] İşte bu dönüşümün artık hukukta da görülmesi gerekiyor. Hem de acilen. Yapılması gereken ilk iş, hak ve özgürlükler konusunda insanın tekelinin kırılması ve hayvanların da çıkarlarını koruyan haklara sahip olduğunun kabul edilmesidir. Bunun da ön şartı, hayvanların[13] insan-

11 Ellen Meiksins Wood, *Liberty and Property: A Social History of Western Political Thought from the Renaissance to Enlightenment*, Verso, Londra, 2012, s. 267 vd.; aktaran Capra ve Mattei, *Hukukun Eleştirisi*, s. 26.

12 Capra ve Mattei, agy., s. 23-24.

13 Bugünkü adaletsizlik ve sömürüyle dolu aşamayı açıklamaya geçmeden önce belirtmem gerekir ki burada bahsedilen hayvanlar acı çekebilen hayvanlardır. Çünkü bir varlığın çıkarları olabilmesi için acı çekme ve haz duyma kapasitesinin olması gerekir. Bkz. Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 240. Singer'a göre eğer bir canlının acı çekme kapasitesi yoksa, o varlık ahlaki toplumun bir parçası olarak görülemez. Dolayısıyla ona yönelik bireysel, toplumsal ve hukuksal davranışlarımızda doğru veya yanlış yapmamız mümkün değildir. Aynı yönde görüş için bkz. Gary Francione, "Animal Welfare and the Moral Value of Animals", *Law, Culture and the Humanities*, 2010, 6(1), s. 31. Aksi görüşteki Keneth E. Goodpaster'a göre ise sırf yaşamak ahlaken dikkate alınmak için yeterli kabul edilmelidir. Bkz. Kenneth E. Goodpaster, "On Being Morally Considerable", *The Journal of Philosophy*, Haziran 1978, 75(6), 1978, s. 310 ve 316.

larla benzer çıkarlarına eşit davranılması ve hukuken eşya statülerinin lağvedilmesidir.

Hayvanların Hukuksal Statüsü: Mülkiyet

İlk insanlar kendilerini hayvanlardan üstün görmüyordu. Avcı toplayıcılar hayvanları avlıyordu ama bunları *Homo sapiens*'e eşit görüyorlardı. İnsanların koyun avlaması koyunu insandan aşağı yapmıyordu, tıpkı kaplanların insan avlamasının insanı daha aşağı yapmadığı gibi. Bu dönemde canlılar birbirleriyle doğrudan ilişki kuruyor ve ortak yaşam alanlarını yöneten kurallar üzerinde bir nevi uzlaşıyordu. Bugün nasıl vahşi doğada farklı türler bir arada ve bir uyum içinde birlikte yaşıyor, birbiriyle mücadele ediyor veya birbirini avlıyorsa, insanlar da diğer türlerle bu tür bir ilişki içindeydi. Buna karşılık Tarım Devrimi'yle birlikte çiftçiler, bitkileri ve hayvanları manipüle etmiş ve onlara sahip olmuştur. Dolayısıyla artık onlarla müzakere etme gereği kalmamıştır. Bu anlamda Tarım Devrimi'nin ilk dinî sonucu, bitkileri ve hayvanları ruhani bir yuvarlak masanın eşit üyelerinden birer metaya çevirmesidir.[14] Ancak bu durum, burjuvanın yükselişine kadar sistemik bir sömürü düzenine dönüşmemiştir.

Avrupa'da feodal ekonomik altyapının yerini ticarete dayalı bir altyapıya bırakması ve bunun Sanayi Devrimi'yle kapitalizme dönüşmesi 18. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu altyapıya uygun bir üst yapının, yani bugünkü ulus devletlerin ve hümanist hukuk düzenlerinin ortaya çıkması da bu yüzyıla tekabül eder. Hümanist felsefenin kurucularından Descartes'a göre, hayvanlara yönelik doğrudan ahlaki sorumluluklarımız olamaz. Onlar, Tanrı tarafından yaratılmış makinelerdir. Onlara karşı sorumluluklarımız olduğunu düşünürsek, örneğin bir duvar saatine karşı da aynısını düşünmeliyizdir. Saati ilgilendiren ahlaki sorumluluklarımız olabilir. Eğer başkasına ait bir saati çekiçle parçalarsam veya etrafa saçılan parçalardan biri bir insana zarar verirse, ilk örnekte saatin sahibine, ikinci örnekteyse yarala-

14 Yuval Noah Harari, *Hayvanlardan Tanrılara – Sapiens*, çev. Ertuğrul Genç, Kolektif, İstanbul, 2016, s. 213.

dığım kişiye karşı sorumluluğum doğar. İşte benzer şekilde, eğer köpeğinizi tekmelersem de sorumluluğum doğrudan köpeğe karşı değildir, size karşıdır. Çünkü Descartes'a göre köpek, aynı saat gibi, makineden farksızdır ve çıkarlara sahip olamaz.[15]

Hayvanları ahlaki toplumun bir parçası olarak kabul etmemiz için bizi düşünmeye ilk teşvik eden 18. yüzyılın sonunda Jeremy Bentham olmuştur: "Yetişkin bir at ya da köpek gerek akıl gerekse de iletişim kurma açısından bir günlük, bir haftalık, hatta bir aylık bir bebekten kat kat üstündür; ama öyle olmasa bile bu neyi gösterirdi ki? Sormamız gereken soru, 'akıl yürütebiliyorlar mı?' ya da 'konuşabiliyorlar mı?' değil, 'acı çekebiliyorlar mı?' olmalıdır."[16] Bentham'a göre, bir hayvanın acı çekebiliyor ve haz duyabiliyor olması çıkarları olması için gerekli ve yeterlidir.

Bentham'ın düşünceleri, Peter Singer aracılığıyla 20. yüzyıla taşınmış ve 1968 hareketinin özgürleştirici dalgasından da yararlanarak, özellikle 1970'lerden itibaren çeşitli yasal değişikliklerde etkili olmuştur. Birçok ülkede hayvan refahı kanunlarına insanca muamele ilkesinin girmesi sağlanmıştır.[17] Böylece hayvanların duvar saatinden farklı olduğu kanun koyucular tarafından da kabul edilmiştir. Ancak hayvanlar hâlâ haklara sahip bir hukuk öznesi olarak kabul edilmemektedir. Oysa dünyadaki insan dışı milyarlarca hayvan da kendi başına gelenlerin bilincindedir. Başka kimsenin umurunda olmasa da başlarına gelenler kendileri için önem taşır. Dolayısıyla onlar da bir yaşamın özneleridir.[18] Hayvan dostlarımızın, kendi bakış açılarından hayatın özneleri olmakta bizden hiç aşağı kalmayan karmaşık bir psikolojiye sahip olduklarını fark etmek için, basit bir sağduyu yeterlidir.[19] Dolayısıyla Roma hukukundan beri süregelen insan dışındaki her şeyin bir mal olduğu düşüncesi, acı ve haz kapasitesine sahip, ken-

15 Gary Francione, "Animals – Property or Persons", Rutgers Law School (Newark) Faculty Papers #21, 2004, s. 5.

16 Jeremy Bentham, *Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, 17. bölüm; aktaran: Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 44.

17 "Animals – Property or Persons", s. 10.

18 Tom Regan, *Kafesler Boşalsın: Hayvan Haklarıyla Yüzleşmek*, çev. Serpil Çağlayan, İletişim, İstanbul, 2007, s. 83.

19 Agy., s. 85.

di hayatlarının öznesi olan ve bilişsel yetenekleri haiz hayvanları garip bir durumda bırakmaktadır. Eşya olarak tanımlandıkları için hukuken korunmalarına yönelik çabalar kısmen başarılabilmekte ve bu halde de hukuk sisteminde karışıklığa neden olmaktadır.[20]

Kısacası, hem artık hayvanların duvar saatlerinden farklı olduğunu kabul ediyoruz hem de onların kendi yaşamlarının öznesi olarak bazı haklara sahip olduğunu reddediyoruz. Hayvanlara ilişkin söylediklerimizle onlara yönelik muamelemiz arasındaki bu derin çelişkinin nedeni, hukuken hayvanları eşyamız olarak görmeye devam etmemizdir.[21] Burada temel bir yanlış vardır. O da sistemin bize, hayvanları *kaynaklarımız* olarak görmemize, onların –yiyebilmemiz veya üzerlerinde deney yapabilmemiz veya spor ya da para için sömürmemiz amacıyla– *bizim* için burada olduğunu düşünmemize izin vermesidir.[22]

Bilindiği üzere, köleliğin henüz yasaklanmadığı zamanlarda bazı insanlar da kaynak olarak görülmekteydi; eşya gibi alınıp satılabilmekte, miras bırakılabilmekte, haczedilebilmekteydiler ve bu durum hukukla ve mahkeme kararlarıyla korunmaktaydı. Artık bu mümkün değildir. Çünkü artık insanların eşya olmama çıkarını haklarla korumaktayız. Artık kölelik, uluslararası hukuk ve anayasalarla yasaklanan, kanunlarla cezalandırılan bir suç. Bir çıkar bir hakla korunduğunda, artık o çıkar, sırf birileri ondan kâr elde ediyor diye görmezden gelinemez veya ihlal edilemez.[23] Haklar, kişinin menfaatlerine duyulan saygıdan doğan ahlaki olgulardır. Menfaatler etrafında koruyucu bir çit örerler. Böylece, genel refah adına bir bedel ödenecek olsa da kişinin, devlete ve çoğunluğa karşı korunmaya ehil olduğu bir alan yaratırlar.[24]

20 "Kantian Ethics, Animals and the Law", s. 629-630.

21 "Animals – Property or Persons", s. 14.

22 Tom Regan, "The Case for Animal Rights", *Advances in Animal Welfare Science*, M.W. Fox ve L.D. Mickley (yay. haz.), 1986/87, s. 179.

23 "Animals – Property or Persons", s. 27.

24 Bernard E. Rollin, "The Legal and Moral Bases of Animal Rights", *Ethics and Animals*, Harlan B. Miller ve William H. Williams (yay. haz.), 1983, s. 103-106; aktaran Francione, agy., s. 27.

Avrupa Birliği'nde hayvanlarla ilgili maddelerin olduğu ilk sözleşme olan 1957 tarihli bir çerçeve sözleşmede hayvanlar "tarımsal ürün" olarak tanımlanmıştır. 2 Ekim 1997 tarihli Amsterdam Sözleşmesi'nde ise "hissetme yetisine sahip varlıklar"a dönüşmüşlerdi.[25] Arada geçen 40 yıl içerisinde hayvanlarda bir değişiklik olmasa da hukukun onlara yaklaşımı önemli şekilde değişmiştir. Bunun nedeni, kamuoyunda yaşanan dönüşümdür. Artık hayvanlara ilişkin düzenlemelerde, sadece onlardan çıkar sağlayan insanların değil, hayvanların durumunun da gözetilmesi gerektiği düşüncesi oluşmuştur.

Ancak buna rağmen, Barrau'nun vurguladığı üzere, "'bilinçli' olduğunu bildiğimiz hayvanları, tarihte hiç olmayan bir şekilde kırıp geçirmeye devam etmekteyiz. Onlara sevgi ve saygı besleyebilmemiz için illa bizim gibi mi görünmek zorundalar? Giderek daha da yırtıcı bir hale gelen insanlık tarafından her gün girişilen ve tarihte eşi benzeri görülmemiş 'yaşama karşı suçlar' sonsuza kadar devam edebilir mi? Bunu kabul etmeye devam mı edeceğiz? Artık, aslında nesne olmadığını bildiğimiz insan dışı canlılara sanki öylelermiş gibi davranmayı kesmenin zamanı değil mi? İnsafsızca hayvanlara şeylermiş gibi davranıyoruz. Tek taraflı olarak dünyayı, onu oluşturan sayısız canlı için cehenneme çevirmeye karar verdik. Her ay tahminen, tarih boyunca yaşamış tüm insanlardan daha fazla hayvanı öldürmekteyiz".[26] Özellikle şehirlerde ve endüstriyel toplumlarda yaşayan insanların büyük çoğunluğu için diğer türlerle en doğrudan temas, yemek zamanında gerçekleşmekte: Onları yiyoruz. Bunu yaparak onlara, yalnızca kendi amaçlarımızın araçları olarak muamele etmiş oluyoruz.[27] Halbuki aynı zamanda biliyoruz ki onlar sadece eşya değiller; hissedebilen, çıkarları olan ve kendi yaşamlarının öznesi olan canlılar.

25 2007 Lizbon Anlaşması'yla yapılan değişiklikle Treaty on the Functioning of the European Union'ın (TFEU) 13. maddesinde de hayvanların hissedebilen varlıklar olduğu tekrarlandı.

26 Aurélien Barrau, *Le Plus Grand Défi de l'Histoire de l'Humanité*, Michel Lafon, Neuilly-sur-Seine, 2019, s. 78-79.

27 Peter Singer, "All Animals Are Equal", *Philosophical Exchange*, 1974, 5 (1), s. 108.

Hayvanların eşya statüsü, insanca muamele ilkesi veya hayvan refahı kanunlarının öngördüğü çıkarlar arası dengeleme çabasını anlamsız kılmaktadır. Bunun nedeni, gerçekte dengelediklerimizin mal sahibinin çıkarlarıyla eşya olan hayvanın çıkarları olmasıdır. Elbette ki genel olarak haklarla ve özel olarak da mülk edinme hakkıyla korunan insanların çıkarlarıyla, yalnızca insanın amaçlarına hizmet etmek için var olan eşyanın çıkarlarının dengelenebileceğini iddia etmek absürddür.[28] Hayvanın eşya statüsü nedeniyle insanla hayvanların çıkarları arasında seçim yapacak bir şey yoktur, zira hayvanlar mülkiyet olarak görüldüğü için bu seçim çoktan onların aleyhine olacak şekilde yapılmıştır.[29] Çıkarlar arasındaki dengelemeyi gerçekten yapabilmemiz için hukukumuzu "türcülük"ten kurtarmak ve hayvanların eşya statüsünü lağvetmek gerekmektedir.

1975 yılında Richard Ryder tarafından yaratılan[30] bir kavram olan türcülük, bir kişinin kendi biyolojik türünün çıkarları lehine ve diğer biyolojik türlerin çıkarları aleyhine, önyargılı ya da yanlı davranmasıdır.[31] Kendi türümüzün üyelerine uygulansa bizi isyan ettirecek bir acımasızlığı, başka bir türün üyelerine uygulandığında hoşgörüyle karşılamakta ve bunu normal görmekteyiz. Türcülük, araştırmacılara, üzerinde deney yaptıkları hayvanları yaşayan, acı çeken varlıklar olarak değil, cihazlar, laboratuvar araçları olarak görme fırsatı vermektedir. Nitekim araştırma fonu sağlayan devlet kuruluşlarına yapılan başvurularda hayvanlar, test tüpleriyle ve kayıt cihazlarıyla birlikte "gereçler" başlığı altında yer almaktadır.[32] Ama aslında onlar test tüpü değil ve biz de bunu biliyoruz. O laboratuvarda hayvanlar üzerinde deney yapanlar da bunu biliyor. Ama hep beraber bu durumu görmezden geliyoruz. Halbuki, eğer bir varlık acı çekebiliyorsa, bu acıyı dikkate almayı reddetmek için hiçbir ahlaki gerekçe bulunamaz. Varlığın ne olduğundan bağımsız olarak, eşitlik

28 "Animals – Property or Persons", s. 15.
29 Agy., s. 15.
30 Richard Ryder, *Victims of Science: The Use of Animals in Research*, Davis-Poynter, Londra 1975.
31 *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 43.
32 Agy., s. 116.

ilkesi bu acının, diğer tüm varlıkların acılarıyla eşit şekilde dikkate alınmasını gerektirir.[33]

İnsanların hayvanları eşya olarak kullanmak gibi bir zorunluluğu bulunmamaktadır. Ne gıda ne giyim ne ulaşım ne eczacılık alanında hayvanları kullanmak zorundayız. Pekâlâ alternatif yöntemlerle hayatlarımızı makul şekilde devam ettirebiliriz. Evet belki bu dönüşüm masraflı olur. Çünkü hayvanları eşya olarak kabul etmek ve ihtiyaçlarımızı onları sömürerek elde etmek ekonomiktir. Köle veya çocuk işçi çalıştırmak da bir zamanlar ekonomik olarak görülüyordu. Ancak ahlaken doğru olmadığı için ekonomik maliyetine bağlı olmaksızın yasaklandı. Bugün de milyarlarca canlıyı etkileyen bir adaletsizlik sırf ekonomik diye devam ettirilmemelidir. İnsanlar, eylemlerini ahlaki olarak tartıp buna göre ahlaka uygun karar verme yetisine sahiptir.[34] Bu yeti, daha adil bir hukuk düzeni için hayvanların eşya statüsünün yasaklanmasını gerektirir.

İnsanın Hayvana Üstünlüğü: Eşitsizlik

Eşitlik talebi zekâya, ahlaki kapasiteye, fiziksel güce veya benzer olgulara dayanmaz. Eşitlik, basit bir olgusal iddia değildir, ahlaki bir idealdir. İnsanların eşit olduğuna ilişkin ilke, insanlar arasında olduğu iddia edilen gerçek bir eşitliği betimlemez: İnsanlara nasıl davranmamız gerektiğine yönelik bir kuraldır.[35] Eşitlik, insanların mevcut özellikleriyle ilgili olsaydı, bu özelliklerin en düşük ortak payda olması gerekirdi. Bunlar öyle düşük olmalıdır ki hiçbir insan mahrum olmamalıdır. Fakat bu sefer de tüm insanlarda olan bu özelliğin sadece insanlarda olmaması sorunu ortaya çıkmaktadır. Bu durumda söylenebilecek tek şey, tüm insanların eşit olduğu ama diğer türlerin bazılarının da hem birbirleriyle hem de insanla eşit olduğudur.[36]

70 bin yıl önce, *Homo sapiens* hâlâ Afrika'nın bir köşesinde kendi

33 "All Animals Are Equal", s. 107-108.
34 Engin Arıkan, *Hayvan Hakları İnsan Hukuku*, Ekin, Bursa, 2016, s. 46.
35 "All Animals Are Equal", s. 106.
36 Agy., s. 111-112.

işiyle meşgul olan önemsiz bir *hayvandı*. İlerleyen bin yıllarda kendisini tüm gezegenin efendisi ve ekosistemin baş belasına çevirecek dönüşümü gerçekleştirmiştir.[37] Daha sonra insan hümanist dinler tarafından ilahî mertebeye yükseltildiğinde, çiftlik hayvanları acı ve üzüntü hissedebilen canlı yaratıklar olarak görülmemeye ve makine gibi muamele görmeye başlamıştır. 17. yüzyıla gelindiğinde dahi, yukarıda da bahsettiğim şekilde René Descartes, hayvanların bilinçli olamayacağını çünkü Tanrı'nın sadece insanlara vermiş olduğu ruhun onlarda olmadığını iddia etmekteydi. Bilinçli olmadıklarının ispatı olarak da sözlü dili veya işaret dilini kullanmıyor olmalarını göstererek,[38] onları otomatlara veya hareket eden makinelere benzetiyordu.[39]

Her ne kadar artık Descartes gibi düşünmüyorsak da bugün hayvanlar, fabrikaya benzer tesislerde aynı makineler gibi seri üretime tabi tutulmakta, vücutları da sanayinin ihtiyaçlarına göre şekillendirilmektedir. Hayvanlar tüm yaşamlarını üretim bandının önemsiz bir çarkı olarak geçirmekte ve hayatlarının uzunluğu ve niteliği şirketlerin kâr ve zararları tarafından belirlenmektedir.[40] Oysa hayvanlar, hissetme yeteneğine sahip oldukları için çıkarları olan varlıklardır. Bunun doğal bir sonucu olarak, hayvanların bu menfaatlerinin zarar görmemesi ve acı çekmemeleri konusunda tercihleri mevcuttur. Yani bir hayvan şiddet görmek ve görmemek arasında şiddet görmeme tercihine sahiptir. Aynı şekilde bir hayvan, yaşamak

37 *Sapiens*, s. 407.

38 Hayvanların, insan dillerini kullanmıyor olmasına verilen önem, iletişim sistemlerinin bir nevi hiyerarşi oluşturduğu ve insan dillerinin de bu hiyerarşide en üstte yer aldığına ilişkin insanmerkezci bir önyargıdır. Buna göre, diğer türler bizim gibi konuşacak kadar zeki değildir ve bu yüzden başarısız olmuşlardır. Gerçekte ise herhangi bir türün iletişim sistemi sadece ve ancak o türün evrimsel ihtiyaçlarını karşılamak için tasarlanmıştır. Bizim dışımızdaki türler bizimkine benzer bir iletişim sistemi geliştirmediyse ve hâlâ varlarsa, bunun sadece tek bir sebebi olabilir: Lisana gereksinimleri olmadı. Bkz. Derek Bickerton, *Âdem'in Dili: İnsan Lisanı Nasıl Yaratıldı, Lisan İnsanı Nasıl Yarattı*, çev. Mehmet Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, Eylül 2016, s. 17 ve 30.

39 René Descartes, "Discourse on the Method", *The Philosophical Writings of Descartes*, çev. John Cottingham, Robert Stoothoff ve Dugald Murdoch, Cambridge University Press, 1985, s. 111-139; aktaran: Francione, "Animals – Property or Persons", s. 4.

40 *Sapiens*, s. 336-337.

ve ölmek arasında yaşama tercihine sahiptir.[41] Ama onların tercihleri dikkate alınmaz çünkü onlar insanın "altında"dır.

Singer'ın verdiği örnekte, bir erkeğin kürtaj yaptırması mümkün olmadığına göre, erkekler için böyle bir haktan söz etmek anlamsızdır. Köpekler de örneğin oy kullanamayacağı için, onların oy kullanma haklarından söz etmek de anlamsızdır. Bir grup için geçerli olan temel eşitlik ilkesinin başka bir grubu da içine alacak biçimde genişletilmesi, her iki gruba da tıpatıp aynı hakları tanımamız gerektiği anlamına gelmez. Bunun gerekip gerekmediği her iki grubun üyelerinin doğasına bağlıdır. Temel eşitlik ilkesi, eşit ya da özdeş *muameleyi* değil, *benzer çıkarları eşit önemsemeyi* gerekli kılar. Farklı varlıkların eşit derecede önemsenmesi, onlara farklı şekilde muamele edilmesi ve farklı haklar tanınması sonucunu doğurabilir.[42] Çıkarların eşit önemsenmesi ilkesi, ahlaki değerlendirmelerimizde eylemlerimizden etkilenen herkesin denk menfaatlerine eşit ağırlık vermemizi gerektirir. Eğer bir canlı acı çekebiliyorsa çeşitli çıkarlara sahip demektir. Ve bir defa çıkarları olduğu ortaya konan bir varlığın eşit gözetilme hakkı vardır.[43] Bu ilkeye göre, benzer durumlara benzer şekilde muamele etmeliyiz; meğerki aksini yapmamız için bir gerekçe olsun. Bu ilke, bütün ahlaki teorilerin olmazsa olmaz bileşenidir. İnsanlarla hayvanlar arasında birçok farklılık olsa da en azından bir tane önemli benzerliğimiz bulunmakta: Acıyı hissetme kapasitemiz. Bu bakımdan insanlarla hayvanlar benzerler ve dünya üzerindeki sezgisel olmayan diğer her şeyden farklılar.[44]

Dolayısıyla söz konusu ilke, acı çeken varlığın doğasından bağımsız olarak, bu acının –kabaca bir karşılaştırma yapmak mümkün olduğu sürece– herhangi başka bir varlığın çektiği benzer bir acıyla eşit tutulmasını şart koşar.[45] Ancak hukuk sistemlerimiz, eşit gözetim ilkesini insanlar arasında uygularken, aynı bizim gibi acı çektiğini bildiğimiz diğer hayvanların acı çekmeme çıkarını eşit şekilde

41 *Hayvan Hakları İnsan Hukuku*, s. 15.
42 *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 39.
43 "All Animals Are Equal", s. 107.
44 "Animals – Property or Persons,", s. 22.
45 *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 46.

gözetmemekte ve bu çıkarı bir hakla, örneğin vücut bütünlüğüne saygı hakkıyla korumamaktadır.

Oysa tüm insanlara verdiğimiz bir hakkı hayvanlara vermemizi engelleyecek şekilde insanlarla hayvanları ayıran bir özellik bulunmamaktadır. İnsanların özel ve bu nedenle de başkalarının eşyası olmamasını sağlayan hangi nitelik düşünülürse düşünülsün, bu bazı başka hayvanlar tarafından da paylaşılmaktadır. Daha da önemlisi, eğer sadece insanlarda olan özellikler varsa da bunlar da bazı insanlarda bulunmamaktadır. Ancak yine de biz bu insanları kaynaklarımız olarak görmeyiz.[46]

Örneğin çocuklar, engelliler, yoksullar veya yaşlılar, kötü niyetli kişilerin amaçları uğruna araç haline getirilebilir. Bu noktada kurbanın adına ortaya çıkıp onu savunmak, yanlış yapıldığını anlayan insanların görevidir. Üstelik buradaki görevin kendisi de adalet talebidir, bir cömertlik ricası değil. Bu insanlara destek vermeyi onlara borçluyuzdur; yardım, hak ettikleri bir şeydir, yoksa bizim "büyük bir iyilik" ederek gösterdiğimiz bir incelik değil. İnsanlar kendi haklarını korumaya ne denli az muktedirse, onlar adına bunu yapmakta üzerimize düşen sorumluluk o denli büyüktür.[47] Aynı durum hayvanlar için de geçerlidir. Eşit gözetilmesi gereken en önemli çıkarları her gün insanların en önemsiz çıkarları uğruna ihlal edilen hayvanları savunmak, onlara borçlu olduğumuz bir eşitlik ve adalet talebidir. Bizler yalnız kendimiz için talepte bulunmayız; kendileri için bu taleplerde bulunacak güçten ya da bilgiden yoksun olanlar için de yaparız bunu.[48]

Herhangi bir eylemin kurbanının insan veya başka tür bir hayvan olması durumu değiştirmez. Onlar adına duruma müdahale etmek görevimizdir; onları savunmak için sesimizi yükseltmek zorundayız. Bu hayvan-kurbanlara vereceğimiz desteği onlara *borçluyuz;* yardım onların hakkıdır, yoksa onlara vermekle "çok iyi" ettiğimiz bir lütuf değil. Onların kendi haklarını korumaya muktedir olma-

46 "Animals-Property of Persons", s. 40.
47 *Kafesler Boşalsın*, s. 67.
48 Agy., s. 69.

ması, onlara yardım etmekte üstümüze düşen görevi azaltmaz, aksine artırır.[49]

Adaletsizlikten Daha Adil Bir Düzene: Hukuk

Tarih isyanlarla doludur. Bunların hepsi, içinde bulundukları hukuk düzeninde ayrımcılığa ve sömürüye maruz kalan ve buna karşı hak ve eşitlik mücadelesine girişen insanlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Çünkü insanlar örgütlenip eşitlik ve özgürlük talep edebilir. Bu talep en sonunda karşılandığında, eskisine göre daha adil bir hukuk düzeni kurulmuş olur. Sıra, bu yeni düzende de baskı altında olmaya devam eden başka bir grubun özgürleşmesine gelir.

Hayvanların, ineklerin, koyunların, elimize verilmiş ve elimizden kurtulamayacak bütün hayvanların bize asla başkaldıramayacak olması, bu anlamda inciticidir. Elias Canetti, bir mezbahadan başlayan ve ardından tüm bir şehre yayılan, erkeklerle kadınların ve hatta çocuklarla yaşlıların öküzlerin ayakları altında ezildiği bir ânı hayal eder. Daha da ileri giderek bir boğanın güreşçisiyle beraber arenadakilerin tamamını perişan halde kaçmaya zorladığı ânın içini ferahlatacağını söyler. Bunun asla olmayacağı ve kendi de dahil hiçbir insanın böyle bir isyanda titremeyeceğini bilmek onda hayal kırıklığı yaratır.[50]

Hayvan özgürleşmesi bir adalet sorunudur. İnsanların kurduğu bu devasa sömürü düzeninde artık hayvanların neler çektiğini biliyoruz. Bunu görmezden gelmek veya yadsımak artık mümkün değildir. Biliyoruz ki insanların insan dışı hayvanlara karşı zorbalığı, ancak beyaz insanların yüzyıllarca siyah insanlara uyguladığı zorbalığın yol açtığı acıyla kıyaslanabilecek kadar büyük bir acı yarattı ve hâlâ da yaratmakta.[51] Nobel Ödüllü Yahudi yazar Isaac Bashevis Sin-

49 *Kafesler Boşalsın*, s. 95.
50 *Hayvanlar Üzerine*, s. 32.
51 *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 29.

ger bu durumu, "Diğer yaratıklara karşı davranışları açısından, bütün insanlar Nazi'dir," şeklinde ifade etmektedir.[52] Her gün ve her saniye gerçekleşmekte olan bu soykırımın kurbanlarının isyan edemeyecek olmaları bizi sessizliğe değil, bilakis ses çıkarmaya teşvik etmelidir. Bu zorbalığa izin veren hukuk sistemimizi daha adil hale getirmek için bir kez daha isyan etmeliyiz.

Bu, hayvanlar adına insanların giriştiği bir özgürleşme hareketidir. Her bir özgürleşme hareketi, ahlaki ufkumuzun genişlemesini ve temel ahlaki eşitlik ilkesinin yeniden yorumlanmasını gerektirir. Böylece, daha önce doğal ve kaçınılmaz gibi görünen pratikler, gerekçelendirilemez bir önyargının sonuçları gibi görünmeye başlar.[53] İnsanların alışkanlıklarını değiştirmesi içinse önce inançlarını değiştirmesi gerekir.[54] İnsanların üstün, hayvanlarınsa eşyamız olduğuna ve hayvanların haklara sahip olamayacağına yönelik öğrenilmiş hümanist algıların ve alışkanlıkların değiştirilmesi son derece zordur, zira insanlardan dünya üzerindeki özel konumlarından feragat etmelerini ister. Ancak bugünkü adaletsizliği ve zorbalığı ortadan kaldırabilmenin tek yolu da budur.

Zorbalığa son verebilmemiz için önce onu anlamamız gerekir.[55] Bu anlama süreci iki aşamalıdır: Önce hukukun kurumsallaştırdığı adaletsizliğin teşhisi, ardındansa eski düzenin zorbalık olarak tanımlanması ve yasaklanması. Hukukun, önyargıların en kötü biçimlerini ne kadar sık ve nasıl da kararlı şekilde koruduğunu ve devam ettirdiğini iyi hatırlıyoruz. Yakın zamana kadar siyahlar köle olarak alınıp satılıyordu, kadınlar seçemiyor ve seçilemiyordu. LGBTİ+ bireyler çoğu ülkede hâlâ evlenemiyor. Eğer, insanların eşitliği üzerine kurulu olduğu iddia edilen hukuk düzenlerinde ırkçılık, cinsiyetçilik ve homofobi rahatça yer bulabiliyorsa, türcülüğün de aynı şekilde yer bulması şaşırtıcı değildir. Birinin ırkı, cinsiyeti, etnisitesi ve sınıfı,

52 Isaac Bashevis Singer, *Enemies: A Love Story*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 1972; aktaran Singer, agy., s. 133.

53 "All Animals Are Equal", s. 103.

54 "The Case for Animals Rights", s. 180.

55 "All Animals Are Equal", s. 256.

ona bazı ahlaki ve yasal hakların tanınması için herhangi bir temel teşkil etmez. Aynı şey, türler arasındaki farklar için de daha az geçerli değildir. Aksi, ancak önyargıların sonucunda olabilir.[56]

Belli gruplara karşı yaklaşımımızda var olan gizli önyargıları görmeye zorlanmadığımız sürece bunların farkına varmamız son derece güçtür. Özgürleşme hareketleri, eskiden beri doğal ve kaçınılmaz kabul edilegelen bazı uygulamaların aslında hiçbir şekilde haklı gösterilemeyecek bir önyargının sonucu olduğunu ortaya çıkarır.[57] Bu durum hukuksal yaklaşımlarımız ve hukuk düzeninde doğal, kaçınılmaz ve yasal kabul edilegelen normatif düzenlemeler ve uygulamalar için de geçerlidir.

Bugün hakların yalnızca insana tanınıyor olmasının nedeni, genel olarak insanların diğer canlılardan farklı bazı özellikler taşıdığı inancıdır. Örneğin Kant terminolojisinde yalnızca insanların değer ve önemi vardır, dünyada yaşayan diğer hiçbir canlının yoktur.[58] Bunun nedeni, Kant'a göre, hayvanların ahlaki özerkliğinin olmamasıdır. Böylece hayvanları, insanın çıkarlarına hizmet etmekten başka bir işlevi olmayan *şeyler* olarak sınıflandırmaktadır. Bu nedenle Kant düşüncesinde, insanlar için tanınmış olan yasal hakların hayvanlar için tanınamayacağı düşüncesi hâkimdir. Ancak bu doğru kabul edilirse, hayvanlarla aynı durumda olan, yani ahlaki özerkliği olmayan insanların da haklardan mahrum kalması ve örneğin, şu an dünya üzerinde bulunan iki yaş altı milyonlarca çocuğun, ahlaki özerkliği olmaması nedeniyle yasal haklarının da olmadığının kabul edilmesi gerekir.[59] Fakat hukuk sistemlerimizde çocukların hakları vardır ama aynı durumdaki hayvanların hakları yoktur. Bunun nedeni Kant'ın düşüncesinin halen etkili olması ve anayasaların ve kanunların hayvanlara karşı dayanaksız bir önyargı beslemesidir.

56 Tom Regan, "The Day May Come – Legal Rights for Animals", *Animal Law*, Cilt 10, Sayı 11, 2004, s. 23.

57 *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 33.

58 Lori Gruen, "The Moral Status of Animals", *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, https://plato.stanford.edu/entries/moral-animal/ (07.04.2022 tarihinde ziyaret edildi.)

59 "The Day May Come – Legal Rights for Animals", s. 18-20.

Bununla beraber, çeşitli yasal ilerlemeler sağlanmamış değildir. Bentham'ın ve Singer'ın faydacı düşüncelerinin etkileri bugün kanunlarda görülmektedir. Söz konusu hayvan refahı kanunları iki türdür: genel ve özel. Zulüm karşıtı kanunlar gibi genel hayvan refahı kanunları, hayvanların farklı şekilde kullanımları arasında ayrım gözetmeksizin hayvanlara zulmü ve gereksiz acı verilmesini yasaklamaktadır. Özel hayvan refahı kanunları ise insanca muamele ilkesini özel bir hayvan kullanımına uygulama amacı taşır. Sadece deneylerde kullanılan hayvanlara yapılacak muameleye ilişkin olan kanunlar bu ikinci gruba örnektir.[60] Kötü niyetli hareketleri yasaklayan kanunlar "hayvanların, acıyı hissedebilen yaratıklar olmaktan çok bir eşya olarak korunmasına çalışırken", zulmü yasaklayanlar "hayvanların korunması için yapılmıştır".[61] Bunlar "hissetme ve acı duyma kapasitesi olan yaratıklar olarak hayvanların çıkarı için ve onları, eşya olmalarına gönderme yapmadan, zulümden korumak amacıyla vardır".[62] Bir başka deyişle, hayvanlara karşı zulmü yasaklayan kanunlar, hayvanların sezgisel (hissedebilen) canlılar olduğunun farkındadır ve buna bağlı olarak, onlara gereksiz acı vermek veya eziyet etmekten kaçınmamız için doğrudan hayvanlara yönelik yasal zorunluluklar düzenlemektedir.[63]

Görüldüğü üzere kanunları yapanlar da artık hayvanların duvar saatinden farklı olduğunu kabul etmektedir. Hayvanların, aynı bizler gibi ve bizimkilerle eşit şekilde gözetilmesi gereken çıkarları vardır. Bununla birlikte, mevcut hayvan refahı kanunları, onları halen eşya olarak gördüğü için çıkarlarını, en fazla sömürülerini kolaylaştırmak amacıyla gözetmektedir.[64] Dolayısıyla bu kanunlar, hayvanların çıkarlarını ancak insan çıkarlarıyla uyumlu olduğu sürece korumaktadır. Bu da aslında, ancak haklarla elde edilebilen gerçek bir koruma değildir. Hukuk, ortada bir çıkar olduğunda, eşit gözetim

60 "Animals – Property or Persons", s. 10.
61 State v. Prater, 109 S.W. 1047, 1049 (Mo. Ct. App. 1908); aktaran Francione, agy., s. 11.
62 Stephens v. State, 65 Miss. 329, 331 (1887); aktaran Francione, agy., s. 11.
63 "Animals – Property or Persons", s. 11.
64 Agy., s. 20.

ilkesini ihlal ederek ve türcü bir yaklaşımla önce bu çıkarın sahibine bakmakta ve eğer bu bir insansa o çıkarı her hal ve şart altında korumaya almakta, ancak eğer bir hayvansa ihlal edilmesine göz yummaktadır.

İnsan hayatının ve sadece insan hayatının kutsal olduğuna inanmak türcülüktür.[65] Nasıl ırkçılar ve cinsiyetçiler keyfî olarak kendi ırkları ve cinsiyetleri dışındakilerin çıkarlarını önemsememekteyse, türcüler de insan dışındaki hayvan türlerinin çıkarlarını önemsememektedir.[66] Daha somut olarak, eğer diğer hayvanların sırf insan olmadıkları için sizin tüketiminiz ve zevkiniz için sömürülebileceğini ve öldürülebileceğini düşünüyorsanız, türcüsünüz demektir.[67]

Bugünkü hukuk düzeni, insan türüne aidiyete dayanan sistematik bir ayrımcılık yaptığı için türcüdür.[68] Elbette ki insanlarla diğer hayvanlar arasında önemli farklılıklar var. Bu da insanlarla hayvanlar arasında haklar konusunda da bazı farklılıkların olmasını kaçınılmaz kılmakta. Bunu kabul etmekle birlikte, temel eşitlik ilkesinin insan dışı hayvanlara genişletilmesinin önünde herhangi bir engel bulunmamaktadır.[69] Temel bir ahlak ilkesi olarak, çıkarların eşit derecede önemsenmesi ilkesi, keyfî bir biçimde sadece kendi türümüzün bireyleriyle sınırlandırılamaz.[70] Birinin haklarını ihlal etmekle başkalarının kazanç sağlayacak olması, o hakların ihlalini hiçbir zaman haklı çıkarmaz.[71]

Endüstriyel hayvancılıkta ve deneylerde kullanılan hayvanların derhal özgürleştirilmesi gerekir. Ne deneylerde kullanılan hayvanlar bizim deney araçlarımız ne de biz onların efendileriyiz. Bu hayvanlar düzenli şekilde, sistematik olarak sanki değerleri başkalarına sağladıkları yarara indirgenebilirmiş gibi muameleye maruz bırakılmak-

65 *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 57.
66 *Hayvan Hakları İnsan Hukuku*, s. 26.
67 Yves Bonnardel, Thoomas Lepelter, Pierre Sigler, *La Révolution Antispéciste*, PUF, Paris, 2018, s. 13.
68 "The Case for Animal Rights", s. 184.
69 "All Animals Are Equal", s. 104.
70 *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 31.
71 *Kafesler Boşalsın*, s. 65.

ta, bu hayvanlara düzenli şekilde, sistematik olarak saygısızca davranılmakta ve böylece hakları düzenli şekilde, sistematik olarak ihlal edilmektedir. Aynı durum çiftlik hayvanları için de geçerlidir. Buradaki temel yanlış, onları strese sokan kapalı mekânlarda veya doğadan kopuk şekilde tutulmaları ya da acı çekiyor veya ihtiyaçlarının karşılanmıyor olması değildir. Bunlar daha derindeki bir temel sorunun yansımalarıdır sadece. O temel sorun da bizim onları, kendi bağımsız değerlerini görmezden gelerek bizim için yenilenebilir birer kaynak olarak görmemiz[72] ve bunu hukuk düzenimizle korumamız ve devam ettiriyor olmamızdır. Bu, adil bir hukuk düzeni değildir. Hayvanlara yönelik bu sistematik ayrımcılığa karşı isyan etmeli ve daha adil bir dünya için bu türcü hukuk sistemini değiştirmeliyiz.

Sonuç

İnsanların eşitsizliği konusunda son yüzyılda önemli ilerlemeler sağlandığı iddia edilebilir. Buna karşın hayvanların durumu her zamankinden de hızlı kötüleşti. Hayvan hakları hareketi bunu tersine çevirmeyi amaçlamaktadır. Ve bunu yaparken bugün hâlâ devam eden insan hakları mücadelesine de güç vermektedir. Çünkü hayvan haklarına mantıksal temel teşkil eden teori, insan haklarına da temel teşkil etmektedir. Hayvan hakları mücadelesinde olanlar kadınlar, azınlıklar veya işçiler insan haklarına saygı gösterilmesini güvence altına alma mücadelesinin de destekçileridir. Hayvan hakları hareketi, bunlarla aynı kumaştan kesilmiştir.[73]

Hayvanların acı çekmediğini, toplumsal düzenimizin başka türlü oluşturulamayacağını, insanın hayvanlardan tamamen bağımsız ve ilgisiz olarak üstün ve değerli olduğunu bilimsel olarak iddia edemeyiz.[74] Oysa hukuk düzenleri hayvanları, hiçbir ahlaki çıkarı olmayan cansız nesnelerle eşit görmeye devam etmektedir. Her yıl milyarlarca hayvanı, sırf öldürmek için dünyaya getiriyoruz. Hay-

72 "The Case for Animal Rights", s. 188.
73 Agy., s. 188.
74 *Hayvan Hakları İnsan Hukuku*, s. 38.

vanların market değeri var. Kediler ve köpekler, sanki herhangi başka bir ürünmüş gibi pet shop'larda satılmaya devam ediyor. Fikrimizce, ekonomik değeri olan her tür hayvan çıkarı toplumsal zenginliğin artırılması amacıyla görmezden gelinebiliyor ve hiçbir içkin değere sahip değil. İşte eşya olmanın anlamı budur.[75]

Henüz hiçbir ülkede bir devlet kuruluşu hayvanların çıkarlarının insanların benzer çıkarlarından daha önemsiz olduğu düşüncesini sorgulamamıştır. Üzerinde durulan konu, "kaçınılabilecek" acıların, yani aynı hayvansal ürünlerin maliyetleri önemli ölçüde artmaksızın üretilmesi koşuluyla kaçınılabilecek acıların ortadan kaldırılmasıdır. İnsanların hayvanları kendi amaçları uğruna kullanabilecekleri ve hayvan vücudu yeme zevkleri uğruna onları yetiştirip öldürebilecekleri varsayımı hiç sorgulanmadan kabul edilmeye devam etmektedir.[76] Halen kürk endüstrisi ya da et endüstrisi tarafından hayvanların canları alınmakta, bedenleri yaralanmakta ve özgürlükleri ellerinden alınmaktadır. Onların ahlaki haklarını kabul ettiğimizde, tüm bu yapılanlar ahlaken yanlış hale gelecektir. O halde tüm bu uygulamaların, daha "insani" hale getirilmesi değil, durdurulması gerekmektedir.[77]

Sadece insanın haklarının olduğuna yönelik düşünceyi terk edip hak kavramını insanın tekelinden çıkarmalı ve doğanın en az bizim kadar önemli canlı ve cansız varlıklarını insan faaliyetlerine karşı korumaya almalıyız. "İnsan – diğer her şey" ayrımına dayalı bugünkü hukuksal yaklaşım, her gün gözümüzün önünde gerçekleşen inanılmaz adaletsizlikleri normalleştiriyor, koruyor ve devam ettiriyor. Bu adaletsizliklerin başında da hayvanlara yönelik muamelemiz ve yarattığımız sömürü düzeni geliyor.

Türcülüğü ve türcü hukuku reddetmeliyiz. Çünkü bu, ırkçılığın reddinde olduğu gibi, boyunduruk altına alınan sezgisel bir canlının acı çekmesinin ve tüm hissedebilen canlıların acılarının ve

75 "Animals – Property or Persons", s. 21.
76 *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 209.
77 *Kafesler Boşalsın*, s. 94.

mutluluklarının aynı değere sahip olmasının ve dolayısıyla eşit derecede önemsenmesinin bir gereğidir.[78] Bu acıyı bir insanın veya başka bir tür hayvanın çekmesinin hiçbir ahlaki önemi yoktur. Bilakis, acının sahibinin kim olduğuna önem vermemek ahlakın bir gereğidir. Hukuk kuralları da bu gerek doğrultusunda dönüştürülmelidir.

Hayvanlara hakların tanınması reformu değil, eski uygulamanın topyekûn feshedilmesini gerektirir. Hayvanlara iyi davranmak yetmez. Zulümden kaçınmak yetmez. Hayvanları ister gıda ister giyim ister eğlence ya da araştırma amacıyla sömürüyor olalım, hayvan hakları hakikatinin gerektirdiği şey, kafeslerin genişletilmesi değil, kafeslerin tamamen boşaltılmasıdır.[79]

Bu da onların eşya statülerinin ortadan kaldırılmasıyla mümkün olabilir. Çünkü başkalarının eşyası olarak muamele görmeme hakkı temeldir ve diğer hakların temelini oluşturduğundan onlardan farklıdır. Bu hak, ahlaken önemli çıkarların sahibi olabilmek ve ahlaki ve hukuksal *kişi* olarak tanınabilmek için asgari bir koşuldur. Kişinin başka hangi haklara sahip olduğunu belirtmez.[80] Bir kez bu hak tanındıktan sonradır ki o varlık hukuk tarafından bir kişi olarak kabul edilir ve türsel özelliklerinin (etolojisinin) doğrultusunda sahip olduğu çıkarları koruyan çeşitli haklara sahip olabilir. Bu, *ikinci* aşamada tartışacağımız konudur.

78 *La Révolution Antispéciste*, s. 27.
79 *Kafesler Boşalsın*, s. 24.
80 "Animals – Property or Persons", s. 28-29.

ŞÂKİ'NİN ÖĞRETTİKLERİ: ANLAMLAR, SINIRLAR, DÜNYALAR

Eylül Alnıaçık Özyer

Giriş

Şâki bir sokak kedisiydi. Onu Temmuz 2020'de İstanbul, Yoğurtçu Parkı'nda Herpes virüsü kaynaklı hastalıklardan ölmek üzereyken bulduk. Virüsün özel olarak yavru kedilerde, tedavi sağlanmadığı takdirde ölüm oranı yüksek şekilde seyreden hastalıklara sebep olduğu biliniyor. Tahmini kaç kedinin virüs kaynaklı öldüğüne dair ise elimizde bir veri yok. Ancak düzenli aşılamalar sayesinde virüsten korunmak, seyrini hafifletmek mümkün.

Covid-19 pandemisinin mevcut önkabuller ve işleyişlerde yarattığı sarsıntı, gündelik hayatı sekteye uğratması üzerine *sıklıkla* konuşulurken dikkat çeken noktalardan biri insan türü merkezli yaklaşımların çokluğuydu. Pandeminin insan hayatına sosyal ve kültürel etkisi, dönüşüme zorladığı çalışma koşulları, yarattığı kaygı, hastalığın ekonomi politiği, ekolojik krizle olan göbek bağı gibi hepsi meşru olmakla beraber kısmi kalan veçhesinin diğer varoluşlarla ilişkimizi sorgulatması ise kaçınılmazdı. Misal, pandemiye karşı geliştirilen aşıların (global Kuzey'de) hızla tedarik edilmesi için dünya üzerinde eşine az rastlanır işbirliği söz konusuyken, Covid aşılarının üretim süreçlerinin diğer türler için yürütülen aşı faaliyetlerini ne

ölçüde etkilediği büyük ölçüde göz ardı edildi. Oysa birçok ölümcül hastalığa karşı kedi ve köpekler için üretilen karma aşılara uzun süre boyunca Türkiye'de erişim sorunu vardı. Bunun öncelikli sebeplerinden biri Covid aşısı üretiminin yoğunlaştırılması ve gerekli altyapı, flakon, hammadde gibi üretim bileşenlerinin bu alanda önceliklendirilmesiydi.[1] Fakat bu durumun medyada kendine yer bulabilmesi bile oldukça uzun zaman aldı. Şâki'nin bana gösterdiği şeylerden ilki aşılama zamanında, aşıların tedarik edilemeyişi ve bunun ardındaki ekonomi politiğin türlerle olan ilişkisiydi. İnsan türünün önceliklendirilmesi ilk bakışta garip bir anlaşılırlıkla karşılanmaya müsait gibi görünüyor. İnsan için hayati bir tehlike içeren duruma karşı insan olmayanın kırılgan pozisyonu, kendi türünü önceliklendirmen gerektiğine dair doğallaştırılmış inanç ve kabuller.

Ekolojik yıkım söyleminde dikkat çeken büyük yok oluş vurgusu çoğunlukla, peşinde olunan, kaybetmekten korkulan bir denge kavrayışı etrafında şekillenmiştir. Geleceğe yönelik projeksiyonlarda herhangi bir önlem alınmadığı takdirde, nihayetinde insan türünü de bekleyen yaşamsal tehdit öne çıkar. Bunu takiben ekolojik dengenin korunmasının dünya üzerindeki yaşamın biyolojik sürerliliği için zaruriyeti dile getirilir. Bu ifade doğrudur. Fakat eklenmesi gereken etik/ontolojik bir katman daha mevcut. Türlerin yok oluşu sadece, peşinden başka türlerin yok oluşunu da tetikleyeceği için değil, herhangi bir varoluşun yok oluşunun gerçeklikte yaşanan bir kayıp olmasıyla da önem arz eder. Her canlı kendince yaşamın bir ifade biçimidir[2]. İfadenin çokseslilik, çeşitliliğinin çoğalması, yaşamın çoğalmasıdır. Her biri farklı, biri diğerinden daha değerli değildir. O halde bir türün yok oluşu, "gerçekliğin ontolojik katmanında yaşanan bir kayıp"tır. Vincianne Despret verdiği bir röportajda bu meseleyi zarif ve naif şekilde aktarır: Bir penguenin yok olması demek dünyanın kendini algılama yollarından birinin kaybolması demektir, sadece o penguen tarafından algılanan bir sesin, sese dönüşeceği bir

1 Ardıl Batmaz, "Karma Aşı Sorunu Çözülmezse Kedi Ölümleri Artabilir", *Gazete Duvar*, 5.12.2021. https://www.gazeteduvar.com.tr/karma-asi-sorunu-cozulmezse-kedi-olumleri-artabilir-haber-1544254

2 Gilbert Simondon, *Hayvan ve İnsan Üzerine İki Ders*, çev. Emre Sünter, Norgunk, İstanbul, 2019.

kulağın kalmayışı, artık hiçbir şekilde duyulamayacağı demektir.[3] Peki, bunun ne önemi var? İlk bakışta sadece entelektüel bir merakla alakalı gibi görünse de, söz konusu olan bir canlının semiyotik failliğinin tanınması ve bu failliğin doğrudan yaratıcı gücüdür. Modern toplumda doğanın soyutlama faaliyeti üzerinden kültüre dahil edilerek deneyimlenmesi ve bunun mutlak hakikatle beraber düşünülmesi, doğayı etiğin alanından çıkarırken, şablon haline getirilen insan dışında, çoğu canlının hesabına düşen zihinsel bir kategoriye, özneye bağımlı bir nesneye dönüşmektir. Bağlantılı şekilde insan olmayanların bedensel, bilişsel kapasite ve becerileri doğanın etik dışı addedilen ilişkiler ağına dahil edilir. Ekolojik yıkıma böyle bir soyutlama faaliyetinin eşlik ettiğini vurgulamak[4] farklı formlardaki semiyotik faillikleri görünür, bilinir, tanınır kılmak; böylece ekolojiye dair ampirik bir zemin sağlamak etik bir faaliyete de dönüşür.

Cevapların zorluğundan kaçınmak için belki, belki de her sorunun kendi cevabını halihazırda içeriyor olmasından, mevcut soruları artırmakla işe başlamayı önemli buluyorum. Ve bu soruları olabildiği ölçüde somutlaştırabilmek için bir süredir beraber yaşadığımız bir kedinin eşliğine ihtiyaç duyuyorum. Bu beraberlikte insan olarak kendi sorumluluk ve payımı akılda tutarak gerçek bir eşlik olabilmesi için hayatlarımızın iç içe geçmiş, birbirine dokunan yüzeylerini aktarma gayretini semiyotik anlamıyla bir tercüme faaliyeti olarak adlandırıyorum. Şâki hayatımıza giren ilk kedi değil, İstanbul'da yaşayan birçok insan gibi kedilerle yollarımız, evlerimiz defalarca kesişti. Hepsinin temasıyla hayatımıza bir parça eklendi, kayıplarıyla bir parça eksildi. Kimisini hemen fark etmedik, kimisi rüyalarımıza girdi, kimisini hâlâ sokakta arıyoruz belki, kimisi yanı başımızda. Varoluşlarına hakkıyla yer verebilecek bir anlatının gündelik hayatımıza yerleşmediği ise aşikâr. Anlatının gücü kuvvenin fiile dönüşmesinden gelir.[5] Evvelinde görünmez, duyulmaz, hissedilmez oluşu,

3 Brett Buchanan, Matthew Chrulew ve Jeffrey Bussolini, "On Asking the Right Questions", *Angelaki*, 2015, 20(2), s. 165-178. https://doi.org/10.1080/0969725X.2015.1039821

4 Morten Tønnessen vd., "Introducing Biosemiotic Ethics", *Zeitschrift für Semiotik*, *2015*, *37(3-4)*, s. *3-12*.

5 "On asking the Right Questions", 2015.

bir şeyin olmadığını değil; bizim anlamlar dünyamıza henüz tercüme edilmediğini gösterir. Bir kedinin, Şâki'nin insanlarla paylaştığı hayatını, dahil olduğu küresel olguları, onu etkileyen toplumsal ve bilimsel kabulleri anlatma girişimini bu sebeple önemli buluyorum. Başka bir ifadeyle ekolojik yıkımın, pandeminin, muhtelif diskurların tek bir insan olmayanın bedeninde cisimlenişine şahitliğimi aktarmaya çalışıyorum. İnsan olmayanlara dair bir perspektif sunmayı amaçlayan bu yazı için evcil bir canlı seçmiş olmam, ortak duyusal donanımlarımızın görece çokluğu veya halihazırda "insanlaştırılma"ya çok müsait bir canlı oluşu yüzünden başka türleri kapsamak konusunda kısıtlı kalabilir. Zira bir kedi, ön bilgi gerekliliği konusunda örneğin bir ahtapota veya bakteriye kıyasla tanıdıklığı itibarıyla çok daha cömerttir. Fakat seçimimde benim için önemli olan birlikte yaşamanın, birlikte evrilmenin (başlangıçta farklı olsa da, gelinen şu noktada) herhangi bir araçsallaştırmaya ihtiyaç duymadan mümkün olduğunu da hatırlayabilmek.[6]

Şâki'yle ortaklıklarımız sadece duyusal anlamda da değil; mensubu olduğumuz türler ekolojik tahribatın önemli failleri addediliyor. Özellikle son dönemlerde türlerin yok olmasına yönelik hassasiyetlerle birlikte kedilere, kuş, sürüngen, memeli, böcek popülasyonun tehlikeli düşüşünde önemli bir rol biçildi.[7] Hatta 2015-2020 arası beş yıllık planlamasında Avusturalya, iki milyon kediyi verdikleri tahribat sebebiyle öldüreceğini açıklayıp zaman kaybetmeden faaliyete başladı. Rasyonel meşru zemin ise kedilerin diyetlerinden,

6 Şu an dünya genelinde 370 milyon, Türkiye'de ise 4 milyon dolaylarında ev kedisi olduğu tahmin ediliyor. Bkz. Zeynep Dierks, "Number of pet cats in Turkey from 2012 to 2021", *Statistica*, (tarih yok), [Erişim Tarihi Temmuz 2022]. https://www.statista.com/statistics/516039/cat-population-europe-turkey/ ve Emma Bedford, "Number of dogs and cats kept as pets worldwide in 2018", *Statistica*, (tarih yok), [Erişim Tarihi Mart 2022]. https://www.statista.com/statistics/1044386/dog-and-cat-pet-population-worldwide/#professional Aslında sayıların bu denli yüksek olması, insanın başka türlerle ilişkilere kullanım değeri dışında da halihazırda yaygın olarak dahil olduğunun da kanıtı. Bu ilişkiler belirli türler ve belirli biçimlerle sınırlı kalsa da çeşitlenme ve genişleme ihtimali her zaman mevcut.

7 Filip Jaroš, "The Cohabitation of Humans and Urban Cats in the Anthropocene: The Clash of Welfare Concepts", *Animals*, 2021,11(3), 705, https://doi.org/10.3390/ani11030705

yemeyecek olmalarına rağmen canlıları öldürmelerinden devşirildi.[8] Fark ise insan türüyle kıyaslandığında ölçeği ve kapsamı itibarıyla ne kadar küçük bir tahribat olsa da, derhal müdahale edilmesindeydi. Yüz binlerce kedi öldürüldü. Uzun süredir ekolojik krize yönelik çağrılar yapılıyor olsa bile, krize karşı bu denli net bir eylemin eşine rastlamak mümkün değil. Meselenin tüm çetrefilli yapısı içinden birkaç temel soruyu öne çıkarmayı uygun buluyorum. Kedi değil de başka bir tür söz konusu olsaydı, verilen tepkiler nasıl değişirdi? Türlerin çeşitliliğinin ve korunmasının önemli olduğunu teslim ederek, herhangi bir türün ekolojik krizdeki payını böylesine fragmantal şematize etmenin kaynağı ve sonuçları neler? Öldürme eyleminin bu denli kolay gerçekleşebilmesini sağlayan motivasyon nedir? İnsan olmayan bir varlığın kapasite ve becerilerinin dökümünü hakkıyla yapabilmek bu motivasyonun önünde engel olabilir mi? Keza muazzam ölçüde farklı varoluşları, farklılıklarıyla beraber görünür, duyulur kılabilecek yöntem nasıl geliştirilebilir?

Çoklu Türlere Dair Soru(n)lar

Son dönemlerde sosyal bilimler alanında hayvanlara ayrılan yerin nitel ve nicel olarak çeşitlendirildiğini görmek mümkün. Özellikle eleştirel hayvan çalışmaları, eko-eleştiri, feminist, insan sonrası literatürün bu hususta önemli katkıları mevcut. Sorularımdan ilki bahsettiğim alanlardan geliyor ve hayvanlara dair bilgi üretmenin kendisine yönelik. "Mutlak öteki" olarak görülen hayvanların algılama, etki etme, dönüştürme, yorumlama kapasite ve repertuvarlarına yönelik güvenilir bilgi nasıl üretilebilir? Bilginin modern toplumdaki görece ayrıcalıklı pozisyonu üzerinden dağıtılan hak, meşruiyet, tanınma gibi yaşamsal önemi yüksek toplumsal kategorileşmeleri dinamik ve adil şekilde nasıl yeniden düşünebiliriz?

Hayvanlara yönelik bilgi üretme sürecinde başlangıç *dönemle*rinden itibaren klasik etoloji hayvan davranış ve örüntülerine dair

8 "The Centre for Invasive Species Solutions", *Pestsmart*, (tarih yok), [Erişim Tarihi: 12 Ekim 2022], https://pestsmart.org.au/toolkit-resource/impact-of-feral-cats-in-australia/

önemli bir açılım sağlamış olsa da, gelinen noktada bilgi üretme sürecinin doğrudan kendisi kısıtlayıcı bazı etmenler içerir halde. Örneğin davranış modellemelerinde açlık ve korkunun yaşamsal olduğu şüphe götürmese de en önemli koşullar olarak imlenmesi veya bilginin hâlâ çoğunlukla tutsak (tutsak olmasa da kendi ortamından koparılmış) hayvanlar üzerinden üretilmesi ne denli güvenilir olabilir?[9] Keza araştırmacının, gözlemcinin ya da ortamın etkisinin göz ardı edilebilir sayıldığı aşama nedir?[10] Şâki'yle birlikte düşünecek

9 Öte yandan son dönemlerde primatoloji alanındaki çalışmaların daha biyografik hale geldiğini de şerh düşmek gerekir. İşaret diliyle iletişim kuran Koko (goril) ve Washoe (şempanze), alet kullanımıyla dikkat çeken Kanzi ve Panbanisha (Bonobo) gibi onlarca kuyruksuz maymunun araştırmaların yürütüldüğü merkezlerde geçen hayatları detaylarıyla bilimsel literatüre ekleniyor. Bu örneklerdeki hayvanlar kendi türleriyle, "doğal" ortamlarında etkileşime giremedikleri, keza bir çerçevelemeye maruz bırakıldıkları için mevcut koşullar haklı olarak eleştiriliyorsa da, çağdaş etoloji alanında canlının ortamının, refahının önceliklendirildiği örnekler de var ve günden güne artmakta. Bu konuda Lestel, etoloğun mevcut kabuller, sınırlar dışına çıkması ve azami ölçüde yaratıcı olması gerektiğini vurgular. Çünkü etolog ne kadar yaratıcı olur ve hayvan üzerine değil, hayvanla beraber çalışırsa, karşısındakinin de o kadar ilginç bir canlı olduğunu görecektir (Dominique Lestel, "What Capabilities for the Animal?", *Biosemiotics*, (2011b), 4(1), s. 83-102).

10 Bilginin modern bilimsel laboratuvarlar üzerinden nesnel ölçütlerle üretilmesi sadece hayvana yönelik bilginin oluşum sürecine dair değildir. Biyomedikal alanlar da dahil bilimsel amaçlarla hayvanlar üzerinde gerçekleştirilen araştırmalardaki nesnelliği sağlamak adına olabildiği ölçüde soyutlanmış modeller kullanılır. Örneğin 20. yüzyıldan itibaren farelerin toplumsal konumları bu durumla bağlantılı olarak değişikliğe uğramış, gerek üretiminin kolaylığı, gerek insana dair bilgi üretimi için elverişliliğiyle laboratuvar çalışmalarında sıklıkla tercih edilen canlılara dönüşmüşlerdir. Hal Herzog, farelerin araştırmalarda model organizmaya dönüşmesini, sürece yılda milyarlarca kemirgen üreterek dahil olan Jackson Laboratuvarı üzerinden ele alır (H. Herzog, *Sevdiklerimiz, Tiksindiklerimiz, Yediklerimiz: Hayvanlar Hakkında Tutarlı Düşünmek Neden Bu Kadar Zordur?*, çev. Yeşim Seber, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020, 8. Bölüm). Araştırma ihtiyacına yönelik belirli hastalıklara sahip (tansiyon, Alzheimer, Lou Gehrig, depresyon gibi oldukça geniş bir spekturumda) fareler dünyanın birçok yerindeki laboratuvarlara gönderilmektedir. Özel ihtiyaç olması halinde yeni hastalıklara sahip yeni soylar üretilebilir. Herzog hayvan deneylerini onaylayan biri olduğunu aktarır, fakat iki önemli noktaya da değinir. İlki bu hayvanların insanlara yönelik araştırmalarda kullanılmalarının meşruiyetine yöneliktir. "Bir türün bilimsel amaçlarla kullanılmasında ne kadar çok haklılık payı varsa, o türün kullanımı ahlaki yönden o derece daha az haklılık arz etmektedir," der. (Buradaki etik tartışma canlının insana benzerliğiyle belirli ahlaki hak ve konumlar elde edeceğini işaret etmesiyle aslında halihazırda tartışmaya açık bir konudur.) İkinci nokta ise araştırmaların güvenilirliğine ve nesnelliğine dairdir. Eşsoylu farelerin model organizma olarak tercih edilme sebebi birçok farklı değişkeni

olursak, binlerce yıldır insanla ortak bir evcilleşme sürecine girmiş, yaşam alanları paylaşmış bir türden bahsederken objektif koşullar olarak yaşam alanından, alıştığı ortamdan soyutlamak ne sağlayabilir? Veya yüzyıllardır insan türüyle beraber yaşayan bir canlıdan bahsederken, "Ev hayatı onun doğasına aykırı" gibi bir diskurun hasıraltı edeceği hususlar neler?

Kediler üzerine yapılan öncül "bilimsel" araştırmalardan biri Paul Leyhausen'a aittir ve araştırma 6 yıl (1949-1955) boyunca iç ve dış mekân olmak üzere toplam 20 metrekarelik bir alanda 12 kedinin kapalı tutulmasıyla gerçekleştirilir. Laboratuvar şartlarında klasik etolojiye sadık biçimde, objektiflik kaygısıyla yürütülen araştırmanın amaçlarından biri kedi cemaatlerinde [*congregation*] hiyerarşik yapılanmaya yönelik genel bir bilgi üretmektir.[11] Şâki'yi böyle bir araştırmanın parçası olarak tahayyül etmek, hayatını kedilerle paylaşan herkes gibi benim için de imkânsız. İmkânsızlığın iki katmanını ayırt etmek zor değil. İlki Şâki'yi tanıdığım için bu kadar dar ve yüksek popülasyonlu bir yerin onda yaratacağı kaygı ve huzursuzluk dolayımıyla edinilen bilgiye itimat edemeyecek, ikincisi ise bununla bağlantılı olarak artık adını tam koyamadığım şekilde yakınım haline gelen bir canlıya bunun yapılmasına müsaade etmeyecek olmam.

Deleuze ve Guattari hayvanlardan bahsederken üç tip arasında ayrım yapar ve Oedipalleşen hayvanlar olarak evcil hayvanlara yer verir. Oedipalleşmeden kasıt odipal aile ilişkilerine dahil edilen, çoğunlukla bir çocuk gibi düşünülen aile üyelerine dönüştürülmüş hayvanlardır. Bu ilişki biçimi yaratıcı ve dönüştürücü bir ilişkilenmeden ziyade belirli formlar etrafında şekillenmiştir. Bu haliyle de farklı bir duyusal donanımla karşılaşmanın sunabileceği imkânlar uzak addedilir.[12] Şâki çocuğum değil, çocuğumun olması ne demek

bertaraf etmek olduğu için harici etmenleri de azami ölçüde tek tipleştirmek önemlidir. Ancak aynı prosedürlere tabi tutulan (ışık, beslenme, araştırmacıların kıyafetleri dahi), aynı yerden temin edilen fareler oldukça farklı reaksiyonlar geliştirmişlerdir (s. 254). Bu durumun modern bilimsel nesnellik arayışı için yarattığı tehlike ortadadır.

11 Filip Jaroš, "Cats and Human Societies: A World of Interspesific Interaction and Interpretation", *Biosemiotics*, 2016, 9, s. 287-306.

12 Gilles Deleuze ve Félix Guattari, *Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*, çev. Brian Massumi, University of Minnesota Press, Minneapolis, 2005.

onu da bilmiyorum. Fakat ilişkimizin bir haliyle kendine has akrabalık[13] ilişkisine büründüğünü söyleyebilirim. Akrabalığın başka türe doğru açılımı ise kendi türünün önceliğini yeniden sorgulatırken, çoğunlukla insana özgü addedilen toplumu, toplumsallığı, kültürü diğer türlerle beraber düşünmeye zorluyor. Sanırım burada önemli olan detaylardan biri akrabalık ilişkisinin belirli bir birey veya türle kendini sınırlamadığı örnekler. Tek bir bireyin aile ferdi olarak kabul edildiği, ona uygun bir rolün atfedildiği veya yeniden üretildiği durumlar Deleuze ve Guattari'nin Oedipalleştirilmiş hayvanlarına örnek sayılabilir. Fakat tek bir bireyle başlayan, ancak akrabalığa, topluma, insanın biricikliğine, kültüre dair kabulleri yekten veya kademeli olarak sorgulatacak şekilde dönüşen karşılaşmalar da mümkün. İstanbul gibi kedi ve köpek popülasyonunun çok olduğu bir yerde çoğunlukla sefil halde olan bu canlılarla karşılaştığında bir ölçüde ihtimam göstermiş herhangi birinin (elbette karşısındaki canlının da izin verdiği ölçüde) başka türlü bir ilişki ağına dahil olmaması imkansız. Ve bu ilişkiyi bir tür akrabalık olarak görmekten neden kaçınmamız gerektiğinden emin değilim.

Dominique Lestel,[14] kültür, toplum gibi kavramların gerçekten ne olduğuna dair bir sorgulamadan geçmeden kullanılışını sorunsallaştırırken, sosyal bilimlerin insan olmayan varlıkları da içerecek şekilde yenilenmesi gerektiğini dile getirir. Zira her insan toplumu bir biçimde ayrıcalıklı hale getirdiği hayvan türleriyle bir arada yaşar. Bu sebeple "her insan toplumu aynı zamanda bir hayvan toplumudur da".[15] Kavramsal, ampirik, teorik teçhizatların hâkim kullanım biçimleri insan olmayanları çoğunlukla klasik haliyle biyoloji veya etolojiye bırakmış haldedir veya toplum içinde ancak sembolik anlamlarıyla yer alırlar. Yukarıda verilen ve karikatürize edilmiş gibi görünen araştırmalardan edinilen bilgileri toptan çöpe atmamıza gerek

13 Donna Haraway, *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*, Duke University Press, 2016.

14 Dominique Lestel, "The Biosemiotics and Phylogenesis of Culture", *Readings in Zoosemiotics*, T. Maran, D. Martinelli ve A. Turovski (yay. haz.), Walter de Gruyter, 2011a, s. 377-410.

15 Agy., s. 396.

yok elbette, fakat kısmilik ve konumsallığını da akılda tutmak gerekli. Aksi halde bir hayvanın ruhsuz bir otomat olduğunu kabul etmesek bile, yerleştiğimiz perspektifin karşımızda bir otomat bulunmadığını söylemesini beklemek beyhude bir çaba olarak kalır. Bu minvalde hayvanlar dünyasına "anlam"ı teslim eden, canlıyı sadece etki-tepki silsilesinde değerlendirmeyen bütünlüklü bir yaklaşıma ihtiyaç var. Jakob von Uexküll'ün Darwin sonrası yaklaşımlarda her şeyin parçalarına ayrıştırıldığına yönelik eleştirisine[16] paralel şekilde, anlamlar dünyası da sadece insana özgüymüş gibi değerlendirilir. Kültür ve toplum insana hasken, doğa limit olarak yakalanamaz bir gölgeye dönüşmüştür. Oysa insanın, canlılığın, yaşamın ortak zemininin, ortak bir semiyosferde anlamlar dünyasına nüfuz edilebilir ve tercüme faaliyeti gerçekleştirilebilir. Akrabalık gibi bütünüyle insan türüne bırakılmış bir ilişkilenme modelini de bu sayede başka türleri kapsayacak şekilde yenilemek mümkün olabilir.

Zoosemiyotik[17] Tercüme İmkânları[18]

Hayvanların anlamlar dünyasına dahil olabilmek için işe yarar araçlardan bir tanesi semiyotik sahanın genişletilmesidir. Semiyotik

16 Jakob von Uexküll, *Theoretical Biology*, Harcourt, New York, 1926.

17 Hayvan iletişim ve etkileşimlerinin de göstergelere dayandığını kavramsallaştırabilmek için Thomas A. Sebeok tarafından 1963 yılında ilk kez zoosemiyotik terimi ortaya atılmıştır. Charles Sanders Peirce'ü takip eden bu yeni alanın öncelikli gayretlerinden biri Peirce'ün semiyotiğini hayvanlardan başlayarak tüm canlı yaşama *uygulanabilir hale* getirmektir. Bu minvalde değişik disiplinlerden düşünürlerin bir araya gelmesiyle semiyotik yaklaşım mantarlardan bitkilere, hücre seviyesine dek birçok farklı alana adapte edilmeye başlamış, bu sebeple yine Sebeok tarafından biyosemiyotik adını almıştır (Marcello Barbieri, "A Short History of Biosemiotics", *Biosemiotics*, 2009, 2, s. 221-245).

18 Bu bölümün hemen başında sıklıkla başvurulacak *umwelt* kavramını tanıtmak kolaylık sağlayabilir. Biyosemiyotiğin fahri kurucusu addedilen Uexküll *umwelt* kavramıyla canlının anlamlar dünyasına kapı aralar. *Umwelt*, canlının anlamlı dünyasını imlerken, anlamın oluşması içerisi ve dışarısının ahenkli birlikteliği sayesinde mümkündür. Başka bir deyişle, *umwelt* ile kastedilen sadece canlının bulunduğu ortam değil, bedensel özelliklerinin de dahil olduğu semiyotik bir dünyadır. Canlının gerçeklik düzenlenmesi, uyaranları anlamlı göstergelere dönüştürmeye yarayan bir model, bir şablondur. Bir "sabun köpüğü" gibi etrafını sarar, uyaranları makul ölçüde filtrelerken, etki menzilini de belirler. *Bu haliyle ikili bir yapılanmaya sahiptir. Daha detaylı bilgi için bkz.* Jacob von Uexküll, *Streifzüge durch die Umwelten von Tieren und Menschen*, Geibungsyoin Verlag, 1934.

basitçe mesaj alışverişi olarak ele alınırken[19] hayvanların iletişim ve etkileşim kodlarını da çözümlemeye dahil eden alt alanı zoosemiyotik, dil odaklı bir yaklaşımın kısıtlı veçhesini ortaya koyan önemli bulgular ileri sürer. İnsan türü olarak bakışa, logosa ağırlık verilen gerçeklik düzenlemesini [*agencement*], gerçekliğe kısmen ya da tamamen farklı ifade veren canlılar dünyasına eklemlemek, bu ifadeleri tercüme etmektir kastedilen. İnsanlar için görsel ve akustik formdaki kodlamalar öncelikliyken, birçok canlı bambaşka iletişim kanallarına sahiptir. Burada iletişimden kasıt tür içi veya türler arası kodların değiştokuşu, bir türe ait kodun başka bir tür tarafından algılanıp, kimi zaman ona uygun cevaplar üretilmesidir. Fakat bu süreç insana özgü olduğu neredeyse herkes tarafından kabul edilmiş dil üzerinden gerçekleşmek zorunda değil, hatta çoğunlukla bu şekilde değildir. Zira dil, daha birçok farklı gösterge repertuvarına sahip iletişim sistemlerinden yalnızca biridir.[20]

Daha açıklayıcı olmak adına mimikriyi kodlama çerçevesinde açmak faydalı olabilir. Bilindiği gibi mimikri bir türün görsel niteliklerinin, uyarıcı sinyallerinin, üreme faaliyetlerinin asli unsurlarının başka bir tür tarafından evrimsel süreçte "taklit" edilmesidir. Türler arasındaki benzerlik bazen o denli artar ki, göstergeler türün kendi üyeleri tarafından dahi ayırt edilemez. Bu benzerliğin müm-

19 Thomas A. Sebeok, "Talking with Animals: Zoosemiotics explained", *Essays in Zoosemiotics*, Toronto Semiotic Circle, Toronto, 1990.

20 Bu iddiayı dile getirirken hayvanların dile sahip olup olmadığına dair önemli tartışmaların olduğunun da altının çizilmesi gerekir. Özellikle son dönemlerde kuyruksuz maymunlar üzerine yapılan araştırmalar, bu yakın akrabaların insanınkine benzer dil becerilerine sahip olduklarını öne sürmektedir. Öte yandan söz konusu gösterge sistemlerinin insani dille bir arada/özdeş şekilde değerlendirilmesinin hiyerarşik yaklaşımları destekleyebileceğine dair kaygılar da mevcuttur (Sebeok, "Talking with Animals", 1990, s. 88; Tim Ingold, "The Animal in the Study of Humanity", *What is an Animal? (One World Archeology 1)*, T. Ingold (yay. haz.), Unwin Hyman, Boston, Londra, s. 84-99. Zira dilin kendi yapısal içkin niteliklerinin (semboller içermesi, öznel zamansallığı, sentaktik bileşenleri vb.) göz ardı edilmesi, dilin araçsallaştırılmasına varabileceği gibi, diğer canlıların gösterge sistemlerinin kendilerine has farkını da hasıraltı etme riski taşır. Bu sebeple dilin metaforik bir şemsiye kavram olarak kullanılması anlaşılabilir, fakat *rekursif* dil modeli insanın *umwelt*'ine özgü kabul edilir (Paul Cobley, *Cultural Implications of Biosemiotic*, Springer, 2016, s. 8).

kün olabilmesini sağlayan türlere has kodların diğer türler tarafından ayırt edilebilir, algılanabilir ve hatta kopyalanabilir olmasıdır.[21] Örneğin meşhur mimikri performansçılarından olan çiçeklerin, böceklerin dikkatini çekebilecek sinyaller (bunlar görme, koklama, dokunma gibi birçok farklı duyuya hitap eder) üretebilmeleri için böceklerin iletişim ağlarına dahil olabilmeleri, hangi göstergenin nasıl bir uyaran yarattığını bilmeleri gerekir. Zira bilinmezse, böceğin kaçmasına, ilgisinin başka yöne kaymasına sebep olabilir. Fakat semiyotik için bu etkileşimin basit bir neden sonuç zincirinde olmaması önemlidir; algılama ve etkide bulunma süreçleri öznel bir yorumlamaya tabidir. Zoosemiyotiği bir yorumlama faaliyeti olarak değerlendirmek ise peşinden seçim yapabilmek için açıklık getirir. Zira yorumlama ancak farklı seçenekler mümkünse söz konusu olabilir.[22]

Hayvanların kendi türlerine özgü tür içi [*intraspecific*] iletişim kanalları ve kodları olduğu çoğunluk tarafından kabul görürken, türler arası [*interspecific*] iletişimin imkânları ve muhtelif versiyonları merkeze dilin yerleştirilmesi neticesinde görünmezdir. Getirilen temel eleştirilerden biri iletişimin kapalı bir devre gibi, etki-tepki formunda resmedilmesidir. İnsan dışı bir canlının dış uyarana verdiği tepki, seçimden ziyade zorunluluk veya içgüdüyle temellendirilir.[23] Buna göre bir arının dansı, diğer arı tarafından her zaman aynı şekilde algılanır, başka bir deyişle söz konusu olan onu nesneden koparabilecek sembolizmden azade bir yaşam biçimidir.

Biyosemiyotiğin ortaya çıkmasını sağlayan çalışmalarında Uexküll'ün vurguladığı hususlardan biri yorumlama kabiliyetine dairdir. Canlıların etrafını saran uyaranlardan sadece belirli bir kısmı onun öznel dünyasına, yani *umwelt*'ine sızabilir ve algılamayla yorumlama bu sürecin önemli bileşenlerindendir. Sonsuz uyaranlar dünyasından

21 "Talking with Animals".

22 Kalevi Kull, "On the Logic of Animal Umwelten: The Animal Subjective Present and Zoosemiotics of Choice and Learning", *Semiotics of Animals in Culture*, G. Marrone ve D. Mangan (yay. haz.), Springer International, 2018, s. 137.

23 Martin Heidegger, *The Fundamental Concepts of Metaphysics: World, Finitude, Solitude*, çev. W. McNeill ve N.Walker, Indiana University, Bloomington, 1995.

canlı için uygun olanlar *umwelt*'e dahil edilir. Sürecin belirli kısıtlayıcıları [*constraint*] bulunmakla beraber, keyfiyet ve olumsal veçhesini öne çıkarmak ise, özel olarak faillik tartışmaları için önemlidir.

Kedilerin öne çıkan özelliklerinden biri aslında bu keyfiyettir. Hatta bir kediye, malum olduğu üzere, kural öğretmenin zor olması evcilleştirilmelerine yönelik kafa karışıklığına da sebep olur.[24] Fakat buradaki keyfiyet kedinin dayatılan kurallara riayet etmemesinden ziyade, belirli uyaranlara nasıl bir karşılık vereceğinin bütünüyle belirlenmemiş olmasıdır. Kendi *umwelt*'i içinde algılama ve etkide bulunma faaliyeti belirli eylemler etrafında etki-tepki gibi mekanik bir formda değerlendirilmeye müsait değildir.

İşe Şâki'nin *umwelt*'ini kabaca tasvir etmeye çalışarak başlayacağım. Fakat bu tasvir girişiminin parçalı olduğunu hemen başlangıçta eklemem gerekiyor. Zira bahsedildiği gibi algılama ve yorumlama *umwelt*'in asli unsurlarından ve benim kendi *umwelt*'imde içerilmediği takdirde bazı şeylerin varlığının bile farkında olmayacağımı kabul etmem gerekiyor. Bu, yaşamların tamamen kendi içine kapanmış, birbirine temas etmediği bir tasavvur şeklinde yorumlanabilirse de, *umwelt*'ler nihayete ermiş kategoriler değildir. Başka bir ifadeyle, *umwelt*'ler geçirgen, plastik, şekillenebilir; bu sayede yaşamlar birbirine eklemlenebilir. O halde bilginin her türlü kısmiliği ve açıklığını kabul ederek başlıyorum. Şâki şu an yaklaşık iki yaşında. Yaşadığı evi bir dönem Obito, Zappo (her ikisi de kedi) ve iki insanla paylaştı. Geldiği ilk günlerden itibaren sosyal, temas etmeyi, sokulganlığı ve kendince işitsel biçimde iletişim kurmayı seven bir canlı oldu ve ev ortamında bulunduğu için kapılar açık kalsa dahi kirişinden dışarı bakmak dışında bir kaçma teşebbüsünde bulunmadı. Evi başta kokuyla olmak üzere haritalandırıp, her yeni gelen kokuyu hafızasında yokladı, yoksa dahil etti. Bir ev kedisine dönüşmesi itibarıyla sokak kedilerinden farklı bir semiyotiğin içine girdi. Yemek ve su kabı sabit bir yerde dururken, eğer yemeği kalmadıysa o bölgeye gidip gelerek ve duruma özel sesler çıkararak yemeğinin bittiğini söylemeyi öğ-

24 "Cats and Human Societies", 2016.

rendi ve bize öğretti. Şâki diye seslendiğimizde bulunduğu yerden çıkagelip tek hecelik bir "selamlama"yla karşılık vermeye başladı. Ev içinde bizimle hareket halinde, fırsat bulduğu çoğu zaman omzumuza çıkıp neyle uğraşıyorsak onu gözlemlemekle meşgul. Islak mamanın gelişini ufak tabağının şangırtısından tanıyıp heyecanını açığa seriyor. Fakat sadece yemek odaklı bir canlı olduğunu tüm iştahına rağmen söylemek zor. Bunu yakaladığı böcekleri kimi zaman yemesinden, kimi zaman oynayıp bırakmasından çıkarmak mümkün. Eğer açsa, böcek onun için bir besin kaynağı, tokluk halindeyse hareket ettiği sürece dikkat çekici bir oyuncak.

Bu durumun mümkün olmasını sağlayan canlının nesnesiyle kurduğu ilişkinin zorunlu olmamasıdır. Uexküll'ün terminolojisiyle tercüme edecek olursak her canlının parçası olduğu birçok farklı işlev döngüsü [*funktionkreis*] vardır. Söz konusu döngü içinde, dışarıdan gelen uyaran canlıda bir işarete dönüşür ve ona uygun bir cevap üretilir. Bu sebeple bir böcekle girdiği döngü Şâki için tek bir hedefe odaklı biçimde kodlanmış değil, böcekten gelen uyaranlara *umwelt*'inde (harici ve dahilî bileşenleriyle içinde bulunduğu semiyotik dünyada) bir filtrelemenin ardından eylem repertuvarından uygun düşeni uyguluyor. Bu haliyle tasvir edilen oldukça basit, birçok farklı canlıya uygulanabilir bir şema. Fakat bu döngünün muazzam ölçüde (her canlıyı bir *umwelt* olarak değerlendirebilecek miktarda) muhtelif katmanları, eşlikçileri var. Örneğin bunlardan bir tanesi algı işareti olarak formun mu, hareketin mi öncelikli olduğu.[25] Şâki için hareket ve formun birbirlerinden ne ölçüde ayrı olduğunu anlamaya çalıştığımda, kendi deneyimim üzerinden hareket etmek her zaman açıklayıcı olmuyor. Mesele, böcekle kurduğu ilişkide harekete verdiği önemin çerçevesinde değerlendirildiğinde bir miktar daha açıklığa kavuşuyor. Böcekle bir oyun olarak vuku bulan işlev döngüsüne dahil olduğunda, Şâki için önemli olan etmenlerden biri *böceğin hareket* edişi oluyor. Hareketsizliğin ardından ilgisini kaybedip başka bir yere yöneliyor. Aslında ilişkimizin çoğunda hareketin ne ölçüde kurucu bir unsur olduğunu görmek mümkün; ayaklarımı hareket ettir-

25 Uexküll, *Streifzüge durch die Umwelten von Tieren und Menschen*, 1934, s. 40.

diğimde, ekranda hareketlerini takip edebileceği bir hızda görüntüler geçtiğinde, duvara yansıyan bir ışığın kımıltısında, pür dikkati, benim algı dünyamdan oldukça farklı bir süreçte seyrediyor.

Bir başka farklılık ise doğrudan bu hareketin algılanmasına dair. Kimi zaman hangi hareketi takip ettiğini idrak etmek dahi güçleşiyor. Benim için herhangi bir algı işareti oluşturmayan bir sinek onu havalara zıplatabiliyor ve algılamam için bir çaba gerekiyor. Kull, bu durumu William James'in *specious present*'inden[26] mülhem şekilde öznel şimdi olarak adlandırırdı.[27] Burada dikkat çekilen, şimdinin kendisi ve canlıya özgü değişkenliğidir. Farklı algı ve eylem repertuvarlarının senkron halde bir arada olmasını sağlayan bir şimdi, semiyotiğin gerçekleşme koşullarından biridir.[28] Canlıdaki tüm duyusal repertuvar bu şimdide, Şâki'nin şimdisinde gerçekleşir. Benim oraya her an erişimim yok. Fakat bu onun anlamlar dünyasının bana bütünüyle kapalı olduğu anlamına gelmek zorunda değil. Karşılaşmalarımız neticesinde birbirimizin şimdisine dahil olduğumuz fırsatların, tercüme edilebilir anların sayısı artıyor.

Şâki eve geldiği zaman, Obito halihazırda beş yıldır evde yaşayan bir kediydi. Tek gözünün kısmi görüyor olması, sokakta yaşadığı travmatik geçmişi ve karakteri bir araya gelince sosyalleşmek onun için her an kontrolünün altında gerçekleştirildiği haliyle kabul edilebilirdi. Evde yaşayan insanlar olarak bunun farkında, Obito'nun izin verdiği ölçüde temas eder bir ilişkinin içine evrilmişken Şâki'nin dahil olması belirli bir alışma dönemini gerektirmiş, fakat nihayetinde çoğunlukla Obito'nun kontrolünde etkileşimler mümkün hale gelmişti. Bir yıl sonra Zappo eve geldiğindeyse Şâki ve Obito birlikte, Zappo'ya karşı reddedici bir tavır sergilemişlerdi. Zappo da sokaktan gelen yaklaşık iki aylık, hasta bir kediydi. Biraz sürpriz bir şekilde ve Şâki'nin kısırlaştırılma dönemine denk gelmişti. Şâki'yi kısırlaştır-

26 William James, "The Perception of Time", *The Principles of Psychology*, Harvard University Press, 1983.

27 Kull, "On the Logic of Animal Umwelten", 2018, s. 137.

28 Canlıların öznel "an"larının, yani şimdilerinin olduğuna yönelik öncül çalışmalar Karl von Baer'e atfedilir (Uexküll, *Streifzüge durch die Umwelten von Tieren und Menschen* 1934, s. 30-31; Kull, "On the Logic of Animal Umwelten", 2018).

dıktan sonra (önceki deneyimlerden ve veterinerin verdiği bilgilerden hareketle) hormonal sürecin etkisiyle karakterinde değişiklik beklerken enteresan bir süreçle karşılaştık. Kısırlaştırma operasyonundan önce Şâki için de Zappo huzursuzluk kaynağıyken, operasyonun ardından Şâki kendini *annevari* olarak kodlamaya başlamıştı. Annevari diyorum, çünkü Şâki yeni doğum yapmış, yavrusunu güvenmediği bir canlıdan korumak için tetikte bekleyen anne kediler gibi Zappo'yu her türlü tehlikeden, sıkışıklıktan korumaya gayret ettiği bir döneme girdi. Operasyonun hemen ertesi günü eve dönüşünden itibaren Obito'nun Zappo'ya karşı hırçın bir tavrını gördüğünde Obito'yu ortamdan kovaladı. Veya Zappo mutfakta bir köşede sıkışmış ve çıkamıyorsa Şâki onun yanına varıp dikkat çekip, yardım istemek gibi yorumlanabilecek sesler çıkarırdı. Veya Zappo'yu Obito'nun yanından başka bir yere taşırdı. Bunlar anne kedilerde sıklıkla rastlanan örüntülerken, kısırlaşmış bir kedide karşılaşmak şaşırtıcıydı. Annelikte olduğu gibi hormonal sürecin payı açıkça ortada olsa bile daha da enteresan olan ilişkilerinin bu şekilde devam etmesiydi. Şâki aylar geçse de Zappo'yu Obito'ya karşı her daim korudu, ayrılmaz bir parçasına dönüştü. Hatta bu sebeple maalesef Obito için daha huzurlu bir yer bulmamız gerekti.

Bu süreçte kedilerin kısırlaştırılması, bu sorumluluğun bize ait olması, sürecin karakter ve ilişkilerinde bu denli çarpıcı bir dönüşüme sebebiyeti, bunun etik açıdan kabul edilebilirliği gibi sorular alttan alta devam ederken ilişkilerinin özel bir ilgiyi hak ettiğini düşünüyorum. Yaklaşık bir senenin ardından Şâki benzer korumacı tavrı Zappo'ya karşı hâlâ sürdürüyor. İlk andan itibaren, iki gün önce tahammül edemediği bir canlı, en yakınına dönüştü. Zappo'nun yavru ve hasta bir kedi olması da muhtemelen korumacı tavrında etkiliydi. Bu ilişkinin basitçe "anne"lik olarak tercüme edilebileceğinden emin değilim. Keza kısırlaştırma operasyonunun dahil olması ve ardından gerçekleşen keskin dönüşüm de olağan bir yakınlaşma veya alışma dönemi olarak tercüme etmemize de engel oluyor. Aslında bu örneğe yer vermemin sebebi tercüme faaliyetinin sınırlılığını da gösterebilmek. Kısırlaştırma faaliyetine yer vermeden, yani bu denli önemli bir müdahaleyi hakkıyla karşılamadan uygun bir tercüme yapılabile-

ceğinden emin değilim. Kediler için kısırlaştırmanın *umwelt*'lerinde neye denk gelebileceğini anlamak için benim *umwelt*'imde buna paralel bir süreci bulabilmem gerekiyor. Farklı şekilde ifade edilse de tekrar eden bir konumlanma aradığım. Bir senenin ardından hâlâ devam ettiğini gördükten sonra meseleyi sadece basit ve olağan bir hormonal değişiklik olarak adlandıramayacağımı gördüm. Kendine özgü, benim *umwelt*'imde tam bir karşılığı olmayan, hatta yeni bir sözcüğü hak eden bir durum olarak kabul ediyorum.

Tercüme faaliyeti dendiğinde ilk akla gelen, mütercimin her iki dili de bilmesi gerektiği olur. Fakat biyosemiyotik alanda tercüme kavramı bu kabul üzerinden hareket etmez.[29] Nasıl ki tercüme faaliyetinden bahsetmemizi sağlayan iki dilin farklılığıysa (orijinal dil ölü dahi olabilir) biyosemiyotik tercümede *umwelt*'lerin farklılığı merkeze yerleştirilir. Fakat bir *umwelt*'te üretilen mesaj, bir diğerinde yakalanıp anlaşılabilir. Tam da bu sayede belirli eylemlerin farklı *umwelt*'lerde nelere tekabül edebileceğine dair fikir edinilebilir. Akla gelen ilk sorulardan biri yine, tercüme dendiği zaman çoğunlukla sentaksın öne çıkarılması ve hayvan iletişimlerinde eşine pek rastlanmaması olabilir. Sentaks, bir şablon gibi işlev görüp tercümeyi kolaylaştırsa dahi, zorunlu değildir. Zira insan dilleri arasında gerçekleştirilecek tercüme faaliyetinde de bağlamın ve işlevin kendisi büyük önem taşır.[30] O halde hayvan *umwelt*'lerinin tercüme edilmesinde dikkat edilecek hususlardan biri, söz konusu unsurun içinde yer aldığı bağlamda tam olarak nasıl bir ilişkiler ağına konumlandığıdır.

Güzel bir tercüme örneğini ise Brian Massumi'ye[31] başvurarak aktarmak istiyorum. Şâki ve Zappo'nun aralarından su sızmaz ilişkilerinde "*kavgavari*" oyunlar da mevcut. Yabancısı için iki kedinin ne ara oyun oynayıp ne ara kavga ettiklerini ilk bakışta ayırt etmek, süreç esnasında ısırma gibi her iki şekilde yorumlanmaya müsait bir

29 Kalevi Kull ve Peeter Torop, "Biotranslation: Translation Between Umwelten", *Translation Translation*, S. Petrilli (yay. haz.), Rodopi, Amsterdam, 2003, s. 421.

30 Agy., s. 422.

31 Massumi söz konusu çalışmasının ana aksına Bateson'ın şu çalışmasını yerleştirir bkz. Gregory Bateson, *Steps to an Ecology of Mind: Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology*, University of Chicago Press, Chicago,1972.

eylem bulunduğu için kolay değildir. Dışarıdan bakan için aynı eylem gibi görünse de, Şâki ve Zappo için farklı bir sinyal mevcuttur. Isırırken ısırmadıklarını aktarırken, aynı eylem üzerinden farklı bir etkinlik gerçekleştirdiklerini ifade ederler.[32] Bunun gerçekleşebilmesi için eylemin bir soyutlamaya tabi tutulması, belirli bağlamların askıya alınması yani yorumlanması gerekir. İkisinin de benzer bir yorumlamada bulunması, yani sembolik düzeyde anlaşmış olmaları, birbirlerinin oyun icrası esnasında pozisyonlarını da belirler. Fakat bu anlaşma kırılgandır, insan oyunlarına benzer şekilde kavgayla sonuçlandığı anlar da vardır. Birinin ısırma sinyalinin oyun bağlamından çıktığını, diğerinin çığlığından ve kaçışından anlamak mümkün olur. Hızlı bir şekilde iki tarafa dağılıp kendilerini yalamaya, toparlamaya ihtiyaç duyarlar. Bu, başvurulan jestin niteliklerindeki farkın ne kadar hassas olduğunu gösterir, oyun ve kavga arasındaki ortadan kalkmaya meyleden ayrım bu hassasiyet üzerinde gerçekleşir. Ve aslında açığa serilen aynı eylemin farklı jestleridir. "Bir jest tam da kendi benzeş işlevini yerine getirmediği ölçüde oyunbaz bir işlevi oynar."[33] Massumi bunun bir paradoks icrası olduğunu ifade eder. Şâki ve Zappo da aslında ısırırken ısırmadıklarını; oyunbaz, ısırma*vari* bir eylem olduğunu ısırarak ortaya koyarlar. Bu farklaşma sembolik düşüncenin mümkün olmasını sağlayan meta-dilsel, kompleks bir yapılanmadır. O halde tüm bu yakınlığı ve farklılığıyla Şâki ve Zappo arasındaki ısırmayı, kendi gösterge dizgemde ısırmanın ne anlama geldiğini de göz önünde bulundurarak tercüme etmem gerekli. Basit bir şekilde "ısırma" olarak adlandırmak, tüm detaylarını bir kenarda bırakacağı için mümkün değil. Meta-dilsel özellikleriyle benim semiyosferimde paradoksa paralel şekilde değerlendirmek makul görünüyor.

32 Brian Massumi, *Hayvanların Politika Hakkında Bize Öğrettikleri*, çev. Emre Sünter, Norgunk, 2020, s. 17.

33 Agy., s. 26.

Sonuç Yerine

Hayvanlar üzerine düşünürken genellikle antroposentrizm veya aşırı biyolojikleştirme eğilimi arasında bir salınım dikkat çeker. Fakat yaşamın sürekliliği merkeze yerleştirildiğinde her iki yaklaşımın da kısıtlı veçhesi açığa çıkar. Zoosemiyotik bu anlamda canlıları kendi bedensel ve çevresel faktörleriyle beraber düşünmeye teşvik ettiği için iki uçtan da uzaklaşmaya zorlarken, bu uzaklaşma tamamen kendi içine kapalı bir alana terk edilmeye de müsait değildir. Zira yaşamın sürekliliğinin nüvesi olan ortaklıkların hiyerarşik olmayacak şekilde yeni bir düzenlemeden geçirilmesi insanı da kapsayacak şekilde yeni imkânlar doğurabilir. Hayvanlarla olan karşılaşmalar, farklı semiyotiklerin birbirine tercüme edilebilmesi sadece insana bıraktığımız toplumsallığın diğer türlerle de paylaşılmasını sağlarken, doğa ve kültür arasındaki metodolojik ayrımı da kapayabilir.

Faillik "sadece başkalarına bir şeyler yaptırma kapasitesi değil, aynı zamanda onları teşvik etme, ilham verme veya onlardan bir şeyler yapmalarını isteme kapasitesi"[34] olarak değerlendirilebilir. Ne var ki bu ancak gerçeklik düzenlenmesinde, güçlerin birbirlerini etkilemeleri sayesinde görülebilirdir. Düzenleme içinden bir kesit alındığındaysa, elde edilen ânın donakalması ve ilişkinin çok katmanlılığı ve karşılıklılığından ziyade bir veçhesi olacaktır. Bu çerçevede ekolojik krizi ve müdahaleleri yeniden düşündüğümüzde ihtimam daha da önem kazanır. Canlıların *umwelt*'lerini, yani semiyotik dünyalarına ihtimam göstermeyen bir müdahale, meselenin aciliyet gerektirmesiyle meşrulaştırılsa dahi bir başka döngüde, başka bir semiyotikte yarattığı dönüşümle beklenmedik sonuçlara varabilir. Şâki'nin hayatımızda olmasının bize gösterdiği en önemli olaylardan biri, bir müdahalemizin ne kadar keskin ve beklenmedik bir dönüşüme sebep olduğunu ilk elden deneyimlemekti.[35] Kısırlaştırmanın ardından üç

34 Vinciane Despret, "From Secret Agents to Interagency", *History and Theory*, 2013, 52, s. 40.

35 Buradan son kertede kısırlaştırmaya karşı olduğum fikrinin uyanmamasını temenni ediyorum. Vurgulamaya çalıştığım nokta üzerine çokça yazılıp çizilse dahi hâlâ meselenin muğlak yanlarının bulunması.

kedi arasındaki ilişkinin bütünüyle yeniden kodlanması hepsinin hayatını baştan şekillendirdi. Kapsamı çok daha geniş (örneğin milyonlarca kedinin öldürülmesi gibi) müdahalelerin mümkün olmasını sağlayan failliklerinin en iyi ihtimalle belirli faaliyetlerde sıkıştırılması fakat çoğunlukla toptan göz ardı edilmesidir. Bu çerçevede Despret'nin yazının başında yer verilen ifadesini yeniden düzenleyebiliriz. Bir canlının sadece bedensel yok oluşu değil, anlatılar içinde kendine uygun yer bulamayışı da gerçekliğin katmanında bir kayıptır. Failliklerin insan toplumsallığı ve düzenlemeleri arasında dar bir zümreyle sınırlandırılması, belirli eylem ve algı repertuvarlarının faillik emaresi olarak değer bulması en iyi ihtimalle eksik bir gerçeklik düzenlemesidir. Fakat bu ihtimalin muhtelif "kriz"ler yaratma ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir.

Şâki çok konuşuyor, hayatında paradoks var, Zappo'yla kucak kucağa sarılmaktan, bizimle evin içinde dolanmaktan, suyu izlemekten zevk alıyor, geceleri kapının dışında kalmaktan, patilerine dokunulmasından memnun değil, yastığımın üzerinde uyumayı, göbeğinin okşanmasını, uyandığında saçlarımı yalamayı seviyor. Gün içinde balkona gelen kuşları izlerken veya hafif esintide güneş vuran bir yerde uzandığını, yanına yaklaşıldığında hemen doğrulup yumuşakça kafasını eğip vücudunuza temas ettiğini görmek mümkün. Bir de "boşluk"a kilitlenip bakışı, beraber yürürken homurtulu sesler çıkarışı veya aniden koşmaya başlaması gibi asla anlam veremediğim diziler var. Bir kedi olmanın, daha geniş haliyle insandan başka bir canlı olmanın ne demek olduğunu bilmiyorum. Fakat birbirine yakınsayan ve ıraksayan dizilere tabi olduğumuzu deneyimliyorum. Henüz bütünlüklü bir bireyden bahsetmediğimiz, dizilerin yakınsaması koşuluyla bir dünya kuracak olan tekilliklerin sistemi söz konusu olan. Tekillikleri yakınsama etrafında örgütleyen ise *umwelt*.[36] Her bir beden henüz farklılaşmamış, biçimsiz bütün içinden cisimlendirebildiği tekilliklerle ifade bulur. Bu içerisi ve dışarısının aynı anda müdahil olduğu, çeperin çizildiği momenttir ve yakınsayan diziler dolayımıyla tekrar tekrar şekillenebilir. Çeperi bireyleşme olarak

36 Gilles Deleuze, *Anlamın Mantığı*, çev. Hakan Yücefer, Norgunk, İstanbul, 2015.

imlersek, bireyler arasılığını mümkün kılan, işte çeperin bu dışadönüklüğüdür. İçerisi ve dışarısı çeperin yüzeyindedir, başka bir ifadeyle dışarıya ait olan içerinin kodlarına tercüme edilmiş şekilde yüzeye yazılır. "Tekillikler hem bir dünyada, hem de bu dünyanın parçası olan bireylerde gerçekleşir."[37] Böylece "birey-dünya-bireyler arasılık" arasındaki fark bir perspektif meselesine dönüşür, oysa gerçekleşmeleri eşzamanlıdır. Benim bireyliğimde binlerce farklı türün ifadesi kayıtlıdır. Her bir kayıp bu sebeple hem bende hem dünyada bir kayıptır. Bütün bunları insani bilincimle bilmem gerekmiyor, zaten mümkün değil. Kimi ifadeleri takip edebilmek, yakınsayan diziler aracılığıyla oldukça kolayken, kimisi bambaşka bir dünya oluşturacak ölçüde farklıdır.

Ekolojik yıkımı "Olay" olarak kodladığımızda (ki "tarafsızlığı, nüfuz edilemezliği, içeri ve dışarı, bireysel ve kolektif, özel ve genel belirlenime kayıtsızlığı"[38] ile uygundur) başka varoluşların ifade kipleri daha da önemli hale gelir. Olay, yapısı itibarıyla zamansal gerçekleşmelerden farklı olarak aynı anda muhtelif şekillerde gerçekleşir. Her bedende farklı bir ifadeyle kendine anlam bulur, tekillikler üretir. Bu sebeple farklı ifade biçimlerinin yok oluşu olarak gerçekleşen bir Olay'ın tanımlanması, ona nüfuz edilmesi daha da güç bir faaliyete evrilir. Söz konusu olan, Olay'ı ifade edecek ifadelerin günbegün yitişidir. Bugün ekolojik yıkımı türlerin yok oluşuyla aktarılabilir kılmak sürecin içeriğiyle uyumlu olsa da, görünür kıldığı, makbul insanın dışındaki ifadelerin zaten bir süredir orada olmadığıdır. Belki de bu yüzden her şey gözümüzün önünde gerçekleşiyorken, bu kadar görünmez, anlaşılmaz, duyulmaz haldedir. Neyin parçası olduğumuzu, parçalarımızın neler olduğunu bilmeden, neyi kaybediyor olduğumuzu nasıl anlayabiliriz ki?

37 *Anlamın Mantığı*, s. 132.
38 Agy., s. 122.

III

Yeryüzünde Gelecek ve Adalet

FARKLI ÖLÇEKLERDE YERLEŞME, TAHRİBAT VE ADALET SORUNLARI: KENT VE KIR EKOLOJİLERİ

Gözde Orhan

Mekânı sorunsallaştıran ve araştırma nesnesi olarak ele alan disiplinler tarafından uzun zamandır, kent ve kır kategorilerinin sınırlarının muğlaklaştığı ve öznelleştiği, kent-kır ikiliği üzerinden yapılan çözümlemelerin açıklayıcılığını yitirdiği kabul edilir. Bugün kentin nerede bitip kırın nerede başladığını ya da "toplum"un nerede başlayıp "doğa"nın nerede bittiğini kestirmek zordur. Ancak kentlerin nüfusunun hızla arttığı 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyıl başında hâkim olan toplumsal teoriler, kentleşmeyi sanayileşmenin hem bir ön koşulu hem de kaçınılmaz sonucu olarak tanımlamıştır. Örneğin Marx ve Engels, kentleşme sürecini feodalizmden kapitalist üretim tarzına geçişin mekânsal bir tezahürü olarak ele alır ve çözülen kır ile büyüyen kent arasında dramatik bir çelişki resmeder. Onlara göre en büyük maddi ve zihinsel işbölümü, kent ile kırın ayrılmasıdır. Bu ayrışma, sermayenin toprak mülkiyetinden kopması ve yalnızca emekle bağımlılık ilişkisi içine girmesiyle yakından ilişkilidir.[1] Bir başka kuramcı, 1920'lerde ekolojik teori yaklaşımını

1 Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi [Feuerbach]*, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 2010, s. 81.

ortaya atan Chicago Okulu üyelerinden Robert E. Park, kentin ve kırın farklı "psikoloji"leri ya da zihniyetleri olduğunu dile getirir. Ona göre şehir insanı mekanik, rasyonel terimlerle düşünürken, kır insanı natüralist, "büyülü" terimlerle düşünür.[2] Kır ile kent arasındaki çelişkiyi ele alan bir diğer örnek, 1926 tarihli *The Decline of the West*'in [Batı'nın Çöküşü] yazarı Oswald Spengler; topraktan doğan ve toprakta yetişen halkın yerine, akışkan kitleler halinde istikrarsız bir şekilde hareket eden göçebe, asalak, geleneksiz, dinsiz ve verimsiz şehirlilerin geçtiğini söyler ve bu ruhla sarmalanmış şehre karşı kırı idealize eder.[3] Avrupa kentleri üzerine yazan Weber ise kentin kır ile keskin idari ve siyasi farklılıklarını vurgulamakla kalmaz, kentsel topluluğu ideal tip olarak tanımlar.[4]

Yukarıda kabaca örneklendirilen ancak kent çalışmaları açısından yakın zamana kadar belki de bir önkabul haline gelmiş olan kır/kent çelişkisi, ekolojik ve toplumsal dönüşümlere paralel olarak açığa çıkan yeni kuramsal yaklaşımlarca yeniden ele alınmaya başlandı. Kent çeperlerinin genişlemesi, kentsel alanların çevreleri yutmaya başlaması, kır ve kent ekolojilerinin iklim krizi, küresel ısınma ve çevresel tahribat nedeniyle yüz yıl öncesine kıyasla başkalaşması; sosyo-ekolojik adaleti merkeze koyan, dolayısıyla hem tahribatı hem de eşitsizlikleri bir bütün olarak ele almayı zorunlu kılan bir bakış açısını gerektiriyor günümüzde. Bu bölümde, öncelikle kent ve kır ekolojilerinin dinamikliği, doğanın "ölüm"ü ya da tahribat olarak tarif edilegelen gidişatın ekolojilere içkinliği ortaya konmaya çalışılacak. İkinci olarak ekolojik yıkımın kent-kır ikiliğini aşan yeni tezahürleri üzerinde durulacak ve yeni materyalist yaklaşımın kenti analizde sağladığı olanaklar tartışmaya açılacak. Daha sonra çevresel tahribatın mekânsallığı; eşitsizlikler, güç hiyerarşileri ve adalet ekse-

2 Robert E. Park, "Magic, Mentality, and City Life", *The City: Suggestions for Investigation of Human Behavior in the Urban Environment*, Robert E. Park, Ernest W. Burgess ve Roderick D. McKenzie (yay. haz.), University of Chicago Press, Chicago, 1925, s. 125-130.

3 Oswald Spengler, *The Decline of the West*, A.A. Knopf, New York, 1926, s. 32.

4 Max Weber, *The City*, Don Martindale ve Gertrud Neuwirth (yay. haz.), Heinemann, Londra, 1960.

ninde mercek altına alınacak. Son olarak kent ile kırın ilişkiselliği üzerinden kırın dönüşümü ve metalaşması sorunsallaştırılacak.

Doğanın "Ölüm"ü ya da Yeni Ekolojiler

Kent ekolojisine yoğunlaşılacak olan bu bölümü, bir başka çelişkiyi, toplum-doğa çelişkisini mercek altına alarak açmakta yarar var. Toplum ile doğanın birbirinden kopuk, iki ayrı şey olarak resmedilmeye başlanmasının tarihi oldukça eskidir; ancak bu anlatı yoğunluklu olarak kapitalizmin tarihine içkindir. İnsan, insan dışı dünyayla sürekli olarak mücadele etmiş ve kendisini ondan ayrıştırmanın yollarını aramıştır. Yaban olan şüphesiz *sivilize* olanın antitezidir; ilerleme ve uygarlığın karşısında engel teşkil eder, dolayısıyla dışarıda bırakılmıştır.[5] Kapitalist toplumlar doğayı metalaştırırken *dahi* onu daha önce benzeri görülmemiş bir ölçüde dışsallaştırmışlardır. Doğa, toplum nezdinde düşmanca bir gerilimle algılanmadığında bile dışarıdadır. Öyle ki 19. yüzyıl sonunda Amerikan orta sınıflarının "doğaya dönüş" hevesleri veyahut doğayla barışma girişimleri, kentin dışındaki kırsal alanlarda kendilerine kurdukları kamplarda inzivaya çekilmenin ötesinde değildir.[6] Doğanın toplumdan ve kentten dışsallaştırılması öylesine güçlü bir epistemolojidir ki dil de bundan nasibini alır. Örneğin "kentleşmenin doğaya etkisi"nden söz etmek, hırsları peşinde koşan insanlığın ellerinde günden güne yok olan tabiata dikkat çekmek ya da korunması gereken "vahşi doğa" için çağrıda bulunmak bu ikisinin ayrıksılığını varsayar.[7] Doğa toplumun dışında bir şey olmadığı gibi *doğası gereği* özsel bir şey de değildir. O halde kent kuramı her şeyden evvel mekânın üretimi, metalaşması ya da tahribatı süreçlerini sosyo-ekolojik bir süreç olarak ele almalıdır.

5 Neil Smith, *Uneven development: Nature, Capital, and the Production of Space*, Basil Blackwell, Oxford, 1991, s. 9.

6 Agy., s. 10.

7 Noel Castree, "Socializing Nature: Theory, Practice, and Politics", *Social Nature: Theory, Practice, and Politics*, Noel Castree ve Bruce Braun (yay. haz.), Blackwell Publishers, Massachusetts, 2001, s. 6.

Yukarıdaki tartışmadan hareketle, kentin doğadan arındırılmış bir ölçek olmayıp aksine doğal kaynakları ölçüsünde kentleşebildiği de iddia edilebilir. Çevre tarihçisi William Cronon, Chicago'nun 19. yüzyıldaki gelişimini anlattığı kitabında, bu dönemde, pek çok Batı şehri gibi Chicago'nun da kâr sağlayacak büyük bir kent haline gelmesinin umulduğunu aktarır ve kenti değerli kılmaya gayret eden spekülatörlerin bakış açısına yer verir. Bu bakışa göre, "kent diğer herhangi bir organizma gibi kaçınılmaz olarak doğa yasalarından meydana gelen ve her zaman bu yasalar tarafından yönetilen bir organizmadır." Kentlerin gelişiminde doğa, insan emeğinden çok daha önemlidir; bereketli topraklar, kereste deposu ormanlar, madenler ve diğer çevresel olanaklar kentsel gelişimin kaynaklarıdır. Cronon, bu anlatının başta poetik gibi dursa da aslında oldukça işlevsel olduğunu teslim eder. Aslında doğa, ekonomik potansiyeli ölçüsünde kentsel anlatıya dahil edilmiştir.[8] Chicago örneğinden yola çıkarak Cronon'un altını çizdiği, esas olarak, kentlerin gelişiminin doğa-toplum ilişkileriyle şekillendiği, kentleşme süreçlerinde kentsel ve kırsal sistemlerin birlikte üretildiği ve birbirlerine bağımlı olduğudur. David Harvey'in de dediği gibi kentleşme "yaratılmış bir ekosistem"dir. İnsan faaliyetleri, tıpkı diğer organizmalar gibi bu ekosistemi değiştirir; ancak diğer yandan insanlar kendileri dışındaki organizmaların da dahil olduğu ekosisteme uyum sağlamaya çalışırlar.[9] Diğer bir deyişle birbiriyle temas halinde iki ayrı sistem değil, tek bir sistemden söz etmek gereklidir.

İnsan –faaliyetleriyle yıkıcı da olsa– kentsel sistemlerin pek çok parçasından yalnızca biriyse, "doğanın ölümü" diye bir şeyden söz edebilir miyiz yoksa bu olan biten bir tür yeniden üretim midir? Neil Smith doğanın apokaliptik "ölüm"ünü büyük ölçüde reddeder. Ona göre doğa ölmedi; istediğimiz ya da hiç istemediğimiz biçim-

8 William Cronon, *Nature's metropolis: Chicago and the Great West*, W.W. Norton, New York, 1991, s. 35-37.

9 David Harvey, "The Nature of Environment: Dialectics of Social and Environmental Change," *Socialist Register*, 1993, 29 (29), s. 28.

lerde yeniden üretilmeye devam ediyor.[10] Smith, kentte doğanın ölümü söylemine karşı doğanın üretken metabolizmasına odaklanmayı, ekolojik olarak geliştirilmiş bir siyaset kurmayı ve doğanın her türlü antisosyal evrenselciliğini reddetmeyi önerir. Benzer bir şekilde Ted Benton, toplum ile doğa arasındaki ilişkinin yeniden formüle edildiği bir düzlemde önceden kısıt olduğu düşünülen "doğal sınır"ların etkinlikle aşılabileceğini savunur. Dönüştürücü teknolojiler yerine "uyumlanabilirliği artırıcı teknolojiler üzerinde yapılacak stratejik bir vurgu, uygarlığımızda hüküm süren dönüştürücü vurgudan hiç de daha az özgürleştirici olmayacağı gibi, çok daha fazla sürdürülebilir bir nitelik sergileyecektir".[11] Böyle bir perspektif, kent insanına ya da genel olarak insana kısıtlamalar getiren, sabit, insan etkisinden arınmış, bozulmamış bir doğa anlayışı üstüne kurulu bir natüralizmi reddettiği gibi, doğanın bütünüyle insan tarafından belirlendiğini kabul eden inşacı yaklaşımlardan da ayrışır.[12]

Kent, o halde, yeni kentsel "doğa"ların üretimini mümkün kılan kente özgü sosyal ve fiziksel çevre koşulları sayesinde/yüzünden evrimleşir. Bundan kasıt; toplumsal, siyasal, kültürel ve ekonomik dinamiklerden bağımsız düşünülemeyecek sosyo-ekolojik süreçlerin mekânın üretiminde başat rol oynamasıdır. Viyadükler, çöp konteynırları, müsilaj, denizanaları, maske atıkları, kentsel dönüşümün geride bıraktığı molozlar, miting alanlarındaki broşürler, otoyolların arasında kalmış yeşil alanlarda açan papatyalar, vapura paralel uçarak simit bekleyen martılar, lağımda gezen fareler... Gelişigüzel yan yana sıralanmış bu şeyler pastoral bir ortamı akla getirmese de kentsel ekolojiler derken bunları dahil ettiğimiz bir bütünden, *doğadan* söz ederiz. Harvey'in New York için sarf ettiği, politik ekoloji literatü-

10 Neil Smith, "Foreword", *In the Nature of Cities: Urban Political Ecology and the Politics of Urban Metabolism*, Nik Heynen, Maria Kaika ve Erik Swyngedouw (yay. haz.), Routledge, Londra & New York, 2006.

11 Ted Benton, "Marksizm ve Doğal Sınırlar: Ekolojik Bir Eleştiri ve Bir Yeniden İnşa Denemesi", *Birikim*, Tuncay Birkan (çev.), Sayı 57-58, Ocak/Şubat 1994.

12 Noel Castree, "Marxism and the Production of Nature", *Capital and Class*, 2000, 24 (3), s. 22.

ründe sıklıkla başvurulan meşhur cümlesinde geçtiği gibi: "New York'ta doğal olmayan hiçbir şey yok."[13]

Yeni Materyalizm ve Kent

Geldiğimiz noktada Marksist coğrafyacıların açtığı yol ile son yıllarda Antroposen tartışmalarıyla tanıdığımız yeni materyalizm literatürünün yolu kimi açılardan kesişir görünmektedir. Toplumun yalnızca doğayla etkileşime girmediğini veya onu değiştirmediğini, aynı zamanda doğayı ürettiğini ve bunun diyalektik bir ilişki olduğunu savunan Marksist kent kuramcıları gibi yeni materyalistler de doğa ile kültürün her zaman Donna Haraway'in kavramsallaştırmasıyla "doğakültür"[14] olduğunu teslim eder. Veya içinde yaşadığımız dünya Graham Harman'ın deyişiyle "birbirlerini hem büyüten hem de baltalayan, birbirine sıkıca geçmiş nesnelerin bir düellosu"ndan ibarettir.[15] Diğer yandan, insan olmayana biçtikleri faillik bağlamında da benzeşirler. Öyle ki yeni materyalistler, insanmerkezcilik eleştirisini "eşyalara insan gibi davranma"yı[16] önerecek kadar ileriye taşırlar. Kent hayatını besleyen maddelerin akışını değerlendirerek ekosistemlerde yer alan insan olmayan unsurlara da eyleyicilik atfeden bu perspektife göre kentler, nüfusun mineralleşmesiyle meydana gelmiş bir dış iskelettir:[17]

> Kentler ve kentlerin mineral dış iskeletleri, kısaltılmış besin zincirleri ve başat lehçeleri bu çizgisel olmayan akışlar içinde doğduğunu gördüğümüz yapılar arasında yer almaktadır. Bir kere ortaya çıktıktan sonra da, ya engelleyerek ya hızlandırarak akışlara tepki

13 David Harvey, *Justice, Nature and the Geography of Difference*, Blackwell Publishers, Oxford, 1996, s. 186.

14 Rick Dolphijn ve Iris van der Tuin, *New Materialism: Interviews & Cartographies*, Open Humanities Press, 2012, s. 48.

15 Graham Harman, *Tool-Being: Heidegger and the Metaphysics of Objects*, Open Court Publishing Company, Illinois, 2002, s. 296.

16 Bruno Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford University Press, New York, 2005, s. 255.

17 Manuel De Landa, *Çizgisel Olmayan Tarih: Bin Yılın Öyküsü*, çev. Ebru Kılıç, Metis Yayınları, İstanbul, 2006, s. 28.

> verirler. Başka bir deyişle, kentler belli bir katmanlanma derecesinde işleyen (piyasa ve komuta bileşenlerinin belli oranda karıştığı) yapılar olarak ortaya çıkmakla kalmamış, içlerinden geçen akışlar üzerinde de bizatihi katmansızlaştırma ve yeniden katmanlandırma işlemleri gerçekleştirmişlerdir. Bu kent merkezlerinde yerleşik kurumlar topluluğu için olduğu kadar, insan zihinleri ve beden topluluklar için de benzer bir şey geçerlidir.[18]

Gilles Deleuze ve Félix Guattari'nin yanı sıra De Landa'nın da kullandığı "asamblaj" kavramı, kente posthümanist bir bakışın önünü açmıştır. Asamblaj ya da Deleuze ve Guattari'nin kullandığı biçimiyle *agencement* kavramı, düzenleme ve failliği aynı anda ifade ederken birleşme, bir araya getirme gibi çağrışımlar yapar.[19] Kent özelinde düşünüldüğünde kentsel mekân, türdeş olmayan parçaların; yani insanların, kurumların, ağların, örgütlenmelerin, farklı altyapı ve üstyapı öğelerinin kendi özelliklerini koruyarak bir araya gelmesi ve bir arada çalışmasından başka bir şey değildir.[20]

Diğer yandan De Landa, ilk baskısını 2006'da yapan *A New Philosophy of Society* [Yeni Bir Toplum Felsefesi] kitabını bütünüyle asamblaj analizine ayırır ve kuramsal açılımını devletler, uluslar ve kentler gibi örneklerle destekler. De Landa'ya göre biyolojik bir tür, onu oluşturan organizmalar kadar benzersiz ve tekil, ancak uzay-zaman ölçeğinde daha büyük olan *bireysel bir entité*'dir. Başka bir deyişle, bireysel organizmalar, genel bir kategorinin veya doğal türün belirli üyeleri değil, daha büyük bir bireysel bütünün parçalarıdır. Bu nedenle, ölçeği ne olursa olsun asamblajların ontolojik statüsü her zaman biricik, tekil bireylerin statüsüdür. Cins, tür ve bireyin ayrı ontolojik kategoriler olduğu taksonomik özcülüğe ve bu kategoriler arasında kurulan hiyerarşilere getirilen söz konusu eleştiri,[21] kentin

18 *Çizgisel Olmayan Tarih: Bin Yılın Öyküsü*, s. 334-335.

19 Gilles Deleuze ve Félix Guattari, *Mille Plateaux: Capitalisme et Schizophrénie*, Éditions de Minuit, Paris, 1980.

20 Emine Yetişkul, "Kentler ve Yeni Kentsel Kuramlar: Kentleşmeyi Merkezine Alan Üç Kuram Üzerine," *Planlama*, 2020, 30(3), s. 338.

21 Manuel De Landa, *A New Philosophy of Society: Assemblage Theory and Social Complexity*, Continuum, New York, 2009, s. 27-28.

bileşenlerinin kendi kendine var olabildikleri ve biricikliklerini koruyabildikleri, bir asamblajdan diğerine geçiş yapabildikleri bir tür otonomi tanımlar.[22] O halde kent üzerine çalışırken yalnızca kent merkezleri değil; çevredeki kır ve kasabalar da dahil olmak üzere işgal edilen tüm coğrafi bölge tüm bileşenleriyle birlikte (örneğin sokaklar, ulaşım ağları, kanalizasyon sistemi, gaz boruları vs.) incelenmelidir. De Landa, bu analizi somutlaştırmak adına, avantajları ve riskleriyle coğrafi bölgenin kentin altyapısını ya da ulaşılabilirliğini belirleyebildiğini, örneğin lokomotiflerin gideceği hatların kimi kısıtlılıklara göre şekillendiğini, bunun da ulaşım hattının etrafında gelişen banliyölerin dağılımını etkileyebildiğini söyler.[23]

Peki, Antroposen'in felaketler üzerinden aktarılagelen gelecek anlatılarına karşılık yeni materyalistlerin tahribatı resmetme biçimleri nasıldır? Kentsel mekânda veya daha genel olarak *doğakültürde* insan veya insan olmayan her türlü varlığın devingen, asimetrik, bir arada, uyumlu olduğu kadar uyumsuz da süregiden ilişkiler ve ağlar boyunca konumlandığını savunan bu perspektif, mekânsal tahribatı hangi bağlamda tartışıyor? Amerikalı antropolog Anna Lowenhaupt Tsing, bu sorulara yanıt olabilecek bir "yaşam olasılığı" tasvir eder.

Tsing'e geçmeden evvel, ona ilham veren bir isimden söz etmek gerekir: Bu isim Donna Haraway. Haraway'in insanlar ile insan olmayanlar arasında kurulan ortaklığı ifade etmek için türettiği *yoldaş türler* kavramı; "organik ve teknolojik, karbon ve silikon, özgürlük ve yapı, tarih ve mit, zengin ve yoksul, devlet ve tebaa, çeşitlilik ve tükenme, modernite ve postmodernite, doğa ve kültürün beklenmedik şekillerde" ontolojik bir koreografide bir aradalığına işaret eder.[24] Farklı türlerle yoldaşlıklar geliştirmenin içinde yaşadığımız sermaye birikimine ve tüketime dayalı *Kapitalosen* çağda etik ve politik bir sorumluluk olduğunu savunan Haraway, bahsi geçen öngörülmeyen karşılaşmaların, temasların ve denemelerin

22 *A New Philosophy of Society: Assemblage Theory and Social Complexity*, s. 11-12.

23 Agy., s. 105.

24 Donna Haraway, *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*, Prickly Paradigm Press, Chicago, 2003, s. 4.

taşıdığı yaratıcı potansiyele mercek tutarak Tsing'in antropolojik metodolojisini besler.[25]

İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına yaklaşılırken ABD tarafından Hiroşima'ya atılan ve yüz binlerce insanın ölümünün yanı sıra nesiller boyu devam eden derin bir sosyo-ekolojik tahribata neden olan atom bombasının ardından kentte ortaya çıkan ilk canlıya, Matsutake mantarına odaklanır Tsing. Bu canlı önemlidir; çünkü "dünyanın sonu"nun geldiğinin, artık Hiroşima topraklarında hiçbir şeyin yeşermeyeceğinin düşünüldüğü, insanın isteyerek ya da istemeyerek dünyayı cehenneme çevirebilme gücüne ve potansiyeline sahip olduğunun anlaşıldığı bir zamanda, Matsutake bir arada yaşama olasılıklarını hatırlatmakla kalmamış, büyük ölçekli çevresel yıkımların dahi yeni ekolojileri beraberinde getirebildiğini göstermiştir. Üstelik savaş sonrasında yıkım bitmemiş, sermayenin küresel krizleri aşmak için sürekli hareketinin bir çıktısı olarak tahribat, mekânsal olarak daha da yayılmış ve derinleşmiştir.

Tsing'in, oluşumundan toplanmasına ve pazara çıkışına kadar tüm sosyo-ekolojik süreçleriyle birlikte kitabına konu ettiği Matsutake mantarı, yukarıda ana hatlarıyla aktarılmaya çalışılan yeni materyalist perspektifi ete kemiğe büründürmeye fırsat verir. Öncelikle eserde Matsutake mantarı üretim ve tüketim ilişkilerini takip edebildiğimiz bir metadan ibaret değildir; aynı zamanda insan olmasa da varlığını sürdürebildiğini bildiğimiz, uzayda bile hayatta kalabilen bir canlıdır. Tarihini detaylarıyla okuduğumuz canlı, kendisini doğanın egemeni varsayan insanın tarihinden daha köklü bir tarihe sahiptir. Matsutake mantarını özel hale getiren ve bu başlık altında vurgulanması gereken bir diğer unsur, söz konusu mantarın insanların demir ocakları ve tapınaklar inşa etmek için ormanlarını talan ettiği bir bölgede yaygınlaşmasıdır.[26] Diğer bir deyişle insanın asamblajda yarattığı rahatsızlık (*disturbance*) her zaman bir felaketi

25 Anna Tsing, "Unruly Edges: Mushrooms as Companion Species", *Environmental Humanities*, 1, 2012, s. 141-154.

26 Anna Lowenhaupt Tsing, *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in the Capitalist Ruins*, Princeton University Press, Princeton, 2015, s. 6.

beraberinde getirmek zorunda değildir; tahribat beraberinde ekonomik ve ekolojik açıdan "etkileyici" yeni ekolojiler getirebilir.

Bu altbaşlığı tamamlarken, Japonya'da ormansızlaşma sonrasında geride kalan mineral topraklarda, güneşin de etkisiyle kızılçam ağaçlarının (*Pinus densiflora*) yaygınlaştığını, kızılçamlar ile mantarlar arasında simbiyotik bir ilişki olduğunu, diğer bir ifadeyle bu ikisinin yoldaş türler sayılabileceğini söylemeden geçmemek gerek. Şayet insan eliyle ormansızlaşma olmasaydı, geniş yapraklı ağaçlar çamları gölgeleyecek, bu da çamların çimlenmelerini önleyecekti.[27] Tüm bu rastlantısallıklar, karşılaşmalar ve temaslar, metabolik bir etkileşim olarak da düşünülebilir. Buraya kadar değindiğimiz kuramsal yaklaşımları metabolizma nosyonuyla belli ölçülerde uzlaştırmak mümkün olabilir.

Metabolik Kentleşme ve Adalet

Doğal kaynakların metalaşmasının hızı ve yaygınlığı düşünüldüğünde kapitalizmin diğer üretim tarzlarına kıyasla çevresel tahribatta daha büyük bir rol oynadığını savunan pek çok coğrafyacı ve kent kuramcısı vardır. Modernleşme ve kalkınma süreçlerinde kentsel sistemlerin ve ağların işlevlerini inceleyen Erik Swyngedouw bunlardan biridir. Swyngedouw her siyasi projenin aynı zamanda ekolojik bir proje olduğunu savunur: Örneğin suyun serüveni ona ulaşabilmekten dağıtımına kadar bütünüyle siyasidir. Su gibi yaşamsal bir kaynağın yönetilmesi, tekelleşmeye ve dolayısıyla denetime kapı açan kuşatıcı bir sorundur.

> Kentsel su, yalnızca fiziko-kimyasal özellikleri açısından değil, aynı zamanda sosyal özellikleri ve sembolik ve kültürel anlamları açısından da zorunlu olarak dönüştürülmüş, "metabolize edilmiş" bir sudur. Kapitalist şehirlerde ya da en azından piyasa ilişkilerinin baskın değişim biçimi olduğu şehirlerde, suyun bu dolaşımı aynı zamanda para ve sermaye dolaşımının da ayrılmaz bir parçasıdır. Doğanın

27 *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in the Capitalist Ruins*, s. 6.

> suyu ele geçirilir, pompalanır, arıtılır, kimyasallarla dengelenir, borularla taşınır, alınır ve satılır, düzenlenir, haneler, tarım ve endüstri tarafından kullanılır, elektriğe dönüştürülür, bitkiler, hayvanlar ve insanlar tarafından biyokimyasal olarak metabolize edilir, halka açık çeşmelere entegre edilir, genellikle kanalizasyona dönüştürülür ve sonunda "doğa"ya geri döndürülür.[28]

Yukarıdaki alıntı, suyun metalaşma yolculuğunu ortaya koymakla kalmaz, aynı zamanda kentin, bir bedenin bünyesindeki parçalar gibi birbirine bağlanan ve birbirini besleyen bir dizi sosyo-ekolojik, politik, kültürel ve ekonomik ilişki ve ağla işlediğini açıklar. Buradan hareketle çevresel tahribata bakıldığında, şimdiye kadar üzerinde daha az durduğum iktidar, denetim, bölüşüm ve dışlanma gibi kavramların kentsel ekolojileri analiz etmede son derece açıklayıcı olduğu görülür. Mekânsal eşitsizlikler ve ayrışma, kentin metabolizmasını ayakta tutan ağların devamlılığının, denetiminin ve dağıtımının kimin elinde olduğuyla yakından ilişkilidir. Diğer yandan ulusal, bölgesel ve küresel politik-ekonomik dinamiklerden bağımsız düşünemeyeceğimiz süreçler neticesinde suyun arzı arttıkça ve dağıtımı geliştikçe, tahliye edilmesi gereken su miktarı da artacaktır. Bu bağlamda, suyun metabolik dolaşımının bir diğer veçhesi, yani kanalizasyon şebekesi, bu kez erişmek değil mümkün mertebe uzağında kalınmak istenen bir ağ olarak karşımıza çıkar. Suç, yoksulluk, tekinsizlik, "yeraltı" gibi pek çok olguyu ve sembolü de üzerinde taşıyan kanalizasyon şebekesine yakınlık ve uzaklık, onun mevcudiyetini görmek, duyumsamak ya da onun kokusunu almak, bir çevre ve halk sağlığı sorununun yanı sıra sınıfsal bir meseledir.

Matthew Gandy, 1850'lerde Paris'in yeraltı şebekesinin Haussmann ve Belgrand tarafından geniş kapsamlı bir kentsel dönüşüm hamlesinin bir parçası olarak nasıl yeniden inşa edildiğini tartıştığı makalesinde, modern bir metropolün kurulmasının, mevcut kentsel biçimlerle ve modern öncesi su kullanımı yöntemleriyle çelişen yeni

28 Erik Swyngedouw, *Social Power and the Urbanization of Water: Flows of Power*, Oxford University Press, Oxford, 2004, s. 1-2.

düzensizlik kaynakları yarattığını söyler. Kapitalist mekân ve zamanda, modern öncesi kentin bedensel birliği geri dönülmez bir biçimde değişmiştir. Ancak modern dönem boyunca kanalizasyonların fiziksel dönüşümüne ve ıslahına rağmen, lağımın kentsel risklerle, tehlikeyle, düzensizlikle ve suçla örülü ilişkileri sürmüştür. Ayrıca sosyal ve siyasi istikrara yönelik siyasi tehditlerin, isyanın ve örgütlenmenin odak noktası olarak görülmüştür. Gandy'nin deyişiyle kanalizasyon, burjuva toplumunun birbirini izleyen her aşamasının özel korkularını sembolize eder.[29]

Yukarıdaki tartışmadan hareketle kentsel ağların beden ve yapılı çevre arasında, halk sağlığından planlamaya biyofizikten politik ekonomiye uzanan pek çok dinamiğin iç içe geçtiği karmaşık bir diyalog yarattığı söylenebilir. Bu diyalogda hem doğa hem emek bir dizi mülkiyet ve temellük ilişkisi aracılığıyla metabolik dönüşümlere uğrar. Bu süreci Swyngedouw, meslektaşları Maria Kaika ve Nik Heynen'le birlikte bir manifesto kaleme alarak tartışmaya açmış, kentleri sosyo-çevresel süreçlerin özgül tarihsel sonuçları olarak betimlemiştir.[30] "Kentsel politik ekoloji" olarak adlandırılan bu yaklaşıma göre kentler yarı doğal yarı toplumsal, kısmen teknik kısmen kültürel siborg ortamlardır. Kentsel politik ekoloji çalışmaları, kentsel peyzajların üretimine içkin süreçlerin beraberinde getirdiği mekânsal farklılaşmanın, ayrışmanın ve eşitsizliklerin boyutlarını gözler önüne sermeyi ve ekolojinin uzun zamandır görünür kılmaya çalıştığı kaygılarını geniş olarak tanımlanmış bir politik ekonomiyle birleştirmeyi[31] amaçlar.

Kentsel politik ekoloji manifestosu, metabolik süreçlerin çoklu güç geometrilerine göre şekillendiğini ve bu durumun kaçınılmaz

29 Matthew Gandy, "The Paris Sewers and the Rationalization of Urban Space", *Transactions of the Institute of British Geographers*, 1999, 24 (1), s. 36.

30 Nik Heynen, Maria Kaika ve Erik Swyngedouw, "Urban Political Ecology: Politicizing the Production of Urban Natures", *In the Nature of Cities: Urban Political Ecology and the Politics of Urban Metabolism*, Nik Heynen, Maria Kaika ve Erik Swyngedouw (yay. haz.), Routledge, Londra & New York, 2006.

31 Piers Blaikie ve Harold Brookfield, *Land Degradation and Society*, Methuen, Londra, 1987, s. 17.

olarak içinde yaşanılan koşulları değiştirip dönüştürdüğünü, kimi toplumsal grupların veya ekolojilerin ortaya çıkan sosyo-çevresel koşullardan kazançlı çıkarken diğerlerinin adaletsizliğe uğradığını ortaya koyar.[32] Sözgelimi, kapitalist kentleşme sürecinin izlerini kolaylıkla sürebildiğimiz 19. yüzyılın Batı Avrupa'sında Sanayi Devrimi sonrasında kentlere göç kitleselleşmekte, konut sorunu tırmanmakta, başta su olmak üzere doğal kaynaklar hızla metabolize edilmekteydi. Friedrich Engels Edinburgh, Liverpool, Manchester, Bristol, Nottingham gibi farklı işçi kentlerinden topladığı bilgilere dayanarak işçi mahallelerinin çoğunda ne kanalizasyon ne de hanelerde tuvalet olduğunu, çöp ve insan dışkılarının yağmur suyu kanallarına atıldığını, evlerin çok alçak lağım kanalları üzerine kurulduğunu ve kanalları yalnızca giriş katı taban tahtalarının kapattığını, evlerin rutubetli ve kalabalık olduğunu, suyun yalnızca sokak çeşmesinden sağlandığını ve su alabilmenin hayli zor olduğunu aktarır. Birmingham'ın bu yıllarda nasıl bir kent olduğunu anlatmak için bir dergiden alıntıladığı şu paragraf, işçi sınıfının kentin metabolik değişim süreçlerindeki konumu hakkında fikir verir:

> Kentin daha eski mahallerinde birçok kötü sokak ve yapı var; bunlar kirlidir, ihmal edilmiştir, su birikintileriyle ve çöp yığınlarıyla doludur. Birmingham'da ev blokları çoktur, her yöne doğru yayılmıştır; sayıları 2.000'i geçer; emekçi sınıfların geniş bir kesiminin evi bu bloklardadır. Çoğu dardır, pistir, havalandırması kötüdür, lağım tesisatı berbattır; her bir blok sekizle yirmi arasında evi içerir; evler bir başka eve karşı kurulmuştur ve blokun sonunda genelde külhan vb. bulunur; külhanın pisliği tanımlanabilir gibi değildir. [...] Birmingham'da bodrum katları da bilinmez; pek azı, yersiz biçimde atelye olarak kullanılmıştır, sıradan pansiyon evler epey çoktur (şöyle böyle 400'den fazla); çoğu kent merkezi yakınındaki ev blokları içindedir; hemen her zaman insanın içini kaldıracak kadar pis ve basıktırlar; dilenciler, serseriler, hırsızlar ve orospular buralarda barınır; hiçbir incelik taşımayan ya da karşısındakini dikkate almayan bir tutumla bu insanlar burada, ayaktakımının ve sarhoşların dışında

32 "Urban Political Ecology", s. 11-12.

> kimsenin tahammül edemeyeceği bir hava içinde yerler, içerler ve uyurlar.[33]

Şüphesiz kapitalizm geliştikçe mekânı örgütleme biçimi de gelişir; ancak sosyo-çevresel koşullar nedeniyle kentsel habitatlardaki kaynaklardan payını alamayanlar çoğalır. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde işçi mahalleleri derin yoksulluk ve salgın hastalıkların pençesindeyken, kentin görünür yüzünün tıpkı insan bedenleri gibi temiz, steril ve estetik olması önem kazanır. Kaika kentte suyun bir yandan estetik bir mekânsal öğeye dönüştüğünü (su katedralleri, barajlar, havuzlar vs.) diğer yandan toplumdaki mahremiyet ve hijyen algısının değişmesiyle üst sınıfların nihayet ortak kullanımlı banyo ve tuvaletleri terk ettiklerini ve hane içlerinde özel alanlar yarattıklarını anlatır.[34] 20. yüzyıla gelindiğinde, bir önceki yüzyılda mühendislik harikası olarak görülen ve fetişleştirilen modernist yapıların artık görünür olmaktan çıktığını, hatta kentsel ağların yerin altına alınmaya başladığını fark ederiz.[35] Öyle ya da böyle, kentsel ağları teşhir ederek ya da gizleyerek steril mekânlar yaratma ütopyası, eşitsiz sosyo-çevresel ilişkilerin hem nedeni hem de sonucu olan emeğin ve doğanın metalaşması süreci devam ettikçe mümkün değildir. Kaika'nın işaret ettiği gibi temizlik fikri ne kadar yerleştirilmeye çalışılırsa çalışılsın, kentin başka yerlerinde çöpler, lağım suları, fareler, evsiz insanlar gibi organik ve inorganik kentsel "çöp"ler varlığını sürdürüyor.

Kentin Gölgesinde: Kır Ekolojileri ve Adalet

Bu metne, içinde yaşadığımız zamanda ve mekânda kentin nerede bitip kırın nerede başladığını ya da "toplum"un nerede başlayıp "doğa"nın nerede bittiğini kestirmenin zor olduğunu söyleyerek başlamıştım. Marx'ın sermayenin doğası gereği her türlü mekânsal kı-

33 Friedrich Engels, *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu*, Eriş Yayınları, Ankara, 1997, s. 85.
34 Maria Kaika, *City of Flows: Modernity, Nature, and the City*, Routledge, New York, 2005, s. 36-37.
35 Agy., s. 49.

sıtlamayı aştığı prensibinden yola çıkan Neil Smith, dünyanın evrensel bir üretim aracına dönüşmesiyle birlikte en ücra kara parçasından okyanuslara, havaya ya da yerin dibine kadar dünyanın her yerinin kapitalizmin gözünde gerçek ya da potansiyel bir üretim aracına indirgendiğini söyler.[36] Sermayenin içsel birikim krizlerini çözmek amacıyla gerçekleştirdiği hiç bitmeyen hareket, *kent dışı* alanları da hızla kuşatıyor. Öyle ki bugün kırsal mekânlar da kente özgü gibi görünen yıkım süreçlerinden hızla payını alıyor ve metalaşıyor.

Her şeyden önce kırın tarihsel ve ekolojik dönüşümünü, kentte cereyan eden üretim ve tüketim süreçlerinden bağımsız düşünemeyiz. Ortaçağ'a kadar gidildiğinde dahi kentlerin kırsal çevrelerinin asalağı konumunda olduklarını söylemek yanlış olmaz. 19. yüzyıl sanayi kentleri ise büyümelerini, kırsal bölgelere doğru yönlendirilen atık çıkışlarına (bunlar çoğunlukla sağlığa zararlı maddelerdi) ve kırsal bölgelerden gelen doğal kaynak girişlerine (değerli madenler gibi) borçluydu.[37]

Küresel iklim ve gıda krizinin yakıcı bir gündem maddesi haline gelmesiyle birlikte kırsal mekân (barındırdığı tüm ağlar ve ilişkilerle birlikte) kent kullanıcıları tarafından yeniden hatırlandı. "Gelişmemiş" kır karşısında "gelişmiş" kent varsayımı şüphesiz bugün, gezegeni gittikçe daha fazla etkisi altına alan ekolojik türbülansa çözüm üretemiyor. Diğer yandan, geçmişte kentleri cazip kılan pek çok fırsat, gelişen teknoloji ve iletişim/ulaşım olanakları sayesinde kırda da mümkün hale geliyor. Kentlerdeki istihdam yapısının gittikçe daha güvencesiz olması, ücretlerdeki düşüş, kent yaşamının getirdiği diğer zorluklar, artık kentleri cazibe merkezleri olmaktan uzaklaştırmakta.[38] Ayrıca son yıllarda tanık olduğumuz kıra, toprağa dönüş fikri ve kentlilerin tarıma gösterdiği artan ilgi, insanın fizi-

36 Neil Smith, "Gentrification and Uneven Development", *Economic Geography*, 1982, 58 (2), s. 143.

37 *Çizgisel Olmayan Tarih: Bin Yılın Öyküsü*, s. 100.

38 Çağlar Keyder ve Zafer Yenal, *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 180.

ki doğayla kurduğu ya da bir türlü kuramadığı ilişki çerçevesinde düşünülebileceği gibi kentteki sürdürülemez yaşam koşulları dikkate alınarak da değerlendirilebilir.

Ekolojik sorunlara bilimsel ve toplumsal çözüm arayışları nedeniyle kır; sosyal bilimciler tarafından da yeniden odaklanılan bir ölçek haline geldi. Kırsal çevre, tarımsal dönüşüm, köylülük, kırsal az gelişmişlik, koruma alanları, ormanlar, kırsal adalet sorunları gibi konulara sosyo-ekolojik gözlüklerle bakmak kent ile kır arasındaki ilişkiselliği yakalamayı da kolaylaştırmaktadır. Howard Newby'ye referansla Terry Marsden, kır-kent sürekliliğinin ortadan kalkması sonrasında kır sosyolojisinin kavramsal bir boşluğa düştüğünü, bu boşluktan çıkmak için kent çalışmalarından ilham alması gerektiğini söyler.[39] Gerçekten de kent disiplininin pek çok saha çalışmasıyla desteklediği politik ekoloji yaklaşımı, sermaye birikimi süreçlerinin kırsal mekânlarda yarattığı dönüşümü anlamak ve analiz etmek için oldukça kapsamlı bir set sunar. Öyle ki kentsel ölçekte tanık olduğumuz piyasalaşma ve metalaşma süreçlerinin benzerlerini kırsal ölçekte de görmek mümkündür; dolayısıyla sermayenin aşırı birikim krizlerini aşmak için görece daha az sermayeye açılmış mekânlara doğru hareketini izlemek kırdaki dönüşümü teşhis etmeyi sağlayabilir. Buradan hareketle tahribat ve adalet ilişkisine daha yakından bakmaya çalışalım.

Çoğunlukla kırsal alanlarda yer alan nehir, taşocağı ve maden gibi doğal kaynakların, buralarda yaşayan canlılara –insanmerkezci bir dilek olsa da en azından yerel halka– ait olduğu varsayılır. Batı kolonyalizmi bu kabulü bereketli coğrafyalar için yıkalı yüzlerce yıl oluyor; ancak pek çok başka coğrafya için kırsal alanların sermayeye açılmasının ve doğal kaynakların metalaşmasının tarihi oldukça yenidir. Ormanlardaki ağaçların kesilerek "orman ürünleri" haline getirilmesi, nehir ve akarsular üzerine baraj ve hidroelektrik santraller inşa edilmesi, maden sahalarının özelleştirilerek şirketlere açılması,

39 Terry Marsden, "Pathways in the Sociology of Rural Knowledge", *Handbook of Rural Studies*, Paul Cloke, Terry Marsden ve Patrick Mooney (yay. haz.), Sage Publications, Londra, 2006, s. 3.

yaban hayvanı avının ihale usulüyle satışa çıkarılması son yıllarda sıklıkla duyduğumuz kırsal tahribat örnekleri olarak sıralanabilir.

Kırsal ekolojilerin parçası olan tüm canlılar açısından yaşam alanlarına yapılan bu türden müdahalelerin oldukça ciddi ve derin bir adalet sorunu doğurduğu muhakkak. Kentte en yoksulların ve hakkını araması gerektiğinde destekleyici güce sahip olmayanların yaşadığı çöküntü bölgelerinde inşa edilen baz istasyonları, dere yataklarından taşan ve her yağmurda apartmanların bodrum katlarına su basmasına sebep olan ıslah edilmemiş dereler, sahipsiz sokak hayvanlarının toplanarak terk edildiği kent çeperlerindeki ormanlar ile olağanüstü hal bölgesindeki milli parkta kendisini yere serecek fişeği bekleyen vaşak, tarım alanının yakınında altın arandığı için siyanüre maruz kalan çiftçi, köyü baraj suları altında kaldığı için atasının mezarı yerinden kayan köylü arasında kır-kent çelişkisini yerle bir eden bir ortaklık var.

ANTROPOSENTRİZMİN ÖTESİNDE: TÜRKİYE MODERNLEŞME VE KENT TARİHİNDE ÇALIŞAN HAYVANLAR

Mustafa Emir Küçük – Onur İnal

Giriş

Geride bıraktığımız iki yüzyıl, baş döndürücü bir hızla enerji geçişlerinin yaşandığı bir tarihsel süreç oldu. Amerikalı çevre tarihçisi John R. McNeill de birçok tarihçi gibi Sanayi Devrimi'ni enerji tüketim süreçlerinde yaşanan ciddi değişimde bir milat olarak kabul ediyor. McNeill, bitkilerdeki solar enerjiyi kullanarak itici güç olan kas gücünün, yani "bedensel enerji rejimi"nden [*somatic energy regime*] fosil yakıtlara dayalı "beden dışı enerji rejimi"ne [*exosomatic energy regime*] geçişini dünya tarihinin akışını değiştiren bir olgu olarak görüyor.[1] McNeill'e göre, 1800'lerde kömürün yanmasıyla ortaya çıkan kimyasal enerjiyi mekanik enerjiye dönüştüren buhar makineleri "yüz milyonlarca yıllık fotosentezin sağladığı fayda"yı temin etmişti. Benzer bir biçimde, Edmund Burke de insanlık tarihinde MÖ 10.000'den başlayıp MS 1800'e dek süren "solar enerji çağı" (yenile-

1 John R. McNeill, *Something New under the Sun: An Environmental History of the Twentieth Century*, Allen Lane, Londra, 2000, s. 10-13.

nebilir kaynaklar) ve 1800'den günümüze devam eden fosil yakıt çağı (yenilenemeyen kaynaklar) olmak üzere sadece iki temel enerji rejimi olduğunu belirterek, "Bu benzeri görülmemiş dönüşüm insanlar ve çevreyle olan tüm ilişkilerin tarihinin temelini oluşturuyor," diyor.[2] Peki enerji rejiminde yaşanan bu önemli tarihsel dönüşümde hayvanlar –ya da başka bir tanımlamayla, insan olmayan hayvanlar– nasıl konumlandırılabilir? Hayvanların enerji üretim ve tüketim süreçlerindeki rolü ve etkisi, enerji rejiminde yaşanan bu geçiş bağlamında nasıl ele alınabilir? Hayvanlar, enerji geçişlerinin birer nesnesi olarak mı yoksa bu geçişlerde belirleyiciliği olan birer özne olarak mı değerlendirilmelidir? Bu çalışmada, Türkiye coğrafyasına odaklanarak, çalışan hayvanlar özelinde bu sorulara cevaplar arayacağız.

Çalışan hayvanlar tanımıyla, kendilerine farklı lojistik ve iaşe vazifeleri tevdi edilmiş at, eşek, katır, bardo gibi tek toynaklılarla manda, öküz, deve gibi çift toynaklı üyelerini ifade ediyoruz.[3] Üstlendikleri vazifelere göre çalışan hayvanları koşum hayvanları, binek hayvanları ve yük hayvanları olarak üç kategoriye ayırmak mümkün. Koşum hayvanları kategorisine, vücudunun çeşitli bölgelerine sarılan kayış ve iplerle fayton, araba ya da kızak gibi bir aracı çekme, tarlada düven sürme gibi görevler üstlenen hayvanları dahil etmek mümkün. Binek hayvanlarıysa spor, eğlence, av, güvenlik veya ulaşım amacıyla kullanılan, çoğunlukla damızlık olarak yetiştirilen arabasız hayvanları ifade ediyor. Yük hayvanları kategorisindeyse mal ve eşya nakliyatında emeğinden istifade edilen, safkan veya melez tek ve çift toynaklı çalışan hayvanlar bulunuyor. Öte yandan, hayvanların çektiği arabalar ve kızaklarla sıklıkla eşya ve mal da taşındığından ya da bu hayvanlar çöp toplama ve temizlik gibi belediye hizmetlerinde kullanıldığından bu kategorileri ve çalışan hayvanların vazife

2 Edmund Burke, "The Big Story: Human History, Energy Regimes, and the Environment," *The Environment and World History*, Edmund Burke III ve Kenneth Pomeranz (yay. haz.), University of California Press, Berkeley, 2009, s. 35.

3 Arktika coğrafyasındaki kızak çeken geyikleri ya da Güneydoğu Asya'da tomruk taşıyan köpekler gibi farklı takım ve familyalara ait hayvanları da çalışan hayvanlar tanımına sokmak mümkün. Bu çalışmada Türkiye coğrafyasına odaklandığımız için tanımı atgiller, sığırgiller ve devegiller familyalarının tek ve çift toynaklı üyeleriyle sınırlı tutuyoruz.

ve sorumluluklarını kesin bir çizgiyle ayırmak mümkün değil. İç içe geçen bu kategorilerin yarattığı anlam karmaşasını azaltmak adına bu çalışmada yük hayvanlarını ulaşımda ve nakliyatta kullanılan yük hayvanları olarak iki grup halinde inceleyeceğiz.

Çalışmamızın mekânsal odağında Türkiye coğrafyasındaki kentler yer alıyor, zira kentler Osmanlı'dan günümüze endüstrileşme ve modernleşme süreçlerinde çalışan hayvanların insanlarla ve mekânla olan ilişkilerinin nasıl düzenlendiği ve dönüştüğünü gözlemlemek için bir laboratuvar vazifesi görüyor. Verdiğimiz örneklerin İstanbul başta olmak üzere birkaç kentle sınırlı olmasının nedeniyse, modernleşmeye paralel olarak kentsel gelişim, üretim ve tüketim süreçlerindeki değişim ve dönüşümün izinin bu kentlerde en net biçimde sürülebiliyor olması. Çalışmamızda yaklaşık olarak 1850 ile 1950 arasındaki yüz yıllık zaman dilimine odaklanacağız, zira bu dönem Türkiye coğrafyasında kas gücüne dayalı "bedensel enerji rejimi"nden fosil yakıtlara dayalı "beden dışı enerji rejimi"ne geçişi temsil ediyor.

Çalışan hayvanların Türkiye'deki enerji üretim ve tüketim süreçlerindeki rollerini ve etkilerini, onların insanlarla olan ilişki ve deneyimlerinin Türkiye'nin endüstrileşme ve modernleşme sürecinde yaşadığı kültürel, sosyoekonomik, çevresel ve mekânsal değişimleri nasıl biçimlendirdiklerini insanmerkezci (*anthropocentric*) bakış açısına eleştirel bir gözle bakarak inceleyeceğiz. Tarih yazınında da hâkim olan, insanların kentlerde toplumsal yaşamı, üretim ve emek ilişkilerini, mekânın düzenlenmesini ve kullanımını belirleyen asli unsurlar haline geldiği, hayvanların ise bu teknolojileri *geliştirme*, kullanma ve uygulama yetisinden yoksun olan varlıklar olarak endüstrileşme ve modernleşmenin tali unsurlarına dönüştüğü savını sorgulayacağız.

Taşımada Hayvan Emeği

Buhar gücünün henüz devreye girmediği, yani fosil yakıtlara dayalı "beden dışı enerji rejimi"ne geçilmediği dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun batıda Viyana kapılarından doğuda Basra Körfe-

zi'ne, kuzeyde Ukrayna steplerinden güneyde Yemen'e kadar uzanan geniş topraklarında ürün ve malların nakliyatı denizde yelkenli gemilerle, karada da yük hayvanlarıyla gerçekleşiyordu. Karadan nakliyatın neredeyse tamamen hayvan sırtında gerçekleşmesinde taşımacılığa uygun nehirlerin –Balkanlar'da Tuna, Mısır'da Nil ve Irak'ta Dicle ve Fırat'la– sınırlı olmasının payı büyüktü. Develer daha çok uzun mesafeli ticaret yollarında çalışırken, kısa mesafelerde eşek ve katır, seyrek olarak da at, öküz ve sığır çalışmaktaydı.[4] Örneğin 1830 yılında Bağdat'tan Halep'e giden kervan 5.000 deveden, Basra'dan Halep'e giden kervan da 6.000 deveden oluşuyordu. 1860' larda Tebriz-Trabzon kervanındaysa 15.000-16.000 deve bulunmaktaydı.[5] Hicaz ve Mısır'dan Anadolu ve Balkanlar'a kadar geniş bir coğrafyada develerin uzun mesafede tercih edilmesindeki en önemli etken taşıma kapasitesi ve dayanıklılıklarıydı. Kısacası, deve başta *olmak* üzere yük hayvanları tedarik zincirinin işleyişinde zincirin önemli bir parçasını oluşturuyorlardı.

Develer her ne kadar kırsalın emektarları olsalar da Osmanlı'nın her döneminde kent mekânının bileşenlerinden biri olmuşlardı. Dahası, develer hayvanların kentsel mekânı şekillendirme ve kent ekonomisine yön verme gücüne sahip edimciler olduğuna iyi bir misal olarak gösterilebilir. Örneğin, önemli bir ticaret merkezi olan liman şehri İzmir'de ticaret mıntıkası, develerin mal getirip götürdükleri ve sahipleriyle birlikte konakladıkları hanların etrafında şekillenmişti. Seyyahların anlatılarında develer İzmir kent siluetinin vazgeçilmez öğeleridir: Richard Chandler 1765'te İzmir'de kömür yüklü develerden bahsederken,[6] Samuel Pepys Cockerell de Batı Anadolu'da 100-150 deveden oluşan mısır yüklü kervanların uzak

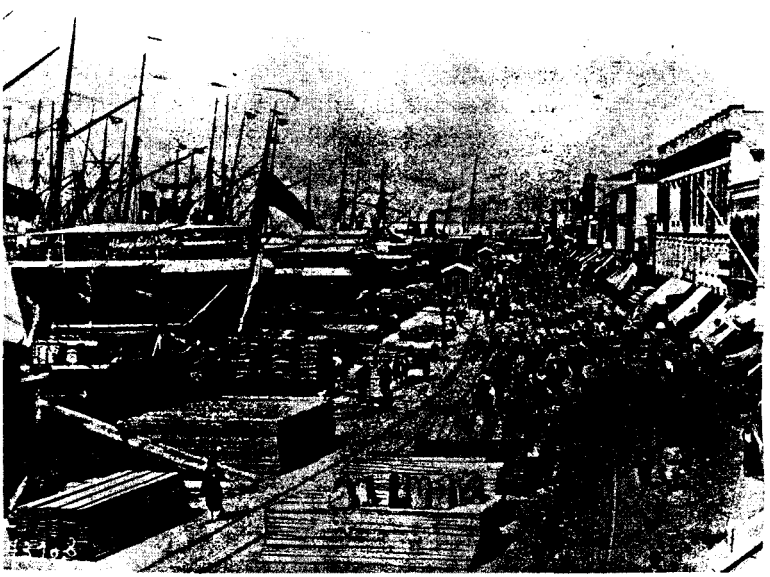
4 Onur İnal, "One-Humped History: The Camel as Historical Actor in the Late Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, 2021, 53, s. 59.

5 Donald Quataert, "The Age of Reforms, 1812-1914", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1600-1914*, Halil İnalcık, Donald Quataert ve Suraiya Faroqhi (yay. haz.), Cilt 2, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, s. 819.

6 Richard Chandler, *Travels in Asia Minor: or an account of a tour made at the expense of the Society of Dilettanti*, Clarendon Press, Oxford, 1775, s. 57.

coğrafyalardan İzmir'e geldiğini yazar.[7] 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı Anadolu'da demiryolu ağlarının gelişmesi develerin taşımacılıktaki rolünü azaltmamış, aksine develere duyulan ihtiyacı artırmıştı. Develer demiryolu ağının ulaşmadığı bölgelerle demiryolu istasyonları arasında ikmalci [*feeder*] olarak kilit rol üstlenmişti. Develer ayrıca İzmir'de kent içi mal ve ürün taşımacılığının da bir parçasıydı. Art alandan buharlı trenlerle Alsancak ve Basmane istasyonlarına ulaşan yükün limanda bekleyen gemilere aktarımı develerle gerçekleşirdi.

Bağdat Demiryolu hattında da ikmal develeri şehir ve kasabaların tedariğinde görev yapıyordu. Örneğin demiryolu ağının genişlemesine rağmen uzun yıllar trafiğin önemli bir unsuru olmaya devam

İzmir rıhtımı, 1890'lar

Kaynak: Bibliothèque nationale de France
https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53076942d?rk=150215;2

7 Samuel Pepys Cockerell (yay. haz.), *Travels in Southern Europe and the Levant, 1810-1817: The Journal of C.R. Cockerell, R.A.*, Longman, Green, Londra, 1903, s. 146.

eden develer, 1950'lerden sonra karayollarının gelişmesi ve motorlu taşıtların nakliyede egemen olmalarıyla hızla önemlerini kaybetmişlerdi.[8] İstanbulluların günlük hayatında da develer önemli yer tutmaktaydı. Kömür ve odun kömürü gibi İstanbulluların yaşamında gerekli ürünler deve katarları aracılığıyla çevre köylerden İstanbul'a ulaştırılırdı. Büyükçekmece'yi geçtikten sonra Devebağırtan Yokuşu'nu aşan develer, surlardan şehre giriş yapar, kentin farklı noktalarında yer alan deve hanlarında yüklerini boşaltıp dinlenmeye geçerdi. Bu hanların en büyüğü Fatih semtinde bulunmaktaydı.[9] Benzer bir biçimde, örneğin Bursa'da deve kervanlarının hanlar bölgesine girerken toplandıkları yerde Deveciler Mezarlığı bulunuyordu. 1880'lerin başında Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa valiliği döneminde yol yapım çalışması nedeniyle tahrip olan mezarlık, 1950'li yıllarda tamamen ortadan kaldırıldı.[10]

Osmanlı coğrafyasında kent içi taşımacılıkta kullanılan en önemli hayvanlar ise at, eşek ve katırdı. Osmanlı arşivlerinde atlar için beygir, esb, faras gibi isimler de kullanılmaktaydı. Günlük bakımı masraflı olan atların birden fazla sahibi olabiliyordu.[11] Bu durum, kadı sicillerinde aynı at üzerinde farklı kişilerin hisseleriyle ilgili tartışmalardan da takip edilebilir. Özellikle yük atı olarak kullanılan atlar ile katır ve eşekler daha ucuz oldukları için sahipleri genelde tek kişiydi[12] ve kısa mesafeli yük taşımacılığında daha yaygın olarak kullanılmaktaydı. Eşek, at ve beygir gibi çalışan hayvanlar ayrıca taş, tuğla, toprak gibi inşaat malzemelerinin nakliyatında ve hafriyatın kaldırılmasında da çalışmaktaydı. Dolayısıyla, şehirlerin inşasında ve imar işlerinde çalışan hayvanların emeği yadsınamaz bir gerçekti.

8 "One-Humped History", s. 68.

9 Hüsnü Kınaylı, "Deve", *İstanbul Ansiklopedisi*, 4530.

10 "Deveciler Mezarlığı", Wiki Bursa. https://www.bursa.com/wiki/Deveciler_Mezarligi [erişim 28 Nisan 2022]; Mefail Hızlı, "Osmanlı Dönemi Bursa Mezarlıkları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, 8 (8), s. 141. Deveciler Mezarlığı'na ve bölgede halen bulunan Deveciler Caddesi'nin varlığına dikkatimizi çeken Elçin Arabacı'ya özellikle teşekkür ederiz.

11 Colette Establet, "Live animals owned by dead Damascenes", *Animals and People in the Ottoman Empire*, Suraiya Faroqhi (yay. haz.), Eren, İstanbul, 2010, s. 197.

12 Age., 197.

Osmanlı'da kent içi yük taşımacılığında çalışan hayvanlara olan bağımlılığı ve bu hayvanların işleyişini bir düzene sokmanın ne derece önemli olduğunu o döneme ait basılı kaynaklardan ve arşiv belgelerinden görebilmek mümkün. Örneğin, 1871 tarihinde İstanbul'da basılan bir kitapçık arka ve beygir hamallarının,[13] öküz arabacılarının ve merkepçi esnafının İstanbul'un farklı semtleri arasında nakliye ücretlerini duyurmaktadır.[14] 19. yüzyılda neredeyse her ailenin bir eşeğe sahip olduğu İzmir'de ise şehrin farklı noktalarında eşek istasyonları bulunmaktaydı.[15]

Buhar gücünün devreye girmesi, bir anda yük hayvanlarına duyulan ihtiyacı ortadan kaldırmadı. Buharın, hayvan gücünün yerini almadan bir süre onu tamamlayıcı bir güç olarak mevcudiyetini sürdürmesinde kentlerin büyümesi, üretim, ticaret ve tüketimin çoğalması ve bunlara bağlı olarak kent içi mobilitenin artması etkili oldu. Örneğin, 1909'da İstanbul'da 7.913 at, 80 katır, 2.213 eşek ve 274 deve varken, 1913'te hayvan miktarı 12.141 at, 186 katır, 2.662 eşek ve 668 deveye ulaştı. İzmir'de ise 1909'da 17.157 at, 3.654 katır, 16.540 eşek, 681 eşek kaydedilirken, 1913'te kentteki kayıtlı çalışan hayvan sayısı 42.711 at, 2.586 katır, 22.482 eşek ve 5.412 deveydi.[16] Bu hayvanlar nakliye ve ulaşım başta olmak üzere çeşitli alanlarda çalışmaktaydı.

Şehirlerde artan ihtiyacı karşılamak için köylerde yetiştirilen tek tırnaklı birçok hayvan şehirlere nakledilmişti. İhtiyaç fazlası olan durumlarda ise yük hayvanları ya tekrar köylere geri gönderilmiş ya da şehir yakınlarındaki tenha bölgelere salınmıştı. Batı Anadolu sahillerinde, günümüzde halk arasında "Eşek Adası" olarak anılan –en

13 Küfeye sığmayan büyük ebatta eşya ve malları taşıyan hamallar "arka hamalı", taşımada yük hayvanı kullanan hamallar da "beygir hamalı" olarak adlandırılırdı.

14 *Bahçekapısı ve Eminönü ve Balıkpazarı iskelelerinde bulunan arka ve beygir hamallarının ücretleri* (Matbaa-i Amire, İstanbul, 1287 (1871), Atatürk Kitaplığı, MC_Osm_O.00608/03.

15 Rauf Beyru, "Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Kent İçi ve Kent Çevresi Ulaşımı ve Trafik Düzeni", *Son Yıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri*, Tuncer Baykara (yay. haz.), Akademi Kitabevi, İzmir, 1994, s. 13-15.

16 Tevfik Güran (yay. haz.), *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914: Türkiye İstatistikler Dizisi*, cilt 3, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, s. 72-75, 140-43, 218-21.

Bursa Çarşı'da manda arabası

Kaynak: Koç Üniversitesi Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi (AKMED) Stereoskopik Cam Dia Koleksiyonu, STR XXVIII 693

bilineni İzmir'in Çeşme ilçesinde bulunan– çok sayıda ıssız adanın mevcudiyeti bu terk edilmişliğin bir kanıtı.

Amerikalı tarihçiler Clay McShane ve Joel Tarr'ın da belirttikleri gibi 19. yüzyıl şehirleri büyük ölçüde atlar sayesinde şekillenmişti.[17] İnşaattan ulaşıma, tarımdan kent hizmetlerine kadar birçok alanda atlar çalışıyordu. Örneğin itfaiye teşkilatındaki reformlarla birlikte atların çektiği yeni tulumbacı arabaları satın alındı.

Atların çektiği buharlı itfaiye makinesi yangınlara müdahaleyi kolaylaştırırken, aynı zamanda hayvan gücüyle buhar gücünün birbirlerini tamamladığını göstermesi açısından da güzel bir örnek. İt-

17 Clay McShane ve Joel A. Tarr, *The Horse in the City: Living Machines in the Nineteenth Century*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2007, s. 1.

Osmanlı itfaiyesinde atla çekilen bir buharlı tulumba
Kaynak: Amerikan Kongre Kütüphanesi, Abdülhamid Koleksiyonu, LOT 9521, no. 29

faiye teşkilatının artan at ihtiyacına paralel olarak Macaristan'dan yeni atlar sipariş edilip ahırlar yapıldı ve itfaiye alayında baytarlar istihdam edilmeye başlandı.[18] Bir diğer örnek ise, temizlik işlerinde çalışan hayvanlardı. 1883 yılında İstanbul'da temizlik işlerinde çalışan 251 hayvan kayıtlıyken, 1893 yılında bu sayı 440'a yükselmişti. Bu hayvanların 320 tanesi arabaya koşulurken, gerisi arabaların giremeyeceği dar sokaklarda çalışıyordu.[19] 19. yüzyılda kentlerde kamu hizmetlerinin sağlanması, itfaiye ve temizlik işleri örneklerinde gördüğümüz gibi, büyük ölçüde hayvan emeğiyle mümkün oluyordu.

18 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) arşivlerinde itfaiye teşkilatıyla ilgili bazı belgeler: BOA. DH.MKT. 2645 / 65. (8 Şevval 1326 [5 Eylül 1908]), BOA. İ.DH.1205 - 94281 (18 Cemaziye'l-Ahir 1308 [29 Ocak 1891]).

19 Mehmet Mazak, Fatih Güldal, *Osmanlı'dan Günümüze Temizlik Tarihi Tanzifat-ı İstanbul*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011, s. 80.

Başka bir deyişle, modernleşme çerçevesinde ele alınabilecek 19. yüzyıl kent reformlarının enerji kaynağı hayvan gücüydü. Ayrıca, kent içerisindeki hayvan emeği birçok hizmetin sağlanmasını kolaylaştırırken artan at sayısı ve atların barınma ve beslenme ihtiyaçlarını karşılamak üzere inşa edilen ahırlar kentin yapısını ve gündelik hayatını değiştirdi.

Çalışan hayvanların kent içinde yük taşımacılığı, meyve sebze, su ve diğer ihtiyaçların temini, çöplerin toplanması gibi alanlarda katkı sunması günümüzde azalmakta olsa da tamamen ortadan kalkmadı. Diğer bir ifadeyle, uzun zaman önce fosil enerjiye geçişin gerçekleşmesine ve kentlerin büyük ölçüde motorize olmasına rağmen, hayvanlar münferit durumlarda belirleyici olmayı sürdürüyorlar. Örneğin, Mardin'in tarihî dar sokaklarının temizliğinde eşekler çalışmaya devam ediyor. Benzer bir biçimde Zonguldak'ta emekçi katırlar çöp toplama işlerine yardımcı oluyor.[20] Bu örneklerin dışında, kentlerde atık kâğıt işçileri ve hurdacıların bir kısmının at ve eşek gibi hayvanlar sayesinde işlerini daha verimli ve kolay gerçekleştirdikleri de bir gerçek.

Ulaşımda Hayvan Emeği

Klasik dönemde Osmanlı'nın kentli sakinleri bir yerden başka bir yere yürüyerek gidiyordu. Kentlerin kompakt ve yoğun yapısı buna imkân vermekteydi. Ulaşım amaçlı at kullanımı üst sınıflara mahsus olduğu için kent içinde binek hayvanları önemli bir statü sembolü ve sosyoekonomik bir belirleyiciydi. Örneğin payitaht İstanbul'da uzun yıllar şehir içinde ata binmek, yüksek rütbeli devlet adamlarına ait bir ayrıcalıktı. At arabalarının öncelikle saray çevresinde ve zenginler arasında yaygınlaşması Lale Devri olarak bilinen 18. yüzyıl ortalarında gerçekleşti. II. Mahmut döneminde (1808-1839) toplumun diğer kesimleri de at arabalarını kullanmaya başla-

20 Figen Uzar Özdemir, "Zonguldak'taki Emekçi Katırlar: Hayvan Emeği ve Direnişi Üzerine Bir İnceleme", *Şehir ve Hayvan*, Ayten Alkan (yay. haz.), Patika Kitap, İstanbul, 2020, s. 199-222.

dı. 1826 yılında yayımlanan bir ihtisap ağalığı[21] nizamnamesinde İstanbul'daki arabalara ve arabacılara dair bir bölüm ayrılmış olması arabacıların bir esnaf grubu olarak görülmeye başlandığını gösteriyor.[22] 1853-1856 Kırım Savaşı'yla birlikte İstanbul'da sayıları artan İngiliz ve Fransızlara paralel olarak at arabalarının kullanımı daha da yaygınlaştı. Kupa, fayton, lando, paşarol gibi atla çekilen arabaların yanında koçu adı verilen ve iki öküz tarafından çekilen arabalar da İstanbul sokaklarında sıkça görülmeye başlandı.[23] Aynı dönemde, Osmanlı coğrafyasındaki diğer kentlerin sokakları da farklı cins ve adette atların çektiği arabalarla doldu. Örneğin 1838 yılında İzmir'i ziyaret eden Fransız gezgin Xavier Marmier at arabalarının yayalar, eşekler, develer ve domuzlarla beraber kent sokaklarını paylaştığını ve bunun da "kentte canlı bir mozaik oluşturduğunu" yazar.[24]

At arabaları halk arasında binek ve kira arabaları olmak üzere ikiye ayrılırdı. Binek arabaları, zenginlerin sahip olduğu şahsi arabalardı. At, araba, seyis, arabacı ve bunların tüm masrafları zengin şahıslara aitti.[25] Binek arabaları konak arabası olarak da adlandırılırdı. Kira arabaları ise, Sermed Muhtar Alus'un sınıflandırmasıyla, numarasızlar, gündüzlükler ve gecelikler olarak üçe ayrılırdı. Numarasızlar daha çok Pera'da bulunur ve lüks açısından konak arabalarından pek farkı yoktu. İkinci kategorideki gündüzlük arabalar ise daha çok orta sınıfa hitap eden arabalardı. Üçüncü kategorideki arabalar ise gecelikler olarak bilinen, çelimsiz atlara sahip olan konforsuz ara-

21 İhtisap ağası; Osmanlı Devleti'nde bir şehir halkının şeri emir ve yasaklara uymasını sağlayan, çarşı ve pazarı kontrol eden, uymayanları cezalandırmakla görevli olan teşkilatın amiri.

22 Reşat Ekrem Koçu, "Araba, Arabacı", *İstanbul Ansiklopedisi*, s. 904-905.

23 Vahdettin Engin, "İstanbul'da Şehiriçi Kara Ulaşımı: At Arabalarından Otomobile", *Osmanlı'da Ulaşım. Kara-Deniz-Demiryolu*, Vahdettin Engin, Ahmet Uçar ve Osman Doğan (yay. haz.), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2013, s. 88-89; Çelik Gülersoy, *Eski Türk Arabaları*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1981, s. 33.

24 Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 303.

25 Oğuz Ertürk, "Modern Ulaşım Araçları Öncesinde Şehir İçi Ulaşımı: XIX. Yüzyıl İstanbul Örneği", *Marmara Üniversitesi, yayımlanmamış yüksek lisans Tezi*, 2021, s. 38.

balardan oluşmaktaydı. Bu arabaların atları yıllarca tramvay şirketine çalıştıktan sonra Atpazarı'nda satılan zayıflamış ve güçsüzleşmiş atlardan oluşmaktaydı. Diğer arabalara göre de ucuzdu.[26] *La Turquie* gazetesinin 25 Şubat 1879 tarihli nüshasında Şehremaneti'nin düzenleyip ilan ettiği İstanbul içinde kiralık arabaların ücretleri tarifesi, atlı arabaların gündelik hayatın bir parçası haline geldiğini göstermekteydi.[27] Atlı tramvayların çalışmaya başlamasından sonra yapılan bu düzenleme, daha önce nispeten serbest çalışan arabacıların hangi mesafeden ne kadar ücret alacağını belirliyordu. Bu hiç şüphesiz atların ulaşım ağına entegre edilmesinde ve atlı taşımacılığın standardize edilmesinde önemli bir gelişmeydi. Ayrıca, bu ücret tarifesiyle beraber ikili atların çektiği arabalara dört kişiden; tekli atların çektiği arabalara ise üç kişiden fazla yolcu alınması yasaktı. Sermed Muhtar Alus'un aktardığına göre, bu kuralları uygulayan bulunmamaktaydı.[28]

Atların farklı alanlarda çalışması aynı zamanda atların cinsleriyle de ilgiliydi. 1926 yılında Ziraat Vekâleti tarafından hazırlanan "Beygir Islah ve Teksiri" isimli risalede atlar çalıştıkları işe göre koşum beygirleri ile binek ve hafif araba beygirleri olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Koşum beygirleri yük taşıma ve binek hayvanları olarak çalışmayıp, daha çok ağır yüklü arabalarını (tramvay, omnibüs, savaş topu, vb.) çekmek için veya tarım ve maden gibi hayvan kasına daha fazla ihtiyaç duyulan alanlarda emeklerini harcarlardı. Binek ve hafif araba beygirleri Anadolu'da yetiştirilirken, koşum beygirlerinin en iyileri Avrupa'dan ithal edilirdi. İthal koşum beygirleri arasında, Fransa'da yetişen Percheron cinsi beygir, Belçika'nın Brabant bölgesinden dünyaya yayılan ve Brabançon olarak da anılan cins beygir, bir İskoç melezi olan Klidestal (Clydesdale) bulunuyordu.[29] Atların yaygınlaşması ve kullanım alanlarının çeşitlilik göstermesi, Anadolu

26 Sermet Muhtar Alus, "Eski Günlerde İstanbul'un Kira Arabaları", *Akşam Gazetesi*, 7 Şubat 1940, s. 8.

27 Edhem Eldem, "Araba Sevdası: 1879'da İstanbul'da Arabayla Ulaşım", *Toplumsal Tarih*, Temmuz 2017, 283, s. 54-59.

28 "Eski Günlerde İstanbul'un Kira Arabaları", s. 8.

29 Ziraat Vekâleti, *Beygir Islah ve Teksiri*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1926, s. 19-20.

ve Avrupa'daki at üretimi ve melezlenmesi konusundaki bilgi değiş-tokuşunu da hızlandırmıştı. 19. yüzyılda ihtiyaç duyulan ve çeşitli melezleme yöntemleriyle verimliliği artırılmaya çalışılan atlar genelde koşum beygirleriydi.

İzmir'de atlı faytonun yaygınlaşması 1867 yılında rıhtım inşaatının başlamasıyla gerçekleşmişti. Özellikle Levanten olarak tabir edilen Avrupa kökenli tüccar-girişimci sınıfın kentin çeperlerindeki Buca ve Bornova gibi sayfiyelerdeki konutlarından işyerlerinin bulunduğu liman bölgesine ulaşımlarını sağlayacak taşıtlara ihtiyaç vardı. Bu ihtiyaç ilk etapta Avrupa'dan ithal edilen faytonlarla karşılanmaktaydı. Yerel üreticilerin de fayton üretmeye başlamasıyla birlikte halk arasında fayton kullanımı yaygınlaşmış, özellikle "karaço" diye bilinen Victoria tipi faytonlar uzun yıllar kent içi ulaşımda kullanılmıştı.[30]

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen teknolojiyle birlikte dünyada birçok şehirde olduğu gibi Osmanlı şehirleri de atlı tramvaylarla tanıştı. İstanbul'da atlı tramvay devri 1871'de Azapkapı-Galata-Tophane-Beşiktaş hattının hizmete girmesiyle başladı. Aynı yıl Eminönü-Aksaray hattı da açıldı. Atlı tramvayın faaliyete geçmesinde Osmanlı şehirleri İstanbul'u izledi: İzmir'de 1879, Selanik'te 1893, Konya'da ise 1917 yılında atlı tramvaylar işlemeye başladı. 1877-78 Harbi'nin ardından yönetimleri altına aldıkları Anadolu'nun kuzeydoğu ucuna bir atlı tramvay hattı kurmuşlardı. Kars'ı Göle'ye bağlayan bu hat Göle'deki sarıçam ormanlarından elde edilen kütüklerin Kars'a nakliyatını sağlıyordu.[31] İstanbul'da Tramvay Şirketi'nde çalışan atlar Macaristan ve Avusturya'dan ithal edilen katana cinsi özel atlardı. Bu Macar atları bulunduğu ülkenin iklimine kolay alışabilen, güçlü ve bakımları iyi yapıldığı takdirde uzun yıllar çalışabilen hayvanlardı.[32] 19. yüzyılda cins at tedarikinde

30 Senem Özgönül, "İzmir ve Fayton; Bir Kimlik İmgesi", İzmir Ticaret Odası, proje raporu, İzmir, Kasım 2007.

31 "Bir Zamanlar Göle ile Kars Arası Atlı Tramvay Vardı", *Siyasal Yaşam*. http://www.siyasalyasam.com.tr/bir-zamanlar-gole-ile-kars-arasi-atli-tramvay-vardi/ (Erişim 28 Nisan 2022)

32 "La société des Tramways", *Levant Herald*, 12 Nisan 1872, s. 179.

önemli bir merkez haline gelen Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan sadece Dersaadet Tramvay Şirketi değil, Osmanlı ordusu da at ithal etmekteydi.[33]

İstanbul'da boğaz kıyısını takip eden düz hatlarda tek at yeterli olurken, yokuşlu hatlarda tramvaylara çift, hatta dört at koşuluyordu.[34] Örneğin, Şişli'den Karaköy'e çift atla inilirken, Karaköy'den Şişli'ye dört atla çıkılmaktaydı.[35] Galata-Ortaköy hattında çalışan atlar günlük 24 kilometrelik hattı ortalama 8 tonluk yükle çekiyorlardı. Aksaray hattında çalışan atlar ise ortalama 6 tonluk yükle daha kısa mesafede gidiyorlardı, fakat burada 5 ile 6 derece arasında değişen eğim bulunuyordu. 1871 yılında Tramvay Şirketi'nin yıllık raporuna göre şirketin Azapkapı-Ortaköy ve Eminönü-Aksaray tramvay hatlarında kullandığı toplam at sayısı 221'di.[36] Yıllara göre Dersaadet Tramvay Şirketi'nin sahip olduğu at sayısını bilemesek de 1871'de 221 olan at sayısı, yeni hatların da işlemeye başlamasıyla birlikte muhtemelen daha da artmıştı. Tramvay Şirketi'nin atlarına ek olarak, başta kiralık arabacıların atları ve hamalların eşek ve beygirleri İstanbul'un sokaklarını doldurmaktaydı. 1909 tarihli verilere göre, İstanbul'da toplam 7.913 at ve 80 katır bulunmaktaydı. 1913'te ise İstanbul'daki at sayısı 12.141'e, katır sayısı ise 186'ya çıktı.[37] Bu atların spesifik olarak nerelerde kullanıldığını bilmesek bile binlerce atın beslenmesi için oluşturulan tedarik zinciri, at ahırları, atların yaratmış olduğu trafik ve neden oldukları kazalar, atların pislikleri gibi unsurlar şehrin yapısını ve gündelik hayatını dönüştürmüştü. Örneğin, ortalama bir atın metabolik enerjisini kas gücüne çevirebilmesi için günlük olarak ortalama 2-3 okka (yaklaşık 2,5-3,5 kilogram)

33 Tolga Akay, "19. Yüzyılda Macaristan'dan At İthalatı ve Osmanlı Atçılığına Etkileri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2021, 6, s. 30-51.

34 Vahdettin Engin, *İstanbul'un Atlı ve Elektrikli Tramvayları*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, 2011, s. 53-54.

35 Agy. s. 277.

36 "La société des Tramways", s. 179.

37 Tevfik Güran (yay. haz.), *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914: Türkiye İstatistikler Dizisi*, Cilt 3, T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, s. 72-75, 140-43, 218-21.

arpa, 2 okka (yaklaşık 2,5 kilogram) kuru ot ve 1 okka (1.283 gram) saman yemesi gerekmekteydi.[38]

19. yüzyılda kentlerde atların sayısının dramatik bir şekilde artması sadece Osmanlı'da veya İstanbul'da görülen bir olay değildi. Dünyanın birçok şehrinde üretim süreçlerinde ve teknolojideki gelişmeler at, eşek ve katır gibi kas gücüne dayalı hayvanların sayılarını artırmıştı. Tarr ve McShane, Amerikan şehirleri üzerine yaptıkları çalışmada 19. yüzyılda atların beslenmesi için kurulan ilişkinin kent ve hinterlant arasındaki ilişkiyi değiştirdiğini belirtiyor. Tarr ve McShane atların beslenmesini sağlamak için ekilen arazileri ve aynı zamanda atların gübrelerinin tarımda verimliliğin artırılması için kullanılmasını karmaşık bir ekolojik mübadele sisteminin parçası olarak görüyor.[39] Osmanlı ve Türkiye çalışmalarında, kentleşme ve modernleşmeyle birlikte şehirlerde artan hayvan sayılarının şehirleri ve şehirlerin hinterlantlarıyla olan ilişkisini nasıl düzenlediği sorusu yeterince üzerinde durulmamış bir soru olmaya devam ediyor. Örneğin, ne kadar tarlanın hayvan yemi için ekildiği ve bu tarlaların konumları, hayvan yemlerinin şehre nasıl getirildiği ve bu ticaret ağında kimlerin rol oynadığı, gelen hayvan gıdasının kentte nasıl dağıtıldığı gibi sorular sorulabilir. Kent ve hinterlant arasında hayvanlar üzerinden kurulan bu ilişkinin günümüzdeki mirası Türkiye'de ve dünyada birçok şehirde yer alan semt isimlerinde görülebilir. Örneğin, birçok Alman şehrinde günümüzde de *Heumarkt* (*Heu* = saman) adı verilen pazaryerleri bulunmakta. Eskiden kağnılara ot satılan Ankara'nın Samanpazarı semti de müşterek hayvan-insan ilişkisinin bir mirası olarak değerlendirilebilir.

Atlı tramvayların ulaşımda kullanılmaya başlamasıyla şehir içerisinde yüzlerce ata sahip olan, uluslararası sermayeyle ilişkili tramvay şirketleri mekânsal düzenlemelerde etkili rol oynamaya başladı.

38 Ziraat Vekâleti, *Beygir Islah ve Teksiri*, s. 40-43.

39 Joel A. Tarr ve Clay McShane, "Urban Horses and Changing City-Hinterland Relationships in the United States," *Resources of the City: Contributions to an Environmental History of Modern Europe*, Bill Luckin ve D. Dieter Schott (yay. haz.), Routledge, Londra, 2005, s. 49.

Konya Aziziye Camisi yanında saman ve kamış pazarı
Kaynak: İBB Atatürk Kitaplığı Kartpostal Koleksiyonu, Krt_025493

Örneğin, İstanbul'da atlı tramvay yapma ve işletme hakkını elinde tutan Dersaadet Tramvay Şirketi atların bakımını yapmak için Beşiktaş ve Aksaray'da geniş ahırlar inşa etti. Bu ahırların yanında atların bakımıyla ilgilenen seyisler için de kalacak yer inşa edildi. 1883 yılında Şişli tramvay hattının inşasıyla benzer bir ahır Şişli'de Fransız hastanesi Hôpital de la Paix'nin yakınlarında inşa edildi.[40] Bu ahırların yanı sıra yokuşlu hatlarda işleyen tramvaylar için kullanılan takviye atların tutulduğu eğreti ahırlar da bulunmaktaydı. Bu eğreti ahırlarda bekleyen seyisler takviye atları tramvay vagonuna koştuktan sonra yokuş bitiminde yeniden ahıra getiriyorlardı.[41] Günümüzde halk arasında bilinen "Dingo'nun ahırı" deyimindeki ahır da Taksim Şişhane civarında bulunan eğreti ahırlardan birisiydi.[42]

40 Mustafa Emir Küçük, "The Stables of the Constantinople Tramway Company", *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 8 (1), 2021, s. 415-20.

41 Çelik Gülersoy, *Tramvay İstanbul'da*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1989, s. 19.

42 Çilem Tercüman, *İstanbul'un 100 Deyimi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 46.

Şehirde hayvanların çektiği ilk toplu taşıma aracı olan atlı tramvaylar ve omnibüsler sayesinde atlı ulaşımdan sadece zenginler değil, İstanbul halkının daha büyük bir kesimi faydalanmaya başladı. 20. yüzyıla girilirken İstanbul'da tramvayların ücretleri toplumun tüm kesimleri için makul değildi ve şehir içinde yaya olarak bir yerden bir yere gitmek yaygındı. Ancak yine de 19. yüzyıl başlarıyla karşılaştırdığımızda daha fazla kent sakini ulaşımda atların çektiği tramvayları kullanıyordu.

Osmanlı kentlerinin sokaklarında sayıları gittikçe artan hayvanlar kent içi ulaşımda kolaylıklar sağlamanın yanında kamu sağlığını ve çevreyi ilgilendiren birtakım sorunları da beraberinde getirmişti. Örneğin atlı tramvaylarla birlikte atların şehrin gündelik hayatında daha önce olmadığı kadar görünür olması, ulaşımı kolaylaştırmakla beraber birtakım şikâyetlere de yol açmıştı. Bu şikâyetlerin en ilginçlerinden birisi Sultan Abdülaziz tarafından dile getirilmişti. Zaman zaman ikamet ettiği Çırağan Sarayı'nın önünden geçen Azapkapı-Ortaköy hattında işleyen tramvayın atlarının ve yolcularının çıkardığı sesten rahatsız olan padişah, tramvayın sabahın erken saatlerinde Beşiktaş'ta durdurulmasını emretmişti.[43] Tramvayı; atları, yolcuları ve çıngırağıyla birlikte, gürültülü bulup ikametgâhının çevresinde (özellikle uyku saatlerinde) istemeyen Abdülaziz yalnız değildi. Örneğin, Vefa Mahallesi'ne inşa edilmek istenilen tramvay şirketine ait yeni bir at ahırı mahallede tepkiyle karşılanmıştı. Mahalleli tarafından yazılan toplu dilekçede atların ahıra girip çıkarken kazalara sebebiyet verebileceği ve at pisliği kokusunun mahallenin hijyenine ve dolayısıyla kamu sağlığına zararlı olduğu iddia edilmişti.[44]

Hayvan ahırlarının ve hayvan dışkısının kamu sağlığına zararlı olduğu düşüncesi 19. yüzyılda gelişen kamu sağlığı ve hijyen anlayışıyla açıklanabilir. Osmanlı İstanbul'undan bir diğer örnek İstanbul'un Atpazarı semtinde gerçekleşen at ahırlarının yıkımıyla ilgilidir. 1900 yılında Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi'nin raporu doğrultusunda İkinci Daire-i Belediye İstanbul'un Fatih ilçesinde Atpazarı

43 BOA. ŞD.682.24, (27 Şaban 1291 [8 Ekim 1874]).
44 Küçük, "The Stables of the Constantinople Tramway Company", s. 419.

semtinde bulunan bazı ahırları kamu sağlığına tehdit oluşturduğu için yıkmış, ancak ahır sahipleri yüksek yargı makamı olan Şûrâ-yı Devlet'e başvurarak ahırları tekrar inşa etmek için izin istemişlerdi. Şûrâ-yı Devlet ise Atpazarı'nın at ahırlarıyla ve ticaretiyle meşhurluğuna vurgu yaparak, eskiden beri birçok ahırın var olduğu ve bu sebepten dolayı bölgenin kötü bir şöhrete sahip olup ahırları yıkılan kişilerin arsalarını ahır yapmak dışında başka bir şekilde kullanamayacağına, dolayısıyla ahırların tekrar inşasına karar vermişti.[45] Günümüzde de Atpazarı olarak bilinen bu bölge yüzyıllar boyunca at ahırlarına ve ticaretine ev sahipliği yapmıştı. Ayrıca, Atpazarı'na yakın bir konumda bulunan Saraçhane, "at takımı, eyer, araba koşumu vb. deri ve meşinden eşya yapan ve satanların bir arada çalıştıkları çarşı"[46] anlamını taşır. Üsküdar'da yer alan İstanbul'un diğer at pazarı ise Fatih'tekine göre daha küçüktü.[47]

Atlı tramvaylar modernleşme sürecinde farklı Osmanlı şehirlerinde de kullanılmaya başlanmıştı. Örneğin İzmir'de 1879 yılında Alsancak-Konak güzergâhında işlemeye başlayan ve tek at tarafından koşulan tramvayların sayısı 1900'lere gelindiğinde 25'e ulaşmıştı.[48] 1886'da Konak-Göztepe, 1906'da da Karşıyaka-Naldöken, Karşıyaka-Soğukkuyu ve Karşıyaka-Bostanlı tramvay hatlarının açılmasıyla İzmir onlarca atlı tramvayın dolaştığı bir kent görünümüne kavuştu. Önemli bir liman şehri olan Selanik'te atlı tramvaylar 1893 yılında işletilmeye başlamıştı. 120 atla işlemeye başlayan Selanik tramvayları atların çoğunu Macaristan ve Rusya'dan temin etmekteydi.[49] Orta Anadolu'da önemli bir yerleşim yeri olan ve 1895'te Bağ-

45 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, Cilt 7, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul, 1995 [1922]), s. 4130-31.

46 "Saraç", Kubbealtı Lugatı, http://lugatim.com/s/sara%C3%A7 [Erişim Tarihi: 25 Mart 2022].

47 Ekrem Işın, "Atpazarları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 1, Tarih Vakfı, İstanbul, 1993, s. 420–21.

48 Semih Çınar, "Horse Tramway in Izmir Through Ottoman to Republican Period", *IZMIR: Search of the Past*, Cihan Özgür (yay. haz.), Ege Üniversitesi, İzmir, 2020, s. 181-182.

49 "Η ιστορία του τραμ της Θεσσαλονίκης" [Selanik'te Tramvayın Tarihi] https://blogs.sch.gr/7epal-thess/2019/01/19/η-ιστορία-του-τραμ-της-θεσσαλονίκης/ [Erişim Tarihi: 25 Mart 2022].

dat Demiryolu'nun şehirden geçmesiyle önemi daha da artan Konya'da da 1917 yılında atlı tramvaylar işlemeye başlamıştı.[50] Atların çektiği tramvaylar, Selanik sokaklarında son turunu 1908'de, İstanbul'daysa 1912 yılında yaptı. Atlı tramvaylar İzmir'deyse 1935'e kadar varlıklarını sürdürdü.[51]

Genel olarak kent içi ulaşımda hayvan emeğinin önemini yitirmeye başlaması otomobillerin yaygınlaşması ve karayolları ağının genişlemesiyle başladı. Bu geçiş sürecinde motorlu taşıtlarla birlikte hayvanlar da kullanıldı. Otomobillerin atların yerini almasında, insanların atların kent içinde yoğun olarak kullanılmasından duyduğu hoşnutsuzluk da belirleyiciydi. Bu hoşnutsuzluğun en önemli kaynağı at pislikleriydi. At dışkılarının kentte neden olduğu kirliliğe karşılık olarak, 20. yüzyılın başlarında geliştirilen otomobil ve elektrikli tramvaylar kentlerin sıhhi koşullarını iyileştiren buluşlar olarak tanıtılmaktaydı.[52] Ayrıca, atların beslenmesi için gereken gıdanın temini geniş tarım alanları gerektiriyordu ve bu besinlerin şehre nakledilmesi kent için ayrı bir yük oluşturuyordu. Son olarak, otomobillerin atlara göre daha hızlı olması bu geçiş sürecini arzulanır kılmıştı.

Yaşam ve Ölüm Arasında Çalışan Hayvanlar

Yukarıda verdiğimiz örnekler 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehirlerin büyümesine, ticaret ve inşaat faaliyetlerinin hızlanmasına ve mobilitenin artmasına paralel olarak gelişen teknolojiyle beraber gerek ulaşımda gerek taşımacılıkta hayvan gücüne duyulan ihtiyacın daha da arttığını, gündelik hayatta daha önce olmadığı kadar ve farklı formlarda hayvanların varlığının hissedildiğini gösteriyor. İnsanlar ve insan olmayan hayvanların kentsel mekândaki karşılıklı, iç içe geçmiş ve yoğun ilişkileri birtakım problemleri de bera-

50 Nail Bülbül, "Atlı Tramvaydan Elektrikli Tramvaya", *Konya-Merhaba Gazetesi*, 27 Ekim 2001.

51 "Horse Tramway in Izmir", s. 186.

52 Joel A. Tarr, *The Search for the Ultimate Sink: Urban Pollution in Historical Perspective*, University of Akron Press, Ohio, 1996, s. 286.

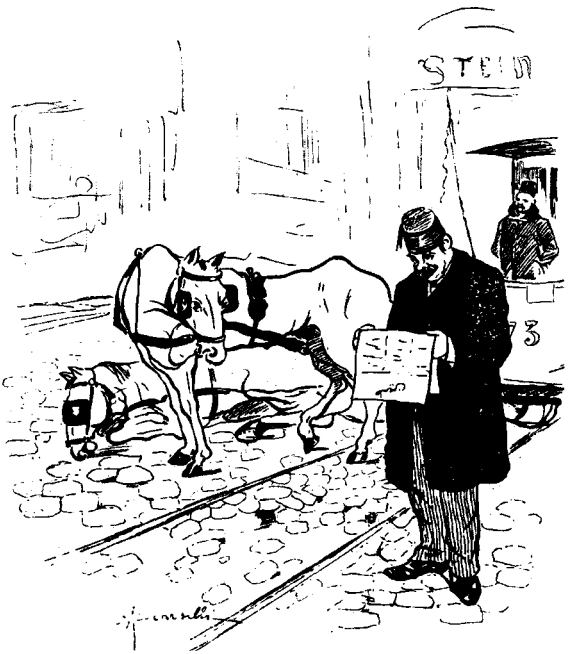
berinde getirdi. Üretim ve tüketimin gitgide daha fazla hayvan emeğine bağımlı hale gelmesi, hayvanların daha fazla çalıştırılıp sömürülmesine yol açtı. Zor çalışma şartları, çalışan hayvanları daha da zayıf ve savunmasız kıldı. Çeşitli hastalıklara maruz kalan ve bu hastalıklar sonucu telef olan hayvanların sayısı hızla arttı. Hayvan emeği sömürüsünün ölümcül boyutlarına en çarpıcı örneklerden biri, 1922 İzmir Yangını'ndan kalan hafriyatın kaldırılması sırasında kullanılan atların 168 tanesinin telef olmasıydı. Ölen atlar kent belleğinde önemli bir yer tutmuş olmalılar ki, hafriyatın kaldırıldığı alanda kurulan Kültürpark'ta atların hatırasına heykeltıraş Mehmed Sadi Çalık'ın imzasını taşıyan bir "Emekçi Atlar Heykeli" dikilmişti.[53] Hayvan haklarına yönelik ilk sosyal hareketler de yine bu dönemde gerçekleşti.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde kentlerde insanlar ve insan olmayan hayvanlar arasında hızla artan asimetrik güç ilişkisinden olumsuz etkilendiklerine bir diğer örnek de İstanbul'da kent içi ulaşımda kullanılan atlardı. Dersaadet Tramvay Şirketi'nin sağlıklı ve güçlü atları öncelikle Şişli hattında yaklaşık üç yıl çalıştıktan sonra Azapkapı hattında iki yıl ve Topkapı hattında bir yıl görev yapıyorlardı. Atlar son olarak Aksaray-Yedikule hattında çalışıyordu.[54] Atlar normal şartlarda 20-30 sene yaşayabiliyorlardı, fakat çalışan atların 12 yaşını geçtikten sonra ihtiyarlamaya başladığı, 18 yaşından sonra ise ihtiyarladığı kabul edilirdi.[55] Atların kemik gelişimini tamamladıktan sonra, yani 5-6 yaşlarında tramvay hatlarında çalışmaya başladıklarını kabul edersek, yaşlanmaya başlayan atların Aksaray-Yedikule hattında istihdam edilmeye başlandığını düşünebiliriz. Yorgun ve zayıf düşmüş atların sefer esnasında düşüp ölmeleri sık karşılaşılan olaylardandı. Bu durum zaman zaman gazete yazılarında ve karikatürlerde de eleştirilmekteydi.

53 "'Emekçi Atlar Heykeli' önünde 'Özgür atlar için yaşam hakkı' çağrısı", *Evrensel Ege*, https://www.evrensel.net/haber/430644/emekci-atlar-heykeli-onunde-ozgur-atlar-icin-yasam-hakki-cagrisi (Erişim Tarihi 12.03.2022).

54 Ahmet Rasim, *Şehir Mektupları*, Nuri Akbayar (yay. haz.), Oğlak Yayınları, İstanbul, 2018 [1898]), s. 308.

55 *Beygir Islah ve Teksiri*, s. 7.

"Tramvay bargiri [beygiri]: Efendi hazretlerine elektrikli tramvaylardan bahsediyorlar mı?"

Kaynak: *Kalem Dergisi*, 26 Ocak 1911, Sayı 110, s. 20

Hayatta kalan ama zayıf düşmüş tramvay şirketine ait atlar Aksaray-Yedikule hattından sonra Atpazarı'nda satılmaktaydı. Dolayısıyla güçten düşmüş atlar Tramvay Şirketi'nin elinden çıkmış olsa da kentte başka işlerde çalışmaya devam etmekteydi. Tramvay Şirketi'nin atları gibi diğer birçok çalışan hayvan şehirde doğup yaşamakta ve yine şehirde ölmekteydi. Şehir yaşamının dışında hayatını idame ettirmemiş ve ettirme olanağı zayıf olan bu hayvanlar şehir yaşamının bir parçasıydı.

Bu canlılar beslenmeleri ve bakımları için insanlara bağımlıyken, insanlar da şehirdeki çeşitli iş ve hizmetlerin yerine getirilmesinde onlara bağımlıydı. Dolayısıyla çalışan hayvanlarla insanlar arasında bir müşterek ilişki ve karşılıklı tabiiyet söz konusuydu.

"Grevden mütezarar olan [zarar gören] varsa o da biziz. Ne saman var ne arpa. Kahrolsun grev, yine yaşasın Şişhane Yokuşu."

Kaynak: *Kalem Dergisi*, 12 Mayıs 1910, Sayı 86, s. 4

Kentte yoğun bir tempoyla çalışıp zayıf düşen hayvanlar çeşitli hastalıklara karşı savunmasız hale gelmekteydi. Özellikle ortak ahırları kullanan hayvanlar arasında çıkan bulaşıcı hastalıklar hayvanlar arasında hızlıca yayılırdı. Başta atlar olmak üzere çalışan hayvanlar dalak, ruam, kuduz, maraz-ı cima (at frengisi) ve uyuz gibi bulaşıcı hastalıklara yakalanırlardı. Bu hastalıklardan biri görüldüğü zaman atın sahibi yetkililere haber vermek zorundaydı, aksi takdirde bir haftadan bir aya kadar hapis cezası verilebilmekteydi.[56] Bu hastalıklardan en tehlikelisi sadece atları değil, eşek ve katır gibi diğer tek tırnaklı hayvanlarda da görülen ruam hastalığıydı. Türkiye'de oldukça çok görülen ve sakağı olarak da bilinen bu hastalık insana da bulaşmaktaydı. Ruam hastalığı, hayvanları hemen öldürebileceği gibi aylar hatta seneler sonra da onların hayatlarına son verebiliyor-

56 Beygir Islah ve Teksiri, s. 56.

du. Ruam mikrobu hayvanın çeşitli organlarına yerleşiyordu. Örneğin, mikrop burna yerleştiği zaman hayvanın burnu akıyor, burun zarında önce koyu siyah noktaların ortaya çıkmasına daha sonra ise bu noktaların yerini küçük ve derin yaralara bırakmasına neden oluyordu. Bu şekilde gelişen ruam hastalığını anlamak kolaydı ve öldürücülüğü düşüktü. Ancak ruam mikrobunun hayvanın iç organlarına yerleştiği durumlarda, hayvanın akciğeri, karaciğeri ve dalağı iltihaplanırdı. Hayvan dış görünüşüne göre bir belirti göstermese bile zayıflardı. Bu şekilde gelişen ruam hastalığını tespit etmek özellikle 19. yüzyıl şartlarında oldukça zordu. Ruam hastalığı görülen atlar itlaf edilir ve sahiplerine tazminat ödenirdi.[57] Aradan geçen yüz *yıla* rağmen tam bir tedavisi olmayan ruam hastalığından dolayı 2019 yılında İstanbul Adalar'da 81 at itlaf edildi.

Halk arasında şarbon, karaçiban, karakabarcık, karayanık olarak da bilinen dalak hastalığı çeşitli hayvanlarda, özellikle koyunlarda görülse de atlarda da sık karşılaşılan bir hastalıktı. Dalak hastalığına yakalanan at sancılanır ve idrarı kanlı olurdu. Kısa bir süre içerisinde de ölebilirdi. Dalak hastalığından ölen beygir derin bir çukura gübresiyle birlikte gömülüp üzerine kireç dökülmekteydi.[58] Dalak hastalığına karşı çeşitli tedavi yöntemleri ve koruyucu önlemler geliştirildi. Özellikle Pasteur tarafından 1881 tarihinde geliştirilen aşı bu hastalığın önlenmesinde etkili olmaktaydı.[59] Bu aşı Osmanlı'da da uygulanmaktaydı. Kuduz hastalığı ise, kuduz köpeklerin diğer hayvanları ısırması sonucu ısırılan hayvana geçiyordu. Kuduz olduğu tespit edilen at itlaf edilirdi.[60] Hayvanlar arasında görülen bir başka hastalık olan maraz-ı cima ise bir çeşit hayvan frengisi olup cinsel yolla bulaşıyordu. Sadece damızlık hayvanlarda görülen ve uzun süren bu hastalık önce hayvanı kötürüm bırakıyor daha sonra ise öldürüyordu.[61]

57 Beygir Islah ve Teksiri, s. 57.

58 Agy., s. 56.

59 Peter Turnbull, "Anthrax Vaccines: Past, Present and Future", *Vaccine*, 1991, 9 (8), s. 533-39. https://doi.org/10.1016/0264-410X(91)90237-Z.

60 *Beygir Islah ve Teksiri*, s. 58.

61 Agy., s. 58.

19. yüzyılda kent yaşamının ayrılmaz bir parçası olan tek tırnaklı hayvanlarda görülen bulaşıcı hastalıklar, kent yaşamını olumsuz etkilemekteydi. Hayvan hastalıklarıyla daha iyi mücadele etmek için ilk baytarlık eğitimi 1849 yılında Harbiye Mektebi'nin içerisinde başladı. Uzun yıllar ordunun ihtiyacı göz önüne alınarak yetiştirilen baytarlar, 19. yüzyılın ikinci yarısında günlük hayatta da önemi ve sayıları artan hayvanların ihtiyaçlarını karşılayamıyordu.[62] Özellikle taşrada ortaya çıkan hayvan hastalıklarına zamanında gerekli müdahale yapılamıyordu. Bu sebepten dolayı, 1889 yılında açılan ilk sivil baytar mektebine mezun olduğunda taşrada görev yapmak şartıyla taşradan da öğrenci alımı yapıldı. Bulaşıcı hayvan hastalıklarını yakından incelemek ve önlemler almak için 1901 yılında Bakteriyolojihâne-yi Baytari kuruldu.[63] Ayrıca hayvan hastalıklarıyla ilgili uluslararası yayınlar ve konferanslar takip edilip, buralardan elde edilen bilgiler vilayetlere gönderilmekteydi. Kısaca üretim-tüketim ilişkilerinde merkezî öneme sahip olan hayvanlar, takatleri ve yetileri kadar güçsüzlükleri, hastalıkları ve hatta ölümleriyle de kentlerdeki ekonomik, sosyal ve mekânsal değişimlerin gerçekleşmesinde, yeni kurumların ve mesleklerin ortaya çıkmasında rol oynamışlardı. Hayvan üretimi ve melezlenmesinde bölgesel, ülkesel ve uluslararası boyutta deneyim ve bilgi değiştokuşunda olduğu gibi salgın hayvan hastalıkları ve bu hastalıklarla mücadele de yeni ağların oluşmasını sağlamıştı.

Çalışan hayvanların artan bir hızla tahakküm altına alınarak sömürülmesinin, hayvan hastalıklarının, sakatlanmalarının ve ölümlerinin alenileşmesinin önemli sonuçlarından biri hayvanları koruma cemiyetlerinin kurulması olmuştu. İlk örneklerini 19. yüzyılda Batı'da, özellikle de İngiltere ve Fransa'da gördüğümüz hayvanları koruma girişimleri dönemin siyasi elitleri ve burjuvazisi tarafından

62 19. yüzyılda yukarıda bahsettiğimiz hayvan hastalıklarının dışında Osmanlı İmparatorluğu'nda sıkça görülen sığır vebası gibi başka hayvan hastalıkları da mevcuttu. Osmanlı'da veterinerliğin gelişmesinde yukarıda saydığımız hastalıklarla birlikte sığır vebası gibi bu makalede üzerinde durmadığımız hastalıklar da etkili olmuştur.

63 Zeynel Özlü, "19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Veterinerlik Mesleği ile İlgili Bir Değerlendirme", *Belleten*, 2012, 76 (275), s. 239-60.

destekleniyordu. Ülkelerin elitleri tarafından yönetilen hayvanları koruma cemiyetleri, işçi ve köylüleri hayvanları istismar ettiği için suçluyordu.[64] 1890'larda Mısır'da İngilizler tarafından oluşturulan Hayvanlara Zulmün Önlenmesi Cemiyeti (Society for the Prevention of Cruelty to Animals) sayıları gittikçe artan atlı araba sürücülerini hayvanlara kötü muamele ettikleri için eleştirmekteydi. Mısır'daki hayvanları koruma girişimi güvenlik güçlerinin de desteğini alarak bazı araba sürücüleri hakkında atlara iyi davranmadıklarını ileri sürerek dava açtı ve sürücü lisanslarını iptal ettirdi.[65]

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk İstanbul Himaye-i Hayvanat Cemiyeti 1912 yılında dönemin siyasi ve askerî ileri gelenleri tarafından kurulmuştu. Cemiyetin üyeleri arasında şehzadeler, sadrazam ve büyükelçiler de yer almaktaydı. Cemiyetin temel amacı hayvanlara reva görülen zulüm ve kötü davranışın önüne geçmek ve toplumu, özellikle de çocukları, hayvanlara karşı eğitmekti.[66] Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla faaliyetlerini durdurmak zorunda kalan İstanbul Himaye-i Hayvanat Cemiyeti, savaş sonrası Cumhuriyet döneminde aralarında İngiliz büyükelçisinin eşinin de yer aldığı çoğunluğu kadınlardan oluşan yeni aktörlerle faaliyetlerini sürdürdü.[67] Yeniden oluşturulan Hayvanları Koruma Cemiyeti'nin devlet elitleriyle olan sıkı ilişkisi de devam etti. İstanbul valisi Muhittin Bey onursal başkan olurken, Eminönü, Üsküdar ve Beykoz belediye başkanları onursal üyeydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda hayvan haklarını koruma girişimi İstanbul'la sınırlıyken, Cumhuriyet döneminde Ankara'da da bir şube açılıp diğer illere hayvan haklarıyla ilgili bro-

64 Cihangir Gündoğdu, "The animal rights movement in the late Ottoman Empire and the early republic: the society for the protection of animals (İstanbul, 1912)", *Animals and People in the Ottoman Empire*, Suraiya Faroqhi (yay. haz.), Eren, İstanbul, 2010, s. 374.

65 John T. Chalcraft, *The striking cabbies of Cairo and other stories crafts and guilds in Egypt, 1863-1914*, State University of New York Press, 2004, s. 165.

66 *Dersaadet Himaye-i Hayvanat Cemiyeti*, Atatürk Kitaplığı, İstanbul, 1912, Bel_Osm_B.00281

67 "The animal rights movement in the late Ottoman Empire and the early republic", s. 377.

şürler gönderildi.[68]

Hayvanları Koruma Cemiyeti evsiz hayvanlara barınak sağlama ve terk edilmiş kedi ve köpeklerle ilgilenme dışında hayvanlarına iyi davranan İstanbul'daki eşek sürücülerini de ödüllendiriyordu. Özellikle İstanbul Adalar'da ulaşımda ve taşımada kullanılan eşekler neredeyse her hafta cemiyetin görevlendirmiş olduğu bir müfettiş tarafından denetleniyordu. 1924 yılında cemiyet, Heybeliada ve Büyükada'dan ilk üçe giren eşek sürücülerine para ödülü verdi.[69] Cemiyetin başlıca başarıları, hayvan dövüşü etkinliklerini yasaklatmaları, bakıma muhtaç olan hayvanlara veterinerlik hizmetleri vermeleri, halk arasında hayvanları koruma bilinci yaymaya çalışmaları sayılabilir. Ayrıca cemiyet sakat ve hasta atların çalıştırılmasını yasaklamıştı. Hayvanları Koruma Cemiyeti, yukarıdaki çalışmalarına ve söylemlerine tezat oluşturacak şekilde, yararsız olan hayvanların "insani bir şekilde" öldürülmelerini, yani arsenikle zehirleme yerine gazla boğarak öldürmeyi savunuyordu. İstanbul'da cemiyetin hayvan hastanesinde 1933-34'te 5.639 köpek, 10.626 yavru kedi, bir kurt, 42 at ve 4 eşek "uyutulmuştu".[70]

Yazılarında hayvan haklarına ve istismarlarına da yer veren Ahmet Rasim, Himaye-i Hayvanat Cemiyeti'nin hayvanları korumayıp bilakis öldürdüğünü ifade ediyordu. Bu cemiyetin hayvanları korumasını "Avrupalıların, Asya, Afrika'daki yerli insan topluluklarına yutturdukları korumaya" benzeterek eleştirmekteydi.[71]

Sonuç

Modernleşme olarak tanımlanan 19. yüzyıldaki büyük çaplı ekonomik ve sosyokültürel değişimlerde hayvan emeğinin önemli

68 "The animal rights movement in the late Ottoman Empire and the early republic", s. 375.

69 Agy., s. 389.

70 Agy., s. 390.

71 Ahmet Rasim, *Anılar ve Söyleşiler*, Nuri Erten (yay. haz.), Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1983, s. 240-41.

olduğu ve hayvan emeği sayesinde bu dönüşümlerin gerçekleştiği ilk söylenmesi gereken hususlardan biridir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e çalışan hayvanlar, bedensel enerji rejiminden beden dışı enerji rejimine geçiş süreçlerinin önemli aktörleriydi. İkinci olarak, kentlerde hayvan sayısının artmasına bağlı olarak, kentlerin fiziksel yapısının oluşmasında ve gündelik hayatın ritminde hayvanların ihtiyaçları da belirleyiciydi. Ayrıca, hayvan hastalıkları veterinerlik gibi yeni kurumların doğmasına ve uluslararası yeni ilişkilerin ortaya çıkmasına da neden olmuştu. 19. yüzyılda sermaye, belediye ve hatta hayvanları himaye cemiyetleri hayvanları bir meta olarak ele alıyor olsalar bile, tarihî açıdan 19. yüzyılda gerçekleşen dönüşümde hayvanların oynadığı aktif rol yadsınamaz. Hayvanları basit bir şekilde insanların faydalandığı ve meta haline getirdiği canlılardan ziyade, gündelik hayatın ve kent mekânlarının oluşmasında hayvanların ihtiyaçları ve karakteristik özelliklerinin de etkili olduğu bir bakış açısıyla okumak gerektiğini düşünüyoruz. Modernleşme ve kentleşme tarihi, hayvanları figüran olarak görerek değil, onları önemli aktörler olarak görerek, hikâyeye dahil ederek ve onların penceresinden yazılmalıdır.

EKOLOJİNİN YAZISI: EDEBİYAT[1]

Deniz Gündoğan İbrişim

"Kuşları, çiçeklerine konan kelebekleri kendimiz gibi beller; hepimiz için şenelttiğiniz bu dünya yurdunda, onların da bizim gibi yaşamaya hakkı olduğunu anlar, hiçbirinize kıyamaz oluruz."

Hikmet Birand, *Alıç Ağacı ile Sohbetler*

"Lüfer... ölmeden önce inleyen belki de tek balıktır. Sudan çıkınca solungaçları aniden şişer. İster istemez inilti gibi bir ses çıkarır. Ama niyeyse insan kendi iniltisini duymaya başlar. Bak duyuyor musun, denizin sırrı bir an için kulağına fısıldıyor sanırsın."

Sema Kaygusuz, *Sultan ve Şair*

Giriş: Edebiyatta Eko-eleştiriye Dünya'dan ve Türkiye'den Kısa Bir Bakış

Ekolojinin edebiyatıyla ilgili bu yazıyı kaleme almadan hemen önce Hande Aydın'ın *Kuru Su* kitabını büyük bir merakla okuyup bitirmiştim. Aydın'ın 2019'da yayımladığı *Amor Fati* romanından önce kaleme aldığı *Kuru Su*'nun çağdaş Türkçe edebiyattaki eko-kurgunun en çarpıcı ve somut örneklerinden biri olduğunu söyleyebiliriz. *Kuru Su*, Ordu'nun Melet Nehri'ne adanan, onun için, onunla birlikte yazılan dirençli bir keder anlatısıdır. Melet Mesudiye, Kabadüz, Ulubey ve Ordu merkezden geçip Karadeniz'e ulaşan yüz altmış

1 Bu yazı AB H2020 Marie Skłodowska Curie Uluslararası Burs ve Araştırma Dolaşım Destekleri (MSCA- Individual Fellowships) kapsamında desteklenmiştir.

kilometre uzunluğuyla Ordu'nun en büyük ve en uzun nehridir. Nehir Mesudiye bölgesinde üç farklı coğrafya oluşturur. Nehrin batısında bulunan bitki örtüsü Uludağ göknarıyken doğusunda Doğu ladini bulunur. Güneyinde ise farklı bir step türü vardır. Melet böylesi bir biyolojik çeşitliliğe imkân verdiğinden "biyolojik gümrük kapısı" olarak da adlandırılır.

Kuru Su, son damlasına kadar canı çekilmiş Melet'in sırtına yüklenen HES projesi hakkında, nehrin kendi haykırışının dile geldiği bir romanken göğün, toprağın, ormanın tanıklığında ilerleyen, her türlü ayrımcılığa veya önyargıya karşı çıkarak tüm insanlar ve insan olmayan canlılar, yeryüzü için karşılıklı saygı ve adalet talep eden bir romandır. *Kuru Su* aynı zamanda ekolojik tükenişi ve ekolojik yıkımı edebiyatın kuvvetli ve dönüştürücü sesi aracılığıyla okura ulaştıran, onu içine girdiği veya artık girmek zorunda kaldığı ve fazlasıyla gecikmiş bir yüzleşmeye davet eden bir anlatıdır. Aydın, Melet Nehri'nin kuruyan fotoğraflarıyla ilk kez karşılaştıktan sonra yazar romanı. HES inşaatlarının doğada yarattığı tahribatı, nehirlerdeki can suyunun yok oluşunu, balıkların tükenişini, ormanların hafriyatlarla işgalini, ağaçların toz duman altında kalışını, göğün iç çekişlerini, ÇED onay raporlarını, Melet'i savunmaktan asla vazgeçmeyen dirençli bedenleri, kadınları, yeryüzüne ait ihtimamla şekillenen bütün hafızaları önümüze koyar. Melet'in kuruyuşuna tanıklık eden insan ve insan olmayan canlının her tür sesine ve titreşimine kulak kesilmemizin gerekliğini yazar Aydın:

> Gök, ormanın iliklerine işleyen hafriyattan dolayı o sabaha da gözü çapaklı uyandı. Telaşla ağaçlarını kontrol etmek için aşağı baktı. Saymaya gerek yoktu, en az yüz elli tanesine daha kıymışlardı. Kesilen ağaçların gövdeleri, çarpmanın etkisiyle kırılan dalların üzerine devrilmişti. Bazıları devrilirken birbirleriyle iç içe geçmiş, dalları karışmış halde yere kapanmışlardı. Toprağa bakamadı bir süre. Çocuklara ne söyleyeceklerini dert edecekti o da. Bir tek ikisi biliyordu. Yüzyıllardır kulaklarından kalkan, dallarından kılıç, kozalaklarından cephane yapmışlardı çocuklara. Toprak aşağıdan itmiş, gök yukarıya çekmiş, bugünlere birlikte getirmişlerdi bu ladinleri, köknarları. Hepsi arkadaşının kollarından alıp eski günlerdeki gibi

bir güzel yıkamak, onlara can vermek istedi. Yukarıya çekebilir de onlara eski dikliklerini verirse, bütün ağaçlar gibi ayakta öldüklerine inanabilirdi. Kendisi de zor nefes alıyor, öksürüp duruyordu son zamanlarda. Ama toprak kadar sıkıntılı değildi. Gövdesinde, kesilmiş ama çekilmemiş bir dolu diş köküyle kalakalmış gibi acı çekiyordu arkadaşı... Titrek bir sesle devam etti Gök: "Sen nasılsın? Biraz su vereyim mi?" Bunu sormuştu ama ver dese de nasıl yağdıracağını bilemiyordu bu kuraklıkta... "İstemem," dedi Toprak. Canı yanıyordu ama her gün onurunun kırılması daha çok yaralıyordu onu. "Yarın beton dökmeye başlarlar mı dersin?"[2]

Kuru Su'dan alıntıladığım bu uzun parçada biraz soluklanmak bize insan ve bilhassa insan olmayan canlı varlıkların yadsınamayacak bir boyuta ulaşan iklim değişikliği, çevre tahribatı ve kirliliği, türlerin, biyoçeşitliliğin yok olması gibi süreçler sonucunda hep birlikte nasıl tehdit altında olduğunu gösterecektir. Global kapitalizm, neoliberal politikalar ve teknolojinin doğa üzerindeki ağır baskısı sonucunda gök, orman, toprak, su eril bir mülkiyet tasavvurunda sıkışıp kalır. Göğün burada dile gelişi, göğün yoğun kederi, çeperde tutulan ekolojik ötekinin hakkını teslim etmeyi amaçlar. Toplumsal adalet meselesine daha geniş, ev, yerleşke, habitat gibi anlamlara gelen, etkileşim ve karşılaşmaların meydana geldiği *oikos*'u gözeten eko-etik çerçeveden bakmamızı önerir bize. Aynı zamanda da insan, doğa, kültür gibi kavramların homojenliğini sorgulayan çoğulcu yaklaşımları ön plana çıkarmayı hedefler. Daha da önemlisi, kaybedilenin, yitirilenin ve keder duygusunun sadece insan olanla ve insani bedenlerle sınırlanamayacağının altını özen ve önemle çizer. Göğün kederine, hafriyatla kaplanan toprağın üzüntüsüne, kuruyan suyun bir nehir yatağı boyunca uzayan yasına imgelem gücüyle eşlik etmeye davet eder bizi.

Yukarıda kısaca bahsettiğim *Kuru Su*'dan esinlenerek eko-eleştiri için öncelikli olarak şunu söyleyebiliriz. Eko-eleştiri söylemde insanmerkezci bir yaklaşımın ne denli sorunlu olduğundan yola çıkarak insanmerkezciliğin yerine canlı merkezciliğini koyar. Evrende

2 Hande Aydın, *Kuru Su*, Everest Yayınları, İstanbul, 2021, s. 185-186.

var olan her canlı arasında dışlayıcılık yerine kapsayıcılığı, farkların hiyerarşik yorumu yerine farkların bir aradalığını ve sürdürülebilirlik ilkesini önceler. Bu yazının epigraflarının bize söylediği gibi ekolojik ötekinin sızısını ve iniltisini duymamızın önemini, çiçekler, kelebekler ve bütün yerkabuğunu kendimizin bellememizin gerekliliğini esas alır. Eko-eleştiri William Rueckert'in 1978 yılında yazdığı *Literature and Ecology: An Experiment in Ecocriticism* [Edebiyat ve Ekoloji: Eko-eleştiride Bir Deneme] adlı önemli eseriyle ilk kez sistematik biçimde kültür ve edebiyat çalışmaları ve edebiyat eleştirisinde kendine yer bulurken, insan ve insan olmayan arasındaki ilişkileri, Dünya'nın derin tarihini, çevresel dönüşümleri, değişen mikro ve makro iklimleri ve jeokimyasal kuvvetleri araştıran çevreci beşerî bilimlerin ayrılmaz bir parçası olarak gelişir. Rueckert eko-eleştiriyi şöyle tanımlar: "Ekolojinin ve ekolojik kavramlarının edebiyat çalışmalarına aktarıp uygulanmasıdır çünkü ekoloji (bir bilim, bir disiplin ve insan görüşünün bir zemini olarak) dünyanın şimdiki zamanına ve geleceğe dair en büyük anlama sahiptir."[3] [4] Aynı zamanda Rueckert insanın yaratıcı gücünü bir enerji veya enerjiler ağı olarak tahayyül eder ve bu yaratıcı gücün daima kendini yenilediğinin, bir kuşaktan diğerine aktarıldığının altını çizer. Burada sanat eserinin kendisinin de böylesi bir süreklilikte var olduğundan ve sanatın kendisinin yenilenebilir, sürdürülebilir kılındığını savunur. Rueckert'in esas eleştirel müdahalesi ise sanat eserinin sürdürülebilir olma hali *ile doğanın* kendisinin sürdürülebilirliği arasındaki bağı önümüze koymasında yatar. Zira sürdürülebilirlik ve canlı merkezcilik eko-eleştirinin temel kavramları olarak önümüze çıkar.

Bu bağlamda eko-eleştiri, edebiyat ve çevre arasındaki olası bütün ilişkilerin ekolojik kavramlar, metodolojiler ve yönelimlerle incelenmesini önceler. Edebiyat ve çevre ilişkilerini disiplinlerarası bir perspektifle inceleyen eko-eleştiri, insan ile insan olmayan hayvan-

3 Aksi belirtilmedikçe, bu bölüm içerisinde kullanılan ve orijinal dili Türkçe olmayan kaynakların çevirisi bana aittir.

4 William Rueckert, "Literature and Ecology", *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*, C. Glotfelty-H. Fromm (yay. haz.), Georgia University Press, Atina, 1996, s. 107.

lar, her tür canlılar arasında tezahür eden karşılaşmaları, ilişkileri, yer yer açmazları konu edinirken edebî çalışmalarda diğer canlılarla paylaştığımız yaşam alanlarımızın nasıl göründüğünü ve tahayyül edildiğini, büyük ölçüde de temsil meselesini merkezine koyar. Bu yazıda ilkin bir disiplin olarak eko-eleştirinin hem küresel hem de yerel kısa tarihçesine odaklanacağım. Ardından çağdaş dünya edebiyatı ve Türkçe edebiyattan Deniz Gezgin'in *YerKuşAğı* (2017) ve Bérengère Cournut'ün *Taştan ve Kemikten* (2019) romanlarından kısa bölümler sunarak edebiyatın ekolojisini inceleyeceğim.

Eko-eleştiri bir disiplin olarak ilk kez 1990'lı yıllarda kültürel ve edebiyat çalışmalarının, yapısöküm metodolojilerinin, postmodernist edebiyatın yükselişe geçtiği dönemlerde Kuzey Amerika'da ortaya çıkar. Bilhassa 1991'de Amerika'daki Modern Languages Association (MLA, Modern Diller Derneği) tarafından düzenlenen yıllık edebiyat konferansında edebiyat ve çevre eleştirmeni Harold Fromm tarafından düzenlenen "Eko-eleştiri: Edebiyat Çalışmalarının Yeşillenmesi"[5] adlı bir ilk seminer eko-eleştiriyi görünür kılar. Sonraki sene yine Amerika'da Edebiyat ve Çevre Çalışmaları Derneği ASLE'nin[6] kurulması çevre ve edebiyat çalışmalarının birlikte yürütülmesi açısından son derece önemli adımlardır. ASLE derneğinin 1993'ten günümüze değin çıkan önemli dergisi *ISLE: Interdisciplinary Studies in Literature and Environment*[7] ise içeriğinde yer verdiği akademi, akademi dışı yazılar, yaratıcı çalışmalarla kuramsal, metodolojik ve pedagojik yeni açılımlar sağlamaya devam etmektedir.

Amerikan akademisinde çevre ve edebiyat üzerine çalışmalarıyla tanınan Cheryll Glotfelty'nin *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology* (Eko-eleştiri Okumaları: Edebî Ekolojinin Dönüm Noktaları) yayımladığı antoloji ise edebiyat ve fiziksel dünya arasındaki ilişkilerin derinlemesine çalışıldığı bir ilk eserdir. Bundan üç yıl kadar sonra çevreci beşerî bilimler ve edebiyat profesörü Scott

5 "Ecocriticism: The Greening of Literary Studies".
6 Association for the Study of Literature and Environment.
7 ISLE, Edebiyat ve Çevre Üzerine Disiplinlerarası Çalışmalar.

Slovic'in 1999'da *PMLA*[8] dergisinde yazdığı "Çevre Edebiyatları Üzerine Forum"[9] makalesi "yeşil okuma" kavramını öne sürdüğünden önemlidir; zira bu kavram eko-eleştirinin müdahale gücünü genişletir. Slovic'e göre yeşil okuma iki yönlüdür. Birincisi bu okuma çevreci, çevre duyarlılığını gözeten edebî metinlerin çalışılmasına yöneliktir. İkinci olarak da önümüze gelen herhangi bir edebî metnin (kanonik metinler de buna dahildir) ekolojik içeriğinin, ekolojik[10] kurgusunun ortaya çıkarılmasına yöneliktir. Burada çevreci içeriğe sahip olmayan metinlerin de yeşil okumaya tabi tutulduğu takdirde son derece sürprizli sonuçlar doğuracağından bahseder Slovic. Bu bağlamda çevrenin insan ve insan olmayan canlılarla birlikte bütünsel biçimde ele alınması gerektiğinin altını çizerken, çevrenin insan için, onun yararı için araçsallaştırılmasına kuvvetle karşı çıkar. Burada şu önemli tanımın da altını çizmemiz gerekir. Daha önce de belirttiğimiz üzere ekoloji terimi Antik Yunan'da *oíkos* (οἶκος), "ev, hane, yakın çevre" sözcüğünden türetilmiştir. Çevre ve bütün yeryüzü kendi evimizdir ve bizim dışımızda değildir. Evrensel canlılığın, yaşamın nasıl sürdürüleceğine dair kadim bilginin yuvasıdır. Tam da bu nedenle insan için hiyerarşik bir ilişkide tanımlanması, araçsal aklın nesnesi haline getirilmesi düşünülemezdir.

Türkiye'de kültür ve edebiyat çalışmalarında eko-eleştirinin başlangıcı ve eko-eleştirinin bir disiplin olarak ortaya çıkışı Kuzey Amerika'daki seyrine benzer niteliktedir. 2000'lerin başında edebiyat ve çevre çalışmalarıyla tanınan Serpil Opperman, Ufuk Özdağ ve Nevin Özkan'ın düzenlediği "Ekoeleştirinin Geleceği: Yeni Ufuk-

8 Kuzey Amerika'da Modern Diller Derneği tarafından yayımlanan prestijli akademik dergi.

9 "Forum on Literatures of the Environment".

10 Burada doğa yazınından veya doğa betimlemesinden bahsetmediğimizin altını çizmemiz gerekir. Romantik akımın öncülerinden William Wordsworth, William Blake, Samuel Taylor Coleridge, Lord Byron, Percy Bysshe Shelley ve John Keats gibi birinci ve ikinci dönem şairleri, doğanın insan ruhuna adeta bir ayna tuttuğuna inanıyorlardı. Bu önemli şairler insanın aşkınlıkta doğada kendini gerçekleştirmesini konu edinen şiirlerini 18. yüzyıl sonlarına doğru ortaya çıkmış 19. yüzyıl başlarında bütün Avrupa'ya yayılan romantik dönemde yazmışlardır.

lar"[11] konferansı hem akademi hem akademi dışı çalışmalar ve yayınlar için bereketli bir zemin hazırlar ve "yeşil okuma"yı etik bir zemin olarak önümüze koyar. Burcu Karahan'ın kaleme aldığı "Yeşillenen Edebiyat Eleştirisi" (2002) ise eko-eleştirinin temel meselelerini ortaya koyduğundan önemlidir. Yine Serpil Opperman'nın derlediği *Ekoeleştiri: Çevre ve Edebiyat* (2012) ve Ufuk Özdağ'ın kaleme aldığı *Çevreci Eleştiriye Giriş: Doğa, Kültür ve Edebiyat* (2014) çalışmaları bir edebî metnin doğayı tasvir edişini, çevresel tahribatın sonuçlarını izlek-tema-karakter-zaman-mekân bağlamında ele alır. Burada hem insan özneye hem de insan olmayan öznelere, varlık şekline, kültürel yaşam kodlarına, bedene, eve eko-eleştiri ışığında bakmanın önemi nin altı çizilir. Bu çerçevede Macit Balık'ın "Çevreci Eleştiri Işığında Latife Tekin'in Romanları" (2013) adlı makalesi de eko-eleştiriyi çağdaş Türkçe edebiyata taşıyan kaynaklardandır. Hande Gürses ve Irmak Ertuna-Howison'ın 2019'da derlediği *Animals, Plants, and Landscapes : An Ecology of Turkish Literature and Film* (Hayvanlar, Bitkiler ve Tabiat: Türkiye Edebiyatı ve Filminin Ekolojisi) kitabı ile Kim Fortuny'nin *Animals and the Environment in Turkish Culture: Ecocriticism and Transnational Culture* (Türkiye Kültüründe Hayvanlar ve Çevre: Eko-eleştiri ve Ulusötesi Kültür) adlı çalışması ve yine Serpil Opperman ve Sinan Akıllı'nın derledikleri 2021 tarihli *Turkish Ecocriticism: From Neolithic to Contemporary Timescapes* (Türkçe Eko-eleştiri: Neolitikten Çağdaş Zamanlara) adlı kitap, metinin ekolojisi ve ekolojinin metni konularında Türkçe roman, şiir ve öykü türlerini bir araya getiren son derece önemli ve kıymetli çalışmalardır.

Böylelikle bu eserlerde 2000'lerden günümüze değin uzanan bir yelpazede çağdaş Türkçe edebiyatın ekolojik yolculuğuna eşlik ederken doğa ile kültürün kaçınılmaz biçimde birbiriyle iç içe geçtiği anlayışın tanınmasını, insanı diğer canlı türlerinin en tepesine yerleştiren insanmerkezci düşüncenin keskin eleştirisini okuruz. Bilhassa ağırlıklı olarak roman ve öyküde Ahmet Hamdi Tanpınar, Sait Faik, Yaşar Kemal, Latife Tekin, Buket Uzuner, Bilge Karasu, Murathan Mungan, Sema Kaygusuz gibi yazarların eserleri, şiirde de

11 "The Future of Ecocriticism: New Horizons".

Gülten Akın, Asuman Susam, Elif Sofya, Anita Sezgener, Nazmi Ağıl, Süreyya Berfe gibi şairlerin şiirleri ekolojik perspektiften incelenirken doğa ile kültür arasındaki sözde sınırların geçirgenliği de tartışılan konuların en başındadır. Dahası insanın ekosistem içindeki yerinin, liberal hümanizmin aşkıncı geleneğine bağlı iç-dış, doğa-kültür, anlam-madde, insan-insan olmayan gibi düalist anlayışının sorgulanmasına büyük ölçüde rastlarız. Tam da bu noktada Rebecca Solnit'in *Storming the Gates of Paradise* (Cennetin Kapılarını Kırmak) adlı antolojisindeki önermesini hatırlamamız yararlıdır. Solnit doğa ile kültürün kaçınılmaz şekilde iç içe geçtiğini inkâr etmenin ve yaban hayatı toplumsal ve kültürel yaşamın dışında, insanın ideallerini ve hayallerini gerçekleştirdiği uzakta ve kaçılabilecek bir alan olarak düşünmenin tarihsel bellek yitimini de pekiştirdiğinden bahseder. Örneğin Aborjinlerin yüzyıllık tarihinin inkârının ancak doğayı insan müdahalesi dışında, soyut ve hayalimsi bir kurguda düşünmekten geçtiğini anlatır. Burada ise çağdaş edebiyatın gücüne ve sorumluluğuna değinerek hem insan ve doğa tanımlarına kuşkumuzu düşürmemizin hem de sessizleştirilen ve ötekileştirilen tarihlere yeniden bakmamızın yolunu açar. Yukarıda Türkçe yazından saydığımız yazarların ve şairlerin Solnit'in eko-etik bakışına yakın durduğunu söyleyebiliriz.

Bugün ise eko-eleştiri, insanın bir kuvvet olarak dünyaya olan etkisinin en üst düzeylere çıktığı çağımıza adını veren Antroposen'de[12] tam da yukarıda söz ettiğimiz bağlamda kuramsal, metodo-

12 Antroposen kavramını ilk olarak 2002 yılında atmosferik kimyager Paul Crutzen kullanır ve E.F. Stoermer'le birlikte bu kavramı Holosen'den Antroposen'e geçiş olarak yorumlar. İnsanın bir kuvvet olarak dünyaya olan etkisinin en üst düzeylere çıktığı Sanayi Devrimi'nden bugüne değin gelinen sürecin kaygı duygusu aracılığıyla altını çizer Stoermer ve Crutzen. Antroposen çağının analitik kategori olarak ele aldığı konular arasında kentleşme, erozyon, küresel ısınma, deniz seviyesinin yükselmesi, karbon, azot, fosfor ve çeşitli metaller gibi elementlerin yeni kimyasal bileşiklerle birlikte ani bozulmaları, okyanusların asidifikasyonu ve ölü bölgelerinin yayılması bulunur. Bunlara ek olarak, avlanma, habitat kaybı, evcil hayvan popülasyonlarının ve türlerin yok oluşu, biyosferdeki hızlı değişiklikler Antroposen çağının soruları ve sorunları arasında yer alır. Bununla birlikte Antroposen kavramına pek çok eleştiri getirilir. Örneğin Dipesh Chakrabarty, Antroposen'in sömürgecilik, ırkçılık ve ırkçı kapitalizm bağlamında yeterince çalışılmadığını ileri sürer. Chakrabarty, Antroposen'in iklim değişikliği ve eko-

lojik ve pedagojik açılardan epeyce tartıştığımız insan sonrası kuramlar, yeni materyalist yaklaşımlarla oldukça yakından konuşur. Örneğin felsefeci ve eleştirmen Rosi Braidotti, Deleuze'cü düşünceyi postmodernist yaklaşımla inceleyerek hümanist perspektifin ötesine geçmeyi ve insanmerkezci dünya görüşünü terk etmeyi önerir. İnsan sonrası yaklaşımlarda yeni bir etik anlayışının gerekliliğini savunurken ekolojik duyarlılık ve feminist anlayışı benimseyen bir politik söylem sunar. Bu bağlamda Da Vinci'nin mükemmel erkek insanı simgeleyen Vitruvius Adamı çiziminden yola çıkarak Avrupa-merkezci hümanist anlayışı ve tüm standartların ona göre belirlendiği Batı odaklı insan tasarımını sorgular. Tarihsel olarak Antropos'a,[13] başka deyişle, "insan" ya da "erkek-insan"a tekabül eden özneyi kuran ve doğayı alt eden süreçlerin ve teknolojinin yakın okumasını yapan Braidotti, insanı kutsayan hümanist görüşü eleştirir. Diğer taraftan, Antropos'la hayatımıza giren teknolojilerden vazgeçmemizin çok gerçekçi olmadığını ama teknolojiler ve onları yaratanlarla ilişkilenebileceğimizi, yer yer de mücadele edeceğimizi vurgular. Antropos iktidarında bilginin hem üretimi hem de sürekliliği açısından adil bir yaşam tahayyülünde birlikte yaşamayı ve kolektif duygu-

lojik çöküşün boyutlarını tespit ettiğini ancak sömürgecilik, ırkçılık ve ırkçı kapitalizm ekseninde nedenlerine dair bir ipucu vermediğinin altını çizer (Dipesh Chakrabarty, "The Climate of History: Four Theses", *Critical Inquiry*, 2009, 35(2), s. 198-199). Chakrabarty, ekolojik çöküşün, üretim ve tüketimi yalnızca kârı merkez alarak örgütleyen toplumsal sistemden, ırkçı kapitalizmden bağımsız ele alınmasının mümkün olmayacağını hatırlatır. Dolayısıyla Antroposen'i toplumsal, ekonomik, coğrafi, sınıfsal, ırksal, etnik ve cinsiyete dayalı bütün ayrımlardan, niteliklerden azade, soyut bir bütün olarak tahayyül etmemiz zordur. İnsanı jeolojik bir kuvvet veya *çevresel bir fail olarak* anlarken cinsiyet, ırk, etnisite, sınıf gibi birbirini daima kesen kategorilerle birlikte okumamız gerektiğinin altını çizmemiz gerekir.

13 Antroposen'deki "Antropos" sözcüğünün kökenine bakmak Antroposen çağına getirilen eleştiriler bakımından önemli ve aydınlatıcıdır. Antropos Eski Yunancada insan anlamına, ama daha çok erkek insan anlamına gönderme yaparken Oxford'un etimolojik sözlüğünde şöyle geçer: Antropos Yunanca *anthro¯pos* ve *andra* veya Andros'tan gelir. Tanrıların karşısındaki insan demektir. Bir anlamı da kadının ve çocuğun karşısında konulan adam, anerdir. Yeni Ahit'te Anthropos oğul, adamın oğlu diye geçer. "*Scene*" kelimesi ise İngilizcede hem sahne anlamında hem de ikincil olarak yeni anlamındadır. Aslında burada bir sözcük oyunundan da bahsetmek mümkündür; zira insan faaliyetinin sahnede yeni bir veçhede görünür olmasını karşılayan bir bileşimi önerir bize Antroposen.

ları besleyecek değişimlerin gerekliliği ve aciliyeti üzerinde durur. Braidotti, "insanın rasyonel aklının kültürel bir modele"[14] dönüştürülmesini ve böylelikle cinsiyetçi ve ırkçı bir dünya modelini de tartışır. Braidotti'ye göre insan sonrası kuramı, "insanın sahnesi" olarak bilinen biyogenetik çağda, insanın evrende bütün yaşamı etkileme gücüne sahip bir kuvvet haline geldiği bu tarihî anda, insan için temel ortak referansın ne olduğunu düşünmemizin gerekliliğini vurgular. Benzer biçimde maddenin failliğini düşünmemizi öneren yeni materyalist yaklaşımlar, insan sonrası eleştirilerle yakından temas eder. Bu çerçevede Deleuze ve Guattari'nin "öbekleşme/terkip kuramı", Bruno Latour'un "birlik sosyolojisi" ve" aktör-ağ kuramı", Manuel de Landa'nın "toplaşma-etkileşim" önerisi, Graham Harman'ın "spekülatif realizm" anlayışı, Jane Bennett'in "vital materyalizm"i, Patricia Clough ve Brian Massumi'nin "duygusal dönüş" kuramı, Karen Barad'ın "failsel realizm"i gibi kavramlar her şeyin birbiriyle bağlantılı olduğu ekoloji yasasını bize hatırlatır. Burada failliğin sadece sözde ayrıcalıklı insan özneye atfedilmediği, doğanın da insan tarafından hükmedilen pasif bir arka plan sayılmadığı tartışmaları önemlidir. Aksine, insan ile insan olmayan öznelerin doğanın vazgeçilmez birer parçası olduğu katmanlı ve kompleks bir ekosistemden bahsetmek mümkündür. Dolayısıyla insan için ortak referansın yeniden kurgulanması, insan türüne atfedilen dokunulmazlığın kırılması ve doğanın herkes ve her canlı için bir ortak yer olduğunun teslim edilmesi büyük ölçüde eko-eleştirinin de merkezine koyduğu önemli konulardandır.

Bununla birlikte, çevre ve edebiyat eleştirmenlerinin çevresel şiddete dair yaptıkları son yıllardaki çalışmalar, doğa ve kültüre, doğal olan ve kültürel olana yönelik düalist dayatmaları ve sınırları kıyasıya sorgular niteliktedir. Çevresel şiddet karşısında estetik bir evren olarak otoritesini farklı türlere, türler arası etkileşimlere açan çoğulcu bir dil yaratmayı amaçlayan böylesi çalışmalardan en önemlisini çevre ve edebiyat eleştirmeni Rob Nixon'ın 2011'de yayımladığı *Slow Violence and the Environmentalism of the Poor* (Yavaş Şiddet ve

14 Rosi Braidotti, *The Posthuman*, Polity Press, Cambridge, 2013, s. 4.

Yoksulların Çevreciliği) isimli eserinde görebiliriz. Nixon'ın okura tanıttığı yavaş şiddet kavramı, çevreci beşerî bilimler, kültür ve edebiyat çalışmaları kesişiminde önemli bir görev üstlenir. Nixon'a göre yavaş şiddet bir anda gerçekleşen, ani ve seyirlik şiddetten ziyade nükleer atık ve toksik kirlenme gibi yavaş yavaş ve gözden uzakta gerçekleşen çevresel şiddettir.[15] Bu tür şiddetin yarattığı yıkım ancak birikimsel olarak seyrettiğinden, üstelik zaman ve mekâna çok uzun zamanda yayıldığından geç fark edilir; çoğu kez, seyirlik olanın aksine, bir şiddet olarak bile addedilmez. Yavaş şiddetten zarar görenlerin en çok sömürge sonrası toplumlarda yoksullar olduğu da aşikârdır Nixon'a göre. Irk, sınıf, cinsiyet, toplumsal cinsiyet gibi farklı kategorilerin birbirleriyle kaçınılmaz biçimde kesişimleriyle şekillenen yavaş şiddet, günümüzde çevre ve edebiyat çalışmaları için oldukça elverişli bir analitik kategori olarak karşımıza çıkar. Buradan Hande Aydın'ın *Kuru Su* romanına geri geldiğimizdeyse romanda anlatılan su kaybının, orman kaybının, sanayi kimyasalları ve hafriyatın uzun bir yıkımın etkileri olarak, yavaş şiddet olarak belirdiğini söyleyebiliriz. Ancak tüm yıkımın etkileri çok da gözlerden uzak değildir. Yavaş seyreden ama hem yerel halkı hem insan olmayan bütün yerel özneleri, tabiat varlıklarını ve yaşam formlarını yıkıcı etkisiyle tahrip eden bir şiddettir bu. Dolayısıyla, yavaş şiddetin gözden uzakta seyretmesi karşısında kime göre gözden uzakta diye sormamız elbette mümkündür. Toksik veya zehirli coğrafyalarda yaşamak zorunda kalanlar, gündelik ve sistematik olarak toksik şiddette, hafriyat şiddetine maruz bırakılan onca insan ve insan olmayan canlı için elbette gözden uzak terimi adaletsiz bir nitelendirme olacaktır. Bu bağlamda *Kuru Su* avantajlı veya ayrıcalıklı konumları reddederek yavaş şiddetle birlikte kuruyan derenin, yitip giden toprağın, cılızlaşan ekolojik bilginin hafızasına çağırır okuru ve gözden uzaktakileri gözümüzün tam önüne koyar. Aşağıdaki bölümde söz konusu bu anlayışı gözeterek, kendi ile öteki arasındaki ilişkiye, gözden uzaktakileri yanı başımıza çağırmaya odaklanarak çağdaş edebiyatın ekolojisini inceleyeceğim.

15 Rob Nixon, *Slow Violence and the Environmentalism of the Poor*, Harvard University Press, Cambridge, 2011, s. 2-3.

İnsan Merkezliliğinden Sökülen Metinler: *YerKuşağı*'ndan *Taştan ve Kemikten*'e Uzanan Ekolojik Karşılaşmalar

Cheryll Glotfelty çevresel sorunlar önümüze teker teker düşüp yığılırken çözümün bir parçası haline gelemezsek büyük sorunlar yumağının bir parçasına dönüşeceğimizden bahseder. Edebiyat araştırmacıları için yönelttiği soru ise önemlidir: "Edebiyat araştırmacıları ve eğitmenler olarak kapasitelerimizle birlikte çevresel adaleti gözeten, ekolojik bir yeniden düzelmeyi öngören resme nasıl katkıda bulunabiliriz?"[16] Glotfelty'nin bu sorusu hiç şüphesiz hem edebî hem de ekolojik kavramların ve yaklaşımların birbirleriyle hiyerarşik bir düzlemde değil, aksine yatay ve ilişkisel bir zeminde var olarak birbirlerine el verdiklerine yöneliktir. Edebiyatta eko-eleştiri, edebiyat ve çevre konularının ne kadar iç içe geçtiğini öncelerken, edebiyatı hem estetik hem kültürel bağlamda doğanın kendisinden asla ayırmaz. Böylelikle anlam, değer, dil ve imgelem gibi insani bileşkelere dair sorgulamaların ve bunların ekolojik bilinçle ve ekolojik ihtimamla yeniden yorumlanmasının yolunu açar. Bu çerçevede şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki edebiyatın ekolojisi ekolojik düşünmeye yönelik belli başlı değerleri imgelem gücüyle okura aktarır. Bunu yaparken analiz etme yetisi, yakın okuma gibi anlatısal teknikler sadece metnin içeriğine değil biçimsel yapılarına da bakmamızı, kuşkumuzu düşürmemizi önerir. İmgeler, metaforlar, semboller, retorik öğeler aracılığıyla metinde toplumsal, kültürel, politik ve ekolojik anlamları, ideolojileri bulabileceğimiz gibi söylenmeyeni, sessizlik ve boşlukları görebilme ve duyabilme imkânımız vardır. François Lyotard'ın da dile getirdiği gibi edebiyatın esas gücüne, başka deyişle, farklı söylemler ve anlatılar arasında açılan ya da açılmayı bekleyen ancak ıskalanan veya kaçırılan karşılaşmalara, söylenecek yeni ve dönüştürücü sözlerin heyecanına tanıklık edebilme olasılığımız vardır. Burada edebiyatta ekoeleştiri "Kimi ve neyi nasıl ele alıyor?" sorusunu sorarak, "biz"-"öteki", "ezen"-"ezilen", "kurban-fail" "ikiliklerini yıkıma uğratmaya dair

16 Cheryll Glotfelty ve Harold Fromm, *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*, University of Georgia Press, Atina, 1996, s. xxi.

radikal bir bakış getirmeyi etik olarak merkezine yerleştirir. Bu radikal bakışın yalnızca insan özneler arasında gelişmediğini veya sadece insan öznelere ait farklılıkları, acıları, yaraları tespit etmediğini de çözümlemenin yordamlarını önümüze koyar.

Fransız ve dünya edebiyatının çağdaş kadın yazarlarından Bérengère Cournut yukarıda sözünü ettiğimiz radikal bakışı metinlerine taşıyan önemli şair ve yazarlardandır. Eserleri arasında, Arizona'da yaşayan yerli Hopi halkının yaşamını ve karşılaştığı çevresel zorlukları anlattığı *Née contente à Oraibi* ve *Nanoushkaïa* adlı bir şiir kitabı bulunur. *Nanoushkaïa*'da çattığı estetik evren, insan ve insan olmayan canlı ve hayvanların birbirleriyle ve çevreleriyle olan ilişkilerinde belirleyici rol oynayan doğal, toplumsal ve ekolojik sistemlerin dolaşıklığını ortaya koyan çok sesli, çok renkli yaşam ağını önceler. Merkezine rasyonel aklın kutsadığı erkek özneyi ve bu özneden doğan ilerlemeci düzen ve doğrusal zamanı koymayan şiirlerdir onunkiler. Cournut'ün dizeleri ekolojik bağlantıların görünür kılındığı ve bunların sadece tematik bir sorunsal olarak kalmadığı bir poetikayı öne çıkarır. *Taştan ve Kemikten* adlı romanında ise aniden kırılan bir buz kütlesi nedeniyle ailesinden ayrı düşüp engin kutuplarda zorlu koşullar altında yolculuk ederek yaşam savaşı veren İnuit kabilesinden genç bir kadının, *Uqsuralik*'in yolculuğunu okuruz. Aynı zamanda binlerce yıldır Antarktika'da yaşayan avcı göçebe toplumun torunları olan İnuit halkının değişen iklim koşulları, Antroposen çağının görünür kıldığı çevresel yok oluşlar karşısındaki mücadelesinin izini süreriz. Romanın başında *Uqsuralik'ten* şunları dinleriz:

> Ansızın duyduğum çatırtıya kulak kesiliyorum. Yeni bir göçük korkusuyla yere uzanıp bekliyorum. Altımda büyük bir yarık oluşsa bile bu benim yere kapaklanmış bedenimle aynı boyutta olmayacaktır. Ne tuhaf, ses devam ediyor ama yer değiştirmiyor. Sanki bir yerlerde bir şeyler kıpırdıyor, gürlüyor, esiyor ve kazıyor. Kalbim sıkışıyor: Ya peşime bir ruh takıldıysa? Ya oluşan yarık Torngarsuk'un[17] eseriyse? Ya bu kötü varlık, beni bir sivrisinek gibi ezmek için devasa

17 Hem insan hem ayı şekline bürünebilen bir İnuit tanrısı.

> kolunu üzerime indirirse? İşe yaramayacağını bile bile ayı postunu başıma geçiriyor ve olup bitene kulak kesiliyorum.
>
> Az ileride kar adeta dalgalanıyor. Önce korkudan ürpersem de sonrasında mutluluktan uçuyorum: İkasuk karşımda beliriyor! Babamın en iyi köpeği. Bankiz yarıldığında, o ve dört genç köpek burada kar altında mahsur kalmış olmalı. Havlıyorlar. Sürünün geri kalanı uzaktan karşılık veriyor ama rüzgâr bu hayaletimsi sesleri bastırmakta gecikmiyor.
>
> [...] Nihayet, denizin buzlu iki dudağı arasından yükselen sis bir anda dağılıyor. Ansızın ayın mavimtırak ışığı beliriyor, bankiz karşımda uzanıyor. Buz tepeleri ve geçilmesi imkânsız yamaçlar yükseliyor. Hayatta kalmanın tek yolu bir kara parçasına, ilerideki dağlardan birine ulaşmak. Yeni bir yarığın oluşmamasını ve ayın yolumu aydınlatmaya yetecek kadar gökte kalmasını umuyorum.[18]

Burada, anlatının tarihsel ve mitolojik zaman arasında gidip geldiğini, doğrusal ve döngüsel zamanı birbirine eklemlediğini, yerel kimlik, aidiyet ve mücadelenin buzul dilinde ve buzul soğuğunda animist bir bakışla anlam kazandığını hissederiz. Aynı zamanda, Uqsuralik'in soğukla ve geceyle mücadelesi ile kırılan buz kütlesinin bu dünyadan gidişi veya bu dünyaya asılma çabası arasındaki benzerliği de fark ederiz. Romanda doğa (beden)-zihin, doğa (*madde*)-ruh, doğa (hayvan)-insan, doğa (dişi)-erkek gibi anlamlar ve düaliteler hayaletimsi seslerle kırılır. Dahası, hiyerarşik anlamların animizmi önceleyen anlayışla, canlı ve cansız tüm şeylerin bir ruhu olduğu inancıyla, sarsıldığını okuruz. Uqsuralik'in dile getirdiği gibi bir ruh öldüğünde onun dünyamızdan farklı bir başka dünyada, yani ruh dünyasında yaşamına devam etmesi veya bize görünmesi sürekli kendini yenileyen bir maneviyat iklimine ve yeryüzüyle yakından kurulan ekolojik bağlara gönderme yapar. Efsane tanrılara gönderme yapılması ve *Torngarsuk'un nefesi* ise metnin hem doğanın ve hem de ruhların anlam dünyasına yakınlığını gösterir. Batı'nın akla atfet-

18 Bérengère Cournut, *Taştan ve Kemikten*, çev. Ekin Özlü Akseki, Can Yayınları, İstanbul, 2021, s. 17-19.

tiği büyük anlamın yetersiz kaldığı ama buzulların, dağların, ormanların ve nehirlerin bilgisinin serpildiği bir yolculuktur Uqsuralik'inkisi. Böylelikle okuru da İnuit mitolojisi aracılığıyla doyumsuz modernleşme araçlarının, iklim değişikliğinin ve iklim krizinin incelikli bir eleştirisine davet eder.

Buzulların eriyip çatlaması nedeniyle ilkin ailesini kaybeden Uqsuralik fok, denizayısı, karibu, kurt ve balinalar da dahil olmak üzere çeşitli canlıların peşi sıra gider, kimi zaman onlarla dost olur kimi zaman yiyecek için onları avlar. Genç kadının bedensel deneyimleri ve duyularıyla yaşamı bilme kapasitesi, buzulun, suyun, hayvanların ve bütün yerkabuğunun dilinden anlaması metnin ekolojik kurgusunu gözler önüne serer. Burada yerel söylenceler, halk ezgileri, rüyâlar ve animist imgelem aracılığıyla evrensel canlılık vurgulanır. Roman ilerledikçe genç kadının doğuracağı bilgisi de düşer önümüze. Bu bilgiyi bir insandan değil bir "Karabatak'ın Ezgisi"nden öğreniriz:

Kluiee kluieee kuik klu-an!
Kluiee kluieee kuik klu-an!

Kadın kıyıda yalnızdı
Kadın tundrada yalnızdı
Nehir ve göl kenarında yalnızdı
Ama şimdi keyifle yumurta yiyor

Kluiee kluieee kuik klu-an!
Kluiee kluieee kuik klu-an!

Kadının peşine bir köpek takıldı
Kadın su yollarında dolandı
Kördü, bizim topraklarımızdan geçtiğini anlamadı
Hatta görmeden yuvamın üstüne oturdu

Kluiee kluieee kuik klu-an!
Kluiee kluieee kuik klu-an!

...

Kadın sonbaharı tundrada geçirmeyecek
Kadın göç ediyor çünkü doğuracak
Ama nerede ve ne zaman
Doğuracak henüz bilmiyor

Ama kluiee kluieee kuik klu-an!
Karabatak, hepsini biliyor
Kluiee kluiee kuik klu-an –
Ve tekrar acıkacağı zamanı da![19]

Taştan ve Kemikten, karabatağın ağzından dökülenlerle yoluna devam eder ve gördüğümüz tundralardan, su yollarından, nehirlerden, göllerden, fosilleşmiş yumurtaların aralarından dolaştırır genç Uqsuralik'i. Bunu yaparken de Antroposen'de sözü edilen insan tanımını ve insanmerkezciliğinin ve insan merkezliliğinin çelişkilerini çözümler. Bir metnin nasıl eko-etik ihtimamla örülebileceği üzerine yoğun ve lirik düşünce yordamı sunar. Bir buzulun ölümüne, dağılan bir İnuit ailesinin yaşamına ve Uqsuralik'in *direncine* tanıklık etmemizi isterken farklı bir adalet çağrısında bulunur. Başka deyişle, insan olmayan canlıların, buzulların, hayvanların, bitkilerin bu dünyadan göçmesinin, yitip gitmesinin basitçe anlaşılabilecek ve geçiştirilebilecek bir durum olmadığının altını kuvvetle çizer. Tam da burada ekolojik ötekinin acısını anlamayı, acıyı işlemeyi, paylaşmayı ve birlikte kederlenebilmenin pırıltısını bırakır okura.

Taştan ve Kemikten'e hem biraz tematik hem de biçimsel anlamda yakın bulduğum *YerKuşAğı*'na değinerek bu yazıyı sonlandıracağım. Çağdaş Türkçe edebiyatın ekolojik kurgudaki en çarpıcı eserlerini veren Deniz Gezgin ilk romanı *Abraz*'ı 2012'de, son romanı *YerKuşAğı*'nı 2017'de yazar. Gezgin derinlerden çekip çıkardığı kadim anlatılar, mitoslar, pagan inanışlar ve eski tarihlerle örer metinlerini ve insan merkezli temsili ısrarla ve kuvvetle sorunsallaştırılır. İnsanın dile düşmesiyle hayvanlık, ötekilik arasında çekilen kalın duvarların yıkılmasını öneren metinler kaleme alır. Bu çerçevede de

19 *Taştan ve Kemikten*, s. 61-62.

olağan zaman-mekân kurgusunu bozar Gezgin. Bilhassa yirmi dört saatlik kendi kabuğuna sıkışan zaman, bireyselleşmiş ve atomize halinden vazgeçerek başka, hatta kozmik akmaya başlar *YerKuşAğı*'nda. "Her şeyin içine genişçe sığdığı tik-taksız, numarasız zaman,"[20] derken yaşamı, çizgisel homojen-boş zaman tahayyülü üzerine inşa etmez. Aksine daha karmaşık, çoklu ve bütün yerkabuğunu gözeten bir zamana göçer Gezgin. Tam da böylesi bir açıklıkta seyreden çetin bir metin olarak karşımıza çıkar *YerKuşAğı*. Dahası zamanın, varlıkların ve mekânın beşerî sınırlardan taşarak kurgulandığı bu çetinliğin bir başka katmanı da pek çok karakterin aslında cinsiyetler ve türler arasında geçirgen olmasındadır:

> Karşısında bir çift kara göz, sanki bir sarmaşığın gözleri, koyu yeşil yapraklı, dikenli ve mayhoş meyveli bir yabaninin. Omuzuna dokunup ona seslendi.
>
> "Ye bunu, şifadır."
>
> Sıcak bir yosun değdi tenine, kara orman ağaçlarınınki gibi uçsuz bucaksız kökleriyle. O ağaçlar, ilksel yosunlardan olmadı mı?
>
> Sarmaşığın avucunda minik üç beyaz yemiş, önünde serili. Bu kez bildiğinden saparak bir dürtüyle ellerini unuttu. Bir hayvan gibi yemişlere ağzıyla uzandı, üçünden birini yuvarlayıp diline aldı... [...]
>
> Sarmaşığın eli kolu etlendi. Kara gözleri ışıltılı bir yüze yerleşti. Uçları otlarla bağlı incecik saç örgüleri gümüş pırıltılıydı. [...] Tuhaf, karşısındaki ihtiyar değil genç değil, kadın değil adam değil, insan değil bitki değil, toynaklı ama hayvan da değildi. O daha şaşkınlığını atamadan bir yaprak munçağı bacaklarına sürtünüp karşısına geçti. [...]
>
> Bir garip neşe, seslerle saçılıyor, meşe yapraklarının üzerinde çıtırdayıp toprakta yuvarlanıyordu.[21]

20 Deniz Gezgin, *YerKuşAğı*, Can Yayınları, İstanbul, 2020, s. 16-17.
21 Agy., s. 16-17.

YerKuşAğı'nda sorunlu bir çocukluk geçiren, varlıkların olmayan seslerini duyan Moy isimli bir kızı; önce tuhaf bir adamın eline, sonra petrole bulanmış bir denize düşen, bir kanadı ısırılmış karabatak Şuri'yi; toynaklı bir sarmaşık olarak anlatılan, Pan benzeri, doğayla bütün bir varlık olan Hagrin'i ve Moy'un masumiyetini temsil edercesine ortalıkta dolaşan, Şuri ve Moy'un ortak nefesiyle sarmalanan bir munçak geyiğini okuruz. Bütün bu karakterler kendilerine dünyada bir yer verilmediğinden yokyere doğru yolculuğa başlarlar. Bu bağlamda yukarıdaki bölümden de anlaşılacağı üzere bedenin ve aidiyetin bütün yeryüzüyle ilişkilendirildiği bir dünya açılır önümüze. Daimi olarak firar eden özneler yeryüzüne ilişkin bir ihtimamın da burada kan bağından bağımsız olduğunu anımsatırlar bize. Bu anımsatma Donna Haraway'in *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*'deki (Belayla Kalmak: Chthulusen'de Akrabalık Kurmak) sloganını, "Bebek yapma, akrabalık kur!"[22] anlayışıyla yakındır. Haraway, doğanın tahribatını ve tükenişi engellemek ve insan olmayan bütün canlılara dair sorumluluk almanın aciliyetine dikkat çekmek için akrabalık kurmanın ve her ne/kim olursak olalım dünyayı birlikte var edip oluşturmaya çaba göstermenin altını çizer. Buradaki akrabalık vurgusu salt soy ve doğum veya doğum üretkenliği değildir elbette. En incelikli anlamıyla akrabalık, saf kan bağına dayanan soydaşlık anlamından farklıdır. Sadece insan türünü kapsamakla kalmaz aynı zamanda yeryüzünde yaşayan tüm canlıları ve organizmaları da içine alır. İnsanlar sadece doğurganlık üzerinden akrabalık kurmamalı, yeryüzü üzerindeki bütün canlılarla ekolojik bağlarla akrabalık geliştirmelidir. Bu yanıyla heteroseksist ve doğrusal çizgideki çekirdek aile yapısının uzağındadır akrabalık. Ekolojik anlayışla her şeyle birlikte dünya yapma ortaklığıdır. Yukarıdaki

22 Haraway içinde bulunduğumuz çağa Chthulusen demeyi teklif eder. Zira bu çağın en büyük etkenin insan değil, bizi tüm canlılar olarak birbirimize bağlayan sistemler olduğunu söyler. Bilhassa *Pimoa cthulhu* isimli bir örümcekten esinlenen *chthulu* da antenli, duyargalı, dokungaçlı, tentaküllü tüm canlıları temsil eder. Bu canlılardan ilk akla gelenler; örümcekler, ahtapotlar ve karideslerdir. Haraway'e göre bu canlılar bir varoluş biçimi olarak ağlar örerler ve en önemlisi de bağlar kurarlar. Haraway bu tanımadığımız, beklenmedik ötekilerle akraba olmamızı, bir araya gelmemizi, onlardan yaşam biçimleri öğrenip birbirimizi taklit etmemizi önerir.

alıntıda neredeyse hiçbir türe sığmayan Hagrin karakteri ve yol arkadaşları yaşam biçimlerinin arasına çizilen sözde normatif sınırları alaşağı ederek dünyada ve dünyayla akrabalık kurarak yolculuklarına devam ederler. Bu yanıyla türler arası ilişkilenmeleri, insan merkezli ağların dışında birbirinin üstüne katlanıp kıvrılan ilmekleri, seslerin çokluğunu öncelerler. Tıpkı *Taştan ve Kemikten*'deki Uqsuralik gibi yeryüzünün dolaşıklığına gösterilen ihtimamı ve heterojen deneyimleri ön plana çıkarırlar. Uqsuralik'in zorlu buzul yolculuğunda buzullar, dağlar, türlü hayvanlar, bitkiler ve böcekler birbirine dolanır. *YerKuşAğı*'nda ise yer ile gök, kırlar ile yamaçlar, kuşlar ile böcekler birbirine dolanır:

> Hagrin onlara bir ağaçtan söz etmişti, ona giden yoldaydılar. Sıcak, yapış yapış bir gündü, böcekler kuşlar bağır bağırdı. Serinlemenin de bir ses gereksinimi var. Böyle olunca sanki yerle gök birbirine dolanmış da bir bayırdan yuvarlanıyormuşçasına yalınayak etraflarında koşuyor. Yılanlar da böyledir, kızışma zamanı birbirlerine dolanır, döne sürtüne, yasyamuk bir çizgi çekerler toprağa. Sarmalandıklarında birbirini diğerinden ayırmak güçtür. [...] Ne kadar kendilerinden geçmiş olurlarsa olsunlar bu dansın ahengini bozacak bir ses onlara topraktan geçen bir zonklamadır, çözülür, soğurlar. Bu yüzden kırlar, dik yamaçlar ve gediklerde iyilik vardır, ayak basılmayan ama gezinilebilen her yer gibi.[23]

Bu dolaşıklık halinin ekolojik metnin en görünür veçhelerinden biri olduğunu söyleyebiliriz. Dünyaya sadece insan gözünden değil, türler arası ilişkilenmelerin gözünden bakabilmeyi önerir yukarıdaki Hagrin'in bölümü. Burada doğaya, insana, hayvana, bitkiye, kısaca bütün yeryüzüne dair bir süreklilikten bahsedebiliriz ve bu süreklilik *YerKuşAğı*'nın en önemli anlatısal özelliği olarak karşımıza çıkar. Donna Haraway'e göre doğa, "ne gidilebilecek fiziksel bir yer ne etrafı çitle çevrilecek ya da depolanacak bir hazine, ne de korunabilecek ya da tahrip edilecek bir özdür. Doğa gizlenmiş değildir ve bu yüzden peçesinin kaldırılmasına ihtiyaç duymaz. *Doğa*

23 *YerKuşAğı*, s. 52.

matematik ve biyotıp kodlarınca okunacak bir metin değildir. Ne annedir doğa, ne bakıcı ne de köle; insanoğlunun üremesinin/kendini yeniden üretmesinin matrisi/rahmi, kaynağı ya da aracı değildir."[24] Haraway'in ortaya koyduğu "doğakültür", insanı, insan olmayanı, nesneyi birbirinden ayırmayarak bunları belli bir ilişkisellik içinde okumayı gerektirir. Böylesi bir okumayı hem *Taştan ve Kemikten*'de hem de *YerKuşAğı*'nda bulmamız mümkündür.

YerKuşAğı'nın belki de tam kalbi olarak saydığım bölümde, denizlerin petrolle kaplandığı bir felaketin ardından "dehşet denli uzun" bir uçuş yapan göçmen kuşlar, artık insanın bile ayak basmadığı ama çöplerinin birikip kümelendiği bir çöp adaya konarlar:

> Son âna dek kalanlar, gördüğü dehşet denli uzun uçtular. Okyanusun ötesine varmak uğruna ciğerleri susuzluktan yanarak havada taş kesildiler. Sürüler dağılmış, düşenler yer kuş ağını boylamıştı. Gerideki tek tük kuş en uzağa vardığında solukları tükenmek üzereyken suyun ortasında görünen bir adaya inmeye mecbur kaldılar. Alçalıp yaklaştıkça devleşen bir çöp kabuğuna çaresizce kondular. Yüzebilen tüm çöplerin birbirine yapışıp karaya dönüştüğü naylondan bir adaydı bu. Uzun zamandır orada olacak ki üzerinde dev bir yaşam oluşmuştu, kabuklular, kanatlılar, böcekler ve bol leşle. Dönerek yüzdüğünden suyu da döndürüyor, girdabına kapılan ne varsa kendine ekliyordu. Genişleyen halkaları yüzölçümünün kat kat üstünde, kendisini uzaklaştırıp uzaktakileri kendine çekiyordu.[25]

Bu çarpıcı kısımda ekolojik sorunun etik bir ihtimamla estetize edildiği ve bu temsilde öznellerin tekillikleri ve ancak tekillikleri içinde nasıl konumlandırıldıkları dikkatimizi çeker. Alıştığımız topyekûn bir temsil değildir bu. Zira farklı türlerden, farklı zamanlar ve mekânlardan geçerek olağan doğa ve faillik anlayışını askıya alır metin. *Burada* ekolojik kurgunun gözettiği madde ile söylemselin, insan olan ile insan olmayanın iç içe geçtiği çok yönlü ve aslında ele avuca pek gelemeyen bir temsil söz konusudur. Başka deyişle, özne-nesne,

24 Donna Haraway, *Başka Yer*, çev. Güçsal Pusar, Metis Yayınları, İstanbul, 2010, s. 123.
25 *YerKuşAğı*, s. 45.

canlı-cansız, doğa-kültür, iç-dış gibi Aydınlanmacı zihniyetin ikili yaklaşımının ötesinde açılan bir temsille karşılaşırız. Ekolojik faillik anlayışını, öznelliğin ve yoldaşlığın açık uçlusunu ve çok türlüsünü gözler önüne serer metin. Hem gözleyene hem de gözlenene *faillik* atfeder. Faillik ise niyetli ve rasyonel insan davranışından ziyade, birbirine eklemlenerek birbirinin üstüne yapışan çöpler, çöp ada ve bu adaya konan petrole bulanmış kuşlara gönderme yapar. Failliğin yaralı çevreye, insan olmayan kırılgan özneye açılması metnin ekolojisini, eko-etiğini tam da burada görünür kılar. Daha da önemlisi, Gezgin'in açık denizlerdeki bu çöp adası okura bir başka benzerliğin kapısını aralar niteliktedir. Antroposen'de gezegenin insan eli değmemiş köşelerinin gitgide azaldığı zamanlarda, popüler bilimdeki adıyla "Yedinci Kıta"yı andırır *YerKuşAğı*'ndaki çöp ada. Tam Kuzey Pasifik döngüsünün olduğu yerde, Pasifik Okyanusu'nda ilkin kimsenin varlığından haberdar olmadığı bu yeni bölge, dünya üzerinde insan eliyle yapılmış ve varlıkları bir kıta boyutuna ulaşmış yedinci kıta olarak nitelendirilen plastik çerçöp birikim noktasıdır. Yaklaşık dört milyon kilometrekare genişliğinde, yedi milyon ton ağırlığındaki bu plastik yığını insan atıklarından oluşur. Bu alan sabit kalmaz ve yoğunluğu az olan plastiklerle birlikte sürekli sürüklenerek yer değiştirir ve elbette giderek büyür. Gezgin'in ekolojik ihtimamı dünyaya insan merkezli değil, canlı ve doğa merkezli bakmayı önerirken evrensel bir anlatı da ortaya koyar. Denizlerde okyanuslarda öbekler halinde yoğunlaşan, derelerimizde göllerimizde dolaşan, kırlarımızda ormanlarda uçuşan plastikleri, plastik adacıkları anımsamamıza ve buradan doğacak eko-etik müdahaleye anlamlı bir kapı açar.

Son olarak İngiliz romancı Zadie Smith'in 2014 yılında yayımladığı "Bir Ülkenin Mevsimlerine Yakılan Ağıt"[26] başlıklı makalesine bağlanarak bu yazıyı bitireceğim. Smith, İngiltere'de aşina olduğu çevresinin iklim değişikliği, ormansızlaşma, fosil yakıt *sanayisinin* yarattığı yavaş şiddet nedeniyle nasıl çöktüğünü ve bu çöküş karşısında hissettiği kederi ve yası anlatır. Evinin bahçesindeki armut ağacının giderek nasıl yok olduğunu ve öldüğünü gözlemlerken her-

26 "Elegy for a Country's Seasons".

kesin bu yeni "normal" olarak kabul ettiği ekolojik çöküşe dair yeni sözcük dağarcığından ve yeryüzünün yaralarını teslim edebilecek daha kapsayıcı ve eşitlikçi bir hikâye anlatıcılığından önemle bahseder. Bu yazıda incelediğim *Kuru Su*, *Taştan ve Kemikten* ve *YerKuşAğı* romanlarının tıpkı Smith'in üstünde durduğu daha eşitlikçi, çevresel adaleti gözeten metinler olduğunu, ekolojinin metinleşmesindeki etik süreçleri öne çıkardığını söylememiz mümkündür. Bu metinler biçimsel ve tematik özellikleriyle alışık olduğumuz konfor alanımızdan bizi söküp çıkardığı, edebiyatta ekolojik etiğin izini sürmemizi imkânlı kıldığından kıymetlidir.

BİR ARADA İYİ YAŞAMI YERYÜZÜYLE (BİRLİKTE) ÖĞRENEREK ÖRMEK: BİYOMİMİKRİ

Burcu Meltem Arık

"... Yeryüzündeki yaşam daha çok bir fiil gibidir.
Onarır, bakımını yapar, yeniden yaratır ve kendini aşar."

What is Life?, Lynn Margulis ve Dorion Sagan

"Gezegenimiz yanıyor" ifadesi metafor olmaktan çıkalı uzun bir süre oldu. Hem ortalama küresel sıcaklık artışı devam ediyor hem de hemen her kıtaya yayılmış, bir kısmı devasa ölçekte orman yangınları görülüyor. Olan bitenin paylaşılmasını felaket senaryosu olarak görüp uzaklaşmak yerine bu hakikatle hemen yüzleşilmesi gerekiyor. İşlerin yolunda olmadığına ilişkin işaretler küresel sıcaklık artışıyla sınırlı da değil. Yeryüzünde yaşamın devamlılığını sağlayan kritik sistemler krizde. *Üçlü gezegensel kriz*[1] olarak adlandırılan ve birbiriyle bağlantılı olan iklim değişikliği, biyolojik çeşitlilik kaybı ve kirlilikle karşı karşıyayız. Birbirinden etkilenen ve birbirini tetikleyen bu krizler her yeri ve her topluluğu aynı şiddette ve ölçüde etkilemiyor. Üstelik tüm önlemler bugün alınsa dahi krizlerin etkileri bir anda sona ermeyecek. Krizlerin nedenlerini anlamak, bunları önlemek, toplumsal ve ekolojik dayanıklılığı güçlendirmek için yapılması gerekenler kamu idarelerinin yükümlülüğünde. Ana sorum-

1 Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (United Nations Framework Convention on Climate Change – UNFCCC), 2022.

luluk ise krizlere yol açan bireyler, topluluklar, kurumlar ve devletlerin üzerinde. Ancak, gezegenimizin pek çok yerinde yükümlüler ve sorumlular krizleri tetikleyici, krizlerin etkilerini artırıcı karar ve uygulamalara imza atmaya devam ediyorlar. Doğayla uyumlu yaşayan topluluklar, yerli topluluklar, gençler, doğa ve insan hakları aktivistleri, bilim insanları, sivil toplum örgütleri ise krizleri önleyici, krizlerin etkilerini hafifletici ve krizlere dayanıklı eylemlerin hemen uygulanması için çeşitli çalışmalar yürütüyorlar. Ekolojik yıkıma ve eşitsizliklere neden olan sektörlerin küçülmesini, mülkiyetten vazgeçilerek eşyaların ortak kullanımına geçilmesini, müştereklerin korunmasını ve artırılmasını, gıda israfına son verilmesini, doğal alanların ve canlı türlerinin korunmasını, dayanışmayı, eko-sosyal adaleti talep vb. ediyorlar.[2]

Ekolog ve yazar Robin Wall Kimmerer, insanların aradığı ekolojik, ekonomik ve kültürel çözümlerin uzakta değil yanı başımızda olduğunu belirtiyor. *Gathering Moss: A Natural and Cultural History of Mosses* (Yosunları Toplamak: Yosunların Doğal ve Kültürel Tarihi)[3] adlı kitabında, 400 milyon yıldır var olan yosunların geçmişte yaşanan iklim değişikliklerine karşı dayandığını belirterek onları "yeryüzüyle uyum içinde nasıl yaşanabildiğini gösteren hikâye anlatıcıları" olarak tanımlıyor. Wall Kimmerer hem yosunların ve diğer canlıların hem de üyesi olduğu, yaşamlarının merkezine yeryüzüyle (birlikte) öğrenmeyi alan Potawatomi halkının bilgeliğini cömertçe paylaşıyor. Gözle görülmeyen suayılarından yosunlara, küçücük karıncalardan gökyüzüne uzanan devasa sekoyalara kadar yeryüzündeki her canlı bir hikâye anlatıcısı, yaşamın nasıl sürdürülebileceğine ilişkin bilgi, deneyim ve görgü kaynağı. Çepeçevre sarılı olduğumuz bu bilgeliği fark edebilmek, kavrayabilmek ve öğrenerek uygulayabilmek bugün belki de hiç olmadığı kadar hayati.

İnsan olmayan hikâye anlatıcılarını –yoldaş türleri– dinlemenin

2 Jason Hickel, *Çoğu Zarar Azı Karar: Dünyayı Küçülme Kurtaracak*, çev. Deniz Keskin, Metis Yayınları, İstanbul, 2021.

3 Robin Wall Kimmerer, *Gathering Moss: A Natural and Cultural History of Mosses*, Oregon State University Press, Oregon, 2003.

pek çok yolu var: masallar, efsaneler, halk bilimi, deyişler, şarkılar, atasözleri, danslar, bazı yerli toplulukların yaşantıları, bilim. "Modern" toplumların bireysel, parçacı, indirgemeci, kutuplaştırıcı düşünce yapısına ve sistemlerine maruz kalanları, yeryüzüyle (birlikte) öğrenmeye ve öğrenilenleri uygulamaya davet eden bir yaklaşım da biyomimikridir. Biyomimikri, Yunanca *bios* (yaşam/canlı) ve *mimesis* (benzetim/taklit) kelimelerinin birleşiminden oluşuyor. Düz anlamı canlıların taklit edilmesi olsa da bunun ötesinde etik bir duruşu, bir düşünce biçimini/yolunu ve yaşam tarzını kapsıyor.

Biyomimikri yaklaşımını iyi kavrayabilmek için "bir arada iyi yaşam", "yeryüzüyle (birlikte) öğrenme" ve "*örmek*" ifadelerinden destek alınması yararlı olabilir. "*Bir arada iyi yaşam*", hem farklı insan topluluklarının hem insan olmayanlarla insanların hem de canlı ve cansız varlıkların bir arada yaşamalarını tahayyül eden bir ifadedir. İnsan eylemlerini "biyotik topluluğun bütünlüğünü, dengesini ve güzelliğini koruduğunda doğru, aksi takdirde yanlış"[4] olarak nitelendiren Aldo Leopold'la birlikte düşünürsek "iyi yaşam" biyotik topluluğun bütünlüğü, dengesi ve güzelliğini gözeten yaşam biçimlerini içermelidir. Ayrıca, Leopold için topluluk sadece insanları değil, "karaları, suları, bitki ve hayvanları" kapsayacak genişliktedir.[5] Nitekim, bugün açıkça görüldüğü üzere sadece insanların refahını gözeten bir yaşamın iyi olması mümkün olamaz.

"Yeryüzüyle (birlikte) öğrenme" de, bir anlamda insanın üstün bir canlı olduğu kabulüyle yapılan "yeryüzü için öğrenme" ya da salt "yeryüzünden öğrenme" değil "yeryüzüyle birlikte öğrenme"yi açıklar. Bu tür bir öğrenme, insanların yeryüzünün sade bir öğesi olduğu anlayışını gerektirir. Yoldaş türleri, ekosistemleri, yeryüzünde cansız addedilen toprak, su, hava gibi öğeleri özne konumuna alır. Gezegenimizdeki canlıların ve ekosistemlerin "örnek, rehber ve ölçüt" alınmasını önerir.[6]

4 Ufuk Özdağ, *Edebiyat ve Toprak Etiği: Amerikan Yazınında Leopold'cu Düşünce*, Ürün Yayınları, Ankara, 2017, s. 36.

5 Agy., s. 37.

6 Biyomimikride "model, mentor, measure" olarak ifade ediliyor.

"*Örmek*" ise topluluğun bütünü için yaşanabilir dünyaları birlikte inşa etmeyi ifade eder. İnşa edilmek istenen asla tek, ideal, üniversal/evrensel bir dünya değil, aksine *pluriversal* (çoğulcu) dünyalardır. Böylesi bir inşa rizomik, yani *köksapsaldır*; tek bir merkezi yoktur, çok merkezlidir. Antropolog Marisol de la Cadena ile Mario Blaser, editörlüğünü yaptıkları *A World of Many Worlds* (*Çok Dünyalı Bir Dünya*)[7] adlı kitabın giriş bölümünde, John Law'un "Tek-Dünya Dünyası" adlandırmasına atıf yaparak böylesi Tek-Dünya Dünyasının diğer tüm dünyaları asimile eden, sınırlarının ötesindeki olasılıkları yok sayan bir dünya olduğuna işaret ederler. Örülmek istenen iyi yaşam çok dünyalı, çokkültürlü olandır.

Biyomimikri, canlıları yoldaş olarak görmeyi ve yoldaş türlerin zamanla sınanmış, deneme yanılma sonucunda ortaya çıkmış, bulundukları çevreye uyarlanmış bilgi ve deneyiminden öğrenmeyi içerir. Bu yaklaşımın bir kavram ve disiplin olarak yaygınlaşmasını sağlayan biyolog Janine Benyus biyomimikri için "yaşamın dehasının bilinçli öykünmesi" tanımını kullanır.[8] "Bir arada iyi yaşamı yeryüzüyle (birlikte) öğrenerek örmek" için gereken bilgi ve deneyimle çevrelenmiş olunsa da modern toplumların parçalı ve indirgemeci rahle-i tedrisatı nedeniyle yeryüzünün karmaşık bütünlüğü ve her şeyin birbirine bağlı olduğu hemen kavranamayabilir. Gezegenimizin hemen her köşesinde direnen topluluklara rağmen *büyümek için büyüme* anlayışının ana akımlaşması bütünselliğin ve bağlantısallığın idrakını önleyebilir. Bu zorluklar, biyomimikri yaklaşımında ortaya konan "yaşam ilkeleri"nin ve "*üç kök unsur*"un kavranması, eşzamanlı olarak da yoldaş türlerden ve ekosistemlerden öğrenilenlerin uygulanmasıyla aşılabilir.

7 *A World of Many Worlds*, De la Cadena ve Blaser (yay. haz.), Duke University Press, Durham, 2018.

8 İngilizcesi *conscious emulation of life's genius* olarak ifade ediliyor.

Yaşam İlkeleri

"Yaşam ilkeleri", yoldaş türlerin ve ekosistemlerin hayatta kalma ve gelişme yeteneklerini açıklayan, belirli örüntülerden oluşan bir dizi ilke olarak açıklanabilir. Mora ve arkadaşlarının 2020 yılında yaptıkları tahmine göre yeryüzünde yaklaşık 8,7 milyon (±1,3 milyon) canlı türü bulunuyor.[9] Her bir yoldaş türün en az bir yaşam yeteneği[10] olduğu düşünülürse nasıl bir deneyimle çepeçevre olduğumuz daha iyi anlaşılabilir. Ekosistemler ise hem türlerin ayrı ayrı yeteneklerini hem de bu türlerin birbirleriyle ve cansız öğelerle karşılıklı ilişkisinden doğan yetenekleri barındırıyor. "Yaşam ilkeleri", bu yeteneklerin öğrenilmesi ve benzetimi için önemli bir çerçeve sunuyor.

Canlıların ve ekosistemlerin bazı yetenekleri ortak ve yaygın, bazıları ise belirli bir türe, aileye ya da alana/bölgeye özgün olabilir. Janine Benyus ve Dayna Baumeister tarafından kurulan Biomimicry 3.8, birçok biliminsanından alınan geribildirimlerden yararlanılarak çerçevelenen "yaşam ilkeleri" sınırlı olanları değil yaygın yetenekleri kapsıyor. "Yaşam ilkeleri"nin temel amacı, yaşamın yerkürede 3,8 milyar yıldır nasıl sürdüğünün ortaya konmasıdır. Ekoloji bilimi tarafından ortaya konulan bir çerçeve olmamakla birlikte yeryüzünde yaşamın nasıl devam ettiğini anlamak için yararlı olarak kabul ediliyor. Bununla birlikte, "yaşam ilkeleri"ni eleştirel bir bakışla değerlendirmek, değişen koşullarla birlikte tartışmak da önemli olur.

"Yaşam ilkeleri" altı temel ilke ve bunların altında yirmi alt yetenekten oluşan bir çerçeve olarak paylaşılıyor. Bu ilkeler, hayatta kalmak için evrilmek, değişen koşullara uyum, yerel koşullara akorluluk ve duyarlılık, büyümeyi gelişmeyle entegre etmek, kaynak verimliliği, yaşam dostu kimya kullanımı olarak yer alıyor. Bütünsel bakıldığında bazılarının birbirinden farklı olmadığı düşünülebilir.

9 Camilo Mora, Derek P. Tittensor, Sina Adl, Alastair G.B. Simpson ve Boris Worm, "How many species are there on Earth and in the ocean?", *Plos Biology*, 2011.

10 Canlıların ve ekosistemlerin çok sayıda yetenekleri vardır.

Bununla birlikte her biri belirli bir yeteneğe işaret etmesi amacıyla paylaşılıyor.

"Hayatta kalmak için evrilmek" ilkesi temelde "bilgi" kullanımına ilişkin bir ilkedir. Yoldaş türler ve ekosistemler yaşamlarını bilgiye dayanarak sürdürürler. Bulundukları çevreye uyum sağlamak için bilgi alır ve bu bilgiye yanıt (tepki) verirler. Bilgi alma, gönderme ve bilgiyi yanıtlama (bilgiye tepki verme) evrim sürecinin önemli bir mekanizmasıdır. Yoldaş türler ve ekosistemler *işe yarayan stratejileri tekrarlar, beklenmeyenleri sürece dahil eder, bilgiyi çaprazlar.* Canlılar yaşamlarını devam ettirebilmek için edindikleri bilgileri genleri aracılığıyla sonraki nesillere aktarırlar. Bu ilke de diğerleri gibi örneklerle daha iyi kavranabilir. Verilebilecek en güçlü örnek bazı insanların eylemleri nedeniyle 2019 sonundan bu yana tüm dünyayı etkileyen virüslerdir. Virüslerin çoğalma döngüleri dar bir aralığa sahip olduğu için çevrelerindeki koşullara sık aralıklarla yanıt verirler ve hızlı gelişip evrilirler. Bir diğer güçlü örnek de antibiyotiklere dirençli hale gelen süper bakterilerdir. Bu ilkenin alt stratejilerinden biri olarak paylaşılan "beklenmeyenleri sürece dahil etmek" alt ilkesi hatalardan/yanlışlardan/yanlışlıklardan (DNA diziliminde oluşan hatalı kodlama) öğrenmeye ilişkindir. Bu tür sözde hatalar genellikle yaşamın devamını sağlamayabilir. Ancak bazıları önemli bir değişime ya da değişimlere yol açabilir. Buna örnek olarak da filler verilebilir. Biliminsanları, fillerin derilerinin bir mutasyon sonucunda buruşuk olmasının onların sıcakla daha kolay başa çıkabilmelerini ve büyük bir canlı olabilmelerini sağladığını belirtiyorlar.[11] Büyük kulakları ve buruşuk derileri fillere iç ısıları çok yükselmeden büyüme şansı veriyor; fazla ısının dağılmasını sağlıyor. *Bilginin çaprazlanması* ise aynı türün bireylerinde genetik düzeyde toplanan bilginin örneğin tozlaşma yoluyla diğer bireylere aktarılmasını içeriyor. Bu sayede çeşitlilik de artıyor.

Bu ilke için, insanların yaptığı bir örnek olarak *post-it* kâğıtlar gösteriliyor. Daha güçlü bir yapışkan üzerinde çalışılırken yapılan

11 Meilan Solly, "How African elephants get their wrinkles", *Smithsonian Magazine*, 4 Ekim 2018.

bir yanlışlık *post-it* kâğıtlarının ortaya çıkmasını sağlamış. Baştaki kurguya göre "yanlış" olarak kabul edilen bir "bilgi" sürece dahil edilerek yeni bir üretime alan açmış.

"Değişen koşullara uyum" ilkesi, canlıların çevrelerindeki dinamik koşullara uygun yanıtlar verebilmelerine ilişkin yetenekleri kapsıyor. Canlılar değişen çevreleriyle istikrarlı bir ilişkiye erişme gayretindedir. Bu ilkeye en iyi örnek, kışın ve yazın değişen peyzajla kürkleri veya tüyleri de değişen kutup canlılarıdır. Bu uyum yeteneği, kutup canlılarının hayatlarını idame ettirebilmelerine olanak sağlar. Uyum temel ilkesindeki yeteneklerden biri *çeşitliliktir.* Çeşitlilik tür içinde ve türler arasında görülebilir, genetik ya da belirli bir işlev için kullanılan yetenekler ölçeğinde olabilir. Örneğin kamuflaj işlevi, bir türün farklı gelişim evrelerinde çeşitlenebilir. Bir tür sopa böceği larva evresinde karıncayı, genç evresinde akrebi, erişkin evresinde ise kurumuş yaprağı taklit eder. Bu ilkenin kapsadığı bir diğer yetenek ise *canlıların kendini yenilemesi*[12] *yoluyla sistemin bütünlüğünün korunmasıdır.* Kendini yenileme yeteneğini en iyi yapan canlılar arasında bıraktığı kuyruğunu yeniden oluşturan kertenkeleler, kopan uzuvlarını yeniden büyüten denizyıldızları, yıpranan boynuzlarını yenileyebilen gergedanlar ve geyikler sıralanabilir. Bir başka yetenek de *yedekleme ve görevlerin dağıtılması yoluyla dayanıklılığın sağlanmasıdır.* Ormanlar bu yeteneğin en iyi temsillerinden biridir. Ormandaki farklı canlılar hem tür hem genetik çeşitlilik sağlarlar. Bazı türler üstlendikleri işlev bakımından birbirlerinin yedeğidir. Ormanın bütünlüğünün devamı tek bir türe yüklenmemiştir ve orman bir bütün olarak daha dayanıklıdır. Bütün parçalandığında yetenek de gücünü yitirir. Günümüzde ormanların kendilerini yenileme kapasiteleri parçalanmaları nedeniyle oldukça zorda. Üstelik ormanların bütünlüğünün oluşturduğu yetenekler ağaç dikilmesiyle kolayca ve hızla yerine geri getirilebilecek gibi de değil.

Bu ilkenin biyomimikri yaklaşımıyla uygulanmasına örnek ola-

12 Kavramın İngilizcesi *self-renewal* olarak kullanılıyor.

rak ahşap plakalarda oluşan çatlakların giderilmesine yönelik geliştirilen bir inovasyon verilebilir. Banksia tohumlarının kendini yenileme özelliğinden yararlanılarak geliştirilen Carnauba mumu sürüldüğünde ahşaptaki yaralar kapanabiliyor.[13] Bu uygulamanın öncülerinden biri beton malzemede mikro kapsül reçine kullanımıdır. Beton çatlayınca içindeki reçine patlıyor ve çatlağı kapatarak betonu yeniliyor. Ancak beton, hammadde çıkarımından bertarafına tüm aşamalarında karbon salımı, ekosistemlere verilen zarar, hafriyat vb. birçok açıdan oldukça sorunlu bir malzemedir. Dolayısıyla, bundan sonrasında hiç kullanılmamasını sağlayacak yöntemler bulunması önceliklendirilmelidir.

"Yerel koşullara akorluluk ve duyarlılık" ilkesi bir önceki ilkeyle aynı gibi algılanabilir. Ancak bu ilkede kastedilen canlıların bulundukları çevreyle bütünleşmeleridir. Bu ilkeyi açıklarken paylaşılan en ünlü örneklerden biri Namib çöl böceğidir. Bu tür, yaşadığı çöl ortamıyla en iyi bütünleşmiş canlılardan biridir. Dış iskeletinin dokusu sayesinde havadaki nemi içilebilecek su haline dönüştürebilen böcek, suyun az veya sınırlı olduğu bölgeler için önemli bir ilhamdır. İstanbul gibi mega kentlerde yaygın olan, komşu havzalardan/türlerden su (ç)almaya kalkmak yerine yaşadığı çevrenin özelliğine uyum sağlamıştır. "Yerele akorluluk ve duyarlılık" ilkesinde paylaşılan yetenekler arasında *döngüsel süreçlerden yararlanılması*, *mevcut enerji ve materyallerin kullanılması*, *geribesleme döngülerinin kullanılması*, *dayanışmaya dayalı ilişkilerin geliştirilmesi* yer alıyor. Örneğin şayak sineğinin[14] larvaları kendilerini korumak için çevrelerindeki malzemeleri kullanarak bir tür kılıf yaparlar. Kuşlar göç dönemlerinde kara üzerinde oluşan termalleri kullanarak uzun mesafeleri süzülerek geçerler. Leylekler yuvalarını söğüt serçeleriyle paylaşabilirler.

Biyomimikri uygulamasına örnek olarak oldukça basit ve iyi bi-

13 Jessica C. Huss, Oliver Spaeker, Notburga Gierlinger, David J. Merritt, Ben P. Miller, Christoph Neinhuis, Peter Fratzl ve Michaela Eder, "Temparature-induced self-healing capacity of Banksia follicles", *Journal of the Royal Society Interface*, 2018, 15(143).

14 *Caddisfly* için Türkçe çeviri şayak sineği olarak kullanılıyor.

linen fotokromatik cam örneği verilebilir. Fotokromatik camlarda güneş ışığının şiddetine göre camın rengi değişiyor. Bir diğer önemli örnek ise, Danimarka'da bulunan Kalundborg eko-sanayi parkıdır. Bu alanda bulunan üretim tesisleri birinin atığı diğerinin girdisi olacak şekilde kurgulanmıştır. Kalundborg, "doğada atık yoktur" ilkesinin tam karşılığı olmamakla birlikte atık üretimi ve enerji tüketimini azalttığı için önemli bir öncü örnek olarak kabul ediliyor. Ancak içinde bulunduğumuz krizler azaltımı değil hiç atık üretmemeyi hedeflemeyi gerektiriyor.

"Büyümeyi gelişmeyle entegre etmek" ya da "en uygun duruma getirme (optimizasyon)" ilkesi bazı insanların, toplulukların, kurumların ve şirketlerin "büyüme odaklı büyüme" yaklaşımının sonuçları düşünüldüğünde öğrenilmesine en çok ihtiyaç duyulan ilke olarak paylaşılabilir. Özellikle "küçülme"[15] tartışmalarıyla birlikte ele alınması yararlı olacaktır. Yoldaş türler ve ekosistemler enerji tüketimi ve materyal kullanımında bir denge gözetir. Aşırı büyümeye harcanan enerji bir canlının yaşamını sürdürme yeteneğine zarar verebilir. Yoldaş türlerde ve ekosistemlerde bazıları nesiller boyunca meydana gelen kontroller ve dengeler vardır. "Büyüme odaklı büyüme" zararlı yan etkilere neden olabilir. Bazı durumlarda yan etkiler hemen görülebilir ve geri çevrilebilir, bazı durumlarda ise geri çevirme için geç kalana kadar fark edilmeyebilir. Doğada maksimizasyon geri çevrilir ve dengelenir, optimizasyon ise teşvik edilir. Bu ilkeye örnek olarak kemikler verilebilir. Strese karşı güç sağlamak için kemiklerin bazı yerlerinde kalsiyum yüklemesi olabilir. Ancak bu, kemiklerin ağırlaşması anlamına da gelir ve bunun vücuda bir enerji maliyeti vardır. Bu nedenle, vücutta kemiğin güce ihtiyaç duymadığı yerlerinden kalsiyum uzaklaştırılır. Böylece ağırlık optimize edilir.

Bu ilkenin uygulamasına örnek olarak ise "*tiny house*" adı verilen küçük evler verilebilir. Yaşam standartlarını "büyümek" üzerine değil "nitelikli yaşam" üzerine kurmak isteyen insanlar ihtiyaçları ka-

15 Küçülme kavramı İngilizcede *degrowth* olarak kullanılıyor.

dar bir alanda yaşamaya çalışarak daha çok şeye sahip oldukları değil daha iyi gelişebildikleri bir yaşam tarzını tercih ediyorlar. Optimizasyona bir örnek de açık yazılım ve kaynak kullanımıdır. Firefox, Linux vb. yazılımlar büyüme yerine kolektif bir çabayla gelişme hedefliyorlar.

"Kaynak verimliliği" ilkesi de oldukça önemlidir. Doğada enerji pahalıdır ve aşırı kullanımının hayati sonuçları olur. Yoldaş türler ve ekosistemler "istek"leri kadar değil "temel ihtiyaçlarını karşılayacak" ölçüde ve yalnızca çevrelerinde bulunan enerjiyi kullanırlar. *Düşük enerjili süreçler, çok işlevli tasarımlar* tercih edilir. Atık oluşmaz, *bütün materyaller geri dönüşür. Biçim işleve uygundur.* Minimum enerji tüketimi esastır. Bu sayede "ödenen bedel" de azalır. Süzülen kuşlar termalleri kullanır, balinalar ve denizanaları okyanus akıntılarından yararlanır. "İnşa etmek" için doğada en yaygın bulunan elementler kullanılır: karbon, nitrojen, oksijen ve hidrojen. Eser miktarda nadir element eğer yaşanılan bölgede varsa kullanılır. Yüksek enerjiyle başka bir bölgeden elde edilmez. Doğada canlılar, örneğin kırlangıçlar, yuvalarını etraflarındaki malzemelerle kurarlar. Çimento kullanmayan, çevresinde tahribata yol açmadan yuva kuran insan toplulukları da örnek olarak verilebilir. Bugün "toprak ev" yapımının yeniden canlanmaya başladığını söylemek yanıltıcı olmaz.

"Yaşam dostu kimya kullanımı" ilkesinin önemi, insana ve doğaya en çok zarar veren tekstil, boya vb. sektörler düşünüldüğünde daha iyi anlaşılabilir. Oysa yoldaş türler, örneğin renklenme ya da yapıştırma özellikleri için, doğaya yüksek miktarda toksik atık bırakmazlar. Buna zehirli yılanlardan örnek verilebilir. İhtiyacı olan canlıyı sindirdikten sonra dışkısında doğaya etkisi olan zehir bulunmaz. Biyomimikrinin en yaygın kullanıldığı alanlardan biri boya sanayidir. Kalıcılığını sağlamak için toksik maddelerin kullanılması yerine bazı kelebeklerde olduğu gibi renklenmeyi biçimle çözmeye çalışan uygulama örneklerinin sayısı artıyor. Örneğin mavi morfo kelebeğinin[16] kanadındaki pullar yapısal renklendirme sağlıyor. Işık kanattaki

16 *Morpho menelaus* türün Latince adıdır.

pullara çarptığında ışığın mavi dalgası geri yansıyor ve bu rengin görülmesini sağlıyor.

Biyomimikrinin Kök Unsurları ve Felsefesi

Biyomimikriyi daha iyi anlamak için yaşam ilkelerinin yanı sıra kök unsur[17] olarak adlandırılan "benzetim" (taklit), "etik değerler" (ethos) ve "(yeniden) bağlantılanma"yı da anlamak yararlı olur. Biyomimikri, ancak bu üç unsur bir arada olduğunda kabul gören bir yaklaşımdır. Aksi durumda düz bir taklitten öteye geçilmiyor. *Benzetim (taklit)*, yeryüzündeki biçimlerden, süreçlerden ve ekosistemlerden öğrenme ve öğrenilenleri uygulama sürecidir. İnsanlar çok eski zamanlardan bu yana yoldaş türlerden ve ekosistemlerden ilham alarak tasarımlar yapıyorlar. *Etik değerler (ethos)* ise yeryüzü gibi "yaşama elverişli koşulları gözetme" etiğidir. Bu etik duruş, insanın konumlandığı üstün yeri sorgulamaya, yeryüzünün tüm öğelerinin haklarını güvence altına almaya ve topluluğun bütününü gözeten eylemlere davet ediyor. Yeryüzünün herhangi bir öğesinden alınan ilhamla yapılan taklit topluluğun herhangi bir üyesi için zararlıysa biyomimikri olarak kabul edilmiyor. *(Yeniden) bağlantılanma* unsuru ise yeryüzüyle olan ilişkinin güçlenmesine ve değişmesine işaret ediyor. Yeryüzünden kitabi bilgiler edinmeyi, yoldaş türlerin yeteneklerini salt kullanmak için öğrenmeyi değil, "yeryüzüyle birlikte öğrenme"yi odağına alıyor. Yeryüzünde yaşamın devamlılığının nasıl sağlandığını anlamak için doğada zaman geçirilmesini teşvik ediyor. Bu sayede, yoldaş türlerle ve ekosistemlerle daha güçlü ilişki kurulabileceği varsayılıyor. İlişkinin güçlenmesinin de etik değerlerin dönüşmesine katkıda bulunabileceği kabul ediliyor.

17 *Essential elements* için ana unsur yerine kök unsur demeyi tercih ettim.

(Yeniden) Bağlantılanma

Her bağlantılanma insan toplulukları tarafından kabul görmeyebiliyor. Doğal yayılış alanı Kuzey Amerika olan ve Avrupa için "yabancı tür" kabul edilen Amerika dikkuyruğunun[18] bu yeni coğrafyada esaret alanından kaçarak kendi kurduğu bağlantıları buna örnek gösterebiliriz. Amerika dikkuyruğu 1940'larda İngiltere'deki parklara "süs" olarak getirildi. Bir süre sonra esaret alanlarından kaçtı ve "yaban" alanlarında görülmeye başladı. Parkların dışında üreidiği ilk olarak 1952'de kaydedildi. 2000'lerde İngiltere'deki sayıları 6.000'i buldu ve hızla Avrupa'daki sulak alanlara yayıldı. Önce İspanya, ardından Yunanistan'da çoğalmaları, "yerli" ve nesli tehlike altında bir tür olan dikkuyrukla kur davranışı göstermeleri "doğa koruma" alanında çalışanları alarma geçirdi. İspanya'da dikkuyruğun sayısı 22'ye kadar düşünce "yerli" türü korumak için Avrupa genelinde Amerika dikkuyruğu imha kararı alındı. Bu karar birçok ülkede hızla uygulamaya geçirildi. Amerika dikkuyruğunu "yaban" alanlarında görenlere bildirme zorunluluğu getirildi. 2019 yılında İngiltere'deki sayıları 21-23'e indi. Bunu yapmak İngiltere'ye 3,3 milyon pound'a mal oldu.[19] İspanya'da dikkuyrukların sayısı ise 2.500'leri buldu. Ancak bu oldukça önemli başka etik tartışmaları da beraberinde getirdi. İnsanın "bağlantılanma" isteği sonucunda öngörülmeyen ve kendiliğinden oluşan başka bağlar beklenmedik etkilere yol açtı. İnsanın doğaya, yoldaş türlere atfettiği değer değişmeden, yoldaş türlerin alınır satılır, yeri değiştirilir metalar olarak görülmesinin önüne geçilmeden yaşam alanı insan nedeniyle değişen bir canlının yaşam hakkı elinden alındı. Bugün benzer bir tartışma yeşil papağanlar için de yapılıyor.

18 Amerika dikkuyruğu (*Oxyura jamaicensis*) IUCN Kırmızı Listesi'ne göre asgari endişe (LC) kategorisinde, dikkuyruk ise (*Oxyura leucocephala*) tehlike altında (EN) kategorisinde.

19 Paul Brown, "SpeciesWatch: 10 to 15 Ruddy ducks left in the UK after Europe-wide cull", *The Guardian*, 22 Aralık 2021.

Özellikle etik unsur tartışılırken sıklıkla insan merkezli ve eko-merkezli yaklaşımlar karşılaştırılıyor ve eko-merkezlilik teşvik ediliyor. İnsanmerkezci yaklaşımın terk edilmesi oldukça hayati olmakla birlikte Aykut Çoban'a göre bu terkin karşısına "eko-merkezcilik"i koymak doğa-insan ikiliğini devam ettirmek anlamına geliyor. Oysa, Çoban'ın *Çevre Politikası* kitabında tartıştığı "merkezsiz düşünüş" onun da yazdığı gibi "daha geniş bir tartışma penceresi açabilir".[20] Nitekim, Çoban'a göre insanı ya da doğayı merkeze yerleştirmek diğerini "ötekileştirmeye" alan açıyor ve bu da kök sorunların görünmesine engel oluyor. "Ona karşı bu" yerine, insanla yoldaş türler ve ekosistemler arasındaki sayısız ilişkiye odaklanmak bu engelin ortadan kalkmasına yardımcı olabilir.

İnsanlar bizatihi "doğa"nın kendisidir.[21] Bu ifade, insanı doğanın merkezine koymaya çalışmıyor, aksine olduğu yere yani içine yerleştiriyor. Ancak günümüzde, insanın doğa olduğu ya unutuldu ya da öğrenilemedi. Unutmayan, bu "görgü"yle yaşayan çok sayıda birey ve topluluk var. Bu topluluklar dahi "kasıtlı unutturma"yı amaçlayan sistemlerin (ekonomi, eğitim, sağlık, ulaşım, gıda) içerisinde yaşamaya zorlanıyor. "Kasıtlı unutturma"yla kastedileni açıklamak için önce "kasıtlı eskitme"yi açıklamak yararlı olabilir. "Kasıtlı eskitme", satın alınan ürünlerin kasıtlı olarak kısa sürede bozulması, böylece yeniden (ve yeniden) oldukça yüksek enerjiyle üretilen eşyaların tüketimine teşviki anlatan bir kavramdır. Kavramı en iyi anlatan belgesel 2010 yılında Cosima Dannoritzer tarafından çekilen *Ampul Komplosu*'dur.[22] Önceki bölümlerde de belirtildiği üzere doğada sadece bulunulan yerdeki enerjiyle üretim yapılır ve "atık" yoktur. Doğadaki sistemler tek bir türün her şeyi elde etmesi üzerine inşa edilmemiştir. Her şey birbirine bağlıdır ve birbiriyle

20 Aykut Çoban, *Çevre Politikası: Ekolojik Sorunlar ve Kuram*, İmge Yayınevi, Ankara, 2020, s. 293.

21 "Doğa" kavramının icat edildiğine yönelik yayınlar da kavrama yönelik eleştiriler de artıyor. Bununla birlikte yaygın kullanımı nedeniyle yazımda "doğa"yı kullanmayı özellikle tercih ettim.

22 Cosima Dannoritzer'in *The Light Bulb Conspiracy* adlı belgeseli kasıtlı eskitme konusunu ele alıyor.

etkileşir. "Kasıtlı unutturma"yla kastedilen bu temel ekolojik ilkelerin unutturulmasıdır. Örneğin bir tek insanlar varmış gibi tasarlanan kentlerin "yoldaş türler"i çeperlere itilir ve/veya görünmez kılınır. Benzer şekilde eğitim sisteminde anlatılan hikâye de "her şeyin insan için var olduğu"dur. Gıdalar marketlerdedir. Gıdayı besleyen toprağın durumu, kullanılan su, iklim koşulları, onu üreten insanlar, alıcıya kadar olan sürece eklenen diğer insanlar, ulaşım için araç, mazot, paketleme için gereken enerji, atık, plastik, vb. çoğu için görünmezdir.

İnsanın "doğa" olduğunu iyi kavramak için, Çoban'ın "merkezsiz düşünüş" yaklaşımı ile insan ve doğanın birbirinin karşıtı değil, insanın doğa olduğunu gören "doğakültür" yaklaşımı birlikte düşünülebilir. Bu kavramı ortaya atanlardan biri olan Donna Haraway hem biyofiziksel hem sosyal ilişkilerin birbirinden ayrılamayacağını belirtir. Val Plumwood da insanın istisnai bir canlı olduğu anlayışını temel alarak insan türünü diğer tüm canlılardan tamamen ayrı görmeye neden olan insan (kültür)-doğa ayrımına direnmek gerektiğini ifade eder. "Doğakültür" yaklaşımı da karşıtlık yerine bütünlük önerisi getirir. Bu yaklaşımla ilerlenirse ne kent sadece toplumsal bir alan ne de kent dışındaki orman sadece ekolojik bir alandır. Kent de orman da hem toplumsal hem ekolojik mekânlardır. İnsan da hem toplumsal hem de ekolojik bir canlıdır.

Yine Aykut Çoban'a göre "toplumsal ilişkilerin barışçıl olmadığı yerde toplumun doğayla dostane ilişkiler kurması" da güç olacaktır. İnsanmerkezcilik ve eko-merkezcilik yerine merkez aramayıp, insanı ya da doğayı tek başına önceliklendirmeden, "doğakültür"ün *nasıl olabileceğini* tahayyül etmek ve insan-doğa arasındaki sayısız etkileşime odaklanmak önemli bir kırılma noktası olabilir. Biyomimikri, bunu yapabilmenin araçlarını sunması bakımından da önemlidir.

Biyomimikri Mercekleri ve Yöntemi

Uzun yıllar Biomimicry 3.8'de eğitim alanında çalışan Erin Rovalo, biyomimikri yaklaşımını kavramak ve yaşama geçirebilmek için altı mercekle bakmayı, yaşamayı öneriyor.[23] Bunları da doğacı, işlev, işletim koşulları, yaşam ilkeleri, ekoloji ve örüntü mercekleri olarak adlandırıyor. Bu merceklerin birkaçı ya da hepsiyle birden doğayla ilişki kurmak biyomimikri yaklaşımını içselleştirmeyi kolaylaştırıyor. *Doğacı mercek*, insanın doğaya ilişkin merakının peşinden gitmeyi, duyularıyla doğayı gözlemeyi teşvik eden bir mercek olarak tanımlanıyor. Doğadaki renklere, kokulara, seslere, şekillere bakma pratiği zaman içinde doğayla ilişkiyi güçlendirebiliyor. *İşlev merceği*, doğadaki işlevleri fark etmeyi sağlayacak sorular sorduruyor. Doğada su nasıl arıtılır, iklim nasıl düzenlenir, yüksek enerji kullanmadan ortam nasıl ısıtılır ya da soğutulur vb. sorular sorarak doğaya bakmak doğadaki yaşam stratejilerini belirginleştirebiliyor. *İşletim koşulları* merceği ise doğadaki yaşam stratejilerini ortaya çıkaran bağlama ilişkin bir mercektir. Bağlam bölgeden bölgeye değişiyor. Çöl ortamında güneş ışınımı oldukça yüksekken Yağmur Ormanları'nda aşırı nem olabiliyor. Farklı ortamlarda yaşayan canlılar da ortak bir soruna, örneğin sıcak bir ortamla başa çıkabilmeye farklı stratejiler geliştirebiliyor. Bu mercek, özellikle iklim krizinin tek ve merkezî bir çözümü olamayacağını, hatta olmaması gerektiğini hatırlatıyor. Oysa bugün özellikle Türkiye gibi ağırlıkla merkezî kararların alındığı ülkelerde farklı bölgelerin çeşitli krizlere karşı kırılganlığı da bu nedenle artıyor. Bunun en yakın örneği Covid-19 salgınında ağır bir biçimde yaşandı. Bölgelere göre farklı stratejiler uygulanabilecekken alınan merkezî kararın tüm ülke için geçerli olması eğitim, sağlık, gıda vb. birçok sistemin kırılganlığını farklı bölgelerde farklı ölçülerde artırdı.

Yaşam ilkeleri merceği, önceki bölümlerde belirtilen ortak ve yaygın yetenekleri keşfetmeye odaklanan bir mercektir. Doğada işe yarayan strateji tekrar edilir. Çevremizde sayısız yaşam dostu kimya

23 Erin Rovalo, *iSites: Nature Journalling for Biomimicry*, Biomimicry 3.8, Montana, 2019.

örnekleri, kaynak verimli canlılar, yerele akorlu yoldaş türler bulunuyor. Her bir ilke düşünülerek doğaya bakılabilir. *Ekoloji* merceği, biraz daha geniş ölçekle bakarak sistemleri görmeye teşvik eden bir mercektir. Topraktan ağaçların tepelerine mevcut olan ilişkilere bakmak, sadece dikey değil yatay ölçekte de olanı gözlemlemek kıymetli bir öğrenme sağlayabilir. Diğer tüm merceklerde olduğu gibi bu mercekle sık sık bakmak öğrenmeyi derinleştirir. Örneğin bir "yer" farklı mevsimlerde, belirli aralıklarla gözlenebilir. Bunu yaparken permakültürde "kenar etkisi", ekoloji disiplininde ise "ekoton" olarak ifade edilen alanlara bakmak da önemli olabilir. İki komşu yaşam alanının buluşma noktası çeşitliliği davet eder. Bu alanlarda hem komşu alanlardan türler hem de buluşma alanına özgü türler bulunabilir. Ekoloji merceğiyle bakarken "doğada rekabet" arayan baskın görüşün aksine "doğadaki işbirlikleri ve dayanışma" örnekleri aranabilir. *Örüntü* merceği ise yaşamı geliştiren koşullara odaklanır. Sadece yaygın yetenekleri değil bulunulan alanda kendini tekrar eden her türlü yeteneği görmeye ve anlamaya çalışmayı teşvik eder.

Biyomimikri yaklaşımında kavranan yeteneklerin yanı sıra bu yeteneklerin "bir arada iyi yaşam" için üç unsur çerçevesinde taklit edilmesi de önemlidir. Uygulamaya geçiş aşamasında iki yöntem ağırlık kazanıyor. İlk yöntemde belirli bir sorundan başlanıyor. Bu sorunu çözmek için doğaya soru soruluyor. Bu sürecin en önemli aşaması da doğru soruların sorulmasıdır. Örneğin belirli bir bölgedeki bisiklet kazalarından kaynaklı kafa travmalarını önlemek sorununa çözüm arandığını varsayalım. Bu sorunun çözümünü anlatabilecek hikâye anlatıcılarını bulmak için sorunun nasıl sorulduğu oldukça önemlidir. "Bisikletçileri korumak için nasıl kask yapılabilir?" sorusuna yanıt verenlerle "Bisikletçilerin kafaları herhangi bir etkiden nasıl korunabilir?" sorusuna yanıt veren hikâye anlatıcıları farklı olacaktır. Doğadaki sellerin önlenmesi için çözüm arayışında doğaya sorulabilecek soru "Doğada fazla su nasıl yönetiliyor?" olabilir. Benzer şekilde toksik boyalardan kurtulmak için, "Doğada renk nasıl üretiliyor?" sorusu sorulabilir.

İkinci yöntemde doğaya, çevreye Rovalo'nun ortaya koyduğu merceklerle bakarken öğrenilen, kavranan yeteneğin hangi soruna

çözüm olabileceği üzerine çalışılıyor. Hangi yöntemle ilerlenirse ilerlensin uygulamaya geçiş aşamaları benzer şekilde ilerliyor: İstenen etki belirleniyor, bu etki için gereken temel işlevler ve bağlam analiz ediliyor, bu işlevleri anlatacak hikâye anlatıcıları aranıyor, bu anlatıcıların ortaya koyduğu yetenekler tanımlanıyor, yetenekler tasarım konseptine dönüştürülüyor, konsept yaşam ilkelerine uygunluğu açısından değerlendiriliyor, tasarım son haline getiriliyor ve yeniden değerlendiriliyor. Bu aşamaların en önemli belirleyicilerinden birinin farklı disiplinlerden insanların bir arada çalışması olduğu söylenebilir. Doğa bilimleri ve sosyal bilimler alanlarından insanların, sanatçıların, tasarımcıların bir arada olması canlıların ve ekosistemlerin daha etkili taklit edilebilmesine alan açıyor.

Biçim, Süreç ve Ekosistem

Biyomimikride taklit üç seviyede olabilir: Doğrudan biçim taklit edilebilir, bir işlev taklit edilebilir, bir ekosistem taklit edilebilir. Biçimin taklidine verilen en iyi üç örnek yalıçapkını gagası, baykuş tüyü ve dev nilüfer çiçeğinin yaprağıdır. Japonya'da hızlı tren yapımı sırasında trenin önü için yalıçapkınının gaga biçiminin taklit edilmesi, bir tünele girilen ve çıkılan anlardaki ses patlamalarını önlemiştir. Tramvayların elektrik tellerinden kayarken çıkardıkları ses de baykuşların sessizliklerini borçlu oldukları kanat biçimlerinin taklit edilmesiyle çözülmüştür. Binaların dış cephe boyalarının kışın kurum nedeniyle kararması sonucunda her yıl yeniden oluşan boya ihtiyacının ortadan kalması için de nilüfer yapraklarının hidrofobik (su molekülü itme) özelliğini sağlayan deseni taklit edilmiştir. Süreç taklidine örnek olarak fotosentezin taklit edilerek besin ve enerji üretimi denemeleri gösterilebilir. En çok taklit edilmeye çalışılan ekosistemler ise ormanlar ve sulak alandır. Bugün Asya ve Avrupa'nın belirli bölgelerinde "orman" gibi çalışan kentler inşa edilmeye çalışılıyor. Benzer şekilde su arıtımı için de sulak alanların özelliklerine benzer sistemler uygulanıyor ve deneniyor.

Biyomimikri Taksonomisi

Biomimicry 3.8 hikâye anlatıcılarının paylaştığı yetenekleri sistematik bir biçimde ortaya koymak için "Biyomimikri Taksonomisi" adı verilen bir şema paylaşıyor. Bu şema, yoldaş türlerin ve ekosistemlerin yaygın stratejilerine göre 3 ölçekte düzenleniyor. Bu ölçekler gruplar, alt gruplar ve bireysel işlevler olarak tanımlanıyor. Buna göre örneğin doğaya "Topluluk nasıl sürdürülüyor?" sorusu sorulduğunda taksonomiye bakılarak ihtiyaç duyulan işlev aranabiliyor. "Topluluk sürdürme" grubunun altında koordinasyon, işbirliği ve rekabet, ekosistem hizmetleri alt grupları bulunuyor. Ekosistem alt grubunun altında ise çok sayıda işlev yer alıyor: erozyon kontrolü, iklimin düzenlenmesi, tozlaşma, su arıtımı, biyolojik çeşitliliğin korunması vb. Sürekli gelişen bir şema olan taksonomi stratejilere odaklandığı için doğaya doğru sorular sorulabilmesine yardımcı oluyor.

Örnek, Rehber ve Ölçüt Olarak Doğa

Doğanın dehasını bilinçli olarak taklit etmek için ona örnek, rehber ve ölçüt olarak bakılabilir. Doğa, biçim, süreç ve ekosistemler *yoluyla insanların* sorunlarına sürdürülebilir çözümler geliştirebilmek için ilham alınabilecek sayısız örnek barındırır. Sadece sorun odaklı bakmak da gerekmiyor. "Nasıl bir gezegende yaşamak istiyoruz?" sorusu üzerine düşünürken de örnek alabiliriz, hatta almalıyız. Rehber olarak ise gezegeni paylaştığımız yoldaş türleri ve ekosistemleri başka türlü görmenin ve onlara değer vermenin yollarını açabilir. İnsanın kendini konumlandırdığı yeri sorgulamasını ve değişip dönüşmesini sağlayabilir. Ölçüt olarak ise, eylemlerimizin topluluğun bütününün iyi olma haline katkı sunup sunmadığını değerlendirmemizi sağlayabilir. Doğanın ölçüt alınması, özellikle kapitalizmin sınırsızlığı ve ekonomi alanında "sınırsız büyüme" hedefi nedeniyle önemli olacaktır. Sınırları aşan birey, toplum, ülke, şirket, kurum vb. hedefi ile insanın kendini gezegenimizde konumlandırdığı sorunlu yer arasında önemli bir ilişki var. Doğada olduğu gibi "kendini sınırlandırma"nın gerçekleşebildiği durumda bu sınırlar içeri-

sinde özgürce yaşanabilir. Gezegenin sınırlarını bilerek, gezegenin (ve geri kalan her canlının) yaşamı için kendisini sınırlandırabilen topluluklara dönüşülmesi insanın geleceği için hayati niteliktedir. İçinde bulunduğumuz üçlü krizlere ilişkin yeterli bilgi var ve özellikle gençler bu bilgiye erişebiliyorlar. Elbette bilgiye erişim de eşitsizlik tartışmalarını barındırıyor. Özellikle kırılgan topluluklar için bilgiye erişim de sınırlı. Bununla birlikte asıl bilgi eksikliği yaşadığımız toplulukları nasıl dönüştürebileceğimize ilişkindir. Biyomimikri yoluyla yoldaş türler ve ekosistemler özellikle bu bağlamda örnek ve rehber olarak alınabilir.

Diğer Yaşamların Gelişmesine Olanak Veren Yaşamlar İçin: Biyomimikri

4,5 milyar yıl yaşındaki gezegenimizde, yaşam 3,8 milyar yıldır değişiyor ve dönüşüyor. Giderek karmaşıklaşan bu yaşam sisteminin belirli özellikleri bulunuyor. Bugün bazı insanlar, Biyomimikri Enstitüsü tarafından "Gezegenin İşletim Sistemi" olarak adlandırılan bu özellikler adeta yokmuş gibi hareket ediyorlar. Gezegenimizin biyofiziksel sınırları var; suyu, toprağı, atmosferi, en temel enerji kaynağı olan güneş ışığı sınırlı. Yerçekimi var. Gezegenimizdeki her şey döngüsel bir ritimde gelişiyor. Gezegenimizde sürekli değişen ama dinamik bir denge durumu var. Gezegenimizdeki yoldaş türler, uzun zaman periyotları boyunca gezegenin sınırlarına uyum sağladılar. Üstelik bunu yaygın kanının aksine rekabete ağırlık vererek değil daha çok dayanışarak gerçekleştirdiler. Türler arasındaki rekabet ve yırtıcılık bireysel düzeyde var olabilirken sistem perspektifinden bakıldığında bir yaşamın diğer yaşamların gelişmesine olanak verdiği bir gezegende yaşıyoruz. Bu gezegende biyomimikri yoluyla bir arada iyi yaşamları yeryüzüyle (birlikte) öğrenerek örebiliriz.

ÇOCUKLARLA KENTSEL EKOLOJİ: BİR ÇINARIN GÖLGESİNDE ADALETİ ARAMAK

Gizem Kıygı

Bir kentin, mahallenin sokaklarını çocuklarla birlikte arşınlamaya başladığınızda ve onların dikkatine dikkat kesildiğinizde, daha önce önemsemediğiniz ya da hiç fark etmediğiniz detaylar öne çıkmaya ve anlam kazanmaya başlar. Kokular, sesler, ışıklar, kaldırımın kenarındaki su birikintisi dahil oyun oynanabilecek her şey ve oyunun kendisi, çocuklar "tam da oynadıkları şeyleri dolayımlanmış yararlılıklarından yoksun bıraktıkları için"[1] mübadeleyi aşan bir kullanım değeri tanımlar. Bu değer kentin sakinlerini de, ihtimam ve şiddet pratiklerini de genişletir; kentin içinde kentler büyür. Bu kentler insanların olduğu kadar, otomobillerin, otomobillerin olduğu kadar kuşların, kedilerin, karıncaların, ağaçların da kentleridir. Çocukların dikkatiyle birlikte yürüdüğünüzde, bu kentleri ve *sakinleri*ni tanımaya başlarsınız.

Böyle ilginç karşılaşmalardan birini 2019 Mayıs'ında, Tarlaba-

1 Theodor W. Adorno, *Minima Moralia*, çev. Ahmet Doğukan, Orhan Koçak, Metis Yayınları, İstanbul, 1998, s. 146.

şı'nda yaşadık; Tarlabaşı Toplum Merkezi'yle[2] gerçekleştirdiğimiz Çocukların Kenti[3] çalışması için çocuklar önde biz peşlerinde, fotoğraf makinelerimizle yürürken. Bir önceki gün "kent hakkı" üzerine tartışmıştık; çocuklar otomobillerden kaldırımda oynamak için yer bulamadıklarını, bir tane doğru düzgün park olmadığını, çöplerin düzenli toplanmadığını, yerinden edilme kaygısı taşıdıklarını, temiz hava alamadıklarını anlatmıştı. Konuştuklarımızı yerinde tespit edecek, fotoğraflarını çekecek, sonra da üzerlerini olmasını istediğimiz gibi boyayacak, böylelikle hayalimizdeki Tarlabaşı'nı tasarlayacaktık.[4] Çocukların mihmandarlığında yürüdükçe, konuştuğumuz sorunların ötesine geçen ve çocuklara oyun imkânı yaratan başka bir Tarlabaşı'yla tanıştık. Bu Tarlabaşı'nda insanlar kadar mama ve su kabı bekleyen kediler, köpekler, evleri delip geçen ağaçlar ve yaşlı çınarlar da yaşıyordu. Çocuklar bizi gövdesi yolu kesen, etrafındaki esnafa da ismini veren büyük bir çınarın gölgesine götürdü. Etrafında biraz oynadıktan sonra merkeze döndük. Eve geldiğimde çınarı araştırdım ve yaklaşık 300 yaşında olduğunu öğrendim.[5] Yapıları üzerinden, kentsel dönüşümü, soylulaştırmayı da içine alan yüzlerce tartışma dönen Tarlabaşı'nda kentsel adalet bağlamını

2 Ben bu yazıyı yazarken Tarlabaşı Toplum Merkezi hedef gösterme ve kapatma davasıyla mücadele ediyor. 2006'dan beri Tarlabaşı'nda göç, yoksulluk gibi kırılgan koşullarda yaşayan, genç ve çocuklara yönelik hak temelli faaliyetler yürüten Tarlabaşı Toplum Merkezi, çocuk ve gençlere öncü kurumlardan biridir ve benzer yerleşimler için toplum merkezi modeli teşkil eder.

3 Çalışmanın detayları için bkz. Çocukların Kenti Projesi https://www.tarlabasi.org/docs/ttm-cocuklarin-kenti-2019.pdf

4 Kullandığımız bu yöntem, hem literatürde hem pratikte "katılımcı tasarım" olarak adlandırılan, fikirden uygulamaya uzanan kentsel süreçlerde yurttaşların aktif rol almasını öngören bir tasarım yaklaşımının çocuklara adapte edilmiş uygulama örneklerinden biridir. Çocukların kendilerini ilgilendiren süreçlerde fikir beyan etme yani katılım hakkı Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin 12. maddesinde tanımlanır. Öte yandan çocukların kentsel süreçlerde katılım hakkının gözetildiği ve/veya hayata geçtiği uygulama sayısı oldukça azdır.

5 Atölye çalışmasını gerçekleştirdiğimiz 2019'da İBB Park Bahçe ve Yeşil Alanlar Daire Başkanlığı tarafından hazırlanan İstanbul'un anıt ağaçlarının envanteri sitesinden bu bilgiyi öğrendim. Bkz. https://www.anitagaclar.com/ Ancak siteyi bu yazıyı yazmak üzere yeniden açtığımda envanterin çalışmadığını öğrendim. Meraklısı yine İBB tarafından yayımlanan *İstanbul'un Doğal Mirası Anıt Ağaçlar* kitabını inceleyebilir.

anıt ağaçlarla ve diğer canlılarla birlikte kurabileceğimizi o güne kadar pek de düşünmemiştim.

Uzun bir süredir çocukların kentsel haklarına odaklanan çalışmalar yürütüyorum. Şehir Dedektifi[6] adını verdiğim kentsel pratikle İstanbul'un farklı mahallelerinde yaşayan, farklı sosyoekonomik gerçeklikler içinde büyüyen çocuklarla çalışmalar gerçekleştiriyoruz. Amacımız çocukların mekânsal algılarını, yaşadıkları yerlerle ilişkilerini, bu ilişkinin gelişimlerine etkisini anlayabilmek, toplumsal eşitsizliklerin mekânsal tezahürlerini çocuklarla birlikte, onların yaşamına doğrudan etkisiyle tespit edip çözümler geliştirebilmek. Bu kapsamda çocukların kentle ilişkisini derinleştirecek oyun ve tasarım araçları üretiyor, izleme raporları yayımlıyor ve çocuk katılımını mümkün kılacak atölyeler düzenliyoruz. Haritalama çalışmaları ve yürüme pratiği çalışmalarımızın omurgasını oluşturuyor. Çocukların sokak, mahalle, şehir deneyimlerini, mekânlara yükledikleri anlamları, kendilerini iyi ve güvende hissettikleri yerleri en iyi yürüyüşler esnasında öğreniyoruz. Çocuklarla birlikte yürümek oldukça zor bir deneyim. Araç trafiği, kaldırım işgali, bozuk altyapı ya da inşaat faaliyetleri gibi güvenlik tehdidi yaratan birçok unsur yürüyüşümüzü zorlaştırıyor. Ancak bu zorlukları çocuklarla birlikte deneyimlemek, "Çocuk dostu şehir nasıl olmalı?" sorusuna kapsayıcı yanıtlar vermemizi sağlıyor ve gerçek sorunları çok daha net görebiliyoruz.

Son yıllardaki atölyelerimizde ve yürüyüşlerimizde farklı yaşlardan çocuklar[7] giderek artan bir sıklıkla doğanın zarar görmesine yönelik duydukları kaygılardan söz etmeye başladılar. Yok olan türler, orman yangınları, hava kirliliği atölyelerimizin ana konuları haline geldi. İklim krizi çoğunlukla çocuklar tarafından gündem edilen bir üstbaşlık olsa da, krizin kendi yaşamlarına doğrudan etkisini bu alanda üretilen bilgiye eriştikleri takdirde çözümleyebiliyorlar. Çoğunun iklim kriziyle ilgili duyumları ise belirsiz, felaket senaryolarıyla dolu bir gelecek anlatısıyla sınırlı. 2019'da düzenlediğimiz

6 Çalışmalarımızı takip etmek için sitemizi inceleyebilirsiniz: https://medium.com/sehir-dedektifi

7 Yürüyüş atölyelerini 7-17 yaş aralığındaki çocuklarla gerçekleştiriyoruz.

başka bir atölye çalışmasında, birlikte okuduğumuz bir resimli çocuk kitabından[8] esinle çocukların 50 yıl sonra İstanbul, Beyoğlu'nun nasıl bir yer olacağına dair tahminlerini çizmelerini istedik. Çoğu ağaçların özel koruma altına alındığı bir distopya kurdu. Dokuz yaşındaki bir katılımcımız distopyayı daha da genişleterek insanların ancak cam fanuslar içinde nefes alabildiği, ağaçların müzelerde özel olarak korunduğu, insanlara zarar veren bir virüsün türediği bir dünya resmetti. Daha Covid-19 pandemisi ortalıkta yokken katılımcımızın bu "öngörü"sünü paylaştığım arkadaşlarım, gülerek "minik arkadaşımız kâhinmiş" yorumunu yapıyor. Oysa çocukların büyümeyi bekledikleri geleceğe dair tüm bilimsel araştırmalar, açıklamalar türlü felaket senaryoları içerirken başka bir dünya tahayyül etmeleri pek de mümkün görünmüyor.

Mekân Yeniden: Adaletin Mekânsallaşması Neden Önemli?

İçinden geçtiğimiz dijital dönüşümün ve küreselleşme dinamiklerinin hızına rağmen mekân, adalet tartışmalarında belirleyiciliğini koruyor ve hatta krizlerle yüzleştikçe önemini artırıyor. İçine doğdukları çevrenin her türlü olumlu ve olumsuz koşuluyla hemhal olarak büyümek durumunda kalan, bu nedenle üst politika belgelerinde "kırılgan"[9] gruplar arasında gösterilen çocuklar, mekânsal ve çevresel adaletin henüz hakları etraflıca tartışılmamış ve hatta haklarının kapsamı çok da iyi bilinmeyen muhatapları. Çünkü bu muhataplık zamansal bir adalet sorunuyla da kesişiyor. Çocuklar hem günümüzde, çocuk olarak içinde yaşadıkları koşullar nedeniyle eşitsizliklerden etkileniyor hem de bu eşitsizlikler –daha iklim krizinin getirilerini hesaba katmadan dahi– yetişkinlik hayatlarını nasıl yaşayacaklarını,

8 Mac Barnett (yazan), Christian Robinson (resimleyen), *Leo: Bir Hayalet Hikâyesi*, çev. Esin Uslu, Meav Yayıncılık, İstanbul, 2017.

9 Üst politika belgelerinde sıklıkla gördüğümüz "dezavantajlı" veya "kırılgan" gruplar kullanımı, çocukları (ya da ilgili grupları) edilgen konumlandırdığı için hak temelli çalışmalar yapan sivil toplum örgütleri ve aktivistler tarafından eleştiriliyor. İnsanlar yerine koşulları işaret eden kullanımlar tercih ediliyor.

dolayısıyla geleceklerini, kendilerinden sonraki nesillerin koşullarını belirliyor.

Gelişimde çevrenin etkisini ortaya koyan Urie Bronfenbrenner'in 1970'li yıllarda temelini attığı Ekolojik Sistemler Kuramı, çocuğu (bireyi) merkeze alan, iç içe geçmiş sistemlerden oluşan bir çevre modeli tanımlar.[10] Böylelikle mekânsal adaleti çocuk gelişimi perspektifinden değerlendirmeye olanak tanır. Birbirini kapsayan bu sistemler sırasıyla merkezden çepere doğru mikrosistem, mezosistem, ekzosistem, makrosistem ve kronosistem olarak adlandırılır. Aile ortamı, okul, mahalle gibi çocuğun doğrudan ilişki kurduğu ortamlar mikrosistemlerdir. Mikrosistemler arası etkileşimler mezosistemleri oluşturur. Ekzosistemler, çocukların doğrudan ilişkide olmadığı ancak çocuğun yaşamında belirleyici olan kurumsal ve yönetsel sistemler bütünü olarak tanımlanır. Bireylerin içinde yaşadıkları kültürel ve ahlaki değerler ile ekonomik sistemler bütünü ise makrosistemleri oluşturur. Son olarak kronosistemler, zamanın ve iklim krizi, savaş ya da politik açmazların neden olduğu çeşitli zamansal kırılımların gelişim üzerindeki etkilerini kapsar.[11] Çocuğun içine doğduğu ve/veya yaşamını sürdürdüğü çevre içinde haklara ulaşabilme kapasitesi modelin en temelini oluşturan mikrosistemlerin niteliğinde belirleyicidir. Duygusal, sosyal ve fiziki güvenliği sağlayan mikrosistemler gelişimi olumlu yönde etkileyebildiği gibi, ilişkilerin güvenli kurulmadığı, haklardan yoksun mikrosistemler çocuğu olumsuz da etkileyebilir.

ABD'de 20 milyon kişinin çocukluklarından 30'lu yaşlarına kadar anonim verisini haritalandırarak oluşturduğu Opportunity Atlas, çocuğun yaşadığı sosyal koşulların yetişkinlik yaşamını şekillendirdiğini haritalar aracılığıyla mekânsal bir bağlamla ortaya koyan kapsamlı güncel çalışmalardan biri.[12] Bu araştırmaya göre, çocuğun

10 Urie Bronfenbrenner, *The ecology of human development*, Harvard University Press, 1979.

11 Urie Bronfenbrenner ve Pamela A. Morris, *The bioecological model of human development. Handbook of child psychology*, John Wiley & Sons, Inc, 2006.

12 İncelemek için Bkz. Opportunity Atlas. https://www.opportunityatlas.org/

içine doğduğu sosyoekonomik koşullar, eğitim ve sağlık gibi temel haklarına erişimini ve alınan hizmetlerin niteliğini, dolayısıyla nerelerde işe girebileceğini, ne kadar maaş alacağını, nasıl bir evde oturacağını etkiliyor.[13] İçine doğduğu mekânsal çerçeve çocuğun hangi yaştan itibaren yetişkin kabul edileceğini de belirliyor. Mevsimlik tarım işçiliği üzerine yapılan *Bir Yevmiye Bir Yevmiyedir* araştırmasında, 11-12 yaşındaki çocukların aileleri ve aracılar tarafından "çocuk olmaktan çıkan, ücretli tarımsal üretimin asıl çalışanlarından biri olmaya doğru evrilen biri" olarak görüldüğü belirtiliyor.[14] Bu durum kır ve kent arasındaki uçurumla sınırlı değil. İstanbul'un farklı mahallelerinde aynı yaşlardaki çocuklara yönelik çocuk algısı farklılık gösterebiliyor. Orta sınıf semtlerde 10 yaşındaki bir çocuk yaşına uygun imkânlarla donatılabilirken, daha yoksul semtlerde yaşayan 10 yaşındaki çocuk çalışmaya hazır, bir yetişkin olarak kabul edilebiliyor.

İklim ve biyoçeşitlilik krizinin yarattığı felaketler, gündelik yaşamda hissedilir değişimler Bronfenbrenner'in Ekolojik Sistemler Kuramı'na sonradan dahil ettiği kronosistemleri oluşturan zaman boyutunu; yani savaş, politik krizler ve iklim krizi gibi kırılımların gelişimdeki etkisini yeniden ele almayı zorunlu kılıyor. Öte yandan, insanların ortak tecrübe ettiği bu makro gelişmeler hem nesiller arası adalet bağlamıyla hem de gelişimsel ihtiyaçları dolayısıyla çocukları yetişkinlerden daha fazla etkilese de, her çocuğun bu gelişmelerden aynı şekilde etkilendiği varsayımı çok büyük bir yanılsama. Covid-19 salgınının eğitime vurduğu darbe, mekânsal adaletin çocukların yaşamındaki belirleyiciliğinin en güncel göstergelerinden biri oldu. Pandeminin çocuklar üzerindeki etkisi, yoksulluk, refah kaybı ve eğitime erişim üzerinden izlenebiliyor. Yoksul mahallelerde çalışmalar yürüten farklı sivil toplum örgütlerinin salgın boyunca ya-

13 Nicole Dennis, "How much has your zip code determined your oppotunities", *The New York Times*, 19 Mayıs 2020. (Erişim Tarihi: 25 Temmuz 2022) https://www.nytimes.com/2020/05/19/learning/how-much-has-your-zip-code-determined-your-opportunities.html

14 *Bir Yevmiye Bir Yevmiyedir: Tarım Aracıları ve Türkiye'de Tarımsal Üretimde Çocuk İşçiliği: Çocuk İşçiliğiyle Mücadele Programı*, Kalkınma Atölyesi, 2018.

yımladığı raporlarda, çocukların teknolojik altyapı ve donanım eksikliği nedeniyle eğitime erişemediği, eğitimden kopan kız çocuklarının hane içi işlere katılmak ve kendinden küçük kardeşlerine bakım vermek durumunda kalabildiği aktarılıyor.[15] Bu nedenle ne bir toplumsal kategori olarak ne de yaş gruplarına dayanarak tek bir çocukluktan bahsedemiyoruz. Çocuklar her türlü toplumsal açmaz ve krizden yetişkinlere oranla daha fazla etkileniyor ancak her çocuk kendi içinde yaşadığı çevrenin dayanıklılığı oranında bu krizlerle mücadele etmek zorunda kalıyor.

Ekolojik krizin beraberinde getirdiği toplumsal dönüşümle, çocuğun toplumdaki yerini ve toplumun çocuklara yüklediği anlamlarla oluşan "yetişkin çocuk algısı" iki uçlu bir spektrumda yeniden kuruluyor. Bir uçta "korunmaya muhtaç, masum" anahtar kelimeleriyle özetleyebileceğimiz çocuğu edilgenleştiren tutum, iklim adaletiyle bağlamıyla yeniden derinleşiyor. Diğer uçta ise, iklim aktivizminin yeniden küresel etkiye çocukların öncülüğünde kavuşması, yetişkinlerin ve kurumların "umut" kisvesi altında sorumluluklarını yerine getirmemesinin bahanesi olarak kullanılıyor.[16] Ancak bir çocuğun akranları arasında yükselen bu direnişin parçası olabilmesi ve hatta üretilen bilgiye ulaşabilmesi için dahi, asgari düzeyde işgücüne katılmadığı bir zamana, gerekli donanım ve altyapıyı sağlayan bir çevreye ihtiyacı var. Başka bir deyişle, nesiller arası adalet talebinin çocukların öncülüğünde küreselleşmesi yetişkinlerin ve *devletin* mekânsal adaletin sağlanmasındaki yükümlülüklerini ortadan kaldırmıyor; tam aksine mekânsal adalet ve iklim adaleti arasındaki yeni ve güçlü gerilimin altını çiziyor.

15 Gizem Kıygı, Eğitim İzleme Raporu 2021: Eğitim Ortamları, Eğitim Reformu Girişimi, 2021. https://www.egitimreformugirisimi.org/egitim-izleme-raporu-2021-egitim-ortamlari

16 Bu tutum Birleşmiş Milletler İklim Zirvesi'nde, genç iklim aktivisti Greta Thunberg tarafından da eleştirilmişti.

Çocukların Algısında Kent ve Kent Hakkının İnsan Olmayan Özneleri

Şehir Dedektifi çalışmaları kapsamında birlikte oynadığımız çocuklar yaş aralığı itibarıyla 2000'lerde başlayan ve tansiyonu 5 Ekim 2012'de Esenler'de dinamitli yıkım şenliğiyle ayyuka çıkan, 6306 Afet Yasası'yla taçlanan "kentsel dönüşüm hareketi"nin içine doğan, bu dönemin içinde gelişip büyüyen çocuklar. Bir kısmı dönüşümün getirdiği yerinden edilme deneyimini bire bir yaşadı, okulundan, öğretmeninden, arkadaşlarından kopmak zorunda kaldı. Bir kısmı ailesiyle birlikte uzun yıllar dönüşümün kaygısını taşıdı. Bir kısmı uzaktan izledi. Hepsi hiç değilse kentsel dönüşümün havasını soludu ve solumaya devam ediyor.

Şehir Dedektifi'nde çocukların kentsel haklara erişimini kesişimselliklerle değerlendiren ve hak temellilikte sınıfsal perspektifi sahiplenen ve koruyan ancak eşitsizlikleri sınıfsallıkla sınırlı tutmayan bir yaklaşıma sahibiz. Yoksulluk ve beraberinde getirdiği sosyal eşitsizliklerin içinde büyüyen çocukları da, varlıklı çevrelerde büyüyen ancak vakti kapalı site, AVM, okul üçgeninde geçen, karşılaşma, yeni deneyim oluşturma, kentte serbest oyun imkânlarından mahrum kalan çocukları da kapsamaya çalışıyoruz. İkili cinsiyet sistemine dayalı ve toplumsal cinsiyet rollerinden doğan eşitsizlikler, göçmenlere yönelik ayrımcılık, engellilerin ihtiyaçlarını tamamıyla yok sayan sağlamcılık üzerine kurulu kentsel planlama ve tasarım sistemi, bu kesişimselliklerde büyüyen çocukları farklı biçimlerde etkiliyor. Çocukluğun bir toplumsal kategori[17] olduğu savunusunu sahiplenirken çocuğun birey olarak özgün deneyimini yok saymamak

17 Fransız sosyal tarihçi Philippe Ariès 1960 yılında yayımlanan *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life* adlı çalışmasında çocukluğun yalnızca biyolojik bir olgu değil, toplumsal bir kategori olduğunu, dolayısıyla tarihsel sürece dahil olduğunu belirtir. Çocukluğu toplumsal tarih çerçevesinde inceleyen Mine Göğüş Tan ise çocukluğun geçmişini incelemenin yalnız çocukların değil, tüm toplumsal-ekonomik-kültürel gerçekliğin göz önüne alınmasını gerektiğini vurgular. Bkz. Mine Tan, "Çağlar Boyunca Çocukluk", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1989, 221, s. 71-88. Mine Tan, "Çocukluk: Dün ve Bugün" *Toplumsal Tarihte Çocuk, Sempozyum 23-24 Nisan 1983*, Bekir Onur (yay. haz.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

yaklaşımımızın temellerinden birini oluşturuyor. Katılımcı yöntemlerle çocukların kentsel algılarını öğrenmek ise, her birinin özgün deneyiminden ortaklaşan ya da ayrışan konu başlıklarını görmemizi sağlıyor.

Çalışmalarımızın bir kısmının mekânı, kentsel dönüşüm tehdidinin sürekli gündemde olduğu, kaygısının havada asılı kaldığı ya da bizatihi gerçeğe dönüştüğü, yıkımın, yerinden edilmenin çocukların kentsel deneyiminin büyük parçası haline geldiği mahalleler. Bu mahallelerde çocuk haklarına dayalı çalışmalar yapan sivil toplum örgütleri ya da mahalle dernekleri aracılığıyla çocuklarla bir araya geliyoruz. İçinde büyüdükleri topluluklar İstanbul kent hakkı mücadelesinin öznesi olduğundan çocuklar "kent hakkı" kavramına çok uzak değiller.

İlk kez Fransız Marksist coğrafyacı Henri Lefebvre tarafından 1968'de tartışmaya açılan kent hakkı kavramı; Lefebvre'in tariflediği haliyle, mekânsal üretim ve kentsel dönüşüm süreçlerinin kapitalizm tarafından çerçevesi belirlenen "değişim değeri" üzerinden değil, toplumsal ihtiyaçlarla tanımlanan kullanım değeri üzerinden belirlendiği bir kentsel yaşam tahayyülü üzerine kuruludur.[18] Kentsel yaşamı çevreleyen temiz havaya ve temiz suya erişim, sağlıklı ve güvenli konutta barınma, altyapı, ulaşım, sağlık ve eğitim hizmetlerinden yararlanma kent hakkı kapsamına girer. Özellikle Gezi Direnişi'yle toplumsal hafızamıza iyice yerleşen bu kavramı içeren kent hakkı tartışmaları, kentsel ekoloji alanındaki güncel çalışmaların ve ekoloji kolektiflerinin getirdiği açılımlara kadar insan merkezli bir çerçevede tartışıldı.

Kent hakkı kavramına parçası olduğu topluluklar dolayısıyla aşina olan çocukların da, daha varlıklı, kentsel dönüşümü uzaktan, gördüğü inşaat makineleri ya da çevrelerinden duydukları kadar bilen çocukların ortaklaştığı noktalardan biri, kent hakkını insan merkezli bir yaklaşımla tanımlamamaları. "Sizce kent hakkı nedir?" diye sorduğumuz atölyelerimizin çoğunda, "sokak hayvanlarının rahatça

18 Henri Lefebvre, *Şehir Hakkı*, çev. Işık Ergüden, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2016.

su bulabilmesi", "sokak hayvanlarının dövülmemesi" ya da "ağaçların kesilmemesi" gibi yanıtlar alıyoruz. Üstelik bu yanıtlar çocukların sokak hayvanlarından ya da böcek gibi türlerden korkup korkmamasına göre değişmiyor. Bu çocukların kentle tüketim temelli olmayan, diğer canlılarla yaşam hakkı temelinde eşit bir ilişki kurduklarının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu durum çocukların hassasiyetleriyle birlikte, gelişimsel sürecin de bir parçasıdır. Para değeri, toplumsal hiyerarşi gibi soyut kavramlar, somut düşünce ağırlıklı erken yaş dönemlerinde tam algılanmaz. Erken yaş çocukların 10 tane bozukluk 1 liranın somut çokluğunu baz alarak, 10 liralık toplamın kâğıt 50 liradan daha çok para ettiğini düşünmesine denk gelmiş olabilirsiniz. Benzer şekilde, çocuk farklı canlılar ya da toplumsal cinsiyet rolleri arasında kurulan toplumsal hiyerarşiyi de tam olarak kavrayamayabilir. Yaş ilerledikçe somut düşünme becerileriyle birlikte soyut düşünme becerileri de gelişir. Birey toplumsal kurallar, edindiği deneyimler, sorgulamalarıyla kendi kabullerini ve yargılarını oluşturmaya başlar. Soyut düşüncenin gelişim sürecine dahil olması, yetişkinler tarafından oluşturulan çocuk algısının "masumiyet" üzerine kurulmasının nedenlerinden biridir. Niyetim gelişim sürecine yaslanarak çocuğun edilgen kılındığı bu algıyı temellendirmek ve güçlendirmek değil. Tam aksine bu tartışmanın, aktarılan toplumsal rolleri, normları belirginleştirerek gelişim sürecini kuşatan adaletsiz "değer"leri ortaya çıkaracağını düşünüyorum. Bu adaletsiz değerlerin dönüşümü ise ancak çocuğun işlenecek boş bir kanvas tuval olarak değil, yaşamının her evresinde öğrenen, hisseden, paylaşan, kendi oluş halini sürdüren bir birey olarak kabul edilmesiyle, "yetişkin çocuğa öğretir" ezberi alaşağı edilerek başlayabilir. İnsan merkezli olmayan bir kent hakkı tartışması ya da diğer canlıları da kapsayan "yaşanabilir şehirler" tanımı, çocukların bakışından ve yaşam alışkanlıklarından öğrenebileceğimizin en umut verici kanıtlarından biri.

Son yıllarda atölyelerde çocuklardan daha sıklıkla duymaya başladığımız kent hakkı tartışmalarından bir diğeri temiz hava ve nefes almak. Covid-19 salgınının ve hayatımıza yerleştirdiği maskelerin bu sonuçta etkisi var. Öte yandan kentsel alanların gitgide daha fazla inşaat sahasına dönüşmesi, yıkım ve hafriyattan dağılan tozun kentsel

yaşamın artık gözle görülür bileşenlerinden biri haline gelmesi de nefes alabilmeyi kent hakkı tartışmalarının odağına yerleştiriyor.

2019'da Şehir Dedektifi olarak yaptığımız Çocuklar İçin Beyoğlu araştırmasında, Beyoğlu'nun beş farklı mahallesinden toplam 80 çocuğun katılımıyla gerçekleştirdiğimiz atölye çalışmalarında, beden haritalama yöntemini kullanarak çocuklardaki Beyoğlu algısını çıkartmaya çalıştık. Beden haritalama çocukların hayalî bir çocuk çizimi üzerinden, duyularını mekânsal deneyimlerle eşleştirdikleri bir çocuk katılımı yöntemi.[19] Elimizdeki verilerden Beyoğlu'ndaki inşaat sesi, havaya yayılan toz, gıda ve çöp kokusunun farklı sosyoekonomik koşullarda yaşayan çocukların ortak Beyoğlu deneyimi olduğunu, zihinlerinde inşaat faaliyetine yönelik imgelerin kentin tarihi ve kültürel imgesinden daha güçlü bir yere sahip olduğunu anlıyoruz. Yani birlikte çalıştığımız çocuklar büyüdüğünde, kendi çocukluklarına dair hatırladıkları kentsel deneyimler inşaat sesleri ve havaya karışan toz kokusuyla bezeli olacak. Hatıranın burukluğu, çocukluğun insanın kendini kurduğu dönem olduğu düşünüldüğünde hüzün veriyor, ancak meselenin hüzünden öte insan sağlığıyla doğrudan ilintili sonuçları da mevcut. Çünkü yapılan inşaatların, yıkımın nefese maliyeti, yaşamın ilerleyen dönemlerinde yol açabileceği hastalıklar hesaplanmıyor.

Örneğin 1950'lerden 1990'lara kadar yapılan inşaat malzemelerinde kullanılan, insan sağlığına zararı kanıtlanarak kullanımı yasaklanan asbest, kentsel dönüşümün getirdiği hızlı yıkımlarla ve taşınan hafriyatla birlikte havaya saçılıyor. Resmî rakamlara göre, her yıl yaklaşık 500 kişi, asbest tozlarının solunmasıyla oluşan mezotelyoma hastalığına yakalıyor.[20] Bu kadar yoğun inşaat faaliyetinin ilerleyen yıllarda başka hangi hastalıklara neden olacağı geleceğe ilişkin adaletsiz ve karamsar belirsizliklerden biri.

19 New York Üniversitesi'ne bağlı Children's Environment's Research Group tarafından *Article 15* (15. Madde) projesi kapsamında geliştirilen çocuk katılımı yöntemlerinden biridir. Çocukların örgütlenme hakkını tanımlayan Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin 15. maddesinin hayata geçmesi için hazırlanmıştır. Bkz. https://crc15.org/

20 Aslı Odman, "Asbest Tehlike Haritası: Ortalık Toz Duman", *Kentsel Politik Ekoloji*, beyond.istanbul, Mekânda Adalet Derneği, 2019.

Bu adaletsiz belirsizlik çocukların gelişimini ve geleceğini güvence altına almak için yürürlükte olan uluslararası sözleşmeler çerçevesinden değerlendirildiğinde yapılan faaliyetler suç teşkil ediyor. Türkiye'nin taraf olduğu ve Anayasa'nın 90. maddesi gereği kanun hükmünde olan Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi, Çocuğun Üstün Yararı ilkesiyle kamu ve özel tüm kurumları "yapacakları tüm tasarruflarda çocuğun üstün yararını öncelikli olarak göz önünde bulundurmak"la yükümlü kılar.[21] Her türlü inşaatın nefese öngörülen ya da öngörülemeyen maliyeti Çocuğun Üstün Yararı ile birlikte, Yaşama Katılım (Madde 6), Sağlık Hakkı (Madde 24) ve Yaşam Standartlarına Erişim (Madde 27) kapsamında hak ihlalidir. Bu ihlaller henüz kent suçlarını durdurmaya yetmese de, mekânsal üretim süreçlerinin çevreye ve insan sağlığına maliyeti çocuk ve gençlerin öncülüğünde gelişen toplumsal hareketlerin yöneleceği ana rotalardan biri gibi görünüyor. Yaşları 8 ila 21 arasında değişen Portekizli 6 çocuk ve gencin, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 33 ülkeye, 2017'de çıkan orman yangınlarını gerekçe göstererek Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nde açtığı dava bu rotanın başlangıç noktası oldu.[22] İklim krizini büyüterek kendi nesillerini tehlikeye attığı gerekçesiyle açılan ve nesiller arası adalet kavramını yeniden odağa alan bu davanın kabul edilmesi, kent suçlarının çevreye ve yaşama maliyeti açısından da bir emsal teşkil ediyor.

Türler Arası Bir Ortaklaşma Denemesi: Flora İstanbul

Tarlabaşı'nda 2019'da yaptığımız yürüyüşte keşfettiğimiz çınar ağacı, ardından gelen projelerimizin içeriğine ilham verdi. Farklı çocukların kentsel deneyimini buluşturmak, çocukların kentsel bilgisini artırmak, hafızayla tanışmalarını ve yeni karşılaşmalar yaşamaları-

21 UNICEF, Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi, 1989. https://www.unicef.org/turkiye/%C3%A7ocuk-haklar%C4%B1na-dair-s%C3%B6zle%C5%9Fme

22 "Altı Çocuk ve Gencin İklim Davası AİHM'de Kabul Edildi", *DW*, 31 Kasım 2020. (Erişim Tarihi: 18 Haziran 2022) https://www.dw.com/tr/alt%C4%B1-%C3%A7ocuk-ve-gencin-iklim-davas%C4%B1-ai%CC%87hmde-kabul-edildi/a-55774006

nı teşvik etmek için çocuk dostu haritalar üretiyoruz. Beyoğlu'nun farklı mahallelerinde yaşayan çocukların katılımıyla ürettiğimiz ilk yayınımız *Çocuklar İçin Beyoğlu Haritası*'nda, semti İstiklâl Caddesi'yle sınırlı tutmayan bir mekânsal çerçevede rotalar oluşturduk. Anıt ağaçlardan oluşturduğumuz rotayı da yayına ekledik. Daha sonra, pandemi devam ederken hazırladığımız *Çocuklar İçin Tarihi Yarımada Haritası*'nda da anıt ağaçları bu defa yaşlarıyla birlikte rotalarımıza yerleştirdik. İstanbul'un yoğun dokulu iki tarihî semtinde ağaçların peşinden koştururken türler ilgimizi çekmeye başladı. Öte yandan hem yüzyüze hem de çevrimiçi devam eden atölyelerimizde çocukların kendi çevrelerindeki canlılara duyarlılık gösterdiklerini ancak İstanbul'u bir ekolojik sistem olarak algılamadıklarını gördük. Örneğin, İstanbul ormanlarına ve korularına erişimi olmayan çocuklar için doğa kentten tamamen ayrı, erişilemez bir çevreydi.

Flora İstanbul bu tecrübelerin ürünü olarak, beş yaş ve üzeri çocukları, ailelerini ve eğitimcileri İstanbul'un bitki türleri, kentin coğrafi özellikleri ve kentleşme etkileri hakkında bilgilendirmeyi amaçlayan bir proje olarak olarak doğdu. Çocuk doğa ilişkisinde görece gerilimi[23] daha az olan bir alanda, İstanbul'un bitki örtüsüne odaklanarak çalışmalarımıza başladık. İstanbul florasının kentin hafızasındaki, sanat üretimindeki belirgin yeri de, kentsel ekoloji alanında ilk defa bir uygulama yürütecek bizlerin hem konuyla hem de çocuklarla bağ kurmamızı kolaylaştıracaktı. İstanbul'un kentsel ekolojisine yönelik üretilmiş çokça kaynak olsa da, konunun kent ve çevre adaleti bağlamı çocuklara yabancıydı; özellikle kentsel projelerin çevre adaletiyle kesiştiği noktalar oldukça teknik bir anlatımla kamuoyunda yer bulabiliyordu. Bu konu etrafında üretilen bilgiler çocukların erişimine uzaktı. Bu nedenle bir yandan çocuklarla türleri tanıyabileceğimiz bir alan oluşturmak, kentsel ekoloji alanında üretilmiş pratikleri öğrenmek, en sonunda da eğitim içeriğine kent ve doğa kesişiminde çocuk odaklı bir içerik katkısı sunmak istedik.

23 Çocukların ve ebeveynlerin hayvanlarla ve özellikle sokak hayvanlarıyla şiddet pratiklerini içeren gerilimli bir ilişkileri olabiliyor. Çocukların hayvanlara karşı duygusal olarak gösterdiği duyarlılık her zaman karşılaşmalarda karşılık bulmayabilir. Bu durumun nedenleri çok çeşitli ve kendi başına ayrı bir incelemenin konusu olmayı hak ediyor.

Geliştirdiğimiz tüm projelerde çocuklarla birlikte, çocukları çevreleyen ebeveynler ve öğrenme ağları başta olmak üzere, kentsel yaşamda bir şekilde çocuklarla karşılaşan, kamusal mekânları paylaşan tüm yetişkinlerin, çocukların kent deneyimini oyun parklarıyla sınırlayan bakış açısından çıkıp, onları kenti paylaştıkları aktif yurttaşlar olarak kabul etmelerini sağlamayı hedefliyoruz. Bu nedenle yetişkinlere yönelik kamusal programlar oluşturuyoruz. Flora İstanbul altında belirlediğimiz Doğa ve Çocuk, Kent Bahçeciliği, Kent Kültürü ve Hafıza, Bostanlar temalarında yetişkinlere yönelik çevrimiçi söyleşiler düzenledik. Bu söyleşilerle amacımız, belirlediğimiz temalar etrafında üretim yapan kentsel pratikleri, yaratılan kazanımlarla birlikte tartışmaya açabilmekti.[24]

Flora İstanbul'un çocuklara yönelik atölye programı Bitki Dedektifleri başlığında kurgulandı. Atölye akışında önce İstanbul'da yaşayan bitki türlerinden yaprak, tohum ve meyve örneklerini dokunarak inceledik, daha sonra bir maket üzerinde İstanbul'un bitkilerini gözeten bir kent tasarımı geliştirdik. Bu tasarımları üretirken büyük projelerin doğaya etkisini ve çevre adaletini çocuklarla konuşma fırsatı bulduk. Proje süresinde düzenlediğimiz beş atölyemize 4-6 yaş arasında 15, 7-12 yaş aralığında 60 çocuk katıldı.

Hem söyleşiler vesilesiyle mevcut pratiklerden edindiğimiz bilgiler, hem de atölyelerde çocukların ilgisine gözlemlerimizle *Flora İstanbul Haritası*'nı ürettik.[25] Haritada İstanbul'un ormanlarla kaplı –bu nedenle esasen İstanbul'un Anayasası olarak bilinen Çevre Düzeni İmar Planı'nda koruma altına alınan ancak büyük projeler nedeniyle korunamayan– kuzeyini gösteriyoruz. İstanbul'un yerleşim ve ormanlık alanlarının oranını leke düzeyinde gören çocuklar, megakentin yeşil dokusunu çok büyük bir şaşkınlıkla karşılıyor. Haritada İstanbul'un 13 ormanını baskın türleriyle gösteriyoruz, bunun yanı

24 Söyleşiler Şehir Dedektifi Youtube kanalında erişime açık: https://www.youtube.com/channel/UCoGfAKMz8I7_ZyqbA918lxA

25 *Flora İstanbul Haritası*'nı Gözde Eyce çizdi, tasarımını Gökçe Genç üstlendi. Dilara Karaman, Müge Yaylacık, İrem Duygu Tiryaki ve Merve Tokmak araştırma sürecini yürüttü.

sıra ziyaret edilebilen korular, bostanlar ve botanik bahçeler rotalarda yer alıyor.

Harita Türkiye'de çok yaygın kullanılan bir okuma materyali değil. Çocukların haritayla ilişkisi ise genellikle sınıflarının duvarlarında gördükleri büyük Türkiye ve Dünya haritalarıyla sınırlı. Bu nedenle çocukların materyalle ilişkisini güçlendirmek için çıkartmalar hazırlıyoruz, belirli noktalara oyun önerileri yerleştiriyoruz, haritaladığımız yere ve temaya ilişkin açıklayıcı kavramların yer aldığı bir sözlük bölümü ekliyoruz. *Flora İstanbul Haritası*'nın sözlüğünde Donna Haraway'in yoldaş türler kavramını, kent bahçeciliğini, herbaryumu açtığımız bir bölüm var. Çocuklarla bu konular etrafında konuşmak, onların bakış açısını duymak öncelikli üretim alanlarımızı belirlememize yardımcı oluyor.

Flora İstanbul'la oluşturduğumuz programda, okullarla, sivil toplum örgütleriyle bir araya geliyoruz ve atölye çalışmalarımızı sürdürüyoruz. *Flora İstanbul Haritası* da bize eşlik ediyor. Harita üzerinde ormanları, koruları, arıları, çamları bulmaya çalışırken çocukların doğa algısına ve karşılaşma deneyimlerine dair bilgi biriktiriyoruz. Biriktirdiğimiz deneyimlerden bizim için belki de en yakıcı olanı, çocuklardaki iklim farkındalığının maddi imkânlarla bağlantılı olarak gelişmesi. Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri gibi küresel hareket planlarını ve tartışmaları eğitim içeriği olarak değerlendiren –çoğunlukla özel–[26] okullarda okuyan çocuklar, iklim krizine dair daha fazla bilgiye, kendilerini bekleyen belirsiz geleceğe ilişkin daha fazla alet çantasına ve fikir üretme imkânına sahip. Bu gelişmelerden en fazla etkilenecek kesimlerde büyüyen çocuklar ise bu donanımlardan yoksun çünkü yaşadıkları ânın merkezinde duran *yoksulluk*

26 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'yle uyumluluk Milli Eğitim Bakanlığı'nın üst ölçek politikalarında da yer alıyor. Ancak donanım eksikliğiyle boğuşan okullar, çocukların ihtiyacı olan etkileşimli eğitim içeriklerini programlarına dahil etmekte güçlük çekiyor. Devlet okullarında, özellikle yoksul bölgelerdeki devlet okullarında bu tarz çalışmaların öğretmen inisiyatifiyle gerçekleştirildiği ya da çocuk hakları alanında çalışan sivil toplum örgütlerinin projeleriyle geliştirilen özgün durumlar da var. Bu tekil örnekler büyük farklar yaratsa da eğitim her konuda olduğu gibi bu konuda da sistemsel bir dönüşüme muhtaç.

ve yoksullukla birlikte gelen sorunlarla boğuşmak durumundalar. Buradan bakınca kalkınma paradigmasının bir parçası olarak büyümeyi temel alan sürdürülebilirlik hareketinin, büyümenin emek yükünü ve tüm maliyetini üstlenen yoksul kesimlerde büyüyen çocukları kapsamadığı çok açık. Dahası kalkınma paradigması etrafında tanımlanan sürdürülebilirlik hareketi çocuklar arasındaki imkân uçurumlarına bir yenisini iklim adaleti ve bilgiye erişim bağlamıyla yerleştiriyor.[27]

Sonuç Yerine

Flora İstanbul gibi sistemi alaşağı etme niyeti olmayan ancak sistemde delikler açan, oyunbozan kentsel pratiklerin çoğalması ve hatta örgütlenmesi, adalet bağlamını çoktan yitirmiş ve yeni sürdürülebilir uçurumlar kuran kalkınma paradigmasının çözülmesi için şenlikli başlangıç olabilir mi?

2019'da Tarlabaşı'nda bir çınarın gölgesinde başladığım adaleti yeniden arama yolculuğum, üç yıl gibi kısa bir sürede küresel bir pandemi, göçmenlere yönelik yükselen ırkçılık, derinleşen yoksullukla kesişti. Küresel aksiyon planlarının, üst ölçek politikaların çalışmadığına ve sistemin artık işlemediğine ikna olduğum her an yukarıda sorduğum soru üzerine biraz daha düşündüm. Devam eden

27 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri 2030, "kimseyi arkada bırakma" (*leave no one behind*) sloganıyla 2015'te ilan edildi. Bu yazının yayımlanma tarihi itibarıyla geçen 8 yılda yoksulluk derinleşti, yeni savaşlar başladı, çevre felaketleri çoğaldı. Belirlenen hareket planı var olan sorunları çözemediği gibi, yenilerinin oluşmasına da engel olamadı. Ekonomik büyümenin önceliklendirildiği kalkınma modelinin artık "sürdürülebilir" olmadığı özellikle küçülme (*degrowth*) kavramsallaştırması etrafında tartışılıyor. Küçülme, kendi içinde farklı tartışmalar barındıran ve farklı modeller üreten geniş bir kavramsallaştırma. Dolayısıyla küçülmeyi çocukların kentsel ekoloji deneyimi bağlamında değerlendirmek ayrı bir makalenin konusu olabilir ve bu yazının bağlamını aşar. Yine de okurların burada aktarılan pratiklerin bu tartışmalardan etkilediğini, üzerine düşündüğünü, bazen içselleştirip bazen içselleştiremediğini ama mutlaka yeni soru işaretleri oluşturduğunu not düşmek isterim. Küçülme fikrinin peşine düşmek isteyen okur şu kaynaktan faydalanabilir. Bkz. Giacomo D'Alisa, Federico Demaria, Giorgos Kallis, *Küçülme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı*, Metis Yayınları, İstanbul, 2020.

bir yolculukta edinilen deneyimlerle çerçevelenmiş bir yazıyı bitirmek de, son sözü söylemek de oldukça zor. Dolayısıyla buraya kadar sabredip gelen okur bu yazıyı bir çağrı kabul edebilir. Çocuğun toplumsal süreçlerden etkilenen ve toplumsal süreçleri etkilenen bir birey olarak idrak edilmesine dair bir çağrı. Kenti bilinmeyen, dikkat edilmeyen yönleriyle tanımaya, birlikte yaşadığımız tüm canlı sakinleri tanımaya dair bir çağrı. Oyun bozmaya, oyunu kendi adil ve şenlikli pratiklerimizle yeniden kurmaya dair bir çağrı.

Değişim geliyor, istesek de istemesek de.

KİMİN İÇİN ADALET?
KİMİN ADALETİ?

Hülya Yalçın

Günlük hayatta en çok üzerinde durduğumuz ve adeta dilimize pelesenk olmuş kavramlardan biri de adalettir. Bu kavram insanlık kadar eskidir, fakat ne zaman tartışma konusu olmaya başladığını söyleyebilmek zor. Üzerine ciltler dolusu kitap yazılan, günümüzde dahi sayısız araştırma ve tartışmaya konu olan adaleti tam olarak tanımlamak ya da bir tanım üzerinde mutabık kalmak da şüphesiz kolay değil.

Adalet denildiğinde akla ilk gelen genelde insanların adaletidir. Bu yazıda bu kavramı hayvan hakları ve hayvanların özgürleşmesinin önündeki engelleri nasıl aşabileceğimiz sorunsalı bağlamında irdelemeye çalışacağım. Sokaklara, evlere, mezbahalara, barınaklara, vahşi tabiata yani aslında hayatın her alanına sirayet etmiş, çok boyutlu, çok katmanlı bir mesele olarak karşımızda duran hayvan hakları ve hayvanlara adalet meselesinin her yönüyle bu yazıda tartışılabilmesi elbette mümkün değil. Ne var ki temel *tartışma noktalarının* altını çizmeyi umuyorum.

Adalet Nedir?

Adalet, genel olarak bir hakkın, gerek kişinin kendisi gerekse başka canlıların zararına olmamak kaydıyla kullanılması olarak tanımlanabilir. Adalet toplumsal bir olgudur, toplumsal yükümlülükler açısından eşitlik ilkesine ya da hak eşitliği ilkesine, hatta toplumsal düzeyde haklar dengesine dayanır. Epikuros'a göre adalet, insanların birbirlerine zarar vermelerine engel olan bir tür "karşılıklı yarar sözleşmesi"dir. Aristoteles adalet duygusunun temelinde dostluk yattığını, Merleau-Ponty ise insanın tek başına adaletli olamayacağını, tek başına adaletli olduğu zaman adaletli olmaktan çıkacağını belirtir. Afşar Timuçin, *Felsefe Sözlüğü*'nde adaleti bireyin haklarını toplum içinde sağlama fikri olarak ele alır.

Adalet dediğimizde toplumun büyük çoğunluğu doğrudan, "hak" ve "eşitlik" kavramlarından bahsedildiğini düşünür. Çünkü adalet kelimesi bu iki kavramı doğallıkla kapsar. Bu nedenle, "Adalet, istiyoruz," dediğimizde aslında haksızlıkların, eşitsizliklerin giderilmesini kastederiz.[1]

Adalet gibi, "hak" kavramı da tam ve yüksek kapsayıcılığa sahip bir tanıma sahip değildir. Oysa, gerek hayatımızın her alanını ilgilendiren, gerekse –neredeyse– nefes almak kadar önemli olan bir kavramın tanımını yapmaktaki en büyük zorluk, tanımın hangi ölçüt ve normlar üzerine oturtulacağının kesin çizgilerle belirlenememesinde yatıyor.

Hakkın kaynağı nedir? Hak kimin için vardır? Neden birileri daha haklıdır? Mahkemelerin, yargıçların "kanun" adı verilen yazılı ve sözlü kurallar ışığında kimin haklı, kimin haksız olduğuna karar

1 Uzunca bir süredir ilköğretim ve liselerde hayvan hakları, hayvanların özgürleşmesi, hayvana şiddetin önlenmesi konularında sunumlar gerçekleştiriyoruz. Bu sunumlar sırasında öğrencilere adalet denildiğinde ne anladıkları sorulduğunda büyük çoğunluğu beslenme, barınma, sağlık, eğitim vb. haklarından yararlanma konusunda eşitlik fikrini dile getiren yanıtlar veriyor. İlkokul çağındaki çocuklar boş zamanlarını oyun oynayarak geçirmenin de adaletle ilgili olduğunu dile getirirken daha üst sınıflardakiler, özellikle de üniversite düzeyinde olanlar, adaletin mutlak eşitlik anlamına gelmediğini, öte yandan eşitlik ve hak kavramıyla açıklanabilen ideal bir düzen olduğunu ifade ettiler.

vermeleri hangi ölçütlere göre kabul edilebilirdir? Mahkemelerin verdiği kararlara bakarak "adaletin yerini bulduğu"nu söyleyebilmek mümkün müdür? Peki vicdan duygusu? Vicdan duygusu yargıçların verdikleri bu kararlarda ne derece etkilidir? Bu sorular çoğaltılabilir ancak bu kadarı bile problemin ve çözüm yollarının ne kadar çetrefil olduğunu göstermeye yetiyor.

İnsanın doğuştan –hukuken cenin olduğu andan itibaren– birtakım haklara sahip olduğu genel kabul görmüş, yasalarla da güvence altına alınmıştır. Bu hakların en başında hiç şüphesiz yaşam hakkı gelir. Yaşam hakkı, en temel hak olması sebebiyle, çoğu din tarafından da ayrıca kutsal kabul edilir. Örneğin, bir insanın yaşamını elinden almak hukuk önünde en ağır cezayı gerektiren bir suçtur, dinler de insan öldürmeyi –hatta buna intihar da dahildir– en büyük günah olarak kabul eder. Yaşam hakkı aynı zamanda vazgeçilemezdir. Vücut bütünlüğünün korunmasının da yaşam hakkına dahil olduğunu unutmamak gerekir.

Buraya kadar hep insanın yaşam hakkı üzerinde durduk. Peki yaşam hakkı sadece insana tanınmış bir hak mıdır? Hayvanlar? Onların yaşam hakkı yok mudur? Hayvan hakları savunucuları için en can alıcı, yakıcı soru tam da budur.

Hukukumuzda hak, kişilerin kanunlarca korunması gereken menfaatleri olarak tanımlanır. Dilimize Arapçadan geçen hukuk kelimesi, "hak" kelimesinin çoğul halidir, kişilerin birbirleriyle ve/veya devlet aygıtıyla olan ilişkilerini düzenleyen bir sistemi ifade eder. Hukuk sistemimizde sadece kişilerin hak sahibi olarak kabul edilir yani hak kavramının öznesi, gerçekte insandır.

Bana göre, hak kavramını en geniş ve kapsayıcı haliyle doğal hukuk karşılar. Doğal hukuka göre hak, insanın ve elbette *hayvanların* doğuştan sahip oldukları değerlerdir; bunların başında da yaşam hakkı gelir. Yani yaşamak, bütün canlılar için en tabii haktır. Buna göre, hayvanların yaşama hakkı bir lütuf değildir. Böyle olduğu içindir ki yaşama hakkına sahip hayvan, doğal biçimde ölme hakkına da sahiptir. Fakat ne yazık ki, Türkiye hukuk sistemi içinde, hayvanlar "kişi" olarak kabul edilmediğinden temel yaşam hakları da bulun-

muyor. Çünkü hukuk sadece "kişi" yasal statüsüne sahip canlıların hak sahibi olabileceklerini kabul ediyor.[2] [3] Yani "haklı" (!) bir gerekçeyle hayvan öldürmenin cezası yoktur. Görüldüğü gibi hayvanlar sadece ve sadece insanın insafına, vicdanına bırakılıyor.

Hayvansever Olmak Yeterli mi?

"Hayvanseverlik" netameli ve tartışmalı bir konudur ve aslında birçok hayvan hakkı savunucusu bu meseleye eleştirel yaklaşır. "Hayvanları sever misiniz?" sorusuna, pek çok insan –kahir ekseriyet– hiç duraksamadan olumlu yanıt verecek, hatta bazıları evinde ve sokaklarda –belki sevgiden, belki merhametten– hayvan beslediğini söyleyecektir. Ne var ki, hayvanları "uzaktan" sevmek ya da ders kitaplarında yazdığı gibi "etinden, sütünden, derisinden, tüyünden, kemiğinden... faydalandığımız" birer "nesne" gibi görmek toplum olarak hayvanlara bakışımızı özetlemektedir. Buradan bakınca bile problemin sandığımızdan çok daha büyük, katmanlı, karmaşık ve derin olduğunu görebiliriz. Sorunun tarihsel, kültürel, dinsel, ahlaki vb. pek çok yüzü var.

Peki hayvanseverlere, "Hayvanlar için ne kadar fedakârlık yapabilirsiniz?" diye sorduğumuzda, yani hayvanlar yardıma ihtiyaç duyduğunda bu yardımın içeriğinin neler olabileceği sorulduğunda verilen yanıtlar ne olur? Örneğin, insan sevdiği bir canlıyı –üstelik mecbur değilken– yemek üzere sofrasına getirmekten vazgeçecek midir?

Bu soru, hayvan hakları mücadelesinin önündeki engellerden birine –belki de en çetinine– yani hayvanların gıda olarak tüketilmesi problemine dikkat çekiyor. Öyle ki verdiğiniz mücadele, ister

2 Bu anlamda "kişi", gerçek kişi (insan) olabileceği gibi, tüzel kişi (devletin kurum ve organları ya da şirketler vb.) de olabilir.

3 Bizim yasalarımız hayvanların gereksiz(!), haksız(!), sebepsiz(!) yere öldürülmesini, onlara eziyet edilmesini sadece parayla cezalandırmaktaydı; ancak 7332 sayılı kanunda 2021 yılında yapılan değişiklikle hapis cezası da yasada yerini aldı. Uygulamanın çok yeni olması, uygulayıcıların da ellerinde örnek bulunmaması gibi gerekçelerle konuyla ilgili uygulama bu yazı yazılmaktayken hâlâ netlik kazanmamıştır.

istemez, sadece "eti yenmeyen hayvanların kurtarılması" gibi bir noktaya doğru gidiyor. Bununla ilgili, hayvan hakları savunucularının içinden bazı grupların da ciddi –ve haklı– eleştiriler getirdiklerini görüyoruz. İnsanların "et" yemeyi talep ettikleri ve bundan vazgeçmeyi düşünmedikleri bir dünyada, hayvan savunucularının mezbahaların karşısına geçip parmak sallamaktan başka çareleri ne yazık ki yok. Çünkü et sektörü dünya üzerinde dönen paranın en fazla yoğunlaştığı alanlardan biri.

Ne var ki çok temel bir gerçeğin altını çizmek gerekiyor: Hayvanlar da insanlar gibi sinir sistemine sahiptirler, dolayısıyla canları yanar, kanları akar. Üzüldüğünde, canı acıdığında gözyaşı döken hayvanlar olduğunu biliyoruz. Yaşama hakkı tüm canlıların doğuştan sahip oldukları en temel haktır. Sırf bize benzemedikleri için, onları bu haklarından mahrum bırakmak, sömürmek ve yaşadığımız çağda hâlâ bunları konuşmak zorunda olmak gerçekten çok üzücü. Hayvan haklarına yönelik daha da üzücü olan ise sokakta ya da apartmanınızda karşılaştığınız engeller değil; devletin, kamu kurum ve kuruluşlarının, en çok da seçim sonucunda parlamentoda yer alan yasa koyucuların hayvan hakları ihlallerini görmezden gelmeleridir. Diğer tüm engeller aşılsa bile "kanunlar" bariyerini aşmak mümkün olmuyor.

Adalet Yerini Ne Zaman Bulur?

Adalet kavramının temelinde hak ve hakkın korunması yatar. Hakkının ihlal edildiğini iddia eden bireyin, bunun için örgütlenmiş ve özgülenmiş hukuki kurum ve kuruluşlardan hakkının korunmasını talep etme hakkı vardır. Zararlandırıcı bir eylem neticesinde birtakım haklarının ihlal edildiğine inanan kişi, yasalardan kaynaklanan haklarını, devletin mahkemeleri aracılığıyla kullanarak zararlarının tazmin edilmesini isteme hakkına da sahiptir. Yaşanan çekişme ya da çatışmaların çeşitli sonuçları olacak, bu da bir hakkın doğumu veya ortadan kalkması sonucunu doğuracaktır. Bu çekişme ya da çatışmanın niteliğine göre, bu uyuşmazlık özel hukuk veya kamu hukukunun alanına girer.

Bu neden önemlidir? Özel hukuk alanına giren bir uyuşmazlık ortaya çıktığında taraflar anlaşarak kendi iradeleriyle uyuşmazlığı sonlandırabilirler. Burada devletin müdahalesi ya yoktur ya da çok sınırlıdır. Buna karşın, kamu hukukunun alanına giren uyuşmazlıklarda –ki ceza hukuku ve idare hukuku tam anlamıyla böyledir– ceza kanunlarının suç olarak tanımladığı ya da devletin organlarından birinin neden olduğu hak ihlali, taraflar kendi aralarında anlaşmış olsalar bile, kamusallık niteliği gereği –uzlaştırma kapsamına giren suçlar hariç– fail yine de cezaya çarptırılabilir. Çünkü böyle bir durumda, örneğin cinayet suçunda, öldürme suçu topluma karşı işlenmiş kabul edildiğinden, fail ile maktulün yakınları anlaşsalar bile kişi ceza almaktan kurtulamayacaktır. Bunun bir sebebi de, kişi hak ve hürriyetlerinin korunmasının temini yanında, toplumun düzenini bozacak eylemlerden kaçınılması, bu bağlamda otoriteye mutlaka uyulmasının sağlanmasıdır. Yani bir insanın hayatına bile isteye son verilmesi durumunda, şikâyet olmasa dahi savcı derhal harekete geçer, soruşturma başlatır, bu kapsamda kanıt toplar ve sonuçta dava açmaya yeterli malzemeye sahip olduğuna karar vermişse, *kamu adına* dava açar.

"Adaletin yerini bulması" adına, mağdurun zararlarının zararı veren tarafından karşılanması, böylece eylemle ortaya çıkan zararın dengelenmesi amaçlanır. Buna hukuk dilinde zararın tazmin edilmesi veya tazminat denir.[4] Adaletin görece de olsa yerini bulduğu, böylece kamu vicdanının tatmin edildiği örnekler vardır kuşkusuz; ancak tarih, adalet terazisinin kefesinin, şu ya da bu sebepten, adaletsizliğin ağırlığı altında ezildiğine çokça şahitlik de etmiştir; bu acı gerçeğin günümüzde değiştiğini söylemek maalesef güç.

Peki hak ve adalet kavramları hayvanlar için ne ifade ediyor? Hakların ve borçların kişiler üzerinden tanımlandığı insan odaklı sistemlerde, hayvanları doğrudan ve gerçek anlamıyla koruyan düzenlemeler bizde olmadığı gibi pek çok ülkede de yok. Bazı ülkelerde hayvan haklarını –göstermelik de olsa– koruma amaçlı düzenlemeler

4 Tazminatın konusu genellikle bir miktar paradır, fakat şeri yasaların geçerli olduğu bazı ülkelerde "kısasa kısas" denilen tazmin yöntemi bugün az da olsa uygulanmaktadır.

yapılmıştır ancak bu durum hayvanların sadece bir bölümü için geçerlidir. O da, sahibinin sahiplik hakkına bir zarar gelmiş veya malvarlığında bir eksilmeye sebep olmuşsa... yani böyle bir konu ekonomik gerekçelerle gündeme gelir, doğrudan hayvanı koruma maksadıyla değil.

Beslenme zincirinin doğal bir halkası olduğuna inandığı için hayvan yemeyi de kendisi için doğal bir hak gören zihniyetin hayvanların yaşam hakkına saygı duymasını, dahası bunu kabullenmesini beklemek neredeyse imkânsız görünüyor. Kendi canı söz konusu olduğunda hakkı, adaleti dilinden düşürmeyen insan, hayvanlar söz konusu olduğunda son derece duyarsızlaşabiliyor.

İnsanın insanı öldürmesini önlemek için ağır cezalandırma sistemi geliştiren insan (buna rağmen cinayetler hız kesmiyor) çok temel bir prensiple, "Sana yapılmasını istemediğin şeyi başkalarına yapma" sözü çerçevesinde hayvanların da adil bir biçimde haklarını korumak, bunun için hukuki düzenlemeler yapmak zorundadır. Adalet bütün bir toplumu ve insanlık âlemini ilgilendiren bir üst yapı kurumudur, dolayısıyla "kamu vicdanı" deyimiyle iç içe geçmiştir. Adalet kavramının insan dışı canlıları, en ivedi şekilde de hayvanları içerdiğini, içermesi gerektiğini görmeliyiz. Kant'ın hayalini kurduğu gibi bir gün yeryüzüne edebî barış gelecekse bunun biricik yolu ve gerçek anlamda "adaletin yerini bulması" hiçbir canlıyı ayırt etmeden yani insanı hayvandan, hayvanı insandan ayırmadan, ötekileştirmeden ve her canlı için adaleti aramaktan geçer. Peki bunu başarabilmek mümkün mü? Mümkünse, nasıl?

Hayvan Hakları Savunuculuğu: Çetin Bir Yol

"Hayvanların haklarından söz etmek abestir çünkü öyle olduğu kabul edilse bile, hayvanların bundan haberi olması beklenemez; öyleyse, farkında bile olmadıkları bir hakkı kullanabileceklerini düşünmek akıldışıdır." İlk bakışta doğru gibi görünen bu önermenin kendi içinde barındırdığı büyük çelişkilere dikkat çekmek istiyorum. Öncelikle, bir hakkın öznesi olmak farkındalıkla ilgili bir durum değildir. Öyle olsaydı, çocukların ve akli melekeleri yerinde olmadığın-

dan vesayet altına alınan insanların da haklarından söz edemezdik. Halbuki, yukarıda, hak kavramını tanımlarken, insanın daha ceninken, bazı haklara sahip bulunduğundan bahsetmiştik. Dolayısıyla, hakkın varlığı başka şey, onun farkında olmak ve bizatihi kullanma yetisine sahip olmak başka bir şeydir. Örneğin, reşit olmayan bir kişi haklarını velisi aracılığıyla kullanabilir ya da canlı varlık olmayan tüzel kişilikler haklarını idari organları eliyle kullanabilmektedirler.

Haksızlığa karşı mücadele etmek her şeyden önce ahlaki bir meseledir; insana kendini sorgulamaya, nasıl bir birey olduğunu düşünmeye zorlayan bir meseledir. Hak ihlalinin size karşı işlenmesi gerekmez, şahit olduğunuz haksızlık karşısında "boş verme"yi ya da "görmezden gelme"yi de seçebilirsiniz, "tavır alma"yı, "ses çıkarma"yı da. Çünkü adalet kavramının hem bireysel hem de toplumsal boyutu vardır. Buradan hareketle, hayvanların hakları olsa bile otonom bir şekilde bunu kullanamayacakları gerçeğinden bağımsız olarak; biz insanların hayvanların haklarını koruyacak adımları atabileceğini, onların avukatları olabileceğini pekâlâ biliyoruz.

Toplumsal hak mücadelelerinin bu kadar çok ve çeşitli oluşu, zamana ve ihtiyaçlara bağlı olarak yeni mücadele alanlarının açılması, masum taleplerin dile getirilmesinin yanında, kitleler ile egemenler arasındaki güç savaşından da kaynaklanır. Bu savaşta yer değiştirmek mümkündür: Bugünün güçsüzü, yarının güçlüsü; bugünün mazlumu, yarının zalimi olabilir. Odağında insanın olduğu hak mücadelelerinde, en azından –"güçlü" ile "zayıf"ın– pazarlık edebilme, asgari düzeyde ya da değil ama –"zayıf"ın– kazanım elde etme imkânı ve umudu vardır. Yani hakkın öznesi insan olduğunda, talep ettiği haklara kavuşma olanağına sahiptir, hatta bunun sonucunda sınıfsal ya da toplumsal statüsü de değişebilir. Ancak hayvanlar tek başlarına bu mücadeleyi veremez. Ama bu şart mıdır? Hayvanların, hakları için mücadele edemeyecekleri gerçeğinden bağımsız, en temelde doğasına uygun ortam ve şartlarda, şiddete maruz kalmadan, itilip kakılmadan yaşama hakları yok mudur? Elbette vardır (olmalıdır!). Bu kadar temel ve basit bir "hak" için bile ne yazık ki hep insana bağımlı olmak, onun insafına, vicdanına sığınmak zorundadırlar ne ki siyasi anlamda bir yaptırım getirilsin.

Her hak mücadelesi kendisi için biriciktir, değerlidir. Haklar yarıştırılamaz, görmezden gelinemez, hiyerarşik anlamda sıraya konulamaz, devredilemez ve ertelenemez. Hayvan hakları savunucuları, haklar skalasında her zaman en alta itilmek istenen bir alanda çalıştığını bilir, çok fazla engel aşmak ve zorlukları göğüslemek zorunda kalacağının farkındadır. Belli bir mesaiyle çalışmaz. Yirmi dört saat çalan telefonlar, karşısında araba çarpmış, tecavüze uğramış, üzerine benzin dökülüp yakılmış, gözleri oyulup sokağa bırakılmış hayvanlar, saymakla tükenmeyecek kadar çok ve çeşitli işkence vakalarını ağlayarak anlatan ve kendisinden çözüm bekleyen çaresiz insanlar vardır. Başka insanların ve hayvanların hakları için mücadele verenler vicdanlı oldukları, başkalarının acısını kendi teninde, yüreğinde duyduğu, belki de başka türlüsünü kabul edemedikleri için savaşır. Hayvan hakları savunucularının mücadelesi bunun için değerlidir, vazgeçilemezdir. Hatta kendileri için hiçbir talebi olmadan, çoğu zaman da kendisinden vererek yaparlar bunu. Üstelik yalnızdırlar. Kadın hakları veya çocuk hakları alanında mücadele verenler, devletin kurumlarının ya da adli makamların işbirliğine ihtiyaç duyduğu noktada, başta uluslararası sözleşmeler olmak üzere, Anayasa'yı ve/veya yasaları referans gösterip seslerinin duyulmasını sağlayabilir, hatta birtakım kazanımlar da elde edebilirler. Çünkü, görece de olsa, hukuk ve adaleti tesis etmek maksadıyla oluşturulan normlar, kurallar, insan odaklı olarak düzenlenmiş ve insanın ihtiyaçlarına cevap verecek argümanlarla donanmıştır. En azından karşınızda sizi dinlemek zorunda olduğunu, bunun için o koltukta oturduğunu bilen insanlar vardır.

Üzücüdür ki, cılız birtakım düzenlemeler yapılsa da, hayvan haklarını korumak adına çıkarılan yasalar, hayvan savunucularının taleplerinin binde birini bile karşılamadığı gibi, mevcut durumun da gerisine düşülmüştür. İyi niyetli çabalarla bir yere kadar varılabilse de, problemin büyüklüğü sebebiyle çok az hayvana *dokunabil*diğimizi görüyoruz. Daha çok zaman ayırmaya ve daha büyük çapta maddi manevi güce ihtiyacımız var. Çözümü yine siyaset kurumunda aramaktan başka çaremiz yok gibi görünüyor. Hemen hemen her siyasi partinin parti tüzüklerine hayvan hakları meselesini almaya

başlaması sevindirici ve umutlandırıcı bir gelişme, ancak bunun kâğıt üzerinde kaldığı sürece hiçbir anlamı olmadığını da gayet iyi biliyoruz. En acil çözüm, hiç şüphesiz devletleri bu konuda yasal düzenlemeler yapmaya, anayasalarını gözden geçirmeye ve hayvanları mutlak surette koruyan hükümler koymaya zorlamaktır. Bu, elbette bugünden yarına gerçekleşmeyecektir; buna karşın, bir Latin atasözü, "Taşı delen suyun gücü değil, damlaların sürekliliğidir,"[5] der. İnançla ve inatla yola çıkan gücün önünde hiçbir engel duramaz.

Hayvanların Cehennemi?

Dünya nüfusunun negatif anlamda hızla artmasının sonucu olarak, doğal kaynaklar diye tabir ettiğimiz (var olmalarında hiçbir katkımızın bulunmadığı) değerler de ürkütücü şekilde tükeniyor. Okyanuslar, denizler, toprak, hava, kısaca dünyamız hızla kirleniyor. Barınma ya da tarımsal faaliyetler için daha çok alana ihtiyaç duyulması ormanların, dolayısıyla buraların doğal sakinleri hayvanların yok olmalarına sebep oluyor. İnsan, bir zamanlar orman olan devasa alanları kutu kutu evlerle doldurup kendisini buralara hapsetti; şimdi de, bu alanların doğal sahipleri olan hayvanları kent adı verilen temerküz kamplarının görece serbest yerleri olan sokaklardan toplayıp başka temerküz kamplarına, barınaklara doldurmaya başladı. Gerekçe olarak da hayvanların insan için tehlike oluşturduğunu gösterdi. Yaptığı mezalimi haklı çıkarmak adına da başta medya dediğimiz aygıt olmak üzere çeşitli mecralardan sürekli, köpeklerin insanlara, küçüklere saldırdığı haberlerini yaydı, yaymaya devam ediyor. Köpekleri yok ederek sorumluluklarından kurtulabileceklerini düşünüyor. Böyle yaparak, sorunun asıl kaynağının kendisi olduğu gerçeğini maskelemeye çalışıyor.

Oysa, yıllardır söylüyoruz, belediyelerin görevlerinden birisi de sokak hayvanlarını kısırlaştırıp yaşadıkları yerde bırakmaktır. Fakat

5 *Gutta cavat lapidem non vi, sed saepe cadendo.*

belediyeler, (istisna olanları var tabii, örneğin veteriner kliniği her gün onlarca hayvanı kısırlaştıran ve tedavilerini yapan Üsküdar Belediyesi) yasaları da çiğneyerek, bu görevlerini yapmaktan imtina ediyor; üstelik bu iş için, bizim ödediğimiz vergilerimizden yüksek meblağlarda ödenek alıyor olmalarına rağmen.

Hayvanlara şiddetin bu kadar yaygın olmasının sebepleri nelerdir? Neden bir insan durduk yerde sakince uyumakta olan bir köpeğe, kediye sebepsiz yere şiddet uygular? Bunun psikolojik ve/veya toplumsal sebepleri olabilir. Psikiyatri bilimi şiddet uygulayan kişilerin çocukluğuna gitmek gerektiğini söyler. Çocukluğunda şiddet gören, sevgisiz ortamlarda yetişen çocukların yetişkinliklerinde şiddete daha yatkın olduğu önermesine kimse karşı çıkmayacaktır. Fakat bu önerme, şiddete ya da en azından şiddetin uygulanmasına meşruiyet kazandırmak bir tehlikeyi de barındırmıyor mu? Toplum olarak, bilerek veya bilmeyerek, şiddet faillerinin gerekçeler üretmelerine zemin hazırlamıyor muyuz? Oysa, şiddet hangi gerekçeyle olursa olsun şiddettir, sürekli şiddet üretir ve hastalıklı bir ruhsal durumun cisimleşmiş halidir. Robert Musil'in *Niteliksiz Adam* adlı romanının giriş bölümünde, bir kamyonun bir yayaya çarpmasının ardından yaşananların anlatıldığı pasaj bu yazılanlar ışığında son derece manidardır:

> Hanımla ona eşlik eden bey de yaklaşıp kafaların ve eğik sırtların üzerinden yerde yatana bakmışlardı. Sonra geri çekildiler ve duraladılar. Hanım, kalbiyle midesi arasındaki boşlukta acıma diye nitelendirmekte haklı olduğu, nahoş bir şey hissetmekteydi; bu ne olduğu belirsiz, felce uğratıcı bir duyguydu. Bey, bir süre sustuktan sonra ona şöyle dedi: "Burada kullanılan bu ağır kamyonların fren mesafesi çok uzun." Hanım, bunu duyunca rahatladığını duyumsadı ve sıcak bir bakışla teşekkür etti. Bu sözcüğü herhalde daha önce de duyduğu olmuştu, fakat fren mesafesinin ne olduğunu bilmiyordu ve bilmek de istemiyordu; bu iğrenç olayın böylece belli bir düzene sokulması ve kendisini artık doğrudan ilgilendirmeyen bir teknik soruna dönüşmesi, ona yetiyordu. [...] Orada bulunanlar, neredeyse yasalara ve düzene uygun bir olayın gerçekleştiği yolunda haklı *bir izlenimle* ayrıldılar. "Amerika'daki istatistiklere göre," dedi bey,

"orada her yıl otomobiller yüzünden 19.000 kişi ölüyor, 450.000 kişi de yaralanıyor."[6]

Hayvana şiddetin bir başka görünen nedeni de failin cezasız kalmasıdır. Bizim hukukumuzda hayvanları hiç sebep göstermeden öldürebilir, onlara tecavüz edebilir, üzerlerinde deney yapabilir, aç, susuz koyabilir, kısaca, her türlü eziyeti, işkenceyi rahatça uygulayabilirsiniz. Çarptırılabileceğiniz ceza olsa olsa yemek yediğinizde ödediğiniz bedel kadar olacaktır, o da şikâyet olursa. "Bakışlarını beğenmedim", "Saldıracak sandım", "Çocuklarımız yoldan geçemiyor" vb. gerekçelerle yaşam zincirinin en zayıf halkası olan hayvanlar bu gerekçelere karşı koyamaz, derdini anlatamaz, sesini duyuramaz, hakkını arayamazlar.[7]

Adaleti, yalnızca şiddet failinin cezalandırılması, böylece, mağdurun yaşadığı acının bir nebze olsun dindirilmesi veya malvarlığındaki eksilmenin yerine konularak telafi edilmesi bağlamında ele aldığımızda birçok insani meseleyi de aslında dışarıda bırakmış oluyoruz. Şiddet olgusu ve şiddete doğrudan maruz bırakılan mağdurun yaşadıkları sadece fiziki saldırıyla gerçekleşmiyor kuşkusuz. Ona fiziksel olarak temas etmeden, duygusal olarak da bir canlıyı mağdur edebiliriz. Sabah yataktan kalkıp pencerenizden baktığınızda, belki de çocukken tırmandığınız, dalından meyvesini kopardığınız, ilk gençlik yıllarınızdan bu yana görmeye alıştığınız bir ağacın artık yerinde olmadığını birdenbire fark ettiğinizde nasıl bir duygu kaplar içinizi? Sokağınızda yaşayan, bakıp gözettiğiniz bir köpeğin birdenbire ortadan kaybolması kalbinizi acıtmaz mı? Şu ya da bu sebeple, yalnız yaşamak zorunda olan, çoğu ileri yaşlarında pek çok insan var. Onlara can yoldaşı olan, tıpkı evladı gibi bakıp gözettiği hayvanı

6 Robert Musil, *Niteliksiz Adam*, çev. Ahmet Cemal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.

7 Şiddet faillerinin hedefinin çoğunlukla hayvanlar olması tesadüf değil elbette. Şiddete meyilli kişilerle ilgili okuduğumuz birçok bilimsel makalede bu kişilerin sistematik biçimde hayvanlara şiddetle başladıkları, sonrasında yetinmeyip, öbür zayıf halka olan çocuklara yöneldiklerini görüyoruz. Ve tabii, kaba erkek şiddeti karşısında kendini koruyamayan kadınlar ve öbürleri de bu şiddet faillerinin hedefi olmaktan kurtulamıyorlar nihayetinde.

elinden zorla alınıp götürüldüğünde neler hissettiğini, nasıl bir acıyla hemhal olduğunu anlayabilir miyiz? Peki ya ev ortamına alıştırılıp, şu ya da bu nedenle sokağa, ormana atılan hayvanların hissettiklerini anlayabilir miyiz? Ya dövüştürülen, yarıştırılan, eğlence mekânlarında sergilenen hayvanları? Yasaları yapanlar kabul etmeseler de hayvan savunucuları, hayvanların da insanlar gibi doğuştan gelen ve başta yaşama hakkı olmak üzere; kötü muameleye maruz bırakılmama; her türlü sömürüye, her türlü istismara karşı korunma hakları bulunduğunu savunmaktalar; insanın hayvana zulmü son bulana kadar da savunmaya devam edecekler.

Adalet söz konusu olduğunda insan-hayvan ayrımı yapmak ilkelliğin, barbarlığın göstergesidir. İnsan iyi de olabilir, kötü de; her iki duygu da sadece insana özgü, ama eğer iyi olmayı seçmişsek, iyi insan olmanın gereklerini de yerine getirmek zorundayız. Yeryüzünde adalet arıyorsak önce adil olacağız; insanlığın geleceğe miras bırakacağı yegâne gerçeklik budur.

Sözlerimi Georgi Gospodinov'un *Hüznün Fiziği* kitabından bir alıntıyla bitiriyorum: "Biz, hayvanlar için cehennemiz, hayvanların kıyamet günüyüz."

YAZARLARIN BİYOGRAFİLERİ

Onur Akgül

Kamu yönetimi mezunu. İklim ve ekoloji aktivisti, kampanyacısı. İstanbul ve Trakya'da mega altyapı projelerinin parçaladığı Kuzey Ormanları ekosistemini koruma amaçlı yerel örgütlenme ve saha çalışmaları yürütüyor. Nükleer santral ve kömürlü termik santral projelerine, temiz hava hakkı ihlallerine, iklim değişikliğine ve büyük çaplı çevre tehditlerine karşı ulusal ve uluslararası platformlarda yer alıyor. Şu anda Greenpeace Akdeniz'de iklim ve enerji proje sorumlusu olarak, enerji politikası, iklim değişikliği ve adil geçiş/adil dönüşüm alanlarında çalışıyor.

Ahmet Atıl Aşıcı

1996 yılında İTÜ işletme mühendisliği, 1999 yılında Boğaziçi Üniversitesi iktisat yüksek lisans programlarından mezun olduktan sonra doktora çalışmalarını Cenevre Üniversitesi'nde 2007 yılında tamamladı. 2005-2006 yılları arasında Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Kurumu'nda (UNCTAD) araştırmacı olarak çalıştı. Türkiye İçin Yeşil Yeni Düzen başlıklı projesiyle 2020-2021 Mercator-IPC Fellowship programında araştırmalarda bulundu. Başlıca çalışma alanları ekonomik büyüme-sürdürülebilirlik-mutluluk ilişkileri ve yeşil ekonomik dönüşüm olan Aşıcı 2009 yılından bu yana İTÜ İşletme Mühendisliği Bölümü'nde öğretim üyesidir.

Burcu Meltem Arık

Amanos Dağları'nın yamacında, Asi Nehri'nin kollarında doğup büyüdü. Kimya eğitimi aldı. Kuş gözlemcisi, haiku ve doğa delisi. Eğitim politikaları, çevre/doğa eğitimi, sürdürülebilirlik eğitimi, iklim değişikliği eğitimi, doğa oyunları, ekolojik okuryazarlık ve biyomimikri konularında çalışıyor. 2017'den bu yana Sabancı Üniversitesi Eğitim Reformu Girişimi'nde üniversite öncesi örgün eğitim politikalarına yönelik veriye dayalı izleme çalışmaları yürütüyor. Öncesinde Doğal Hayatı Koruma Derneği, Doğa Derneği, UNEP, TEMA Vakfı, ÇEKÜL Vakfı'yla çalıştı. 2015-2020 yılları arasında İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde Ekolojik Okuryazarlık ve Sürdürülebilirlik ile Biyomimikri dersleri verdi. Doğa Oyunları Evi kurucu ortağı. Doğa Arkadaşımın Kutusu oyununun kurucusu. IUCN Commission on Education and Communication ve Common Worlds Research Collective üyesi. Network of Education Policy Centers (NEPC) ile Roots and Shoots Türkiye yönetim kurulu üyesi.

Didem Bayındır

1984 yılında İstanbul'da doğdu. Kadıköy Anadolu Lisesi ve İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu. Siyaset teorisi alanındaki yüksek lisans eğitimini The London School of Economics and Political Science'ta, aynı alandaki doktora eğitimini ise University of Warwick'te tamamladı. *Salgın: Tükeniş Çağında Dünyayı Yeniden Düşünmek* (2020) adlı derleme kitabı bulunuyor. Tellekt'in yönetici editörü.

Foti Benlisoy

1976 yılında İstanbul'da doğdu. Fener Rum Lisesi ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. Lisansüstü çalışmalarını Boğaziçi Üniversitesi'nde "Türk Ortodoks Kilisesi ve Papa Eftim" teziyle, doktorasını ise aynı üniversitede Küçük Asya seferinde Yunan askerlerinin ideolojik tutumlarıyla ilgili çalışmasıyla aldı. Uzun zamandan beri çevirmen ve editör olarak birçok yayınevi ve dergiyle çalışmaktadır.

Emrah Çoraman

Lisans eğitimini Boğaziçi Üniversitesi Kimya Mühendisliği Bölümü'nde tamamladı. Üniversite yıllarında Boğaziçi Üniversitesi Mağara Araştırma Kulübü'ne (BÜMAK) katıldı ve Türkiye'nin farklı bölgelerinde birçok mağaranın keşfinde yer aldı. Bu araştırmalarda sıkça karşılaştığı yarasaları daha yakından

tanımak için Boğaziçi Üniversitesi Çevre Bilimleri Enstitüsü'nde yüksek lisans ve doktora yaptı. Çalışmalarında, Anadolu'da yaşayan yarasa türlerinin genetik çeşitliliğini ve bu çeşitliliğin türlerin iklim değişikliğine vereceği tepkileri nasıl etkileyeceğini inceledi. Doktora sonrası araştırmalarını, Berlin Doğa Tarihi Müzesi-Leibniz Bioyçeşitlilik ve Evrimsel Araştırmalar Enstitüsü'nde yürüttü. 2020 yılından bu yana, İstanbul Teknik Üniversitesi Avrasya Yer Bilimleri Enstitüsü Ekoloji ve Evrim Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak görev yapıyor.

Çağdaş Dedeoğlu

The Posthuman Lab'ın kurucu direktörü ve *Journal of Posthumanism*'in kurucu editörü. Yorkville Üniversitesi'nde insan ve toplum bilimleri dersleri veriyor. Toronto Üniversitesi bünyesinde devam eden dijital aktivizm projesinin eş yürütücülüğünü yapıyor. Bunların yanı sıra, Ontario Tech Üniversitesi'ne bağlı Dijital Yaşam Enstitüsü (Yapay Zekâ Yansımaları Araştırma Birimi), Brock Üniversitesi Posthümanizm Araştırma Enstitüsü ve Eleştirel Din Çalışmaları Merkezi araştırmacısıdır. Proje ve yayınlarına http://www.cagdasdedeoglu.com/ adresinden ulaşılabilir.

Cihan Erdönmez

1970 yılında Ordu'da doğdu. 1990 yılında İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Orman Mühendisliği Bölümü'nden mezun oldu. Aynı üniversitenin Fen Bilimleri Enstitüsü'nde orman ekonomisi alanında yüksek lisans ve doktora yaptı. 1996 yılında Avrupa Orman Enstitüsü (European Forest Institute) tarafından Finlandiya'da düzenlenen Ormancılık Politikası Analizi sertifika programını tamamladı. 1992 yılında araştırma görevlisi olarak başladığı İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Ormancılık Politikası ve Yönetimi Anabilim Dalı'ndaki görevinden 2010 yılında yardımcı doçent kadrosundayken kendi isteğiyle ayrıldı. 2010-2017 yılları arasında değişik vakıf yükseköğretim kurumlarında öğretim üyesi ve yönetici olarak görev yaptı. 2018 yılında İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Ormancılık Politikası ve Yönetimi Anabilim Dalı'ndaki görevine geri döndü. Halen adı İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa olarak değişen bu kurumdaki görevine devam etmektedir. Akademik çalışmalarının dışında belgesel çekimiyle de uğraşmaktadır. *Orman Yolu* adlı 20 bölümlük belgesel dizisi beIN İZ TV'de gösterilmeye devam etmektedir. Aynı zamanda *Yeşil Gazete*'de haftalık köşe yazıları yazan Cihan Erdönmez özellikle çocuklarla sık sık doğa gezileri yapmakta ve onlara doğayı anlatmaktan büyük keyif almaktadır. Bu gezilerden yola çıkarak yazdığı *Orman Kâşifleri* adlı çocuk kitabı bulunmaktadır.

Erdönmez, Türkiye Ormancılar Derneği ve Yuvam Dünya Derneği'nin bilim kurulu üyesidir.

Nancy Fraser

New School for Social Research'te (New York, ABD) felsefe ve siyaset bilimi profesörü. Kimlik ve adalet düşüncesinin liberal yorumlarının politik ekonomi üzerinden eleştirisi, Marksizm, çağdaş Fransız ve Alman düşüncesi, toplumsal adalet, feminist teori, duygusal emek ve ihtimam politikaları üzerine araştırmalarıyla tanınıyor. Son yıllarda Marksizm, çoklu kriz ve kriz teorileri, ekolojik kriz ve finans kapital üzerine yoğunlaşan yazarın kitapları arasında *Capitalism: A Conversation in Critical Theory* (Rahel Jaeggi ile birlikte, 2018); *The Old is Dying and the New Cannot Be Born: From Progressive Neoliberalism to Trump and Beyond* (2019), *%99 İçin Feminizm: Bir Manifesto* (2019, Cinzia Aruzza ve Tithi Bhattacharya ile birlikte) ve *Cannibal Capitalism: How our System is Devouring Democracy, Care, and the Planet and What We Can Do About It* (2022) yer almaktadır. Pek çok üniversitede kürsüsü bulunan ve uluslararası araştırmacı ve akademisyen olarak çalışmalarını sürdüren Fraser, 2018'de Fransa Onur Ödülü'nü ve Cenevre Üniversitesi Nessim Habif Dünya Ödülü'nü, 2019'da Wisconsin-Madison Üniversitesi Havens Wright Center Eleştirel Bilime Yaşam Boyu Katkı Ödülü'nü, son olarak 2022'de İtalya El Nonino Çağımızın Üstadı Ödülü'nü almıştır.

Donna Haraway

1944'te Colorado'da doğdu. Zooloji (anadal), felsefe ve İngiliz edebiyatı (yan dal) eğitimi aldı. Yale Üniversitesi'nde biyoloji yüksek lisansı yaparken biyoloji tarihi ve felsefesine yöneldi. Aynı üniversitede biyoloji alanında doktorasını 1972'de tamamladı. 1974'te Johns Hopkins Üniversitesi Bilim Tarihi Bölümü'nde doçent olarak çalışmaya başlayan Haraway, 1980'de Santa Cruz'daki California Üniversitesi'ndeki Bilinç Tarihi Programı'nda feminist çalışmalar ve bilim çalışmaları dersleri verdi. 1984'te California Üniversitesi'nde profesörlük kadrosu aldı. Burada bilim ve politika, feminist teori, bilimkurgu ve ırk, sömürgecilik, kimlik ve teknoloji konularındaki güncel teorileri ele aldığı lisans ve yüksek lisans dersleri verdi.

Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene (2016); *Manifestly Haraway* (2016); *When Species Meet* (2008); *The Companion Species Manifesto* (2003); *The Haraway Reader* (2004); *Modest_Witness@Second_Millennium* (1997); *Simians, Cyborgs, and Women* (1991); *Primate Visions* (1989) ve *Crystals, Fabrics,*

and Fields (1976, 2004) kitaplarından bazılarıdır. Fabrizio Terravova tarafından yapılan *Donna Haraway: Story Telling for Earthly Survival* adlı uzun metrajlı film 2016'da gösterime girdi. Çok sayıda makale ve kitap yazan, altmışın üzerinde doktora öğrencisine danışmanlık yapan Haraway Bilim ve Adalet Araştırma Merkezi'nin aktif üyesidir.

Jason Hickel

İktisat antropoloğu, yazar ve Royal Society of Arts üyesi. Barselona Özerk Üniversitesi'nde Çevre Bilimi ve Teknolojisi Enstitüsü'nde profesör ve London School of Economics'teki Uluslararası Eşitsizlikler Enstitüsü'nde kıdemli misafir araştırmacıdır. Küresel eşitsizlik, politik ekonomi, kalkınma sonrası ve ekolojik iktisat üzerine çalışan Hickel'ın *The Divide: A Brief Guide to Global Inequality and its Solutions* (2017) ve Türkçeye çevrilen *Çoğu Zarar Azı Karar* kitapları *Financial Times* ve *New Scientist* tarafından yılın en iyi kitapları arasında listelendi. *World Development* dergisinin yardımcı editörü olan Hickel, akademik çalışmalarına ek olarak *The Guardian* ve *Foreign Policy* için düzenli olarak yazıyor; *Al Jazeera*, *Prospect*, *Jacobin*, *Le Monde Diplomatique*, *New Internationalist* ve *Monthly Review* gibi bir dizi başka çevrimiçi yayına katkıda bulunuyor. Ayrıca BM İnsani Gelişme Raporu İstatistiksel Danışma Paneli ile Green New Deal for Europe danışma kurulunda görev alıyor.

Deniz Gündoğan İbrişim

İstanbul Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden mezun oldu. İstanbul Üniversitesi Kadın Çalışmaları ve Central European Üniversitesi Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları bölümlerinden iki yüksek derecesini "Latife Tekin Romanlarında Feminist Büyülü Gerçekçilik" teziyle tamamladı. 2002-2014 yılları arasında İstanbul Teknik Üniversitesi'nde Yabancı Diller Fakültesi'nde öğretim görevlisi olarak çalıştı. Fulbright bursuyla gittiği Washington Üniversitesi Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü'nden çağdaş Anglofon ve Türkçe edebiyatta şiddet, travma ve hayatta kalma temsilleri üzerine yazdığı tezle doktora derecesini aldı. Araştırma ve ilgi alanları arasında travma ve bellek çalışmaları, postkolonyal teori ve roman, dünya edebiyatı, ekofeminizm ve çevreci beşerî bilimler bulunmaktadır. 2019'da Sema Kaygusuz'la birlikte yazıp derlediği *Gaflet: Modern Türkçe Edebiyatın Cinsiyetçi Sinir Uçları* Metis Yayınları'ndan çıktı. Makale ve yazıları *European Review*, *The Journal of World Literature* (BRILL), *Dibur* (Stanford), *Varlık*, *Notos*, *Monograf*, *Birikim* gibi dergilerde ve *The Routledge Companion to Literature and Trauma*; *Animals, Plants, and Landscapes: An Ecology of*

Turkish Literature and Film; *Subaltern Women's Narratives*; *Mapping World Anglophone Studies*; *Bahçelerinde Yaz-Füruzan Edebiyatı Üzerine*; *Mesafeyi Aramak - 2010'lu Yılların Romanları Üzerine Yazılar* gibi kitaplarda yayımlandı.

Akgün İlhan

Lisans eğitimi Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Peyzaj Mimarlığı'nda 1996 yılında tamamlamıştır. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Programları Bölümü'nde ve İsveç Enstitüsü bursuyla Lund Üniversitesi uluslararası çevre bilimi alanında yüksek lisanslarını tamamdı. Katalan hükümeti bursuyla Barselona Otonom Üniversitesi (UAB) Çevre Bilimleri ve Teknolojileri Enstitüsü'nde (ICTA) Politik Ekoloji dalında başladığı doktora programını 2010 yılında bitirdi. Türkiye'ye döndükten sonra Sosyal Değişim Derneği tarafından yürütülen Su Hakkı Kampanyası'nda çalıştı (2012-2018). 2017 yılından bu yana Boğaziçi Üniversitesi'nde "Çevre ve Turizm" ve "Çevresel ve Sosyal Perspektiflerden Sürdürülebilirlik" adlı lisans düzeyinde iki ders, Boğaziçi Üniversitesi Yaşamboyu Eğitim Merkezi'nde (BÜYEM) ise kurumsal sürdürülebilirlik dersleri vermektedir. Çeşitli gazeteler, dergiler ve kitaplarda su krizi ve iklim değişikliği üzerine yazıları bulunmaktadır. İlhan ayrıca Birbuçuk kolektifi gibi oluşumlarla birlikte ekoloji ve sanat çalışmalarında da yer almaktadır. Açık Radyo'da 2012-2018 döneminde yayınlanan *Su Hakkı* adlı radyo programının ve 2018'den bu yana devam eden *Sudan Gelen* adlı radyo programın yapımcısı ve sunucusudur. Radyo programlarında işi, sanatı veya yaşamı farklı biçimlerde suya değen yüzlerce insanı konuk etmiştir. 2019-2020 yıllarında Mercator-İPM araştırmacısı olarak İstanbul Politikalar Merkezi'nde çalışmış, şimdi ise Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nde (BIAA) su yönetimi alanında çalışmalarına devam etmektedir.

Onur İnal

Viyana Üniversitesi Yakındoğu Çalışmaları Enstitüsü'nde öğretim üyesi. Doktora çalışmasını Arizona Üniversitesi Tarih Bölümü'nde tamamladı. Türkiye Çevre Tarihi Ağı'nın kurucusu ve koordinatörü. 2017'den bu yana Avrupa Çevre Tarihi Topluluğu'nun Türkiye temsilciliği görevini sürdürüyor. Politik ekoloji, çevre tarihi, hayvan tarihi ve insan-hayvan çalışmaları üzerine yayımlanmış derleme kitapları ve makaleleri bulunuyor.

Gizem Kıygı

Şehir plancısı ve kent tarihçisi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'nden 2012 yılında mezun oldu. Kent tarihi alanında tamamladığı teziyle Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nden yüksek lisans derecesini 2019'da aldı. 2011 yılından bu yana birçok farklı kolektif grup ve dernek aracılığıyla çocuklarla mekânsal ve kentsel haklara ilişkin atölye çalışmaları gerçekleştiriyor, çocukların mekânsal karar ve tasarım süreçlerine katılımı için yöntemler geliştiriyor. Açık Radyo'da geniş çerçevede kent hakkını odak alan *Yerden Yüksek* programını hazırlayıp sunuyor. Kurucusu olduğu Şehir Dedektifi inisiyatifiyle atölye çalışmaları gerçekleştirmeye, çocuklarla birlikte şehir üzerine düşünmeye ve üretmeye devam ediyor. *Dünyalar Kadar* (2022) adlı kentsel ekoloji ve haritacılık temalı çocuk kitabı bulunuyor.

Serkan Köybaşı

Galatasaray Lisesi ve Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu, aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "meclis araştırma komisyonları" üzerine yazdığı tezle yüksek lisans ve "anayasaların değişmez maddeleri" üzerine yazdığı tezle doktora programını tamamladı. 2005'ten beri Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde çalışan Köybaşı, aynı kurumda 2014 yılından bu yana doktor öğretim üyesi olarak Türk Anayasa Hukuku, Anayasa Hukukunun Genel İlkeleri, Bireysel Başvuru ve Hayvan Hakları dersleri vermektedir. 2019-2021 yılları arasında Boğaziçi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde Türk Anayasa Hukukuna Giriş dersini verdi. Avukat Benan Molu'yla birlikte anayasagundemi.com sayfasını ve Türkiye'nin ilk ve tek üniversiteler arası insan hakları hukuku yarışması olan BAU Varsayım Bireysel Başvuru Yarışması'nın koordinatörlüğünü yürütmektedir. BAU Hukuk Fakültesi bünyesinde 2022 yılının başında faaliyete geçen Hayvan ve Doğa Hukuku Laboratuvarı kurucu direktörü olan Köybaşı'nın ifade özgürlüğü, vicdani ret ve hayvan hakları gibi konularda makaleleri bulunmaktadır.

Mustafa Emir Küçük

Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde doktora adayı. Aynı enstitüde yüksek lisans çalışmasını, Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde ise lisans bölümünü tamamladı. Kent tarihi ve çevre tarihi alanlarında çalışmaktadır.

Gözde Orhan

Altınbaş Üniversitesi'nde 2018'den itibaren doktor öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. 2006'da Yıldız Teknik Üniversitesi İktisat Bölümü'nden mezun olduktan sonra yüksek lisans eğitimini 2008'de Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde tamamladı. Aynı enstitüden 2017 yılında "The Production of Space in Dersim in the 2000s" başlıklı teziyle doktor unvanını aldı. Mekân politikaları, kent ve kır çalışmaları, etnisite ve toplumsal cinsiyet alanlarında derleme kitapları, kitap bölümleri ve dergi makalelerinin yanı sıra Fransızca ve İngilizceden çevirileri mevcuttur.

Çiğdem Öztürk

1978'de İstanbul'da doğdu. İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun oldu. Adam Yayınları'nda ve *Adam Öykü*, *Adam Sanat*, *Pazartesi*, *Roll*, *Express*, *Bir+Bir* dergilerinde çalıştı. Halen gazeteciliğe devam ediyor, İspanyolca ve İngilizceden kitaplar çeviriyor.

Eylül Alnıaçık Özyer

İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyoloji lisans ve Kültürel İncelemeler yüksek lisans programlarının ardından, 2020 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nden doktora derecesini aldı. Halen Türk-Alman Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde doktor öğretim üyesi olarak çalışmalarını sürdürmekte, temel ilgi alanları arasında ekoloji, etik, insan-hayvan ilişkileri yer almaktadır.

Ümit Şahin

1969'da İstanbul'da doğdu. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nden 1991'de mezun oldu. Aynı fakültede fizik tedavi ve rehabilitasyon ihtisasını bitirip halk sağlığı doktorası yaptı. Kudüs Hebrew Üniversitesi Halk Sağlığı Okulu'ndan yüksek lisans derecesi aldı. 1990'lardan bu yana yeşil hareketin ve nükleer karşıtı mücadelenin içindedir. Kurucuları arasında yer aldığı Çevre İçin Hekimler Derneği'nde başkan ve Yeşiller Partisi'nde eşsözcü olarak görev yaptı. 2007'de Türkiye Yeşilleri tarafından yürütülen "Türkiye Kyoto'yu İmzala!" kampanyasının koordinatörlüğünü yürüttü. *Pastoral*, *Akkuyu Postası*, *Yeşil Gazete* ve *Üç Ekoloji* gibi gazete ve dergilerde yazarlık ve editörlük yaptı. İklim değişikliği, ekoloji, yeşil politika ve çevre sağlığı alanında rapor, makale ve kitap bölümleri yazdı. Ömer Madra'yla yaptığı söyleşilerden oluşan *Niçin Daha Fazla Bekleyemeyiz: Küresel Isınma ve İklim Krizi* 2007'de Agora Kitaplığı, *Açık Yeşil 1 (Teorisi ve Pratiği ile Bir*

Ekoloji Rehberi) ve *2 (İklim Krizi, Politika ve Aktivizm)* Can Yayınları tarafından; Ahmet Atıl Aşıcı'yla birlikte yayıma hazırladığı *Yeşil Ekonomi* ise 2012'de Yeni İnsan Yayınevi tarafından yayımlandı. 2008'den bu yana Açık Radyo'da Ömer Madra'yla birlikte *Açık Yeşil* programını hazırlamaktadır. Halen Sabancı Üniversitesi İstanbul Politikalar Merkezi'nde kıdemli uzman ve iklim değişikliği çalışmaları koordinatörü olarak çalışmakta ve Sabancı Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi'nde küresel çevre sorunları, iklim değişikliği ve çevre politikaları dersleri vermektedir.

Hülya Yalçın

Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. Avukatlık mesleğinin ilk yıllarından itibaren gönüllü olarak hak bazlı oluşumlarda görev aldı. İstanbul Belediyesi Hayvan Hakları Komisyonu başkanlığı görevini on yıldan fazla süre yürüttü. Bu süreçte İstanbul Barosu'nda sekiz yıl boyunca Hayvan Hakları ve Hukuk dersleri verdi. Sivil toplum için eğitim çalışmaları düzenledi. Aynı zamanlarda Türkiye Barolar Birliği Hayvan Hakları Komisyonu'nda görev aldı. TBMM kanun görüşmelerine yaklaşık on beş yıl boyunca fiilen katılan Yalçın, 2017'de hukukçulardan oluşan Hayvanlara Adalet Derneği'ni kurarak kurumsal mücadeleye yöneldi. Milli Eğitim prensip anlaşmalarıyla okul öncesinden üniversite düzeyine kadar yüzlerce okulda hayvan hakları eğitimi verdi. Adli süreci güçlendirme, türcülük karşıtı çalışmalar ve sosyal bilinçlendirme için çalışıyor.

Mine Yıldırım

Akademisyen, hayvan hakları savunucusu. Lisans ve yüksek lisans derecesini Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden aldı. Doktorasını 2021 yılında The New School for Social Research'te (New York, ABD) "İhtimam ile Şiddet Arasında: İstanbul'un Sokak Köpekleri" başlıklı teziyle siyaset bilimi alanında aldı. The New School Üniversitesi Siyaset Bilimi, Şehir Araştırmaları Bölümü ve Parsons School of Design Fakültesi'nde iklim krizi, kentsel politik ekoloji, hayvan hakları, kamusal alanı *şekillendiren* mekan politikaları, altyapı siyaseti ve kentsel tasarım alanlarında dersler verdi ve araştırmalar yürüttü. İstanbul Planlama Ajansı'nda iklim krizi, ekoloji ve çevre politikaları uzman araştırmacısı olarak çalıştı. Şu anda Kadir Has Üniversitesi'nde iklim krizi siyaseti, hayvan hakları, yaban hayatı, kentsel politik ekoloji, iklim kırılganlığı, kentsel dayanıklılık, türler arası ilişkiler ve etnografik yöntem üzerine dersler veriyor, araştırmalar yürütüyor. Araştırma odaklı hayvan

hakları savunuculuğu yürüten ve kentsel kamusal alanlarda yaşayan hayvanlarla birlikte çalışan Dört Ayaklı Şehir topluluğunun koordinatörü. Kuzey Ormanları Savunması aktivisti, Kuzey Ormanları Araştırma Derneği ve Hayvanlara Adalet Derneği'nin de kurucu ve aktif üyesi.

KAYNAKÇA

"'Emekçi Atlar Heykeli' Önünde 'Özgür Atlar İçin Yaşam Hakkı' Çağrısı", *Evrensel Ege*, 14 Nisan 2012, https://www.evrensel.net/haber/430644/emekci-atlar-heykeli-onunde-ozgur-atlar-icin-yasam-hakki-cagrisi (Erişim Tarihi 12.03.2022).

"1992 World Scientists' Warning to Humanity", *Union of Concerned Scientists*, 26 Temmuz 2022, https://www.ucsusa.org/resources/1992-world-scientists-warning-humanity

"A Green New Deal for Europe, Manifesto for the European election campaign 2009", Europeangreens.eu, *United green parties of Europe*, https://europeangreens.eu/sites/europeangreens.eu/files/2009_Manifesto.pdf

"Altı Çocuk ve Gencin İklim Davası AİHM'de Kabul Edildi", *T24*, 31 Kasım 2020, (Erişim Tarihi: 18 Haziran 2022). https://t24.com.tr/haber/alti-cocuk-ve-gencin-iklim-davasi-aihm-de-kabul-edildi,917885

"Bison back in the UK: the inside story", *Discover Wildlife*, https://www.discoverwildlife.com/animal-facts/mammals/bison-reintroduction-blean-kent-uk/

"Booker Unveils Bill to Reform Farm System", U.S. Senator Cory Booker of New Jersey, 16 Aralık 2019, (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022). https://www.booker.senate.gov/news/press/booker-unveils-bill-to-reform-farm-system

"Channels Of Cooperation Between the EU and Turkey On Green Transformation", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 2022, 21(1), s. 43-67, https://lagodinsky.de/wp-content/uploads/2022/02/2021-12-TowardsAGreenDealInTurkey.pdf

"Climate change indicators set records", *Climate & Capitalism*, Ian Angus (yay. haz.), 18 Mayıs 2022, https://climateandcapitalism.com/2022/05/18/new-records-set-for-four-important-climate-change-indicators/

"Dashboard-old, Global Livestock Environmental Assessment Model (GLEAM)", UN Food and Agriculture Organization, (tarih yok). (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022). https://www.fao.org/gleam/results/en/

"Dünya Genelindeki Tatlı Su Gölleri Hızla Yok Oluyor", *Nature Communications* adlı bilimsel dergide yayımlanan araştırma, çev. Tarkan Tufan, *Gazete Duvar*, 30 Haziran

2022, https://www.gazeteduvar.com.tr/dunya-genelindeki-tatli-su-golleri-hizla-yok-oluyor-haber-1571621

"Emission accomplished: Cattle burp methane expulsion measured from space for first time", *PHYS.ORG* (tarih yok), (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022), https://phys.org/news/2022-05-emission-cattle-burp-methane-expulsion.html

"Faunalytics Fundamentals - Farmed Animals", *Faunalytics*, 19 Kasım 2021, (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022), https://faunalytics.org/fundamentals-farmed-animals/

"Global Forest Resources Assessment 2020: Main Report", Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO), Roma, 2020, (Erişim Tarihi: 16 Şubat 2022). https://www.fao.org/3/ca9825en/ca9825en.pdf

"Global Forest Resources Assessment 2020", *FAO*, Roma, 2018, https://www.fao.org/3/I8661EN/i8661en.pdf

"Global Forest Resources Assessment FRA 2000 – Main report", Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO), Roma, 2001.

"Global Forest Resources Assessment FRA 2020 – Main report", *FAO*, Roma, 2020, https://www.fao.org/3/ca9825en/ca9825en.pdf

"Greenhouse gas emissions per 100 grams of protein", *Our World in Data*, (tarih yok.), (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022), https://ourworldindata.org/grapher/ghg-per-protein-poore

"How would a vegan shift save water?", *Truth or Drought*, (tarih yok). (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022), https://www.truthordrought.com/water

"Inventory of U.S. Greenhouse Gas Emissions and Sinks", U.S. Environmental Protection Agency, 8 Şubat 2017, (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022), https://www.epa.gov/ghgemissions/inventory-us-greenhouse-gas-emissions-and-sinks

"Investigations", *Animal Outlook*, 29 Eylül 2022, (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022), https://animaloutlook.org/investigations/

"Key facts and findings", UN Food and Agriculture Organization (FAO), (tarih yok). (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022), https://www.fao.org/news/story/en/item/197623/icode/#:~:text=Total%20emissions%20from%20global%20livestock,of%20all%20anthropogenic%20GHG%20emissions

"Key Facts", *The Vegan Society*, (tarih yok), (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022), https://www.vegansociety.com/about-us/further-information/key-facts#:~:text=In%202019%20there%20were%20600%2C000,150%2C000%20(0.25%25)%20in%202014

"La société des Tramways", *Levant Herald*, Atatürk Kitaplığı, Levant Herald Koleksiyonu, 12 Nisan 1872.

"Labor rights", *Beyond Factory Farming*, (tarih yok), (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022), http://www.beyondfactoryfarming.org/get-informed/labour/labour-rights

"Past Earth Overshoot Days", *Earth Overshoot Day*. https://www.overshootday.org/newsroom/past-earth-overshoot-days/

"Sürdürülebilir Orman Yönetimi Kriter ve Göstergeleri 2019 Yılı Raporu", Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı, *OGM*, Ankara, 2020.

"The Centre for Invasive Species Solutions", *Pestsmart*, (tarih yok), (Erişim Tarihi: 12 Ekim 2022). https://pestsmart.org.au/toolkit-resource/impact-of-feral-cats-in-australia/

"The Military's War on Animals", *Peta*, (Erişim Tarihi: 16/05/2022), https://www.peta.org/issues/animals-used-for-experimentation/animals-used-experimentation-factsheets/military-war-animals/

"Türkiye Orman Varlığı 2020", *OGM*, Ankara, 2020.

"Türkiye'nin Karbonsuzlaşma Yol Haritası: 2050'de Net Sıfır Yönetici Özeti", Ümit Şahin (yay. haz.), İstanbul Politikalar Merkezi, 2021, https://ipc.sabanciuniv.edu/Content/Images/CKeditorImages/20211103-19115588.pdf

"Undercover Investigations by Animal Equality", *Animal Equality*, (tarih yok). (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022), https://animalequality.org/investigations/

"UPDATE 1-Brazil JBS's Q1 profit rises to nearly $1 billion", *Reuters*, 12 Mayıs 2022, (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022), https://www.reuters.com/article/jbs-results-idINL2N2X338E

"Vegan Burger Meat, Crumbles, & Sausages", *Beyond Meat*, (tarih yok), (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022), https://www.beyondmeat.com/en-US/

"White-Nose Syndrome Killed Over 90% of Three North American Bat Species", *U.S. Geological Survey*, 21 Nisan 2021, https://www.usgs.gov/news/national-news-release/white-nose-syndrome-killed-over-90-three-north-american-bat-species

"Yeşil Mutabakat Eylem Planı 2021", Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, https://ticaret.gov.tr/data/60f1200013b876eb28421b23/MUTABAKAT%20YE%C5%9E%C4%B0L.pdf

"Η ιστορία του τραμ της Θεσσαλονίκης," [Selanik'te Tramvayın Tarihi], 19 Ocak 2019, *(Erişim Tarihi: 25 Mart 2022), https://blogs.sch.gr/7epal-thess/2019/01/19/η-ιστορία-του-τραμ-της-θεσσαλονίκης/*

Acar, S. ve Aşıcı, A., "Towards a Green Deal in Turkey. Potentials of EU-Turkey cooperation on the green transition", *The Greens/EFA*, İstanbul/Brüksel, Aralık 2021. https://lagodinsky.de/wp-content/uploads/2022/02/2021-12-TowardsAGreenDealInTurkey.pdf

Adorno, T.W., *Minima Moralia*, çev. Ahmet Doğukan ve Orhan Koçak, Metis Yayınları, İstanbul, 1998.

Ağın, B., *Posthümanizm: Kavram, Kuram, Bilim-Kurgu*, Siyasal Kitabevi, 2020.

Aka, K.G., "Actor-Network Theory to Understand, Track and Succeed in a Sustainable Innovation Development Process", *Journal of Cleaner Production*, 2019, 225, s. 524-40, https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.03.351.

Akay, T., "19. Yüzyılda Macaristan'dan At İthalatı ve Osmanlı Atçılığına Etkileri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2021, 6, s. 30-51.

Alaimo, S., "Sustainable This, Sustainable That: New Materialisms, Posthumanism, and Unknown Futures", *Publications of the Modern Language Association of America*, Mayıs 2012, 127(3), s. 558-64, https://doi.org/10.1632/pmla.2012.127.3.558.

Alık, M.B., "Çevreci Eleştiri Kuramı Açısından Müge İplikçi'nin *Cemre* Adlı Romanı", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2014, 2 (1), s. 338-351.

Alus, S.M., "Eski Günlerde İstanbul'un Kira Arabaları", *Akşam Gazetesi*, 7 Şubat 1940.

Angus, I., "'Socialism or barbarism': An important socialist slogan traced to its unexpected source", *Links: International Journal of Socialist Renewal*, 24 Ekim 2014. http://links.org.au/node/4114

— *Facing the Anthropocene Fossil Capitalism and the Crisis of the Earth System*, Monthly Review Press, New York, 2016.

Anıt Ağaçlar, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Park Bahçe ve Yeşil Alanlar Daire Başkanlığı. https://www.anitagaclar.com/

Arıkan, E., *Hayvan Hakları İnsan Hukuku*, Ekin Basım Yayın, Bursa, 2016.

Ashforth, B.E. ve Kreiner, G.E, "Dirty work and dirtier work: Differences in countering physical, social, and moral stigma", *Management and Organization Review*, 2014, 10, 81-108.

Aşıcı, A.A. ve Özenç, B., "Salgın Sonrasında Enerji Dönüşümü ile Sürdürülebilir Büyüme", Shura Enerji Dönüşümü Merkezi, 2020, https://www.shura.org.tr/wp-content/uploads/2021/03/Salgin_sonrasinda_enerji_donusumu.pdf

Aşıcı, A.A., "Sınırda Karbon Düzenleme Mekanizması İşleyişi ve Riskli Ürün Analizi", *Yeşil_İz Teknik Not 1*, 2022, https://yesiliz.khas.edu.tr/arastirmalar/teknik-not-1-sinirda-karbon-duzenleme-mekanizmasi-isleyisi-ve-riskli-urun-analizi-15

— "Türkiye Ekonomisinin Seragazı Kırılganlığı", (2021b), IPC-Mercator Policy Brief, İstanbul, Türkiye, https://ipc.sabanciuniv.edu/Content/Images/CKeditorImages/20210812-20083115.pdf

— "Türkiye Küresel İklim Rejimi'ne Neden Uyum Sağlamalı?", *TESEV Değerlendirme Notları 2021/4*, İstanbul, 2021.

Aydın, H., *Kuru Su*, Everest Yayınları, İstanbul, 2021.

Bakker, K., *An Uncooperative Commodity: Privatizing Water in England and Wales*,Oxford University Press, Oxford, 2003.

Balcombe, P. vd. "Methane emissions: choosing the right climate metric and time horizon", *Environmental Science: Processes & Impacts*, 2018, 20(10), s.1323-1339.

Baldick, J., *Hayvan ve Şaman – Orta Asya'nın Antik Dinleri*, çev. Nevin Şahin, Hil Yayın, İstanbul, 2011.

Banerjee, N.; Cushman, H.J.; Jasemyer, D. ve Song, L., *Exxon: The Road Not Taken*, Inside Climate News, 2015.

Barad, K., *Meeting the Universe Halfway*, Duke University Press, Durham, 2007.

Barbieri, M., "A Short History of Biosemiotics", *Biosemiotics*, 2009, 2, s. 221-245.

Barnett, M. ve Robinson, C., *Leo: Bir Hayalet Hikâyesi*, çev. Esin Uslu, Meav Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Barnosky, A.D.; Matzke, N.; Tomiya, S.; Wogan, G.O.; Swartz, B.; Quental, T.B.; Marshall, C.; McGuire, J.L.; Lindsey, E.L.; Maguire, K.C. ve Mersey, B., "Has the Earth's sixth mass extinction already arrived?", *Nature*, 2011, 471(7336), s. 51-57.

Bar-On, Y.M.; Phillips, R. ve Milo, R., "The biomass distribution on Earth", *Proceedings of the National Academy of Sciences (PNAS)*, 2018, 115 (25), s. 6506-6511.

Barrau, A., *Le Plus Grand Défi de l'Histoire de l'Humanité*, Michel Lafon, Neuilly-sur-Seine, 2019.

Bateson, G., *Steps to an Ecology of Mind: Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology*, University of Chicago Press, 1972.

Batmaz, A., "Karma Aşı Sorunu Çözülmezse Kedi Ölümleri Artabilir", *Gazete Duvar*, 5.12.2021. https://www.gazeteduvar.com.tr/karma-asi-sorunu-cozulmezse-kedi-olumleri-artabilir-haber-1544254

Battistoni, A., "Free Gifts: Nature, Households and the Politics of Capitalism", doktora tezi, Yale University, 2019.

Bedford, E., "Number of dogs and cats kept as pets worldwide in 2018", Statistica, (tarih yok), (Erişim Tarihi Mart 2022). https://www.statista.com/statistics/1044386/dog-and-cat-pet-population-worldwide/#professional

Benjamin, W., "Critique of violence", *Selected writings of Walter Benjamin, Cilt 1, 1913-1926*, Bullock, M. ve Jennings, M.W. (yay. haz.), Harvard University Press, Massachusetts, 1996, s. 236-252.

— *Selected Writings vol. 4 1938-1940*, Eiland, H. ve Michael W. Jennings, M.W. (yay. haz.), Harvard University Press, 2003.

Benson, E., "Animal Writes: Historiography, Disciplinarity, and the Animal Trace", *Making Animal Meaning*, Linda Kalof and Georgina Montgomery (yay. haz.), Michigan State University Press, East Lansing, 2011.

Benton, T., "Marksizm ve Doğal Sınırlar: Ekolojik Bir Eleştiri ve Bir Yeniden İnşa Denemesi," *Birikim*, çev. Tuncay Birkan, Ocak/Şubat 1994, Sayı 57-58.

Berger, J., *Hayvanlara Niçin Bakarız*, çev. Cevat Çapan, DeliDolu Yayınları, İzmir, 2017.

Berkeley, G., *The Treatise Concerning The Principles of Human Knowledge*, David R. Wilkins tarafından gözden geçirilmiş versiyonu, 2002, (Erişim Tarihi: 24 Mart 2022). https://www.maths.tcd.ie/~dwilkins/Berkeley/HumanKnowledge/1734/HumKno.pdf

Berman, M., *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, çev. Ümit Altuğ ve Bülent Peker, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Beyru, R., "Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Kent İçi ve Kent Çevresi Ulaşımı ve Trafik Düzeni", *Son Yıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri*, Tuncer Baykara (yay. haz.), Akademi Kitabevi, İzmir, 1994, s. 13-15.

— *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2011.

Bickerton, D., *Âdem'in Dili: İnsan Lisanı Nasıl Yarattı Lisan İnsanı Nasıl Yarattı*, çev. Mehmet Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.

Bignall, S.; Hemming, S. ve Rigney, D., "Three Ecosophies for the Anthropocene: Environmental Governance, Continental Posthumanism and Indigenous Expressivism", *Deleuze Studies*, 2016, 10(4), s. 455-78, https://doi.org/10.3366/dls.2016.0239.

Bingöl, İ.H., *Geçmişten Günümüze Ormanlarımız ve Ormancılığımız*, Cilt II, Ormancılık Eğitim ve Kültür Vakfı, İstanbul, 1990.

Bir Yevmiye Bir Yevmiyedir: Tarım Aracıları ve Türkiye'de Tarımsal Üretimde Çocuk İşçiliği: Çocuk İşçiliğiyle Mücadele Programı, Kalkınma Atölyesi, 2018.

Birand, H., *Alıç Ağacı ile Sohbetler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.

Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi, Unicef Türkiye, https://www.unicef.org/turkiye/%C3%A7ocuk-haklar%C4%B1na-dair-s%C3%B6zle%C5%9Fme

Bjornerud, M., *Yeryüzünün Zamanı: Bir Jeolog Gibi Düşünerek Dünyayı Kurtarabilir Miyiz?*, çev. Reşit Gürdilek, Metis Yayınları, İstanbul, 2020.

Blaikie, P. ve H. Brookfield, *Land Degradation and Society*, Methuen, Londra, 1987.

Bonnardel, Y.; Lepelter, T. ve Sigler, P., *La Révolution Antispéciste*, PUF, Paris, 2018.

Bookchin, M., *Social Ecology and Communalism*, Ak Press, Chicago, 2005

Bosmans, K.; Mousaid, S.; De Cuyper, N.; Hardonk, S.; Louckx, F. ve Vanroelen, C., "Dirty work, dirty worker? Stigmatisation and coping strategies among domestic workers", *Journal of Vocational Behavior*, 2016, 92, 54-67.

Böhm, C.; Bowden, C.G.; Seddon, P.J.; Hatipoğlu, T.; Oubrou, W.; El Bekkay, M.; Quevedo, M.A.; Fritz, J.; Yeniyurt, C.; Lopez, J.M. ve Orueta, J.F., "The northern bald ibis Geronticus eremita: history, current status and future perspectives", *Oryx*, 2021, 55(6), s. 934-946.

— "A Theoretical Framework for the Critical Posthumanities", Theory, Culture & Society, 2018, 36 (6), s. 31-61. https://doi.org/10.1177/0263276418771486.

Braidotti, R., "Affirming the Affirmative: On Nomadic Affectivity", *Rhizomes*, 2006 2005, 11/12. http://www.rhizomes.net/issue11/braidotti.html.

— *The Posthuman*, Polity Press, Cambridge, 2013.

Brodie, J.F., Williams, S. ve Garner, B., "The decline of mammal functional and evolutionary diversity worldwide", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 2021, 118 (3). p.e1921849118.

Bronfenbrenner, U. ve Morris, P.A., *The bioecological model of human development. Handbook of child psychology*, John Wiley & Sons, Inc, New York, 2006.

Bronfenbrenner, U., *The ecology of human development*, Harvard University Press, Cambridge, 1979.

Brown, P., "SpeciesWatch: 10 to 15 Ruddy ducks left in the UK after Europe-wide cull", *The Guardian*, 22 Aralık 2021.

Buchanan, B.; Chrulew M. ve Bussolini, J., "On Asking the Right Questions", *Angelaki*, 2015, 20(2), s. 165-178. https://doi.org/10.1080/0969725X.2015.1039821

Burke, E., "The Big Story: Human History, Energy Regimes, and the Environment," *The Environment and World History*, Edmund Burke III ve Kenneth Pomeranz (yay. haz.), University of California Press, Berkeley, 2009, s. 35.

Burns, J.F., "Sarajevo Journal; In the Zoo's House of Horrors, One Pitiful Bear", *The New York Times*, 16 Ekim 1992.

Bülbül, N., "Atlı Tramvaydan Elektrikli Tramvaya", *Konya-Merhaba Gazetesi*, 27 Ekim 2001.

Canetti, E., *Hayvanlar Üzerine*, çev. Levent Konca, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Capra, F. ve Mattei, U. *Hukukun Ekolojisi: Doğa ve Toplumla Uyumlu Bir Hukuk Sistemine Doğru*, çev. Ebru Kılıç, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017.

Carbonaro, G., "Seven new oil and gas projects approved since IPCC report called for an end to fossil fuels", *Euronews*, 15 Nisan 2022, https://www.euronews.com/green/2022/04/10/seven-new-oil-and-gas-projects-approved-since-ipcc-report-called-for-an-end-to-fossil-fuel

Card, O.S., *Speaker for the Dead*, Tor Books, New York, 1986.

Carrigton, D., "Climate limit of 1.5C close to being broken, scientists warn", *The Guardian*, 9 Mayıs 2022. https://www.theguardian.com/environment/2022/may/09/climate-limit-of-1-5-c-close-to-being-broken-scientists-warn

— "'Blah, blah, blah': Greta Thunberg lambasts leaders over climate crisis", *The Guardian*, 28 Eylül 2021.

Carrington, D. ve Taylor, M., "Revealed: the 'carbon bombs' set to trigger catastrophic climate breakdown", *The Guardian*, 11 Mayıs 2022. https://www.theguardian.com/environment/ng-interactive/2022/may/11/fossil-fuel-carbon-bombs-climate-breakdown-oil-gas

Castree, N., "Marxism and the Production of Nature," *Capital and Class*, 2000, 24 (3), s. 5-36.

Castree, N., "Socializing Nature: Theory, Practice, and Politics", *Social Nature: Theory, Practice, and Politics*, Noel Castree ve Bruce Braun (yay. haz.), Blackwell Publishers, Massachusetts, 2001.

Cengiz, P., "Aradığınız Karbonsuzlaşmaya Ulaşılamıyor", *Artı Gerçek*, 15 Mayıs 2022, https://artigercek.com/yazarlar/pelincengiz/aradiginiz-karbonsuzlasmaya-ulasilamiyor-gezegeni-en-cok-kirleten-saudi-aramco-en-degerli-sirket

Cengiz, S.; Atmış, E. ve Görmüş, S., "The impact of economic growth oriented development policies on landscape changes in Istanbul Province in Turkey", *Land Use Policy*, 2019,87,104086.

Chakrabarty, D., "The Climate of History: Four Theses", *Critical Inquiry*, 2009, 35(2), s. 197-222. https://doi.org/10.1086/596640

Chalcraft, J.T., *The striking cabbies of Cairo and other stories crafts and guilds in Egypt, 1863-1914*, State University of New York Press, 2004.

Chandler, R., *Travels in Asia Minor: or an account of a tour made at the expense of the Society of Dilettanti*, Clarendon Press, Oxford, 1775.

Chaudhary, A.S., "The Long Now", *Brooklyn Institute for Social Research*, 2021, 1. https://late-light.com/issues/issue-1/the-long-now

— "We're Not in This Together", *The Baffler*, Nisan 2020. https://thebaffler.com/salvos/were-not-in-this-together-chaudhary

Chavez, M.; Perez, M.; Tunney, C. ve Núñez, S., "Accountability and Transparency Diluted in the Flint Water Crisis: A Case of Institutional Implosion", *Northeamerica*, 2017,22 (1), s. 11-57.

Cielemęcka, O. ve Daigle, C., "Posthuman Sustainability: An Ethos for Our Anthropocenic Future", *Theory, Culture & Society*, Aralık 2019, 36(7-8), s. 67-87. https://doi.org/10.1177/0263276419873710.

Clifford, J., *Returns: Becoming Indigenous in the Twenty-first Century*, Harvard University Press, Cambridge, 2013.

Cobley, P. *Cultural Implications of Biosemiotic*, Springer, 2016.

Cockerell, S.P. (yay. haz.), *Travels in Southern Europe and the Levant, 1810-1817: The Journal of C.R. Cockerell, R.A.*, Longman, Green, Londra, 1903.

Cookson, L.J., "A definition of wildness", *Ecopsychology*, 2011, 3 (3), s. 187-193.

Corlett, R.T., "Restoration, reintroduction, and rewilding in a changing world", *Trends in Ecology & Evolution*, 2016, 31 (6), s. 453-462.

Cournut, B., *Taştan ve Kemikten*, çev. Ekin Özlü Akseki, Can Yayınları, İstanbul, 2019.

Cronon, W., *Nature's Metropolis: Chicago and the Great West*, W.W. Norton, New York, 1991.

Crowther, T.W.; Glick, H.B. ve Bradford, M.A., "Mapping tree density at a global scale", *Nature*, 2015, 525, s. 201-205.

Crutzen, P. ve Stoermer, E., "The Anthropocene", *Global Change Newsletter*, 2000, 41 (1), s. 17-18.

Cundy, A., "Dead dolphins: how nature became another casualty of the Ukraine war", *The Guardian*, 7 Haziran 2022. https://www.theguardian.com/environment/2022/jun/07/dead-dolphins-how-nature-became-another-casualty-of-the-ukraine-war

Čapek, K., *Semenderlerle Savaş*, çev. Sabri Gürses, İthaki Yayınları, İstanbul, 2021.

Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Altıncı Türkiye Çevre Durum Raporu (2017 yılı verileriyle), 2020. https://webdosya.csb.gov.tr/db/ced/editordosya/cevre_sorun_2020.pdf

Çınar, S., "Horse Tramway in Izmir Through Ottoman to Republican Period", *IZMIR: Search of the Past*, Cihan Özgün (yay. haz.), Ege Üniversitesi, İzmir, 2020.

Çoban, A., Çevre Politikası: Ekolojik Sorunlar ve Kuram, İmge Yayınevi, Ankara, 2020.

Çocukların Kenti, Tarlabaşı Toplum Merkezi, (tarih yok), (Erişim Tarihi: 12 Ekim 2022), https://www.tarlabasi.org/docs/ttm-cocuklarin-kenti-2019.pdf

Çolak, M.A.; Öztaş, B.; Özgencil, İ.K.; Soyluer, M.; Korkmaz, M.; Ramírez-García, A.; Metin, M.; Yılmaz, G.; Ertuğrul, S.; Tavşanoğlu, Ü.N. ve Amorim, C.A., "Increased Water Abstraction and Climate Change Have Substantial Effect on Morphometry, Salinity, and Biotic Communities in Lakes: Examples from the Semi-Arid Burdur Basin (Turkey)", *Water*, 2022, 14 (8), s. 1241.

Daly, H. ve Kunkel, B., "Ecologies of Scale", *NLR*, Ocak-Şubat 2018, 109.

Darwin, C., *Türlerin Kökeni*, çev. Bahar Kılıç, Alfa Yayınları, İstanbul, 2021.

Datta, R., "How to Practice Posthumanism in Environmental Learning: Experiences with North American and South Asian Indigenous Communities", *The IAFOR Journal of Education*, 2016, 4(1), s. 52-67. https://doi.org/10.22492/ije.4.1.03.

Davenport, C., "Biden Plans to Open More Public Land to Drilling", *The New York Times*, 15 Nisan 2022. https://www.nytimes.com/2022/04/15/climate/biden-drilling-oil-leases.html

David, S., "I Went Undercover on a Factory Farm—This Is What I Learned", *Sentient Media*, 24 Eylül 2020, (Erişim Tarihi 7 Ekim 2022). https://sentientmedia.org/i-went-undercover-on-a-factory-farm-this-is-what-i-learned/

Davidson, N., "The Actuality of Revolution", *Revolutionary Rehearsals in the Neoliberal Age*, Colin Barker, Gareth Dale, Neil Davidson (yay. haz.), Haymarket Books, Chicago, 2021.

Davis, M., "The Origins of the Third World", *Antipode*, 2000, 32 (1), s. 48-89.

Davis, M.; Faurby, S. ve Svenning, J.C., "Mammal diversity will take millions of years to recover from the current biodiversity crisis", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 2018, 115 (44), s. 11262-11267.

De la Cadena, M. ve Blaser, M. (yay. haz.), *A World of Many Worlds*, Duke University Press, Durham, 2018.

Dedeoğlu, Ç. ve Ekmekçioğlu, C., "Information Infrastructures and the Future of Ecological Citizenship in the Anthropocene", *Social Sciences*, Ocak 2020, 9(1), s. 3. https://doi.org/10.3390/socsci9010003

Dedeoğlu, Ç., "İnsana Dair Her Şeyi İnsanın Ötesinde Düşünmek", *Pasajlar*, 2021, 7, s. 11-14.

Del Moral, L ve Giansante, C., "Constraints to Drought Contingency Planning in Spain: The Hydraulic Paradigm and the Case of Seville", *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 2004, 8 (2), s. 93-102. doi: 10.1111/1468-5973.00128

DeLanda, M., *A New Philosophy of Society: Assemblage Theory and Social Complexity*, Continuum, New York, 2009.

— *Çizgisel Olmayan Tarih: Bin Yılın Öyküsü*, çev. Ebru Kılıç, Metis Yayınları, İstanbul, 2006.

Deleuze, G. ve F., Guattari, *Mille plateaux: Capitalisme et Schizophrénie*, Éditions de Minuit, Paris, 1980.

— *Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*, çev. Brian Massumi, University of Minnesota Press, Minneapolis, 2005.

Deleuze, G., *Anlamın Mantığı*, çev. Hakan Yücefer, Norgunk, İstanbul, 2015.

Dennis, N., "How much has your zip code determined your opportunities", *The New York Times*, 19 Mayıs 2020. (Erişim Tarihi: 25 Temmuz 2022) https://www.nytimes.com/2020/05/19/learning/how-much-has-your-zip-code-determined-your-opportunities.html

Denny, E., "Chicken or Beef? Both Contribute to Climate Change, New Study Finds", *EcoWatch*, 30 Nisan 2021, (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022). https://www.ecowatch.com/beef-chicken-climate-change-impact-2652836402.html

Derrida, J., "Force of law: The "Mystical Foundations of Authority", çev. M. Quaintance, *Deconstruction and the possibility of justice*, D. Cornell, M. Rosenfeld ve D.G. Carlson (yay. haz.), Routledge, Londra, 1992, s. 3-67.

Descola, P., *Beyond Nature and Culture*, çev. Janet Lloyd, University of Chicago Press, Chicago, 2014.

Despret, V., "Ceux qui insistent", *Faire Art comme on fait societé*, Debaise vd.(yay. haz.), Réel, Paris, 2013.

— "From Secret Agents to Interagency", *History and Theory*, 2013, 52, 29-44.

Dewey, C., "Is this the beginning of the end of meat?", *The Washington Post*, 17 Mart 2017, (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022). https://www.washingtonpost.com/news/wonk/wp/2017/03/17/is-this-the-beginning-of-the-end-of-meat/?utm_term=.728760c770ca

Di Chiro, G., "Canaries in the Anthropocene: Storytelling as Degentrification in Urban Community Sustainability", *Journal of Environmental Studies and Sciences*, 2018, 8(4), s. 526-38. https://doi.org/10.1007/s13412-018-0494-5.

Dierks, Z., "Number of pet cats in Turkey from 2012 to 2021", *Statistica*, (tarih yok), (Erişim Tarihi Temmuz 2022). https://www.statista.com/statistics/516039/cat-population-europe-turkey/

Dillard-Wright, D.B., "Gaia Theory and the Anthropocene: Radical Contingency in the Posthuman Future", *Sanglap: Journal of Literary and Cultural Inquiry*, 2019, 5(2), s. 19-29, https://doi.org/10.35684/JLCI.2019.5203.

Dinerstein, E.; Vynne, C.; Sala, E.; Joshi, A.R.; Fernando, S.; Lovejoy, T.E.; Mayorga, J.; Olson, D.; Asner, G.P.; Baillie, J.E. ve Burgess, N.D., "A global deal for nature: guiding principles, milestones, and targets", *Science advances*, 2019, 5(4).

Doane, B., "Hyper-Abjects: Finitude, 'Sustainability,' and the Maternal Body in the Anthropocene", *PhiloSOPHIA*, 2015, 5(2), s. 251-67.

Doğa Derneği | Doğa Biziz! https://www.dogadernegi.org/doga-korumada-tarihi-basari/

Doğru, A.Ö.; Göksel, C.; David, R.M.; Tolunay, D.; Sözen, S. ve Orhon, D., "Detrimental environmental impact of large scale land use through deforestation and deterioration of carbon balance in Istanbul Northern Forest Area", *Environmental Earth Sciences*, 2020, 79, s. 270.

Dolphijn, R. ve I. van der Tuin, *New Materialism: Interviews & Cartographies*, Open Humanities Press, 2012.

Dorninger, C.; Hornborg, A.; Abson, D.J.; von Wehrden, H.; Schaffartzik, A.; Giljum, S.; Engler, J.O.; Feller, R.L.; Hubacek, K. ve Wieland, H., "Global patterns of ecologically unequal exchange: Implications for sustainability in the 21st century", *Ecological Economics*, 2020.

Douglas, M., *Purity and danger: An analysis of concepts of pollution and taboo*, Routledge, Londra, 1966.

Dumitru, A.; Kölbl, B. ve Wijffelaars, M., "The Carbon Border Adjustment Mechanism explained", *RaboResearch - Economic Research*, 16 Temmuz 2021. https://economics.rabobank.com/publications/2021/july/cbam-carbon-border-adjustment-mechanism-eu-explained/

Eadie, J., "JBS logs record revenue and profit for 2021 year", *Swineweb*, 22 Mart 2022. (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022). https://www.swineweb.com/jbs-logs-record-revenue-and-profit-for-2021-year/

Eisen vd., "Rapid global phaseout of animal agriculture has the potential to stabilize greenhouse gas levels for 30 years and offset 68 percent of CO_2 emissions this century", *PLOS Climate*, 2022.

Eisnitz, G.A., *Slaughterhouse: The Shocking Story of Greed, Neglect, and Inhumane Treatment Inside the US. Meat Industry*, Prometheus, Amherst, 2009.

El Akkad, O., *Amerikan Savaşı*, çev. Selim Yeniçeri, Doğan Kitap, İstanbul, 2021.

Elbir, N., "Türkiye'nin Orman Varlığı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 1972.

Eldem, E., "Araba Sevdası: 1879'da İstanbul'da Arabayla Ulaşım", *Toplumsal Tarih*, Temmuz 2017, 283, s. 54-59.

Engelmann, S., "Kindred Spirits: Learning to Love Nature the Posthuman Way", *Journal of Philosophy of Education*, Ağustos 2019, 53(3), s. 503-17. https://doi.org/10.1111/1467-9752.12379.

Engels, F., *Anti-Dühring Bay Eugen Dühring Bilimi Alt Üst Ediyor*, çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, İstanbul, 1975.

— *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu*, Eriş Yayınları, Ankara, 1997.

Engin, V., "İstanbul'da Şehiriçi Kara Ulaşımı: At Arabalarından Otomobile", *Osmanlı'da Ulaşım. Kara-Deniz-Demiryolu*, Vahdettin Engin, Ahmet Uçar ve Osman Doğan (yay. haz.), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2013.

— *İstanbul'un Atlı ve Elektrikli Tramvayları*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, 2011.

Erdönmez, C. ve Erol, S.Y., "Türkiye'de Ulusal Ormancılık Politikasının Tarihsel Gelişimi Açısından Bir Dönüm Noktası: 1255 Sayılı Yasa", *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 2021, 23 (1), s. 182-201. DOI:1024011/barofd.805525

Erdönmez, C., "Yeniden Yabanlaştırma: Ekosistem Yönetiminde Bir Yaklaşım", *Journal of Environmental and Natural Studies*, 2021, s. 63-68.

Ergene, S.; Calás, M.B. ve Smircich, L., "Ecologies of Sustainable Concerns: Organization Theorizing for the Anthropocene: Theorizing for the Anthropocene", *Gender, Work & Organization*, 2018, 25(3), s. 222-45, https://doi.org/10.1111/gwao.12189.

Ergin, O.N., *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, Cilt 7, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul, 1995 [1922].

Ertürk, O., "Modern Ulaşım Araçları Öncesinde Şehir İçi Ulaşımı: XIX. Yüzyıl İstanbul Örneği", Marmara Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Escobar, A., "Degrowth, postdevelopment, and transitions: A preliminary conversation. Sustainability", *Science*, 2015, 10 (3), s. 451-462. https://doi.org/10.1007/s11625-015-0297-5

Establet, C., "Live animals owned by dead Damascenes", *Animals and People in the Ottoman Empire*, Suraiya Faroqhi (yay. haz.), Eren, İstanbul, 2010, s. 197.

European Commission, "Circular economy action plan". https://ec.europa.eu/environment/strategy/circular-economy-action-plan_en

— "Proposal for a REGULATION OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL establishing a carbon border adjustment mechanism", *Eur-lex Access to European Union law*, Brüksel. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52021PC0564

— *Communication from the Commission: The European Green Deal*, Eur-lex Access to European Union law, Brüksel. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1576150542719&uri=COM%3A2019%3A640%3AFIN

Faulkner, N., "Digitalised alienation, the politics of the spectacle, and the revolutionary imperative: an essay in new marxist thinking", *Anti Capitalist Resistance*, 27 Ağustos 2021. https://anticapitalistresistance.org/digitalised-alienation-the-politics-of-the-spectacle-and-the-revolutionary-imperative-an-essay-in-new-marxist-thinking/

— "Önümüzdeki On Yıl İçin Devrim Ne Kadar Olası?", *Yerdeniz Sakinleri*. https://yerdenizsakinleri.wordpress.com/2022/02/07/onumuzdeki-on-yil-icin-devrim-ne-kadar-olasi-neil-faulkner/

Ferrando, F., "Posthumanism, Transhumanism, Antihumanism, Metahumanism, and New Materialisms: Differences and Relations", *Existenz*, 2013, 8(2), s. 26-32.

— "The Party of the Anthropocene: Post-Humanism, Environmentalism and the Post-Anthropocentric Paradigm Shift", *Relations. Beyond Anthropocentrism*, 2016, 4(2), s. 159-73. https://doi.org/10.7358/rela-2016-002-ferr

— *Philosophical Posthumanism*, Bloomsbury Academic, Londra, 2019.

Fitzgerald, A.; Kalof, L. ve Dietz, T., "Slaughterhouses and Increased Crime Rates: An Empirical Analysis of the Spillover From 'The Jungle' Into the Surrounding Community" , *Organisation and Environment*, 2009, 22 (2), s. 158-184.

Forlano, L., "Posthumanism and Design", *She Ji: The Journal of Design, Economics, and Innovation*, 2017, 3(1), s. 16-29, https://doi.org/10.1016/j.sheji.2017.08.001.

Fortuny, K., *Animals and the Environment in Turkish Culture Ecocriticism and Transnational Literature*, Bloomsbury, Londra, 2019.

Foster, J.B. ve Magdoff, F., "The Great Financial Crisis: Causes and Consequences", *Monthly Review Press*, New York, 2009.

Foster, J.B., "Capitalism and Ecology: The Nature of the Contradiction", *Monthly Review*, 2002, 54 (4), s. 6-16

— "Marx's Theory of Metabolic Rift: Classical Foundations for Environmental Sociology", *American Journal of Sociology*, 1999, 105 (2), s. 366-405.

— *The Return of Nature: Socialism and Ecology*, Monthly Review Press, New York, 2020.

Foster, J.B.; Clark, B. ve York, R., *The Ecological Rift: Capitalism's War on the Earth*, Monthly Review Press, New York, 2011.

Fox, N.J. ve Alldred, P., "Re-assembling Climate Change Policy: Materialism, Posthumanism, and the Policy Assemblage", *The British Journal of Sociology*, Mart 2020, 71(2), s. 269-83, https://doi.org/10.1111/1468-4446.12734.

— "Sustainability, Feminist Posthumanism and the Unusual Capacities of (Post) Humans", *Environmental Sociology*, 2019, 6(2), s. 121-31. https://doi.org/10.1080/23251042.2019.1704480.

Francione, G., "Animal Welfare and the Moral Value of Animals", *Law, Culture and the* Humanities, 2010, 6(1).

— "Animals – Property or Persons", Rutgers Law School (Newark) Faculty Papers, *2004, 21.*

Freedman, E., "Earth's CO2 hits highest recorded level in human history", *Independent*, 6 Mayıs 2022. https://www.independent.co.uk/climate-change/news/carbon-dioxide-record-co2-b2072614.html

Fraser, N. ve Jaeggi, R., *Capitalism: A Conversation in Critical Theory*, Brian Milstein (yay. haz.), Cambridge, 2018, s. 94-6.

Fraser, N., "Behind Marx's Hidden Abode: For an Expanded Conception of Capitalism", *NLR*, Mart-Nisan 2014, 86, s. 55-72.

— "Contradictions of Capital and Care", *NLR*, Temmuz-Ağustos 2016, 100, s. 99-117.

— "Is Capitalism Necessarily Racist?", Başkanlık Konuşması, 2018 Eastern Division, *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*, 2018, 92, s. 21-42.

— "Legitimation Crisis? On the Political Contradictions of Financialized Capitalism", *Critical Historical Studies*, c. 2, no. 2, 2015, s. 1-33.

— "Reframing Justice in a Globalizing World", *NLR*, Kasım-Aralık 2005, 36, s. 69-88.

— "What Should Socialism Mean in the Twenty-First Century?", *Socialist Register*, 2020, 56, s. 282-94.

Frazen, J., "What if we stopped pretending", *The New Yorker*, 8 Eylül 2019. https://www.newyorker.com/culture/cultural-comment/what-if-we-stopped-pretending

Fredriksen, B.C., "More-than-Human Perspectives in Understanding Embodied Learning: Experience, Ecological Sustainability and Education", *FormAkademisk - Forskningstidsskrift for Design Og Designdidaktikk*, 2020, 13(3). https://doi.org/10.7577/formakademisk.3549.

Freidberg, S., *Fresh: A Perishable History*, Belknap Press, Cambridge, 2010.

Foster, J.B.; Brett Clark, B. ve York, R., "Imperialism and Ecological Metabolism", *The Ecological Rift*, s. 345-74.

Frost, R., "Fossil fuel firms set to spend more than €800bn on new oil and gas fields by 2030", *Euronews*, 13 Nisan 2022. https://www.euronews.com/green/2022/04/12/world-s-biggest-oil-and-gas-companies-projected-to-spend-more-than-800bn-on-new-fields-by-

Furlong, K., "Neoliberal Water Management: Trends, Limitations, Reformulations", *Environment and Society: Advances in Research*, 2010, 1, s. 46-75.

Gandy, M., "The Paris Sewers and the Rationalization of Urban Space", *Transactions of the Institute of British Geographers*, 1999, 24 (1), s. 23-44.

Geels, F.W., "Technological Transitions as Evolutionary Reconfiguration Processes: A Multi-level Perspective and a Case-study", *Research Policy*, 2002, 31, s. 1257.

Gezgin, D., *YerKuşAğı*, Can Yayınları, İstanbul, 2017.

Gilbert, S.F. ve Epel, D., *Ecological Developmental Biology*, Sinauer Associates, ABD.

Gillespie, K., "Sexualized violence and the gendered commodification of the animal body in Pacific Northwest US dairy production", *Gender, Place & Culture*, 2014, 21(10), s. 1321-1337.

Gillespie, K. ve Narayanan, Y., "Animal Nationalisms: Multispecies Cultural Politics, Race, and the (Un)Making of the Settler Nation-State", *Journal of Intercultural Studies*, 2020, 41 (1), s. 1-7. DOI: 10.1080/07256868.2019.1704379

— *The cow with ear tag #1389*, The University of Chicago Press, Chicago, 2018.

Glotfelty, C. ve Fromm, H., *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*, University of Georgia Press, Atina, 1996.

Goodpaster, K.E., "On Being Morally Considerable", *The Journal of Philosophy*, Haziran 1978, 75(6), s. 308-325.

Gore, T., "Extreme Carbon Inequality: Why the Paris climate deal must put the poorest, lowest emitting and most vulnerable people first", *Oxfam International, Oxfam Policy and Practice*, 2 Aralık 2015.

Gough, A., "Symbiopolitics, Sustainability, and Science Studies: How to Engage With Alien Oceans", *Cultural Studies - Critical Methodologies*, 2020, 20(3), s. 272-82. https://doi.org/10.1177/1532708619883314.

Griffiths, M. ve Murray, R., "Love and Social Justice in Learning for Sustainability", *Ethics and Education*, 2017, 12(1), s. 39-50. https://doi.org/10.1080/17449642.2016.1272177.

Grubler, A.; Wilson, C.; Bento, N.; Boza-Kiss, B.; Krey, V.; McCollum, D.L.; Rao, N.D.; Riahi, K.; Rogelj, J.; De Stercke, S.; Cullen, J.; Frank, S.; Fricko, O.; Guo, F.; Gidden, M.; Havlík, P.; Huppmann, D.; Kiesewetter, G.; Rafaj, P.; Valin, H. vd., "A low energy demand scenario for meeting the 1.5C target and sustainable development goals without negative emissions technologies", *Nature Energy*, 2018, 3 (6), s. 515-527. https://doi. org/10.1038/s41560-018-0172-6

Gruen, L., "The Moral Status of Animals", *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. https://plato.stanford.edu/entries/moral-animal/

Gülersoy, Ç., *Eski Türk Arabaları*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1981.

— *Tramvay İstanbul'da*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1989.

Gündoğdu, C., "The animal rights movement in the late Ottoman Empire and the early republic: the society for the protection of animals (Istanbul, 1912)", *Animals and People in the Ottoman Empire*, Suraiya Faroqhi (yay. haz.), Eren, İstanbul, 2010, s. 374.

Günşen, H.B. ve Atmış, E., "Analysis of forest change and deforestration in Turkey", *International Forestry Review*, 2019, 21 (2), s. 182-194. DOI: https://doi.org/10.1505/146554819826606577.

Güran, T., (yay. haz.), *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914: Türkiye İstatistikler Dizisi*, Cilt 3, T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

Gürses, H. ve Ertuna-Howison, I. (yay. haz.), *Animals, Plants, and Landscapes: An Ecology of Turkish Literature and Film*, Routledge, New York, 2019.

Haiven, M., "Bizim Ayaklanma Çağımız: Kendini Yeniden Yaratan Bir Dünyayız", çev. Müge Ertürk, *Polen Ekoloji*, 22 Nisan 2022, https://polenekoloji.org/ayaklanma-cagimiz-biz-kendini-yeniden-yaratan-bir-dunyayiz/

Hakim, D., "Sex Education in Europe Turns to Urging More Births", *The New York Times*, 8 Nisan 2015. https://www.nytimes.com/2015/04/09/business/international/sex-education-in-europe-turns-to-urging-more-births.html

Hall, D. vd., "Public-public Partnerships (PUPs) in Water", *Transnational Institute*, 2009. http://www.waterjustice.org/uploads/attachments/WWF5-PUPs-%20FINAL-for%20web-Zlatan.pdf

Hallmann, C.A.; Sorg, M.; Jongejans, E.; Siepel, H.; Hofland, N.; Schwan, H.; Stenmans, W.; Müller, A.; Sumser, H.; Hörren, T. ve Goulson, D., "More than 75 percent decline over 27 years in total flying insect biomass in protected areas", *PloS one*, 2017, 12 (10), e0185809.

Hamacher, W., "Afformative, strike: Benjamin's critique of violence", *Walter Benjamin's philosophy*, A. Benjamin ve P. Osborne (yay. haz.), Routledge, Londra, 1994, s. 110-138.

Hamilton, L. ve McCabe, D., "'It's Just a Job': Understanding Emotion Work, de-Animalization and the Compartmentalization of Organized Animal Slaughter", *Organization*, Mayıs 2016, 23 (3), s. 330-50.

Hamilton, L. ve Taylor, N., *Ethnography After Humanism: Power, Politics and Method in Multi-Species Research*, Palgrave Macmillan, Londra, 2017.

Handren, N., "The Opportunity Atlas: Mapping the Childhood Roots of Social Mobility", Harvard University, 26 Haziran 2020, (Erişim Tarihi: 12 Ekim 2022). https://scholar.harvard.edu/hendren/publications/opportunity-atlas-mapping-childhood-roots-social-mobility

Harari, Y.N., *Hayvanlardan Tanrılara – Sapiens*, çev. Ertuğrul Genç, Kolektif, İstanbul, 2016.

Haraway, D., *Başka Yer*, çev. Güçsal Pusar, Metis Yayınları, İstanbul, 2010.

— *Staying with the trouble: Making kin in the Chthulucene*, Duke University Press, Durham, 2016.

— *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*, Prickly Paradigm Press, Chicago, 2003.

Harman, C., *Halkların Dünya Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, Yordam Kitap, İstanbul, 2013.

Harman, G., *Tool-Being: Heidegger and the Metaphysics of Objects*, Open Court Publishing Company, Illinois, 2002.

Harvey, D., "The Nature of Environment: Dialectics of Social and Environmental Change", *Socialist Register*, 1993,29 (29).

— *Justice, Nature and the Geography of Difference*, Blackwell Publishers, Oxford, 1996.

Harvey, F., "UK to defy net zero targets with more oil and gas drilling", *The Guardian*, 6 Nisan 2022. https://www.theguardian.com/environment/2022/apr/06/uk-more-oil-gas-drilling-north-sea-energy-security-strategy-kwasi-kwarteng-net-zero-targets

— "IPCC issues 'bleakest warning yet' on impacts of climate breakdown", *The Guardian*, 28 Şubat 2022. www.theguardian.com/environment/2022/feb/28/ipcc-issues-bleakest-warning-yet-impacts-climate-breakdown

Hayek, M. ve Dutkiewicz, J., "Yes, plant-based meat is better for fighting climate change", *Vox*, 18 Kasım 2021, (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022). https://www.vox.com/22787178/beyond-impossible-plant-based-vegetarian-meat-climate-environmental-impact-sustainability

Hayes, C., "The New Abolitionism", *The Nation*, 12 Mayıs 2014. https://www.thenation.com/article/archive/new-abolitionism/

Heidegger, M., *The Fundamental Concepts of Metaphysics: World, Finitude, Solitude*, çev. W. McNeill ve N. Walker, Indiana University, Bloomington, 1995.

Heron, K. ve Dean, J., "Revolution or Ruin", *e-flux Journal*, Haziran 2020. https://www.e-flux.com/journal/110/335242/revolution-or-ruin/

— "Climate Leninism and Revolutionary Transition", *Spectre*, 26 Haziran 2022. https://spectrejournal.com/climate-leninism-and-revolutionary-transition/

Herzog, H., *Sevdiklerimiz, Tiksindiklerimiz, Yediklerimiz: Hayvanlar Hakkında Tutarlı Düşünmek Neden Bu Kadar Zordur?*, çev. Yeşim Seber, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020.

Hetherington, K., *Infrastructure, Environment, and Life in the Anthropocene*, Duke University Press, Durham, 2019. https://muse.jhu.edu/book/69763.

Heynen, N.; Kaika, M. ve Swyngedouw, E., "Urban Political Ecology: Politicizing the Production of Urban Natures", *In the Nature of Cities: Urban Political Ecology and the Politics of Urban Metabolism*, Nik Heynen, Maria Kaika ve Erik Swyngedouw (yay. haz.), Routledge, Londra & New York, 2006, s. 1-20.

Hızlı, M., "Osmanlı Dönemi Bursa Mezarlıkları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, 8 (8), s. 141.

Hickel, J., "Is it possible to achieve a good life for all within planetary boundaries?", *Third World Quarterly*, 2019, 40 (1), s. 18-35. https://doi.org/10.1080/01436597.2018.1535895

— "Quantifying national responsibility for climate breakdown: An equality-based attribution approach to carbon dioxide emissions in excess of planetary boundaries", *Lancet Planetary Health*, 2020.

— "The Nobel Prize for climate catastrophe", *Foreign Policy*, 6 Aralık 2018.

— Çoğu *Zarar Azı Karar*, çev. Deniz Keskin, Metis, İstanbul, 2021.

— *The divide: A brief guide to global inequality and its solutions*, Penguin Random House, Londra, 2018b.

Hickel, J., ve Kallis, G., "Is green growth possible?", *New Political Economy*, 2020, 25 (4), s. 469-486. https://doi.org/10.1080/13563467.2019.1598964

Homeros, *İlyada*, çev. Azra Erhat ve A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul, 2013.

Hornborg, A., "Footprints in the Cotton Fields: The Industrial Revolution as Time-Space Appropriation and Environmental Load Displacement", *Ecological Economics*, 2006, 59 (1), s. 74-81.

Hornborg, A., "The Thermodynamics of Imperialism: Toward an Ecological Theory of Unequal Exchange", *The Power of the Machine: Global Inequalities of Economy, Technology, and Environment*, AltaMira Press, Lanham, 2001, s. 35-48.

Hribal, J., "Animals Are Part of the Working Class: a Challenge to Labor History", *Labor History*, 2003, 44(4), s. 435-453.

— *Fear of the Animal Planet: The Hidden History of Animal Resistance*, AK Press, Oakland, 2011.

Huber, M., "Awareness Will Not Save Us From Climate Disaster", *Jacobin*, 12 Mayıs 2022. https://www.jacobinmag.com/2022/05/awareness-climate-change-disaster-working-class-professionalism-policy-green-new-deal

Huss, J.C.; Spaeker, O.; Gierlinger, N.; Merritt, D.J.; Miller, B.P.; Neinhuis, C.; Fratzl, P. ve Eder, M., "Temparature-induced self-healing capacity of Banksia follicles", *Journal of the Royal Society Interface*, 2018, 15(143).

Hussain, G., "How Many Animals Are Killed for Food Every Day?", *Sentient Media*, 31 Ağustos 2022, (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022). sentientmedia.org/how-many-animals-are-killed-for-food-every-day/

Hutton, G. ve Varughese M., "The Costs of Meeting the 2030 Sustainable Development Goal Targets on Drinking Water, Sanitation, and Hygiene", WSP Teknik Raporu, 2016. https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/23681/K8543.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Ingold, T., "The Animal in the Study of Humanity", *What is an Animal? (One World Archeology 1)*, T. Ingold (yay. haz.), Unwin Hyman, Boston, Londra, s. 84-99.

IPBES (2019): Global assessment report on biodiversity and ecosystem services of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services, E.S. Brondizio, J. Settele, S. Díaz, ve H.T. Ngo (yay. haz.), IPBES secretariat, Bonn, 2019, 1148 sayfa. https://doi.org/10.5281/zenodo.3831673

IPCC, *Global warming of 1.5°c – summary for policymakers*, 2018.

Işın, E., "Atpazarları," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 1, Tarih Vakfı, İstanbul, 1993.

IUCN, 2022, "The IUCN Red List of Threatened Species", Version 2022-1. https://www.iucnredlist.org.

İlhan, A., *Yeni Bir Su Politikasına Doğru: Türkiye'de Su Yönetimi, Alternatifler ve Öneriler*, Sosyal Değişim Derneği Yayınları, İstanbul, 2011.

İnal, O., "One-Humped History: The Camel as Historical Actor in the Late Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, 2021, 53, s. 59.

İnal, S., *Ormancılık Politikası Yayımlanmamış Ders Notları*, İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Orman Mühendisliği Bölümü, 1966.

İstanbul'un Doğal Mirası Anıt Ağaçlar, Ünal Asan ve Mehmet Selçuk Batal (proje danışmanı), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2014.

Jacoby, K., *Crimes Against Nature: Squatters, Poachers, Thieves and the Hidden History of Conservation*, University of California Press, Oakland, 2014.

Jakes, A., *Egypt's Occupation: Colonial Economism and the Crises of Capitalism*, Stanford University Press, Stanford, 2020.

Jalava, M. vd., "Diet change - A solution to reduce water use?", *Environmental Research Letters*, 2014, 9.

James, W., *The Principles of Psychology*, Harvard University Press, 1983.

Jaroš, F., "Cats and Human Societies: A World of Interspesific Interaction and Interpretation", *Biosemiotics*, 2016, 9, s. 287-306.

— "The Cohabitation of Humans and Urban Cats in the Anthropocene: The Clash of Welfare Concepts", *Animals*, 2021, 11.

Jensen, D., "Daha Kısa Duşları Unutun Gitsin", çev. İnan Mayıs Aru, *Vesaire*, 5 Nisan 2018, https://vesaire.org/daha-kisa-duslari-unutun-gitsin/

Jeong, S.; Sherman, B. ve Tippins, D.J., "The Anthropocene as We Know It: Posthumanism, Science Education and Scientific Literacy as a Path to Sustainability", *Cultural Studies of Science Education*, 2021,16 (3), s. 805-20. https://doi.org/10.1007/s11422-021-10029-9.

Josh Donlan, C.; Berger, J.; Bock, C.E.; Bock, J.H.; Burney, D.A.; Estes, J.A.; Foreman, D.; Martin, P.S.; Roemer, G.W.; Smith, F.A. ve Soulé, M.E., "Pleistocene rewilding: an optimistic agenda for twenty-first century conservation", *The American Naturalist*, 2006, 168 (5), s. 660-681.

Kaika, M., "Constructing scarcity and sensationalising water politics: 170 days that shook Athens", *Antipode*, 2003, 35, s. 919-954. https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2003.00365.x

Kaika, M., *City of Flows: Modernity, Nature, and the City*, Routledge, New York, 2005.

Kalaycı, N., "Hayvan Tür mü Birey mi?", *Doğu Batı*, Ağustos-Eylül-Ekim 2017, 82.

Kallis, G., *Degrowth*, Agenda Publishing, New Castle, 2018.

Karahan, B., "Yeşillenen Edebiyat Eleştirisi", *Varlık*, 2002,1138, s. 28-34.

Karp, M., "A Second Civil War", *Jacobin*, 5 Ocak 2014, https://www.jacobinmag.com/2014/05/a-second-civil-war/

Kaufman, M., "The carbon footprint sham", *Mashable*. https://mashable.com/feature/carbon-footprint-pr-campaign-sham

Kaygusuz, S., *Sultan ve Şair*, Metis Yayınları, İstanbul, 2013.

Kegan, P; Valtorta, R.R.; Baldissarri, C.; Andrighetto, L. ve Volpato, C., "Dirty jobs and dehumanization of workers", *British Journal of Social Psychology*, 2019, 58, s. 955-970.

Keyder, Ç. ve Z. Yenal, *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Kınaylı, H., "Deve", *İstanbul Ansiklopedisi*, Reşat Ekrem Koçu ve Mehmet Ali Akbay (yay. haz.), 1959, 4530.

Kıygı, G., "Eğitim İzleme Raporu 2021: Eğitim Ortamları", Eğitim Reformu Girişimi, 2021. https://www.egitimreformugirisimi.org/egitim-izleme-raporu-2021-egitim-ortamlari

Kimmerer, R.W., *Gathering Moss: A Natural and Cultural History of Mosses*, Oregon State University Press, Oregon, 2003.

Kirksey, S.E. ve Helmreich, S., "The emergence of multispecies ethnography", *Cultural Anthropology*, 2010, 25, s. 545-576.

Klein, N., "Climate change is the fight of our lives – yet we can hardly bear to look at it", *The Guardian*, 23 Nisan 2014, https://amp.theguardian.com/commentisfree/2014/apr/23/climate-change-fight-of-our-lives-naomi-klein

— "Stuck in The Smoke As Billionaires Blast Off", *The Intercept*, 23 Nisan 2021. https://theintercept.com/2021/07/23/stuck-in-the-smoke-as-billionaires-blast-off/

Knight, S. ve Herzog, H.A., *New perspectives on human-animal interactions: theory, policy and research*, Wiley-Blackwell Pub, Malden, 2009.

Koçu, R.E., "Araba, Arabacı", İstanbul Ansiklopedisi, Reşat Ekrem Koçu ve Mehmet Ali Akbay (yay. haz.), 1959, s. 904-5.

Kohn, E., *How forests think: toward an anthropology beyond the human*, University of California Press, Londra, 2013.

Korsgaard, C.M., "Kantian Ethics, Animals and the Law", *Oxford Journal of Legal Studies*, 2013, 33(4), s. 629-648.

Kothari, A.; Salleh, A.; Escobar, A.; Demaria, F. ve Acosta, A. (yay. haz.), *Pluriverse: A post-development dictionary*, Tulika Books and Authorsupfront, Yeni Delhi, 2019.

Kruger, F., "Posthumanism and Educational Research for Sustainable Futures", *Journal of Education*, SAERA 2015 Conference Special Issue, 2016, 65, s. 77-94, https://doi.org/10.17159/i65a04.

Kull, K. ve Torop, P., "Biotranslation: Translation Between Umwelten", *Translation Translation*, S. Petrilli (yay. haz.), Rodopi, Amsterdam, s. 313-328.

Kull, K., "On semiosis, Umwelt, and Semiosphere", *Semiotica-la haye then berlin-*, 1998, 120, s. 299-310.

— "On the Logic of Animal Umwelten: The Animal Subjective Present and Zoosemiotics of Choice and Learning", *Semiotics of Animals in Culture*, G. Marrone ve D. Mangan (yay. haz.), Springer International, 2018.

Kurdoğlu, O., "En Bilge Doğal Yaşlı Ormanlar", *Orman ve Biyoçeşitlilik*, H. Ülgen, U. Zeydanlı ve Y. Lise (yay. haz.), Orman ve Biyolojik Çeşitlilik Doğa Koruma Merkezi, Ankara, 2020, s. 99-118.

Küçük, M.E., "The Stables of the Constantinople Tramway Company", *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 2021, 8 (1), s. 415-420.

Lamb, W.F. vd., "Discourses of climate delay", *Global Sustainability*, 2020, 3, e17, s.1-5.

Latouche, S., *Farewell to growth*, Polity, Cambridge, 2009.

Latour, B., "Facing Gaïa: Six Lectures on the Political Theology of Nature", *Gifford Lectures*, Şubat 2013, s. 18-28.

— *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford University Press, New York, 2005.

Lazaro, C., "Le Droit et l'animal : Sur Les Traces d'un Post-Humanisme Juridique | Cairn.Info", *Revue D'Ethique et de Theologie Morale*, 2020, 2(306), s. 67-82.

Lees, A.C.; Attwood, S.; Barlow, J. ve Phalan, B., "Biodiversity scientists must fight the creeping rise of extinction denial", *Nature Ecology & Evolution*, 2020, 4(11), s. 1440-1443.

Lefebvre, H., *Şehir Hakkı*, çev. Işık Ergüden, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Lele, S., "Environment and Well-Being", *NLR*, Mayıs-Haziran 2020, 123.

Lenton, T.; Rockstrom, J.; Gaffney, O.; Rahmstorf, S.; Richardson, K.; Steffen, W. ve Schellnuber, H., "Climate tipping points too risky to bet against", *Nature*, 2020, 575 (7784), s. 592-595. https://doi.org/10.1038/d41586-019-03595-0

Leopold, L., *The Who Hated Work and Loved Labor: The Life and Times of Tony Mazzocchi*, Chelsea Green Publishing, Vermont, 2007.

Lestel, D. "What Capabilities for the Animal", *Biosemiotics*, (2011b), 4 (1), s. 83-102.

— "The Biosemiotics and Phylogenesis of Culture", *Readings in Zoosemiotics*, T. Maran, D. Martinelli ve A. Turovski (yay. haz.), Walter de Gruyter, 2011a, s. 377-410.

Lévi-Strauss, C., *Hepimiz Yamyamız*, çev. Haldun Bayrı, Metis Yayınları, İstanbul, 2013.

Lindgren, N. ve Öhman, J., "A Posthuman Approach to Human-Animal Relationships: Advocating Critical Pluralism", Environmental Education Research, 2019, 25(8), s. 1200-1215. https://doi.org/10.1080/13504622.2018.1450848.

Lipietz, A., "Korkular ve Umutlar: Liberal Üretkenlik Modelinin Krizi ve Yeşil Alternatif", *Yeşil Ekonomi*, Ahmet Atil Aşıcı ve Ümit Şahin (yay. haz.), Yeni İnsan Yayınları, İstanbul, 2012.

Lohmann, L., "Financialization, Commodification and Carbon: The Contradictions of Neoliberal Climate Policy", *Socialist Register*, 2012, 48, s. 85-107.

Lovell, J.S., "Understanding farm animal abuse: Legal and extra-legal factors", *The Routledge International Handbook of Rural Criminology*, Routledge, New York, 2016.

Löwy, M., *Ecosocialism: A Radical Alternative to Capitalist Catastrophe*, Haymarket Books, Londra, 2015.

Luxemburg, R., "Junius Broşürü: Alman Sosyal Demokrasisi'nin Bunalımı", *Rosa Luxemburg Kitabı Seçme Yazılar*, Peter Hudis ve Kevin B. Anderson (yay. haz.), çev. Tunç Tayanç, Dipnot Yayınları, Ankara, 2013.

Lynch, J. ve Mannion, G., "Place-Responsive Pedagogies in the Anthropocene: Attuning with the More-than-Human", *Environmental Education Research*, 2021, 27(6), s. 864-878, https://doi.org/10.1080/13504622.2020.1867710.

M. Kistler, J., *War Elephants*, University of Nebraska Press, Lincoln ve Londra, 2007.

MacGregor, S., "Making Matter Great Again? Ecofeminism, New Materialism and the Everyday Turn in Environmental Politics", *Environmental Politics*, 2021, 30(1-2), s. 41-60. https://doi.org/10.1080/09644016.2020.1846954.

Macpherson, C.B., *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke*, Oxford University Press, Oxford, 2011 [1962].

Madden, R., "Animals and the Limits of Ethnography", *Anthrozoös*, 2014, 27 (2), s. 279-293.

Maggs, D. ve Robinson, J., "Recalibrating the Anthropocene: Sustainability in an Imaginary World", *Environmental Philosophy*, 2016, 13(2), s. 175-94. https://doi.org/10.5840/envirophil201611740.

Malm, A., "Introduction", *Property Will Costs Us the Earth Direct Action and the Future of the Global Climate Movement*, Verso, Londra, 2022, s. 30.

— "The Origins of Fossil Capital: From Water to Steam in the British Cotton Industry", *Historical Materialism*, 2013, 21 (1), s. 15-68.

— "When Does the Fightback Begin?", *Verso*, 23 Nisan 2021. https://www.versobooks.com/blogs/5061-when-does-the-fightback-begin

— *Corona, Climate, Chronic Emergency War Communism in the Twenty-First Century*, Verso, Londra, 2020.

— *The Progress of this Storm: Nature and Society in a Warming World*, Verso, Londra, 2018.

— *How to Blow Up a Pipeline Learning to Fight in a World on Fire*, Verso, Londra, 2021, s. 88-105.

Malone, K., "Reconsidering Children's Encounters with Nature and Place Using Posthumanism", *Australian Journal of Environmental Education*, Mart 2016, 32(1), s. 42-56. https://doi.org/10.1017/aee.2015.48.

Mandel, E., *Sosyalizmin Geleceği*, çev. D. Işık ve Masis Kürkçügil, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Mann, M.E., *The New Climate War: The Fight to Take Back Our Planet*, Public Affairs, New York, 2021.

Mäntymäki, H., "Epistemologies of (Un)Sustainability in Swedish Crime Series Jordskott", *Green Letters*, Ocak 2018, 22 (1), s. 89-100. https://doi.org/10.1080/14688417.2017.1415159.

Marsden, T., "Pathways in the Sociology of Rural Knowledge", *Handbook of Rural Studies*, Paul Cloke, Terry Marsden ve Patrick Mooney (yay. haz.), Sage Publications, Londra, 2006, s. 3-18.

Martinez-Alier, J., *The Environmentalism of the Poor.*

— "The Ecological Debt", *Kurswechsel*, 2002, 4, s. 5-16.

— *The Environmentalism of the Poor: A Study of Ecological Conflicts and Valuation*, Edward Elgar Pub, Northampton, 2003.

Marx, K. ve Engels, F., *Komünist Manifesto*, çev. Celâl Üster ve Nur Deriş, Can Yayınları, İstanbul, 2008.

— *Komünist Parti Manifestosu*, Evrensel Basın Yayın, İstanbul, 2014.

— *The German Ideology*, Marx/Engels Internet Archive (marxists.org), 2000, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1845/german-ideology/ch01.htm.

— *Alman İdeolojisi [Feuerbach]*, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 2010.

Marx, K., "On the Irish Question", *MECW*, Sayı 21, s. 317; https://www.marxists.org/archive/marx/iwma/documents/1867/irish-speech.htm

— *Kapital Ekonomi Politiğin Eleştirisi Birinci Cilt*, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Yordam Yayınları, İstanbul, 2010.

— *Kapital 1. Cilt*, çev. Mehmet Selik, Yordam Kitap, İstanbul, 2015.

Mary Douglas, *Purity and danger: An analysis of concepts of pollution and taboo*, Routledge, Londra, 1966.

Massumi, B., *Hayvanların Politika Hakkında Bize Öğrettikleri*, çev. Emre Sünter, Norgunk, İstanbul, 2020.

Matthews, D., "Factory farms abuse workers, animals, and the environment. Cory Booker has a plan to stop them", *Vox*, 20 Aralık 2019, (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022). https://www.vox.com/future-perfect/2019/12/20/21028200/factory-farms-abuse-workers-animals-and-the-environment-cory-booker-has-a-plan-to-stop-them

Mazak, M. ve Güldal, F., *Osmanlı'dan Günümüze Temizlik Tarihi Tanzifat-ı İstanbul*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011.

McCallum, M.L., "Vertebrate biodiversity losses point to a sixth mass extinction", *Biodiversity and Conservation*, 2015, 24(10), s. 2497-2519.

McDonald, R.I.; Weber, K.; Padowski, J.; Flörke, M.; Schneider, C.; Green, P.A.; Gleeson, T.; Eckman, S.; Lehner, B.; Balk, D.; Boucher, T.; Grill, G. ve Montgomery, M., "Water on an urban planet: Urbanization and the reach of urban water infrastructure", *Global Environmental Change*, 2014, 27, s. 96-105. https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2014.04.022

McEwan, I., *Solar*, çev. Kıvanç Güney, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 49-50.

McGregor, J., "Enhancing Humans and Sustainability: The Reunion of Bioethics and Environmental Ethics", *De Ethica*, 2014, 1(3), s. 35-53. https://doi.org/10.3384/de-ethica.2001-8819.141335.

McGraw, D., "Lake Erie is still at significant risk for harmful algae blooms, experts warn", *Successful Farming*, 22 Temmuz 2021, (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022). https://www.agriculture.com/news/business/lake-erie-still-at-significant-risk-for-harmful-algae-blooms-experts-warn

Mclellan, D., *İdeoloji*, çev. Barış Yıldırım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.

McNeill, J.R., *Something New under the Sun: An Environmental History of the Twentieth Century*, Allen Lane, Londra, 2000.

McShane, C. ve Tarr, J.A., *The Horse in the City: Living Machines in the Nineteenth Century*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2007.

Melin, Y.; Vandenberghe, W.; Heeren, P. ve Woo Kim, J., "Five key things about the EU's Carbon Border Adjustment Mechanism", *Reedsmith*, https://www.reedsmith.com/en/perspectives/2021/12/five-key-things-about-the-eus-carbon-border-adjustment-mechanism

Merchant, C., *The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution*, HarperOne, San Francisco 1990 [1980].

Micklin, P., "The Aral sea disaster", *Annual review of Earth and planetary sciences*, 2007, 35 (1), s. 47-72.

Milburn, J. ve Goozen, S. Van, "Counting animals in war", *Social Theory And Practice*, 2020, 47, s. 657-685.

Mitchell, T., "Carbon Democracy", *Economy and Society*, 2009, 38 (3), 2009, s. 399-432.

Mogul, R.; Mitra, E.; Suri, M. ve Saifi, S., "India and Pakistan heatwave is 'testing the limits of human survivability,' expert says", *CNN*, 2 Mayıs 2022. https://edition.cnn.com/2022/05/02/asia/india-pakistan-heatwave-climate-intl-hnk/index.html

Molyneux, J., "Is there time for system change?", *Global Ecosocialist Network*, 21 Ağustos, 2020, http://www.globalecosocialistnetwork.net/2020/08/21/is-there-time-for-system-change/

Monbiot, G., *Feral: Rewilding the Land, the Sea and Human Life*, The University of Chicago Press, Chicago, 2014.

— *Yaban Yaşam: Karayı, Denizi ve İnsan Yaşamını Yeniden Yabanlaştırmak*, çev. Muammer Pehlivan, Everest Yayınları, İstanbul, 2018.

Moore, J., "Potosí and the Political Ecology of Underdevelopment, 1545-1800", *Journal of Philosophical Economics*, 2010, 4 (1), s. 58-103.

— "*The Modern World System* as Environmental History? Ecology and the Rise of Capitalism", *Theory and Society*, 2003, 32 (3).

— "The Rise of Cheap Nature", *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History and the Crisis of Capitalism*, Jason Moore (yay. haz.), PM Press, Oakland, 2016, s. 78-115.

— *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*, Verso, Londra, 2015.

Mora, C.; Tittensor, D.P.; Adl, S.; Simpson, A.G.B. ve Worm, B., "How many species are there on Earth and in the ocean?", *Plos Biology*, 9 (8), 2011. https://doi.org/10.1371/journal.pbio.1001127

Morin, K.M., "Carceral Space: Prisoners and Animals", *Antipode*, 2016, 48, s. 1317-1336.

Morton, T., *Hipernesneler: Dünyanın Sonundan Sonra Felsefe ve Ekoloji*, çev. Bilge Demirtaş, Tellekt Yayınları, İstanbul, 2020.

Mouterde, P., "Ukraine war encroaches on natural reserves and has deadly effect on biodiversity", *Le Monde*, 7 Temmuz 2022. https://www.lemonde.fr/en/environment/article/2022/07/07/war-in-ukraine-encroaches-natural-reserves-and-causes-deadly-effects-on-biodiversity_5989325_114.html (Erişim Tarihi: 20/06/2022)

Muller, S.M., "Zombification, Social Death, and the Slaughterhouse: U.S. Industrial Practices of Livestock Slaughter", *American Studies*, 2018, 57, (3), s. 81-101.

Natale, N., "*CAFOs & Their Involvement in Lake Erie's Algae Bloom Crisis*", *ArcGIS Story Maps*, 16 Nisan 2020, (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022). https://storymaps.arcgis.com/stories/3b152f9958214a2d8637d605339e9642

Navarro, L.M. ve Pereira, H.M., "Rewilding abandoned landscapes in Europe", *Rewilding European Landscapes*, Springer, Cham, 2015, s. 3-23.

Neimanis, A.; Åsberg, C. ve Hedrén, J., "Four Problems, Four Directions for Environmental Humanities: Toward Critical Posthumanities for the Anthropocene", *Ethics and the Environment*, 2015, 20(1), s. 67, https://doi.org/10.2979/ethicsenviro.20.1.67.

Nirmal, P. ve Rocheleau, D., "Decolonizing degrowth in the post-development convergence: Questions, experiences, and proposals from two indigenous territories", *Environment and Planning E: Nature and Space*, 2019, 2 (3), s. 465-492. https://doi.org/10.1177/2514848618819478

Nixon, R., *Slow Violence and the Environmentalism of the Poor*, Harvard University Press, Cambridge, 2011.

Noske, B., *Humans and Other Animals: Beyond the Boundaries of Anthropology*, Pluto, Londra, 1989.

Ocampo, S., *Söz*, çev. Çiğdem Öztürk, Notos Yayınları, İstanbul, 2022.

O'Connor, J., "The Second Contradiction of Capitalizm with an Addendum on the Two Contradictions of Capitalism", *Natural Causes in Ecological Marxism*, The Guilford Press, New York, 1998, s. 158-177.

O'Connor, M., "On the Misadventures of Capitalist Nature", *Is Capitalism Sustainable? Political Economy and the Politics of Ecology*, Martin O'Connor, (yay. haz.), The Guilford Press, New York, 1994, s. 125-151.

O'Sullivan, S., "The War Against Animals with Dinesh Wadiwel", *Knowing Animals* podcast, 116. Bölüm, 20 Mayıs 2019.

Odman, A., "Asbest Tehlike Haritası", *beyond.istanbul Özel Sayı: İstanbul Yollarında Kentsel Politik Ekoloji*, Mekânda Adalet Derneği, 2019, s. 70-78.

Opperman, S., (yay. haz), *Ekoeleştiri: Çevre ve Edebiyat*, Phoenix, Ankara, 2012.

— "The Scale of the Anthropocene: Material Ecocritical Reflections", *Mosaic: An Interdisciplinary Critical Journal*, 2018, 51 (3), s. 1-17.

Oppermann, S. ve Akıllı, S., *Turkish ecocriticism: from Neolithic to contemporary timescapes*, Lexington Books, Lanham, 2021.

Oreskes, N. ve Conway, E.M., *Merchants of Doubt*, Bloomsbury, Londra, 2010.

Out of the Woods Collective, *Hope Against Hope Writings on Ecological Crisis*, Common Notions, New York, 2020, s. 240.

Özdağ, U. *Çevreci Eleştiriye Giriş: Doğa, Kültür, Edebiyat*, Ürün Yayınları, Ankara, 2014.

— *Edebiyat ve Toprak Etiği: Amerikan Yazınında Leopold'cu Düşünce*, Ürün Yayınları, Ankara, 2017.

Özdemir, F.U., "Zonguldak'taki Emekçi Katırlar: Hayvan Emeği ve Direnişi Üzerine Bir İnceleme", *Şehir ve Hayvan*, Ayten Alkan (yay. haz.), Patika Kitap, İstanbul, 2020.

Özgönül, S., İzmir ve Fayton; Bir Kimlik İmgesi, İzmir Ticaret Odası, İzmir, 2007.

Özlü, Z., "19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Veterinerlik Mesleği ile İlgili Bir Değerlendirme", *Belleten*, 2012, 76 (275), s. 239-260.

Pachirat, T., *Every Twelve Seconds: Industrialized Slaughter and the Politics of Sight*, Yale University Press, New Haven, 2011.

Park, R.E., "Magic, Mentality, and City Life", *The City: Suggestions for Investigation of Human Behavior in the Urban Environment*, Robert E. Park, Ernest W. Burgess ve Roderick D. McKenzie (yay. haz.), University of Chicago Press, Chicago, 1925, s. 123-142.

Parr, A., *The Wrath of Capital: Neoliberalism and Climate Change Politics*, Columbia University Press, New York, 2012.

Patterson, C., *Eternal Treblinka: Our treatment of animals and the Holocaust*, Lantern Books, New York, 2002.

Pedersen, H., "The Contested Space of Animals in Education: A Response to the 'Animal Turn' in Education for Sustainable Development", *Education Sciences*, 2019, 9(3), s. 211. https://doi.org/10.3390/educsci9030211.

Peksoy, E., "İnsan, Hayvan, Taş: Nesne, Nesne, Nesne – Hayvan Haklarına Yeni Bir Bakış: Nesne Yönelimli Ontoloji", *Doğu Batı*, Ağustos-Eylül-Ekim 2017, 82.

Peters, M.D.J. vd., "Chapter 11: Scoping Reviews (2020 Version)", *JBI Manual Forevidence Synthesis*, E. Aromataris ve Z. Munn (yay. haz.), JBI, 2020. https://synthesismanual.jbi.global & https://doi.org/10.46658/JBIMES-20-12.

Pettorelli, N.; Barlow, J.; Stephens, P.A.; Durant, S.M.; Connor, B.; Schulte to Bühne, H.; Sandom, C.J.; Wentworth, J. ve du Toit, J.T., "Making rewilding fit for policy", *Journal of Applied Ecology*, 2018, 55(3), s. 1114-1125.

Pimm, S.L.; Jenkins, C.N.; Abell, R.; Brooks, T.M.; Gittleman, J.L.; Joppa, L.N.; Raven, P.H.; Roberts, C.M. ve Sexton, J.O., "The biodiversity of species and their rates of extinction, distribution, and protection", *Science*, 2014, 344(6187), s. 1246752.

Pimm, S.L.; Russell, G.J.; Gittleman, J.L. ve Brooks, T.M., "The future of biodiversity", *Science*, 1995, 269(5222), s. 347-350.

Piper, K., "The rise of meatless meat, explained", *Vox*, 28 Mayıs 2019, (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022). https://www.vox.com/2019/5/28/18626859/meatless-meat-explained-vegan

Platonov, A., "On the First Socialist Tragedy", *New Left Review*, Mayıs/Haziran 2011, 69. https://newleftreview.org/issues/ii69/articles/andrei-platonov-on-the-first-socialist-tragedy

— "İnsanlığın 'Tasfiyesi' Üzerine", *Can*, çev. Günay Çetao Kızılırmak, Metis Yayınları, İstanbul, 2010.

Platt, J.R., "Climate Change Claims Its First Mammal Extinction", *Scientific American Blog Network*, (Erişim Tarihi: 25 Temmuz 2022). https://blogs.scientificamerican.com/extinction-countdown/climate-change-claims-its-first-mammal-extinction/

Plumptre, A.J.; Baisero, D.; Belote, R.T.; Vázquez-Domínguez, E.; Faurby, S.; Jędrzejewski, W.; Kiara, H.; Kühl, H.; Benítez-López, A.; Luna-Aranguré, C. ve Voigt, M., "Where might we find ecologically intact communities?", *Frontiers in Forests and Global Change*, 2021, s. 26.

Polanyi, K., *Büyük Dönüşüm:* Çağımızın *Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, çev. Ayşe Buğra, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Pollin, R., "De-Growth vs a Green New Deal", *NLR*, Temmuz-Ağustos 2018, 112.

Pörtner, H.O.; Scholes, R.J.; Agard, J.; Archer, E.; Arneth, A.; Bai, X.; Barnes, D.; Burrows, M.; Chan, L.; Cheung, W.L.; Diamond, S.; Donatti, C.; Duarte, C.; Eisenhauer, N.; Foden, W.; Gasalla, M.A.; Handa, C.; Hickler, T.; Hoegh-Guldberg, O.; Ichii, K.; Jacob, U.; Insarov, G.; Kiessling, W.; Leadley, P.; Leemans, R.; Levin, L.; Lim, M.; Maharaj, S.; Managi, S.; Marquet, P.A.; McElwee, P.; Midgley, G.; Oberdorff, T.; Obura, D.; Osman, E.; Pandit, R.; Pascual, U.; Pires, A.P.F.; Popp, A.; Reyes-García, V.; Sankaran, M.; Settele, J.; Shin, Y.J.; Sintayehu, D.W.; Smith, P.; Steiner, N.; Strassburg, B.; Sukumar, R.; Trisos, C.; Val, A.L.; Wu, J.; Aldrian, E.; Parmesan, C.; Pichs-Madruga, R.; Roberts, D.C.; Rogers, A.D.; Díaz, S.; Fischer, M.; Hashimoto, S.; Lavorel, S.; Wu, N. ve Ngo, H.T., "Scientific outcome of the IPBES-IPCC co-sponsored workshop on biodiversity and climate change", *IPBES secretariat*, Bonn, DOI:10.5281/zenodo.4659158.

Quataert, D., "The Age of Reforms, 1812-1914", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1600-1914*, Halil İnalcık, Donald Quataert ve Suraiya Faroqhi (yay. haz.), cilt 2, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

Raftery, A.E.; Zimmer, A.; Frierson, D.M.W.; Startz, R. ve Liu, P., "Less than 2 °C warming by 2100 unlikely", *Nature Climate Change*, 2017, 7 (9), s. 637-641. https://doi.org/10.1038/nclimate3352

Rasim, A., *Anılar ve Söyleşiler*, Nuri Erten (yay. haz.), Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1983.

— *Şehir Mektupları*, Nuri Akbayar (yay. haz.), Oğlak Yayınları, İstanbul, 2018 [1898].

Raup, D.M. ve Sepkoski Jr, J.J., "Mass extinctions in the marine fossil record", *Science*, 1982, 215(4539), s. 1501-1503.

REC Türkiye (Bölgesel Çevre Merkezi), A'dan Z'ye İklim Değişikliği Başucu Rehberi, 2015.https://rec.org.tr/wpcontent/uploads/2016/11/adanzye_iklim_degisikligi_basucurehberi.pdf

Regan, T., "The Case for Animal Rights", *Advances in Animal Welfare Science*, M.W. Fox ve L.D. Mickley (yay. haz.), 1986/87.

— "The Day May Come – Legal Rights for Animals", *Animal Law*, 2004, 10 (11), s. 11-24.

— *Kafesler Boşalsın: Hayvan Haklarıyla Yüzleşmek*, çev. Serpil Çağlayan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Reuters, "Record after record: Brazil's Amazon deforestation hits April high, nearly double previous peak", *The Guardian*, 7 Mayıs 2022. https://www.theguardian.com/world/2022/may/07/record-after-record-brazils-amazon-deforestation-hits-april-high-nearly-double-previous-peak

Rigaud, K.K.; de Sherbinin, A.; Jones, B.; Bergmann, J.; Clement, V.; Ober, K.; Schewe, J.; Adamo, S.; McCusker, B.; Heuser, S. ve Midgley, A., *Groundswell: Preparing for Internal Climate Migration*, World Bank, Washington, 2018.

Ripple, W.J.; Wolf, C.; Newsome, T.M.; Galetti, M.; Alamgir, M.; Crist, E.; Mahmoud, M.I.; Laurance, W.F. ve 184 ülkeden yetkili 15.364 biliminsanı, "World scientists' warning to humanity: a second notice", *BioScience*, 2017, 67(12), s. 1026-1028.

Ritchie, H., "*How much of the world's land would we need in order to feed the global population with the average diet of a given country?*", Our World in Data, 3 Ekim 2017, (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022). https://ourworldindata.org/agricultural-land-by-global-diets

Ritchie, H. ve Roser, M., "Land Use", 2013. https://ourworldindata.org/land-use.

Ritchie, H. vd. "Meat and Dairy Production", *Our World in Data*, (tarih yok). (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022). https://ourworldindata.org/meat-production

Ritvo, H., "On the animal turn", *Daedalus*, 2007, 136 (4), s. 118-122.

Robinson, K.S., *2312*, Orbit, Londra, 2012.

Rockström, J.; Steffen, W.; Noone, K.; Persson, Å.; Chapin, F.S.I.; Lambin, E.; Lenton, T.M.; Scheffer, M.; Folke, C.; Schellnhuber, H.J.; Nykvist, B.; de Wit, C.A.; Hughes, T.; van der Leeuw, S.; Rodhe, H.; Sörlin, S.; Rose vd., "Single-item substitutions can substantially reduce the carbon and water scarcity footprints of US diets", *The American Journal of Clinical Nutrition*, 2022, 115 (2), s. 378-387.

Rovalo, E., *iSites: Nature Journalling for Biomimicry*, Biomimicry 3.8, Montana, 2019.

Rueckert, W., "Literature and Ecology", *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*, C. Glotfelty-H. Fromm (yay. haz.), Georgia University Press, Atina, 1996, s. 105-123.

Ruggiero, A., *A brief explanation of the Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM)*, Carbon Market Watch, 16 Aralık, 2021. https://carbonmarketwatch.org/2021/12/16/a-brief-explanation-of-the-cbam-proposal/#embedded-emissions

Ryder, R., *Victims of Science: The Use of Animals in Research*, Davis-Poynter, Londra 1975.

Sadownik, A.J. ve Gabi, J., "(Re)Imagining Entangled Sustainability: A Human and Nonhuman Theorisation of Belonging to Safeguard Sustainability's Holism", *Sustainability*, 2021, 13(9), s. 4714, https://doi.org/10.3390/su13094714.

Sánchez-Bayo, F. ve Wyckhuys, K.A., "Worldwide decline of the entomofauna: A review of its drivers", *Biological conservation*, 2019, 232, s. 8-27.

Sanders, B., "Global Animal Slaughter Statistics & Charts: 2020 Update", *faunalytics*, 29 Temmuz 2020. https://faunalytics.org/global-animal-slaughter-statistics-and-charts-2020-update/ (Erişim Tarihi: 16/05/2022)

Santo, R.E., vd., "Considering Plant-Based Meat Substitutes and Cell-Based Meats: A Public Health and Food Systems Perspective", *Frontiers in Sustainable Food Systems*, 2020, 31, 4. https://doi.org/10.3389/fsufs.2020.00134

Sarıkaya, E., "Bir Zamanlar Göle ile Kars Arası Atlı Tramvay Vardı", *Siyasal Yaşam*, 7 Şubat 2021, http://www.siyasalyasam.com.tr/bir-zamanlar-gole-ile-kars-arasi-atli-tramvay-vardi/ (erişim 28 Nisan 2022).

Saurí, D. ve Del Moral, L., "Recent development in Spain's water policy. Alternatives and conflict at the end of the hydraulic age", *Geoforum*, 2001, 32, s. 353-362.

Scarry, E., *The Body in Pain – the Making and Unmaking of the World*, Oxford University Press, New York, 1985.

Schivelbusch, W., *Uzak Akrabalar: Faşizm, Nasyonal-Sosyalizm, New Deal, 1933-1939*, çev. Muhammet Metin, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Schlosberg, D., "From Postmaterialism to Sustainable Materialism: The Environmental Politics of Practice-Based Movements", *Environmental Politics*, 2019, s. 1-21, https://doi.org/10.1080/09644016.2019.1587215.

Schroder, E. ve Storm, S., "Economic growth and carbon emissions: The road to 'hothouse earth' is paved with good intentions", *International Journal of Political Economy*, 2020, 49 (2), s. 153-173. https://doi.org/10.1080/

Scranton, R., *Ölmeyi Öğrenmek: Uygarlığın Sonu Üzerine Düşünceler*, çev. Deniz Tortum, Edebi Şeyler, İstanbul, 2019.

Seaton, L., "Painting Nationalism Green?", *NLR*, Temmuz-Ağustos 2020, 124.

Sebeok, T.A., "Talking with Animals: Zoosemiotics explained", *Essays in Zoosemiotics*, Toronto Semiotic Circle, Toronto, 1990.

Secretariat of the Convention on Biological Diversity, *Global Biodiversity Outlook 5*, Montreal, 2020.

Shiklomanov, I.A. ve Rodda, J.C., *World Water Resources at the Beginning of the Twenty-First Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

Shiva, V., "Life Inc.: Biology and the Expansion of Capitalist Markets", *Sostenible?*, 2000, 2, s. 79-92.

Simondon, G., *Hayvan ve İnsan Üzerine İki Ders*, çev. Emre Sünter, Norgunk, İstanbul, 2019.

Singer, P., "All Animals Are Equal", *Philosophical Exchange*, 1974, 1 (5), s. 103-116.

— *Hayvan Özgürleşmesi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005.

Sjögren, H., "Educable Futures?: Managing Epistemological Uncertainties in Sustainability Education", *Resilience: A Journal of the Environmental Humanities*, 2014, 1(2). https://doi.org/10.5250/resilience.1.2.005.

Skurnick, L., *That Should Be a Word*, Workman Publishing, New York, 2015.

Slovic, S., "Letter", *PMLA*, 1999, 114 (5), s. 1102-1103.

Smart, A. ve Smart, J., "Posthumanist Perspectives on Transhumanist Marketing: More than Human Genes, More than Market Promotion", *Anuac*, 2021, 10 (1), s. 187-209. https://doi.org/10.7340/ANUAC2239-625X-4891.

Smith, N., "Foreword", *In the Nature of Cities: Urban Political Ecology and the Politics of Urban Metabolism*, Nik Heynen, Maria Kaika ve Erik Swyngedouw (yay. haz.), Routledge, Londra & New York, 2006.

— "Gentrification and Uneven Development", *Economic Geography*, 1982, 58 (2), s.139-155.

— *Uneven development: Nature, Capital, and the Production of Space*, Basil Blackwell, Oxford, 1991.

Snyder, P.K.; Costanza, R.; Svedin, U.; Foley, J. vd., "Planetary boundaries: Exploring the safe operating space for humanity", *Ecology and Society*, 2009, 14 (2), 32. makale. https://doi.org/10.5751/ES-03180-140232

Solly, M., "How African elephants get their wrinkles", *Smithsonian Magazine*, 4 Ekim 2018.

Solnit, R., *Storming the Gates of Paradise: Landscapes for Politics*, University of California Press, Berkeley, 2008.

Spengler, O., *The Decline of the West*, A.A. Knopf, New York, 1926.

Steffen, W.; Richardson, K.; Rockstrom, J.; Cornell, S.E.; Fetzer, I.; Bennett, E.M.; Biggs, R.; Carpenter, S.R.; de Vries, W.; de Wit, C.A.; Folke, C.; Gerten, D.; Heinke, J.; Mace, G.M.; Persson, L.M.; Ramanathan, V.; Reyers, B. ve Sorlin, S., "Planetary boundaries: Guiding human development on a changing planet", *Science*, 2015, 347 (6223), s. 736-46. https://doi.org/10.1126/science.1259855

Steffen, W.; Rockström, J.; Richardson, K.; Lenton, T.M.; Folke, C.; Liverman, D.; Summerhayes, C.P.; Barnosky, A.D.; Cornell, S.E.; Crucifix, M.; Donges, J.F.; Fetzer, I.; Lade, S.J.; Scheffer, M.; Winkelmann, R. ve Schellnhuber, H.J., "Trajectories of the earth system in the anthropocene", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 2018, 115 (33), s. 8252-8259. https://doi.org/10.1073/pnas.1810141115

Strathern, M., "Shifting Relations", Paper for the Emerging Worlds Workshop, University of California, Santa Cruz, 8 Şubat 2013.

— *The Gender of the Gift: Problems with Women and Problems with Society in Melanesia*, University of California Press, Oakland, 1990.

Sumner, A.; Ortiz-Juarez, E. ve Hoy, C., *Precarity and the pandemic: COVID-19 and poverty incidence, intensity, and severity in developing countries*, WIDER Working Paper 2020/77.

Swyngedouw, E., *Social Power and the Urbanization of Water: Flows of Power*, Oxford University Press, Oxford, 2004.

Şahin, A., "İstanbul ve Çevresinin Orman Varlığı", *Ekosistem İklim ve Kentsel Büyüme Perspektifinden İstanbul ve Kuzey Ormanları*, Ünal Akkemik (yay. haz.), Türkiye Ormancılar Derneği, İstanbul, 2020, s. 56-73.

Şahin, Ü., "Warming A Frozen Policy: Challenges To Turkey's Climate Politics After Paris", *Turkish Policy Quarterly*, 2016, 15 (2), s.117-129

— *Türkiye'de Karbon Kilitlenmesi: Düşük Karbona Geçişte Almanya ve Polonya ile Karşılaştırmalı Bir Perspektif*, İstanbul Politikalar Merkezi, 2018.

Tàbara, J.D. ve İlhan, A., "Culture as trigger for sustainability transition in the water domain: The case of Spanish water policy and the Ebro river basin", *Regional Environmental Change*, 2008, 8 (2), s. 59-71.

Tan, M., "Çağlar Boyunca Çocukluk", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1989, 22 (1), s. 71-88.

— "Çocukluk: Dün ve Bugün", *Toplumsal Tarihte Çocuk, Sempozyum 23-24 Nisan 1983*, Bekir Onur (yay. haz.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

Tanuro, D., "Impacts of warming faster and more severe than expected says IPCC", *International Viewpoint*, 3 Mart 2022. https://internationalviewpoint.org/spip.php?article7546

Tarr, J.A. ve McShane, C.,"Urban Horses and Changing City-Hinterland Relationships in the United States," *Resources of the City: Contributions to an Environmental History of Modern Europe*, Bill Luckin ve D. Dieter Schott (yay. haz.), Routledge, Londra, 2005.

Tarr, J.A., *The Search for the Ultimate Sink: Urban Pollution in Historical Perspective*, University of Akron Press, Ohio, 1996.

Tavsanoglu, Ç. ve Pausas, J.G., "Turkish postfire action overlooks biodiversity", *Science*, 2022, 375(6579), s. 391.

Tercüman, Ç., *İstanbul'un 100 Deyimi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2013.

Tokcan, M., "Yedigöller Milli Parkı ile Sarımustan *İşletme Ormanı*'nın Hemerobi Dereceleri ve Bitki Toplumları Üzerine Araştırmalar", İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Orman Mühendisliği Anabilim Dalı Orman Botaniği Programı, yayımlanmamış doktora tezi, 2015.

Tønnessen, M.; Beever, J., ve Hendlin, Y. H., "Introducing Biosemiotic Ethics", *Zeitschrift für Semiotik*, 2015, 37 (3-4), s. 3-12.

Tooze, A., "Ecological Leninism", *London Review of Books*, 18 Kasım 2021, 43(22). https://www.lrb.co.uk/the-paper/v43/n22/adam-tooze/ecological-leninism

Trampe, W., "Euphemisms for Killing Animals and for Other Forms of Their Use", *The Routledge Handbook of Ecolinguistics*, Fill, Alwin ve Hermine Penz (yay. haz.), Routledge, New York, 2018.

Transnational Institute, "Geri Dönüş Yok: Küresel Bir Eğilim Olarak Suyun Yeniden Belediyelerin Yönetimine Geçmesi", 2015. http://www.suhakki.org/2015/02/geri-donus-yok-kuresel-bir-egilim-olarak-suyun-yeniden-belediyelerin-yonetimine-gecmesi/#.WTR-H2gT7IV

Tricco, A.C. vd., "A Scoping Review on the Conduct and Reporting of Scoping Reviews", *BMC Medical Research Methodology*, Aralık 2016, 16(1). https://doi.org/10.1186/s12874-016-0116-4.

Trotsky, L., *The Crisis of the French Section (1935-36)*, Pathfinder Press, New York, 1977, s. 170.

Tsing, A.L., *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in the Capitalist Ruins*, Princeton University Press, Princeton, 2015.

Tsing, A., "Feral Biologies", Anthropological Visions of Sustainable Futures için tebliğ, University College London, Şubat 2015.

— "Unruly Edges: Mushrooms as Companion Species", *Environmental Humanities*, 2012, 1, s. 141-154.

Turnbull, P., "Anthrax Vaccines: Past, Present and Future", *Vaccine*, 1991, 9 (8), s. 533-39. https://doi.org/10.1016/0264-410X(91)90237-Z.

TUSİAD, Ekonomik Göstergeler Merceğinden Yeni İklim Rejimi Raporu, 2020, https://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/10633-ekonomik-gostergeler-merceginden-yeni-i-klim-rejimi-raporu.

Türkeş, M., *Genel Klimatoloji: Atmosfer, Hava ve İklimin Temelleri*, Kriter Yayınevi, İstanbul, 2018.

Türkiye Döngüsel Ekonomi Platformu, SKD Türkiye, http://www.skdturkiye.org/turkiye-materials-marketplace

Uexküll, J. von, *Streifzüge durch die Umwelten von Tieren und Menschen*, Geibungsyoin Verlag, 1934.

— *Theoretical Biology*, Harcourt, New York, 1926.

Ulmer, J.B., "Posthumanism as Research Methodology: Inquiry in the Anthropocene", International Journal of Qualitative Studies in Education, 2017, 30(9), s. 832-48. https://doi.org/10.1080/09518398.2017.1336806.

UNESCO, The United Nations World Water Development Report 2017: Wastewater Untapped Resource, 2017. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247553

UNFCCC, Wetlands Disappearing Three Times Faster than Forests, 2018. https://unfccc.int/news/wetlands-disappearing-three-times-faster-than-forests

United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division, *World Population Prospects 2022: Summary of Results*, 2022. UN DESA/POP/2022/TR/NO. 3.

Utku, S.B. ve Kümbet, P. (yay. haz.), *Çokdisiplinli Çalışmalarda Posthümanizm*, Transnational Press London, Londra, 2022.

Vadén, T.; Lähde, V.; Majava, A.; Järvensivu, P.; Toivanen, T. ve Eronen, J.T., "Raising the bar: On the type, size and timeline of a 'successful' decoupling", *Environmental Politics*, Haziran 2020, 30 (1), s. 1-15. https://doi.org/10.1080/09644016.2020.1783951

Vadén, T.; Lähde, V.; Majava, A.; Järvensivu, P.; Toivanen, T.; Hakala, E., ve Eronen, J.T., "Decoupling for ecological sustainability: A categorization and review of research literature", *Environmental Science and Policy*, 2020, 112, s. 236-244. https://doi.org/10.1016/j.envsci.2020.06.016

Vale, P.; Gibbes, H.; Vale, R.; Christie, M.; Florence, E.; Munger, J. ve Sabaini, D., "The Expansion of Intensive Beef Farming to the Brazilian Amazon", *Global Environmental Change*, Haziran 2019, 57. DOI:10.1016/j.gloenvcha.2019.05.006

van Dooren, T., *Flight Ways: Life and Loss at the Edge of Extinction*, Columbia University Press, New York, 2014.

Vialles, N., *Animal to edible*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

Vieto, R., "Trapped by war captive animals suffer too", *World Animal Protection*, 13 Nisan 2022, https://www.worldanimalprotection.org.uk/blogs/animals-in-war

Visser, R., "Posthuman Policies for Creative, Smart, Eco-Cities? Case Studies from China", *Environment and Planning A: Economy and Space*, 2019, 51(1), s. 206-225. https://doi.org/10.1177/0308518X18765481.

Walsh, Z.; Böhme, J. ve Wamsler, C., "Towards a Relational Paradigm in Sustainability Research, Practice, Andeducation", *Ambio*, 2021, 50(1), s. 74-84. https://doi.org/10.1007/s13280-020-01322-y.

WASH United, Freshwater Action Network & Water Lex, *The Human Right to Safe Drinking Water and Sanitation in Law and Policy – Sourcebook*, 2012. https://www.waterlex.org/wp-content/uploads/2021/05/RTWS-sourcebook.pdf

Washington, H. ve Cook, J., *Climate Change Denial: Heads in the Sand*, Earthscan, 2011.

Watts, J., "Amazon rainforest 'will collapse if Bolsonaro remains president", *The Guardian*, 26 Temmuz 2022. https://www.theguardian.com/environment/2021/jul/14/amazon-rainforest-will-collapse-if-bolsonaro-remains-president

WCD, *Dams and Development: A New Framework, The Report of the World Commission on Dams*, Earthscan Publications Ltd., London and Sterling, Londra, 2000.

Weart, S.R., *The Discovery of Global Warming*, Harvard University Press, Massachusetts, 2003.

Weber, M., *The City*, Don Martindale ve Gertrud Neuwirth (yay. haz.), Heinemann, Londra, 1960.

Whitnall, T. ve Pitts, N., "Meat Consumption - DAFF", *ABARES*, 21 Ekim 2020, (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022). www.agriculture.gov.au/abares/research-topics/agricultural-outlook/meat-consumption

WHO, "UN Water Global Analysis and Assessment of Sanitation and Drinking Water", 2014.

WHO/UNICEF, "Joint Monitoring Program for Water Supply, Sanitation and Hygiene (JMP) – Progress on household drinking water, sanitation and hygiene 2000-2020", 2021. https://www.unwater.org/publications/who-unicef-joint-monitoring-program-for-water-supply-sanitation-and-hygiene-jmp-progress-on-household-drinking-water-sanitation-and-hygiene-2000-2020/

Williams, B.A.; Venter, O.; Allan, J.R.; Atkinson, S.C.; Rehbein, J.A.; Ward, M.; Di Marco, M.; Grantham, H.S.; Ervin, J.; Goetz, S.J. ve Hansen, A.J., "Change in terrestrial human footprint drives continued loss of intact ecosystems", *One Earth*, 2020, 3(3), s. 371-382.

Wilson, K., "The 'New' Global Population Control Policies: Fueling India's Sterilization Atrocities", *Different Takes*, 2015, Kış 87.

World Wildlife Fund, "Living Planet Report 2018: Aiming Higher", 2018. https://c402277.ssl.cf1.rackcdn.com/publications/1187/files/original/LPR2018_Full_Report_Spreads.pdf

WWF - Living Planet Report, 2020. *Bending the curve of biodiversity loss*, Almond, R.E.A., Grooten M. ve Petersen, T. (yay. haz.), WWF, Gland, İsviçre, 2020.

WWF, "Rich counties poor water", 2006. https://d2ouvy59p0dg6k.cloudfront.net/downloads/rich_countries_poor_water_final_170706.pdf

Yetişkul, E., "Kentler ve Yeni Kentsel Kuramlar: Kentleşmeyi Merkezine Alan Üç Kuram Üzerine", *Planlama*, 2020, 30 (3), s. 332-341.

Yıldırım, M., "Between Care and Violence: Street Dogs of Istanbul," The New School for Social Research, yayımlanmamış doktora tezi, 2021.

York, R., "Humanity and inhumanity: Toward a sociology of the slaughterhouse", *Organization and Environment*, 2019, 17, s. 260-265.

Zeller, C., "Revolutionary ecosocialist strategies on heated earth in condensed time", *Anti Capitalist Resistance*, 9 Ocak 2022. https://anticapitalistresistance.org/revolutionary-ecosocialist-strategies-on-heated-earth-in-condensed-time/

Ziraat Vekâleti, *Beygir Islah ve Teksiri*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1926, s. 19-20.

DİZİN

6306 Afet Yasası 476

A

ABD 21, 39, 48, 75, 76, 77, 93, 115, 116, 131, 135, 143, 165, 172, 198, 216, 226, 231, 279, 280, 281, 285, 288, 289, 291, 292, 305, 307, 308, 309, 310, 313, 317, 318, 321, 325, 329, 389, 473, 504, 509, 527
adalet 10, 13, 14, 18, 19, 73, 80, 81, 86, 87, 89, 92, 95, 98, 99, 100, 101, 107, 110, 124, 133, 136, 157, 177, 190, 201, 296, 297, 298, 326, 349, 350, 379, 382, 390, 394, 396, 397, 428, 429, 442, 470, 472, 474, 475, 479, 480, 482, 484, 487, 488, 491, 492, 493, 494, 499, 504, 505, 509, 510, 540
adil dönüşüm 11, 92, 93, 95, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 136, 501
adil geçiş 11, 93, 94, 95, 96, 101, 102, 103, 106, 107, 501
Afrika 77, 78, 114, 117, 119, 120, 164, 232, 234, 346, 424
ahlaki toplum 340, 342
ahlaki yükümlülük 339
Aichi Biyoçeşitlilik Hedefleri 228
akrabalık kurmak 201, 202, 204, 444
altıncı yok oluş 217, 219
antikapitalizm 51, 52, 87, 89
artı değer 157, 159, 301, 302, 303, 312
av hayvanları 290
avlanma 215, 222, 290, 434
Avrupa Yeşil Mutabakatı (AYM) 128, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 142, 143
Avustralya 48, 114, 216, 279, 285, 286, 291, 325
Aydın, Hande 427, 429, 437

B

barbarlık 180, 181, 182, 183, 338
bir arada iyi yaşam 451, 452, 464, 467
Birinci Dünya Savaşı 189, 277, 279, 284, 285, 287, 423
birincil orman 231, 232
Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi 470, 480
bitkilendirme 247
biyoçeşitlilik 12, 95, 198, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 225, 226, 227, 228, 233, 282, 301, 474, 534
biyomimikri 14, 451, 452, 455, 456, 458, 459, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 502
büyük yok oluş 12, 168, 208, 217, 218, 219, 228, 360
büyüme 11, 81, 88, 110, 128, 129, 134, 135, 136, 144, 147, 148, 150, 151, 152, 154, 155, 157, 159, 172, 173, 226, 236, 301, 307, 311, 312, 317, 331, 333, 395, 417, 452, 454, 457, 458, 466, 472, 484, 501, 514, 546

C

Carson, Racher 76, 105, 220
Chthulusen 12, 195, 198, 199, 200, 201, 444

Corona virüsü salgını 44, 208
Cournut, Bérengère 431, 439, 440, 519
Covid-19 pandemisi 99, 128, 132, 133, 166, 323, 331, 359, 472
çağ krizi 49, 67, 83
çalışan hayvanlar 399, 400, 401, 404, 405, 407, 417, 418, 419, 420, 424
çevre-ötesi 52, 81, 83, 84, 86, 87, 88, 89
çıkarların eşit önemsenmesi 348
çocuk hakları 470, 477, 479, 480, 483, 495, 517

D

Darwin, Charles 259, 337, 367, 520
Descartes, Réne 339, 341, 342, 347
dikotomi 337
doğakültür 386, 388, 446, 462
doğal yaşlı orman 232, 233
Döngüsel Ekonomi Eylem Planı 137, 141

E

egemenlik 19, 62, 178, 246, 340
ekolojik çelişki 51, 52, 54, 56, 57, 58, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 81, 83
ekolojik ihtimam 438, 447
ekolojik mühendislik 247
Ekolojik Sistemler Kuramı 473, 474
ekolojik tahribat 84, 85, 86, 153, 154, 155, 156, 322, 324, 362, 389
ekolojik yaşam 19, 282
ekolojik yeniden yabanlaştırma 248
ekoloji mücadelesi 13, 282, 302, 329, 334
ekosistem 7, 12, 57, 61, 79, 102, 107, 113, 119, 121, 156, 168, 175, 179, 196, 207, 208, 209, 210, 211, 214, 216, 221, 222, 225, 228, 232, 233, 238, 240, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 250, 272, 384, 434, 451, 452, 453, 465, 466, 501
ekosistem parçalanması 243
eko-siyaset 49, 50, 52, 58, 80, 81, 84, 86, 87, 88, 89
eko-tahribat 56
Emisyon Ticaret Sistemi (ETS) 137, 144
endüstriyel hayvancılık 24, 276, 304, 310, 313, 319, 320, 321, 325, 354
enerji kaynakları 34, 36, 37, 70, 249
enerji rejimi 399, 400, 401, 424
eşitlik 99, 345, 346, 348, 349, 350, 351, 354, 488
eşitsizlik 11, 13, 19, 35, 128, 133, 172, 259, 269, 346, 382, 391, 392, 450, 467, 471, 472, 476, 488, 505
eşya statüsü 345, 346
et endüstrisi 12, 295, 298, 301, 302, 303, 307, 313, 314, 315, 316, 317, 319, 323, 324, 327, 328, 331, 332, 333, 356
etoloji 357, 363, 364, 365, 366

F

faydacı düşünce 353
faydacılık 105, 254, 353
Flora İstanbul 480, 481, 482, 483, 484
fonksiyonel çeşitlilik 210, 211
fosil yakıt 21, 24, 28, 33, 34, 35, 38, 39, 41, 52, 53, 72, 86, 135, 148, 163, 166, 167, 171, 172, 173, 174, 189, 190, 326, 327, 400, 401, 447
free-rider excuse (kaytarmacılık) 41

G

genetik çeşitlilik 210, 211, 213, 455
Gezgin, Deniz 431, 442, 443, 447, 527
gıda sistemi 36, 75, 136

GSYH 11, 148, 149, 150, 151, 158
güneş panelleri 37, 41

H

habitat 47, 61, 63, 69, 84, 85, 100, 109, 214, 221, 224, 228, 244, 429, 434
Haraway, Donna 5, 12, 195, 198, 200, 255, 366, 386, 388, 444, 445, 446, 462, 483, 504, 505, 529
hayvan hakları 12, 13, 14, 276, 279, 280, 287, 293, 297, 302, 303, 305, 311, 312, 317, 318, 324, 327, 332, 334, 338, 355, 357, 418, 423, 424, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 495, 507, 509, 510
hayvan özgürleşmesi 14, 337, 338, 340, 342, 345, 348, 350, 352, 354, 356, 545
hemerobi 233, 547
Holosen 31, 32, 196, 197, 434
Homo sapiens 31, 196, 341, 346
huruç 158
hybris 9

I-İ

IPBES 208, 214, 221, 531, 542
İç Avrasya 278
içsavaş 11, 170, 171, 172, 173, 174, 187, 191, 292
İkinci Dünya Savaşı 21, 93, 131, 132, 133, 172, 280, 283, 284, 286, 305, 389
iklim adaleti 19, 30, 95, 105, 107, 173, 177, 475, 484
iklim değişikliği 10, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 38, 40, 41, 43, 49, 50, 52, 83, 91, 92, 95, 96, 97, 102, 103, 107, 114, 121, 124, 125, 127, 133, 134, 147, 148, 155, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 171, 185, 187, 204, 207, 208, 216, 217, 218, 221, 242, 319, 429, 434, 447, 449, 501, 502, 506, 508, 509, 542
iklim inkârcısı 39, 162
iklim kaderciliği 175, 176, 177
iklim krizi 10, 11, 15, 17, 18, 19, 20, 26, 28, 29, 30, 31, 35, 91, 96, 100, 101, 104, 105, 106, 132, 161, 162, 167, 169, 170, 171, 172, 174, 185, 187, 189, 249, 298, 301, 302, 318, 319, 320, 323, 324, 326, 327, 330, 334, 339, 382, 441, 471, 473, 474, 480, 483, 508, 509
iklim nihilizmi 175
insanmerkezci (*anthropocentric*) 269, 338, 347, 396, 401, 429, 433, 442, 462
işçi sınıfı 48, 74, 87, 177, 181, 191, 302, 393

J

jeolojik çağ 19, 31

K

kalkınma 35, 48, 61, 63, 65, 67, 81, 83, 85, 94, 96, 110, 114, 118, 119, 124, 132, 134, 136, 157, 158, 204, 262, 268, 269, 301, 390, 474, 483, 484, 501, 505, 517
Kant, Emmanuel 276, 339, 352, 493
kapitalist sistem 35, 54
kapitalizm 9, 11, 18, 35, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 74, 76, 77, 81, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 152, 162, 173, 176, 177, 178, 183, 184, 185, 186, 188, 191, 259, 265, 275, 291, 341, 383, 394, 429, 434, 435, 477
Kapitalosen 12, 196, 198, 200, 201, 388
karbon ayak izi 163, 319, 322, 324, 330, 334
karbon bütçesi 148

karbon kilitlenmesi 37
kent 13, 14, 29, 71, 112, 115, 222, 230, 241, 246, 274, 300, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 390, 391, 393, 394, 395, 396, 397, 402, 403, 404, 405, 406, 408, 409, 411, 413, 415, 416, 417, 418, 422, 425, 462, 470, 474, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 496, 507, 508, 511
kent hakkı 14
kentleşme 13, 109, 284, 381, 383, 384, 393, 413, 425, 434, 481
kentsel mekân 387, 388, 402, 417
kent hakkı 284, 382, 383, 385, 386, 387, 405, 413, 462, 476, 477, 482, 507, 516
kentsel politik ekoloji 392
kır 13, 42, 71, 230, 241, 300, 381, 382, 388, 394, 395, 396, 397, 474, 508
kıra dönüş 42
kırsal bölge 395
kırsal mekân 395, 396
kirlilik 10, 20, 30, 70, 77, 79, 100, 127, 128, 135, 207, 318, 322, 334, 449
Kolbert, Elizabeth 217
kölelik 72, 173, 174, 275, 276, 343
kuraklık 24, 27, 28, 33, 56, 111, 113, 121, 207, 330, 334, 429
Kuru Su 427, 428, 429, 437, 448, 515
küçülme 5, 11, 47, 48, 81, 87, 88, 89, 128, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 450, 457, 484
Küresel Güney 48, 75, 77, 155, 156, 158, 159, 309
Küresel Kuzey 48, 75, 77, 155, 175
küreselleşme 133, 158, 472, 475

L
Levi-Strauss, Claude 275
Locke, John 339, 535

M
maden sahaları 38, 396
Marx, Karl 55, 60, 71, 170, 174, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 188, 191, 256, 258, 259, 274, 381, 394, 525, 526, 537
mekânsal adalet 473, 474, 475
meta 13, 54, 55, 62, 70, 72, 78, 80, 82, 92, 116, 152, 154, 258, 302, 316, 332, 375, 425
meta üretimi 54, 55
modernleşme 13, 289, 390, 399, 401, 408, 413, 416, 424, 425, 441
Morton, Timothy 19, 27, 28, 29, 33, 539
mülkiyet 8, 54, 58, 69, 78, 79, 116, 123, 173, 179, 188, 339, 340, 345, 381, 392, 429, 450
mülkiyet hakkı 339

N
neo-emperyalizm 62, 82
neoliberalizm 9, 48, 204
New Deal 49, 131, 132, 134, 172, 505, 511, 542, 544

O
Ocampo, Silvina 274, 540
orman 9, 10, 12, 25, 27, 29, 34, 53, 56, 64, 105, 121, 123, 196, 198, 207, 222, 223, 226, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 306, 309, 319, 327, 396, 428, 429, 437, 441, 443, 449, 455, 462, 465, 471, 480, 496, 499, 503
orman bozulması 242, 243, 245, 246, 249, 250
ormanlaşma 240, 241, 249

ormanlaştırma 5, 229, 239, 240, 241, 242, 247, 327
orman parçalanması 244, 245
ormansızlaşma 100, 147, 167, 234, 236, 237, 238, 242, 243, 249, 250, 316, 334, 390, 447
otomat 339, 367

P

Paris Anlaşması 34, 40, 96, 97, 100, 128, 133, 142, 165
Plantasyonosen 12, 195, 196, 197, 198
Pleyistosen 32, 222, 248

R

refah 37, 75, 81, 85, 128, 131, 133, 153, 172, 280, 319, 331, 343, 353, 364, 474
regresyon 183
rehabilitasyon 247, 249, 508
restorasyon 247, 248
Rusya 33, 132, 162, 167, 174, 191, 205, 231, 232, 282, 288, 308, 416

S-Ş

sağduyu 11, 49, 50, 88, 190, 342
sahiplenici bireycilik 8, 9
Sanayi Devrimi 71, 92, 97, 109, 135, 180, 222, 284, 341, 393, 399, 434
sera gazı salımı 30, 38, 48, 57, 79, 319, 320, 326, 329
Sessiz Bahar 76, 105, 220
Sınırda Karbon Düzenleme Mekanizması (SKDM) 137, 141, 515
sim-chthonik 198, 201, 202
sim-poietik 201
Singer, Peter 337, 340, 342, 344, 345, 346, 348, 351, 353, 545
sistem düşüncesi 340
sokak hayvanları 397, 477, 478, 481, 496
sosyalizm 53, 74, 86, 89, 177, 180, 182, 183, 191
sosyo-ekolojik *65, 66, 67, 69, 82, 85,* 382, 383, 385, 389, 391, 396
sömürge 47, 62, 70, 72, 73, 86, 152, 437
sömürgecilik 62, 73, 86, 152, 156, 157, 158, 260, 434, 435, 504
sömürgesizleştirme 152
sömürü 11, 12, 51, 53, 54, 62, 69, 71, 74, 77, 79, 85, 88, 133, 156, 157, 159, 171, 191, 289, 291, 301, 302, 313, 316, 339, 341, 350, 354, 356, 418, 499
stasis 187, 188
su hakkı 11, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 506
Şehir Dedektifi 471, 476, 479, 482, 507

T

tahakküm 11, 50, 51, 84, 85, 171, 183, 191, 256, 273, 286, 302, 335, 339, 422
tahribat 7, 10, 12, 13, 56, 84, 85, 86, 109, 121, 153, 154, 228, 301, 322, 328, 362, 363, 382, 389, 390, 396, 397, 429, 458
Taştan ve Kemikten 431, 438, 439, 440, 442, 445, 446, 448, 519
Tehlike Altındaki Türler Kırmızı Listesi 213
teknoloji 12, 18, 36, 41, 106, 119, 135, 145, 195, 256, 260, 261, 275, 298, 331, 332, 334, 395, 429, 504
Thunberg, Greta 40, *42, 134, 475, 518*
türcülük 345, 354, 509
Türkiye 11, 34, 37, 40, 41, 91, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 110, 116, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 128, 129, 130, 133,

135, 141, 142, 143, 144, 145, 209, 210, 212, 215, 216, 220, 223, 226, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 249, 250, 281, 287, 290, 329, 338, 360, 362, 400, 401, 405, 407, 409, 412, 413, 414, 420, 427, 432, 433, 463, 474, 480, 483, 489, 501, 502, 504, 506, 507, 508, 509, 513, 515, 517, 520, 523, 524, 527, 528, 531, 542, 546, 548
Türkiye'nin resmî iklim politikası 40

U
Uexküll, Jakob von 259, 367, 369, 371, 372, 548
Ukrayna 129, 132, 167, 248, 282, 288, 402
Uluslararası İklim Değişikliği Paneli (IPCC) 164
Uluslarası Biyoçeşitlilik Sözleşmesi 227
umwelt 13, 367, 368, 369, 370, 371, 374, 376, 377
uyum sağlama 129, 145, 164, 210, 384

V
vahşi alan 65, 74, 76, 80, 86
vahşi doğa 341, 383

W
whataboutism 40, 41
Wilson, Edward O. 224

Y
yaban 5, 12, 212, 220, 221, 222, 224, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 246, 248, 250, 273, 274, 275, 279, 300, 301, 323, 328, 383, 397, 434, 460, 509, 538
yaban hayat 12, 222, 224, 234, 246, 274, 434
yaşam ilkeleri 452, 453, 463, 465
Yaşayan Gezegen Raporu 212
yeniden dünyalaşma [*(re)worlding*] 197
yeniden yabanlaştırma 220, 221, 222, 223, 224, 247, 248
pasif yeniden yabancılaştırma 222
pasif yeniden yabanlaştırma 222, 223, 248
trofik yeniden yabanlaştırma 248
yenilenebilir enerji 34, 37, 41, 48, 87, 148, 154, 249
YerKuşAğı 431, 438, 442, 443, 444, 445, 447, 448, 527
yerleşme 13, 381
yeryüzüyle (birlikte) öğrenme 14, 449, 450, 451, 452, 459, 467
yeşil dönüşüm 144, 162, 172
Yeşil Yeni Mutabakat 11, 128, 129, 134
Yokoluş İsyanı 40
yük hayvanları 400, 401, 402, 405

Z
zoosemiyotik 367, 368, 376

EKOLOJİ: BİR ARADA YAŞAMIN GELECEĞİ
T
Tellekt
Ekoloji
Bir Arada
Yaşamın Geleceği
DERLEYENLER:
DİDEM BAYINDIR, MİNE YILDIRIM

Ekolojik yıkım ve tahribat gezegenimizin en kritik, öncelikli ve acil sorunu. Kitlesel hayvan ölümleri, türlerin kaybı, biyoçeşitliliğin azalması ve kirlilik her geçen gün hızlanıyor. Yerküreyle ilişkimizi gözden geçirmemiz, iktisat politikalarına, üretim modellerine, tüketim alışkanlıklarımıza acilen müdahale etmemiz gerekiyor. Çünkü gezegenimiz yanıyor.

İşte bu kaygılarla ortaya çıkan *Ekoloji: Bir Arada Yaşamın Geleceği* "geri dönüşü olmayan noktaya bir adım kala" ekolojik yıkımı çok boyutlu dinamikleriyle ele alıyor, sadece kolektif evimiz olan Dünya'yla ilişkimize değil; aynı zamanda Gaia'nın, canlı ve cansız varlıkların, gezegenin dününe, bugününe ve geleceğine bakıyor. Derlemeye katkıda bulunan yazarlar uzmanlık alanlarının çerçevesinden gerek bireysel ve toplumsal hayatlarımızda gerekse küresel örgütler ve devletler bazında değişmek zorunda oluşumuzun bilimsel ve felsefi gerekçelerini sunuyor, canlı ve cansız tüm varlıklarla yeryüzünün bir bütün olduğunu hatırlamak, hatırlatmak amacını taşıyor.

Tellekt

www.tellekt.com

Ekoloji